

Рецензенти:

Наукові консультанти:

Хорошико В. О. - д-р техн. наук, проф.; Спіридонов В.К. - кекд. мед. няук; Романенко Ю. В. - д-р соціол. наук, Чеховська М. М. - канд. екон. наук, проф.; ДООЦ;
Вілков Ю.С. - Д-р філос. наук, проф.; Цибулькін В. В. - канд. філол. наук, Юрченко О. М. - д-р юр. наук; доц.;
Бантшиєв О. Ф. - канд. юр. наук, Богданов О. П. - канд. юр. наук, доц. проф.

Внесок авторів: Скулиш С. Д. - задум, вступ, загальна редакція, підрозд. 2.1 ч. 2; Остроухов В. В. - розд. 1, підрозд. 3.2ч. 1, підрозд. 7.2 ч. 2; Петрик В. М. - підрозділи 1.1,1.3,1.4 ч. 2, розділи 1.3,4, підрозд. 0.2 ч. 3, додаток; Присяжнюк М. М. - розд. 2, підрозділи 3.1, 4.1, розд. 5 ч. 1, редагування ч. 2; Кузьменко А. М. - розділи: 8-6, підрозд. 7.1 ч. 2; Штоквиш О. А. - розділи 5, 6 ч. 3; Компанцева Л. Ф. — розд. 7 ч. 1, розд. 2 ч. 3; Мельник Д. С. - розділи 7, 8 ч. 3; Жаркое Я. М. - підрозділи 2.2-2.4 ч. 2; Полешич В. В. - розд. б ч. 1; Супрунов А. М. - підрозд. 9.1 ч. 3; Прокоф'єва К.О. - підрозд. 4.2 ч. 1; Галамба М. М. - підрозділ 1.2 ч. 2.

174 Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти): Підручник / Остроухов В. В., Петрик В. М., Присяжнюк М. М. та ін. ; за заг- ред. С. Д. Скулиша. - К. : КНТ, 2010. - 776 с.

ПІВК 978-966-373-631-0

У цьому підручнику розкрито сутність, технології та засоби маніпулювання свідомістю, проведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій. Розглянуто історію і сучасний стан інформаційно-психологічного протистояння, а також особливості використання інформаційного впливу в терористичній діяльності та економічному протистоянні. Показано широкий спектр загроз національній безпеці України в інформаційній сфері та систему забезпечення інформаційної безпеки держави.

Підручник розраховано на студентів і викладачів вищих навчальних закладів гуманітарної спрямованості, насамперед для підготовки державних службовців, психологів, журналістів, політологів та юристів. Цим виданням також можуть користуватися практикуючі психологи, представники спецслужб та інших силових відомств. У додатках міститься програма для впровадження матеріалів підручника в навчальний процес.

УДК 342.9(477)
ББК 67.9(4Укр)301.17я7

© Остроухов В. В., Петрик В. М.,

18BN 978-966-373-631-0 Присяжнюк М. М. та ін., 2010 ^ Дизайн, верстка ТОВ «КНТ», 2010

ЗМІСТ

Вступ.....	11	
ЧАСТИНА 1		
НЕБЕЗПЕКИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ		
ДЛЯ ЛЮДИНИ		12
Розділ 1. Освоєні загрози для особистісної безпеки від деструктивних		
інформаційних впливів		12
1.1. Інформаційно-психологічна безпека особи	12	
1.2. Вплив на людину деяких фізичних факторів		
інформаційного середовища	19	
1.2.1. Звукові феномени	19	
1.2.2. Світлові феномени	23	
1.3. Інформаційно-психологічний вплив	32	
Розділ 2. Поняття та сутність феномена «маніпуляція»		42
2.1. Походження та еволюція феномена «маніпуляція»	42	
2.2. Визначення маніпулювання та його риннів	47	
2.2.1. Переносне значення маніпулювання	47	
2.2.2. Психологічне визначення маніпулювання	48	
Розділ 3. Технології маніпулювання свідомістю людини		59
3.1. Технології маніпулювання у міжособистісних		
відносинах	59	
3.2. Технології масового маніпулювання	63	
Розділ 4. Механізми масового маніпулятивного впливу		81
4.1. Види та процеси маніпулятивного впливу	81	
4.2. Узагальнення моделі психологічного		
маніпулювання	93	
Розділ 5. Реалізація технологій маніпулювання свідомістю		100
5.1. Маніпулювання через засоби масової інформації	100	
5.2. Маніпулювання свідомістю за допомогою реклами ..		
5.3. Соціальні міфи та стереотипи		
5.4. Поняття про сугестивні технології	—	
5.5. Поради щодо протидії маніпулюванню		
Розділ 6. Ознаки виявлення маніпулятивного інформаційно-		
психологічного впливу		
Розділ 7. Гендерні аспекти інформаційної безпеки		
7.1. Гендерні дослідження, які мають значення для		
здійснення інформаційно-психологічного впливу на особистість та		

суспільство.....	
7.1.1. Тендер: становлення наукової галузі досліджень	
7.1.2. Тендер в епоху глобалізму та інформаційного суспільства	
7.2. Тендерні стереотипи та комунікативні моделі як основа інформаційно-психологічного впливу на особистість та суспільство.....	
7.3. Гендерні особливості інформаційно-комунікативної діяльності в сучасній політиці	
7.4. Інтернет-ресурси пострадянського простору, присвячені тендерній проблематиці	
7.5. Тендерні особливості технологій Інформаційно-психологічного впливу	
ЧАСТИНА 2	
СУТНІСТЬ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОТИБОРСТВА	
.....	
Розділ 1. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи	
.....	
1.1. Інформаційні відносини, діяльність, суверенітет і безпека.....	
1.2. Інформаційна війна як форма ведення інформаційного протиборства.....	
1.3. Види, методи, сили та засоби проведення спеціальних інформаційних операцій і актів зовнішньої інформаційної агресії	
1.4. Загрози національній безпеці держави в інформаційній сфері	
Розділ 2. Історія інформаційно-психологічного протиборства	188
2.1 Становлення і розвиток інформаційно- психологічного протиборства	188
2.1.1. Інформаційно-психологічне протиборство у Стародавньому Світі та в епоху Середньовіччя	188
2.1.2. Інформаційно-психологічне протиборство за часів українського козацтва.....	196
2.1.3. Розвиток інформаційно-психологічного протиборства у воєнних конфліктах ХІХ ст	199
2.2. Формування основ теорії і практики інформаційно-психологічного протиборства в роки Першої світової війни та в міжвоєнний період (1919-1939)	201

2.2.1. Інформаційно-психологічне протиборство під час Першої світової війни	201
2.2.2. Діяльність політorganів Червоної армії серед військ противника в міжвоєнний період (1919-1939).....	207
2.3. Інформаційно-психологічне протиборство у роки Другої світової війни (1939-1945)	215
2.3.1. Особливості ведення пропаганди Німеччиною і СРСР серед військ та населення противника в роки Другої світової війни.....	215
2.3.2. Ведення пропаганди США, Англією та Японією в роки Другої світової війни	225
2.4. Інформаційно-психологічне протиборство у роки «холодної війни» (1946-1991)	232
2.4.1. Психологічні операції США у війнах і збройних конфліктах (1946-1991)	232
2.4.2. Спеціальна пропаганда СРСР в Афганістані у 1979-1989 роках	247
Розділ 3. Особливості державної політики США щодо проведення інформаційно-психологічного протиборства	253
3.1. Особливості взаємозв'язку сучасної доктрини інформаційно-психологічної війни США і процесів глобалізації	255
3.1.1. Особливості чинників впливу на формування концептуальних основ і сутності «інформаційного неокolonіалізму» американського зразка	255
3.1.2. Гносеологічні корені основ теорії формування всесвітньої гегемоністської політики інформаційного неокolonіалізму США	257
3.2. Організаційно-правові аспекти державної політики США у сфері інформаційно-психологічного протиборства	262
3.2.1. Мета інформаційної війни на державному рівні.....	262
3.2.2. Військовий рівень реалізації концепції інформаційної війни	263
3.2.3. Особливості класифікації різновидів інформаційної війни	266
3.2.4. Інформаційна зброя	270
3.2.5. Характеристика заходів концептуального і нормативного забезпечення проведення інформаційної війни	272
3.2.6. Організаційні заходи вдосконалення механізму реалізації інформаційної війни.....	274

3.2.7. Характеристика виконавчих суб'єктів інформаційної війни
278

Розділ 4. Особливості державної політики Російської Федерації щодо проведення інформаційно-психологічного протиборства	291
4.1. Теоретико-правові аспекти концептуального підходу Російської Федерації до визначення геостратегії та тактики її реалізації у сфері глобального і регіонального інформаційно-психологічного протиборства	292
4.1.1. Загальна характеристика парадигми побудови концептуальних основ теорії інформаційної війни та державної політики в умовах інформаційно-психологічного протиборства	292
4.1.2. Особливості російського бачення пріоритетів геополітичної конкуренції в сучасному інформаційному суспільстві	296
4.1.3. Загальна характеристика основних понять теорії забезпечення РФ протидії агресивному інформаційно-психологічному впливу іноземних держав, організацій і фізичних осіб	311
4.2. Теоретико-правові та організаційні принципи формування у РФ виконавчого механізму для реалізації державної політики інформаційного протиборства	322
4.2.1. Теоретико-правові основи визначення поняття «державна система інформаційного протиборства РФ»	322
4.2.2. Організаційні особливості системи забезпечення безпеки РФ в інформаційно-психологічному протиборстві	329
4.3. Особливості функціональних обов'язків органів влади і виконавчих суб'єктів РФ щодо організації і реалізації державної політики інформаційного протиборства	331
Розділ 5. Особливості державної політики Французької Республіки щодо проведення інформаційно-психологічного протиборства	341
5.1. Особливості формування концептуального підходу до забезпечення безпеки французького суспільства в інформаційно-психологічній сфері	342
5.2. Загальна характеристика системи забезпечення національної безпеки, захисту національних інтересів та інформаційного простору Франції	345
5.3. Тактичні особливості забезпечення інформаційної	

безпеки та реалізації національних інтересів Франції	355
Розділ 6. Особливості державної політики Федеративної Республіки Німеччини щодо проведення інформаційно- психологічного протиборства	363
Розділ 7. Особливості державної політики Китайської Народної Республіки щодо проведення інформаційно- психологічного протиборства	381
7.1. Характеристика чинників впливу на формування особливостей політики Китаю	381
7.1.1. Ідеологічні основи зовнішньої політики КНР 381	
7.1.2. Теоретико-методологічні основи національних інтересів і стратегії національної безпеки КНР	386
7.2. Організаційно-правові особливості побудови системи національної безпеки Китаю і функціонування її механізмів	*ю2
7.2.1. Загальна характеристика органів державної і політичної влади Китаю	392
7.2.2. Керівні органи розвідувальної спільноти КНР	399
7.2.3. Виконавчі структури розвідувальної спільноти КНР	400
7.2.4. Організаційно-правові аспекти системи безпеки Китаю у сфері сучасного інформаційно- психологічного протиборства	420
ЧАСТИНА 3	
ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ В	
ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	425
Розділ 1. Засоби масової інформації та неурядові організації як засіб впливу на інформаційний простір України	425
1.1. Характеристика інформаційного впливу через ЗМІ	425
1.2. Характеристика окремих видів ЗМІ	431
1.2.1. Друковані ЗМІ	431
1.2.2. Телебачення	433
1.2.3. Радіо	435
1.2.4. Інформаційні агентства	436
1.3. Однобічний характер використання свободи слова у діяльності ЗМІ	438
1.4. Фактори впливу на діяльність ЗМІ	440

1.5. Діяльність неурядових організацій у контексті інформаційної безпеки	448
Розділ 2. Чорний та білий піар, «брудні* технології як механізми масового інформаційно-психологічного впливу.....	
2.1. Чорний піар: зміст, підходи, прийоми	456
2.2. Чорний піар і чорна риторика.....	459
2.2.1. Чорна риторика як одна з маніпулятивних технологій чорного піару	459
2.2.2. Принципи і правила чорної риторики	462
2.3. Чорний піар і «брудні, виборчі технології	464
2.3.1. З історії «брудних» виборчих технологій і чорного піару на пострадянському просторі	465
2.3.2. Чорний піар і «брудні» технології у виборчих кампаніях	468
2.3.3. Дезінформація і підкуп виборців як прийоми чорного піару у виборчих кампаніях	471
Розділ 3. Духовно-релігійна складова національної безпеки України.....	476
Розділ 4. Технології маніпулювання свідомістю, які використовуються у неоеккульті, та деструктивний вплив їх представників	492
4.1. Класифікація, загальні ознаки і причини виникнення неоеккультів	492
4.2. Особливості технологій впливу на свідомість неоеккультів	498
4.3. Основні напрями захисту національної безпеки держави від деструктивної діяльності неоеккультів	513
Розділ 5. Використання спеціальних інформаційних технологій у терористичній діяльності.....	525
Розділ 6. Спеціальні інформаційні операції в економічному протиборстві.....	539
Розділ 7. Нормативно-правове регулювання інформаційної безпеки України	557
7.1. Нормативно-правові засади системи забезпечення інформаційної безпеки України як необхідна передумова законності її функціонування.....	557
7.2. Нормативні акти, які закріплюють концептуальні положення інформаційної безпеки України.....	560
7.3. Нормативні акти конституційного	

напрямку, які закріплюють визначальні положення щодо забезпечення інформаційної безпеки України.....	565
7.4. Нормативні акти вищих та центральних органів виконавчої влади, які регулюють діяльність у сфері забезпечення інформаційної безпеки України.....	585
Розділ 8. Система державних суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки України та шляхи її вдосконалення	
Розділ 9. Підготовка фахівців у сфері інформаційної безпеки	661
9.1 Системно-структурний аналіз підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки	
упровідних країнах світу	661
9.1.1. Актуальність проблеми підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки в умовах розвитку інформаційного суспільства	661
9.1.2. Аналіз підготовки фахівців з інформаційної безпеки у США	665
9.1.3. Аналіз підготовки фахівців з інформаційної безпеки у Російській Федерації.....	672
9.1.4. Аналіз підготовки фахівців з інформаційної безпеки у КНР	677
9.1.5. Аналіз підготовки фахівців з інформаційної безпеки в Україні.....	680
9.2. Напрями удосконалення системи підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки в Україні	685
9.2.1. Організаційні засади удосконалення безперервної багаторівневої системи підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки	685
9.2.2. Особливості професійного відбору та психолого-педагогічного супроводження підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки	690
9.2.3. Удосконалення адаптації населення України до інформаційного суспільства в контексті інформаційної безпеки держави.....	693
Використана література.....	702
Додаток: Програма навчального курсу «Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти)»	728
Перелік умовних скорочень	767

ВСТУП

Постійне зростання впливу інформаційної сфери характерне для сучасного етапу розвитку суспільства. До структури цієї сфери входять: сукупність інформації, інформаційних зв'язків та інформаційних систем, об'єктів, які готують інформацію, зберігають, розповсюджують і використовують її, а також система регулювання інформаційних відносин. Сформувалася дуже важлива залежність національної безпеки держави від забезпечення протекції інформаційної її гілки, яка постійно зростатиме у міру розвитку інформаційних технологій і процесу глобалізації.

Життєва практика переконує, що на сьогодні жодна держава не в змозі захистити себе, використовуючи лише військово-технічні засоби. Забезпечення безпеки стає комплексним завданням, до якого входять політичні, економічні, інформаційні та інші заходи. Успішно вирішувати це завдання вдається завдяки оптимальному застосуванню усіх форм та засобів протидії, включаючи й інформаційне. У багатьох економічно розвинутих державах відбувається об'єднання в одне ціле сил та засобів інформаційно-психологічного впливу, призначених для досягнення воєнних, ідеологічних і політичних цілей.

На сьогодні існує значна кількість навчальної літератури з питань інформаційної безпеки, але в більшості цих робіт розглянуті переважно інформаційно-технічні аспекти та загальні положення зазначеної проблематики. Запропонована книга є *першим вітчизняним підручником*, який розкриває широкий спектр проблем з *інформаційно-психологічного протидії*. Впровадження матеріалів підручника допоможе не лише у *підготовці відповідних фахівців*, але й у формуванні критичного мислення населення для захисту свідомості від *деструктивних ідеологій та іншого негативного інформаційно-психологічного впливу*.

ЧАСТИНА 1 НЕБЕЗПЕКИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ДЛЯ ЛЮДИНИ

РОЗДІЛ 1 ОСНОВНІ ЗАГРОЗИ ДЛЯ ОСОБИСТІСНОЇ БЕЗПЕКИ ВІД ДЕСТРУКТИВНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВПЛИВІВ

1.1. Інформаційно-психологічна безпека особи

До розвитку сучасних кібернетичних систем розуміння інформаційного простору зводилося до атмосфери, стратосфери, космосу, водних акваторій океанів і морів. Нині воно включає ще й кібернетичні та віртуальні системи. Розглядаючи вплив інформаційного простору на особу, слід враховувати, що він поширюється на суспільство та державу і через них опосередковано на кожного індивідуума. Цей вплив може мати конструктивний (безпечний) і деструктивний (небезпечний) характер.

Одне із головних завдань сучасної держави — гарантування інформаційної безпеки особи, яка характеризується захищеністю її психіки та свідомості від небезпечних інформаційних впливів: маніпулювання, дезінформування, образ, спонукування до самогубства тощо.

Інформаційно-психологічна безпека особи (*у вузькому розумінні*) — стан захищеності психіки людини від негативного впливу, який здійснюється шляхом упровадження деструктивної інформації

Небезпеки інформаційно го простору для людини

у свідомість і (або) у підсвідомість людини, що призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності.

Інформаційно-психологічна безпека особи (*в широкому розумінні*) - це:

- по-перше, належний рівень теоретичної та практичної підготовки особистості, за якого досягається захищеність і реалізація її життєво важливих інтересів та гармонійний розвиток незалежно від наявності інформаційних загроз;
- по-друге, здатність держави створити умови для гармонійного розвитку й задоволення потреб особистості в інформації незалежно від наявності інформаційних загроз;
- по-третє, гарантування, розвиток і використання інформаційно го середовища в інтересах особистості;
- по-четверте, захищеність від різного роду інформаційних небез

пек.

Об'єктом інформаційно-психологічного захисту особи є стан її духовного, душевного та фізичного комфорту. Об'єктом захисту є також умови та фактори, які забезпечують розвиток усіх сфер життєдіяльності особистості й суспільства, зокрема культури, науки, мистецтва, релігійних і міжнародних відносин. До об'єктів належать також: мовне середовище, соціальні, ідеологічні, політичні орієнтири, суспільні та соціальні зв'язки, психофізичні фактори, що проявляються у вигляді фізичних, хімічних та інших впливів природного, антропогенного і техногенного походження, генофонд народів, які населяють державу, тощо.

Інформаційно-психологічна безпека особи та суспільства є складовою частиною інформаційної безпеки держави і займає особливе місце в державній політиці під час її забезпечення. Ця особливість визначається специфікою загроз і їхніх джерел, особливим характером принципів і завдань державної політики у цій сфері.

Інформаційно-психологічна безпека суспільства та держави - стан захищеності (інтелектуальної, соціально-політичної, морально- етичної), за якого досягається їх нормальне функціонування та гармонійний розвиток незалежно від наявності внутрішніх та зовнішніх інформаційно-психологічних впливів.

Найбільш важливими об'єктами інформаційно-психологічного захисту в сучасних умовах є індивідуальна і масова свідомість. Для особистості головними системотвірними рисами є цілісність (тенденція до стійкості) та розвиток (тенденція до зміни). Внаслідок руйнування або перекручування цих рис особистість перестає існувати як соціальний

Частина I

суб'єкт. Це означає, що будь-який інформаційно-психологічний вплив на особистість має оцінюватися з позиції збереження чи руйнування п'як цілого.

Масова (суспільна) свідомість формується насамперед у процесі історичного розвитку нації, народності, великої соціальної групи і потім уже внаслідок інформаційно-психологічного впливу. Проте інформаційно-психологічний вплив може істотно змінювати масову свідомість і поведінку великих соціальних груп.

Велика соціальна група — кількісно не обмежена соціальна спільнота, яка має стійкі цінності, норми поведінки і соціально-регулятивні механізми (партії, етнічні групи, виробничо-галузеві та громадські організації). Соціально-психологічними регуляторами життєдіяльності великих груп є: групова свідомість, менталітет, звичаї, традиції тощо. Велика група характеризується визначеним психічним складом, має групову психологію.

У кожній великій групі формується групова свідомість (етнічна, національна, релігійна), що є системою спільних ідеалів, ціннісних орієнтацій, емоційних переваг. Групова свідомість буває класовою, національною, релігійною тощо. Окремі стереотипні елементи свідомості переходять у сферу групової підсвідомості («класове чуття», національна ворожість). Ці групові фактори істотно впливають на формування відповідного типу особистості — типових представників класу, партії, нації і т. ін. Ці особи стають носіями групових засад та стереотипів, зразків поведінки, які враховуються і використовуються у здійсненні інформаційно-психологічного впливу.

Унікальною особливістю інформаційної загрози є те, що вона виступає як самостійна загроза і водночас є реалізаційною основою для інших видів загроз на інформаційному рівні, а часто і їх першопричиною. Інформаційна загроза формується в інформаційному просторі. Більшість учених розглядають інформаційний простір як місце формування, поширення та споживання інформації за допомогою різних технічних пристроїв. Звичайно, технічні пристрої є основними засобами поширення інформації, але вона поширюється і під час безпосереднього спілкування людей між собою.

Для усвідомлення сутності та змісту завдань інформаційно-психологічного захисту особи і суспільства від деструктивного впливу в умовах сучасного інформаційно-психологічного протистояння необхідно зрозуміти механізми інформаційно-психологічного впливу на поведінку індивіда (особистості), а також на прийняття рішень на будь-якому рівні суспільних і державних структур, у будь-якій сфері їх діяльності. Для цього необхідно ввести поняття механізму вербального інформаційного впливу, розуміючи при цьому, що в його основі лежить закономірність усвідомленого сприйняття інформації, саме її змісту. Цей механізм за своєю суттю є загальним і реалізує загальні закономірності інформаційних процесів у соціальному середовищі.

Частина I

Під впливом змісту інформаційних потоків, які людина сприймає, акцентів на окремих його фрагментах, інших факторів у неї формується спосіб мислення, її світогляд, система цінностей та інтересів, які з часом збагачуються і розвиваються в той чи інший бік. виступають під час аналізу поточної інформації уже у вигляді своєрідного морально-семантичного фільтра. Власне, від орієнтації й усталеності цього фільтра суттєво залежать вчинки, поведінка людини в тій чи іншій ситуації. На змістовні та якісні характеристики фільтра впливають історичні, національно-етнічні чинники, система освіти, релігійні та філософські течії, ідеологічна пропаганда, інші складові інформаційного середовища. Природно, що значну роль при цьому відіграють засоби масової інформації (періодичні видання, радіомовлення та телебачення, Інтернет).

Наступним важливим моментом у процесі вербального впливу є поведінка особи в конкретній ситуації, визначення позиції, прийняття нею адекватного рішення тощо. В цьому випадку за наявності «якісного» фільтра також велике значення має якість інформування, яке передбачає своєчасність, повноту, всебічність і достовірність наявної інформації. Забезпечення цих факторів є запорукою адекватної поведінки людини. Разом з цим, якщо не виконується хоча б одна із вимог до інформації, адекватність оцінки ситуації людиною гарантувати не доводиться. До того ж, якщо інформація містить грамотно продуману та організовану дезінформацію, яка є правдоподібною, людина навіть за наявності «якісного» фільтра може приймати рішення, адекватні змісту наявної інформації, але не адекватні реальній ситуації. За допомогою навмисно спотвореної, вибірково неповної інформації і цілеспрямованої дезінформації можна впливати не лише на рішення, що приймаються людиною, та на її поведінку, але й на елементи фільтра (систему цінностей, духовні й матеріальні інтереси і потреби, релігійні та філософські погляди тощо), корегуючи їх в бажаному напрямку, тобто на формування її як особистості (аналітика, вченого, керівника, політика тощо).

В цьому полягає сутність механізму управління знаннями соціальних об'єктів (зокрема людини) з метою впливу на прийняття ними рішень, на їх поведінку.

Механізми невербального інформаційного впливу на людину ґрунтуються на використанні закономірностей сприйняття людиною інформації через підсвідомість. Відомо, що підсвідомість (а опосередковано і свідомість) може програмуватися зовнішнім, неконтрольованим людиною інформаційним впливом. Наприклад, чим тонша психічна організація людини, тим більше вона емоційно уразлива.

На сьогодні не існує достатніх гарантій захисту особи від загроз, пов'язаних з порушенням інформаційної та інформаційно-психологічної безпеки особистості — неусвідомленим інформаційно-психологічним

Небезпеки інформаційно го простору для людини

впливом, а саме: штучного щеплення їй синдрому залежності; розроблення, створення та застосування спеціальних засобів; маніпуляції суспільною свідомістю з використанням спеціальних засобів впливу; деструктивний вплив на психіку людини природних комплексів, антропогенних зон, генераторів фізичних полів та випромінювань.

Сьогодні, на жаль, немає єдиної системи знань, яка дозволяла б розкривати можливості біоенергетики без шкоди здоров'ю людини. Можливості настільки великі, що входження в цю галузь має бути обережним, поступовим і починатися з розвитку етики людини. Однак існує численна кількість публікацій, що свідчить про спроби використання механізмів інформаційно-енергетичного впливу на людину з метою програмування її дій, поведінки. Виникла висока соціальна небезпека безконтрольного застосування технологій, засобів і методів психофізичного впливу на великі соціальні групи людей через свідомість і підсвідомість (психосферу) людини з метою формування необхідних подій та маніпулювання громадською думкою.

Поряд з традиційними методами управління суспільством, колективами й окремими особами (адміністративно-організаційними, економічними, соціально-психологічними і правовими) все ширшого значення набуває метод централізованого впливу на широкі верстви населення — метод інформаційного управління. Одним із основних постулатів теорії управління є положення, згідно з яким еволюції у масовій свідомості досягнути набагато простіше, ніж здійснити революційні зміни.

У сучасних умовах спостерігається активна розробка та впровадження новітніх форм, способів і технологій інформаційно- психологічного впливу на індивідуальну, групову та масову свідомість. До таких джерел, каналів і технологій впливу на свідомість, психологію та поведінку людини можна було б віднести: ЗМІ та спеціальні засоби інформаційно-пропагандистської спрямованості; гло- 16 бальні комп'ютерні мережі та програмні засоби швидкого поширення в мережах інформаційних і пропагандистських матеріалів; засоби та технології, що нелегально модифікують інформаційне середовище, на підставі якого людина приймає рішення; засоби створення віртуальної реальності; чутки, міфи і легенди; засоби підпорогового семантичного впливу; засоби генерування акустичних та електромагнітних полів.

Джерелами загроз інформаційного простору є суперечності певних інтересів, систем цінностей, цілей між особистістю та суспільством, державою або наявністю в одній зі сторін стосовно іншої домагань, претензій або інших спонукувань до конфлікту. Найбільш небезпечним джерелом загроз цим інтересам вважається суттєве розширення можливостей маніпулювання свідомістю людини через створення навколо неї індивідуального віртуального інформаційного простору, а також можливість використання технологій впливу на її психічну діяльність.

Частина I

Новітні інформаційні технології, сучасні інформаційні й психологічні форми та способи впливу на особу і суспільство все частіше застосовуються не тільки в період підготовки та під час бойових дій (операцій), а й стають невід'ємною частиною повсякденного життя. С. Г. Кара-Мурза у книзі «Маніпуляція свідомістю» зазначає, що застосування сучасних технологій та засобів маніпулювання громадською думкою відбувається сьогодні повсякденно у роботі ЗМІ, у рекламній сфері, у діяльності різноманітних екстрасенсів, магів, чаклунів тощо. Особливо воно активізується в переломні моменти розвитку держави, якими, наприклад, є передвиборчі кампанії.

Культ жорстокості, насильства, порнографії, що нині пропагується в засобах масової інформації, особливо на телебаченні і в комп'ютерних мережах, призводить до неусвідомленого бажання значної частини населення, особливо підлітків і молоді пострадянських країн, наслідувати його, сприяє закріпленню подібних стереотипів поведінки в їх власних звичках і способі життя, знижує рівень граничних обмежень і правових заборон, сприяє появі негативних норм поведінки в суспільстві, що водночас, відкриває шлях до втрати морально ціннісних установок, до правопорушень.

Однією з характерних тенденцій, яка склалася в сучасних умовах не тільки в Україні, а й у світі, є випереджальний розвиток форм, способів, технологій і методик впливу на свідомість (підсвідомість), і психічний стан людини порівняно з організацією протидії негативним, де-

структивним психологічним впливам, інформаційно-психологічним звихненим особистості й суспільства загалом.

Йдеться про можливі деформації у системі масового інформування й поширення дезінформації, які ведуть до потенційних порушень суспільної стабільності, про завдання шкоди здоров'ю і життю громадян унаслідок пропаганди чи агітації, що збуджують соціальну, расову, національну чи релігійну ненависть і ворожнечу, про діяльність тоталітарних сект, що пропагують насильство й жорстокість. Ці впливи, усвідомлені чи неусвідомлені, як свідчить життєва практика, можуть призводити й призводять до серйозних порушень психічного й фізичного здоров'я, відхилення від норм поведінки, до зростання ризикованих соціальних й особистісних ситуацій.

Під час розгляду інформаційно-психологічного впливу як загрози вочевидь йдеться про негативні наслідки його реалізації, які можуть проявлятися у двох аспектах: 1) система відносин особистості, зокрема стосовно держави; 2) руйнування цілісності самої особистості.

В сучасних умовах посилення інформаційно-психологічного впливу на окрему особу як суб'єкт політичного життя, носія певного світогляду, що має виражені правосвідомість і менталітет, духовні ідеали й ціннісні установки формування довіри до себе, — одне з основних політичних завдань влади. Неадекватна суспільним (з погляду влади) інтересам поведінка громадянина може сприйматися як гостра форма політичного екстремізму, яка загрожує самому існуванню політичної системи, або як форма політичної байдужості, що не менше руйнує основи громадського життя.

Водночас особистість (її психіка та свідомість), піддається різноманітним маніпуляційним впливам, що є інформаційними за своєю природою, і їх результати можуть прямо загрозувати фізичному чи психічному здоров'ю людини. Саме такі впливи часто протягом багатьох років формують морально-психологічну атмосферу в окремих прошарках суспільства, підживлюють кримінальне середовище і сприяють зростанню психічних захворювань у суспільстві. Проповідництво деструктивних релігійних вчень, поширення містичних й езотеричних знань і практик, магії, шаманства тощо можуть бути прикладом таких впливів, що призводять до соціальної особистісної дезадаптації, а в ряді випадків — до руйнування психіки людини.

Серйозну небезпеку для особистості викликає поширення за допомогою мережі Інтернет порнографії, непристойної інформації, що ображає суспільну мораль, порушує сформовані в суспільстві стани доречної моралі. Сервери з такою інформацією часто відвідують діти й підлітки. Хоча й вважається, що за допомогою Інтернету гарантується більша

Частина I

конфіденційність й анонімність, ніж під час відвідування кінотеатрів або магазинів з відкритою чи підпільною порнолітературою й відеофільмами.

1.2. Вплив на людину деяких фізичних факторів інформаційного середовища

Цифрові і комп'ютерні технології в телерідіомовленні уможливають і роблять легкодосяжним створення і широке застосування різноманітних відео- і аудіоефектів. Вже сьогодні можна стверджувати, що запровадження нових інформаційних технологій і засобів комунікацій має потужні можливості як для ненавмисного, так і для цілеспрямованого впливу на поведінку величезних мас людей, на їхнє психічне і фізичне здоров'я.

Сучасні можливості застосування фізичних ефектів під час формування інформаційного середовища дуже різноманітні. Вони включають спеціальні візуальні і звукові впливи. Зокрема, вплив на людську психіку і здоров'я можуть здійснювати найпростіші світлові та звукові сигнали, що мають різний, зокрема і підпороговий рівень.

1.2.1. Звукові феномени

Інфразвук. Вважається, що досить ефективно впливають на людину звукові коливання з частотами нижче 16 Гц, які знаходяться в діапазоні, що безпосередньо не сприймається на слух. Найнебезпечнішим вважається проміжок від 6 до 9 Гц. Однак психофізіологічна дія інфразвуку залежить від особливостей його застосування. Так, у спеціальних дослідженнях не було виявлено значного впливу інфразвуку на людину, крім впливу на внутрішнє вухо і рівновагу. Під час дії дуже високих рівнів інфразвуку (> 140 дБ) з'являється виражений біль у вухах. При цьому місцеві захисні засоби виявляються малоефективними. у випадку дії інфразвуку низької інтенсивності (<90 дБ) значимі ефекти не були виявлені.

Ретельні 30-хвилинні дослідження дії інфразвуку на когнітивні (пізнавальні) функції людини також не дали виразного результату. Жодних істотних змін в ефективності виконуваної розумової роботи під час дії інфразвуку (7 Гц) потужністю 110-125 дБ, супроводжува-

ного шумом (65 дБ) не було отримано. Зокрема, не було відзначено відчуття запаморочення, дезорієнтації, що були описані в частині літературних джерел. Іншою групою авторів також не було підтверджено несприятливі ефекти впливу інфразвуку на виконання роботи людиною, одним із симптомів якого є «п'янкий» феномен. Автори вважають, що дані про дію низьких рівнів інфразвуку (105-120 дБ) були сильно перебільшені. Ретельно проведене вивчення впливу інфразвуку на сенсомоторні реакції людини та її

рівновагу не виявили жодних несприятливих ефектів.

Однак у подальших роботах спостерігаються деякі зрушення думок вчених у бік визнання наявності впливу інфразвуку. Так, у досліджах, проведених на добровольцях, на яких впливав інфразвук з частотою 6, 12,16 Гц та інтенсивністю 95, 110, 125 дБ, був відзначений відчутний фізіологічний ефект. Автори встановили істотне збільшення діастолічного і зменшення систолічного артеріального тиску за незмінної частоти серцевих скорочень. Збільшення діастолічного тиску (на 8 мм рт. ст.) досягало максимуму після 30-хвилинної експозиції. На підставі цих даних автори висловили припущення, що гостра інфразвукова стимуляція провокує звуження периферичних судин. У випадку хронічних інфразвукових впливів такий ефект може призвести до розвитку гіпертонії у випадку, якщо людина схильна до її розвитку. На сьогодні виділені характеристики смуг інфразвуку, що пов'язуються із зонами ризику для здоров'я.

Вплив бінаурального ритму. Нетрадиційним є прийом впливу на людину спеціально сконструйованим шумом. Бінауральні биття (при бінауральному пред'явленні два повідомлення записуються на різні доріжки магнітофона й одночасно подаються в праве і ліве вухо) були відкриті німецьким експериментатором В. Давом у 1839 році. Сучасна бінауральна технологія синхронізації функціонування півкуль мозку розроблена і запатентована Робертом А. Монро (зокрема, деякі патенти, зареєстровані цим автором, мають назви: «Метод викликання і підтримки в людей різних стадій сну», «Метод викликання в людей психічних, емоційних і фізичних станів свідомості, включаючи особливі види розумової активності», «Метод викликання бажаних станів свідомості*»).

Якщо торкнутися суті цієї технології, то слід зазначити, що смуга частот, у якій організм людини може сприймати бінауральні ритми, залежить від розмірів її черепної коробки. Для людини несуча частота повинна бути нижчою за 1 000 Гц. Коли в правому і лівому вусі присутні сигнали різних, але близьких частот, мозок сприймає

різницю фаз між цими сигналами. У природному середовищі це дало б йому інформацію про джерело звуку. У випадку, коли звук йде з навушників чи стереодинаміків, у результаті накладення цих сигналів мозок сприймає частоту, рівну різниці частот сигналів, що впливають, - частоту биття, що відчувається як бінауральний ритм. Дослідження показали, що просторово ці биття виникають у верхній оливці, розташованій у стовбурі головного мозку. Ця активність передається в кору мозку, де її можна зареєструвати за допомогою електроенцефалограми.

Суб'єктивні відчуття від прослуховування фонограм з бінауральними ритмами залежно від їхньої частоти можуть бути стимулюючими чи заспокоїливими. Вплив бінауральних ритмів, близьких до дельта- (< 4 Гц) і тета- (< 6 Гц) діапазонів електричних хвиль мозку пов'язуються зі станами розслаблення, медитації і творчості. Такі ритми використовуються як седативний засіб. Бінауральні ритми з частотою альфа-хвиль збуджують відповідну активність у мозку і приводять до стану спокійного пильнування. Ритми бета-діапазону (близькі до 16-24 Гц) пов'язуються з підвищеною зосередженістю і пильнуванням, а також з поліпшенням пам'яті.

Термін *Нетісуп* було обрано автором (Р. А. Монро) тому, що багато станів свідомості, які досягаються за допомогою цієї технології, пов'язані із синхронізацією функціонування півкуль головного мозку. Справа в тім, що півкулі мозку можна розглядати як підсистеми єдиної системи для переробки інформації. Обидві підсистеми обробляють інформацію як паралельно, так і незалежно. Причому їхня взаємодія не є ні безупинною, ні довільною. На сьогодні певні стани свідомості пов'язують з «незалежною» дією чи певною взаємодією півкуль. Тому технологія застосування бінауральних ритмів, впливаючи на рівень автономізації діяльності півкуль головного мозку, може певною мірою формувати його функції і тим самим сприяти слухачеві в налагодженні міжпівкульових нервових зв'язків на визначеній частоті.

Технологія *Нетісуп* зараз доступна широкому колу користувачів. Поширюються спеціальні аудіокасети і компакт-диски. Тому використання цієї технології можна розглядати як одну з модифікацій застосування засобів масової інформації.

Музичні феномени. На сьогодні уже ні в кого не виникає сумнівів, що функціональна музика певним чином регулює емоційний стан, полегшує усвідомлення власних переживань підвищує соціаль-

ну активність слухачів тощо. Зв'язок обробки звукової інформації відповідальна частина скроневої частини мозку, розташована над слуховим каналом. Активність цієї частини в лівій півкулі найбільш виражена у тих осіб, що почали займатися музикою в ранньому віці, а також у людей, що

Частина I

володіють абсолютним слухом (тобто здатністю визначати висоту окремих звуків, не зіставляючи їх зі звуками відомої висоти).

Мелодії, що приносять людині радість, сповільнюють пульс, збільшують силу серцевих скорочень, сприяють розширенню судин і нормалізації кров'яного тиску, а дратівлива музика дає зовсім протилежний ефект. Деякі симфонічні твори, особливо Моцарта, змінюють кислотність шлункового соку. У зв'язку з цим обід у музичному супроводі виправданий не тільки з естетичного, але і з утилітарного погляду. Виявлено вплив музики на нейроендокринну функцію, зокрема на рівень деяких гормонів у крові, що відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні емоційних реакцій.

Вплив музики на стан людини пояснюється виникненням резонансу музичних хвиль у певних структурах людського тіла. Звукові сигнали, потрапляючи в резонансну частоту, що відповідає фізичним характеристикам тієї чи іншої структурної одиниці тіла, справляють на неї стимулюючий чи пригнічуючий вплив. Правильно підібрана мелодія впливає на хворих людей і прискорює одужання.

Музика діє вибірково - залежно не лише від її характеру, але й від інструмента, на якому вона виконується. Скрипці й фортепіано притаманний виражений заспокійливий ефект. А музика з перевагою в ній дисонансів, тобто різких звукових сполучень, викликає психоемоційну напругу.

Останнім часом виявлений цікавий музичний ефект дії несинхронної музики, генерованої декількома джерелами. Справа в тому, що значне поширення технічних засобів відтворення інформації, зокрема музики, сприяє прояву цього ефекту в масового споживача. Уперше це явище було виявлено під час спостереження за рухом перехожих повз лотки з музичними касетами, де рекламують ті чи інші мелодії. Оскільки продавці не погоджують між собою відтворювані мелодії, то в просторі, насиченому найрізноманітнішими музичними композиціями, утворюється дуже своєрідний пульсуючий звук. Було помічено, що в деяких точках простору перехожі прискорювали рух, а в інших, навпаки, йшли повільніше.

Коли були проведені спеціальні дослідження для вивчення цього феномена, то було встановлено, що формований з допомогою різних 22 джерел пульсуючий звук значно змінює свідомість слухачів уже через 30-60 хв його експозиції. Час початку його дії залежить від програм джерел звуку. Для проведення експерименту як фонові звуки використовувалася техномузика, важкий рок, мовлення на арабській і корейській мові, мелодії суфіїв, класична музика, новини російською мовою, електронна музика і несинхронізовані механічні звуки настроювання. За результатами дослідження були зроблені такі висновки:

- під впливом пульсуючого шуму, утвореного в результаті інтерференції звуків з різних джерел, виникає широкий спектр моделей психопатології залежно від схильності до конкретного типу реагування (афективне, пароксизмальне, дисоціативне);
- використана модель надсенсорного впливу виявилася подібною із сенсорною деривацією, за якої на перших етапах завжди спостерігаються афективні порушення: страх, тривога, паніка і депресія, - потім розвиваються явища дереалізації у формі зміненого сприйняття обсягів простору та відчуття розтягнення часу, а також деперсоналізації як порушення ідеомоторної форми самоусвідомлення, далі ілюзії і галюцинації, марення і, нарешті, соматичні розлади;
- аудіальний вплив, імовірно, еквівалентний психоделічному.

1.2.2. Світлові феномени

Сучасна людина не мислить вже свого існування без телебачення. Воно перетворилося в засіб, що ефективно захопив розум мільярдів людей на Землі. Світло підвищеної інтенсивності впливає на центри циркадних ритмів людини, усуває депсіхронізацію біоритмів людини, а також знижену центральну норадренергічну нейромедіаторну активність, змінює порушення секреції мелатоніну, викликає гормональні зсуви, має симпатикотонічну, а за рахунок теплового ефекту і парасимпатикотонічну дію.

Як засвідчили численні дослідження, на організм людини діють такі психофізіологічні фактори світлового походження: мерехтіння яскравих і колірних плям на екрані, часта зміна зображень тощо.

Мерехтіння яскравих і колірних плям впливає на зоровий апарат загалом, на функціонування серця і мозку, тому що частоти мерехтіння (чи точніше - деякі складові просторово-часового спектра цих коливань) діють за рахунок того, що вони можуть збігаються з частотами електричних коливань різних структур організму людини. Особливо сильний ефект виявляється, коли настає резонанс цих коливань. Але, як і кожен сильнодіючий засіб, телебачення залежно від дози і правильності прийому може викликати і позитивні, і негативні ефекти.

Відомо також, що на людину сильно впливає просторовий спектр зображення, яке нею спостерігається (усяке зображення можна скласти із сукупності горизонтальних і вертикальних «решіток», побудованих з «паличок» різної товщини, сукупність яких і являє собою просторовий спектр). Ілюстрацією негативного впливу визначених просторових

спектрів, що пригнічують психіку людини, є спостереження одноманітних, побудованих з числа «решіток», зображень будинків сучасної «прямокутної» архітектури. І, навпаки, будинки з великою кількістю оздоблювальних елементів, як правило, створюють у спостерігача комфортний стан.

Телевізійні зображення, що формують різні спектри просторових частот, можуть створювати певні психологічні ефекти, зокрема підвищувати настрій та імунітет навіть незалежно від змісту зображення.

Ефект світлових спалахів. Усім відомо, що під час створення телевізійних програм досить часто використовуються різноманітні світлові спалахи. Вони застосовуються не випадково. Їхній вплив має певну психофізіологічну природу. Справа в тім, що світло, чи суб'єктивна яскравість плями світла, що спостерігається людиною, визначається не тільки її фізичною яскравістю. Істотне значення для рівня сприйняття яскравості сигналу має цілий ряд його параметрів, а саме: площа, тривалість, спектральний склад, місце його проєкції на сітківці, відстань до інших стимулів, що знаходяться в полі зору. Крім того, велику роль відіграють його яскравість, спрямованість уваги спостерігача на тестуючий стимул чи інший об'єкт, що знаходиться в полі зору, рівень світлової адаптації ока тощо.

Під час дії надпорогових світлових стимулів тривалістю 30-150 мс спостерігається цікаве явище — значне нелінійне зростання, а потім досить сильне зниження яскравості діючого сигналу, що відчувається людиною. У результаті цього дуже короткий спалах світла може суб'єктивно здаватися більш яскравим, ніж більш тривалий спалах, що має ті ж самі фізичні параметри світлового сигналу. Іншими словами, під час впливу світлової енергії значно меншої потужності можна отримати ефект збільшення відчуття яскравості сигналу. Таке явище перевищення яскравості визначається як ефект Брока-Зульцера (за прізвищами авторів, які в 1902 році описали цей ефект, - Вросса та Біігер).

24

Це відкриття використовується вже давно і має важливе прикладне значення для оптимізації тривалості спалахів морського чи річкового маяка, світлових комунікаційних сигналів, що мерехтять, навігаційних і дорожніх знаків тощо. Наприклад, точкове джерело світла тривалістю 75 мс здається яскравішим, ніж тривалістю 400 мс і може дати значну економію енергії за рахунок зниження її витрати на бакенах берегової охорони.

Специфічний нейрофізіологічний базис ефекту Брока-Зульцера поки що не до кінця зрозумілий. Для його задовільного пояснення допускають можливість взаємодії декількох фізіологічних процесів: локальних фотохімічних явищ у рецепторах сітківки, нелінійної відповіді нейронних ансамблів зорової системи, зворотного маскування, розвитку латерального гальмування тощо. Цей ефект виникає тільки як продукт узагальненої

оцінки характеристик яскравості усєї сукупності стимулів. Гіпотези, що пояснюють природу цього ефекту, можуть бути розділені на дві основні групи. В одних постулюється велика інтенсивність збуджувальних процесів при відносно коротких тривалостях стимулу, а в інших - втручання гальмівних процесів при більш тривалих стимулах.

Феномен збільшення яскравості коротких стимулів, імовірно, є досить універсальним у функціонуванні нервової системи. Зокрема, багато авторів відзначають підвищення гучності за різних умов звукової стимуляції. Пояснення слухового ефекту, коли гучність серії коротких звукових стимулів є суб'єктивно сильнішою, ніж гучність постійного тону тієї ж самої амплітуди, базується на наявності складних енергетичних взаємин між центральними і граничними компонентами звукового стимулу. З огляду на викладене стає зрозумілим більш істотний ефект, здійснюваний на слухача короткими звуками, трансльованими в телевізійній чи радіопередачі.

Існує також просторовий аналог описуваного ефекту. Він полягає в тім, що при збільшенні розміру стимулу його надпорогова яскравість спочатку зростає, а потім знижується. Іншими словами, стимул меншого розміру може сприйматися суб'єктивно як більш яскравий, ніж стимул більшої площі за умови рівності амплітуди їх сигналу. Спостерігаються також ефекти перевищення змоги приймати рішення при збільшенні тривалості тестуючого стимулу, перевищення часу реакції за певної тривалості тестуючих стимулів тощо.

Таким чином, регулюючи параметри світлового і звукового сигналу, можна домогтися певного психофізіологічного ефекту, а отже. Цілеспрямовано формувати спеціальні інформаційні впливи.

Честимо 1

Ефект світлових мерехтінь. Ще за сивої давнини було помічено, що ритмічні мерехтіння світлових відблисків чи рівномірний ритм ударів бубна, що чергується через рівні проміжки часу з вигуками і співом, провокують епілептичний напад. Ще в стародавньому Римі на ринку рабів використовували обертання гончарного круга, що ритмічно відбивав сонячні промені, для виявлення в рабів епілепсії. Зараз стимуляція світловими мерехтіннями широко застосовується в медичній практиці з метою дослідження активності головного мозку.

Специфічні зміни електричної активності мозку зазвичай спостерігають у хворих з епілептичними нападами. Однак аналогічні ефекти можуть зустрічатися в людей з так званою * мінімальною мозковою дисфункцією».

Найбільш відомим масовим впливом мерехтінь на свідомість людей стала подія, що відбулася в Японії 16 грудня 1997 р. Увечері по телевізору показали анімаційний фільм «Покемон», у якому був п'ятисекундний епізод з мерехтливим червоно-блакитним небом. Стробоскопічне мерехтіння викликало в багатьох глядачів цієї передачі блювоту та інші негативні симптоми. У 685 дітей і дорослих, що дивилися цей епізод, розвилися напади різного походження. Почалися виклики швидкої допомоги, 200 осіб було госпіталізовано.

Наступного дня про це явище заговорили засоби масової інформації і червоно-блакитний епізод знову показали по телевізору, звертаючи увагу на те, що дивитися його не можна. Повторний сеанс викликав нову хвилю нападів. Віковий діапазон жертв виявився дуже широким - від 3 до 58 років. У деяких людей унаслідок нападу почалася задуха. Згідно з наведеними у пресі даними Міністерства освіти Японії, симптоми різного ступеня важкості з'явилися після передачі в 12 950 дітей.

Надалі командою італійських нейропсихологів була виявлена причина нападів епілепсії. Виявилось, що напади викликані впливом світлових сигналів. Телевізійні та відеоігри можуть бути могутніми пусковими механізмами для розвитку подібних спровокованих епілептичних нападів.

Для розуміння явища розвитку коркових механізмів підвищеної збудливості авторами були досліджені особи, які страждають на фоточутливу епілепсію. Під час експерименту робилися записи викликаних потенціалів головного мозку, що були реакцією на пред'явлення модульованих з певною частотою візуальних стимулів з різним контрастом. У результаті була виявлена різниця в реакції організму на 26

чорно-білі та кольорові стимули. Особливо виражені відповіді реєструвалися під час впливу стимулів з відносно низькою частотою і високим контрастом.

Професор В. Просіатті та його співробітники з'ясували, що коли мозок функціонує повноцінно, візуальна система постійно пристосовується до світлового контрасту. У природних сигналів цей контраст, як правило, не

Небезпеки інформаційного простору для людини

перевищує 20 %. А в мультфільмі він часом досягав 90 %. У результаті мозок не встигав обробити інформацію і пристосуватися до такої частоті зміни освітленості. Якихось спеціальних ефектів для формування впливу аніматори не застосовували, причиною стала звичайна кольорова «блимвка».

Вважається, що надійність будь-якого ланцюга визначається міцністю його найслабшої ланки. У дітей, які відповіли епілептичним нападом на мультиплікаційні мерехтіння, слабка ланка знаходилася в одній з ділянок головного мозку, оскільки ці діти страждали на фоточутливу епілепсію. Причому в більшості з них напад під час перегляду мультфільму виник вперше в житті.

На сьогодні більшість учених дотримуються думки, що застосовувані на теле-, відеоекранах чи моніторах комп'ютера світлові ефекти найчастіше не викликають нападів епілепсії у всіх підряд глядачів. Однак для осіб, схильних до епілептичних нападів, контрастні зміни світла можуть становити реальну небезпеку.

Фахівцями встановлено, що швидка зміна світла і темряви чи контрастні образи впливають на нейрони, змушуючи їх виробляти електричні імпульси з більшою частотою, ніж це відбувається звичайно. У людей, хворих на фотосенситивну епілепсію, таке перевантаження може викликати м'язові судоми і навіть втрату свідомості. Більш того, зовсім не обов'язковим є миготіння яскравості. Зміна колірного контрасту чи різкі повороти зображення, фіксуючись свідомістю людини, можуть впливати непомітно для людини, подібно до ефекту «25-го кадру».

Нейрофізіологи вважають, що спазмоподібна активність виникла в процесі еволюції мозку як форма реагування на надмірні подразнення навколишнього середовища. У хворих на епілепсію характерна картина змін біоелектричної активності спостерігається й у стані спокійного пильнування, і під час сну. Це не просте відбиття порушень у діяльності мозку, а активний процес, в основі якого лежить механізм захисту.

Відомо, що фотосенситивна епілептична активність з генералізованими нападами виявлена в 2,5 % дітей. Серед них з епілептичними

Частина 1

нападами тільки в 2-5 % спостерігаються фотосенситивні напади. Дослідниками відзначено наявність реакції на фотостимуляцію в 3-4 % здорових досліджуваних у вигляді запаморочення чи нудоти, а в деяких випадках - заціпеніння чи короткого порушення свідомості. Однак останнім часом з'явилася інформація про збільшення випадків таких нападів, що пов'язують з масовим захопленням відеоіграми.

Поширеність фотосенситивної епілепсії залежить також від національності та спадкової схильності. Фотосенситивна епілепсія особливо часто зустрічається в дітей у віці від 9 до 15 років. Рідше перший приступ спостерігається до 5 років чи після 20 років. У дівчат такі приступи зустрічаються частіше, ніж у хлопчиків.

Необхідно підкреслити, що судомою не завжди є обов'язковим компонентом епілептичного нападу. Під час так званих парціальних простих нападів хворий лише на одну-дві секунди застигає, спрямувавши погляд в одну точку, одразу повертається до свідомості і продовжує почату справу. Тому в деяких випадках вплив на людину світлових мерехтінь досить складно встановити через мало виражений зовнішній ефект. Спираючись на цей факт, можна припустити, що у випадку з японськими дітьми постраждалих було значно більше, ніж зареєстровано офіційними органами.

Як було зазначено вище, схильність до синхронізації потенціалів мозку спостерігається не тільки у хворих на епілепсію, але і приблизно в 3-4 % здорових людей. Це обумовило необхідність застосування електроенцефалографічних досліджень у системі професійного відбору. Адже не тільки під час перегляду телепередач, але й під час здійснення деяких видів діяльності доводиться стикатися саме з впливом різних ритмічно повторюваних подразників, що може спровокувати епілептиподібний напад у цілком здорової людини, наслідком якого буде зниження надійності її професійної діяльності.

На сьогодні стали широкодоступними методи впливу на глядачів і слухачів, користувачів персональних комп'ютерів так званих підпорогових подразників. Розроблені та з успіхом застосовуються засоби маскування відеозображень і звуку, для яких не є необхідним уживання окремих кадрів телесигналу (наприклад, «25-й кадр»).

Призначені для прихованого впливу відео- й аудіоряди видаються на тлі сюжетного ряду. При цьому сюжетні зображення і звуки сприймаються звичайним чином через свідомість, а прихована інформація одночасно потрапляє у підсвідомість, не піддаючись оцінці та критичному контролю свідомості. У результаті внесена в підсвідомість інформація стає ніби спорідненою власним думкам. Таким чи-

ном, створюється ситуація, коли «вбудовані» думки надалі збігаються з висловлюваннями тих, хто ці думки сформував.

Внаслідок цього сучасні цифрові технології формування теле-, радіо-, відео-, аудіо-, мультимедійної продукції та СБ-записів виявилися могутнім інструментом для прихованого інформаційного впливу на великі маси людей. Подібний вплив досягається шляхом керування їх психоемоційним станом, формування зорового, слухового чи загального дискомфорту, що призводить до зниження функціональних можливостей і соціальної активності людей, маніпуляції їхньою свідомістю. Розглянутий інформаційний вплив на підсвідомість здатний спровокувати розвиток функціональних і органічних порушень у функціонуванні організму, а також загострення чи виникнення психосоматичних захворювань.

Вплив кольору. Головна мета використання кольору під час конструювання спеціальних впливів - правильне оформлення пропонованих інформаційних матеріалів. Побудована з урахуванням впливу кольору на людину колірна гама телевізійних передач може відповідним чином впливати на глядачів. Доповнюючи й емоційно збагачуючи гамою кольорів зміст зображення, можна спровокувати певні реакції суб'єкта, який його переглядає. При цьому керуються тим, що:

- правильно обрана колірна гама дозволяє створити в спостерігача потрібний емоційний фон, що сприяє сприйняттю і засвоєнню зображення;
- кольори зображення, що неправильно підібрані стосовно його змісту, викликають невдоволення;
- сформована визначеною колірною гамою негативна реакція може поширюватися на зміст тексту, що знижує ефективність його психологічного впливу загалом.

Символіка кольору має давню історію. Люди з незапам'ятних часів надавали особливого значення різним кольорам. Так, вже у Стародавньому Єгипті лікували кольором. Кольоротерапія широко застосовувалася на Сході. Зараз лікування кольором відроджується.

Білий колір символізує чистоту, незаплямованість, безвинність, чесноту, радість. Однак він може набувати і протилежного значення. За своєю природою білий колір ніби поглинає, нейтралізує всі інші кольори і співвідноситься з порожнечою, безтілесністю, крижаним мовчанням і зрештою - зі смертю.

Чорний колір, як правило, символізує нещастя, горе, жалобу, загибель. Вважається також, що існує зв'язок між чорним кольором і статевим привабливістю. Таким чином, чорне може мати і сприятливе значення.

Червоний колір насамперед асоціюється з кров'ю і вогнем. Червоне символізує радість, красу, любов і повноту життя, а з іншого боку - ворожнечу, помсту, війну. Червоний колір здавна пов'язується з агре-

Частина I

сивністю і статевими бажаннями.

Жовтий - колір золота, що з давніх-давен сприймався як застиглий сонячний колір. Це колір осені, зрілого колосся і зів'ялого листа, але також і колір хвороби, смерті, потойбічного світу.

Синій колір у багатьох народів символізує небо і вічність. Він також може символізувати доброту, вірність, сталість. Крім того, синій колір близький до чорного й одержує подібні з ним символічні значення. У слов'янських народів синій служив кольором суму, горя, асоціювався з бісівським світом.

Зелений - колір трави і листа. У багатьох народів він символізує юність, надію, веселощі, хоча часом і незрілість, недостатню досконалість. Зелений колір гранично матеріальний і діє заспокійливо, але може справляти і гнітюче враження (не випадково тугу називають «зеленою», а сама людина «зеленіє» від злості).

Старовинна символіка кольорів та їхня інтерпретація в різних культурах знаходить підтвердження в сучасних теоріях взаємозв'язку кольору й емоційно-вольових станів людини.

Сьогодні уже ні в кого не викликає сумніву теза, що відчуття світла і кольору мають психофізіологічну природу, виникаючи як результат специфічної організації діяльності нейронних мереж мозку. Поширена трьохстадійна модель колірної зору, відповідно до якої світлове випромінювання спочатку аналізується на рецепторному рівні. Потім, на другій стадії, отримана інформація перетворюється в двох підсистемах (хроматичній і ахроматичній), налаштованих на аналіз певних фізичних параметрів випромінювання. Подальший аналіз відбувається в колірних детекторах (третьої стадії), у яких формується сенсорний колірний образ, що характеризується колірним тоном, насиченістю і яскравістю. Тільки після цього колірний аналіз випромінювання закінчується, а отриманий образ надходить у систему зорового сприйняття для формування перцепта.

Багато особливостей психотропної дії кольору пояснюються трьохстадійною моделлю колірної зору. Зокрема, значимими є такі феномени:

*1 Феномен Пуридає, за яким у процесі засвічування під час зниження інтенсивності випромінювання відбувається зрушення максимуму чутливості в короткохвильову область.

30

2. Суть Феномена Бедольда-Брюкке полягає у тому, що під час збільшення яскравості всі колірні тони зрушуються в напрямку до двох тонів спектра: синього і жовтого. Під час зменшення яскравості всі колірні тони також зміщуються в напрямку до двох тонів: зеленого і червоного.

3. За феноменом колірної опонентності усе різноманіття колірних тонів

Небезпеки інформаційного простору для людини

можна охарактеризувати як похідне від чотирьох кольорів: червоного, жовтого, зеленого і синього, - які мають диференційований вплив навіть на окремі біологічні тканини, такі як кров, кора головного мозку тощо.

На сьогодні здійснюються активні спроби використовувати вплив кольору на працездатність людини. Так, виявлено дію різних хроматичних кольорів на зорову працездатність. Цей ефект був відкритий американською вчителькою Х. Ірлен, однак дотепер не має достатнього обґрунтування. Під час обстеження учнів, які скаржились на підвищену стомлюваність при читанні, Х. Ірлен виявила, що в багатьох з них це явище виникає при накладанні на текст різних кольорових плівок. Замість них можна використовувати кольорові окуляри.

Вплив кольору виявляється також у зміні емоційного стану людини. Як припускають учені, механізмами такого впливу є механізми синестезії. Феномен синестезії полягає в тому, що відчуття однієї модальності оцінюється й описується в категоріях іншої сенсорної системи («оксамитовий голос», «кисла фізіономія» і т. п.). Фізіологічними механізмами синестезії є трансляція порушення, викликаного в одній сенсорній системі не тільки у власні проекційні зони, а і в проекційні зони інших сенсорних систем. Зазначена трансляція викликає розвиток відповідного відчуття.

Дослідження, проведені психологами, підтверджують наявний взаємозв'язок між емоційними станами людини і переважним вибором нею певних кольорів. Так, у ситуаціях радості, веселості особливу перевагу викликають енергонасичені кольори (жовтий і червоний), одночасно заперечуються кольори спокою і розслабленості (синій і коричневий), а також колір небуття (чорний).

Для ситуацій, коли людину переполює почуття провини за різні вчинки, характерне навпаки заперечення енергонасичених червоного і жовтого кольорів та перевага сірого і синього кольорів. Синій, таким чином, відбиває не тільки безтурботний спокій і відпочинок. Він, особливо у сполученні із сірим, відповідає стану пасивної пригніченості.

Частина I

У ситуаціях, що є небезпечними для людини, характерна перевага зеленого кольору, пов'язаного з вольовою напругою, і жовтого як енергонасиченого, пов'язаного з потребою у швидкій розрядці напруги. При цьому, якщо для страху характерна перевага зеленого та сірого кольорів і відкидання жовтого, червоного та фіолетового, то для агресивного порушення у відповідь на небезпеку властиве сполучення жовтого із зеленим і заперечення чорного та коричневого.

Білий люмінесцентний колір дратуюче діє на нервову систему, а жовтогаряче світло ламп сприяє творчому мисленню і гарному настрою. Блакитний колір сприяє кращому засвоєнню інформації і встановленню дружніх взаємин. А здавалося б близький до нього синій навпаки розпорошує увагу і знижує працездатність людини. Зелений колір заспокійливо діє на нервову систему, знімає головний біль, утому, дратівливість, знижує кров'яний тиск.

Червоний збільшує зміст адреналіну в крові, підвищує працездатність і тому особливо рекомендується для повільних, млявих людей. Однак надлишок червоного і зеленого на рівні підсвідомості будить у людині жадобу наживи, а червоний, крім іншого, ще й підвищує агресивність. Фіолетовий колір поліпшує роботу серця і легень, збільшує витривалість організму. Однак ним не варто зловживати: цей колір є підпороговим каталізатором втоми.

Кожний із кольорів несе певне емоційне навантаження, яке необхідно враховувати під час стимулювання трудової діяльності. Так, сполучення червоного і синьо-зеленого кольорів стимулюють загальну працездатність. Жовтий чи жовто-зелений з жовтогарячим знімають розумову втому, а жовтий колір окремо сприяє розумовій діяльності. Загалом під час роботи найбільш привабливі жовто-зелені тони в різних сполученнях і відтінках. Великі дози жовтого породжують зайву активацію, помірні ж стимулюють мозкову діяльність і підвищують ефективність розумової праці.

Підбираючи кольорову гаму телевізійних передач, комп'ютерних ігор, інтернет-сайтів тощо, можна програмувати ефект впливу зображень на людину.

1.3. Інформаційно-психологічний вплив

Інформаційно-психологічний вплив (ІПВ) - вплив на свідомість особи і населення з метою внесення змін у їх поведінку та (або) світогляд. Базовими методами ІПВ є переконання і навіювання ³²

Переконання звернене до власного критичного сприйняття дійсності. Воно має власні алгоритми впливу:

Небезпеки інформаційного простору для людини

- логіка переконання повинна бути доступною інтелекту об'єкта впливу;
- переконання необхідно здійснювати, спираючись на факти, відомі об'єкту;
- переконуюча інформація повинна містити узагальнюючі пропозиції;
- переконання має складатися з логічно несуперечливих тез;
- факти, що повідомляються, повинні бути відповідним чином емоційно забарвлені.

Навіювання навпаки спрямовано на суб'єктів, що не критично сприймають інформацію. Його особливостями є:

- цілеспрямованість і плановість застосування;
- конкретність визначення об'єкта навіювання (селективний вплив на визначені групи населення, що враховує основні соціально-психологічні, національні й інші особливості цих груп);
- некритичне сприйняття інформації об'єктом навіювання (навіювання засновано на ефекті сприйняття переданої інформації як інструкції до дії без її логічного аналізу);
- визначеність, конкретність поведінки, що ініціюється (об'єкту необхідно дати інструкцію щодо здійснення конкретних його реакцій і вчинків, що відповідають меті впливу).

ППВ спрямовується на індивідуальну або суспільну свідомість інформаційно-психологічними або іншими засобами, що викликає трансформацію психіки, зміну поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з метою вплинути на її діяльність і поведінку. Кінцевою його метою є досягнення певної реакції, поведінки (дії або бездіяльності) особистості, яка відповідає цілям ППВ.

Процес прийняття індивідом ППВ, спрямованого на емоційну сферу свідомості, специфічний. Загалом він більш згорнутий, ніж, наприклад, процес прийняття пропагандистського впливу: в ньому функціонують тільки сприйняття і запам'ятовування, діяльність мислення виражена дуже слабо. Інформацію особистість сприймає або не сприймає, сприймає цілком або частково, але у формуванні певних висновків майже не бере участі. Процес інформаційно-психологічного впливу на емоційну сферу свідомості включає довільне сприйняття та запам'ятовування і характеризується дуже зниженим рівнем усві

домлення про зміст впливу. Осмислення отриманої інформації відбувається пізніше, за більш високої пізнавальної активності індивіда.

Рівень ефективності ПІВ залежить від:

- Змісту матеріалу: його складності, конкретності, суспільної значимості тощо. Наприклад, за рівних умов, чим простіше інформація, тим більше шансів на те, що дії, до яких вона спонукає, можуть виконуватися автоматично, а особливо, коли не суперечать переконанням об'єкта. Тобто чим конкретніший заклик до дії, тим вищий ступінь автоматизму відповідної реакції.
- Психічного стану, що характеризується наявністю високого рівня автоматизму відповідної реакції. Страх, пригніченість, апатія сприяють некритичному й неусвідомленому сприйняттю впливу. Ступінь автоматизму у відповіді особистості пов'язаний з рівнем усвідомленості та критичності сприйняття інформації. Якщо вплив приймається підсвідомо й некритично, то відповідь аудиторії може бути автоматичною.
- Часового інтервалу між впливами й відповідною реакцією: із збільшенням часового інтервалу автоматизм реакції зменшується внаслідок підвищення критичності й розумової активності об'єкта (пояснюється включенням змісту отриманої інформації в систему знань особистості й усвідомленням його).

Небезпечний ПІВ на індивідуальну свідомість може призвести до двох видів взаємозалежних змін:

1. Зміни психіки, психічного здоров'я людини. Оскільки у випадку застосування інформаційного впливу складно визначити межі норми і патології, показником змін може бути втрата адекватності щодо відображення світу у свідомості й індивідуальному ставленні до світу. Можна говорити про деградацію особистості, якщо форми відображення дійсності спрощуються, реакції грубішають і здійснюється перехід від вищих потреб (у самоактуалізації, соціальному визнанні) до нижчих (фізіологічних, побутових).

2. Зміни в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Такі зміни спричиняють антисоціальні вчинки і становлять небезпеку вже для всього суспільства і держави.

Важлива особливість інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну свідомість полягає в тому, що людина може не помічати його і не усвідомлювати як загрозу. Поведінкою особи керує її мозок, свідомість. Усе, що спонукає людину до діяльності, має проходити через її мислення. Отже, ПІВ з метою зміни поведінки особистості в 34

бажаному напрямку має домогтися відповідної зміни в її свідомості.

У детермінації поведінки людини значну роль відіграє установка (орієнтація) — це сформовані під впливом пропаганди, виховання й досвіду порівняно стійкі знання, почуття й мотиви, що викликають певне ставлення людини до ідейних, політичних і суспільних явищ реальної дійсності.

Установка визначає напрямок дій і одночасно спосіб сприйняття й мислення. Але не всі установки є однаково важливими для детермінації поведінки. Світогляд індивідуума залежить від безлічі соціальних стереотипів, що співвідносяться з певними сторонами суспільного буття. Установки мають певну цінність з погляду їх значення для індивідуума. В їх ієрархії політичні установки займають найвищу сходинку. Вони, на відміну від інших, більш стійкі до змін. Політичні установки утворюють загальне підґрунтя для всіх інших, обумовлюють внутрішню стійкість орієнтації. Отже, поведінка людини за різних умов переважно визначається її політичною орієнтацією.

Установки особистості мають дещо вищу стійкість до зовнішнього впливу, яка підсилюється також за рахунок соціальних зв'язків. Установки стають тим стабільнішими, чим більше вони співпадають з нормами поведінки соціальної групи. Ідентифікація індивідуума з групою служить стабілізатором установки. Але при цьому слід враховувати ті обставини, що в державі перехідного (транзитного) типу, якою є Україна, багато моральних цінностей старого соціалістичного устрою втрачено, нових моральних норм і цінностей ще не створено, а ті, що вже існують, не перетворились у загальноприйнятті. У цьому випадку інформаційний простір відіграє провідну роль у формуванні світогляду пересічного громадянина нашої держави, який часто сприймає все нове за вищі загальнолюдські цінності.

Рушійною силою для зміни установок виступають негативні психічні хвилювання, викликані відсутністю рівноваги між окремими компонентами політичних установок-об'єктів пропагандистського впливу, - так званий когнітивний дисонанс (тобто пізнавальна невідповідність). Дисонанс — психічно неприємний стан, що викликає в об'єктів пропагандистського впливу прагнення до його зм'якшення або усунення. Останнє веде до змін одного з компонентів установки. У результаті чого вся система установок прагне повернутися до втраченої рівноваги. Таким чином, змінюється стійкість попередньої установки або виникає нова. Було б, однак, ілюзією розраховувати на можливість у короткий проміжок часу повного руйнування основних

установок і заміни їх на протилежні, оскільки стабільність основних політичних установок досить висока. Як зазначав французький психолог Ле Бон, ідеї вимагають багато часу, щоб закріпитися у свідомості людей, але вони вимагають не менше часу, щоб знову відтіля зникнути.

Для зміни політичних установок, що міцно закріплені у свідомості особистості, використовується метод поступового посилення когнітивного дисонансу, тобто подається в певному порядку інформація, яка все більше їй більше суперечить поглядам об'єкта впливу. Терпіння, час і аргументація з кожною порцією інформації посилюється, вони сприяють поступовій зміні політичних установок об'єктів впливу.

Однак зміна поведінки не пов'язана безпосередньо зі зміною основних установок. Установка відіграє значну роль у детермінації поведінки, але не є єдиною складовою, від якої вона залежить, і безпосередньо не керує поведінкою в конкретній обстановці через відсутність прямого зв'язку між установкою і поведінкою. Поведінка людини в кожному конкретному випадку залежить від умов, тобто внутрішніх запитів: потреб, мотивів, установок. Таким чином, поведінка завжди обумовлена конкретною обстановкою.

Установки та поведінка не обов'язково мають збігатися, між ними можуть існувати великі відмінності, приміром, висловлювання однієї й тієї ж особи за неспожитих обставин можуть дещо відрізнятися. Через це поведінка людини в певній обстановці протягом короткого часу може не збігатися з основними установками або навіть суперечити їм.

Основним у процесі взаємодії установок і поведінки є не відмінність між ними, а їхня взаємна обумовленість: установки значною мірою детермінують поведінку, але буває й навпаки: поведінка створює значну основу для утворення установок. Установки виникають внаслідок пережитого. На основі реальної поведінки ще до того, як вони знову перейдуть у нову поведінку. Поведінка, що змінилася, має зрештою впливати на зміну установок. Отже, якщо в результаті пропагандистського впливу поведінка індивіда зміниться, то відбудуться і певні зміни в загальній структурі установок, у тому числі й політичній орієнтації.

Можна виділити такі види ПВ: психогенний, нейролінгвістичний, психоаналітичний (психокорекційний), психотропний та психотронний.

Психогенний вплив - це психічний або фізичний вплив якихось явищ або подій на мозок, свідомість людини (спостерігається порушення вищої нервової діяльності: з'являється відчуття страху та паніки). Це обумовлено неузгодженістю функціональних систем психофізіологічної організації, тобто ламанням стереотипів під час впливу різко зміненої афферентації з боку різних рецепторів. Чим вища в часі така неузгодженість і чим менше підготовлена людина до впливу цього психогенного фактора, тим більше виражені психічні порушення. Такий стан може виникати під впливом голографічних малюнків. Багато країн домоглися в цій галузі досить великих успіхів, приміром, створено проекти лазерної графіки з поверхні землі та з космічної платформи.

Нейролінгвістичний вплив — вид психологічного впливу, що припускає використання спеціальних прийомів, спрямованих на створення позитивної мотивації, психологічної корекції внутрішніх джерел поведінки і світогляду особистості людини.

Нейролінгвістичний вплив орієнтований на ідентифікацію та зміну переконань особистості під час впливу на її світоглядні й емоційно-почуттєві стани (характеристики, що дозволяють удосконалювати, програмувати стан і поведінку людини в умовах практичної діяльності). Основним об'єктом такого виду впливу на людину є її психіка і контрольована нею діяльність, а основним засобом впливу виступають соціально продумані програми вербального і невербального впливу, що дозволяють змінювати світогляд, цінності особистості.

Психоаналітичний (психокорекційний) вплив - це вивчення (аналіз) підсвідомості людини і вплив на неї шляхом, що виключає опір на рівні свідомості (здійснюється у стані гіпнозу). Однак сучасні технологічні досягнення дозволяють усунути опір з боку свідомості й у нормальному стані. Це можна зробити за допомогою комп'ютерних як психоаналізу, так і психокорекції. Під час першого здійснюється математичний аналіз реакцій організму, що виникають під час миттєвого візуального перегляду або звукового прочитання різних «стимулів»: слів, образів, фраз. У такий спосіб можна абсолютно точно визначити наявність у підсвідомості людини визначеної інформації й виміряти її значимість для конкретної особистості, знайти сховану мотивацію. Проаналізувавши отриману інформацію, у разі необхідності можна здійснювати психокорекцію (психорегуляцію), основним діючим фактором якої також служать ключові слова, образи, запахи (слова можуть перетворюватися за допомогою спектрального мовного сигналу).

Найбільш зручною є звукова регуляція психіки, за якої словесні Навіювання в закодованій формі виводяться на будь-який носій зву-

37

кової інформації (музику, мову або шум). Наприклад, людина може слухати музику, у якій утримується схована (не сприймана на свідомому рівні) команда, що постійно впливає на підсвідомість слухача.

Психотронний вплив (парапсихологічний, екстрасенсорний) — вплив, що може здійснюватися за допомогою передачі енергії мислення через позачуттєве сприйняття, яке охоплює опосередковане свідомістю і процесами сприйняття дистантної взаємодії між живими організмами й навколишнім середовищем.

Телевізійні та інші масові сеанси екстрасенсорного впливу засвідчують реальну можливість впливу на особистість. Досить часто при цьому використовуються технічні засоби, що сприяють посиленню впливу, передачі й контакту з індивідом. Цей вплив на об'єкт може бути пов'язаний з придушенням волі до опору, деморалізацією. Відомі факти роботи над

Частина 1

створенням генератора частотного кодування психіки, високочастотних і низькочастотних генераторів, засобів впливу соціальною інформацією та ін., які здатні викликати необхідні процеси в психіці людини, а отже, впливати на її свідомість і поведінку.

Парапсихологія — це галузь науки, що вивчає псі-комунікації, тобто досліджує ті дистантні зв'язки живого організму з навколишнім середовищем, які одержали назву «екстрасенсомоторних» (оскільки вони діють на все, крім органів чуття і мускульних зусиль). Поняття «псі» містить у собі екстрасенсорну перцепцію, тобто позачуттєве сприйняття і психокінез, під яким розуміється вплив на предмети й хід психічних процесів без мускульних зусиль або використання технічних засобів. Загалом же принципової різниці між предметами дослідження парапсихології і психотроніки немає. Відмінність про- слідковується лише під час порівняння методів, засобів і цілей дослідження. Психотроніці властиве прагнення переважно до технічних і технологічних підходів і рішень, до розробки технічних аналогів досліджуваних феноменів, наприклад, психотронних генераторів, і отже, концентрації великих зусиль на роботах прикладного характеру. Процес екстрасенсорного впливу значно полегшується під час використання системи комунікації: телефонного зв'язку, радіотрансляційних мереж тощо.

Психотропний вплив — вплив на мозок і поведінку особи шляхом введення в її організм різних препаратів (зокрема фармацевтичних препаратів, запахів), засвоєння яких відбивається на її вищій нервовій діяльності.

Вплив препаратів на психіку людини добре відомий і вивчається вже досить тривалий час. З урахуванням останніх досягнень не тільки в психології, але й «суміжних» науках (біології, нейро- і психофізіології, кібернетиці, психофармакології тощо) розробляються і продовжують удосконалюватися методи підпорогового впливу, методи психологічної індоктринації та конверсії, засоби місцевого психічного контролю і психопрограмування.

Література до розділу 1

1. *Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В. та ін.* Соціально-правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник / За ред. В. В. Остроухова. - К.: Росава, 2007. - 496 с.
2. *Петрик В. М., Остроухов В. В., Штокевич О.А. та ін.* Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і

Небезпеки інформаційно го простору для людини

- спеціальних інформаційних операцій: Навчальний посібник. - К.: Росава, 2006. - 208 с.
3. *Викторов С.* Накануне 3-й мировой информационной войны // Финансовая Украина. - 1997. — № 5. - С. 12-16.
 4. *Губарев В. А., Козицкий Ю. Л., Шляхин В. М.* Особенности моделирования сложного коалиционного конфликта в условиях противодействия // Радиотехника. - 1997. - № 6. - С. 9-14.
 5. Інформаційна безпека держави у контексті протидії інформаційним війнам: Навчальний посібник / За заг. ред. В. Б. Толубка. - К.: НАОУ, 2004.-177 с.
 6. Информационно-психологическая и психотронная война. Хрестоматия / Под общ. ред. А. Е. Тараса. - Минск: Харвест, 2003. - 432 с.
 7. *Кара-Мурза С. Г.* Маніпуляція свідомістю: Навчальний посібник. — К.: Оріони, 2003. - 500 с.
 8. *Крысько В. Г.* Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / Под общ. ред. А. Е. Тараса. - Минск: Харвест, 1999. - 448 с.
 9. *Лопатин В. Н.* Информационная безопасность России: Человек. Общество. Государство. - Санкт-Петербургский университет МВД России. - СПб.: Фонд «Университет», 2000. - С. 238.
 10. Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій: Навчальний посібник / Дзюба М. Т., Жарков Я. М., Ольховой І. О., Онищук М. І. // За заг. ред. В. В. Балабіна. - К.: ВІТІ НТУУ «КПІ», 2006. - 468 с.

Частина I

11. *Рось А. О., Замаруєва І. В.* Вербальний вплив як фактор інформаційної безпеки. - МОУ: Національна академія оборони України. Труды академії. - 1999. - № 16.
12. *Толубко В. Б.* Інформаційна боротьба (концептуальні, теоретичні, технологічні аспекти): Монографія. - К.: НАОУ, 2003. - 315 с.
13. *Юдін О. К., Богущ В. М.* Інформаційна безпека держави: Навчальний посібник. - Х.: Консул, 2005. - 576 с.
14. *Куралесин Н.А.* Гигиенические и биологические аспекты эффекта инфразвука // Медицина труда и промышленная экология. - 1997. - № 5. - С. 8-14.
15. *Самохвалов В. П.* Психический мир будущего. - Симферополь: КИТ, 1998. - 400 с.
16. *Чуприков А. П., Линева А. Н., Марценкооский И. А.* Латеральная терапия. - К: Здоров'я, 1994. - 176 с.
17. *Петренко В. Ф., Кучеренко В. В.* Взаимосвязь эмоций и цвета // Вести. Моск. ун-та. - 1988. - Сер. 14. - № 3. - С. 14-19.
18. *Меуцкерский Р. М.* Эффект Брока-Зульцера. - М.: Наука. — 1985. - 145 с.
19. *Boynnton R. M.* Progress in physiological optics // Appl. Opt. - 1967. - V. 6. - № 8. - P. 1283-1293.
20. *Ciuffreda K. J., Scheiman M., OngE., Rosenfield M., Solan H.A.* Irlen lenses do not improve accommodative accuracy at near // Optom. Vis. Sci. - 1997. - № 74(5). - P. 298-302.
21. *Danielsson A., Landstrom U.* Blood pressure changes in man during infrasonic exposure. An experimental study // Acta Med. Scand. - 1985. - № 217(5). - P. 531-535.
22. *Garner W.* The loudness of repeated short tones // J. Acoust. Soc. Amer. - 1948. - V. 20. - № 4. - P. 513-527.
23. *Kietzman M.L., Gillam B. J.* Visual temporal integration and simple reaction time // Percept. and Psychophys. - 1972. - V. 11. - № 5. - P. 333-340.
24. *Porciatti V., Bonanni P., Fiorentini A., Guerrini R.* Lack of cortical contrast gain control in human photosensitive epilepsy // Nat. Neurosci. - 2000. - JMs 3(3). - P. 259-263.
25. *Sergent J.* Theoretical and methodological consequences of variations in exposure duration in visual laterality studies // Percept. and Psychophys. - 1982. - V. 31. - № 5. - P. 451-461.
26. *Foster D. S.* EEG and subjective correlates of alpha frequency binaural beats stimulation combined with alpha biofeedback // Hemi- Sync Journal. - 1990. - V. 8. - Ms 2. - P. 1-2.
27. *Oster G.* Auditory beats in the brain // Scientific American. - 1973. - № 229. - P. 94-102.
28. *Westin J. B.* Infrasound: a short review of effects on man // Aviat. Space

- Environ Med. - 1975. - № 46(9). - P. 1135-1140.
29. *Harris C. S., Johnson D. L.* Effects of infrasound on cognitive performance // *Aviat. Space Environ Med.* - 1978. - № 49(4). - P.582-586.
30. *Harris C. S., Sommer H. C., Johnson D. L.* Review of the effects of infrasound on man // *Aviat Space Environ Med.* - 1976. - № 47(4). - P. 430-434.
31. *Hiew C. C.* Hemi-Sync into creativity // *Hemi-Sync Journal.* - 1995. - V. 13. - №1. -P. 3-5.
32. *Higgins K. E., Rinalducci E. J.* The spatial Broca-Sulzer and sensitization effects for foveal viewing viewing // *Vision Res.* - 1975. - V. 15. - № 3. - P. 423-425.

РОЗДІЛ 2 ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНА «МАНІПУЛЯЦІЯ»

2.1. Походження та еволюція феномена «маніпуляція»

Термін «маніпуляція», чи «маніпулювання» походить від латинського слова • *manipulerez*. Його первинний зміст має вельми позитивне значення «управляти», «управляти зі знанням справи», «надавати допомогу» тощо. Наприклад, у медицині - це огляд, обстеження якоїсь частини тіла за допомогою рук або лікувальних процедур. Спеціально наголошується на наявності спритності та майстерності під час виконання дій-маніпуляцій.

Поверхнєве вивчення самого поняття маніпулювання дає лише приблизне визначення і не відбиває більш глибокого тлумачення цього слова з погляду психології. Згідно зі «Словником іноземних слів» *маніпуляція* (фр. *manipulation*, лат. *manipulatio*, *manipulus* - жменя) - 1) рух рук, пов'язаний з виконанням певної задачі; 2) демонстрація фокусів, заснована на спритності рук, умінні відвернути увагу глядачів від того, що має бути прихованим від них; 3) махінація, шахрайська витівка.

В сучасній літературі частіше вживається термін маніпулювання, що визначається як майстерність управляти поведінкою за допомогою цілеспрямованого впливу на суспільну психологію, свідомість та інстинкти людини. Так, німецький соціолог Г. Франке маніпулювання розглядає як свого роду психічний вплив, який проводиться таємно.

Інший філософ Г. Шишков пише, що феномен управління масами (термін, ідентичний за змістом з «маніпулюванням») є «суспільним і державним культивуванням ситуацій за допомогою цілеспрямованого впливу з тим, щоб головним чином формувати суспільну структуру» • 42

Професор Елвайн визначив це поняття як «управління людиною, що здійснюється або в результаті так званого примушення речей, або внаслідок організованих класових інтересів, або в результаті відповідної економічної структури. Духовне управління людиною, обумовлене впливом ірраціональних і емоційних засобів та аргументів: в політиці - звернення до нації, любові до вітчизни, до крові, раси, честі».

Отже, під маніпулюванням необхідно розуміти специфічну форму духовного впливу, що виражається як приховане, анонімне панування, здійснюване «ненасильницькимчином».

Таке визначення вочевидь недостатнє. Воно висвітлює лише одну характерну рису маніпулювання: його прихований, анонімний характер, вплив непомітний, негаданий - і ніскільки не дає відповіді на питання: хто здійснює маніпулювання, на кого направлена ця «специфічна форма духовного впливу», яка його мета?

Багато теоретиків вважають, що сучасна «масова людина» не здібна до раціонального мислення, а отже, її свідомість повинна формувати духовна еліта суспільства, вселяючи відповідні ідеї, думки, норми поведінки. Причому маніпулювання свідомістю «масової людини» не тільки неминуче, не тільки необхідне, але як система методів «легкого, непомітного» тиску має бути «гуманним», «законним» засобом «для нав'язування людині певної поведінки, бо в іншому випадку довелося б вдаватися до насильства*».

Природно, що більшість ідеологів прагне замаскувати таке недоброзичливе ставлення до мас. Їх основним аргументом є посилення на раціонально-технічну організацію нашого суспільства. Нездатність до раціонального мислення, на їх думку, не так властива масам самим по собі, як викликана зростаючим пануванням «раціональності», начебто неминучим результатом технічного прогресу.

Суть подібних міркувань теоретиків приблизно така: прогрес техніки і розподіл праці призвели до розділення виробництва на прості операції, в результаті яких окремі робітники став використовуватися для виконання окремих функцій, перетворюватися у придаток до машини. Ця обмеженість людини (оскільки вона визначається як елемент, як функція машини) і конформізм (прагнення пристосуватися до цієї машини) є тією базою, на якій зростає маніпулювання свідомістю то поведінкою людей. Зо цих умов з'являється відчуття безпорадності, виникає уявлення про себе як про «маленьку людину». «Маленька людина» тільки тоді відчує впевненість, коли повірить у порядність сил, що нею маніпулюють. Цю компенсацію відчуттю безпорадності приносять і засоби масових комунікацій. Вони «втискують» людину в рамки твердих шаблонів і створюють у неї відчуття впевненості та надійності. Але одночасно в людях, захоплених силою нав'язування цих медіумів, зменшуються індивідуальні розумові здібності, уніфікуються інтереси, відчуття та мислення, що ще більше уможливує

Частина I

маніпулювання їх свідомістю та поведінкою.

Характер і суть маніпулювання особливо виразно проявляються при порівнянні з іншими способами впливу на свідомість та поведінку людей. Правлячий клас мав і зараз має безліч способів впливу на розум і вчинки людей. Підкуп, шантаж, загроза застосування насильства й саме насильство - все це давно використовується для того, щоб зорієнтувати людські вчинки в бажаному напрямку. Але кваліфікувати подібний вплив як маніпулювання не можна. У багатьох випадках тому, хто користується подібними методами, абсолютно байдуже, чи вірить людина у правильність і справедливість того, що його примушують робити. Того, хто впливає, в цьому випадку цікавить тільки одне - досягти бажаного. Такий вплив є відкрито насильницьким та примусовим.

Під час маніпулювання особа, яка здійснює вплив, постійно прагне того, щоб індивід, який є об'єктом впливу, визнав той чи інший нав'язаний йому вчинок єдино правильним для себе. Щоб досягти цього, пропагандист-маніпулятор вдається не до засобів примушення, а до засобів переконання, заснованого на навмисному обмані або ще краще - нав'язанні. Він повинен створити у свідомості своїх жертв подвійну ілюзію: по-перше, що дійсність саме така, якою він її зображає, і, по-друге, що реакція на цю дійсність залежить від самої людини, яка є об'єктом маніпулювання.

Неабиякі можливості впливу на широкі верстви населення виникли завдяки засобам масових комунікацій (преса, радіо, кіно, телебачення, реклама) та прогресу сучасної техніки. В сучасному капіталістичному суспільстві ці засоби масового впливу належать переважно монополістичній буржуазії, яка використовує їх як певний канал управління суспільством, маніпулювання свідомістю та поведінкою.

Американський соціолог М. Чукас вважає, що істинною причиною маніпулювання є не прогрес техніки й засобів масових комунікацій, а зіткнення інтересів соціальних груп. Саме державно-монополістичний характер сучасної капіталістичної суспільної системи, панування крупної буржуазії обумовлюють можливість маніпулювання свідомістю та поведінкою. Прагнення заручитися підтримкою широких верств населення обумовлює насамперед загальну стратегію прихованого та непрямого маніпулювання громадською думкою - стратегію обману.

В соціальному аспекті сучасна світова спільнота характеризується не аченою в історії поляризацією. З 6 млрд населення Землі 4 млрд живуть нижче рівня бідності, а 1 млрд страждає від голоду. Процеси поляризації тривалий час розглядалися з погляду класових протиріч. Класи визначалися як великі групи людей, що розрізняються за своїм місцем в системі суспільного виробництва, за їх відношенням до засобів виробництва, за способами отримання й розмірами тієї частки суспільного багатства, яку вони мають у розпорядженні.

За К. Марксом історія всіх суспільств, заснованих на експлуатації, була історією боротьби класів, яка розглядалася як рушійна сила розвитку і переходу від однієї суспільної формації до іншої. Тут основну роль відігравала суперечність між гнобителями та пригнобленими. Сила гнобителів полягала в багатстві та владі, сила пригноблених, які склали переважну більшість, - у їх об'єднанні навкруги ідеї соціальної справедливості.

Але вже в середині ХХ ст. ця схема зажадала низки обмовок. Так, на Заході вдалося істотно згладити класові суперечності, по-перше, за рахунок посиленої «експлуатації» природи, поліпшивши положення частини суспільства з низьким рівнем доходів, і, по-друге, за рахунок надмірної додаткової вартості, одержуваної на основі нових високих технологій, а значить прихованої експлуатації народів країн, що розвиваються. Але головне в іншому - появі можливостей впливу не тільки на існування людей, але і безпосередньо на їх свідомість, тобто управління їх поведінкою.

Загалом система маніпулювання свідомістю та технології її здійснення були належним способом сформульовані, оформлені й апробовані в ХІХ ст. Таким чином, ХІХ ст. стало своєрідним передвісником ХХ-го у сфері маніпулювання свідомістю. А в ХХ ст., у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу, стало можливе настільки масове, глобальне маніпулювання свідомістю, що майже кожна людина стала його об'єктом. Але людський індивід виявився практично неготовим до агресивних дій, спрямованих на свідомість. Спритне нав'язування ідей і помилкових уявлень про щастя, рівність і братерство, культивування образу ворога у свідомості мільйонів людей породило більш ніж драматичні наслідки - світові війни, революції, депресії, які коштували незліченних жертв. Незважаючи на усвідомлення наслідків таких грандіозних маніпулювань, бажання управляти мільйонами людей не ослабло, а ще більше зросло. Тепер маніпулювати людиною хочуть всі, починаючи від політиків найвищого рангу і закінчуючи посередніми комівояжерами. Зараз для них головною метою стала брудна нажива та користь.

Цікава еволюція терміна «маніпулювання» в нашій країні. В радянські часи він застосовувався, як правило, стосовно «буржуазної пропаганди», комерційної реклами, знову-таки «буржуазних ЗМІ» тощо.

Частина I

Але часи змінювались. Так, на початку «перебудови» однією з найпопулярніших книг була робота Дейла Карнегі «Як завойовувати друзів і здійснювати вплив на людей». Книга була досить незвичною для радянського читача, оскільки в ній висловлювалися способи впливу на людей, маніпулювання їх слабкостями, настроями. Книга радила «насаджувати на гачок наживку, що відповідає смакам риби». Проте Д. Карнегі зовсім не вважав свої поради недобрими. Навпаки, він був упевнений, що полегшує людям життя, допомагає їм краще зрозуміти один одного, проявити себе, свої можливості. Він показав, що міжособистісні маніпулювання можуть бути корисними. Для радянських людей такий підхід був несподіваним і подібним якомусь одкровенню. Потім на ринок була викинута величезна кількість книг, багатих порадами, як вплинути на людей, як вигравати суперечки, як завоювати довіру тощо. Вся ця література повторює «філософію» Д. Карнегі стосовно різних сфер людської діяльності - від взаємостосунків чоловіка та жінки до «побудови» кар'єри в бізнесі й політиці.

З початком реформ наші громадяни переконалися на власному досвіді у тому, що маніпулювання може приносити не тільки користь, але й шкоду. Точніше маніпулятор отримує зиск, а ось тим, на кого здійснюється маніпулювання, доводиться часто несолодко. Прикладом цього є численні фінансові піраміди. Пригадаймо, скільки разів помилялися виборці в політиках, яким вони висловлювали довіру. Слово «маніпулювання» знову набуло негативного забарвлення. Все частіше ми чуємо, як нами хтось маніпулює, хтось нас використовує, ошукує тощо.

Сьогодні розробляються вдосконалені технології впливу на мотивацію вчинків і поведінку людей - «ненасильного примушення». Організовується маніпулювання людьми проти їх волі, але за їх згодою на користь дуже малої частини суспільства. Для цього використовується інформація, яка, разом з іншими її властивостями, стає знаряддям влади надлюдьми, одним з методів управління суспільством.

То хто ж є хто у процесі маніпулювання?

Об'єкт маніпулювання — це свідомість людини, на яку здійснюється певний вплив з метою досягнення бажаного результату.

Жертва маніпулювання - це людина (об'єкт маніпулювання), яка була використана або якимсь чином послужила досягненню встановленої мети.

Суб'єкт маніпулювання - це людина або група людей, які ініціюють проведення маніпулювання свідомістю для досягнення певної мети.

Інструменти маніпулювання - це ідеї, прийоми, форми, способи, методи, використання яких дозволяє впливати на свідомість людини для досягнення певної мети.

2.2. Визначення маніпулювання та його рівнів

2.2.1. Переносне значення маніпулювання

У початковому неметафоричному значенні термін «маніпуляція» означає складні види дій, виконуваних руками: управління важелями, виконання медичних процедур, довільне поводження з предметами тощо, що потребують майстерності та проворства у виконанні. Перехідним ступенем до метафори постало використання терміна «маніпуляція» щодо демонстрації фокусів і карткових ігор, у яких цінується майстерність не тільки у проведенні хибних відволікаючих прийомів, але й у приховуванні реальних дій чи намірів, створенні оманливого враження або ілюзії. Зв'язок з початковим значенням особливо виразно проявляється в назві «фокусник-маніпулятор» - такий, що спеціалізується на фокусах, які виключають складні механічні або електронні пристрої, асистентів-двійників тощо. Всі його фокуси - «спритність рук і жодного шахрайства». Основні психологічні ефекти створюються на основі управління увагою (відволікання, переміщення, зосередження), широкого використання механізмів психологічної установки, стереотипних уявлень та ілюзій сприйняття. Всі ці елементи зберігаються й у міжособистісному маніпулюванні.

Повне перенесення слова «метафора» в новий контекст і породження метафори, яка нас цікавить, веде до того, що під об'єктами маніпулювання розуміються вже не предмети, а люди, при цьому самі дії виконуються вже не руками, а за допомогою інших засобів. Тобто *маніпулювання* в переносному значенні - це прагнення «прибрати до рук», «приручити» іншого, «заарканити», «піймати на гачок», тобто спроба перетворити людину на слухняне знаряддя, немов на маріонетку. Проте метафора «прибирання до рук» хоча і є стрижневою ознакою, але зовсім не єдиною щодо психологічного маніпулювання. У процесі свого становлення ця ознака була доповнена іншими ознаками. По-перше, для маніпулювання характерні вміння, спритність, майстерність виконання. По-друге, маніпулювання передбачає створення ілюзії. Не мало б сенсу називати певну дію маніпулюванням, якби вона здійснювалася відкрито. Поганий той ілюзіоніст, який не може створити ілюзію задуманого фокусу, всі прийоми якого на виду. Або поганий той лялькар, який не здатний примусити глядачів забути, що дійові особи п'єси всього лише ляльки-маріонетки. Тому маніпулювання в метафоричному значенні передбачає також створення ілюзії незалежності об'єкта від стороннього впливу, ілюзії самостійності прийняття рішень і виконання ним певних дій.

Небезпеки інформаційного простору для людини

Таким чином, повна метафора психологічного маніпулювання містить три найважливіші ознаки:

- 1) ідею «прибирання до рук»;
- 2) неодмінну умову збереження об'єктом впливу ілюзії самостійності прийняття рішень і виконання ним певних дій;
- 3) майстерність маніпулятора у виконанні прийомів впливу.

2.2.2. Психологічне визначення маніпулювання

У науковій літературі різні автори дають власні визначення маніпулюванню або досить повно обговорюють маніпулювання як поняття (таблиця 1):

Таблиця 1

№ з/п	Автори	Визначення
1	Бессонов Б. М.	Форма духовного впливу прихованого панування, здійснювана насильницьким шляхом.
2	Волкогонов Д. А.	Панування над духовним станом, управління зміною внутрішнього світу.
3	Гудін Р.	Приховане застосування влади (сили) врозріз з передбачуваною волею іншого.
4	Йокояма О. Т.	Оманливий непрямий вплив на користь маніпулятора.
5	Прото Л.	Прихований вплив на здійснення вибору.
6	Рікер У.	Така структуризація миру, яка дозволяє вигравати.

Продовження таблиці 1

7	Рудінов Дж.	Спонування поведінки за допомогою обману або гри на передбачуваних слабкостях іншого.
8	Сагатовський В. М.	Ставлення до іншої особи як до засобу, об'єкта, знаряддя.
9	Шиллер Г.	Приховане примушення, програмування думок, намірів, відчуттів, відносин, установок, поведінки.
10	Шостром Е.	Управління й контроль, експлуатація іншої особи, використання як об'єктів, речей.
11	Робінсон П. У.	Майстерне управління або використання.

Аналізуючи ці уявлення, можна виділити п'ять основних ознак, які повинні входити у психологічне визначення маніпулювання:

- 1) родова ознака психологічного впливу;
- 2) ставлення маніпулятора до об'єктів маніпулювання як до засобу досягнення власної мети;
- 3) прагнення отримати односторонній вииграш;
- 4) прихований характер впливу (як факт впливу, так і його спрямованість);
- 5) використання (психологічної) сили, гра на слабкостях (використання психологічної вразливості).

Крім того, виявилися дещо відосбленими ще два критерії:

- 6) спонування, мотиваційне привнесення (формування «штучних» потреб і мотивів для зміни поведінки на користь ініціатора маніпулювання);
- 7) майстерність і вмлість під час здійснення маніпулятивного впливу.

Залишаючись найважливішою змінною під час аналізу механізмів і способів впливу, поняття сили не може служити ознакою, що диференціює різні види дії, тому його у визначення включати не слід. Для скорочення визначення маніпулювання пропонується уникнути згадки про моральну позицію маніпулятора - ставлення до іншого як до засобу досягнення власної мети. З ознак, що залишилися, можна сконструювати визначення маніпулювання.

Одним з обов'язкових елементів визначення є посилання на родову приналежність поняття. Тому необхідно засвідчити, що маніпулювання є видом психологічного впливу. Оскільки обов'язковою умовою дієвості

маніпулювання є приховування як факту впливу, так і намірів маніпулятора, необхідно відзначити цю його особливість. Слід також звернути увагу на уміння та майстерність, що забезпечують ефективність маніпулювання, і зрештою, охарактеризувати основний ефект внесення змін у мотиваційні структури адресата - спонукання його до здійснення дій, визначених маніпулятором.

З огляду на зазначене вище можна сформулювати визначення:

Маніпулювання - це вид психологічного впливу, майстерна реалізація якого веде до прихованого збудження в іншій людині намірів, що не співпадають з його актуально існуючими бажаннями.

Досить складно в короткій дефініції врахувати всі виділені узагальнені критерії, що характеризують маніпуляцію як соціально- психологічний феномен взаємодії людей - приховане психологічне примушення людини. Доводиться й серед цих критеріїв виділяти одні як більш суттєві, інші - як менш значимі. Причому значимість одних не викликає сумніву, а інші не мають очевидного значення. Це вибір дослідника, зумовлений необхідністю зробити акцент на характеристиках, що мають значення для проблеми, в контексті якої розглядається маніпулювання. Для прикладу можна навести ряд формулювань поняття маніпулювання, запропонованих С. До- ценком:

- вид психологічного впливу, за якого майстерність маніпулятора використовується для прихованого впровадження в психіку адресата мети, бажань, намірів, відносин чи установок, що не співпадають з тими, які є у адресата на цей момент;
- ~ психологічний вплив, націлений на зміну напрямку активності іншої людини, виконаний настільки майстерно, що залишається непоміченим нею;
- психологічний вплив, спрямований на неявне спонукання іншого до здійснення визначених маніпулятором дій;
- майстерне спонукання іншого до досягнення (переслідування) побічно вкладеної маніпулятором мети.

Іноді, на його думку, з практичних міркувань зручніше користуватися метафорою безпосередньо під час визначення цього поняття, сформулювавши його так:

50

Маніпулювання - це дії, спрямовані на «прибирання до рук» іншої людини, кривдження її, здійснені настільки майстерно, що у людини створюється враження, ніби вона самостійно управляє своєю поведінкою.

Наведені короткі формулювання поняття «маніпулювання» належать переважно до одного з її різновидів, достатньо поширеного, але не єдиного, а саме - до міжособистісного маніпулювання. В цих визначеннях операційна

сторона процесу маніпулювання визначається, головним чином, через майстерність маніпулятора, а також прямо вказується на «насильство», «нав'язування» змін, що вносяться в психіку та поведінку. Водночас не зазначені навіть гіпотетичні підстави відділення «насильних» (вимушених) змін поведінки та психіки адресата від ненасильних.

Робоче визначення *психологічного маніпулювання* доцільніше сформулювати як процес цілеспрямованого чи ненавмисного використання різних специфічних способів і засобів зміни (модифікації) поведінки людини чи її мети, бажань, намірів, відносин, установок, психічного стану та інших психологічних характеристик на користь суб'єкта впливу, і які могли б не відбутися, якби адресат достатньо володів даними, що відносяться до ситуації, зокрема знав, які способи застосовувалися стосовно нього або з якою метою вони використовувалися.

Звідси витікає, що причин маніпулювання можна назвати багато. Ясно й те, що їх не можна віднести до однієї групи. Вони мають різне походження.

Перш за все необхідно розмежувати маніпулювання на *міжособистісному рівні* та *масові маніпулювання*. Потрібно також чітко розрізняти маніпулювання як процес і власне маніпулятивні методи, тобто техніку маніпулювання. Технікою можна користуватися несвідомо. В буденному житті багато хто з нас виконує роль мимовільних маніпуляторів чи жертв маніпулювання.

З прийомами *маніпулювання на міжособистісному рівні* ми стикаємося досить часто. Основними структурними елементами схеми такого маніпулювання з одного боку є сам маніпулятор, суб'єкт маніпулювання чи автор впливу, а з іншого - людина, на яку воно направлено, тобто об'єкт маніпулювання чи адресат впливу.

Процес маніпулятивного впливу може здійснюватися безпосередньо маніпулятором, але бувають ситуації, коли останній виступає ініціатором і організатором складного психологічного маніпулювання, в якому використовує інших осіб для досягнення своєї мети (так званий метод «залучення третіх сил»).

Ще одне поняття, яке необхідно ввести для опису психологічного маніпулювання особою, - це *«мішені»* впливу.

Вплив будується з розрахунку на підставові інстинкти людини, її агресивні устремління. Маніпулятори використовують важелі, які повинні діяти безвідмовно: потреби в безпеці, в їжі, у відчутті спільноти тощо.

В різних дослідженнях *мішенями* впливу вважаються окремі люди, їх об'єднання, соціальні групи, населення і навіть країни - об'єкти психологічних операцій.

Ті час розгляду міжособистісних маніпулювань на сьогодні як мі-

Частина I

шені розглядаються особистісні структури, певні психічні утворення людини. Узагальнюючи наявні дані з цієї проблеми, можна сформулювати робочу класифікацію мішеней маніпулятивного впливу на особистість. До неї належать такі п'ять груп психічних утворень людини:

1. *Збуджувачі активності людини: потреби, інтереси, схильності.*

2. *Регулятори активності людини: групові норми; самооцінка (відчуття власної гідності, самоповага, гордість); суб'єктивні відносини; світогляд; переконання; вірування; смислові, цільові, операційні установки тощо.*

3. *Когнітивні (інформаційні) структури (у тому числі інформаційно-орієнтовна основа поведінки людини загалом) - знання про навколишній світ, людей та інші різноманітні відомості, які є інформаційним забезпеченням активності людини.*

4. *Операційний склад діяльності: спосіб мислення, стиль поведінки та спілкування, звички, уміння, навички тощо.*

5. *Психічні стани: фонові, функціональні, емоційні.*

Потужність і ефективність маніпулятивного впливу залежить від наявності певних переваг у маніпулятора над адресатом. Раніше вже наголошувалося прихований від адресата характер маніпулятивного впливу, що відразу створює переваги маніпулятора. Окрім цього, існують й інші переваги, які дозволяють маніпулятору використовувати специфічні прийоми впливу й підсилюють його ефект. Класифікація цих переваг запропонована Є. Доценком. Основою в ній є джерело, що створює переваги. З урахуванням цього ним виділяються такі чотири основні групи:

По-перше, автор уже може володіти деяким власним набором переваг:

- а) статусні переваги (рольова позиція, посада, вік);
- б) ділові (кваліфікація, аргументи, здібності, знання).

По-друге, автор може використати силу третіх осіб. Якщо це конкретні або достатньо визначені «інші», то такий вид сили можна назвати:

- в) представницькою підтримкою («я від Миколи Миколайовича», «не за себе стараюся - за колектив»).

Якщо ж автор спирається на узагальнених інших, назвемо це:

- г) конвенціональною перевагою (традиції, мораль тощо).

По-третє, сила може витягуватися з самого процесу взаємодії з партнером:

- г) динамічні сили (темп, паузи, ініціатива);
- д) позиційні переваги (експлуатація емоційного тону колишніх чи актуальних відносин);

Частина і

е) договір - результат спільних угод.

По-четверте, сила здобувається зі слабкості партнера або його психічних особливостей.

Ця класифікація є цікавою у зв'язку з тим, що джерела переваг маніпулятора виступають у свою чергу для адресата джерелами загроз його інформаційно-психологічній безпеці в міжособистісній взаємодії і можуть використовуватися для діагностики факту маніпулятивного впливу та оцінки його потужності.

Проте в цій класифікації під час розгляду процесу міжособистісної взаємодії не враховується використання при наданні маніпулятивного впливу оперування інформацією, а вказуються лише динамічні характеристики.

Таке джерело переваг маніпулятора, як зовнішні умови зводиться лише до використання третіх сил і деяких характеристик маніпулятора. Водночас за рахунок змін зовнішніх умов можливе значне збільшення потужності маніпулятивного впливу та на сьогодні використовується досить багато відповідних прийомів.

З урахуванням висловленого доцільно структурувати джерела загроз інформаційно-психологічній безпеці людини в міжособистісній взаємодії під час здійснення маніпулятивного впливу на три основні групи.

Перша група включає загрози, пов'язані з можливостями маніпулятора впливати на сам процес міжособистісної взаємодії, тобто відповідно до своєї мети змінювати його хід, організацію, процедуру, інформаційний зміст, використовуючи для цього відповідні прийоми.

Друга група включає загрози, пов'язані з можливостями використання маніпулятором зовнішніх для адресата чинників.

їх можна розділити на такі *підгрупи*:

а) умови зовнішнього соціального середовища (наприклад, можливість використання інших осіб для здійснення впливу, соціальних зв'язків, що склалися з адресатом і його оточенням тощо);

б) власний особовий потенціал маніпулятора (наприклад, такі його статусні переваги, як рольова позиція, посада, вік, матеріальне становище, кваліфікація, освіта, здібності, знання, комунікативні навички й уміння тощо);

в) умови зовнішнього фізичного середовища (наприклад, вибір місця і часу проведення міжособистісної взаємодії, створення відповідної наочно-речової обстановки тощо).

Третя група включає загрози, пов'язані з можливостями використання маніпулятором внутрішніх, психологічних, індивідуально-особових характеристик адресата (зокрема його стану).

Використовуючи відповідні прийоми впливу на різні психічні структури особистості адресата, маніпулятор досягає своєї мети.

На відміну від міжособистісних, *маніпулювання на політичному рівні* знеособлені й передбачають вплив на широкі маси. Воля меншини (а то й окремої особи) в завуальованій формі нав'язується більшості.

Маніпулювання свідомістю є системою ППВ з метою впровадження в свідомість певного світогляду, ціннісних установок, уявлень про мораль, моральність, нормативність тих чи інших форм поведінки. Якщо йдеться про масовий вплив, то тут, звичайно, основним інструментом маніпулювання свідомістю є масова культура — система маніпулювання елементарними реакціями мас людей, що застосовує найсучасніші досягнення науки й техніки. Ключовими провідниками масової культури є засоби масової інформації та індустрія дозвілля. ЗМІ працюють на користь ангажуючого їх замовника. Це проявляється в РІ-технологіях передвиборної боротьби, в нав'язуванні за допомогою реклами тих або інших товарів і послуг, зокрема, що найбільш небезпечно, псевдомедичних, в етичній сфері йдеться про впровадження в суспільну свідомість певних «ідеалів», що влаштовують замовника. Надзвичайно важливим є вплив на суспільну свідомість індустрії дозвілля. Вона включає розважальні жанри кіно, театру й літератури, адаптовані до невимогливих інтелектуальних і естетичних запитів мас та направлені на формування в суспільній свідомості насадженого замовником способу життя.

54

Основним з медико-психологічних наслідків маніпулювання свідомістю є різке збільшення людей з різними формами деструктивної поведінки, вираженої в стійкому прагненні до руйнування й насильства. Не можливо не помітити, що маніпулювання суспільною свідомістю у формі прихованої чи явної пропаганди насильства, жорстокості, расової чи релігійної ненависті можуть запускати механізм спонтанної форми деструктивної поведінки. З цим можна пов'язати негативні тенденції останнього часу - збільшення числа злочинів, направлених проти особи, вбивств і замахів на вбивства. Зараз найбільш небезпечною для суспільства формою деструктивної поведінки стала релігійно-фанатична. Саме з нею пов'язані акти тероризму, здійснені терористами-смертниками. Істинний фанатизм пов'язаний з патологічною особистістю, головним чином з психопатією. Окремо можна сказати про явище, яке отримало назву «зомбування» - особлива цілеспрямована психологічна обробка індивіда з пригніченням функції власного «я».

Причина появи і широкого розповсюдження такої форми деструктивної поведінки, як патологічна схильність до азартних ігор полягає в тому, що

Частина I

пристрасть до легкої наживи стала загальною, морально допустимою, суспільно схвалюваною та повсюдно пропагованою як засобами масової інформації, так і іншими інструментами реклами. Гра є своєрідним психологічним захистом, що допомагає відійти від реальної дійсності і необхідності вживати якихось конкретних заходів. Основними ознаками патологічної схильності до азартних ігор є: постійне збільшення часу, присвяченого грі, нездатність припинити гру після крупного виграшу або програшу, поява дискомфорту за відсутності гри. Згідно з новою класифікацією хвороб ці ознаки включені в розділ «психічні й поведінкові розлади». Комп'ютероманія та інтернет-залежність характеризуються схожими патологічними станами, що вимагають адекватної медико-психологічної допомоги.

Маніпулювання свідомістю наносить величезний збиток духовному стану суспільства, призводить до розвитку в окремих осіб не тільки психологічної неадекватності, але й психічних розладів і тим самим знижує рівень психічного здоров'я нації.

С. Г. Кара-Мурза у своїй книзі «Маніпуляція свідомістю» дає таке визначення:

«Маніпулювання - спосіб панування шляхом духовного впливу на людей через програмування їх поведінки. Цей вплив направлений на психічні структури людини, здійснюється приховано й ставить своєю задачею зміну думок, переконань та мети людей у потрібному напрямі».

Можна говорити про два основні типи управління суспільством східний і західний. Головна відмінність західного типу полягає в тому, що він спирається на контроль не над засобами виробництва, а над засобами інформації та використовує їх як нервову систему.

Маніпулювання свідомістю стає одним з визначальних факторів сучасного соціального життя. Для цього використовується інформація, яка, разом з іншими її властивостями, стає знаряддям влади над людьми, одним з методів управління суспільством.

На думку В. Амеліна, маніпулювання свідомістю передбачає такі моменти:

- а) впровадження у свідомість під виглядом об'єктивної інформації неявного, але бажаного для певних груп змісту;
- б) впливання на больові точки суспільної свідомості, що збуджують страх, тривогу, ненависть тощо;
- в) реалізацію деяких задумів і приховуваної мети, досягнення яких маніпулятор пов'язує з підтримкою громадською думкою своєї позиції.

Сьогодні розробляються вдосконалені технології впливу на мотивацію

Частина I

вчинків і поведінку людей - технології «несилового примушення». Організовується маніпулювання людьми проти їх волі, але з їх згоди на користь дуже малої частини суспільства.

Багато хто порівнює процеси в суспільстві, де маси йдуть проти своїх інтересів, з поведінкою людей, які піддалися дії наркотиків.

Політичні маніпулювання включають як міжособистісні, так і масові маніпулювання. В першому випадку для їх здійснення маніпулятор вдається до певної техніки, тобто набору маніпулятивних прийомів, що працюють на міжособистісному рівні. В другому випадку на допомогу маніпулятору приходять маніпулятивні технології.

Схематично це можна представити так:



Найяскравішим прикладом *політичних маніпулювань*, безумовно, є вибори 1996 року. Б. Єльцин, що мав рейтинг 3 % до початку виборів, задіяв усі засоби, що були в його розпорядженні, для перемоги. Видали величезну кількість указів, усім усе обіцяли, працював президентський «телефон довіри»... Після закінчення виборів дія указів була призупинена. А. Лівшиц досить цинічно зазначив, що виконати їх просто нереально і вони видавалися не для того, щоб виконуватися! «Телефон довіри» теж за непотрібністю відключили. Хоча проблем у людей після виборів менше не стало. Грубий обман населення чомусь стали називати «новими виборчими технологіями». Новизна лише у назві та в окремих прийомах. Але суть одна - влада знову, як і в роки радянської влади, ошукує свій народ. І народ, як і в ті роки, відповідає «взаємністю», тобто недовірою до неї.

Інший приклад політичного маніпулювання - живучість режиму Саддама Хусейна. «В 90-і роки санкції були головною темою майже всіх розмов іракців. На «хесар» (ембарго) покладалася вина мало не за все. Але звинувачували за введення санкцій не Саддама Хусейна, а мстиву і злобну Америку, яка прагне підкорити волелюбний народ Іраку». В цьому випадку використаний старий, але в певних умовах дуже ефективний прийом створення «образу ворога».

Ще один характерний приклад політичного маніпулювання пов'язаний з винайденням атомної бомби. Американці розраховували, що створення атомної зброї забезпечить йому перевагу над Радянським Союзом. Президент США Г. Трумен інформував Й. Сталіна під час Потсдамської конференції про створення ядерної зброї та був здивований спокійною реакцією радянського лідера. Звичайно, Сталін знав, про що йдеться. Але, як пише Г. Кісінджер: «Поведінка Сталіна в Потсдамі вказувала на рішучість радянського керівництва зменшувати значення ядерної зброї для того, щоб продемонструвати незалежність Кремля та неможливість залякати його». Сталіну також було важливо, щоб населення Радянського Союзу не втратило віру у всемогутність свого вождя і держави. Він не міг відкрито визнати, що американці вийшли вперед у такій важливій справі. Тому радянська пропаганда всіляко применшувала значення атомної зброї, і радянські люди про існування атомної бомби дізналися майже через десять років після її винайдення.

Радянська пропаганда в ті роки могла вчинити подібний трюк, оскільки альтернативних джерел інформації в СРСР просто не було. Проте практика свідчить, що навіть наявність цих джерел інформації ще не є перешкодою на шляху маніпуляторів.

У результаті тих якісних змін, що настали у світі, маніпулювання свідомістю вийшло на передову позицію та відіграє багато в чому визначальну роль у соціальних процесах.

Література до розділу 2

1. *Бессонов Б. Н.* Идеология духовного подавления. - М.: 1971. - 295 с.
2. *Choukas M.* Propaganda Comes of Age. - Washington, 1975. — P. 210.
3. Философский словарь. / Под редакцией И. Т. Фролова. - 5-е изд. - М.: Политиздат, 1986. - С. 202.
4. *Лисичкин В. А., Шелепин Л. А.* Глобальная империя Зла. Новая геополитическая расстановка сил. - М.: Крымский мост-9Д, 2001.-445 с.
5. *Карнеги Д.* Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. - М., 1989.-С. 63.
6. *Цуладзе А. М.* Политические манипуляции, или Погорение толпы. - М.: Книжный дом «Университет», 1999. - 144 с.
7. *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. - М.: ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. - С. 47, 59,60,138.
8. *Георгий Грачев. Игорь Мельник.* Манипулирование личностью: Организация, способы и технологии информационно-психологического

- воздействия. - М.: Изд-во РАГС, 1998. - С. 65-68. <<http://www.ritorika.hobi.ru>>.
9. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. - М.: Алгоритм, 2000. - С. 26.
10. Амелин В. Н. Социология политики. - М., 1992. - С. 61.
11. Андаик Р. Дж. Саддам Хусейн. - Ростов-на-Дону, 1999. - С. 495.
12. Киссинджер Г. Ядерное оружие и внешняя политика. — М., 1959. - С. 423.

РОЗДІЛ 3

ТЕХНОЛОГІЇ МАНІПУЛЮВАННЯ СВІДОМІСТЮ ЛЮДИНИ

3.1. Технології маніпулювання у міжособистісних відносинах

Аналізуючи наукову літературу щодо маніпулювання, С. Доцен-ко помітив частий повтор одних і тих самих тем, які в різних поєднаннях як лейтмотиви включаються в коло обговорюваних авторами проблем. Сукупність цих тем він звів до декількох груп:

- оперування інформацією;
- приховування маніпулятивного впливу;
- ступінь і засоби примушення, застосування сили;
- мішені впливу;
- тема роботизації, машиноподібності адресата впливу.

Цілеспрямоване перетворення інформації.

Всю різноманітність операцій, здійснюваних над інформацією, можна згрупувати за декількома параметрами.

Перекручення інформації варіює від відвертої брехні до часткових деформацій, таких як підтасовування фактів або зсув у семантичному полі поняття.

Л. Вайткунене, описуючи особливості іміджу та стереотипу як засобів і механізмів психологічного впливу, відзначає, що імідж - це спеціально створений образ, у якому «головним є не те, що в реальності, а те, що ми хочемо бачити, що нам потрібно» Цей образ виражає результат «викривлення окремих явищ природи, суспільного життя».

Приховування інформації в якнайповнішому вигляді проявляється в замовчуванні — приховуванні визначених тем. Набагато частіше використовується метод часткового висвітлення чи диференційованої подачі матеріалу.

Спосіб подачі інформації нерідко відіграє вирішальну роль у тому, щоб

зміст, що передається, був сприйнятий так, як це необхідно його відправнику. Наприклад, велика кількість інформації в сирому і/чи несистематизованому вигляді дозволяє заповнити ефір потоками незначної інформації, яка ще більше ускладнює для індивіда й без того безнадійні пошуки суті. Так само інформація, подана невеликими порціями, не дозволяє ефективно скористатися нею. В обох випадках, проте, заздалегідь знімається докір у приховуванні тих чи інших відомостей.

Найближчим до маніпулятивного впливу є прийом особливого компоновання тем, який начебто наводить одержувача інформації на цілком однозначні висновки. Наприклад, в одній рубриці чи розділі даються повідомлення про курйози й тут же про чийсь голодовку- протест.

Важливе значення має момент подачі інформації. Найвідоміший прийом - показ у найбільш (найменш) зручний для телеглядачів час.

Одним із поширених прийомів є також *підпорогова подача інформації*. Споріднений прийом у слуховій модальності - зміна музичної теми у фонограмі в ту саму мить, коли в дикторському тексті подається матеріал, на який необхідно звернути увагу аудиторії. Мимовільна реакція слухачів на зміну фону підвищує пропускну спроможність також і смислового каналу.

Найповніший огляд переважно інформаційних способів психологічного впливу міститься в монографії Р. Гудіна. Їх суть полягає у грі на раціональній безграмотності людей. В основу класифікації покладена така «модель раціональної безграмотності»:

1. Громадяни мають неповноцінну інформацію.
2. Громадяни знають, що мають неповноцінну інформацію.
3. Дорого обходиться або вимога додаткової інформації, або отримання доступу до неї.
4. Очікувані вигоди від додаткової інформації сприймаються менш цінними, ніж платня за неї.

Різні стратегії, що паразитують на неправдивості висловлювань, у наведеній моделі знаходять своє відображення як комбінаторні поєднання першого положення з кожним із наступних. Так, перше положення визначає *брехню* як таку. Одночасне поєднання першого положення з другим характеризує *секретність* як легальний спосіб приховування інформації. Поєднання першого й третього положень породжує ще одну стратегію маніпулювання - *перевантаження* адресатів повідомлення за яким-небудь параметром: витрати за отримання інформації, витрати на її переробку, ціна за її зберігання, (не) здатність її використання тощо. На поєднанні першого і четвертого

положень заснована *пропаганда*: важливо, щоб люди думали, що ін-

формація їм не потрібна або що вона небезпечна, або що вона дуже обтяжлива для них.

Приховування маніпулятивного впливу

Це потайний характер маніпулятивного впливу. Правда, в літературі не знайдено рефлексної відмінності між приховуванням факту маніпулятивного впливу, з одного боку, та приховуванням намірів маніпулятора - з іншого. Проте вважається, що найбільш ретельно приховуються саме наміри.

Г. Шиллер зазначає, наскільки важливу роль відіграє цілеспрямоване створення міфу про нейтралітет соціальних інститутів щодо політичних сил. Згідно з цим міфом головна мета державних інститутів - служіння загальному благу. Це необхідно, щоб замаскувати мету маніпулювання, а в ідеалі й сам факт впливу зробити непомітним. В інших же випадках маніпулятивний вплив може спеціально організовуватися за допомогою ритуалів і процедур, що також маскують мету їх організаторів.

Засоби примушення

Різними авторами часто обговорюється тема - особливості застосування сили (влади). Як правило, йдеться про силу впливу владних політичних структур чи засобів масової інформації. Обговорюється також ступінь примусовості силового тиску, його невідхильності, способи прихованого чи явного примушення, передумови такого тиску.

Щодо міжособистісного впливу в рамках офіційних соціальних структур увага приділяється проявам сильної або слабкої позицій. Так, скажімо, «праведна» позиція строгого начальника, який практикує тотальний контроль або часто користується владними методами впливу (перевага за посадою) розцінюється як слабка. Те саме стосується і підлеглих: відкрита конфронтація з боку підлеглого до свого начальника швидше свідчить про його слабкість. І навпаки, непряме залякування або неявне (неформальне) насильство з боку підлеглого є ознакою слабкості в позиції начальника - це означає, що останній зробив якусь помилку.

Мішені впливу

Найбільш психологічно забарвленою темою, поза сумнівом, є проблема мішеней маніпулятивного впливу. На думку Є. Доценка, сталого визначення мішені немає. Він вважає доречним під час роз-

гляду психологічних механізмів використовувати поняття «мішень»* для позначення тих психічних структур, на які здійснюється вплив з боку ініціатора незалежно від того, мав він такий намір чи ні.

З іншого боку, поняття «мішень» зп своїм семантичним навантаженням дуже зручне як метафора - воно досить точно вказує на механізми психологічного впливу.

Вплив часто будується з розрахунку на основні інстинктивні тягіння людини або її агресивні устремління. Такими можуть бути, наприклад, секс, відчуття власності, вороже ставлення до несхожих на нас людей, нестійкість перед спокусами влади, грошей, слави, розкоші тощо.

Логіка маніпуляторів при цьому очевидна й закономірність є однозначною: чим ширша аудиторія, на яку необхідно здійснити вплив, тим універсальнішими повинні бути мішені. Спеціалізованість і точна спрямованість масового впливу можливі тоді, коли організаторові впливу відомі специфічні характеристики верств населення або групи людей, яка його цікавить. Відповідно, чим вужча передбачувана аудиторія, тим точнішим повинне бути підлаштування під її особливості. У випадках, коли таке підлаштування з якихось причин не проводиться, знову використовуються універсальні збудники: гордість, прагнення до задоволення, комфорту, бажання мати сімейний затишок, просування по службі, популярність - цілком доступні й зрозумілі більшості людей цінності. Якщо ж при цьому щось не спрацьовує, то це можна розглядати як неминучу платню за вихідну економію.

Більш «просунуті» технології маніпулювання припускають попередню підготовку думок або бажань, закріплення їх у масовій свідомості або в уявленнях окремої конкретної людини з тим, щоб моясна було до них потім апелювати. Наприклад, створення міфу про дбайливого президента або респектабельності компанії, переконання партнера в тому, що йому хочуть допомогти або що йому загрожує небезпека.

Роботизація

Особливо слід виділити лейтмотив роботоподібності, який полягає в тому, що люди — об'єкти маніпулятивної обробки — перетворюються на маріонеток, керованих владними силами за допомогою «ни точкою» - засобів масової інформації. На соціально-рольовому рівні обговорюється залежність підлеглих від тиску організації, перетворення працівників у службовців (від слова «слуга»). На міжособистісному рівні увага притягується до існування запрограмованих дій у відповідь на ті або інші впливи з боку партнерів по спілкуванню.

До цього кола проблем можна віднести безліч робіт з дослідження та обговорення ефектів від використання стереотипів масової свідомості, індивідуальних звичок.

Окрім використання «готових до вживання» програм стереотипної поведінки, багато авторів указують на зусилля маніпуляторів щодо уніфікації способів мислення, оцінки й реагування великих мас людей. У результаті такі зусилля ведуть до деіндивідуалізації та деперсоніфікації людей, перетворення їх у податливих об'єктів маніпулювання (не випадково термін «об'єкти» частіше всього й вживається при аналізі подібних явищ).

3.2. Технології масового маніпулювання

В основі будь-якої технології маніпулювання масовою свідомістю лежать механізми впливу на психіку людини, її свідомість, але ці механізми служать меті маніпулювання лише в тому випадку, коли вони майстерно ведуть до прихованого збудження у людини тих намірів, якими вона до цього не володіла. Якщо факт маніпулювання очевидний, то воно здійснюватися не може. Технології - це зовнішні впливи на адресатів (маси), а механізми - це психічні процеси, які забезпечують ефективність такого впливу.

За радянських часів основним засобом маніпулювання масами була *пропаганда*. Проте з початком демократичних перетворень на пострадянському просторі стали розвиватися такі різновиди масової комунікації, як *реклама* і *паблік рилейшнз* (ПР). Не можна сказати, що в СРСР їх зовсім не було. Реклама все-таки існувала, але тільки демократизація суспільства дозволила розкрити її потенціал.

Проте бурхливий розвиток рекламного ринку приніс і свої проблеми. Ми все частіше натрапляємо на недобросовісну рекламу, а то й відвертий обман. Виникли суперечки щодо методів реклами, знову на порядок денний винесена тема маніпулювання свідомістю споживачів.

Але якщо ринок споживацької реклами більш-менш перехворів «дитячими хворобами», то ринок політичної реклами сьогодні знаходиться у стані кризи: колишні маніпулятивні стратегії вже вичерпали себе, нові поки що не встигли затвердитися. Свідомством кризи на ринку політичних технологій є численні факти застосування методів так званого «чорного» ПРабо «брудних виборчих технологій».

Слід відразу розмежувати такі технології, як *паблік рилейшнз*, *політична реклама* і *пропаганда*. Їх часто плутають один з одним. Межа між ними деколи дійсно дуже то а. Але все-таки позначити її необхідно.

Ступінь успішності маніпулювання значною мірою залежить від

того, наскільки широкий арсенал засобів психологічного впливу використовується маніпулятором і наскільки він гнучкий під час їх використання.

Технологія загальнодержавного маніпулювання ґрунтується на систематичному впровадженні в масову свідомість соціально-політичних міфів, ілюзій, ідей, норм, цінностей, які повинні сприйматися без критичного осмислення, на віру. Чому це можливо? Через протиріччя масової свідомості, розвиток нових комунікативних технологій, витонченість методів впливу.

Розглянемо особливості технологій впливу на масову свідомість. Саме на масову, оскільки люди стають більш податливими до навіювання, коли їх зганяють у натовп. Підкорити масу легше, ніж окремого індивіда.

Паблік рилейшнз

Термін **пабліс рилейшнз** прийнято переводити як «зв'язки з громадськістю». Він з'явився відносно недавно, але відразу здобув популярність. Що ж ховається за цим терміном і яку мету ставить перед собою людина або організація, використовуючи ПР у своїй діяльності?

Мета ПР - встановлення двостороннього спілкування для виявлення загальних уявлень або загальних інтересів і досягнення взаєморозуміння, заснованого на правді, знанні та повній інформованості.

ПР-менеджери повинні прокладати мости взаєморозуміння між окремим суб'єктом і його аудиторією або між двома чи більше суб'єктами.

На Заході як у діловому світі, так і в політиці для підтримки репутації в суспільстві приходять на допомогу ПР.

С. Блек наводить список сфер використання ПР:

1. Консультування на основі законів поведінки людини.
2. Виявлення можливих тенденцій і прогнозування їх наслідків.
3. Вивчення громадської думки, відношення й очікування з боку громадськості та рекомендації необхідних заходів для формування думки й задоволення очікування.
4. Встановлення й підтримка двостороннього спілкування, заснованого на правді та повній інформованості.
5. Запобігання конфліктів і непорозуміння.
6. Сприяння формуванню взаємної пошани і соціальної відповідальності.
7. Гармонізація особистих і суспільних інтересів.
8. Сприяння формуванню доброзичливих відносин з персоналом, постачальниками і споживачами.
9. Поліпшення виробничих відносин.
10. Залучення кваліфікованих працівників і зниження текучості

кадрів.

11. Рекламу товарів і послуг.
12. Підвищення прибутковості.
13. Створення власного іміджу.

Запорука успіху ПР - у правдивій і повній інформації, в безперервній діяльності.

Проте для нашого читача подібні міркування звучать сьогодні досить неприродно. Ми вже звикли до словосполучення «чорний. ПР», до постійних обманів з боку властей, політиків. Нас ошукають у банках, на роботі, в магазині, на ринку тощо. Про яку гармонію тут може йти мова? Чому, наприклад, «телефон довіри президенту» затихає відразу після виборів? Очевидно, за непотрібністю, оскільки мета досягнута. Для ПР досягнення взаєморозуміння (наприклад між президентом і населенням) є *метою*. В описаному вище випадку воно послужило лише *засобом* для зниження незадоволеності населення та отримання сприятливого результату виборів. Іншими словами, була використана лише технологія ПР з метою *маніпулювання* громадською думкою, створення *помилкового враження* турботи з боку президента про громадян країни. Для зручності це можна назвати «чорним ПР», хоча за своєю суттю це вже не ПР. *ПР завжди «білий»*. В цьому його глибинна суть.

Але проблема в тому, що мета маніпуляторів є *прихованою*. Така суть маніпулювання, його природа. І розпізнати, де правда, а де обман, часом досить важко.

А. Зверинцев виділив такі функції ПР:

- *аналітико-прогностична* (аналіз, прогнозування тенденцій, дослідження);
- *організаційно-управлінська* (забезпечення мети організації, вироблення заходів щодо відповіді);
- *комунікативно-інформаційна* (досягнення взаєморозуміння, гармонії, забезпечення управління інформацією);
- *консультаційно-методична* (виступає як радник керівника).

Розглянемо перш за все комунікативну функцію ПР. Заходи ПР можуть бути орієнтовані як на вирішення тимчасових, короткостро-

....., т
нових задач, так і на довгострокову перспективу. В першому випадку ПР, як правило, виступає одним з елементів виборчої кампанії.

Завдання ПР у період виборів - *створення, корекція* іміджу кандидата, інформування виборців, налагодження зворотного зв'язку

тощо. В другому випадку ПР направлений в основному на *підтримку іміджу* політика.

Найважливішою задачею ПР-команди є уміння адекватно *реагувати на непередбачені ситуації*, різкі випадки конкурентів тощо.

ПР-заходи повинні сприяти консолідації суспільства під час виникнення загроз, вирішення важливих суспільних проблем.

Для прикладу розглянемо програму США «10 найбільш розшукуваних злочинців». 14 березня 1950 р. директор ФБР Е. Гувер офіційно повідомив про початок програми співпраці бюро з громадськістю через ЗМІ. За півстоліття до газет додалися радіо, телебачення, Інтер-нет. На каналі ABC-Radio щонеділі транслюється передача «ФБР на цьому тижні», на телеканалі Fox-TV з тією ж періодичністю виходить програма «їх розшукує Америка. Удар у відповідь». На сайті ФБР в Інтернеті десятком найбільш розшукуваним присвячений особливий розділ. Крім того, діє безкоштовна телефонна лінія для тих, хто може повідомити щось про розшукуваних. Всі ці заходи за своїм розмахом значно перевершують сиротливі листки «їх розшукує міліція», які висіли на щитах оголошень у роки «розвинутого соціалізму». Але справа не тільки в розмаху. І навіть не в тому, що програма виявилася дуже успішною (з 456 розшукуваних знайдено 437). «Програма «10 найбільш розшукуваних» - потужний спосіб заспокоєння громадськості*. Обиватель бачить, які зусилля прикладає ФБР, держава, щоб охороняти його спокій. І, крім того, він сам може взяти участь у цьому. Та до того ж ще й отримати грошову винагороду.

Досягнуто взаєморозуміння поміж владою та суспільством, об'єднання зусиль проти загальної небезпеки? Так, безумовно. Можна сказати, що ПР-задачі вирішені успішно. А чи немає тут якої каверзи? Спробуймо відповісти на запитання: як впливає полювання за десятком голворізів на загальну криміногенну обстановку? Очевидно, ніяк. Якщо ФБР вдається відловити за підтримки всієї країни десяток злочинців, чи значить це, що воно так само добре справляється з повсякденною рутинною? Зовсім ні. Іншими словами, програма «10 найбільш розшукуваних» створює видимість доброї роботи ФБР, успішності співпраці громадськості та правоохоронних органів і створює в населення *ілюзорне відчуття* безпеки й захищеності.

66

Наведений приклад свідчить, що часто зусиллями ПР-менеджерів створюється не реальна співпраця між владою й населенням, а її *видимість*. Відбувається непомітна *підміна реальності*. Той широкий розмах, з яким американці ловлять десять найзапекліших голворізів, не дозволяє помітити цю підміну, оскільки люди думають, що не може така велика увага приділятися незначним проблемам. *Залучен* *ни*

Небезпеки інформаційно го простору для людини

глядачів до цього грандіозного спектаклю створює відчуття *причетності* до того, що відбувається. В цьому хаосі істинні проблеми відходять на задній план. Перемоги злочинність - непосильна задача навіть для ФБР. А ось піймати десяток-другий знаменитих бандитів куди простіше. Звузивши свої реальні задачі та звівши їх у ранг загальнонаціональних, керівники ФБР досягли своєї мети.

У відомому американському фільмі «Маска» герой Дж. Керрі, тихий, скромний службовець, знаходить старовинну маску. Коли він прикладає її до лица, вона раптово приростає до нього. Він зростається з нею і стає іншою людиною. Автори фільму дуже точно підмітили цей психологічний феномен. Маска дозволяє герою Керрі позбутися всіх своїх комплексів, здійснити свої потаємні мрії. Вона дає йому відчуття свободи та безпеки, оскільки його реальне обличчя приховане від очей публіки. Думаю, що й у політиці зустрічаємо той самий феномен приростання політика до своєї маски, свого іміджу. Тому розділити їх неймовірно складно, а часом просто неможливо, оскільки маска приростає назавжди. Наприклад, М. Горбачов психологічно й досі не вийшов із ролі Президента СРСР. Оскільки він таким давно не є, він *імітує* своє президентство. Про це свідчать його бурхлива суспільна діяльність на Заході, його манера мови, спосіб мислення.

Інша справа, що є маски, так би мовити, одноразові, створювані під конкретну ситуацію. Ось їх-то й треба неодмінно зривати, оскільки мета, яку переслідують їх виробники, має явні маніпулятивні властивості. Для наочності проведемо аналогію з Фанто.масом із однойменного французького фільму. У Фантомаса була сіра маска, яка немов приросла до його обличчя, - її він ніколи не знімав. Але, крім неї, він користувався безліччю інших масок, коли хотів бути схожий на когось із своїх жертв з маніпулятивною метою. А сіра маска стала його істинним обличчям! Приблизно так само твориться й імідж політиків. Є основний, базовий імідж, який назавжди «прилипає» до державного діяча. І є набір певних ролей, які лідер грає відповідно до вимог конкретної ситуації. Саме вони є «віртуальним тілом*» політика, фантомом, який зникає, як тільки відпадає в ньому потреба. Це створює величезні можливості для маніпулювання людьми.

Сьогодні великою популярністю в середовищі психологів і виборчих технологів користується техніка НЛП (нейро-лінгвістичного програмування). Подібно до багатьох інших технологій, НЛП може використовуватися як для розпізнавання маніпулювання, так і безпосередньо для його здійснення.

Одич з лідерів цього напрямку Р. Бендлер вважає, що більшість людей «не користується власним мозком активно й продумано». Розвиваючи цю думку, можна стверджувати, *що якщо люди не користуються своїм мозком, то завжди знайдеться людина, яка зробить це за неї*. Правда, зробить це у своїх інтересах. Іншими словами, наша «розумова безгосподарність» відкриває для маніпуляторів широкі можливості. І не їх вина, що ми дозволяємо собою маніпулювати.

В НЛП розрізняють три види репрезентативних систем: *візуальну, слухову і тактильну*. Одна з цих систем у людей, як правило, буває переважаючою: одні люди краще бачать картину уявної мети, інші - чують, а треті - відчують. За предикативними словами й зовнішніми ознаками можна визначити ведучу репрезентативну систему людини. Якщо ви хочете когось у чомусь переконати, то творці НЛП рекомендують копіювати поведінку співбесідника, розмовляти з ним на його «мові».

Е. Роббінс вважає, що «всі видатні лідери сильні у всіх трьох репрезентативних системах. Ми зазвичай довіряємо людям, які симпатичні нам на всіх трьох рівнях і від яких виходить відчуття цілісності - всі три аспекти їх особистості виражають одне й те ж. На думку Е. Роббінса, подібна цілісність була властива Р. Рейгану.

Основна суть копіювання, підлаштування під співбесідника полягає в тому, щоб у певний момент непомітно *перехопити ініціативу*, і тоді «ваш партнер, сам того не помічаючи, починає слідувати за вами».

Подібне «перехоплення ініціативи» намагаються здійснити й політики. Оратор спочатку входить у контакт з аудиторією, зливається з нею, а вже потім починає опановувати її та направляти спілкування в потрібне йому русло. Ця техніка не є якимсь новим відкриттям. Нею користувалися інтуїтивно вожді, оратори, полководці в усі часи. Але технології, подібні до НЛП, дозволяють свідомо оволодіти цією технікою людям, які не володіють від природи необхідною для цього інтуїцією, «відчуттям аудиторії» тощо. Іншими словами, маніпулятивні прийоми стають доступними майже будь-якій людині, що має необхідність у їх застосуванні. Відсутність таланту підміняється чітко відпрацьованими алгоритмами дій. Власне в цьому й полягає суть виборчих технологій, які компенсують, як виразився Е. Роббінс, «комунікативну

незграбність» кандидатів.

68

Політична реклама

Технології, вживані в політичній і комерційній рекламі, на думку багатьох дослідників, майже ідентичні. Проте політичну рекламу характеризують дві принципові відмінності. *Перша*: обмежений час рекламної кампанії. *Друга*: на виборах головна мета - перемога над конкурентами. Навіть відставання на один голос зведе нанівець всі зусилля рекламистів.

Необхідно пам'ятати, що виборча кампанія не зводиться лише до однієї реклами. До неї входять пропагандистські заходи, особисті зустрічі кандидата з виборцями, заходи щодо зв'язків з громадськістю (ПР) тощо. Тому, розглядаючи роль політичної реклами у виборчому процесі, необхідно визначити рамки цього поняття.

У нас рекламою часто називають будь-яку дію, пов'язану зі спробою продати щось, представити публіці той чи інший товар. На Заході поняття «реклама» (*advertising*) має чіткі рамки. За визначенням Ф. Котлера, «реклама - будь-яка платна форма неособистого сприймання та просування ідей, товарів або послуг від імені відомого спонсора». Хоча навіть на Заході рамки цього поняття достатньо рухомі.

Як продати імідж політика? Чи дає схожість прийомів комерційної та політичної реклами підставу стверджувати, що політика потрібно «продавати, як мило»? Перш за все, слід уточнити, що «продають» виборцям не самого політика, а його *імідж*. Необхідно пам'ятати правило: *якщо політик сам не формує свій імідж, то це зроблять за нього інші*. Причому ці «інші» часто налаштовані до нього зовсім не доброзичливо. Тому політики, охочі добитися обрання на високі пости, в сучасних умовах вимушені витратитися на створення власного сприятливого іміджу, з одного боку, і нейтралізацію випадів своїх противників - з іншого.

Отже, товар, який продає політик, - це його імідж. І відразу постає проблема його *правдивості*. Наскільки правильно він відображає політичну сутність лідера? Саме політичну, оскільки особисті характеристики служать лише обрамленням до політичної позиції. Адже якщо виборець голосує за сильну особистість, то не з любові до неї, а в надії, що ця людина забезпечить суспільний порядок, гарантує особисту безпеку громадян тощо.

Критики політичної реклами вважають, що вона вводить в оману виборців, часто видаючи бажане за дійсне. Наприклад, розглядаючи виборчу практику в США, Г. Вачнадзе дійшов висновку, що «опитування й організовані на їх основі ретельно продумані кампанії поклали край розумним обґрунтуванням політичного вибору в Америці».

Оскільки ставки в грі дуже великі, в хід деколи дійсно йдуть сумнівні прийоми впливу на виборців. Прекрасна «упаковка» кандидата, створювана рекламістами, далеко не завжди відповідає його реальному змісту й таким чином дезорієнтує виборця, зводить проблему політичного вибору до боротьби іміджів. Перемагає той політик, який зуміє сподобатися виборцям, а не більш гідний.

Для тоталітарних режимів характерним є майже повне *придушення особистої волі громадян*, мотиви власної вигоди відходять на другий план. Люди починають *поклонятися Вождю*, причому часто досить щиро. Любов до Вождя витісняє всі інші емоції.

В демократичній системі особиста вигода виборця має шанс бути реалізованою, оскільки система тримається не на обожнюванні влади та її верховного представника, а на контролі за владою, на постійній критиці її суб'єктів.

Проблему істинності іміджу не можна розглядати у відриві від особливостей політичної системи тієї чи іншої країни. Практика свідчить, що в стабільній, налагодженій демократичній політичній системі, де відповідальність влади перед суспільством досить висока, можливості для маніпуляцій більш обмежені. І, навпаки, в нестабільній політичній системі, наприклад у пострадянських країнах, маніпуляції громадською думкою надзвичайно поширені.

Сьогодні цей зв'язок вже став очевидним для багатьох політичних і суспільних діячів. Не випадково разом з критикою маніпулятивних методів, вживаних на виборах, лунають вимоги конституційної реформи, яка підвищила б відповідальність влади перед суспільством, оскільки самі по собі вибори - умова не достатня для демократизації політичної системи.

Р. Моріс подає цікаву класифікацію товарів залежно від їх положення на ринку: *«дійні корови»*, *«висхідні зірки»*, *«собаки»* і *«сухостій»*.

«Дійними коровами» є товари, що займають міцне положення на ринку та мають добрий збут. Їх не потрібно проптовхувати на ринок, достатньо здійснювати підтримуючі заходи.

«Висхідні зірки» в перспективі повинні стати *«дійними коровами»*, але для цього потрібно зробити серйозні маркетингові зусилля.

«Собаками» Р. Моріс називає *«зірки»*, що закотилися. В ряді випадків можливо повернути їм колишнє положення, але якщо це пов'язано з великими затратами, то краще вилучити товар з ринку.

«Сухостій» — це найбільш занепалі товари. У них немає жодних перспектив.

Якщо застосувати цю класифікацію до наших політиків (розглядаючи їх як товар), то з'ясується, що *«дійних корів»* на нашому полі-

Частина I

тичному ринку немає зовсім. Окремі «зірки» досить швидко гаснуть під впливом різних обставин. Що стосується останніх двох категорій, то до них можна віднести переважну більшість публічних політиків. З цього виходить простий висновок: країна гостро потребує оновлення еліти. Потрібні нові особистості, нові імена, нові ідеї.

Прийоми та способи маніпулювання в політичній рекламі

Основний маніпулятивний прийом впливу на виборців, що використовується в політичній рекламі, - це експлуатація існуючих у суспільстві стереотипів шляхом їх посилення, зіставлення, послаблення тощо. Інший маніпулятивний прийом - вибудовування сприятливих для лідера асоціацій. Наприклад, використання рекламного фільму «Це Жириновський». Йде перелік «великих синів Росії»: Пушкін, Толстой, Корольов, Ейзенштейн і... Жириновський! Володимира Вольфовича поставили в один ряд з дійсно великими синами Росії. На думку авторів реклами, тут повинне спрацювати «правило перенесення», тобто частина лаврів великих предків має перепастися й Жириновському. Але вже дуже погано він вписується в запропонований ряд. Асоціативний ряд збудований тут дуже невдало, без урахування специфічної репутації Жириновського. Це швидше епатаж публіки, ніж тонке маніпулювання.

У відомому значенні політична реклама приречена бути маніпулятивною. Вона служить для *драматизації виборчого процесу*, яка досягається роздуванням достоїнств «свого» кандидата та зменшенням таких у конкурентів. Недоліки «свого» кандидата політична реклама прагне або представляти як достоїнства («робити з лимона лимонад» за рецептом Д. Карнегі), або зменшувати.

Серед основних способів маніпулювання можна виділити: дозування інформації, велику неправду, змішування дійсних фактів з різними припущеннями, гіпотезами, чутками, затування часу, зворотний удар, своєчасну неправду.

Дозування інформації. Висвічується тільки частина зведень, а інші ретельно приховуються. Це призводить до того, що картина реальності спотворюється в ту чи іншу сторону чи взагалі стає незрозумілою.

Велика неправда. Улюблений прийом міністра пропаганди нацистської Німеччини І. Геббельса. Він стверджував, що чим більш зухвала й неправдоподібніша брехня, тим швидше в неї повірять, головне - подавати її максимально серйозно.

Змішування дійсних фактів з усілякими припущеннями, гіпотезами, чутками. Результатом постає неможливість відрізнити правду від вигадки.

Затування часу. Цей спосіб зводиться до того, щоб під різними

приводами запобігати розголошенню дійсно важливої інформації до того моменту, коли буде вже пізно щось змінити.

Зворотний удар. Суть цього способу полягає в тому. Що вигадану (зазвичай вигідну для себе) версію тих чи інших подій поширюють у ЗМІ, нейтральних щодо обох конкуруючих сторін. Преса противника звичайно повторює цю версію, тому що вона вважається більш «об'єктивною», ніж думки прямих конкурентів.

Своєчасна неправда. Спосіб полягає в повідомленні зовсім брехливої, але надзвичайно очікуваної в цей момент («гарячої») інформації. Чим більше зміст повідомлення відповідає настроям об'єкта, тим ефективніший його результат. Потім неправда розкривається, але за цей час гострота ситуації спадає або певний процес набуває безповоротного характеру.

Політична реклама в системі політичного маркетингу

Політична реклама є складовою частиною політичного маркетингу. Ефективність політичної реклами так само, як і у випадку з комерційною рекламою, залежить від того, наскільки точно вдалося визначити очікування аудиторії (виборців), як сформульована центральна ідея кампанії, чи вдало вона спланована тощо. Проте, оскільки «специфікою маркетингового підходу є націленість не просто на вивчення ринку, але й на управління ним», то небезпека використання маркетингових засобів з маніпулятивною метою досить велика.

Якщо в комерційному маркетингу дослідники ринку намагаються визначити мотиви здійснення купівлі, то в політичному - досліджуються мотиви голосування виборців. Існує декілька гіпотез, що пояснюють мотиви голосування виборців:

- *соціологічна* гіпотеза: голосуючи, люди проявляють солідарність зі своєю соціальною групою (класовою, етнічною, релігійною тощо);
- *соціопсихологічна* гіпотеза: голосуючи, люди керуються укоріненими, наприклад у сім'ї, політичними симпатіями, психологічним покликанням до певної партії, лідера тощо;
- *політико-комунікаційна* гіпотеза: люди голосують під впливом власне виборчої кампанії, зокрема під впливом сформованого ЗМІ чи політичною рекламою іміджу політика, партії;
- гіпотеза *раціонального вибору*: люди голосують (або не голосують) не як члени групи, а як індивіди, керуючись при цьому власним інтересом, розрахунком, вигодою.

Насправді протиріччя між цими гіпотезами немає, оскільки вони

пояснюють мотиви поведінки різних груп виборців. Виборці, що визначаються напередодні голосування, є найбільш навіюваною групою. Вони виправдовують комунікативну гіпотезу і є основною мішенню політичної реклами. Політична реклама апелює, перш за все, до «масової людини», людини, позбавленої традиційних коренів, яка не має чітко сформованих політичних симпатій.

Рішення голосувати може ухвалюватися як на основі раціональної аргументації, так і під впливом емоційних чинників. У політичній рекламі раціональна аргументація «упаковується» в емоційну, експресивну «обгортку». Оскільки в основі мотивів лежать певні незадоволені потреби, реклама повинна переконати виборця, що кандидат N зможе розв'язати його проблеми. Це - головне завдання рекламистів, і саме на цьому полі виростають ті самі маніпулювання, в яких звинувачують творців реклами: від відвертого обманювання виборців до невиправданого перебільшення достоїнств кандидата та замовчування його недоліків.

Рекламна кампанія дещо нагадує бойові дії. Коли йдеться про вибори регіонального рівня, вона повинна, в ідеалі, охопити всю країну. Раціонально розподілити ресурси, бюджет кампанії - одне з основних завдань рекламистів.

Методи політичної реклами

Серед основних методів потрібно назвати: *поштову розсилку, телевізійні та радіоролики, наочну агітацію* (плакати, розтяжки, щити тощо), *сувенірну продукцію* (значки, вимпели, бейсболки, прапори, футболки тощо), *концерти* та інші розважальні заходи.

Поштова розсилка. Дуже ефективна для створення ілюзії спілкування персонально з кандидатом. Політик демонструє увагу до конкретного виборця, вказуючи в листі або поштовій картці ім'я та по батькові адресата. Підпис кандидата свідчить про те, що він особисто звертається до потенційного виборця. Технологи рекомендують, коли це можливо, ставити «живий» підпис, а не факсимільний. «Живий» підпис свідчить про інтерес політика до адресата. Звичайно, під час масової розсилки доводиться відмовлятися від «живих» підписів. Цей недолік компенсується кількістю листів.

Телевізійні ролики. Перш за все - це престижний вид реклами. Вважається також, що телебачення - наймогутніший канал впливу на виборця. Політична телереклама - досить складний жанр. За рівнем досягнень у цій сфері вона значно відстає від комерційної реклами, але пошук адекватних форм та ідей здійснюється часом досить успішно.

Ефективність телереклами залежить не тільки від якості, але й від таких чинників, як частота та час показу, інтервали між показами, цикли показів, контекст показу, популярність каналу, його загальна

спрямованість тощо.

Наочна агітація. Переважно це плакати. Їх можна розділити на два види: із зображенням політика та без зображення політика.

Із зображенням політика. На цих плакатах виборець бачить обличчя кандидата. Ця особа повинна викликати *довіру*. Значення має ракурс зйомки, розташування фотографії, якість друку. Останнє дуже важливо. Втім, якщо плакат надрукований неякісно, неохайно, зображення нечітке, то викликати позитивні емоції такий «твір» - не може. Тут рятує, як і в більшості випадків, золота середина - добротна поліграфія, але без надмірностей. «Родзинка» повинна полягати в способі подачі матеріалу.

Без зображення політика. Як правило, такі плакати містять символи компанії. Тут головна увага надається тому, щоб:

- а) привернути увагу виборця;
- б) зафіксувати увагу, спонукати ознайомитися з плакатом;
- в) насадити свідомості виборця основну ідею плаката.

Сувенірна продукція. Використовується для популяризації символіки партії, зображень кандидата та основних гасел кампанії. Тут політична реклама пішла по слідах комерційної. Головна її мета — за допомогою розповсюдження сувенірної продукції забезпечити збереження кандидата або партії в пам'яті виборця, поєднати в його свідомості рекламований образ з певними *знаками та символами*. Якщо виборець приймає символіку кандидата або партії, він вже ніби стає частиною команди. Це свого роду *мітки*, що нав'язуються виборцям. Якщо продукція зроблена якісно, привертає увагу, викликає емоційний відгук виборців, значить, мета досягнута.

Існує ще один вид реклами — *пропагандистська*. Тут йдеться про приховану рекламу. Рекламою на Заході називається сплачене оголошення від імені відомого спонсора. Коли спонсор ховається, але публікацію оплачує, - це свідчить про приховану рекламу. В нашій практиці це чомусь називається ПР.

Пропаганда

Пропаганда є одним з основних засобів політичної маніпуляції. На відміну від реклами, вона не обмежена жорсткими тимчасовими рамками та її важко виявити. Ми натикаємося на неї щодня, але не завжди це помічаємо.

74

Як працює пропагандистська машина?

Саме слово «пропаганда» вже несе в собі негативний відтінок. Багато в чому це пов'язано з одним з «батьків» сучасної пропаганди І. Геббельсом. Вираз «геббельсівська пропаганда» носить відверто лайливий характер. Але навіть без цього епітета вона підсвідомо асоціюється з нацистською пропагандистською машиною.

Потужність цієї зброї була дійсно велика. Гітлер писав у «Майн Кампф»: «За допомогою вмілого й тривалого застосування пропаганди... можна представити народу навіть небо пеклом і, навпаки, найубогіше життя представити раєм».

Пропаганда при диктаторських режимах дійсно в змозі чорне зробити білим, а біле - чорним. Проте в демократичному суспільстві справа ця виглядає дещо інакше. К. Фрідріх наводить приклад *взаємної нейтралізації* пропагандистських зусиль двома суспільними організаціями, що проголошували протилежну мету та затрачували однакові зусилля на пропагандистські заходи. Разом з тим він відзначає, що подібна рівновага - явище досить рідкісне. Зазвичай, якщо вигодам, які обіцяє пропаганда, не протистоять серйозні аргументи, що доводять невигоду того, що пропонується, організувати контрпропаганду неможливо. Якщо ж пропаганда не розходяться зі схваленими суспільством політикою та нормами, то її очікує успіх. Цієї ж точки зору дотримується В. Амелін: «І пропаганда, і маніпулювання передбачають наявність масової аудиторії, міцно орієнтованої на певні стереотипи. Тому пропаганда, як і маніпулювання, неефективна в аудиторії, що налаштована критично, або коли вони охоплюють одну частину аудиторії, а інша залишається поза їх впливом».

Пропаганду не можна порівнювати з рекламою, оскільки «пропаганда прагне викликати швидше колективні, ніж індивідуальні ДДІ». В цій суті її слід відрізнити від реклами, оскільки реклама прагне впливати на індивідуальні дії. В пропаганді ж навпаки робляться спроби створити певне переконання і добитися дії відповідно до цього переконання... Природно, що пропаганда, маючи такий характер, спрямована на те, щоб покласти край дискусії та міркуванню.

За Блуммером є три основні способи досягнення пропагандою своєї мети:

Підтасовування фактів і надання хибної інформації. (Про різні прийоми вже було сказано вище.)

Використання внутрішньогрупових і позагрупових установок. (Це дозволяє відтворити, наприклад, технологію створення «образу ворога».)

Використання емоційних установок і стереотипів, якими люди вже володіють, шляхом вибудовування асоціацій між цими установками та задачею пропагандиста. В цьому випадку пропагандистський заклик «впаде» на сприятливий ґрунт.*

С. Московічі вважає, що стратегії пропаганди «призначені для перетворення індивідів у натовп і залучення їх до певної діяльності.

частина і

Прийоми вождів (або партій!) кожного разу є специфічними, оскільки результати пошуку конкретні та особливі. Але вони вдаються до трьох основних стратегій: представлення, церемоніалу та переконання. Перша управляє простором, друга - часом, третя - словом.

Оскільки пропаганда орієнтована на *колективний інстинкт*, її об'єктом є натовп. У сучасному світі вплив здійснюється переважно на «психологічний натовп*», а не фізичний. Ж. Желєв вважає, що перетворенню народу в натовп сприяла система, створена Гітлером, а не його ораторські таланти [32]. Пропаганда в нацистській Німеччині мала всеохоплюючий характер.

Типи пропаганди

У певному сенсі пропаганда приречена на існування в сучасному суспільстві, оскільки натовп не сприймає раціональних аргументів. Таким чином, пропаганда перш за все впливає на емоції людей. Чи означає це, що вона може нести тільки шкоду? Адже емоції бувають різні. Є емоції негативні, руйнівні, а є позитивні, творчі. Ісус Христос теж був .пропагандистом. Але він учив (переконував) людей любити один одного, а не ненавидіти, творити, а не руйнувати. Чи наносив він такою пропагандою шкоду оточуючим, своїм послідовникам? Мабуть, ні, швидше навпаки. Тому коли йдеться про шкоду або користь пропаганди, то потрібно, перш за все, розібратися, які емоції вона збуджує.

В основі нашої поведінки лежать певні переконання. Тому якщо люди засвоюють руйнівні переконання, то й дії, що ними вчинюються, будуть відповідними. Якщо не розпізнати істинну мету пропагандиста спочатку, то потім може бути вже запізно.

Очевидно, необхідно провести різницю між *позитивною* (конструктивною) та *негативною* (деструктивною) пропагандою.

Завдання позитивної пропаганди — донести до споживача ті чи інші переконання в доступній формі.

Мета позитивної пропаганди - сприяти соціальній гармонії, злагоді, вихованню людей відповідно до загальноприйнятих цінностей. Така пропаганда виконує виховну та інформаційну функції в су-

спільстві. Вона *здійснюється на користь тих, кому адресована*, а не обмеженого кола зацікавлених осіб. Позитивна пропаганда не несе в собі маніпулятивної мети.

Завдання негативної пропаганди — нав'язати людям ті чи інші переконання за принципом «мета виправдовує засоби».

Мета негативної пропаганди - розпалювання соціальної ворожечі, ескалація соціальних конфліктів, загострення суперечностей у суспільстві, пробудження низьких інстинктів тощо. Це дозволяє

роз'єднати людей, зробити їх *слухняними до волі пропагандиста*. Технологія створення «образу ворога» дозволяє згуртувати натовп навколо пропагандиста, нав'язати натовпу вигідні йому переконання та стереотипи. Основна функція негативної пропаганди - *створення ілюзорної, паралельної реальності з «хибною» системою цінностей, переконань, поглядів*. Негативна пропаганда активно користується низькою критичністю та навіюваністю мас з метою маніпулювання цими масами на користь обмеженої групи осіб.

Отже, сама природа пропаганди така, що вона досягає своєї мети впливаючи, перш за все, на емоції людей. Але дуже важливо, на які саме емоції вона впливає. Тут криється відмінність між позитивною і негативною пропагандою.

Позитивна пропаганда не допускає обману та приховування фактів. В цьому її відмінність від негативної. І, нарешті, найголовніше: в чітких інтересах здійснюється пропагандистський вплив, яку мету він переслідує? Це питання є ключовим. Всі суперечки навколо пропаганди й того, чий ж інтерес вона виражає, підводять нас до проблеми співвідношення приватного (корпоративного) інтересу та інтересів суспільства. Коли ці інтереси співпадають, то ситуацію можна вважати ідеальною. Якщо вектори інтересів направлені в протилежні сторони, то, певна річ, пропаганда несе шкоду суспільству. Більш того, пропагандист вимушений іти на свідомий обман, щоб *приховати реальні наслідки* тих дій, до яких він закликає людей.

Сюди можна віднести, наприклад, тютюнові кампанії, що створюють привабливі, сміливі іміджі, які переконують споживачів, що сигарети такої марки палять тільки «круті хлопці». Про шкоду куріння попереджає хіба що сиротливий напис «Міністерство охорони здоров'я попереджає - куріння небезпечно для вашого здоров'я». Але «крутий імідж» діє сильніше. Компанії не йдуть на відвертий обман, вони лише замовчують наслідки куріння. Тим часом статистика надає досить тривожні дані. Але хто читає статистику?

Проте на практиці вектори приватного і загального інтересу частіше за все знаходяться один до одного під певним «кутом». Чимбільший цей «кут», тим ширше застосовуються маніпулятивні методи переконання, тим вірогідніше небезпека бути ошуканим. Звичайно, «виміряти» його на практиці досить проблематично. Мало того, його ще треба знайти. Але якщо маніпулювання вдалося розкрити, то воно вже значною мірою втрачає свою силу. Маніпулювання передбачає прихований вплив. Воно, як вампір, не переносить денного світла. Тому чи не єдиним способом боротьби з негативною пропагандою та маніпулятивними методами є їх виявлення та оприлюднення. Подібної екзекуції вони, як правило, не витримують.

Методи пропаганди

В числі прийомів пропаганди можна назвати: передумання оцінних суджень перед викладом фактів, замовчування фактів, спотворення фактів, упереджену інтерпретацію фактів тощо.

Серед основних методів впливу на аудиторію С. Московічі виділяє *ствердження і повторення.*

«Перша умова будь-якої пропаганди - це ясне та беззаперечне *ствердження* однозначної позиції, пануючої ідеї». Згадуючи своє радянське минуле, ми можемо навести масу прикладів однозначних тверджень, які не підлягали обговоренню і активно впроваджувалися в масову свідомість: радянське суспільство - найсправедливіше, СРСР - оплот миру, марксизм - єдине вірне вчення тощо.

«Повторення є другою умовою пропаганди. Воно додає твердженням ваги додаткового переконання та перетворює їх на нав'язливі ідеї... Повторення має двояку функцію: будучи нав'язливою ідеєю, воно також стає бар'єром проти відмінних або протилежних думок. Таким чином, воно зводить до мінімуму міркування та швидко перетворює думку в дію, на яку в мас уже сформувався умовний рефлекс, як у знаменитих собак Павлова».

Повертаючись подумки до радянського минулого, точніше, до 70-х років, не можна не поміркувати над питанням: чому радянські гасла, незважаючи на те, що їх повторювали на кожному розі, перестали впливати на людей? Може С. Московічі помиляється? Ні. Річ у тому, що *завдання пропаганди — перевести слова в дії, оскільки пропаганда виступає інструментом здійснення політичної волі окремої особи чи групи осіб.* У 70-х роках радянська пропаганда вже не ставила перед собою таких задач. Якщо в 30-і роки пропаганда закликала боротися з ворогами та зрадниками - й люди доносили один на одного, в 60-і роки закликали освоювати цілину - й люди їхали 78 та працювали за копійки, то в 70-і роки заклики й гасла партії стали

вже не спонуканнями до дії, а певним атрибутом влади, своєрідними безвартісними вивісками. Радянська пропаганда 70-х років служила заспокоєнню самих властей, але втратила свій вплив на населення країни.

«Повторення має також функцію зв'язку думок. Асоціюючи часто розрізнені твердження та ідеї, воно створює видимість логічного ланцюжка. Складається враження, що за фразами вимальовується система, за частим зв'язком несумісних понять стоїть принцип... Людська істота має особливість бути привернутою та спокушеною впорядкованим уявленням про світ, який її оточує*. Чудовим прикладом подібної системи є марксизм-ленінізм - вчення, яке було створене спеціально з пропагандистською метою! Сучасним політичним технологам ще вчитися і вчитися у радянських вождів. В. Ленін винайшов прекрасну пропагандистську формулу: «Вчення Маркса всеильне, тому що воно правильне». Блискучий зразок політичної софістики! Зрештою всі галузі радянської науки, культури, мистецтва були поставлені на рейки марксизму. Як це не парадоксально, така вражаюча перемога марксизму стала початком його ідейного краху.

Література до розділу 3

1. *Алексеев А.* Бен Ладен и девять разбойников // Коммерсантъ-Власть. - 1999. - № 24. - С. 30-32.
2. *Амелин В.* Социология политики. — М., 1992. — С. 62.
3. *Блуммер Г.* Коллективное поведение // Психология масс. Самара, 1998. - С. 562-563.
4. *Блэк С.* Паблик Рилейшнз: Что это такое? - М., 1990. - С. 13.
5. *Бэндлер Р.* Используйте свой мозг для изменения. - СПб., 1994. - С. 11.
6. *Вайткунене Л.* Психотехнические средства буржуазной пропаганды // Коммунист. - 1984. - № 10. - С. 65.
7. *Вачнадзе Г.* Агрессия против разума: информационный империализм. - М., 1988. - С. 196.
8. *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции: феномены, механизмы и защиты. - М.: ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. - С. 109, 115.
9. *Желез Ж.* Фашизм. — М., 1991. - С. 187, 233.
10. *Зверинцев А. Б.* Коммуникационный менеджмент: Рабочая книга менеджера PR. — СПб., 1997. — С. 92.

11. *Кассирер Э.* Техника современных политических мифов // Вест. Моск. ун-та. (Сер. 7. философия). — 1990. — № 2. — С. 58—69.
12. *Котлер Ф.* Основы маркетинга. - М., 1990. - С. 482.
13. *Морозова Е. Г.* Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. -М., 1999. - С. 88, 124.
14. *Моррис Р.* Маркетинг: ситуации и примеры. - М., 1994. - С. 35.
15. *Московичи С.* Век толп. -М., 1996.-С. 182,187-191.
16. *Роббинс Э.* Могущество без пределов. - М., 1996. - С. 229, 332.
17. *Фромм Э.* Бегство от свободы: Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1989. - 272 с.
18. *Цуладзе А. М.* Политические манипуляции, или Покорение толпы. - М.: Книжный дом «Университет», 1999. - 144 с.
19. *Шиллер Г.* Манипуляторы сознанием. / Пер. с англ. / Науч. ред. Я. Н. Засурский. - М.: Мысль, 1980. - С. 27, 45.
20. *Blegen M. A., Lawler E.J.* Power and Bargaining in Authority-Client Relations / Research in Political Sociology, 1989. - P. 4,167-186.
21. *Friedrich C.* Op. cit. - P. 94.
22. *Goodin R. E.* Manipulatory politics. - Yale U.Pr. N. Haven; L., 1980. - P. 38.
23. *Lentz J. D.* Effective handling of manipulative persons. — Thomas, C.C. 1989.-P. 12.

РОЗДІЛ 4

МЕХАНІЗМИ МАСОВОГО МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ

4.1. Види та процеси маніпулятивного впливу

Згідно з тлумачним словником слово «механізм» означає: 1) пристрій (сукупність ланок і деталей), який передає чи перетворює рух; 2) сукупність проміжних станів або процесів певних явищ. Відповідно до цього значення слова «механізм» можна дати визначення й поняттю «психічні механізми». *Психічні механізми* - це цілісний набір психічних станів і процесів, що реалізує рух до певного результату згідно зі стандартною чи такою, що часто зустрічається, послідовністю. Під психічним механізмом варто розуміти структуру певним чином пов'язаних психічних дій, здійснення яких приводить до специфічного результату. Це певною мірою стійка *схема* психічних дій.

Психологічні механізми — це таке поняття, в якому поєднуються образно-метафоричний опис (що починається від родового «механізм») та наукове уявлення про внутрішньопсихічні процеси, що забезпечують

ефективність психологічного впливу.

Очевидно, особливість механізмів спонукання полягає в тому, щоб призвати «Я» до ідентифікації з джерелом такого збудження. Скажімо, якщо від імені певної соціальної спільноти звертаються до змісту, асоційованого з нею за певними параметрами, то цей зміст стає пунктом відліку, в який поміщається «Я», якщо до цього пункту підключене одне з важливих мотиваційно сильних бажань людини. Перемістившись у нову позицію, «Я» солідаризується з цією спільнотою, аж до ідентифікації, та підпадає під владу цієї спільноти. Якщо ж атакована мішень має глибокі зв'язки з колективним несвідомим, то завдяки вкладеній в останньому силі ця мішень піддається інфляції, захоплюючи особистісні структури, які в ній розчиняються. Суб'єктивно здається, що діє це «Я», але воно вже «завойоване*» завдяки приєднанню до бажань та інтересів даної людини. Отже, мотивування в маніпулятивному впливі вирішує задачу використання «місцевих енергетичних ресурсів*» шляхом підключення їх до необхідного автоматизму. Майстерний підбір автоматизмів, їх комбінування, довільне поєднання (майже матеріальне маніпулювання), мотиваційне «склеювання*» разом становлять суть механізмів маніпулятивного впливу.

Розрізнення технології як зовнішніх дій, спрямованих на адресата, з одного боку, та механізмів внутрішніх психічних процесів, що запускаються цими діями, — з іншого, є зручним як для дослідницької мети, так і для прикладних задач. Умовність такого розділення очевидна, зважаючи на феноменологічну їх єдність і взаємодоповнюваність. Очевидно тому «імідж*» (як зовнішнє) та «стереотип» (внутрішнє) розглядається Л. Вайткунене «як єдиний психологічний механізм формування масової свідомості».

Великі розбіжності в характеристиках маніпулювання, що спостерігаються у дослідників цієї проблеми, очевидні. Причинами цього є не тільки концептуальні переваги авторів. З одного боку, якщо враховувати існуюче різноманіття феноменів маніпулювання, резонно допустити, що автори звертаються до різних наборів феноменів. При цьому зі всієї різноманітності вони вибирають ті факти, які більш близькі чи краще відповідають базовим теоретичним положенням. А з другого боку, за неспівпадаючими концептуальними підходами стоїть різноманіття психологічних механізмів, що реалізують маніпулювання.

Використовуючи модельний опис, Є. Доценко виділяє декілька видів маніпулювання, що відрізняються як засобами психологічного впливу, так і характером внутрішньоособистісних процесів: *маніпулювання образами, конвенціональне маніпулювання,*

операційно-предметне маніпулювання, експлуатація особистості та маніпулювання духовністю. Ці види не вдається вишикувати лінійно як рівні чи етапи маніпулювання. Їх варто розглядати як різні механізми, які можуть поєднуватися, доповнювати один одного, підсилюючи сумарний ефект впливу.

Для опису кожного виду маніпулятивних механізмів будемо використовувати однакову схему, що складається з чотирьох пунктів:

- а) основний діючий агент - це те, що запускає роботу психічних механізмів;
- б) способи спонукання - засоби мотиваційного переключення (підключення);
- в) мішені - психічні структури, зміна яких забезпечує досягнення бажаної маніпулятором мети;
- г) автоматизми, які задіяні в даному виді спонукання - схема передачі енергії впливу від агента до мішені, «струни душі», на яких грає маніпулятор.

Маніпулювання образами («терцептивні маріонетки»)

Згальновідомо, що образи володіють сильним потенціалом психологічного впливу. В усі часи та в усіх психотехнічних системах - релігіях, містеріях, психотерапевтичних школах, педагогічній практиці, мистецтві тощо - оперування образами складало ключові елементи використовуваних технологій; обрядів, ритуалів, методів та прийомів. Механізм такого впливу заснований на асоціації між образом і релевантною йому потребою, устремлінням чи мотиваційною установкою.

Найпростіші прийоми будуються на пред'явленні таких стимулів, які актуалізують необхідну маніпулятору потребу. На цьому принципі будеться переважна більшість, наприклад, сексуальних прийомів: оголення ділянок тіла, підкреслення еротично привабливих форм, використання рухів і жестів, що асоціюються з сексуальними іграми тощо.

Близькі за природою прийоми ґрунтуються на безпосередньому управлінні увагою адресата. Повчальний приклад знаходимо в «Казці про царя Салтана* О. Пушкіна. Ця історія про те, як князь Гвідон добився того, щоб цар-батюшка відвідав його місто на острові Буяні. Маніпулювання полягає в тому, що Гвідон жодного разу не запросив Салтана до себе, кожного разу обмежуючись лише передачею вітальних поклонів, але врешті-решт дочекався-таки (непрошеного!) візиту. Князь розраховував на те, що після розповідей здивованих купців про побачене на острові Буяні цар сам виявить бажання нанести візит своєму новому сусіду. Для того Гвідон і прагнув здивувати купців - перший маніпулятивний прийом був кілька разів успішно застосований до

них. Автоматизм тут простий: більшості людей важко утриматися від того, щоб не розказати про дивні речі та здивувати цим слухача. Другий же прийом - пробудження бажання Салтана відвідати Гвідо - на - спирається переважно на цікавість, якій, поза сумнівом, і царі підвладні.

До цього виду маніпулювання відносяться й такі випадки, в яких актуально сприйняті чи подумки сконструйовані образи збуджують активність релевантних їм архетипів. К. Юнг говорить про те, що архетипічне проявляє себе «захоплююче-чаруючим чином». Прикладом такого виду маніпулювання може бути реклама «Мольборо». Спочатку за допомогою декількох ескізів у телеглядачів актуалізується цінність єднання з первозданною природою. Причому штрихи розставлені так, щоб підкреслити лише романтичну сторону далеких подорожей. (Глядач тим більш охоче піддається на такий прийом, чим менше він здатний, комфортно сидячи біля телевізора, уявити собі, якою є така подорож насправді). На фоні приємного лоскотання відчуття поклоніння перед природою виникає характерний малюнок сигаретної пачки. Глибокі асоціації з димом і первісним страхом дають мотиваційне підживлення нав'язуваному глядачам ставленню до сигарет. Наступний непримітний напис «Міністерство охорони здоров'я попереджає...» швидше діє на підтримку реклами, потрапляючи в семантичне поле актуалізованого архетипу: героїчна зневага до свого здоров'я, скептичне відношення до лікарів у фізично здорових людей (а саме з ними в даний момент ідентифікують себе глядачі), готовність до ризику.

Образи, які є агентами психологічного впливу, можуть належати не тільки до зорової модальності. Згадування про придушення та пригнічення зустрічаються лише у промовах, що передують війні, але не під час військових дій, коли відбувається дійсне оточення противника військами. До того ж звинувачення у придушенні, перекритті кисню чи знищенні іноді промовлялися на адресу країн, які навіть не були суміжними. Той факт, що маси емоційно реагують на промови такого роду та нездатні побачити їх явну ірраціональність і абсурдність, видає загальну неясність і уразливість у сфері перинатальної динаміки.

У повсякденному спілкуванні засобом психологічного впливу через тактильний канал є рукостискання. Створюваний рукостисканням образ не тільки несе інформацію про людину і її ставлення до партнера, але й справляє певне враження (від слова «вразити») ефект впливу.

Отже, перцептивно орієнтований маніпулятивний вплив вико-

ристовує такі засоби:

- *основний діючий агент - образ;*
- *способи спонукання* - пряма актуалізація мотиву, спокушання, провокація, пробудження інтересу;
- *мішені* - бажання, інтереси;
- *автоматизми* - міжмодальні асоціації, релевантність образу мотиву, наміченому як мішень впливу.

Конвенціональне маніпулювання (*конвенціональні роботи*)

У процесі соціалізації дитина набуває сукупності звичок, ролей, смаків, переваг, понять, уявлень і упереджень, бажань і уявних потреб, кожна з яких відображає особливості сімейного та соціального середовища, а не дійсно внутрішні тенденції й установки. Все це складає особистість. Ці привнесені й привласнені людиною елементи її внутрішньопсихічного змісту через свій генетичний зв'язок з соціумом чутливі до зовнішніх пускових стимулів.

Можна пригадати немало прикладів, коли завдяки майстерній компоновці зовнішніх умов чи імітації певної соціальної ситуації та її елементів маніпулятору вдається досягти своєї мети. Наприклад, добре відомий прийом багатьох дітей - «Інші батьки дозволяють...» або «А у Валі мама...» - експлуатує прагнення батьків бути схожими на інших. Або коли продавець говорить: «Всі беруть», - то він апелює до таких можливих «кнопок», як «бути як всі», «бути не гіршим від інших (дурнішим, нерозторопним)» тощо.

Яскравим доказом імперативної сили, зокрема ролевої позиції, є експеримент зі студентами (відомий у нас як експеримент П. Зімбардо), в якому деяким з них необхідно було грати роль ув'язнених, а іншим - охоронців. Ніхто не говорив їм, як треба поводитися, так що вони грали ці ролі згідно зі своїми уявленнями, отриманими з фільмів. Експеримент був спланований на два тижні й організований з максимальним наближенням до реальності.

Ті, які виконували роль ув'язнених, швидко впали у стан апатії й занепаду духу. Студенти, що грали охоронців, стали агресивні та прискіпливі. Хоча при цьому й не застосовувалися прямі фізичні покарання, вони винайшли немало способів приниження ув'язнених (примушуючи їх багато раз шикуватися та перераховуватися). Коли один ув'язнений обурився й відмовився підкорятися, то був покараний поміщенням у тісний клозет. Ув'язненим була дана можливість звільнити його за символічну плату (віддати ковдру), але вони відмовилися, та взагалі нічого не схотіли зробити для свого побратима, оскільки визнали його «порушником спокою». Експеримент довелося припинити через шість днів, оскільки «охоронці» стали такими

строгими й разом з тим психологічно безжалісними, що продовжувати експеримент було недопустимо. Автори вважають, що поведінка «охоронців» була зумовлена не особливостями їхніх особистостей, а ситуацією та їхньою роллю в ній. Багато хто з випробовуваних у житті були досить м'якими людьми та виявилися шоковані тим, як повелися: навіть не могли собі уявити, що здатні на таку поведінку.

Зрозуміло, були студенти, які відмовлялися продовжувати брати участь в експерименті. Вони знайшли в собі сили справитися з ролевим примушенням. Але таких було мало. Більшість же продовжувала покірно відігравати несвідомий сценарій, нав'язаний їм кінематографічними й детективними сюжетами.

Конвенціонально орієнтований маніпулятивний вплив передбачає.

- *основний діючий агент* - соціальні схеми: сценарії, правила, норми;
- *способи спонукання* - створення мозаїки ключових подразників, що визначають особливості ситуації спілкування: розподіл ролей, розстановка сценарних ідентифікаторів, розміщення нагадувань (про домовленість, про належне, про заборонене, про очікуване...);
- *мішені* - готові зразки поведінки;
- *автоматизми* - соціально задані та індивідуально засвоєні програми життя, прийняті людиною сценарії поведінки, привласнені особистістю уявлення про належне тощо.

Операційно-предметне маніпулювання: живі знаряддя та керований висновок.

1. *Живі знаряддя*. Основна ідея експлуатації психічних механізмів цього виду полягає у спиранні на такі автоматизми, як інерція, сила звички, особливості розподілу уваги між елементами структури діяльності, навички виконання певної роботи тощо. Показовий приклад використання подібних передавальних механізмів знаходимо в байці І. А. Крилова «Ворона та Лисиця». Задача Лисиці не з легких: зробити так, щоб Ворона сама захотіла... ні, не сир віддати, в *рот розкрити*. В цьому й проявляється геніальність задуму шахрайки - вивести операцію відкриття рота зі складу однієї дії (віддача сиру) та помістити її в рамки зовсім іншої дії, в цьому випадку - демонстрації вороною своїх достоїнств співачки.

Схожий обманний прийом часто використовується стосовно немовлят: коли у дитини в руках опиняється небезпечний для здоров'я предмет, намагатися відібрати — лише піддавати її ще більшій небезпеці. Один з дієвих способів — показати малюкові щось привабливіше. Тоді дитина, потягнувшись за новим предметом, сама розтискає руку. Операція розтискання руки входить до складу дії з отримання

цього предмета.

Прийом «зашморг для кредитора» побудований на схожій залежності. Чим більше кредитор вклав у деякий проект, тим важче йому розлучитися з надією на отримання прибутку. Кредитор поводиться 86

подібно тому ж немовляті: чим менше шансів отримати предмет, тим більше він за нього хапається - та видає нові кредити на безнадійну справу. Мова не тільки про фінансові внески. Почавши якусь роботу та помітивши на півдорозі, що завершення набагато далі, ніж передбачалося, більшість людей швидше продовжать додавати зусиль, ніж вважатимуть за краще нехтувати ними. Прагнення доводити почате до кінця - властивість, на яку може спиратися маніпулювання.

Особливий випадок в обговорюваному ряді - експлуатація характеру людини. Якщо під характером розуміти тенденцію до використання типових (або звичних) для даної людини способів або засобів досягнення мети в стандартних ситуаціях, то очевидна спокуса для маніпулятора скористатися цією постійністю. Жодна людина не здатна прожити без інерційного механізму, завдяки якому економляться психічні сили: раз вже щось було вдало зроблено одним способом, природно й надалі робити так само, до тих пір, поки немає підстав щось міняти. А оскільки у кожної людини є те, що називають характером, то кожний приречений на відоме передбачення для інших. Партнерами це заохочується: як з міркування про власну безпеку, так і за причини зручності управління передбаченою людиною. В повсякденній мові присутні фрази «скористатися його добротою» (безвідмовністю, дратівливістю), «піймати на жадібності», «на ображених воду возять» й інші, що якраз і означає експлуатацію відповідних рис характеру адресата впливу.

Отже, операційно орієнтований маніпулятивний вплив містить:

- *основний діючий агент*. - операційні схеми діяльності, їх інерція, звички, логіка виконання дії;
- *способи спонукання* - поштовх, додання прискорення, розгін, звикання;
- *мішені* - способи поведінки, структура діяльності;
- *автоматизми* - інерція, прагнення до завершення.

2. *Керований висновок*. У цьому випадку ведеться мова про висновок як головний автоматизм, що забезпечує необхідний маніпулятору результат. У найпростішому випадку роль запускаючого стимулу виконує натяк. Приклади: «Ви виходите?» («Пропустіть, будь ласка»), «Не могли б ви подати сіль?» («Подайте, будь ласка»), - розкривають конвенціональний характер ввічливих прохань. Той, хто запитує, проявляє ввічливість тим, що наказовий нахил замінює інтеррогативним, пом'якшуючи елемент примусовості та спонукання щодо адресата. Ввічливість останнього полягає в тому, що він розуміє натяк, нокаючи послугу своєму партнеру. В маніпулятивному впливі.

використовуючи той самий механізм (психічний автоматизм), автор впливу приховує факт, що він розраховує на здогадку* адресата. Наприклад, коли син повідомляє батькові, що бачив у магазині ігрову приставку до телевізора, він розраховує, що батько «здогадається* її купити. Розрахунок спирається на те, що під час покупки телевізора в подарунок сину таких приставок у продажу не було, отже (логічний перехід виконує функцію автоматизму), її треба придбати зараз.

У більш складних випадках вибудовуються декілька посилянь, на підставі яких, як очікується, адресат зробить цілком певний висновок.

У розповіді Х. Л. Борхеса «Смерть і бусоль* пастки для поліцейського детектива були розставлені за допомогою таких посилянь, що запустили розуміння розслідування:

1. Вбивство рабина, що відбулося в північній частині міста в ніч на третє грудня в номері готелю; на друкарській машинці знайдено листок з фразою «Вимовлена перша буква Імені*. Детектив забирає всі книги з номера, щоб відшукати «чисто рабинське пояснення* вбивства.

2. Ще одне вбивство в ніч на третє січня біля фарбувальні, на стіні над жовтими й червоними ромбами крейдою було написано «Вимовлена друга буква Імені*.

3. Інценування вбивства (із зникненням жертви), яке вчинене увечері третього лютого під час карнавалу арлекінами, один з них написав на стовпі: «Вимовлена остання буква Імені».

4. Комісар поліції отримав конверт, у якому на детальному плані міста були позначені місця вбивств, що склали правильний трикутник. У листі передбачалося, що третього березня четверте вбивство не скоїться, бо трикутник завершений.

Комісар передав лист детективу, який уважно вивчив надіслане. А ось та здогадка, на яку розраховував майбутній вбивця детектива: «Три вказані крапки дійсно знаходилися на рівних відстанях. Симетрія в часі (3 грудня, 3 січня, 3 лютого), симетрія у просторі... Раптом він відчув, що зараз розгадає таємницю. Це інтуїтивне осяяння доповнили компас і бусоль. Він усміхнувся, вимовив слово «Ге- траграматон» (недавно засвоєне) і подзвонив комісару. Його здогадка полягала в тому, що ключовою фігурою є не трикутник, а правильний ромб. По-перше, ромб зустрічався в сюжетах вбивств - на стіні фарбувальні, в одязі арлекінів. По-друге, оскільки «у євреїв день починається із заходу сонця й триває до заходу сонця наступного дня», то всі вбивства скоювалися четвертого числа, що також відповідає 88

ідеї ромба. По-третє, все обертається навкруги таємного імені бога, що складається з чотирьох букв (Тетраграматон). Місце і час наступного вбивства тепер легко вираховується. «Таємниця була для нього ясна, як

кристал, він навіть почервонів, що витратив на неї сто днів». І він поїхав - назустріч четвертому вбивству, жертвою якого став сам. Мисливець так сказав йому: «Я передчував, що ви додасте бракуючу крапку. Крапку, яка завершить правильний ромб, крапку, яка встановить місце, де вас чекатиме вірна смерть».

В орієнтованому на висновок маніпулятивному впливі:

- *основний діючий агент* — когнітивна схема, внутрішня логіка задачі, стандартний висновок;
- *способи спонукання* - натяк, постановка задачі, імітація процесу вирішення проблеми;
- *мішені* - пізнавальні процеси, когнітивні установки;
- *автоматизми* — керований висновок, зняття когнітивного дисонансу.

Експлуатація особистості адресата

Неможливо обійти увагою й те, яку роль в успіху маніпулятивного впливу відіграють власне особистісні структури адресата - ті, що визначають його як суб'єкта ухвалення рішення. Технологічно маніпулювання виникає з визнання маніпулятором того, що адресат - теж особистість.

Це вимушене визнання, оскільки до маніпулювання вдаються тоді, коли пряме примушення чи обман неможливі або небажані. Тому ідеалом маніпулятивного впливу виявляється перетворення самої особистості на засіб впливу на людину. В цьому значенні експлуатація особистісних структур є апофеозом маніпулятивного впливу - керувати тим, хто сам керує! Залучення цього механізму - одна з суттєвих характеристик маніпулятивного впливу, в цьому його сила й потужність.

Глибинна сутність маніпулятивного наміру полягає у прагненні перекласти відповідальність за скоєні дії на адресата, тоді як виграш дістається маніпулятору. Маніпулювання вважається успішним тією мірою, якою маніпулятору вдається перекласти відповідальність за потрібну йому подію на адресата. Проте відповідальність нерозривна зі свободою, яка полягає у свободі вибирати характер відповідальності. Маніпулятор прагне максимізувати свободу на своєму полюсі, а тягар відповідальності - на полюсі адресата. Порушення балансу між свободою і відповідальністю складає основу для отримання одностороннього виграшу.

Проте відповідальність не може бути просто переданою - вона повинна бути *прийнятою* в результаті вільного вибору. Але якраз свободи маніпулятор надавати й не хоче. Натомість він так організовує вплив, щоб у адресата сформувалася *ілюзія* власної свободи щодо ухвалення

рішення. Внаслідок цього предметом особливої турботи маніпулятора стає початковий етап ухвалення рішення, пов'язаний з сумнівами адресата, який полягає у зважуванні альтернатив на внутрішніх «терезах*». Подібно до того як засобами масової інформації створюється міф про індивідуалізм і особистий вибір, маніпулятор прагне у конкретної людини створити ілюзію свободи ухвалення рішення. (Ілюзорний характер свободи виражений у прислів'ї: «Бажання гірше неволі»).

Відчуття (ілюзія) свободи вибору виникає в результаті поєднання трьох необхідних для цього елементів: наявності боротьби мотивів, моменту вибору («сумніви геть*») і відсутності (усвідомлення) стороннього втручання. Перший елемент у переважній більшості випадків створюється маніпулятором, оскільки мотив, що актуалізується ним за визначенням виявляється суперечним інтересам або намірам адресата: «При маніпулюванні людина прагне робити дві речі одночасно й не дає повної підтримки жодній з них або заперечує обидві альтернативні інтенції». Сумнів - суб'єктивне відчуття, яке виникає як відгуки боротьби, що протікає між конкуруючими мотивами, коли людина з'ясовує, що важливіше чи менш цінне для неї. Вибір здійснюється в результаті стандартного висновку чи ситуативного розподілу ваги мотивів, на які також можна вплинути ззовні. Для цього маніпулятор привертає вже описані вище засоби управління спонукальною силою мотивів. Третій елемент, як було показано, також є предметом спеціальних зусиль маніпулятора. Маніпулятор у своєму розпорядженні, як правило, має достатньо засобів, що дозволяють формувати в адресата ілюзію свободи вибору. В результаті адресат, піддавшись на обман, відчуваючи себе автором ухваленого рішення, добровільно бере на себе відповідальність за «свій вчинок*».

Отже, експлуатація особистості виражається в імітації процесу самостійного вибору між альтернативними мотивами в створенні ілюзії здійснення вчинку. Відбувається переміщення відповідальності за постановку мети від маніпулятора до адресата. Прийнята адресатом відповідальність дозволяє привласнити їй нав'язану ззовні мету. В результаті мета виявляється «підключеною*» до особистісних, тобто мотиваційних структур, які починають «працювати*» на цю мету. Людина опиняється в положенні спонукаючого самого себе на досягнення мети, вказаної маніпулятором.

90

Для орієнтованого на особистісні структури маніпулятивного впливу характерні:

- *основний діючий агент* - вчинок, ухвалення рішення;
- *способи спонукання* - актуалізація внутрішньоособистісного

- конфлікту, імітація процесу ухвалення рішення;
- *мішені* - мотиваційні структури;
- *автоматизми* - ухвалення відповідальності за «вистражданий у сумнівах» вибір.

Маніпулювання духовністю (*духовна зневага*)

Механізмами, що передають маніпулятивний вплив до виконавчих структур, можуть стати також вищі рівні психіки: життєві значення, цінності. Опора на цінності відрізняється від опори на конвенціональні вимоги в першу чергу тим, що цінності людини - це не засвоєні вимоги, а вистраждані на власному досвіді смислові установки. Опора на те, що надихає та одухотворяє, відрізняється від опори на те, що вабить або штовхає (коли спонукання більше схоже на примушення).

Приклад. Директор експериментальної школи рекомендує В., своєму заступнику з науки, поїхати у відрядження до одного з відомих педагогів. В попереднє відрядження В. їздила за свій рахунок, оскільки в управлінні освіти на той момент не було грошей. На закупівлю книг для школи їй обіцяли переслати гроші телеграфом, але так і не переслали, проте вона привезла їх, закупивши на власні гроші. З того часу пройшло вже два місяці, але гроші за відрядження та чеки за книги все ще не виплачені. Тепер їй обіцяють відшкодувати відразу всі витрати після повернення. Для В. очевидно, що гроші й на цей раз будуть затримані, та що вона знову буде вимушена виправдовуватися перед чоловіком. Але вона в черговий раз погоджується їхати, орієнтуючись на інтереси школи, що проводить науковий експеримент.

Цей випадок за зовнішнім малюнком нагадує простий обман. Проте це не так, оскільки В. не одурюється обіцянками адміністрації. Очікувана від В. поведінка полягає в тому, щоб вона прийняла нав'язуванні адміністрацією-маніпулятором «правила гри». І вона їх приймає, підносячись над сумнівами та образами, черпаючи силу в тому, ради чого взагалі встала на нелегкий шлях педагогічних пошуків.

Очевидно, жертва маніпулювання опинилася в досить захищеній позиції, оскільки знаходить собі духовну опору в тому ж, що використовується маніпулятором як слабкість. Хочеться припустити, що експлуатація духовності менш деструктивна для жертви, оскільки є та духовність, на яку може спертися маніпулятор, то спертися на неї може й жертва.

Для орієнтованого на духовну експлуатацію маніпулятивного впливу характерні:

- *основний діючий агент* - пошук значення;

- *способи спонукання* — актуалізація існуючих значень і цінностей, підштовхування до смислової дестабілізації та переоцінки цінностей, імітація процесу пошуку значення;
- *мішені* - відносини між мотивами, значення;
- *автоматизми* - звичні для конкретної людини способи вправлятися зі смисловою дезорієнтацією та заповнення смислового вакууму.

Доведення до стану підвищеної" покірності

Дуже важливий важіль управління поведінкою людини - її психічний стан. Перший крок у цьому напрямі робиться за допомогою приєднання. Важливість цього етапу описав Д. Карнегі на початку свого бестселера «Як завойовувати друзів і здійснювати вплив на людей». Починає він з ґрунтового пояснення на перший погляд тривіальної ідеї, що за допомогою критики ми нічого не доб'ємося, а лише налаштуємо партнера на опір. Таке настирливе підкреслення автором вимоги відмовитися від критики та налаштувати себе на інтерес до партнера викликане прагненням довести останнього до найсприятливішого для сприйняття чужих ідей стану. Зовсім не випадково, що цей стан створюється за допомогою таких прийомів, як прояв інтересу, усмішка, уважне вислуховування, бесіди на теми, що цікавлять співбесідника, підкреслення його значимості тощо. Займаючись собою, людина швидше піддається зовнішнім впливам.

Доцільно пригадати й інші стани, в яких людина стає більш podatливою до впливу:

- дезінтегрованість психічних процесів, наприклад, тимчасові притуплення уваги та порушення навиків, епізодичний розрив мислення;
- ейфорія, а в ослабленому вигляді — поблажливе чи невимогливе відношення до життєвих подій;
- приглушеність бажань, байдужість до того, що відбувається;
- підвищена безвідповідальність в умовах колективної взаємодії («чим багатолюдніше, тим безвідповідальніше») тощо.

Комбінування

Якщо звернутися до визначень маніпулювання, то стає очевидним, наскільки різні об'єкти обиралися авторами як феноменологіч- 92 на база власних досліджень. У наведених визначеннях існують такі критерії, як «форма духовного впливу», «панування над духовним станом», «прихований вплив на здійснення вибору», «спонукання до певної поведінки», «програмування думок, намірів, відчуттів, відносин, установок, поведінки» тощо. Таке розмаїття неминуче під час опису багаторівневого явища. Спроба справитися з цими труднощами призвела до створення викладених вище механізмів маніпулювання.

Проте виділені механізми існують тільки в нашому аналізі у ви-

гляді ізольованих конструкцій, що дозволяють розглядати їх поза зв'язком з психічним контекстом. Насправді більшість цих механізмів взаємодіє між собою, в одних випадках підсилюючи ефективність маніпулювання, в інших - послаблюючи. Іноді їх переплетення таке велике, що викликає труднощі під час спроб розрізнити механізми між собою. Наприклад, метафори діють, актуалізуючи як мінімум два механізми: образ і висновок (здогадка, категоризація). Доповнення можуть виявитися майже будь-якими: орієнтування на правила чи логіку дій, поява становища, скажімо, розгубленості тощо. Очевидно тому використання метафор як формул, що адресуються найбільш ефективно до перинатальних матриць і архетипів, є одним з найпотужніших засобів психологічного впливу.

Один і той же ефект впливу може бути забезпечений різними механізмами. Наприклад, якщо в конкретному випадку певна людина прагне (з подачі іншої особи) довести почату роботу до завершення, то робити воно це може як через звичку, так і щоб догодити вимозі оточуючих (наприклад, у вигляді очікування: «Почав - доведи до кінця*»). Механізм виявляється різний, а зовнішній ефект впливу - однаковий.

Зо рамками розгляду, ймовірно, залишилося немало інших механізмів. Але навіть ті, що представлені, дають достатньо точне уявлення про те, яким чином може відбуватися перетворення енергії маніпулятивного впливу на енергію бажання адресата та його готовність Діяти.

4.2. Узагальнення моделі психологічного маніпулювання

Мотиваційний вплив у загальному вигляді розгортається за формулою «якщо... то...», в якій як після «якщо*», так і після «то» може знаходитись будь-яка багаточленна конструкція з безліччю варіантів підстановки: суб'єкт (я, вони, це, обставини, умови) + предикат (присутній, робить, виглядає тощо) + доповнення (так-то, це, по-іншому тощо). Наявність у психіці механізму мотиваційного переключення, що функціонує за принципом оператора умовного переходу, дозволяє людині або тварині гнучко настроюватися на безліч змінних, що задають внутрішні та зовнішні умови існування. Зважаючи на експлуатацію саме цього психологічного механізму, кожен психологічний вплив неминуче повинен бути обумовленим (на жаль, цей термін вже закріплений за певним видом психологічного впливу).

Особливість непрямого спонування, яке представляє одну з най-

важливіших сторін маніпулювання, полягає в тому, що майстерне комбінування різних «якщо» повинне приводити до шуканого «то» в поведінці адресата, що відбувається за допомогою переключення імпульсу впливу на скорочені схеми діяльності - чи то зовнішні дії, чи внутрішні процеси ухвалення рішення. При цьому важливо зуміти вчасно відійти в бік. В ідеалі повинна виконуватися рекомендація К. Кастанеди: «Якщо організуєш тиск, сам знаходишся поза цим колом» («Подорож в Ікстлан»).

Ідея підбору засобів впливу, різних «якщо» розкриває точку зіткнення поняття маніпулювання в неметафоричному значенні (як довільне переміщення та майстерне перетворення неживих об'єктів) з маніпулюванням як метафорою (використання людей у ролі об'єктів, з якими дозволено поводитися, як з речами).

Можливо, тому часто будь-які техніки непрямого (виховного, управлінського, психотерапевтичного) впливу відносять до маніпулятивних. Звичайно, всяке маніпулювання засноване на непрямому впливі, але якість бути маніпулюванням задається не технологією, а наміром актора: добитися одностороннього виграшу, нав'язати адресату власну мету.

Якщо стисло підвести підсумок пройденого на даний момент у цьому дослідженні шляху, то можна виділити такі *засоби, за допомогою яких проводиться розгортання маніпулятивного впливу*:

1. Визначення вектора впливу відповідно до підзавдань. Наприклад, відволікання уваги адресата від певної сфери, обмеження уваги на необхідному змісті, зниження критичності адресата, підвищення власного рангу в його очах, упродовження у свідомість адресата необхідного бажання, наміру, устремління, ізолювання від впливу з боку інших людей, контроль над іншими можливими перешкодами тощо.

2. Підбір виду сили (зброї впливу) для здійснення тиску. Наприклад, перехоплення ініціативи, запровадження своєї теми, скорочення часу для ухвалення рішення, приведення до стану (або вибір моменту), коли критичність адресата понижена, рекламування себе або натяк на широкі зв'язки та можливості, демонстрація (або імітація) власної кваліфікації, апеляція до присутніх, створення міфічної більшості тощо.

3. Пошук мотиву, через який можна проникнути у психічну сферу, «влізути в душу». Зовсім не обов'язково це буде жадоба успіху, грошей, слави чи сексуального задоволення. «Струнами душі» може виявитися будь-який значущий мотив: переживання через малий зріст (повноту, хворобу, розмір взуття), гордість, що він інтелігент у четвертому поколінні (старший син, запорізький козак), хобі, цікавість,

нетерпимість до певного типу людей тощо.

4. Поступове нарощування тиску по різних лініях (якщо потрібно):

- підвищення густини (ряд близьких за змістом чи формою впливу);
- тотальність впливу - його різноплановість, різноманітність каналів і мішеней впливу;
- постійність - наполегливість, що досягає настирливості;
- інтенсивність - підвищення сили впливу.

Подібним чином перерахуємо механізми, що реалізують психологічний (маніпулятивний) вплив:

1. Приєднання до внутрішнього світу адресата - захоплення, щільне зіткнення, «зчеплення*». Включається в роботу за умов, коли структура ситуації, проблеми або процесуального діяння (малюнка взаємодії між елементами структури) виявляється схожою за своїми характеристиками з відповідною частиною внутрішнього світу. Ця схожість за умов маніпулювання нерідко виникає в результаті моделювання (імітації, створення подібності) маніпулятором такої структури (ситуації, проблеми або процесуального діяння), яка актуалізує частину світу адресата, що атакується, - мішень впливу. Цей процес переміщення активності ззовні всередину (внутрішньоособистісна інтервенція), його відтворення на основі структурно-динамічної схожості зовнішньої та внутрішньої діяльності Д. Гордон назвав трансдериваційним пошуком («Терапевтичні метафори*»). Іншими словами «подібне реагує на подібне*».

2. Психічні автоматизми в тому значенні, як це було описано вище, тобто скорочені схеми внутрішньоособистісної взаємодії, забезпечують канали швидкого, а головне - фіксованого, точно відомого, переміщення активності - енергії впливу маніпулятора - до необхідних об'єктів внутрішнього світу адресата.

3. Підключення «живлення*», забезпечення енергією цих процесів. Відбувається шляхом запозичення спонукальної сили у мотивів, до яких на даний момент є доступ.

4. Привласнення - загадка ототожнення «Я*» адресата зі своєю активністю. Суб'єктність, особистісний початок у людині, за певними ще мало зрозумілими законами (чи то ілюзії, чи то сутності) привласнює психічні процеси та зміст, додає їм статусу «мого*». Цей особистісний початок або «Я*», будучи обдуреним, приймає чуже божоння за своє. Можливо, таке привласнення відбувається досить легко тому, що спочатку «свого*» у людини завжди набагато менше, ніж запозиченого. В таких умовах розпізнати привнесене від чужорідного деколи досить важко.

Саме тому кінцева спрямованість маніпулятивного впливу диктується прагненням маніпулятора перекласти відповідальність за скоєне з його ж власного наговору на свою жертву. Мабуть, саме ця обставина визначає негативне відношення до маніпулювання, безпомилково розпізнаючи в ньому наявність руйнівного начала.

Деструктивність маніпулятивного впливу

Слід визнати справедливим «звинувачення» маніпулювання в тому, що в його основі нерідко лежить апеляція до сластолюбних або примітивних потягів людини. Особистісна структура адресата, якщо він досить часто піддається такого роду впливу, спрощується. В результаті людина штучно затримується у своєму особистісному та духовному розвитку. Разом з тим деструктивність цієї сторони маніпулювання досить відносна, оскільки власного руйнування (а саме в цьому визначенні розуміється деструкція) тут немає. До того ж не кожна людина дозволить маніпулятору грати на своїх примітивних потребах. Навіть виявившись жертвою, людина обходиться мінімальними змінами, оскільки ефект спрощення особистісної структури наступає лише в результаті досить великої кількості однонаправлених впливів. Якщо ж врахувати, що сластолюбні чи примітивні потяги актуалізуються не тільки маніпуляторами, то стає очевидним, що звинувачення в примітивізації адресата — не найкоректніше з можливих. Тим більше, що безліч інших (зокрема найтонших і досконаліших) маніпулювань будуються зовсім на інших основах. Менш деструктивними вони від цього не стають.

Таке ж справедливе й неспецифічне стосовно маніпулювання і) інше «звинувачення*» - в роботизації людини, перетворенні її в слухняний засіб. Дійсно, регулярне використання одних і тих же механізмів веде до стереотипізації поведінкового репертуару адресата. Образ-96 яю кажучи, це означає «наїздити колію», «нарізати борозни», тобто внести до внутрішнього світу людини зміни, що важко виводяться. В результаті створюється як мінімум психологічна установка, а за відповідних обставин (раннє дитинство, пролонгація або тотальність впливу, глибоке емоційне відображення) формується риса характеру. Проте таку ж динаміку змін передбачає переважно більшість виховних систем, що беруться «сформувати», «прищепити», «виховати», «навчити» тощо. Серед них педагогічні, політичні, релігійні то інші системи. Використані ними прийоми не вичерпуються маніпулятивними, але всі вони в тій чи іншій мірі створюють чи використовують психічні автоматизми. Експлуатація психічних автоматизмів - настільки ординарне та неминуче явище нашого життя, що таке звинувачення буде доречнішим пред'явити самому життю.

^{«іост.ми і}
Власним же «рідним гріхом» маніпулювання треба визнати його руйнівний вплив на особистість (у вузькому розумінні) людини. Як уже було зазначено, початковий етап маніпулятивного впливу, як правило, породжує (або загострює) конкуренцію мотивів адресата, ініціюючи його внутрішні коливання. Те саме відбувається гі у виховному впливі, яке все ж допускає підтримку виховуваного в його особистісному зростанні, щоб протиріччя, що виникає, було вико ристане ним як додатковий ресурс розвитку. Навпаки, потерпілий від маніпулювання опиняється в положенні, коли вчинок вже здійснений, але вибір оцінюється ним як неправильний. Якщо (навіть із запізненням) маніпулятор був викритий, то, незважаючи на прнкре відчуття програшу, хоча б частину відповідальності (вини) людина може перекласти на маніпулятора. Гірше, якщо вся відповідальність залишається на потерпілому. Тоді стан, що виник, сприймається як урок власної помилки, що створює загрозу внутрішнього розладу, порушення особистісної цілісності.

Поцутно зазначимо, що відомий експеримент, у якому виявлено феномен гіркої цукерки, був побудований за маніпулятивною схемою: дитина ставилася в положення келеровської мавпи (актуалізація простого мотиву), з нею укладалася «угода» (актуалізація конкуруючого мотиву), потім провокувалося її порушення (полегшенням можливості отримання бажаної цукерки) і на завершення - лицемірна похвала (форсоване загострення протиріччя). В ньому, як у краплі води, відображений об'єктний підхід до людини, характерний для науки, що визнає цілком допустимим розтин живої тканини з дослідницькою метою.

Картина руйнувань від маніпулювання містить також і втрату, що завдається самому маніпулятору. Всі зазначені види руйнування з не меншим «успіхом» діють і на ініціатора маніпулювання. Але, люючи до сластолюбних мотивів, маніпулятор мимовільно підвищує їх значущість у власних очах (наприклад, як щось дуже корисне або ефективне). Деформація чи затримка особистісного зростання для маніпулятора може бути наслідком навіть більших збитків, ніж для адресата, оскільки в цьому випадку він не жертва маніпулювання, в «сам того хоче». Маніпулятор, надто успішний, на угоду маніпулюванню звужує свій арсенал засобів досягнення мети, тому йому з часом все важче відійти від «своєї колії».

Що стосується руйнування особистості, то маніпулятору й тут діється. Сама технологія маніпулятивного впливу вимагає від маніпулятора відомої внутрішньої роздвоєності. Як правило, така вже е,

оскільки саме бажання справитися зі своїми ж труднощами, захиститися від свого ж «розбитого нарцисизму» веде людину до використання для цієї мети інших людей. Проте розщеплювання інших не проходить для нього безслідно, оскільки досягається це за допомогою активної експлуатації власного протиріччя. Отже, використовуючи іншого, маніпулятор завдає шкоди не тільки йому, але й самому собі.

Додамо до наміченого ескізу неминучі для маніпулятора труднощі в міжособистісних відносинах, пов'язані з реакціями жертв, і ми отримаємо нерадівну батальну панораму, на якій атакуюча сторона несе більші втрати, ніж та, що обороняється. Не варто все-таки згущувати фарби. Якщо маніпулювання використовується спорадично не перетворюється на єдиний спосіб життя, деструктивний ефект помітно нижчий. Переважно тому, що у такому разі не відбувається повного отождолення людини з маніпулятивними діями, завдяки чому зберігається стан дисоційованості. Останнє, правда, теж може бути розглянуте як м'який варіант внутрішнього розщеплювання.

Література до розділу 4

1. *Вайткунене Л.* Психотехнические средства буржуазной пропаганды // Коммунист. Вильнюс. - 1984. - № 10. - С. 64.
2. *Гроф С.* Путешествие в поисках себя. Институт трансперсональной психологии. - Изд. АСТ, 2008. - С. 352.
3. *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. - М.: ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. - С. 146, 157.
4. *Налчаджян А. А.* Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии). - Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1988. - С. 109.
5. *Орлов Ю. М.* Восхождение к индивидуальности: Кн. для учителя. - М.: Просвещение, 1991. - С. 10.
6. *Петрик В. М., Остроухов В. В., Штоквиш А. А. и др.* Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации: Учебное пособие. - К., 2008. - 544 с.
7. *Шиллер Г.* Манипуляторы сознанием / Пер. с англ. / Науч. ред. Я. Н. Засурской. - М.: Мысль, 1980. - С. 25.
8. *Юнг К. Г.* Собрание сочинений. Психология бессознательного / Пер. с нем. - М.: Канон, 1994. - С. 136.

9. *Lentz J. D.* Effective handling of manipulative persons. - Thomas. C.C. 1989 - P 31.

10. *Yokoyama O. T.* Disbelief, Lies and Manipulations in a Transactional Discourse Model / Argumentation, 198. - P. 133-151.

РОЗДІЛ 5

РЕАЛІЗАЦІЯ ТЕХНОЛОГІЙ МАНІПУЛЮВАННЯ СВІДОМІСТЮ

5.1. Маніпулювання через засоби масової інформації

Сучасні засоби масової інформації (ЗМІ) повністю контролюють розповсюдження інформації, яка визначає наші уявлення, установки, а зрештою й нашу поведінку.

Мас-медіа не тільки інформують, розважають і висвітлюють. Вони володіють маніпулятивно-управлінським потенціалом, змінюючи наші установки, моделі поведінки то сприйняття дійсності. Формуючи в такий спосіб нові, часто відірвані від життя, міфи та стереотипи, ЗМІ створюють свою реальність. При цьому, оскільки така реальність сприймається мільйонами або навіть мільярдами споживачів одночасно, саме вона стає такою, яка заслуговує на довіру.

Навмисно фабруючи повідомлення, що спотворюють реальну соціальну дійсність, ЗМІ, без сумніву, намагаються з тим чи іншим успіхом маніпулювати масовою свідомістю.

Способів маніпулювання багато, але абсолютно очевидно, що головним є контроль на всіх рівнях над інформаційним апаратом та апаратом формування ідей. Це гарантується простим правилом ринкової економіки. Володіти та управляти засобами масової інформації, як і всіма іншими видами власності, можуть лише ті, в чиїх руках капітал. Радіо та телекомпанії, газети, журнали, видавництва належать конкретним корпораціям і конгломератам. Таким чином, апарат завжди готовий до активної, домінуючої участі в маніпулятивному процесі.

Саме тому й ведеться в наших засобах масової інформації «війна компроматів*». Якщо ретельно проаналізувати приналежність ЗМІ, то стає очевидним, чому раптом трапляється просочування інформації з правоохоронних органів і спецслужб.

100

Все більшої актуальності набуває питання використання ЗМІ в передвиборних кампаніях. Не випадково багато учасників передви-

борного марафону сподіваються на ЗМІ як на гарантуючий перемогу чудодійний засіб і використовують всі ймовірні засоби, щоб зробити ЗМІ слухняним інструментом політиків. Що таке «маніпулювання свідомістю під час виборчих кампаній»? Коротко, це - система засобів ідеологічного та духовно-психологічного впливу на свідомість виборців, за умов приховування справжньої мети й думок, з метою отримання підтримки певної політичної сили, яка не тільки спонукає особу віддати свій голос за потрібного кандидата або партію, але й примушує її бажати це зробити.

Наймогутнішим засобом впливу на виборців є телебачення. Недаремно сучасні вибори часто називають телевиборами. Часто від роботи телебачення залежить результат виборів.

Другим за ефективністю засобом інформаційного впливу на виборців є радіо. Особливо корисні радіоматеріали, розраховані на пенсіонерів і домогосподарок, а також вахтерів і представників інших професій, які під час роботи не вимикають радіо.

Для багатьох верств населення джерелом інформації все ще залишаються газети. Останнім часом у передвиборній гонці почали широко використовувати рекламні газети.

З розвитком таких телекомунікаційних систем, як Інтернет і загальним доступом населення до глобальних комп'ютерних мереж простішим стало впровадження технологій маніпулювання свідомістю та поведінкою людей на міждержавному рівні.

Сучасні люди перебувають у постійному протистоянні на розумовому й психологічному рівні, знаходячись під щоденним гнітом ЗМІ та реклами, які навіюють нам, що ми всього лише фізичні тіла, які живуть у матеріальному всесвіті.

Які ж прийоми використовують ЗМІ для маніпулювання свідомістю? На це питання дає відповідь «Енциклопедія методів пропаганди».

Анонімний авторитет

Цей прийом введення в оману належить до так званої *есірої пропаганди*. Давно доведено, що одним з найефективніших методів впливу є звернення до авторитету. Авторитет, до якого звертаються, може бути релігійним або ж вагомою політичною фігурою, діячем науки або іншої професії. Ім'я авторитету не повідомляється. При цьому може здійснюватися цитування документів, оцінок експертів, звітів очевидців та інших матеріалів, які необхідні для більшої пере-

101
конливості. Приклади: «Вчені на підставі багаторічних досліджень встановили...», «Доктори рекомендують...». «Особа з найближчого президентського оточення, яка побажала залишитися невідомою, по-

Частина і

відомляє...». Які вчені? Які доктори? Яке джерело? Інформація, що повідомляється таким чином, у більшості випадків є неправдою. Посилання на неіснуючий авторитет додають їй солідності й ваги в очах обивателів. При цьому джерело не ідентифіковане та відповідальності за помилкове повідомлення журналісти не несуть.

Буденна розповідь

Якщо потрібно призвичаїти людей до насильства, крові, вбивств, всякого роду лиходійств, то щодня у ЗМІ повідомляється про най*тяжчі лиха. Через декілька тижнів такої обробки населення перестає реагувати на найжахливіші злочини та масові вбивства, що кояться в суспільстві. Настає психологічний ефект звикання.

Такий прийом дозволяє ЗМІ зберегти ілюзію об'єктивного висвітлення подій, але, разом з тим, девальвує значущість того, що відбувається, створює в масовій аудиторії уявлення про певну подію як про щось малозначне, що не варте особливої уваги й, тим більше, суспільної оцінки.

Голодування

Ефективний прийом емоційного впливу на електорат і психологічного тиску на владу. Підбирається група добре оплачуваних молодих людей з міцним здоров'ям, які, нічим не ризикуючи, влаштовують «курс лікувального голодування» в певному публічному місці. Навкруги цього ЗМІ піднімають неймовірний шум. Постійно звучать звинувачення в нелюдності режиму, організації або конкретної особи. Проти цього прийому встояти вкрай складно (за умови, що він проводиться професійно), оскільки власті в будь-якому випадку вимушені реагувати на вимоги, що висуюються «борцями».

•Тримай злодія»

Цей прийом використовується для дискредитації, коли винуватці, відчуваючи провал, першими піднімають крик і направляють гнів народу в іншу сторону. Цим прийомом часто користуються «правозахисники» та «борці з мафією», завданням яких є дезорганізація громадськості.

Заговорювання

Використовується, коли необхідно знизити актуальність чи викликати негативну реакцію до певного явища. Використовуючи цей прийом, можна успішно боротися з противником, безперервно вихва-

102
ляючи його, постійно тримаючи на слуху його ім'я, явно перебільшуючи його здібності. Дуже швидко це всім набридає й одне ім'я цієї людини викликає роздратування. Авторів такого заходу дуже важко

викрити в навмисній дискредитації, оскільки формально вони докладають певних зусиль для вихваляння.

Під час виборів цей прийом активно застосовується у формі «інформаційного вибуху» або масованого «зливу компромату». Мета - викликати стомленість і головний біль у людей, відбити у виборців бажання цікавитися тим, що за душею в того чи іншого кандидата.

Цей метод заговорювання нерідко застосовується для створення так званого «інформаційного шуму», коли за потоком другорядних повідомлень потрібно приховати якусь важливу подію або головну проблему.

Емоційний резонанс

Техніку емоційного резонансу можна визначити як спосіб створення у широкій аудиторії певного настрою з одночасною передачею пропагандистської інформації. Емоційний резонанс дозволяє зняти психологічний захист, який на розумовому рівні зводить людина, свідомо намагаючись захиститися від пропагандистського або рекламного «промивання мізків». І якщо пропагандистський вплив на людину відбувається на емоційному рівні, поза його свідомим контролем, ніякі раціональні контраргументи в цьому випадку не спрацьовують.

Ефект «бумеранга»

Ефект «бумеранга» - це ті граблі, на які регулярно наступають угруповання, що мають владу. Організуючи тотальне цькування свого опонента, вони «забивають» його до такого ступеня, що в результаті він починає викликати жалість і симпатію в широкій аудиторії. Те саме трапляється, коли власті раптом вирішують боротися з циркулюючими в суспільстві негативними чутками - довіра до чуток тільки посилюється.

«Бумеранг»-ефект може мати й протилежну дію. Наприклад, перенасиченість ефіру рекламою того чи іншого кандидата починає викликати роздратування аудиторії.

Ефект «ореолу»

Ефект «ореолу» базується на підступній психологічній властивості - людській схильності мислити хибними аналогіями. Він складається з двох поширених стереотипів-помилочок.

1. «Поряд - значить разом». Унаслідок цього феномену знаходження поряд із знаменитою або високопоставленою людиною дещо підвищує статус особи в очах оточуючих. Не випадково ті, хто відображений на фото поряд з «великими людьми», із задоволенням демонструють ці фотографії всім друзям і знайомим. Мовляв, я з ними

на короткій нозі...

2. Суть цього стереотипу полягає у тому, що людину, яка досягла вагомих успіхів у конкретній сфері, оточуючі вважають здатном на більше й у інших справах. Численні факти доводять, що це всього лише поширена помилка. Є безліч прикладів, коли люди, які блискуче роблять одну справу, в усьому іншому є абсолютно безпорадними.

Ця нехитра думка всіляко замовчується тими ЗМІ, які влаштовують пропагандистську істерію на честь чергового «рятівника вітчизни».

Ефект присутності

Прийом був введений у практику нацистською пропагандою. Включає ряд трюків, які повинні імітувати реальність. Їх постійно використовують у «репортажах з місць боїв* та в кримінальній хроніці, фабрикуючи заднім числом зйомку «реального затримання» бандитів або автокатастрофи. Ілюзію «бойової обстановки» створюють, наприклад, різкими рухами камери та збиттям з фокусу. В цей час перед камерою біжать якісь люди, чутні постріли та крики. Все виглядає так, ніби оператор у страшному хвилюванні, під вогнем знімає реальність.

Ілюзія достовірності надає найсильнішого емоційного впливу і створює відчуття великої автентичності подій, ніхто не підозрює, що це всього лише дешевий трюк. Це примітивний, але дієвий прийом * захоплення аудиторії».

Інформаційна блокада

Позбавити противника можливості публічно проголосити свою позицію - одне з головних завдань пропагандистської війни.

Інформаційна блокада завжди тісно пов'язана з *інформаційним домінуванням*. Це дві сторони однієї медалі. До них вдаються як у разі військових дій, так і за мирного часу (наприклад, під час виборів). Заангажовані ЗМІ створюють інформаційний ажіотаж тільки навкруги переважного кандидата. При цьому його опонент повністю позбавляється можливості проголосити в ЗМІ свою позицію, відповісти на випади в свою адресу.

Інформаційна блокада широко використовується не тільки з політичною, але й з економічною метою.

Використання медіаторів

Ця техніка ґрунтується на двох постулатах. По-перше, спеціальні дослідження встановили, що найбільшого ефекту щодо формування «середньостатистичної людини» думки з якого-небудь питання досягають не масовані пропагандистські кампанії в ЗМІ, а міфи, чутки і плітки, що циркулюють у суспільстві. Другий постулат витікає з першого: ефективний інформаційний вплив на людину здійснюється не безпосередньо від засобів масової комунікації, а через значущих для

нього, знайомих йому авторитетних людей («лідерів думки») - трансляторів думок і чуток.

Сьогодні цілі газети, журнали й телепередачі під прикриттям розповсюдження новин повністю присвячені створенню та розповсюдженню правдоподібних чуток. Останніми роками з'явилися й спеціалізовані інтернет-проекти, орієнтовані на це завдання.

Класифікатори

Класифікатори, по суті, є словами-приправами для будь-якого інформаційного повідомлення. По-перше, це слова та поєднання, корисні для опису власної «позитивної й конструктивної позиції». По-друге, це «контрастуючі слова» для того, щоб у негативному вигляді охарактеризувати противника.

Класифікатори зазвичай відображають загальний напрям поточної політики владних структур, перш за все інформаційної. Типовий варіант повідомлення в новинах: *«Акція проводиться на гроші...»* (варіанти: Б. Березовського; кримінальних структур; іноземних спецслужб; міжнародних терористичних центрів...); *«Метою акції є...»* (варіанти: дестабілізація ситуації в країні; створення негативного іміджу нашої держави в світі; перешкоджання роботі органів влади...); *«Державні органи...»* (варіанти: пропонують вирішити питання цивільзованим способом; демонструють готовність до конструктивного діалогу; займають позитивну і прагматичну позицію; не сприймають ультиматумів...); *«Правоохоронні структури...»* (варіанти: неухильно дотримуються вимог закону; діють адекватно ситуації; застосовують відповідні сили та засоби; мужньо протистоять деструктивним силам і антидержавним елементам...); *«Прості громадяни...»* (варіанти: не підтримують акцію; засуджують організаторів безладдя; виявляють розуміння до дій правоохоронних органів; схвалюють дії глави держави під час кризової ситуації...).

Для посилення смислового та емоційного ефекту класифікатори поєднують з відповідним відеорядом.

Коментарі

Мета — створення такого контексту, в якому думки людини йдуть У потрібному напрямі. Повідомлення про факт супроводжує інтер-

105

претація коментатора, який пропонує читачу чи глядачу декілька розумних варіантів пояснення. Від спритності коментатора залежить створення необхідного варіанту найправдоподібнішим.

Для цього звичайно використовується декілька додаткових прийомів. По-перше, включення у пропагандистські матеріали так званих *«двосторонніх повідомлень»*, які містять аргументи «за* та

«проти» певної позиції. «Двосторонні повідомлення* ніби попереджують аргументи опонента та у разі майстерної їх критики сприяють створенню певного імунітету проти них.

По-друге, дозуються позитивні та негативні елементи. Для того щоб позитивна оцінка виглядала більш правдоподібною, до характеристики описуваної точки зору потрібно додати небагато критики. Всі критичні зауваження, фактичні дані, що використовуються, порівняльні матеріали при цьому підбираються так, щоб необхідний висновок був достатньо очевидним.

По-третє, здійснюється підбір фактів посилення або ослаблення висловів. Висновки не входять у текст наведених повідомлень. їх повинні зробити ті, для кого призначена інформація.

По-четверте, проходить операція порівняння матеріалів для посилення важливості, демонстрації тенденцій і масштабності подій.

Необхідний ефект також можна отримати шляхом структуризації подачі повідомлень.

Констатація факту

Бажаний стан справ подається ЗМІ як факт, що відбувся.

Прийом використовується для створення відповідних настроїв у суспільстві. Розрахунок тут простий. Річ у тому, що більшість людей мислить стереотипами: «Диму без вогню не буває», «Раз про це всі говорять - значить так воно і є». У людини штучно створюється відчуття перебування в меншості. В результаті вона стає безініціативною, віддаючи пріоритет тому, кого вона вважає представником «більшості».

Такого роду пропаганда зазвичай подається під виглядом новин або результатів соціологічних досліджень. Цим знижується критичність сприйняття — людям важко зрозуміти, що під прикриттям повідомлень про події в країні та світі їм подається звичайна дезінформація.

Хябна аналогія

Однією з найнебезпечніших психологічних пасток є схильність людини мислити аналогіями, будувати у своєму мисленні так звані псевдологічні послідовності. Звичним для більшості людей стилем мислення є той, який використовує логічні зв'язки «причина - наслідок».

дою». Від зв'язку «конкретна причина - конкретний наслідок», який колись стався, ми схильні екстраполюватися й до інших об'єктів, що не мають жодного стосунку до первинних, - тут і криється каверза. *Приклад:* диверсія проти логіки - у всіх посиланнях на Захід. Постійно повторювалося: «Британська імперія розпалася - значить, і ЄСРП повинен був розпастися!». І ніяких обґрунтувань подібності. Чому порівнюють з Британською імперією, а не з Китаєм чи США? Чн й вони повинні розпастися і саме сьогодні? До речі, з тези про закономірність розпаду ЄСРП з неминучістю виходить, що і Російська Федерація повинна розпастися - адже вона точно така ж імперія, яким був ЄСРП. Ну, трохи менше, але це справи не міняє.

Зворотний зв'язок

Сучасні ЗМІ широко практикують способи зворотного зв'язку в різних формах: дзвінки в студію під час прямого ефіру, вибір по телефону варіанта відповіді на поставлене питання тощо. Подібний «макіяж» покликаний створити в масовій аудиторії ілюзію участі в інформаційному процесі.

Псевдосоціологічні опитування (коли під час ефіру глядачі голосують по телефону) частіше за все є лише способом формування громадської думки, а не його реальним віддзеркаленням, тобто різновидом звичайної пропагандистської маніпуляції. Питання формулюються так, щоб створити в аудиторії «правильний погляд» на тучи іншу проблему. Вони спрямовують хід наших роздумів у конкретному напрямі. «Ніколи не задавайте питання, на яке не можна отримати ту відповідь, яка вам потрібна», - головний принцип подібних опитів.

Різновидом зворотного зв'язку є так звана *техніка інсценованих заходів*. Перш за все, до неї належать різноманітні варіанти спілкування високопоставлених персон з «простим народом».

Відповідні телепрограми організовуються таким чином, ніби глава Держави (або інша високопоставлена особа) спонтанно відповідає на питання, задані громадянами по телефону або через Інтернет. Кращий експромт — це заздалегідь підготовлений експромт. Ця стара приказка згадується сама собою, коли спостерігаєш, як черговий Гарант Конституції з недосяжною для простих смертних жвавістю та зв'язністю мови дуже вдало відповідає на декілька десятків досить непростих питань. Що поступають за короткий час. Насправді він дає відповіді, що ретельно відрепетирувані, спеціально підготовлені його командою.

«Обхід з флангу»

Головне місце в тактиці «обходу з флангу» займає пропаганда інформацією (так звана *фактографічна пропаганда*), на полягає

відома слухачам або читачам і може бути легко ними перевірена. До категорії такої «переконливої інформації» належать, зокрема, фактичні дані. Наприклад, імена, назви вулиць, номери будинків, величезна кількість деталей, що є достовірними і в які ніби «упаковуються» пропагандистські повідомлення.

Тактика «обходу з флангу» — всіляко приховувати свою справжню мету, уникати конфліктів із загально визнаними в певній аудиторії (в цьому суспільстві) поглядами, цінностями, нормами, пануючим світоглядом. Водночас велике значення надається заграванню з аудиторією. Наприклад, піднесенню її національних якостей і досягнень національного генія, підкресленню свого «співчуття» до положення тих або інших соціальних груп, окремих індивідумів тощо. Все це робиться без єдиного слова явної хули на адресу противників і без єдиного слова відвертої хвали на свою адресу.

Відволікання уваги

Для будь-якого виду маніпулювання важливою задачею є придушення психологічного опору людини нав'язанню. Тому будь-яка пропаганда повинна бути комбінацією розважального, інформаційного та переконливого компонентів. Під розвагою розуміється будь-який засіб, який викликає інтерес до повідомлення та одночасно маскує його істинне значення, блокує критичність сприйняття.

Надзвичайно сильним відволікаючим впливом володіють безпрецедентні та незвичайні події (вбивства, катастрофи, терористичні акти, гучні скандали). Під їх прикриттям політики зазвичай поспішають повернути всі темні справи.

До техніки відволікання уваги відносяться також передвиборні концерти та всілякі народні гуляння, під час яких естрадні зірки за відповідну платню кричать зі сцени: «Голосуй або програвеші», «Батьківщина в небезпеці!», «Захистимо Україну від НАТО!».

5.2. Маніпулювання свідомістю за допомогою реклами

Сьогодні маніпулювання актуальне як ніколи, оскільки конфлікт між інтересами рекламодавця-маніпулятора (нав'язати своє) і споживача (купити краще) загострюється внаслідок загострення конкурентної боротьби. Маніпуляція ж за своєю природою покликана згладжувати цей конфлікт, створюючи ілюзію самостійності ухвалення рішення реципієнтом.

108

Більш того, можна говорити про те, що маніпулювання свідомістю присутнє в усіх сферах суспільного життя. Це значить, що в усіх

сферах життя присутнє его маніпулятора, що нав'язує свою систему цінностей приховано, через неможливість робити це явно.

Розглянемо окремі прийоми маніпулювання суспільною свідомістю в сучасній комерційній рекламі.

Евфемізми

Евфемізація - це заміна слова з негативною семантикою позитивним або нейтральним за своїм значенням.

У 1972 році до всіх офіційних установ США був розісланий циркуляр, в якому наказувалося виключити слово «бідність» зі всіх документів і замінити його словами «люди з низьким доходом». Не згадувалося в офіційній пропаганді й слово «трущоби». Його замінив туманний вираз «внутрішнє місто». Лінгвістична косметика використовується для того, щоб створити враження, що всі неприємні проблеми вже вирішені, а якщо вони і є, то не такі жахливі. Із словами «бідність» і «трущоби» пов'язане уявлення про убогість та голод. Словосполучення «внутрішнє місто*» від неприємних асоціацій вільне.

Підміна понять

Відоме поняття ставиться в один рядз негативними/позитивними поняттями, внаслідок чого набув асенегативного/позитивного значення (з російського прислів'я «З ким поведешся - від того й наберешся»). При цьому прямо ніщо не говориться - людина сама здійснює негативізм/позитивізм значення.

А ось реклама:

■ Відкриття «Лореаль Париж». Перша крем-фарба, яка захищає та фарбує волосся одночасно. (Крем-фарба «Екселенс крем» прирівнюється до наукового відкриття.)

• Коли в компанії є нові літаки, досвідчені пілоти, уважні бортопроводники, найвимогливіші техніки та чуйні працівники наземних служб, компанія може зосередитися на найважливішому: на ВАС. (В рекламі авіакомпанії «Luft-Hansa» ви, як споживач, прирівнюєтесь до «найважливішого».)

■ ...Пройшов ще один божевільний, переповнений подіями, день. Вечір тихо покидає мій будинок. Метелик, що залетів, постукує по абажуру лампи. Немічна вечірня кава. Полегшена сигарета. Вранці ми зустрінемося знову: сонце, кава, «Variante», я і щастя. (В рекламі володіння елітною фінською кухнею «Variante» порівнюється за значенням зі астам і сонячним світлом.)

• «Kettler», рух, життя! (Тренажери прирівнюються .*> позитивних понять «рух» і «життя».)

Порівняння на користь маніпулятора

Приєм зводиться до пошуку об'єкта, на який можна було б спертися, щоб продукт мав виграшний вигляд. Таким чином, з'являються в рекламі фрази типу «Це звичайний пральний порошок, а це — Аріель*».

Приклади з реклами:

- Ми прийняли за основу людський мозок... і просто довели до досконалості. Комп'ютери «Intel» стали розумнішими за людину.

Переосмислення

Очевидному та відомому всім факту, події, людині, явищу присвоюється нова сутність, зручна для маніпулятора. Все виглядає як нове знайомство з предметом.

Приклад з реклами:

- Черга в розпал сезону - це не місце очікування, а нові знайомства, несподівані зустрічі, цікаве спілкування та визначення планів на вечір. (Оголошення в холі готелю намагається зняти напругу за допомогою переосмислення ситуації.)
- Коли в Оттаві пограбували магазин «Ай-Джі-Ей*», по радіо було негайно заявлено: «Навіть грабіжники вважають за краще мати справу з нашим магазином, а не з яким-небудь іншим!»

Імплантована оцінка

Ознака предмета постійно ставиться поряд з його назвою, перетворюючись на його іманентну властивість. І ні в кого не виникає бажання це оспорювати чи уточнювати.

Приклади з реклами:

- Неперевершене туристичне агентство «Ота».
- Незамінний «Salve*» підходить до будь-якої страви.

Мовне скріплення

Приєм узятий з практики нейролінгвістичного маніпулювання. Це прийом, за допомогою якого дві або більше дії в пропозиції скріплюються тимчасовими оборотами: «дотогож», «перш ніж», «після того як» тощо. Ефект прийому обумовлений тим, що на таку подвійну тимчасову конструкцію в реченні людині скрутно дати подвійне заперечення, якщо він хоч з чимось не згоден. *Приклад:* «Після того як ваша газета надрукує наше інтерв'ю, ми зможемо говорити про перші результати нашої співпраці*. Співбесідник напевно погодиться з цим, тим самим, давши непряму згоду на публікацію інтерв'ю.

1X0

Приклад з реклами:

- Куди б ви не летіли — не впустіть можливості відвідати Лондон. Тим більше що «British Airways» може запропонувати вам будь-який політ через британську столицю. Це дасть вам шанс чудово провести час у Лондоні перед тим, як вирушити за новими пригодами ще кудись. (Непряма згода на відвідини Лондона отримана)

Імплікатури

Імпліцитний спосіб передачі інформації - це спосіб, коли її у відкритому тексті повідомлення немає, але за необхідністю вона витягується читачем через стереотипи мислення та мовні конвенції. Тут же імплікатури приведені для ілюстрації їх маніпулятивного потенціалу.

Приклади з реклами:

- Надайте стилю здорового блиску вашому волоссю! (Прихована інформація: здоровим блиском ви вже володієте, залишилося додати йому стилю лаком для волосся «Pantene Pro-V».)
- Колготки «Собга» - в них ви ще небезпечніші! (Прихована інформація: ви й так небезпечні.)

Частковим прикладом імплікатури може бути прийом, який у рамках нейролінгвістичного програмування називається «помилковим вибором». Це прийом, що надає співбесіднику чи аудиторії фіктивної можливості вибору, створюючи видимість їх добровільної згоди. Наприклад, я можу запитати вас, якого кольору марсіани - жовтого чи зеленого, тим самим стверджуючи, що марсіани існують взагалі. І навіть якщо ви переконані, що життя на Марсі немає, ви починаєте роздумувати про колірні характеристики марсіан.

Риторичні питання

Вам ставляться питання, на які неможливо відповісти «ні». Але наше «так* згодом виявляється пасткою, оскільки означає набагато більше, ніж просто відповідь на питання.

Приклад з реклами:

- Ви давно шукаєте туш, яка трималася б на віях цілих 24 години? (реклама туші «Margaret Astor»). Звичайно, хто ж із жінок не шукає таку туш? Але, погоджуючись з цим, ви погоджуєтеся й з іншою пропозицією, що є наступною зразу ж після наведеного питання: ви знайшли її, це - «Margaret Astor».

5.3. Соціальні міфи та стереотипи

Міф - узагальнене уявлення про дійсність, яке поєднує як етичні, так і естетичні установки, з'єднуючи реальність з містикою. Тобто це завжди уявлення значною мірою ілюзорне, але через свою етичну та художню привабливість здійснює великий вплив на масову свідомість. Іноді міфом є спосіб замістити в свідомості нестерпний достовірний образ страшної реальності умовним образом, з яким можна

• вжитися».

Сучасне визначення категорії «міф» синтезує та розвиває як власне грецький термін (*mythos* — легенда, сказання), так і значення, якого йому послідовно надавали згодом. Міф, як стійке уявлення про той чи інший факт або явище соціального життя, виникає в контексті суспільного життя певної історичної епохи.

З розвитком суспільних відносин правителі стали широко використовувати методики міфотворчості для своєї мети. Для зміцнення власної влади вони застосовували способи розповсюдження інформації про свою діяльність, коли їм приписувалися надприродні властивості, завдяки яким вони перемагали ворогів і забезпечували процвітання своїх країн і народів. Подібна практика, з одного боку, дискредитувала загальну систему міфологізованого світогляду, з іншого - сприяла розвитку спеціальних методів впливу на традиціоналістичну суспільну свідомість.

Міфотворчість стала невід'ємною частиною політики, в *соціальний міф* - основний інструмент маніпулювання суспільною свідомістю.

Будучи продуктом людської свідомості, міф проявляється одночасно в безлічі форм. Стійке уявлення про що-небудь може, під час розгляду з різних точок зору, виступати переконанням, забобоном, помилкою, курйозним фактом чи абсолютно абстрактною інформацією, що не становить ніякого інтересу.

Соціальні міфи, розраховані на суспільство, виконують такі функції: *стабілізуючу*, коли при умілому проведенні аналогій суспільство успішно долає складні етапи розвитку; *об'єднуючу*, коли суспільство мобілізується на виконання загальної задачі; *абсорбуючу*, потреба в якій виникає під час вливання в суспільство нових великих груп чи під час масової еміграції та утворення нових державних одиниць; *ізолюючу*, яка відділяє частину населення чи групу людей, створюючи умови для здійснення над ними насильства; *дестабілізуючу*, яка широко використовується опозицією для розколу суспільства та досягнення своєї мети.

Характеристика міфів та їх види

Явний міф (фольклорні історії та персонажі, популярні особи та витвори мистецтва тощо) завжди широко застосовувався в психологічній боротьбі. Успіх його використання визначається інтересом аудиторії до його інтерпретації. Проте його вплив обмежений слабкою актуалізацією щодо реальних подій.

Прихований міф - частина системи суб'єктивних уявлень суспільства про навколишній світ. Він може бути ідеологічною, релігійною чи політичною установкою, забобом, переконанням тощо. Суспільство сприймає цей міф як об'єктивне віддзеркалення реальності, та його використання в матеріалах інформаційно-психологічного впливу (ІПВ) дозволяє досягти максимальної актуалізації матеріалу. З іншого боку, протиставлення прихованим міфам реальних фактів чи переконань викликає реакцію, протилежну меті ІПВ.

Довготривалі міфи є основою міфології конкретного суспільства. Як правило, вони стійкі та застосовуються тільки для притягнення уваги.

Флуктуативні міфи виникають і посилюються під впливом конкретної ситуації. Під час їх використання варто враховувати, що вони можуть взагалі не здійснювати впливу на аудиторію або бути для неї невідомими.

Зовнішній міф (регіональний і міждержавний) розрахований на аудиторію, яка не має уявлення про реальне життя в країні, й тому він є більш ідеалізованим.

Внутрішній міф заснований на традиції реального життя суспільства та завжди значно відрізняється від зовнішнього. Змішування цих категорій або використання, наприклад, зовнішнього міфу на аудиторію усередині країни також різко знижує ефективність ІПВ.

Глобальні міфи однаково актуальні як усередині суспільства, так і за його межами та є основою ідеології внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Регіональні міфи мають яскраво виражений політичний характер, спрямовані на підтримку боротьби за розподіл сфер впливу в регіоні чи навіть на захоплення влади. Переважно вони є вторинними, похідними.

Міждержавні міфи обслуговують конкретні ініціативи стосовно Двох або декількох держав. Вони спрямовані або на стабілізацію та розвиток відносин, або на погіршення та відчуження населення країн, які стають ворожими одна до одної. Об'єктом тут, як і в описаних вище групах міфів, є громадська думка та світогляд народів.

Загальнодержавні міфи формуються всередині конкретної країни та визначають світогляд нації. Зазвичай традиційні історичні, ідеологічні та соціально-політичні установки контролює влада, а міфи підтримують патріотичні та інші уявлення, що стабілізують суспільне життя.

Станові міфи обслуговують уявлення про близькість певних груп населення за станом чи професійною ознакою. Вони діють за простою схемою «свій-чужий» і ефективні навіть при зустрічі представників одного стану з різних країн. До цієї групи за принципом дії близькі *вікові міфи*.

Особистісний міф є категорією, що вимагає окремого розгляду, особливо якщо він діє у сфері культури та політики. Міфологізація особистості, створення образу чи «іміджу» завжди були невід'ємною частиною маніпулювання суспільною свідомістю. З іншого боку, у сфері політики, й особливо психологічної війни, існують міфи, об'єктом яких є всього одна особа. Зазвичай у цій ролі виступає глава держави, від якого вимагається ухвалення конкретного рішення чи, навпаки, зміна точки зору з певного питання. Подібні міфи створюються спецслужбами або зацікавленими особами й відрізняються надзвичайно коротким терміном дії.

Отже, можна говорити про те, що завдання *соціального міфу* майже співпадають із завданнями інформаційно-психологічного впливу. Спільною кінцевою метою соціального міфу та ШВ є спонукання до певної соціальної реакції шляхом формування потрібного уявлення про дещо.

В основі комунікативних міфів лежить *стереотип*, який допомагає ухвалювати рішення ще до аналізу будь-якої ситуації. Він збільшує швидкість обробки інформації, надає можливість відсівати те, що йому не відповідає. Стереотип зумовлює наші наступні дії з опрацювання інформації: те, що в ньому відсутнє, людиною часто не розпізнається або ігнорується. Тому можна сказати, що стереотип — це елементарний міф.

Одним з головних «матеріалів», яким орудує маніпулятор, є *соціальні стереотипи* — це стійка сукупність уявлень, що формуються у свідомості як на основі особистого життєвого досвіду, так і за допомогою різноманітних джерел інформації. Крізь призму стереотипів сприймаються реальні предмети, відносини, події, дійові особи. Стереотипи - невід'ємні компоненти індивідуальної й масової свідомості. Завдяки їм відбувається необхідне скорочення сприйняття та інших інформаційних та ідеологічних процесів у свідомості.

Що ж породжує стереотипи? Л. Войтасик виділяє дві причини виникнення стереотипів:

схильність людей до спрощеного мислення;

• прагнення виразити абстрактні поняття у конкретних образах.

«З описаних двох джерел виникають стереотипи, які виступають як умовні «ярлики», що наклеюються на людей та явища. Вони глибоко зачіпають весь процес сприйняття. Стереотипи також беруть участь у створенні стійких поглядів, які визначають помилкове ставлення до деяких ідей, людей і предметів». Іншими словами, *стереотипи спотворюють реальність*, створюючи віртуальну реальність (псевдореальність). Технологи дістають можливість *штучно конструювати реальність*, створюючи та впроваджуючи в масову свідомість стереотипи, а точніше — системи стереотипів.

Упровадивши у свідомість людей ті чи інші переконання та установки, маніпулятор здобуває можливість *змінити ставлення реципієнта до реальності незалежно від його соціального досвіду*.

Крім того, *стереотипи звужують вибір*, а часто й зовсім його не залишають. Позбавити людину можливості вибору - таке завдання ставлять перед собою технологи, впроваджуючи стереотипи в масову свідомість.

Отже, стереотип - це поширювані за допомогою мови чи образу в певних соціальних групах стійкі уявлення про факти дійсності, що призводять до надто спрощених і перебільшених оцінок і думок з боку індивідів.

Яка ж методика впровадження стереотипів у підсвідомість, що служить провідником стереотипів? Звичайно ж, емоції людини.

I. Вікентев наводить чотири рівні ПР-роботи:

- 1) інформація;
- 2) інформація + задана емоція (оцінка);
- 3) інформація + задана емоція + готовність до дії;
- 4) бездумна готовність до дії.

З цієї практичної схеми виразно видно, що «упаковкою» стереотипу є різні емоційні стани, штучно збуджувані в людях. Щоб викликати їх, існує безліч способів. Переважно використовуються базові людські потреби та страхи, такі як: потреба в любові та схваленні, відчуття небезпеки, страх перед невизначеністю, сексуальні інстинкти, престижні цінності, почуття обов'язку та справедливості, відчуття вини тощо.

5.4. Поняття про сугестивні технології

У практиці масової комунікації досить часто використовується *навіювання* як вид психологічного впливу. При цьому під навіюванням розуміють такий психічний вплив, вербальний чи образний, який викликає некритичне сприйняття та засвоєння певної інформації.

Ю. Шерковін вважає, що *навіювання* основний спосіб організації

громадської думки та маніпулювання свідомістю, пряме вторгнення в психічне життя людей. При цьому інформаційний вплив організується так, щоб думка, уявлення, образ безпосередньо входили у сферу свідомості та закріплювалися в ній як дані, безперечні й уже доведені. Це стає можливим під час підміни активного ставлення психіки до предмета комунікації, навмисно створеної пасивністю сприйняття, що так властиво релігійним виданням, через розсіювання уваги великою кількістю інформації, активну форму її подання, штучне перебільшення престижу джерел.

Навіюваність (сугестія) визначається як схильність підкорятися та змінювати поведінку не на підставі розумних, логічних доводів чи мотивів, а лише на вимогу чи пропозицію, які виходять від іншої особи, причому сам об'єкт, підданий гіпносугестивному впливу, не усвідомлює своєї покірливості, продовжуючи вважати свої дії наслідком власної ініціативи чи самостійного вибору.

Прагнення навчитися впливати на людину напряду, через її підсвідомість виражається в розробці найрізноманітніших методів, що виникали протягом всієї історії людства, починаючи від шампінства й закінчуючи сучасними витонченими інформаційними технологіями. Серед останніх особливе місце займають інформаційно-психологічні впливи прихованого типу. Вони реалізуються із застосуванням прихованих психотехнологій, коли об'єкт впливу не усвідомлює ні мети, ні навіть факту самого впливу. Це досягається або попереднім введенням об'єкта впливу в стан зміненої свідомості, або впровадженням маніпулятивної інформації на фоні відволікаючих повідомлень прямо в підсвідомість, оминувши етап критичного сприйняття її свідомістю людини.

Наприклад, гіпнотизер під час введення людини в гіпнотичний стан здатний закласти в її підсвідомість певну інформацію. В потрібний час ця інформація за умовним сигналом (паролем) з рівня підсвідомості перетікає у свідомість і сприймається людиною як власні думки та переконання. Відповідно до закладеної програми людина (об'єкт впливу) організовує свою поведінку, схвалює рішення. В кінцевому варіанті ця людина перетворюється в зомбі, що беззаперечно виконує волю свого повелителя.

Подібної поведінки людини можна добитися не тільки шляхом гіпнозу, а також за допомогою інформаційних сигналів малої енергетики, які тісно корелюють з підпороговим сприйняттям - з суб'єктивно не усвідомлюваними, але такими, що впливають на поведінку людини-116 ни, процесами сприйняття, які протікають ніби «під порогом» свідомості. В роботах як зарубіжних, так і вітчизняних фізіологів екс-

периментально доведено існування в людини субсенсорного рівня чутливості, коли відбувається вироблення умовних рефлексів на неусвідомлювані подразники, що лежать нижче порогу відчуттів. Тут вплив на свідомість людини здійснюється в присутності логіки, тобто у звичайному стані свідомості (при «повному розумі»). Сугестивний вплив відбувається приховано шляхом нав'язування об'єктові впливу «потрібної інформації» на фоні потоку інших повідомлень (аудіо- та відеосугестія).

Так, найбільш відпрацьованим прийомом акустичної сугестії є надання стимулів нижче порогу чутливості на фоні більш гучної маскуючої інформації. Серед найперспективніших методів аудіосугестії називаються спектральне маскування та використання музичної інформації як носія потрібної інформації. Відомим методом візуальної сугестії є «вклеювання» 25-го кадру сугестії в потік зорової інформації. Суть методу полягає в тому, що під час демонстрації фільмів людське око сприймає лише 24 кадри за секунду, а зображення 25-го кадру сприймається на рівні підсвідомості. Розробляються складніші методи, основані на «диспаратному» поданні, коли кожний кадр відеоінформації містить тільки частину образу сугестії, яка не може бути розкритою технічними прийомами. Складання всіх частин відеозображення сугестії відбувається на підсвідомому рівні суб'єкта впливу.

Найскладнішою формою сугестії є нейролінгвістичне програмування (НЛП), що досягається шляхом довгого та копітного підбору «ключів» до підсвідомості людини. Таким «ключем» є спеціально підібраний нейросемантичний гіпертекст, що містить найбільш значущі слова та фрази для сугестованої особи чи групи осіб. У технології НЛП широко застосовується найвище досягнення комп'ютерних технологій на сьогодні - віртуальна реальність. Це якісно новий крок у технології сугестії.

НЛП використовує «карти світу» та мета-програми.

У кожної людини є свій власний спосіб створення «карти реальності»: у картинках, звуках чи відчуттях. Комплексне подання сенсорної інформації через зорову, слухову й тактильну модальність дозволяє проникати в глибинні пласти людської психіки, змінювати в потрібному напрямі окремі елементи самого образу та зрештою ефективно маніпулювати свідомістю віртуального користувача.

Деякі рекламні агентства у своїх рекламних кампаніях з успіхом використовують звичні стратегії мислення покупців. У термінах НЛП

ці звичні стратегії зветься «мета-програмами». За своєю суттю мета-програми — Це не що інше, як звичні цензори, які люди застосовують до всього того, що бачать, чують або відчувають у навколишньому сві-

Частина I

ті. Однією з мета-програм є програма прагнення «до» чогось і «від» чогось. Прагнення «до» чогось - це мотивація досягнення успіху, прагнення «від» чогось - мотивація уникнення невдачі. Ті, що прагнуть «до», найкраще сприймають переваги, які вони набувають, купуючи той чи інший товар або послугу. А ті, що прагнуть «від», перш за все оцінюють, яких проблем їм вдасться уникнути, чого з ними не трапиться, коли вони стануть власниками цього товару.

Як окремий випадок використання сугестивних методик можна вважати мовне маніпулювання, яке будується на особливостях мови і принципах її вживання.

Мовне маніпулювання - це використання особливостей мови і принципів її вживання з метою прихованого впливу на адресата в потрібному для маніпулятора напрямі: прихованого - значить, неусвідомлюваного адресатом. Маніпулятивні можливості мови надзвичайно багаті. Це і мовна метафора, і помилкова аналогія, і багатозначність, і непрямі мовні акти, і пересупозиції та багато ін.

Основною психофізичною небезпекою під час сугестивного впливу є зміна рис характеру, поведінки особи, зниження інтелекту і творчих можливостей, придушення і в результаті - заміна особистості. Внаслідок цього можуть з'явитися соціальні групи, керовані на підсвідомому рівні, готові виконувати будь-які команди. Найбільш небезпечний такий вплив на вище державне та військове керівництво, управлінські структури та інші відповідальні особи, оскільки своїми діями вони можуть віддати країну у владу злочинного світу, авантюристів тощо.

Ефект впливу суттєво зростає під час комбінованого використання різних типів сугестії. Найвідомішим і найпростішим прикладом такої кооперації та впливу є комплексне використання аудіо- і відео-сугестії. У цьому випадку неусвідомлювана аудіосугестія, що супроводжує зорову усвідомлену інформацію, може змінювати ставлення об'єкта до останньої.

5.5. Поради щодо протидії маніпулюванню

Якщо під час маніпулювання використовуються основні життєві образи чи ідеї, то неправильно, викривлено спрацьовує внутрішній механізм захисту проти цих життєвих цінностей.

118

Важко взагалі уявити, куди заведуть захоплення технологіями маніпулювання, можливо, навіть до повної деградації людини як особистості.

Необхідно визнати, що ми завжди були, є і будемо об'єктами для

Частина J

маніпулювання. Але чи станемо ми жертвами цих маніпулювань, залежить від нас і нашого бажання боротися проти насильства над особистістю.

Щоб протидіяти маніпулюванню свідомістю, необхідно дотримуватися декількох простих правил:

1. Встановіть точно свою життєву мету та пріоритетність її досягнення. Якщо ззовні вам пропонують іншу мету, не піддавайтеся, навіть якщо існують певні спокуси, тобто гроші, положення та ін.

2. Визначтеся щодо своїх життєвих принципів. Протягом життя тільки Ви маєте право їх змінювати, але зраджувати встановленим принципам жодною мірою не можна, тим більше зраджувати їм чи їх під тиском інших людей або зовнішнього світу.

3. Завжди аналізуйте життєві ситуації. Перше та головне питання під час аналізу: «А кому це вигідно?» - мусить мати однозначну відповідь: «Мені та близьким людям» чи «Мені та всім іншим». Якщо Ви отримуете іншу відповідь, значить, можете стати жертвою чужих маніпуляцій.

4. Якщо Ви відчуваєте, що хтось намагається підштовхнути Вас до якогось рішення, запитайте себе, а чи маєте Ви потребу в такому рішенні? Якщо у вас є хоч найменші сумніви з цього приводу, то, швидше за все, хтось намагається вами маніпулювати.

5. Уважно аналізуйте думку інших людей, але якщо вона суттєво відрізняється від вашої, то або вони, або ви стали жертвами маніпулювання. В цьому випадку кількість людей, які мають певну думку, значення не має, оскільки їх думка може бути помилковою.

6. Довіряйте собі, своєму внутрішньому «Я», а також своїм батькам. Повірте, вони вам бажають тільки добра, а життєвий досвід допомагає людям тверезо оцінювати ситуацію та уникати маніпулювання.

7. Постійно знищуйте стереотипи у своїй свідомості. Для цього використовуйте свою уяву.

8. Читайте, вчіться, поповнюйте запас знань, але не надто довіряйте інформації. Правильні висновки вам допоможуть зробити тверезий розум, добре серце та чисті руки, тобто довіряйте як своєму інтелекту, так і своїм відчуттям та емоціям.

9. Проявляйте турботу про оточуючих, станьте хоч трохи альтруїстом. Якщо Ви хворобливо будете думати лише про себе, то рано чи пізно все одно виявитесь жертвою маніпулювання чи й того гірше — самі станете маніпулювати людьми для власної мети.

10. Викривайте маніпуляторів і їх маніпулювання. Це дасть можливість іншим гідним людям прозріти, зірвати пелену з очей. Прозріння - це момент звільнення.

Література до розділу 5

1. *Викентьев И. Л.* Приемы рекламы и Public Relations. - Ч. 1. - СПб., 1995. - С. 21-22.
2. *Войтасик Л.* Психология политической пропаганды. - М., 1981. - С. 119,120.
3. *Дорогин А И.* Разведывательное и контрразведывательное обеспечение финансово-хозяйственной деятельности предприятия. - Тула: Гриф и К", 2000.-116 с.
4. *Каландаров К. Х.* Управление общественным сознанием. Роль коммуникативных процессов. - М.: Гуманитарный центр «Монолит», 1998. -С. 46.
5. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляция сознанием. - М.: Алгоритм, 2000. - 113 с.
6. Подборка о суггестивных методах // http://vm.nisun.ru/Art_school/Suggestiv.htm
7. Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. - М., 1990. - С. 56.
8. философский словарь / Под редакцией И. Т. Фролова. - 5-е изд. - М.: Политиздат, 1986. - С. 459.
9. *Харрис Ричард.* Психология массовых коммуникаций. — СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. - С. 12.
10. *Шерковин Ю. А.* Психологические проблемы массовых информационных процессов. - М.: Наука, 1973. - 215 с.
11. Энциклопедия методов пропаганды. (Как нас обрабатывают СМИ, политики и реклама) // <http://glebov.ru/content/view/31/51>.

РОЗДІЛ 6 ОЗНАКИ ВИЯВЛЕННЯ МАНІПУЛЯТИВНОГО ІНФОРМАЦІЙНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ

Сприймаючи інформацію в будь-який спосіб, особа дає їй оцінку на основі лише їй відомих та часто не усвідомлених критеріїв. Аналітична оцінка інформації передбачає певний рівень професійних знань. Аналіз інформації з метою виявлення ознак інформаційних впливів, які можуть бути складовою спеціальної інформаційної операції, передбачає потребу охоплення величезних масивів інформації та, найчастіше, оброблення не їх тематичного змістового навантаження (економіка, культура, освіта), але контекстів, відтінків та прихованого і непомітного незброєним оком змісту.

Здійснення зазначеного аналізу, незалежно від його зовнішніх

Частина J

форм (програмними засобами чи фахівцями), передбачає володіння теоретично та емпірично обґрунтованими критеріями оцінки інформації. Критерії повинні бути універсальними, не прив'язаними до конкретної події, особи тощо.

Першочерговою метою аналізу, дещо спрощено (але чітко і зрозуміло), на думку автора, є виявлення недостовірної або спеціально підібраної інформації, яка викривляє факти. Окремо підкреслимо важливість пошуку яскраво емоційних текстів, які внаслідок апеляції до емоцій, а не розуму людини, також володіють значним маяіпулятивним потенціалом.

Підкреслимо, що в умовах демократи та свободи слова поширення інформації (нехай навіть компрометуючої), яка відповідає дійсності, не є протиправним фактом, але реалізацією права особи на інформацію. З погляду політичного діяча підтверджена фактами інформація про його корупційність, нетрадиційну сексуальну орієнтацію та належність до сатанинського релігійного культу є компроматом, з точки зору суспільства - однією із переваг свободи слова: суспільство не

зацікавлене в тому, щоб владні повноваження отримали корупціонери, «голуби» і сатаністи.

Виявлення маніпулятивної інформації є «сигналом» для подальшого пошуку логічних зв'язків, джерел та каналів поширення інформації, визначення авторства тощо. Можемо стверджувати, що поєднання ознак маніпулятивності з системністю та організованістю інформаційного впливу (тобто інформації, поєднаної спільним предметом) з великим ступенем достовірності свідчить про проведення спрямованого інформаційного впливу.

Маніпулятивність текстової інформації виступає своєрідним сигналом для подальшої перевірки інформації. Для фіксації маніпулятивності інформації варто застосовувати узагальнені ознаки маніпулятивності та системності й організованості, які доцільно постійно удосконалювати у процесі щоденної роботи.

На глибоке переконання автора, системний моніторинг відкритих інформаційних потоків можна здійснювати в інтересах держави загалом, її гілок влади, для захисту національних інтересів в економічній чи зовнішньополітичній сфері. Моніторинг може організовуватись і в інтересах окремих фінансово-промислових чи політичних груп. Після усвідомлення мети та завдань зазначеного процесу ключовим питанням стає часовий, людський та фінансовий ресурс, який слід виділити на вирішення поставлених завдань. Досвід свідчить, що врешті-решт мова йде про конкретну грошову суму в бюджеті органу, організації тощо.

Проведення об'єктивного аналізу з метою попередження негативних наслідків маніпулятивних інформаційних впливів ускладнюється «real-time» режимом роботи аналітичних служб. Це означає, що найчастіше інформації для об'єктивного порівняння фактів немає: звучить заява про зв'язки високопосадовця з резидентом зарубіжної розвідки, додається картинка (фото-, відео-) потискання рук можливо-владця з невідомою особою..., робляться відповідні висновки. Але ж достеменно ніхто не знає, чи є ця особа іноземним агентом (мені особисто невідомі факти поширення списків негласного апарату) чи студентом 5-го курсу театрального інституту. Або набуває розголосу матеріал про корупційність особи. Як доказ наводяться фотографії шикарного автомобіля. Але ми не знаємо, чий це автомобіль, а на перевірку зазначених фактів у організації (тим більше у простих смертних) не завжди вистачає часу, сил та засобів. Рішення необхідно було приймати «ще вчора»*.

Завданням аналітиків за таких умов стає розпізнавання інформаційних загроз «на льоту*» за непомітними, другорядними ознаками в умовах обмеженості інформації та часу.

Найбільшій увазі заслуговують інформаційні випуски новин, оскільки саме вони формують актуальні на сьогодні теми для громадського обговорення. Так, із величезної кількості катастроф у засобах масової інформації будуть відображені лише ті, які, образно кажучи, вдало потрапили в об'єктив телекамер: ідеальний варіант - ефектне падіння пасажирського потягу в морську безодню на тлі багряного заходу сонця. Звідси інша закономірність: боротьба ведеться за саме право потрапити в інформаційні випуски. Отже, сам порядок денний новин (так звана «agenda») підлягає першочерговому аналізу.

Приклад з далекого 2004 року: 1. Чому Нестор Шуфрич - суперзірка телеканалів «1+1» та «Інтер»? Варіанти відповідей: а) завдяки своєму героїчному минулому; б) він найрозумніша та найфотогенічніша постать вітчизняного політикуму; в) він член СДПУ(о).

2. Яка політична сила впливала на редакційну політику каналів «1+1» та «Інтер» у 2004 році? Варіантів відповіді немає.

3. Про що свідчить чергова поява Н. Шуфрича на телеекрані?

Для визначення мети ПІВ важливо ідентифікувати цільову аудиторію впливу. В інтересах нашого виду аналізу доцільно класифікувати споживачів інформації за такими ознаками:

1. За соціальним статусом: пролетаріат, селянство, середній клас, еліта.
2. За релігійною належністю: християни (православні - католики), мусульмани (шиїти - суніти), іудеї, атеїсти.
3. За національною ознакою: українці, росіяни, татари, євреї тощо.
4. За мовною ознакою: для України важливим є поділ на російськомовне та україномовне середовище.
5. За віком: діти, студентство (молодь), працююче населення, пенсіонери і т. д.
6. За сферою діяльності: політики, економісти, правоохоронці, військові тощо (так, наприклад, основною аудиторією інтернет-сайту ОРД (ord.com.ua) є правоохоронці).

Вибір перелічених соціальних груп (страт) не випадковий. Як Родові ознаки для класифікації було обрано площини можливого протистояння в суспільстві: багаті — бідні, мусульмани — християни, батьки - діти тощо, - оскільки підтримка конфліктної, нестабільної

123
ситуації є пріоритетною передумовою маніпулятивного інформаційного впливу. Спрацьовує стабільний психологічний захисний ефект

згуртування перед загрозою (людина — соціальна, стадна істота). Сприйняття зовнішніх команд (інформації) для спільного виконання при цьому спрощується: стояти — бігти; вперед — назад. Жодних напівтонів чи раціоналізму: або ворог, або свій. Невиконання принципово (підсвідомо) неможливе — це загрожує виживанню стада. Що може бути краще для маніпуляції?

Яскравий приклад — штучний розкол українського суспільства за лінією схід-захід, який із періодичністю та впертістю, вартою іншого застосування, свідомо культивується українськими політиками з 1998 року (друга президентська компанія Я. Д. Кучми) і до сьогодні.

Завдання ідентифікації цільових груп вирішується шляхом аналізу: джерела інформації, мови інформаційного повідомлення, часу виходу в ефір (оприлюднення), читацької (глядацької) аудиторії ЗМІ, форми оприлюднення (телебачення, друковані ЗМІ, листівки, білборди), особи - озвучувача інформації (для кого призначена промова чільника Української греко-католицької церкви Любомира Гузара?).

Особливу увагу слід звертати на ключові слова, загальний контекст повідомлення: соціальні пільги - отже, аудиторією є пенсіонери; ціни на горілку - пролетаріат; ціни на зерно, м'ясо та добрива - селяни; житло для військовослужбовців... і т. д.

Ознаки, які дозволяють виявити маніпулятивність інформаційного впливу, можна поділити на організаційні (мають ознаку системності та організованості) та змістовні.

До організаційних, зокрема, належать:

1. Масове залучення фахівців із знанням мови держави - суб'єкта впливу (журналістів, письменників, редакторів, теле-, радіоведучих тощо) іноземними суб'єктами.

2. Зосередженість компанії (організації, держави інших суб'єктів) на інформаційному забезпеченні власної діяльності, а не на вирішенні проблем: знімають сюжет про безпечність виробництва та чудові умови праці замість того, щоб виділити кошти на утилізацію нечистот та очисні споруди.

3. Існування у структурі організації окремих інформаційно-аналітичних служб (прес-центр, інформаційна служба, власні видання, сторінка Інтернету).

4. Наймання фахівців із сфери PR, редакторів інформаційних служб, відомих телеведучих (*talking heads*) тощо.

124

5. Трансляція та ретрансляція теле- і радіопрограм (в першу чергу інформаційних) іноземного виробництва.

6. Залучення журналістів видання, каналу до участі у тренінгах,

що проводяться іноземними громадськими організаціями (у процесі підготовки до виборів популярними є тренінги щодо аналізу джерел інформації; обробки результатів соціологічних досліджень; збору інформації про конкретних політиків; психологічних аспектів формування громадської думки; специфіки висвітлення економічної, соціальної та політичної тематики; технологій журналістських розслідувань тощо);

7. Отримання фінансової допомоги (в обмін на замовну спрямованість матеріалів);

8. Формування власного «agenda*» - переліку інформаційних повідомлень, які будуть висвітлені у ЗМІ, основних новин, порядку їх подання. Наочною формою реалізації цього організаційного заходу є підготовка та поширення так званих «темників».

9. Інформаційна ізоляція або запровадження цензури на інформацію, яка потрапляє до суб'єкта.

10. Притримування до певного часу (міждержавні офіційні переговори, закордонні візити, вибори), нерозповсюдження компрометуючої інформації, яка стала відомою ЗМІ.

11. Час виходу матеріалів - за відсутності можливості для відповіді, або коли ця відповідь не буде почута (наприклад, 14 вересня 2005 р. о 19:30 в ефірі телеканалу «1+1» було оприлюднено інформацію про фінансування виборчої кампанії В. Ющенка Б. Березовським. В цей час президент Ющенко перебував за кордоном (до 18 вересня 2005 р. відбувалось засідання генеральної асамблеї ООН)).

12. Інформація з маніпулятивними ознаками синхронно з'являється відразу на кількох джерелах (організувати це може лише єдиний координаційний центр). Відомі випадки, коли матеріал з посиленням на першоджерело виходив раніше, ніж його оприлюднювало першоджерело.

13. Акцентування уваги джерела до подій, які є наперед конфліктними в Україні. Зазначена ознака фіксується шляхом порівняння кількості повторів конфліктних тем на різних джерелах інформації. Порівняння проводиться за наперед визначеним переліком конфліктних тем. Так, станом на 2008-2009 роки конфліктними темами в Україні були:

Зі сторони Росії	дискредитація української незалежності; некомпетентність української влади у всіх її проявах; статус Криму, статус російської мови в Україні, інтеграція з ЄС, НАТО
США	доступ громадськості до інформації про органи державної влади, свобода слова, демократичні цінності (права людини), забезпечення громадського контролю за діяльністю влади
Туреччини	об'єднання ісламських громад та переорієнтація їх на підтримку Туреччини, підтримка ідей окремих радикальних лідерів кримських татар
Польщі	тенденційне висвітлення історичного минулого, створення автономного Мархлевського округу, порушення питання про права віруючих та самої Рнмо-католицької церкви
Румунії	ідеї відновлення «Великої Румунії*», несправедливість (внаслідок агресії СРСР) входження до складу України територій Північної Буковини та Південної Бессарабії, порушення прав румунської меншини, запровадження подвійного громадянства
Угорщини	створення Притисянського автономного району, захист інтересів закордонних угорців, запровадження подвійного громадянства для закордонних угорців

14. Організація прес-конференцій з метою формування власного переліку інформаційних повідомлень, що варті висвітлення у ЗМІ.

15. Інформація з'являється у наперед визначених рубриках з негативним контекстом: «невдаха року*», «розчарування року*», «сварка року*...» (див. випуски новин телеканалу «Інтер» 26 грудня 2005 р., 27 грудня 2005 р.).

16. Оприлюднення інформації через Інтернет. Останній містить «спеціалізовані* загальнодоступні сайти для «зливу» компромату (наприклад, herogber.com.ua, compromat.ru, inlormacia.ru, [Regnum1-gi, vlasti.net](http://Regnum1-gi.vlasti.net) тощо).

17. Джерелом інформації виступає особа (організація), діяльність якої пов'язана з іноземними спецслужбами (М. Мельниченко, Б. Березовський - 19:30 14 вересня 2005 р. на «1+1» підтверджує інформацію про фінансові зв'язки з Ющенком на тлі скандалу про фінансування виборчої кампанії).

18. Озвучувачем інформації є так звані «шоу-мени від політики»: скандально відомі особистості (Д. Корчнський, Н. Вітренко, Н. Шуфрич, В Жириновський).

До змістовних ознак здійснення маніпулятивного інформаційного впливу належить:

19. Розгубленість, невизначеність, багатоваріантність та страх як загальний контекст інформації. Будь-яка особа психологічно прагне до стабільності, визначеності, конкретних цілей та безпеки. Подорожній камінь із трьома варіантами вибору дороги ставив у безвихідь навіть епічних богатирів.

20. Кількість повторів ключових слів, які визначають суть повідомлення. Зазначені повтори можуть прив'язувати текст до негативних штампів: фашизм, нацизм, корупція, зрада, біль, терор тощо.

21. Присутність сенсації штучного походження (вибухи, катастрофи, злочини тощо, а не стихійні лиха чи явища природи). У хрестоматійному голлівудському фільмі про політичний РІ «Хвіст крутить собакою» для відвернення уваги від неетичної поведінки Президента США в мас-медіа був запущений міф про початок бойових дій в Албанії, який успішно протримався в ефірі до моменту згасання уваги до проступків Президента.

22. Анонімність, використання псевдонімів авторами інформації: ♦За повідомленням нашого поінформованого джерела»; «в кулуарах влади ходять чутки», «джерело, яке побажало залишитись неназваним*»...

23. Посилання на інший ЗМІ, а не на першоджерело інформації: «Зараз все те саме, тільки беруть більше. Лише ставка за ризик збільшилась», - сказав Президент про корупцію, повідомляє «Українская правда*».

24. Використання посилення на думку авторитетів: «як доведено науковцями», «не відповідає світовим стандартам», «експерти ФБР», ♦в той час як ще Аристотель (Маркс, Пушкін) зазначав* тощо. Посилання на авторитети використовується, коли треба без раціонального Доведення підтвердити власну позицію.

25. Використання готових тверджень без аргументації (доведення): «Україна позбавлена виходів у світовий інформаційний простір*»,

Частина 1

«у нас завжди так...», «Україна відстає від розвинутих країн у розвитку інформаційних технологій на кілька десятиріч», «Янукович - бандит», «Ющенко - американський шпигун».

26. Використання загальноновживаних штампів «демократичні країни», «світовий тероризм», «правалюдини», «кланово-олігархічна система», «антисеміт», «бюрократ» тощо.

27. Посилання до, так званих, «ідеальних понять»: свобода, демократія, справедливість, порядність, чесність, істина, правда, любов, Батьківщина, Бог, віра, святість, щастя. Джордж Буш у своїй щорічній промові в Конгресі у 2004 році 52 рази вжив слово «свобода» у різних поєднаннях, демаскуючи справжній зміст послання, авторське (тобто моє власне) прочитання якого асоціюється з поняттями

• перевага (*primacy*), «війна», «агресія», «новий світовий порядок».

28. Невідповідність загального контексту інформаційного повідомлення задекларованій назві. У статті під назвою «Незадовільно», яка стосувалась проблеми нацизму: «У школі, де навчаються дочка президента, викладають гітлерівську агітацію». Йдеться про новаторський метод навчання, коли учням як домашнє завдання пропонують розробити агітаційні матеріали (методику), яка дозволила прийти до влади (здійснити революцію) у різні часи та у різних державах. У самій статті нацистська ідеологія засуджується усіма сторонами (і учнями, і вчителями, і родиною Президента), однак із назви статті напрашується висновок, що Президент послав своїх дітей до школи, де викладають нацизм (фашизм), а ілюстрації до статті навівають думку, що на кожній стіні у цій школі, як мінімум, висить профіль А. Гітлера.

Контекст визначається за сукупністю *collocation* — слів-«супутників», індикаторів певної категорії. Залежно від специфіки дослідження індикаторами можуть виступати окремі слова, словосполучення, речення, висловлювання тощо. При цьому індикатори не завжди обов'язково присутні в тексті в явному вигляді (експліцитно). Тобто індикатор може міститись у документі імпліцитно (приховано).

29. Вміщення неоднозначного факту, ефект якого намагаються пом'якшити, серед загального позитивного фону (побожний, розсудливий, мудрий священик, який має повагу у прихожан, допомагає їм, відроджує та оберігає приміщення церкви від користолюбних олігархів і... благословляє одностатеві шлюби). Або ж навпаки: подання позитивного факту, особи на загальному негативному тлі. Яскравий приклад, формування у вересні 2005 року негативного штампу оточення Президента - «любі друзі».

30. Викладення матеріалу у вигляді діалогу. Читач (глядач, слухач) виступає пасивним споживачем готових ідей, у той час як у процесі обговорення споживач інформації підводиться до потрібного висновку.

31. Кількість прикметників стосовно величини тексту. Прикметники надають тексту емоційної забарвленості, тоді як новини повинні найточніше відображати факти, а не давати їм емоційну оцінку. Будь-який виступ, документ, рішення можна охарактеризувати таким чином, що їх текст буде мати характер темного, страшного, агресивного, а ці характеристики викликають негативні емоції. Вам потрібне негативне ставлення до нововведень? - Надрукуйте їх чорними літерами на червоному тлі.

32. Використання метафор (поетично, образно висловлена думка), гіпербол (перебільшень), порівнянь. Це, знову ж таки, свідчить про суб'єктивізм, емоційність (а не об'єктивність) оцінок.

33. Вживання дієслів на позначення розумової дії та її часових меж («зосередитися», «уявляти», «починати», «закінчувати», «продовжувати», «здається* тощо»).

34. Постановка запитань, які поступово підводять читача (глядача, слухача) до необхідної думки: «Скільки коштів бюджету США необхідно виділити на іракську кампанію?» замість: «Чи є іракська кампанія легітимною? Чи підтримують громадяни цю кампанію?» Або: «Які об'єкти газотранспортної системи України будуть передані у спільний російсько-український консорціум?» замість: «Чи є допустимою зміна державної власності на об'єкти газотранспортної системи України?»

35. Використання псевдонаукових термінів (кореляція детермінованих дефініцій) призводить до втрати уваги чи навіть до відлякування лівової частки аудиторії.

36. Використання неологізмів (новостворених слів): цінності Майдану, кучмократія, нацизм, мега-терорист.

37. Використання синонімів з потрібним контекстом. Замість «війна» - «примус до миру», «миротворча операція», «умиротворення»; замість «блокада» - «ембарго»; замість «акції непокоря», «бунт» - «прояви протестів» тощо. І навпаки.

38. Невідповідність змістового (текст, звук) та відеоряду: повідомлення про діяльність радикального політичного угруповання показують на тлі картинки про зіткнення в Північній Ірландії або терористичної атаки 11 вересня 2001 р. Тероризм - це завжди погано, отже, подія, про яку йдеться, - погана.

39. Використання технічного прийому зйомки знизу, відомого як перспектива «жаби», або показ об'єкта згори (перспектива «пташиного польоту»). Цей ракурс викликає антипатію до об'єкта, створює враження слабкості, порожності. Позитивна установка створюється за допомогою фронтальної зйомки на рівні очей, оскільки психологами доведено, що це викликає симпатію до об'єкта, створює враження спокою, невимушеності.

40. Прямі вказівки у ЗМІ на бажану для зовнішнього суб'єкта поведінку. Цитуємо із першоджерела: «...на думку Клосона, в американській столиці високо оцінили б спробу Ющенка публічно переконати іранську владу підписати угоду з європейцями щодо майбутнього їхньої ядерної програми. Крім того, було б корисно, якби українці самі запропонували інформувати американських посадових осіб про всі види діяльності Києва в Тегерані, які так чн інакше зачіпають інтереси США, - вважає експерт». Риторичне запитання: на кого працює автор цієї статті, на редакцію газети чи на Держдепартамент США?

41. Використання лише частини фактів із загального обсягу в потрібному контексті: до Президента приїхав односельчанин і розповів про негаразди. Президент видав указ про розпуск ДАІ. Президент прийняв рішення про розпуск ДАІ після розмови з водієм із с. Хоружівка. Висновок: Президент приймає рішення не після консультацій із професіоналами-експертами, а після розмов із духами пращурів із рідного села Хоружівка. Із виступу Ю. Тимошенко після відставки уряду: «...Україна за перше півріччя мала динаміку зростання економіки - валовий внутрішній продукт 4 %. Для порівняння, наприклад - 3,7 % у Сполучених Штатах, 1,7 % - ЄС, 1,2 % - Польщі». Водночас динаміка зростання ВВП України за 2004 рік становила більше 12 %, а в серпні 2005 року вперше з 1999 року відмічено падіння ВВП на 1,6 %.

Зазначений перелік не є вичерпним і повинен доповнюватись у процесі подальших досліджень у сфері інформаційної безпеки.

Підкреслимо, наявність лише однієї із ознак ще не означає високу ймовірність того, що ми маємо справу з маніпулятивним інформаційним впливом як складовою спецоперації. Оцінці підлягає відповідність інформації відразу низці ознак. Об'єктивність та неупередженість оцінок на основі перелічених критеріїв може забезпечити або колектив фахівців-аналітиків, або застосування математичної теорії ймовірності.

Для оцінки змісту текстових повідомлень широко використовується контент-аналіз (від англ. *content* - зміст) - формалізований

метод вивчення текстової і графічної інформації, який полягає у переведенні інформації, що вивчається, в кількісні показники та її статистичній обробці.

Література до розділу 6

1. Мусафирова О., Чимириш М., Гвоздик А., Золотухина І., Динец П., Ильинская Ю. «Неуд* по нацизму: в школі, де навчаються дочки президента, преподают гитлеровскую агітацію // Комсомольская правда в Україні. - 5 грудня 2007 г. - С. 5.
2. Погудин Г. В. Контент-аналіз документів: Лекція. - Мн.: ІНБРБ, 1996. - 31 с.
3. Гетьманчук А. Командна гра на іранському полі // Дзеркало тижня. — 2005. - 25 черв. - № 24 (552). - С. 5.
4. Виступ Ю. Тимошенко на телеканалі «Інтер»: «Мене підставило оточення Ющенка* // <http://www.pravda.com.ua/> ілгта/2005/9/9/33253.М:т. - 09.09.2005, 20:28.

РОЗДІЛ 7 ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

7.1. Гендерні дослідження, які мають значення для здійснення інформаційно-психологічного впливу на особистість та суспільство 7.1.1. Гендер: становлення наукової галузі досліджень

Слово «гендер» відносно недавно увійшло у слов'янську свідомість і отримало термінологічний статус у науковому дискурсі. За останні десять років гендерна тематика поступово стає вкрай актуальною майже в усьому спектрі соціальних наук.

Гендер - це сукупність соціальних культурних норм, які суспільство зобов'язує людей виконувати залежно від їх біологічної статі, соціальна організація відмінностей, які обумовлює стать людини: культурологічна характеристика поведінки чоловіка або жінки в певному місці в певний час.

Історія як самого поняття *гендер*, так і гендерних досліджень починається приблизно з середини минулого століття. Вперше думке

про необхідність розрізняти біологічну й соціальну стать з'явилася в книзі Маргарет Мід «Стать, темперамент у трьох примітивних суспільствах» (1935), а в науковий обіг слово «гендер» першим ввів американський психолог Роберт Столлер у 1968 році, «запозичивши* його з лінгвістики, де це поняття означає граматичний рід. Учений вдався до використання цього терміна після осмислення отриманого досвіду під час операцій над транссексуалами. Він переконався, що набагато легше поміняти біологічну стать, ніж сформувати іншу статеву ідентичність. Культурні й соціальні аспекти статевої ідентичності Р. Столлер назвав словом «тендер».

132

Одними з перших, хто підтримав ідеї Р. Столлера з приводу соціокультурної статевої ідентичності, стали антрополог-структуралісти, що вивчають екзотичні первісні культури, де розуміння « мужності • й «жіночності* кардинально відрізнялося від загальноприйнятих. Вони помітили, що народження хлопчика або дівчинки може по-різному сприйматися в західних і східних культурах, в епоху інформаційного або первіснообщинного суспільств. В архаїчних суспільствах, особливо з устроєм мисливця-збирача, народження дівчинки віталосся меншою мірою, ніж у землеробських культурах, де вже з'являється моногамна родина, жіночі обов'язки (продовження роду, виховання дітей, тощо) отримують вищу оцінку. А на Сході, наприклад у Япо-вії, у селах аж до початку ХХ ст. зберігалася традиція убивання новонароджених хлопчиків, оскільки їх не можна було, на відміну від дівчат, вигідно продати або видати заміж. Бедуїни та ескімоси (канадські), наприклад, позбавлялися від дівчаток (вбивали, відносили в гори, підкидали), оскільки вважалася, що чоловіків у роду повинно бути більше. В мусульманських культурах до цього часу народження хлопчика вітається значно більше, ніж народження дівчинки. Причому материнський інстинкт у цих численних аналогічних випадках грубо пригнічувався груповими інтересами й міфологічними уявленнями. Всі ці випадки наштовхнули вчених на думку, що статеві (сексуальна) відмінності не є причиною, яка самостійно породжує соціальні наслідки.

Істотно вплинули на розробку концепції тендера роботи феміністського антрополога Гейл Рубін. У статті «Обмін жінками: замітки з приводу "політичної економії і статі"*», що вийшла вперше в 1975 році, дослідниця зазначає, що *гендер*, перш за все, - це комплекс угод, що регулюють біологічну стать як предмет суспільної діяльності. За Г. Рубін, саме обмін жінками між чоловіками в патріархальних суспіль-

ствах відтворює чоловічу владу як структуру тендерної ідентичності в родині. Внаслідок цього виникає тендерна система, яка покликана підтримувати створений патріархальний порядок. Ця система відрізняється певним набором відносин, конвенцій, які трансформують сексуальність людини в продукт людської діяльності, у межах цієї ж системи трансформовані сексуальні потреби й задовольняються. У соціальному просторі цієї системи дві статі сприймають як нерівні взаємодоповнюючі. Г. Рубін вважає, що *гендерна система* - це особливим чином організована соціальна система, що дозволяє концентрувати матеріальний символічний капітал у руках чоловіків.

Частина I

Вагомий внесок у розвиток тендерної теорії внесла також робота Андріани Річ «Народжена жінкою: материнство як досвід й інститут». Провівши аналіз расових і сексуальних проблем, а також робіт «кольорових феміністок», дослідниця дійшла висновку, що тендер зовсім не монолітна категорія, яка зрівнює всіх жінок. *Гендер* - це система, що продукує відмінності. Окрім тендера на систему владних відносин можуть впливати інші соціальні чинники.

Вагомий вплив на становлення тендерної теорії справила книга Сімони де Бовуар «Друга стать» (1949), у якій обґрунтована самоцінність, самодостатність жінок, а також проаналізована проблема ієрархічності маскулінного й фемінного в культурі. У цій роботі С. де Бовуар наголошує, що в суспільстві чоловіче завжди сприймається як культурна норма, як щось позитивне, а жіноче - як відхилення від цієї норми, щось негативне. Зазвичай фемінність у культурі соціально конструюється як вторинне, інше.

У кінці 70-х років усе більше і більше психологів починають говорити про необхідність диференціації понять **стать** і *чендер*. Так, Рода Унгер пропонує перевизначити ці два поняття. На її думку, першим терміном слід позначати біологічні механізми вняву статі, а другим - соціальні, культурні й психологічні вияви фемінного і маскулінного. Стать людини ніяк не залежить від тендера. Наприклад, в одній культурі певний вчинок може вважатися зовсім не чоловічим, але при цьому чоловік, який його зробив, продовжує вважатися чоловіком, а не жінкою. Конструкція тендера є одночасно продуктом уявлення людини як про інших, так і про саму себе.

Поняття *гендера* остаточно ввійшло в науковий дискурс у 80-х роках минулого століття. Наприклад, в американському бібліографічному покажчику з соціології в кінці 70-х років (1965-1970) частотність використання терміна «гендер*» дорівнювала нулю, а на початку 80-х наводилося вже 724 посилання на це поняття. Така ж картина спостерігалася в інших гуманітарних дисциплінах. З погляду становлення тендерної теорії особливої уваги заслуговує робота Джудіт Лорбер, яка описує генезис цього поняття як статусну і структурну характеристику розвитку індивіда:

- *стать (sex)* як біологічна категорія - безпосередньо це сполучення генів та геніталій; допологовий, підлітковий, дорослий гормональний набір;
- *стать (sex)* як соціальна категорія - призначення від народження, що ґрунтується на типі геніталій;

- *статева (sex-gender) ідентичність* - усвідомлення себе як представника певної статі, відчуття свого жіночого або чоловічого тіла, усвідомлення своєї належності до статі в соціальному контексті;
- *стать (gender) як процес* - навчання, засвоєння, схвалення ролі, оволодіння поведінковими діями, засвоєними як відповідні певному тендерному статусу;
- *стать (gender) як статус, структура* - завершення оформлення тендерного статусу індивіда як частини суспільної структури, визначених відносин між статями, особливо структури панування й підпорядкування.

Диференціація понять «*стать*» і «*гендер*» спонукає до нового рівня теоретичного осмислення соціальних процесів, на основі якого на початку 80-х років виникли тендерні дослідження як ще одна галузь гуманітарного знання, відмінного від феміністських або жіночих досліджень.

Тендерні дослідження - це широка наукова галузь, дослідницька практика, у межах якої реалізуються нові можливості, пов'язані з використанням тендерного підходу до аналізу владних взаємозалежностей та ієрархій, структур влади, підпорядкування й домінування.

Основним результатом тендерних досліджень є створення *гендерної теорії* - системи наукових поглядів на відношення, статус чоловіків і жінок у суспільстві, а також засвоєння, реалізацію ними соціально-ролевих характеристик. Велику частину уваги в цій теорії зосереджено на теоретичному аналізі нерівностей, нерівноправ'я чоловіків і жінок у суспільстві та їх шансів у саморозвитку, само-реалізації, самостверженні. При цьому тендерна теорія повинна не тільки вивчати й осмислювати соціальний досвід у цій галузі, але й критикувати, змінювати існуючий соціальний порядок для гармонійного демократичного розвитку суспільства. Таким чином, тендерні дослідження - теорія активної дії, впливу та взаємодії для досягнення тендерного паритету в соціальному розвитку.

Гендер є загальнонауковою категорією, принципи тендерного аналізу можуть бути використані у будь-якій з наукових дисциплін. При цьому вони повинні реалізовуватися з урахуванням специфіки ³⁴ допомогою методів конкретної дисципліни.

У парадигмальних межах тендерної теорії активно формується терміносистема, яка є суттєвою для всього спектра гуманітарних дисциплін і практик. До такої відносять:

Гендерна ідентичність — прийняття й поділяння/засвоєння людиною стереотипів мужності й жіночності, які існують у її культурі.

Гендерна роль - виконання особою певних соціальних розпоряджень, пов'язаних із стереотипами гендерної ідентичності.

Гендерна диференціація - процес, за якого біологічні статеві відмінності наділяються соціальними класифікуючими значеннями.

Гендерна ідеологія — система дій, за допомогою яких гендерні відмінності отримують соціальне виправдання.

Сексизм - навмисна дискримінація особистості за ознакою статі в мові, суспільстві, політиці.

Отже, в останньому десятиріччі ХХ ст. в соціальному й гуманітарному знанні поступово формується погляд на гендер, за яким він не є чимось постійним і стабільним, а лише повсякденною взаємодією чоловічого й жіночого, втіленим у практиках; це системна характеристика соціального порядку, якої неможливо позбавитися, вона постійно відтворюється в структурах свідомості, у структурах дії. Коли соціальне становлення гендера стає предметом дослідження, то переважно розглядають, як він конструюється через інститути соціалізації, шляхом розподілу праці, культури, а також через проблеми гендерної стратифікації. *Гендер - різновид культурного зразка, що включає набір вимог культурних очікувань на рівні особистої та міжособистісної взаємодії. Стать співвідноситься з поняттями індивід, життєвий простір, що характеризуються почуттєвим характером взаємодії. Гендер співвідноситься з поняттями особа, культурний простір, пов'язаними з ідеальною взаємодією.*

7.1.2. Гендер в епоху глобалізму та інформаційного суспільства

Сучасний етап розвитку суспільства прийнято вважати етапом становлення інформаційного суспільств, однією з характеристик якого є його глобальний характер. Перше місце серед найдієвіших сил, що впливають на його розвиток, посідають процеси інформатизації та комунікації.

На цьому етапі інформація стає структуроутворювальною основою розвитку суспільства, а її створення, обробка й передача перетворюються на базові джерела виробництва, влади й культури. Частково це стає можливим завдяки виникненню в цей період нових технологічних умов. Центром такої нової форми комунікаційної організації

наділяє її особливими властивостями, що системно перетворюють всі основні сфери нашого життя - політичну, економічну, освітню, культурну та ін.

При цьому в умовах формування інформаційного суспільства відбувається як стрімкий розподіл, так перерозподіл символічного капіталу. Де цінність інформації зростає експоненційно, а розвиток тендерної теорії, тендерних досліджень стає актуальним. Їх принципова цінність збільшується.

З одного боку, інформаційні комунікативні технології, будучи одним з ключових чинників, що впливають на соціальну, економічну нерівність, посилюють одночасно одну з найпоказовіших нерівностей - тендерну. У більшості країн економічні, соціальні, культурні бар'єри, що виникають перед жінками, обмежують або повністю позбавляють їх доступу до інформаційно-комунікативних ресурсів. Наприклад, у соціальних науках все частіше говорять про тендерну цифрову нерівність.

З іншого боку, об'єктивна реальність (саме життя) все частіше змушує відмовлятися від традиційних стереотипів жіночності й мужності, саме тендерний підхід у цьому значенні покликаний допомогти подолати одну з найфундаментальніших опозицій - опозицію статевої дихотомії, продовжену в різноманітних соціальних практиках (політичній, економічній, культурній), усьому житті загалом. Актуальність розвитку тендерних досліджень в умовах інформаційного суспільства, коли відбувається стрімке збільшення не тільки його обслуговуючих інформаційних потоків, але й посилення культурної експансії, глобалізації, збільшується на порядок порівняно з індустріальним суспільством. Саме гендерні дослідження пропонують інший (більш індивідуалізований, удосконалений) підхід до розуміння багатьох базових понять, пов'язаних безпосередньо з процесами глобалізації, що відбуваються в інформаційному суспільстві (ідентичності, сексуальності, бажання трансформації та ін.). Цей підхід неможливий або не такий реалізований в інших галузях наукового знання. У свою чергу зникнення соціальної, політичної, економічної сегрегації за статевим принципом змушує суспільство відмовлятися від суворих стереотипів жіночності й мужності, переходити на «чутливішу техніку» сприйняття й оцінки інформації. Значущим стає поняття *генберкої чутливості* — необхідної складової соціальних практик, ціннісних орієнтацій, що виробляються і підтримуються суспільством.

137

В умовах інформаційного суспільства з'являється гнучкіша система статево-рольової ідентифікації, виникнення якої обумовлене цілим

рядом причин — економічних, політичних, етичних. Так, у галузі тендерної економіки на рівні сім'ї змінюється традиційне ставлення до вигідності домашньої праці жінок: економічним стає перерозподіл ролей, функцій у родині. Чоловік може стати домогосподарем або взяти відпустку по догляду за новонародженим, а дружина продовжувати працювати. Це поступово закріплюється в багатьох країнах законодавчо, наприклад, досвід розвитку скандинавських країн у галузі тендерної рівності, дотримання тендерного балансу. Терпимішим стає ставлення до сексуальних меншин, норм сексуальної самопрезентації. В умовах глобалізованого суспільства зазнають зміни навіть традиційні стабільні соціальні практики, наприклад релігійні. У деяких країнах Європи вже не викликає здивування той факт, що жінка може стати церковнослужителем, бути зведена в сан.

Таким чином, змінюється інформаційний аспект у значущості й розповсюдженні тендерних уявлень. При цьому деякі гендерні дослідники описують ситуацію, що виникла на просторі колишнього СРСР, термінами «парадоксальність» та «інтрига».

Тендерний підхід долає найфундаментальнішу опозицію - опозицію біологічної статі, продовжену в соціальній, політичній, економічній, культурній і всіх інших сферах людського життя. Пропонується індивідуальний підхід до прояву ідентичності, зокрема сексуальної, яка значною мірою залежить від конкретних завдань, поставлених індивідуумом у тій або іншій ситуації - економічній, політичній і т. д. Тут виявляється вся парадоксальність сучасної пострадянської ситуації, що відбувається одночасно в умовах трансформації суспільства, його інформатизації, глобалізації, - ситуації, що реалізується в конфлікті між індивідуальною суспільною свідомістю в її сприйнятті та ціннісному відношенні до основних складових тендерної теорії, - уявленнях про маскуліне і фемінне та їх інтерпретацією в соціокультурному контексті. На відміну від індивідуальної свідомості, суспільне виявилось абсолютно не готовим до відмови від традиційних стереотипів. Більш того, існуюча культура їх закріплює, тиражує в засобах масової інформації.

Розвиток пострадянського суспільства в цьому сенсі є унікальним прикладом регресу суспільно значущих цінностей до відверто патріархальних, до відродження * біологічної о аргументації у визначенні соціальних, політичних та інших ролей, прийнятих у суспільстві,

мації» перестає бути лише проблемою соціального змісту, а набуває ширшого контексту, оскільки саме інформаційне поле перестає бути чорно-білим, однозначним як для відправника інформації (джерела), так і одержувача (споживача).

Інформаційне суспільство тільки підсилює це, провокуючи новий тендерний конфлікт, уже іншого рівня. Один з результатів цього тендерного конфлікту - сучасний жіночий рух в Україні, коли більшість жіночих організацій є придатком або держави, або різних політичних сил (наприклад, історія партії «Жінки за майбутнє»). Українське суспільство не дивує той факт, що це рух не тому жіночий, що складається лише з жінок, а тому, що його мета - допомога самореалізації жінки як особистості, як члена певної спільноти (родини, держави).

7.2. Гендерні стереотипи та комунікативні моделі як основа інформаційно-психологічного впливу на особистість та суспільство

Соціально-політична комунікація, сучасні технології й способи маніпулювання свідомістю, інформаційні війни й будь-які інформаційно-комунікативні процеси в сучасному суспільстві мають явний або схований тендерний компонент, що проявляється у вираженні емоційної реакції комунікантів, ступені інформованості й дотримання фактичності, видах маніпуляції співрозмовниками, прагненні до самоідентифікації й самореалізації. Гендерні відносини фіксуються у вигляді культурно обумовлених стереотипів, що накладають відбиток на поведження, у тому числі й мовне, особистості, у процесі її соціалізації.

Громадський порядок, суспільні установки, всі аспекти суспільної взаємодії, у тому числі й впливу на масову свідомість, проявляються в комунікації. Інформаційний вплив на особистість «за замовчуванням» включає й подання про жіночість і мужність, нормативні приписи індивідам про той або інший тип поведження й місце в соціумі. Доступ до суспільно значущих позицій, рангів і функцій не є зовнішнім чинником для комунікації, а внутрішньо властивий соціальним контактам і постійно відтворюється у процесі цих контактів. Під час організації інформаційного впливу необхідно враховувати такі характеристики соціальної статі (тендера), що:

- стає звичкою,
- одержує загальноприйняті форми вираження,
- здобуває пізнаваний вид,

- стає необхідною частиною зовнішньої форми,
- є характерним типом поведінки для всіх членів даного суспільства,
- не залежить від волі й намірів індивіда.

Соціалізація - входження особистості в суспільство, її адаптація в ньому (відбувається через інститути родини, школи, релігії, ЗМІ, політики тощо). У них закріплюються й відтворюються гендерні стереотипи.

Стратегії обробки інформації, які є властивими людині від народження, базуються на усвідомленні гендерних розходжень.

Гендерні стереотипи в контексті інформаційного впливу представляються гендерними схемами, які управляють процесами обробки інформації таким чином, що людина починає сприймати, запам'ятовувати й інтерпретувати її відповідно до власних уявлень про гендер.

До гендерних схем, які є значущими для проведення інформаційних операцій, маніпулювання свідомістю, належать такі:

- Пракмінг — процес, у результаті якого недавні переживання й асоціації підсилюють доступність тієї або іншої інформації. Людина здатна застосовувати гендерну схему в тому випадку, якщо може сортувати відмінні якості інших людей та інформацію про них на підставі гендера. Так, жінка в політиці вважається явищем рідкісним і що далі, то ексклюзивнішим. Але й вимоги до її діяльності пред'являються особливі. З діяльністю жінок у політиці асоціюють надійність, турботу про дітей і старих, миротворчість тощо. Ці стереотипи вже закріпилися в суспільстві, про що свідчать висловлення й самих жінок-політиків і виборців про них. «Слово «політика» жіночого роду! Куди ж вона без нас? Українська політика тому й однобока, що в ній зараз жінок мало. Не вистачає іншого досвіду, інших знань. От тому розумні мужики — мужики адже бувають розумні, вірно? (сміється) — наприкінці минулого століття й залучили жінок у політику» (В. Довженко: <http://www.aif.ua/articles/article>. якрх); «По-моєму, чоловіки прагнуть усе звалити на плечі жінок. І це їм уже майже вдалося. А оскільки з об'єктивних причин у третім тисячолітті головні політичні ролі переходять до жінок, ми не хочемо, щоб Україна відставала від глобальних

процесів» (Л. Супрун: <http://www.aif.ua/articles/article.asp>):

- Сильна жінка-політик — це «горішок», що не під силу розкусити багатьом чоловікам. Коли почуваєш своє покликання, стаєш переконливою й небайдужою до проблем людей, а поруч із тобою чесні люди, то обов'язково досягнеш успіху» (О. Сумська: <http://www.aif.ua/articles/article.asp>).
- Схема власної статі - схема, що складається зі сценаріїв і планів дій, необхідних для реалізації поведження, що відповідає тендеру. Оскільки чоловіки й жінки прагнуть грати різні соціальні ролі й тип поведження, що вважається підходящим для тієї або іншої людини, залежить почасти й від її статі. Оскільки людина одержує численні соціальні установки, що заохочують її сприймати тендери зовсім різними, остільки суспільна свідомість засвоює, що тендер дійсно є важливою основою, що використовується для категоризації людей. Тому використання тендерних схем є одним з видів інформаційного впливу на людину й одним з прийомів маніпуляції свідомістю.

Так, піар-фахівці вважають, що запорука успіху реклами БЮТ — у роботі з підсвідомістю виборця. На це були націлені сюжети з нібито пророцтвами Нострадамуса, Ванги і Глоби про якусь жінку-рятівницю. Більше того, сам образ Ю. Тимошенко на рекламі БЮТ - білий одяг, коса, у руках палаюче серце - символізує чистоту й жіночність, закріплюючи тим самим в образі електорату стереотипи, пов'язані з тендером.

- Ефект стійкості — явище, що полягає в тім, що навіть якщо людина й запам'ятовує інформацію, яка суперечить схемі, це ще не означає, що вона обов'язково змінить свої стереотипи. Природа схем така, що вони зберігають свою міцність і під час зіткнення з доказами, що їх спростовують. Індивіди, які не укладаються в схему, входять у категорію *винятків із правил*. У цьому випадку поведження, яке суперечить схемі, не призводить до перегляду самої схеми, оскільки виходить від людини, що вважається нетиповою для даної групи. Подолання стереотипу може продукуватися більшістю типових представників групи. Наприклад, жінка в політиці вже перестає бути виключенням із правил. Чоловіки починають прислухатися до думки жінок-політиків і серйозно обговорюють питання про введення для них виборчих квот. «З кожним роком я усе серйозніше починаю ставитися до жінок і в політиці, і в бізнесі. І я бачу, що вони набагато швидше,

ніж чоловіки, опановують всіма тонкостями й хитростями політики й бізнесу* (І. Шкиря, член Партії Регіонів: delo.ua/news/economic); «Великої політики без жінок не існує. Я думаю, що всі політичні діячі, які досягли яких-небудь вершин у кар'єрі, повинні бути вдячні жінкам (І. Плющ: delo.ua/news/economic/theme)*; «Жінка в політиці найчастіше є набагато яскравішою, ніж середньостатистичний чоловік-політик» (Ю. Литвин: delo.ua/news/economic/theme); «Людмила Супрун — надзвичайно розумна жінка й класний прогнозист, Ксенія Ляпина - досить своєрідна й екстравагантна, а Лілія Григорович - експансивна й імпульсивна. До Катерини Ващук найбільше підходить слово “мудрість”» (О. Зарубінський, народний депутат фракції Ю. Литвина: delo.ua/news/economic/theme).

- Ллюзорна кореляція - занадто висока оцінка ступеня міцності зв'язку між поняттями або спроба встановити її там, де зв'язок взагалі відсутній. Мнимий і перебільшений зв'язок часто бачиться між гендером і певними властивостями, навичками, поведженням. Наприклад, досить поширене помилкове подання про те, що чоловік, на відміну від жінки, не може одночасно приділяти увагу більш, ніж одній проблемі. Або про те, що жінці необхідно опанувати чоловічим типом спілкування для того, щоб втриматися на вершині влади. Психологи виділяють три типи жінок у політиці й описують стереотипи їхнього поведження в політичній комунікації: чоловічий, жіночий і змішаний. До жіночого типу можна віднести таких жінок-політиків, як дипломат Олександра Колонтай, яка здавалася м'якою, розуміючою, для досягнення власних цілей максимально використовувала жіночу чарівність; Ірину Хакамаду, яка для досягнення цілей користувалась привабливістю (чарівність, кокетство, уміння одягатися). До змішаного типу увійшли колишній прем'єр-міністр Великобританії Маргарет Тетчер. Незважаючи на стереотип «залізна леді», вона не така вже й чоловічна, як про неї кажуть. Тетчер вдало сполучила в собі цілком чоловічі риси (цілеспрямованість, швидке прийняття рішень) з жіночою гнучкістю. У стилі її поведження не було й необгрунтованої завзятості, що більш властиво чоловікам. Держсекретар СІНА Кондоліза Райс із дитинства була цілеспрямованою, упертою й посидючою. При цьому вона знає багато мов, прекрасно розуміється на музиці. Готова бути другою і не наполягає на кардинальних рішеннях. Інну Богословську психологи називають «жінка-джаз»: вона не боїться імпровізувати, пропонувати

нові підходи в політиці, не має потреби в шпаргалках, тому що завжди «співає вживу». До чоловічого типу належать Юлія Тимошенко, яка приховує за зовнішністю білявої красуні холодний, розважливий, твердий розум; американський сенатор Хіларі Клінтон, у якій яскраво виражені чоловіче мислення і стиль поведіння. Навіть на історію зі зрадою чоловіка Хіларі реагувала не по-жіночому. Колишній прем'єр-міністр Індії Індіра Ганді, тверда й прямолінійна, безкомпромісно керувала суспільством і вела войовничу зовнішню політику. Колишній міністр культури Радянського Союзу Катерина Фурцева також була рішучою, прямолінійною, грубуватою й навіть черствою.

- Помилка обґрунтування оцінки - тенденція не звертати уваги на порівняно часті випадки з реального життя й водночас переоцінювати значимість окремих яскравих випадків. Діючи подібно до схем, тендерні стереотипи управляють обробкою поступаючої інформації, внаслідок чого людина схильна запам'ятовувати тільки ту інформацію, що служить підтвердженням цих стереотипів.

Так, сучасний світ позначений змінами в ряді соціальних практик, у тому числі найбільше маскулінізованих-політичноітавійсько-вої. Місце й роль жінок у сучасних соціальних інститутах радикально змінюється у бік розширення сфер їхньої самореалізації. Представниці «слабкої» статі усе активніше проявляють себе як суб'єкти соціальних, політичних, професійних, сімейних і особистісних відносин. Тільки за 2005—2006 роки президентами різних країн вибрано чотирьох жінок: Ангелу Меркель у Німеччині, Мішель Бачелет у Чилі, Тарью Халонен у Фінляндії й Еллен Джонсон-Серлиф у Ліберії. Усього ж більше 30 жінок у різний час очолювали свої держави. Не менш активні жінки і в фінансовій діяльності. Американська газета «The Sun» опублікувала в серпні 2006 р. результати дослідження, в яких було зроблено прогноз, що через 15 років кількість жінок-мільонерів на планеті перевищить аналогічну кількість чоловіків. Водночас не слід переоцінювати всі наведені факти й робити висновок про жіночу експансію чоловічої сфери діяльності.

7.3. Тендерні особливості інформаційно-комунікативної діяльності в сучасній політиці

Чоловіки й жінки використовують різні норми мовної взаємодії й впливу, комунікативні стратегії й тактики, оскільки належать до різних мовних співтовариств.

Для успішного здійснення комунікації, ПР-діяльності, актуалізації технологій маніпуляції свідомістю й інформаційним обміном актуальним є питання про те, у яких комунікативних ситуаціях і типах дискурсу і з якою інтенсивністю відбувається конструювання гендера і які екстра- і інтралінгвістичні фактори впливають на цей процес.

У сучасній політиці намітився ріст «жіночого фактора», що не могло не позначитися на актуалізації гендерного компонента в прагматичній комунікації. Ця тенденція зафіксована в Інтернет-ЗМІ: «Женщины в политике - это модно» (<http://www.lenpravda.ru>); «Женщины в политике все же больше «рекламируются» на «мужском» имидже, чем на чисто женских проявлениях» (Три имиджа женщин в политике. - www.cmc.com.ua/full/articles/); «Женщины в политике - мужская работа» (www.moles.ee/02/May/); «Женщины в политике необходимы, их отсутствие приводит к войнам и скандалам» (www.regnum.ru/news).

У передвиборчому дискурсі існують три форми відтворення гендеру:

- *Маніпулятивна апологетика й критика. Спостерігається експлуатація гендерних стереотипів для створення певного впливу на виборця. «Во вторник на столичном политическом ринге чемпион мира по боксу в супертяжелом весе Виталий Кличко вместе со своим «спарринг-партнером», помогающим ему подготовиться к бою за Киев», мэром с мировым именем Рудольфом Джулиани провели показательное выступление - дискуссию «инвестиции в будущее по стратегии развития Киева» (Нью-йоркский мэр Джулиани в команде Кличко // Киев, ведомости от 16.05.2008.-С. 4).*
- *Нормативне конструювання. Відбувається усвідомлена або автоматична відповідність гендерним нормам, тобто характерним для даної культури поданням про доречність або недоречність тих або інших форм і моделей поведінки для жінок і чоловіків. «Жінка, яка кохає, завжди прямує за своїм чоловіком!» — інтерв'ю Ганни Турчишової // Київ - моя Батьківщина. — № 17. - 2008. - 4 трав.). «Французьке прислів'я радить «Хочеш зрозуміти, який чоловік, подивися на його жінку!» А у розпал передвиборчої кампанії сам Бог велів зустрітися з жінкою, яка пройшла зі своїм чоловіком вогонь і воду. Відверто кажучи, Олександр Турчинов ніколи не приховував свої глибокі почуття до дружини. За таку відвер*

шість дорого заплатив: у розпал акції «Україна без Кучми» на його дружину намагалися повісити ДТТ, потім обвинуватили у придбанні нерухомості за кордоном, а тепер приписали забудову Пейзажної алеї»; «Я відчула наскільки це надійна людина, яке він має почуття гумору. Адже саме такі риси жінка шукає у своєму обранці».

- Властиво жіноча модель відтворення гендеру: вибудовування нової комунікативної стратегії, не опозиційної чоловічій, а змістовно й прагматично нової. Ця модель активно експлуатується в останніх виборчих кампаніях різних країн. Жінки-політики не руйнують старий стереотип про неможливість жінок грати комунікативно значущу, лідируючу роль у політиці, вони вибудовують нову толерантну стратегію: *конструюючи гендер, вони конструюють розходження. «Доверяють жєнщине сегодня в политике легче, чем доверяют мужчине, потому что жєнщин в политике еще не было. То есть жєнщины ни разу в истории политику не вершили»* (І. Хакамада: <http://duma.sps.ru/>).

Інформаційна діяльність жінок-політиків представляє сильний прагматичний стиль мови, що зазвичай асоціюється з «чоловічою мовою». *Ступінь соціальної дистанції в передвиборчій комунікації жінок-політиків знижується до мінімуму, демонструються різні комунікативні ролі лідерів, що формує в електораті відчуття причетності до життя жінок-політиків.* Так, наприклад, на сайті Ю. Тимошенко (<http://www.tymoshenko.com.ua/>) увазі гостей надається фотоальбом, що обновляється постійно. Там демонструються всі сторони життя лідера - як пов'язані з політичною діяльністю (робота, зустрічі, засідання, візити), із критичними життєвими ситуаціями (арешт і звільнення), так і з особистим життям (дозвілля, родина, відпочинок).

У більшості жінок-політики є сильними мовними особистостями, які володіють комунікативною ініціативою. Вони організують свою боротьбу за електорат на принципі інформаційної відкритості. Практичні прийоми інформаційно-пропагандистського впливу жінок-політиків такі:

- Жінки частіше, ніж чоловіки використовують лінгвістичні засоби, що підкреслюють солідарність і толерантність.
- Жінки надають не тільки непряму інформацію про себе (біографія, новини, інформація про вибори), але й віддають перевагу прямому спілкуванню з електоратом у різних зонах комунікації (зустрічі, теле-, радіовиступи, Інтернет-спілкування), що є

145

сильним комунікативним ходом. Водночас чоловіки-політики часто відчують психологічний дискомфорт у прямому опікуванні. Так, наприклад, на сайті Володимира Путіна (

www.kremlin.ru/), персональному інформаційному сервері Віктора Януковича (<http://www.ya2008.com.ua/>) відсутні всі форми прямого спілкування: форуми, конференції, на персональному сайті Віктора Ющенка (<http://www.yuschenko.com.ua/>) за п'ять років відбулася тільки одна Інтернет-конференція в 2004 році, що була присвячена відкриттю цього ж сайту. Для порівняння: на персональному сайті Юлії Тимошенко (<http://www.tymoshenko.com.ua/ukr/fonims/>) відбуваються обговорення на шести форумах. У найбільш відвідуваному - «Політична ситуація*», на 1 листопада 2007 р. взяли участь 201 608 осіб, у найменш відвідуваному - «Про сайт» - 8 627 осіб. Тільки на сайті Юлії Тимошенко з усіх сайтів українських політиків були висвітлені щоденні події газової кризи та наведені коментарі прем'єр-міністра.

Модель жіночої комунікації сьогодні використовують і найбільш комунікативно привабливі політики-чоловіки. Так, у російському Інтернет-просторі створено сайт В. Медведєва, де російський президент не тільки проходить форуми та конференції, але і спілкується з електоратом у режимі чату та телеконференцій.

- Жінки вишиковують комунікацію так, щоб підтримати й зміцнити відносини спільності, довіри, солідарності; чоловіки актуалізують свій статус, підкреслюють місію, постійно експлуатують концепт влади.
- Склалася мовна практика й стилістика успішної комунікації, основа яких була закладена в мовному поведженні жінок: активне використання зворотного зв'язку; актуалізація сильних позицій дискурсу (звертання до співрозмовника, питання, запрошення до комунікації й т. д.); створення гумористичних і шокуючих ситуацій; використання слів-характеристик, що базуються на мотиваційній системі сприйняття тексту, що публікується, й формуючих асоціативних рядів; вплив на підсвідомий рівень адресата на основі прийомів підтексту, синестезії й іронії; володіння комунікативною ініціативою. Досить рідко на сайтах чоловіків-політиків передбачається можливість особисто орієнтованого зворотного зв'язку у вигляді E-mail-спілкування: **Иам пишушь** (В. Янукович); **Надіслати лист Президентові** (В. Медведєв); на сайтах В. Ющенка, персональному й офіційному (<http://www.president.gov.ua/>), взагалі відсутній розподіл листів. Принцип зворотного зв'язку тут по-

рушений: у двох перших прикладах безособові формулювання демонструють зневагу до гостей; у третьому - акцентується значимість особистості політика й неухважність до думки користувачів.

Апеляція до гендеру, прийняття на себе чоловічих ролей - важливий здобуток інформаційно-пропагандистської діяльності жінок. Мовне поведіння жінок у мережі представляє сильний прагматичний тип мови, що звичайно асоціюється з «чоловічою мовою»*. Вони досить успішно експлуатують тендерні стереотипи й акцентують відповідні особистісні характеристики для надання певного впливу на адресата: *«Тимошенко - единственный мужик в политике»* (М. Леонтьев, телепрограма «Однако»); *«Я говорю: «Ребята, ну как вы мне это можете говорить? Я женщина». Он говорит: «Ну, ты свой парень, с тобой уже все ясно»; «Я буду джентльменом»; «Банно-алкогольная политика- это враг женщин»* (інтерв'ю І. Хакамади радіостанції «Эхо Москвы» від 31 жовтня 2006 р. «О женском факторе в политике»). Цей факт пояснює конкуренцією чоловіків і жінок на політичній арені - «грою на чоловічому полі», що припускає високу мовну компетенцію жінок, що дає підстави для гідного суперництва.

- Жіночі моделі спілкування вишуканіші, ніж чоловічі. Жінки застосовують нову комунікативну стратегію, не опозиційну чоловічій, а змістовно й прагматично іншу. Так, жінки-політики не руйнують старий стереотип, що не допускає можливості виконання жінками комунікативно значущої, лідируючої функції в політиці;
- В 2006 році, коли розгорілася перша газова війна, багато українців, бачили в Тимошенко єдиного можливого рятівника. «Більшість українців вважають, що лише Тимошенко може подолати газову кризу» (www.obozrevatel.com/news); *«Тимошенко розкаже Ющенку та Єханурову, як подолати газову кризу»* (ua.proua.com/news); *«Тимошенко знову проти газових посередників»* (www.epravda.com.ua).
- Ілюкотивні установки жінок спрямовані на зниження ступеня дистанції між співрозмовниками. Жінки - більш тонкі комуніканти, вони винахідливі й мобільні в застосуванні контактоустановлюючих засобів, урахують оажання співрозмовників, проявля-

147

ють комунікативну гнучкість, емпатію, вловлюють множинність змістів, формують враження й думки відвідувачів на рівні підтексту.

Наприклад, Оксана Білозір так починає чат-спілкування:

• *Уважаемые друзья! Я благодарю всех, кому сегодня было интересно общаться со мною. Для меня лучшая награда в жизни - Ваше внимание. Надеюсь, что я делаю все то, что необходимо всем нам. Поэтому рассчитываю на Вашу и поддержку, и помощь. Оксана Белозир»* (www.silanaroda.com/index.php). О. Білозір актуалізує позицію адресата, застосовує пряме звертання до користувачів («*уважаемые друзья*»), позиціонує адресата («*есе, кому сегодня было интересно общаться со мною*»), активізує конструкції зі значенням єдності («*всем нам*»), етикетні формули («*благодарю всех*»), графічно актуалізує позицію співрозмовника (велика літера в словосполученнях - «*Ваше внимание*», «*Ваша поддержка*»). Взаємодія, діалогізм - комунікативна норма, яка властива більшості жінок, особливо в політичному спілкуванні. Уміння й бажання бути адекватними одержують у дискурсивній практиці жінок іміджевий статус. Активне використання зворотного зв'язку на жіночих політичних сайтах формує відчуття спільності, *довіри*.

Комунікативна ініціатива жінок ґрунтується на дискурсивній гнучкості, відмові від прямих оцінок і коментарів, спрямованості до підтексту, скороченні соціальної дистанції, зміні комунікативних ролей. Мовна компетенція, іронія, мовна гра - істотна складова дискурсивного іміджу жінок-лідерів. Розвінчування міфів, робота з міфологемами в середовищі Інтернет представляється вдалим РІ-ходом. У цьому випадку політикам не доводиться вводити нові дані, завданням стає підключення до вже записаної в масовій свідомості інформації. Міфи близькі масовій свідомості, тому що відбивають уже засвоєний досвід, тому, спростовуючи або підтверджуючи міфи, політик впливає на масове сприйняття, до деякої міри також стаючи елементом міфу й тим самим закріплюючись у свідомості електорату. Так, на сайті І. Хакамади є розділи «Чутки про мене», «Анекдоти про Хакамаду», де представлені іронічні коментарі до чуток навколо ім я політика. Змінилася стратегія сміхового спілкування в мережі. Інтерес до *іншого*, виявлений у сміховій ситуації, руйнування тендерної асиметрії в мовному повідомленні через іронію - характерна комунікативна риса жіночого мовного пово-

дження. Так, І. Хакамада на своєму неофіційному сайті (<http://www.hakamada.ru>) наводить адреси найбільш популярних неофіційних сайтів російських політиків - як союзників, так і конкурентів. І. Хакамада застосовує найважливіший принцип ПР-образ політика будеться як на відповідності контексту часу

(використання Інтернет-комунікації), так і на контрасті зі своїми опонентами (приведення посилань на сайти інших політичних лідерів). І. Хакамада, рекламуючи сайти конкурентів, демонструє відсутність страху перед суперництвом. Водночас вона наводить до кожної адреси невеликі іронічні коментарі, які є побудованими на принципах мовної гри. Таким чином політик виражає своє ставлення до конкурентів на рівні підтексту. Способи подання *іншого* - це частина іміджу, а створення тендерно обумовленої різниці з іншим завжди надзвичайно інтерактивно за допомогою іронії (*грязные делишки политика и... олигарха, самый азартный государственный чиновник и... олигарх, политический клоун России*), мовної гри (*министр непечатных слов; семейный депутат, который обманул 50 миллионов телезрителей; человек, который обидел всех; Громиштейнбахер; «Степашка Кремля»: «Сами Знаете Кто»; Весь сор в одной избе*) тощо.

7.4. Інтернет-ресурси пострадянського простору, присвячені тендерній проблематиці

У пострадянському просторі не існує жодного великого мережевого видання, сайту, джерела, присвяченого жіночому сектору збройних сил. Ресурси, присвячені тендерній проблематиці, мають регіональний характер і розглядають переважно проблеми виживання жінок в армії. Так, спецпроект «Граней Ру», **Колокол Ру*» (www.kolokol.ru/army/62659.html). Казахський юридичний портал www.ZAKON.kz (www.zakon.kz/our/news/print.asp) й інформаційне агентство «Росбалт» (www.rosbalt.ru/2005/08/24/222703.html) періодично звертаються до питань недотримання пільг і гарантій, що надаються законом жінкам-військовослужбовцям, порушення їх прав. Ярославський портал ♦ *Россия — НАТО** (www.yaroslavl.russia-nato.info/adapt/) розглядає зарубіжний досвід соціальної адаптації жінок-військовослужбовців, що звільняються.

Найбільш послідовно до тендерної проблематики, зокрема й до питань служби жінок в армії, звертається Інтернет-агенство «Схід — Захід:

Частина 1

Жіночі інноваційні Проекти» (<http://www.owl.ru/zhip/>), зареєстроване ще в 1993 році. Воно є лідером у просуванні тендерного підходу в соціально-політичному житті пострадянського суспільства. Агентство здійснює відбір і цільове розповсюдження інформації, до сфери його діяльності включено напрямки: новини з тендерної проблематики; анотації до публікацій, монографій; дослідження, реферати, статистичні огляди, проекти у сфері тендерної освіти. Місія агентства - сприяти в демократичному суспільстві формуванню рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків за допомогою зміни стереотипів суспільної свідомості через інформаційно-просвітницьку діяльність. Сьогодні популярними є два зареєстрованих цим агентством ЗМІ: сайт «Open Women Line», який переріс в інформаційний тематичний портал «Жінка і суспільство» зі щотижневою розсилкою інформаційних дайджестів (<http://www.owl.ru/>), соціально-просвітницький журнал «Жінка Плюс» (<http://www.owl.ru/win/womplus/>). Ці видання висвітлюють гуманітарні аспекти становлення сучасної армії: рух солдатських матерів, суть сучасної російської армії, місце жінки в ній, тендерні стереотипи і служба в армії, тендерне рівноправ'я, безпека у світі, психологічні питання служби жінок в армії, феміністська теорія і служба жінок в армії, права жінок - військовослужбовців, демократизація суспільства і залучення жінок до військової служби.

Проте всі зазначені ресурси є поодинокими випадками розгляду тендерної складової збройних сил пострадянських країн. Офіційні проекти - сайти Міністерств оборони України (<http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua>) і Росії (<http://www.old.mil.ru/>), урядові сайти торкаються тендерної проблематики частково. Креативним підходом відрізняється сайт Міністерства оборони Республіки Білорусь. Серед дев'яти форумів, запропонованих на сайті («Офіцерські збори», «Сім'я й армія», «Військова освіта* та ін.) найвідвідуванішим є «Жінка в армії».

Незважаючи на явну тенденцію до залучення жінок на військову службу в пострадянських країнах (заява міністра оборони України Анатолія Гриценка про необхідність брати жінок на військову службу (див. докладніше: <http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua>); підготовка жінок-офіцерів у вузах Міноборони Росії (див. докладніше: <http://www.expert.ru/topics/121569>)), у суспільстві тендерні стереотипи ще достатньо сильні, їх розв'язання можливе у площині вирішення двох проблем:

- Чи може жінка служити в армії?
- Правове забезпечення військової служби жінок в армії.

Рівень професійного розвитку, таким чином, для жінок-військовослужбовців знижується, оскільки суспільство ще не бачить можли-

востей для їх кар'єрного зростання.

7.5. Тендерні особливості технологій інформаційно-психологічного впливу

Забезпечення рівності статей розглядається в галузі сучасної політики безпеки з двох позицій: по-перше, політика безпеки повинна бути сфокусована на цій проблемі, що, у свою чергу, передбачає необхідність створення структури, яка гарантуватиме права й інтереси жінок; по-друге, необхідно підтримувати участь жінок на всіх рівнях прийняття рішень у всіх галузях політики безпеки. До проблем встановлення тендерної рівності активніше останнім часом звертаються уряди євроатлантичних країн. Проте тендерні аспекти формування інформаційного простору, тендерні стереотипи й комунікативні моделі як основа інформаційно-психологічного впливу на особистість і суспільство ще не були достатньо досліджені.

Тендерний фактор поширюється на усе більш широкий простір комунікації й відбиває реструктуровані знання просвіт, модифікацію мовної свідомості особистості, визначає нові моделі інформаційного впливу й мовного поведіння, що є основою сучасних технологій маніпуляції свідомістю, ведення інформаційних війн, спеціальних інформаційних операцій.

Дослідження тендерних особливостей технологій інформаційно-психологічного впливу в сучасному суспільстві дозволяє зробити ряд висновків.

1. Тендерна теорія й тендерні дослідження належать сьогодні до пріоритетної галузі наукових досліджень, а їх результати мають важливе значення для різних видів соціальної практики, у тому числі й сфери політики і безпеки.

2. У комунікативному просторі сучасного суспільства відбувається переосмислення тендерних стереотипів: склалася тенденція до подолання тендерної асиметрії, намітилася тенденція до толерантного співіснування чоловіків і жінок у єдиному інформаційному просторі через активне включення жінок у соціально-політичну й правову діяльність. Цей процес припускає формування єдиної комунікативної стратегії — перехід від прагматики «своєї території» у міжособистісній комунікації (частини міжособистісного простору, що індивід вважає своїм) до стратегії «свого кола», що включає як чоловіків, так і жінок.

3. Інформаційна боротьба й інформаційна безпека в сучасному

суспільстві неможливі без обліку тендерного компонента інформаційної діяльності.

4. У сфері соціально-правових основ інформаційної безпеки формується нова тендерна парадигма із власною історією, цінностями, комунікативними стратегіями й практиками. Ідея «незалежності» стала базовою для інформаційної діяльності різних жіночих рухів, організацій, видань; для організації ПР-діяльності й іміджевих мотивацій жінок-лідерів.

5. Категорія «гендер» має певну специфічність в Інтернет-комунікації. При опосередкуванні електронним середовищем ряд тендерних особливостей переструктурується, проявляється в нових мовних формах. У мережі підсилюється роль лінгвістичної компетенції в лінгвокультурологічній репрезентації статі.

6. Екстралінгвістичні фактори презентації тендеру включають особливості національної культури, ціннісні параметри фемінності й маскулітності, лінгвопрагматичні вимоги до чоловічої й жіночої субкультур; дискурсивні практики, соціально-психологічні тендерні стереотипи.

7. Жінки й чоловіки опираються на різні норми мовної взаємодії, використовують особливі комунікативні стратегії й тактики в інформаційно-пропагандистському впливі, оскільки належать до різних мовних співтовариств.

8. Мовлення - засіб політичної ідентифікації лідерів, тому жінки-політики приділяють значну увагу характеру аргументів, мовним структурам демагогії, представленості *іншого*, оцінкам особистостей як союзників, так і супротивників. Жінок у політиці небагато, тому вони більш чуйно ставляться до публічного слова, приділяють увагу ситуативним деталям, роблять концептуальні висновки через аналіз приватних фактів, відносини з електоратом налагоджуються за допомогою комунікації та зміни комунікативних ролей.

9. Продуктивна комунікація чоловіків-політиків припускає використання жіночих стратегій і тактик інформаційно-психологічного впливу.

10. Інтернет-ресурси є відображенням тендерної ситуації в суспільстві. Їх багатоплановість і різноманітність, широка тематична

152
представленість, фінансова підтримка урядовими структурами в євроатлантичних країнах свідчать про те, що різні аспекти рівності статей є значущими для політики, законодавства й національного будівництва цих держав. Недостатність мережевих ресурсів пострадянського простору навпаки свідчить про незацікавленість урядів у вирішенні гендерного питання у сфері політики й безпеки, невідповідності цивільної громадськості до толерантного погляду на роль

жінок у збройних силах.

Література до розділу 7

1. Айвазова С. Г. Русские женщины в лабиринте равноправия. - М.: ЗАО «Редакционно-издательский комплекс Русанова», 1988. - 408 с.
2. Айвазова С. Г. К истории феминизма // Женщина в обществе: мифы и реалии. - М.: Информация - XXI век, 2000. - 332 с.
3. Батлер Дж. Гендерное беспокойство // Антология гендерной теории. - Минск: ПроPILEI, 2000. - С. 297-347.
4. Батлер Дж. От пародии к политике // Введение в гендерные исследования. - Харьков: ХЦГИ. - СПб.: Алетейя, 2001. - Ч. 2. - С. 164-173.
5. Бовуар С. Второй пол: В 2 т. / Под общ. ред. С. Г. Айвазовой. - М.: Прогресс; СПб.: Алетейя, 1997. - 832 с.
6. Вацетис И. О военной доктрине будущего. - М., 1923. - 164 с.
7. Введение в гендерные исследования / Под общ. ред. И. А. Жеребкиной. - Харьков: ХЦГИ. - СПб.: Алетейя, 2001. - Ч. 1. - 991 с.
8. Введение в гендерные исследования: Учеб. пособие для студентов вузов / Костикова И. В. и др.; Под общ. ред. И. В. Костиковой. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Аспект Пресс, 2005. - 255 с.
9. Воронина О. А. Словарь гендерных терминов. - М.: Информация - XXI век, 2002. - 256 с.
10. Воронина О. А. Основы гендерной теории и методологии // Теория и методология гендерных исследований: Курс лекций. - М.: МЦГИ-МВШСЭН-МФФ. - 2001. - С. 95-109.
11. Воронина О. А. Социокультурные детерминанты развития гендерной теории в России и на Западе // Обществ. науки и совр. - 2000.-№ 4.-С. 9-21.

12. Тендерне питання і людська безпека: від обмеженої ролі до інтеграції жінок у миротворчий процес: доклад Норвезького інституту міжнародних справ, 2001. - Офіційний сайт Ради Безпеки ООН. - <www.un.org/russian/documen>.
13. Гидденс Э. Социология. - М.: Питер, 1999. - 704 с.
14. Декларація IV Всесвітньої конференції ООН з проблем жінок. - Пекін, 1995. - Офіційний сайт Ради Безпеки ООН - <www.un.org/russian/documen>.
15. Жеребкіна И. Женское политическое бессознательное. Проблема гендера и женское движение в Украине. - Харьков: ХЦГИ; Ф-Пресс, 1996. — 376с.
16. Жінки, Світ і Безпека: доповідь Генерального Секретаря ООН, від 16.09.2002. Інтернет-публікація: Офіційний сайт Ради Безпеки ООН. - <www.un.org/russian/documen>.
17. Здравомыслова Е. А., Темкина А. А. Исследования женщин и гендерные исследования на Западе и в России // Обществ, науки и совр. - 1999. - № 6. - С. 177-185.
18. Здравомыслова Е.А., Темкина А. А. Словарь гендерных терминов. - М: Информация - XXI век, 2002. - 256 с.
19. Здравомыслова Е.А., Темкина А. А. Кризис маскулинности в постсоветском дискурсе / О муже(М)ственности: Сб. статей / Сост. Ушакин С. М.: НЛЮ. - 2002. - С. 432-351.
20. Здравомыслова Е. А., Темкина А. А. Социальная конструкция гендера и гендерная система в России // Гендерное измерение социальной и политической активности в переходный период: Сб. статей / Под ред. Е. А. Здравомысловой, А. А. Темкиной. - СПб.: Труды ЦНСИ. - 1996. - Вып. 4. - С. 5-13.
21. Иванова Ю. Н. Женщины России в войнах Отечества. - М.: РОССПЭН, 2002. - 272 с.
22. Рубик Т. Обмен женщинами: заметки о «политической экономии» пола // Хрестоматия феминистских текстов: Переводы / Под ред. Е. А. Здравомысловой, А. А. Темкиной. - СПб.: Дмитрий Буланин. - 2000. - С. 89-139.
23. Компанцева Л. Ф. Гендерные основы Интернет-коммуникации в постсоветском пространстве. - Луганск: Знание, 2004. - 404 с.
24. Кон И. С. Российский мужчина и его проблемы. Гендерный калейдоскоп: Курс лекций / Под общ. ред. М. М. Мальшевой. - М.: Academia, 2001. — 520 с. — <<http://www.auditorium.ru/books/2589/pdf>>.

25. *Коупленд Н.* Психология солдат. - М.: Воениздат, 1960. - 136 с.
26. Матеріали дебатів з теми «Жінки, світ і безпека: забезпечення послідовного й ефективного здійснення резолюції 1325 (2000) Ради Безпеки», від 23.10.2007. Інтернет-публікація: Офіційний сайт Ради Безпеки ООН. - <www.un.org/russian/documen>.
27. *Мид М.* Культура и мир детства: Избр. произв. - М.: Наука, 1988. - 432 с.
28. *Мягих А.А.* Это зверь что за такой - «гендер»? // Зеркало недели. - 2005. - № 24.
29. *Немирович-Данченко В. И.* О русских женщинах , / А. Ф. Швейгер-Лерхенфельд. Женщина. Ее жизнь, нравы и общественное положение у всех народов Земного шара. - М.: Кураре-Н, 1998. - 688 с.
30. Основи теорії гендеру: Навч. посіб. - К.: К.І.С., 2004. - 536 с.
31. Письмо Постоянного представителя Ганы при Организации Объединенных Наций на имя Генерального секретаря от 08.10.2007. Інтернет-публікація: Офіційний сайт Ради Безпеки ООН. - <www.un.org/russian/documen>.
32. *Понуждаев Э. А.* Феминизация общества и армии: сущность, содержание, социальный механизм: Монография. - Монино: Изд-во Воен.-воздуш. акад. — 1999. - 278 с.
33. *Понуждаев Э., Головицкий Н.* Феминизация армий // Тыл вооруж. сил. - 1993. - № 51-52. - С. 20-22.
34. *Пушкарёва Н. Л.* Гендерные исследования и исторические науки // Гендерные исследования. - Харьков: ХЦГИ, 1999. - № 3. -С. 166-186.
35. Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 (2000). Інтернет-публікація: Офіційний сайт Ради Безпеки ООН. - <www.un.org/russian/documen>.
36. *Рубин Г.* Обмен женщинами: заметки о политической экономии* пола // Хрестоматия феминистских текстов: Переводы. / Под ред. Е. А. Здравомысловой, А. А. Темкиной. — СПб.: Д. Буланин, 2000. -С. 89-139.
37. *Рыков С. Л.* Профессиональное воспитание военнослужащих-женщин: Монография. - М.: ВУ, 2002. - 320 с.
38. *Сахно А.* Женщины наступают. На армию // Подробности UA. — 2007. — <<http://www.podrobnosti.ua/society/2007/03/07/403928>>.
39. *Сенявская Е. С.* Психология войны в XX веке: исторический опыт России. - М.: Рос. полит. энцикл., 1999. - 383 с.

40. *Скотт Дж.* Гендер: полезная категория исторического анализа // Введение в гендерные исследования. — Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. - Ч. 2. - С. 405-437.
41. *Скотт Дж.* Некоторые размышления по поводу гендера и политики. // Введение в гендерные исследования. - Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. - Ч. 2. - С. 946-963.
42. *Смирнов А. И.* Женщины военнослужащие: права и проблемы // Человек. - 2000. - № 3. - С. 124-130.
43. *Тартаковская И. Н.* Гендерная социология. - М.: Вариант, 2005. - 368 с.
44. *Темкина А.* Женское движение как общественное движение: история и теория // Гендерные тетради. - СПб: Труды ИС РАН. - 1997. - Вып. 1. - С. 94-125.
45. Четверть служащих в украинской армии - женщины. Каждый восьмой - контрактник // Население и общество. - М.: Центр демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. - 2002. - № 57-58. - <www.demoscope.ru/weekly>.
46. Author(s) of Review: Nancy Reincke // The Journal of the Midwest Modern Language Association. -1988. - Vol. 21. - № 2. - P. 37-41.
47. *Bastick M., Grimm K., Kunz R.* Sexual Violence in Armed Conflict: Global Overview and Implications for the Security Sector. - Geneva: DCAF, 2007. -214 p.
48. Communication and Gender. Third Edition. - Boston; London; Toronto: Allyn and Bacon, 1998. - 270 p.
49. *Lauretis T.* Technologies of Gender: Essays on Theory, Film, and Fiction. - Basingstoke : Macmillan, 1989. - 257 p.
50. *Rich A.* Of Woman born: Motherhood as experience and institution. - London: Virago, 1977. - 318 p.
51. *Rubin G.* The Traffic in Women: Notes on the «Political Economy of Sex» // Towards Anthropology of Women. Reiter R. (eds.). - New- York; London: Monthly Review Press, 1975. - P. 169-183.
52. *Unger R.* Toward a Redefinition of sex and gender // American Psychologist. - 1979. - № 3. - V. 34. - P. 1085-1094.

ЧАСТИНА 2 СУТНІСТЬ ІНФОРМАЦІЙНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОТИБОРСТВА

РОЗДІЛ 1 СУТНІСТЬ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ОСОБИ

1.1. Інформаційні відносини, діяльність, суверенітет і безпека

Дослідження такого складного явища, як інформаційна безпека може бути успішним лише за умови наявності розробленого понятійного апарату. Головною складовою цього апарату є система термінів, завдяки яким розкриваються сутнісні моменти досліджуваного явища. Визначення таких понять, а також виявлення взаємозв'язків між ними і є завданням цього розділу.

Безумовно, найголовнішим у цьому випадку є поняття інформації та інші, органічно пов'язані з ним терміни. Тому можна виокремити такий понятійно-логічний ланцюг.

Інформація (згідно із Законом України «Про інформацію») — це документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі.

Але більш повне визначення інформації — це відомості про осіб, предмети, технології, засоби, ресурси, події та явища, що відбуваються в усіх сферах діяльності держави, життя суспільства й у довкіллі.

157
незалежно від форми їх надання; відомості, подані у вигляді сигналів, знаків, звуків, рухомих або нерухомих зображень чи в інший спосіб.

Одним із різновидів інформації є інформація документована, тобто така, що зафіксована на матеріальному носії.

Особистість постійно перебуває під впливом інформації, що поширюється в просторі цілеспрямовано або довільно. До розвитку сучасних кібернетичних систем під простором поширення інформації розуміли атмосферу, стратосферу, космос, водні акваторії океанів і морів. Зараз розуміння інформаційного простору включає додатково кібернетичні та віртуальні системи. Розглядаючи вплив інформаційного простору на особистість, слід враховувати, що він здійснюється також і на суспільство та державу і через них опосередковано на кожного індивідуума. Цей вплив може мати конструктивний (безпечний) і деструктивний (небезпечний) характер.

Основними принципами інформаційних відносин є:

- гарантованість права на інформацію;
 - відкритість, доступність інформації та свобода обміну нею;
 - об'єктивність, достовірність, повнота і точність інформації;
- законність одержання, використання, поширення та зберігання інформації.

Суб'єктами інформаційних відносин є:

- фізичні особи;
- юридичні особи;
- держава.

Суб'єктами інформаційних відносин, відповідно до законодавства України, можуть бути також інші держави, їх громадяни та юридичні особи, міжнародні організації й особи без громадянства.

Об'єктами інформаційних відносин є документовані або публічно оголошені відомості про події та явища у сфері політики, економіки, культури, охорони здоров'я, а також у соціальній, екологічній, міжнародній та інших галузях. У контексті цих відносин суб'єкти діють на об'єкти з метою задоволення своїх потреб.

Інформаційна діяльність — це сукупність дій, спрямованих на задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави.

Саме з цією метою органи державної влади та органи місцевого і регіонального самоврядування створюють інформаційні служби, системи, мережі, бази й банки даних тощо. Порядок їх створення, структура, права та обов'язки визначаються Кабінетом Міністрів України або іншими органами державної влади, а також місцевого й регіонального самоврядування.

158

Інформаційні ресурси України — це вся інформація, яка належить нашій державі, незалежно від змісту, форм, часу й місця створення, поширення та зберігання. Україна самостійно формує інформаційні

ресурси на своїй території та вільно розпоряджається ними, за винятком випадків, передбачених законами і міжнародними договорами. Національні інформаційні ресурси є основою інформаційного суверенітету України.

Інформаційний суверенітет — це невід’ємне право людини, суспільства, держави на самовизначення та участь у формуванні, розвитку та здійсненні національної інформаційної політики відповідно до Конституції, чинного законодавства України, міжнародного права в національному інформаційному просторі України.

Інформаційний суверенітет України забезпечується:

- виключним правом власності України на інформаційні ресурси,
 - що формуються за рахунок коштів державного бюджету;
 - створенням національних інформаційних систем;
 - встановленням режиму доступу інших держав до інформаційних ресурсів України;
- використанням національних інформаційних ресурсів на основі рівноправного співробітництва з іншими державами.

Інформаційний суверенітет України, крім цього, має забезпечуватися проведенням цілісної державної програми відповідно до Конституції та чинного законодавства України і норм міжнародного права шляхом реалізації відповідних доктрин, стратегій, концепцій та програм, що стосуються національної інформаційної політики України. Головною передумовою існування інформаційного суверенітету є належний стан інформаційної безпеки держави, суспільства та його громадян.

Інформаційна безпека (згідно із законодавством України) - стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання, порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації.

На наш погляд, це визначення як і сам Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007— 2015 роки» не зовсім повні, оскільки не передбачається розгляд різ-

159
овидів інформаційної безпеки. До того ж у цьому законі дуже добре

описані технічні аспекти інформаційної безпеки, але майже не приділено уваги інформаційно-психологічним аспектам.

У зв'язку з тим, що стан захищеності об'єкта від інформаційних впливів тісно пов'язаний зі станом його інформаційного розвитку, то поняття «інформаційна безпека» можна визначити як стан інформаційного розвитку (технічного, інтелектуального, соціально-політичного, морально-етичного), за якого сторонні інформаційні впливи не завдають суттєвої шкоди національним інтересам. Але це визначення не дає можливості поділу інформаційної безпеки на її різновиди.

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА (ІБ) - стан захищеності особи, суспільства і держави, при якому досягається інформаційний розвиток (технічний, інтелектуальний, соціально-політичний, морально-етичний), за якого сторонні інформаційні впливи не завдають їм суттєвої шкоди.



Це визначення найбільш оптимальне тому, що об'єднує пасивну (стан захищеності) та активну (стан інформаційного розвитку) складові, а також є лаконічним і передбачає поділ інформаційної безпеки на різновиди.

Інформаційний вплив — організоване цілеспрямоване застосування спеціальних інформаційних засобів і технологій для внесення змін у свідомість особи чи населення (корекція поведінки) та (або) інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта та (або) фізичний стан людини.

Інформаційно-психологічний вплив (ІПВ) — вплив на свідомість особи і населення з метою внесення змін у їх поведінку та (або) світогляд.

Інформаційно-технічний вплив (ІТВ) — вплив на інформаційно-технічну інфраструктуру об'єкта з метою забезпечення реалізації необхідних змін у його роботі (зупинка роботи, несанкціонований витік

160 інформації, програмування на певні помилки, зниження швидкості

Частина 1

обробки інформації та ін.), а також вплив на фізичний стан людини. ІТВ становить загрозу безпеці інформаційно-технічної інфраструктури та фізичному стану людини.

Безпека інформаційно-технічної інфраструктури — це стан захищеності, який забезпечує її ефективне використання та захист від можливого ІТВ.

Безпека інформаційно-технічної інфраструктури поділяється на безпеку:

- машинно-технічних засобів (автоматизованих систем та мереж);
- програмного забезпечення;
- режиму захисту від несанкціонованого витоку інформації.

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ОСОБИ — це стан захищеності психіки та здоров'я людини від деструктивного інформаційного впливу, який призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності та (або) погіршення її фізичного стану.

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА СУСПІЛЬСТВА — можливість безперешкодної реалізації суспільством та окремими його членами своїх конституційних прав, пов'язаних з можливістю вільного одержання, обробки, створення й поширення інформації, а також ступінь їх захисту від деструктивного інформаційного впливу.

Необхідний рівень ІБ суспільства забезпечується сукупністю політичних, економічних, організаційних заходів, спрямованих на попередження, виявлення й нейтралізацію тих обставин, факторів і дій, які можуть завдати збитків чи зашкодити реалізації інформаційних прав, потреб та інтересів країни та її громадян.

Слід зазначити, що ІБ особи та суспільства між собою тісно пов'язані. ІБ суспільства та його окремих осіб *залежить від рівня:*

інтелектуальності, спеціальної теоретичної й практичної підготовки;

критичного мислення, морального та духовного вдосконалення;

гармонійного розвитку особистості в суспільстві;

технічних засобів захисту.

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ — це стан її захищеності та інформаційного розвитку, за якого спеціальні інформаційні операції, акції інформаційної агресії, інформаційний тероризм, незаконне зняття інформації за допомогою спеціальних технічних засобів, комп'ютерні злочини та інші деструктивні інформаційні впливи не завдають суттєвої шкоди національним інтересам (*див. схему*).



Спеціальні інформаційні операції (СІО) — це сплановані дії, спрямовані на ворожу, дружню або нейтральну аудиторію, які передбачають прихований вплив на її свідомість і поведінку за допомогою використання організованої інформації та інформаційних технологій для досягнення певної мети.

Акції інформаційної агресії (АІА) — легальні та (або) протиправні акції, які проводяться шляхом поширення упередженої, неповної або недостовірної інформації, що можуть призвести до негативного впливу на інформаційну безпеку держави.

Інформаційний тероризм — небезпечні діяння з інформаційного впливу на соціальні групи й окремих осіб, державні органи влади та управління, пов'язані з поширенням інформації, яка містить погрози переслідуванням, розпорою, вбивствами, а також викривлення 162 об'єктивної інформації, що спричиняє виникнення кризових ситуацій у державі, нагнітання страху і напруги в суспільстві.

Комп'ютерна злочинність — це відносно масове, соціальне явище,

Частина 1

яке складається з суспільнонебезпечних діянь, де електронно-обчислювальні машини, мережі, системи та представлена в них інформація є знаряддям або предметом злочинних діянь.

Об'єктами забезпечення ІБ держави є:

- інформаційно-телекомунікаційна інфраструктура (суб'єкти та засоби створення, поширення інформації і передачі даних);
- інформація (особиста, конфіденційна, власність держави, з обмеженим доступом);
- свідомість (особи, групи осіб, суспільства).

1.2. Інформаційна війна як форма ведення інформаційного протиборства

Інформаційні війни, СЮ та АІА є формами ведення інформаційного протиборства (ІП). Слід відмітити, що ІВ складаються з певної кількості СЮ й АІА, узгоджених між собою метою й упорядкованих у часі, але СЮ та АІА можуть і не бути складовими ІВ. ІП у наукових колах прийнято розрізняти в широкому і вузькому розумінні слова.

У широкому розумінні інформаційне протиборство — це форма боротьби, що являє собою сукупність спеціальних (політичних, економічних, дипломатичних, технологічних, військових та інших) методів, способів і засобів вигідного впливу на інформаційну сферу об'єкта зацікавленості та захисту власної в інтересах досягнення поставлених цілей.

У вузькому розумінні інформаційне протиборство (у військовій, оборонній сферах) — це комплекс заходів інформаційного характеру, здійснюваних з метою захоплення й утримання стратегічної ініціативи, досягнення інформаційної переваги над супротивником і створення сприятливого пропагандистського підґрунтя під час підготовки й ведення бойової й іншої діяльності збройних сил.

Види ІП: інформаційно-технічне й інформаційно-психологічне (ІПІ). Головними об'єктами впливу інформаційно-технічного протиборства є системи телекомунікацій і зв'язку, радіоелектронні засоби тощо. Об'єктом інформаційно-психологічного впливу залишаються свідомість і психіка населення й особового складу збройних сил, «ієцслужб противника та системи формування суспільної думки і прийняття стратегічних рішень.

ІІВ передбачає цілеспрямовану розробку та поширення спеціальної актуальної інформації* здатної зробити безпосередній або непрямий вплив на суспільну свідомість, психологію і поведінку населення, військовослужбовців. При цьому інформація психологічного і пропагандистського типу може бути не тільки усного, друкованого, письмового, аудіо та візуального походження, а й екстрасенсорного, телепатичного й іншого, розрахована насамперед на підсвідомість реципієнта впливу.

ІІІ ведеться на трьох рівнях: стратегічному, оперативному та тактичному. На стратегічному рівні ІІІ планують і координують найвищі органи державної влади. На оперативному та тактичному рівнях ця діяльність проводиться силами і засобами збройних сил, спецслужб, а також суспільно-політичних інститутів держави.

Інформаційна війна (ІВ) — форма ведення ІІІ між різними суб'єктами (державами, неурядовими, економічними або іншими структурами), який передбачає проведення комплексу заходів з нанесення шкоди інформаційній сфері конфронтуючої сторони і захисту власної інформаційної безпеки.

Завдання І В:

- створення атмосфери бездуховності, негативного ставлення до культури та історичної спадщини у суспільстві конкурента чи ворога;
- маніпулювання громадською думкою і політичною орієнтацією населення держави з метою створення політичного напруження та стану, близького до хаосу;
- дестабілізація політичних відносин між партіями, об'єднаннями та рухами з метою розпалення конфліктів, стимулювання недовіри, підозри, загострення ворожнечі, боротьби за владу;
- провокування, застосування репресивних дій з боку влади щодо опозиції;
- зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади та управління, інспірація помилкових управлінських рішень; введення населення в оману щодо роботи державних органів влади, підрив їх авторитету, дискредитація їхніх дій;
- провокування соціальних, політичних, національно-етнічних і релігійно-конфесійних зіткнень; ініціювання страйків, масових заворушень, інших акцій протесту та непокори;
- підрив міжнародного авторитету держави, її співпраці з іншими державами;
- створення чи посилення опозиційних угруповань чи рухів;

- дискредитація фактів історичної, національної самобутності народу; зміна системи цінностей, які визначають спосіб життя і світогляд людей;
 - применшення та нівелювання визнаних світових досягнень у науці, техніці та інших галузях, перебільшення значення помилок, недоліків, наслідків хибних дій та некваліфікованих урядових рішень;
 - формування передумов до економічної, духовної чи військової поразки, втрати волі до боротьби та перемоги;
 - представлення свого способу життя як поведінки та світогляду майбутнього, які мають наслідувати інші народи;
 - підірив морального духу населення і, як наслідок, зниження обороноздатності та бойового потенціалу;
 - здійснення іншого деструктивного ідеологічного впливу;
 - нанесення шкоди безпеці інформаційно-технічної інфраструктури (машинно-технічним засобам, програмному забезпеченню, мережам передачі даних, засобам та режиму захисту від несанкціонованого витоку інформації);
- захист від іншого деструктивного ПІВ та ІТВ.

Основне завдання ІВ (між державами) — здійснення безпосереднього негативного руйнівного впливу на сукупну політичну могутність держави шляхом послаблення її реальних і потенційних можливостей щодо забезпечення власної безпеки, створення труднощів у внутрішньому розвитку й проведенні активної зовнішньої діяльності, а також у підтриманні міжнародних зв'язків, завдання шкоди політичному іміджу, тобто ослаблення правлячої еліти, встановленого нею соціально-політичного режиму чи навіть сприяння усуненню останньої від влади.

Розглянемо об'єкти посягань ІВ. Загалом об'єкт — те, на що спрямовано певну діяльність, а в нашому випадку — те, на що суб'єкт ІВ намагається вплинути з метою досягнення позитивного результату. Для нього. Отже, головний об'єкт, на якому концентрується безпосередній інформаційний деструктивний вплив у межах заходів ІВ, — громадська думка та свідомість окремої людини.

Об'єкти посягань ІВ поділяються на:

- загальні об'єкти;
 - спеціальні об'єкти;
- об'єкти розвідувальних спрямувань.

До загальних об'єктів можна віднести правопорядок, нормальне функціонування органів влади та управління, мобілізаційну готов-

ність і боєздатність збройних сил, органів безпеки та правоохоронних структур, налагоджені зовнішньополітичні зв'язки, міжнародний авторитет держави.

До спеціальних об'єктів — можна віднести суспільство загалом та окремі його верстви, прошарки, групи осіб, окремих їх представників. Це може бути той чи інший етнічний або соціальний прошарок чи навіть специфічні групи осіб, приміром, представники маргінальних елементів, зокрема засуджені, безпритульні, сектанти, політизовані радикали з числа націоналістів, анархістів тощо.

До категорії об'єктів розвідувальних спрямувань ІВ належать:

- засоби масової інформації та комунікації, інформаційні агентства, незалежні аналітичні центри та дослідні установи, які постійно займаються висвітленням ситуацій, що виникають у державі, регіоні та світі, здійснюють аналіз і прогнозування можливого перебігу подій, тенденцій у різних суспільно-політичних, гео- політичних, геоекономічних та геостратегічних процесах;
- відповідні підрозділи міністерств, відомств чи інших органів державного управління, на які покладається обов'язок налагодження і підтримання зв'язків із громадськістю та інформування останньої щодо діяльності зазначених установ, а також інші об'єднання громадян, які виступають від імені своїх членів. Такими структурами є політичні партії та блоки, громадські організації, профспілки тощо, які певним чином впливають на політичні процеси у державі.

Отже, основними об'єктами деструктивного інформаційного впливу є:

- ідеологічно-психологічне середовище суспільства, пов'язане з використанням інформації, інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури для здійснення впливу на психіку і поведінку людей;
- інформаційні ресурси, які розкривають духовні, культурні, історичні, національні цінності, традиції, надбання держави, нації в різних сферах життя суспільства;
- інформаційна інфраструктура, тобто абсолютно всі проміжні ланки між інформацією та людиною;
- система формування суспільної свідомості (світогляд, політичні погляди, загальноприйняті правила поведінки тощо);
- система формування громадської думки;
- система розроблення та прийняття політичних рішень;

■ свідомість та поведінка людини.

Попри все, головним об'єктом ураження залишається людина, прихований вплив на яку здійснюється через її нервову систему та психіку, здебільшого на підсвідомому рівні. При цьому використовується подвійна психобіологічна природа інформації. Так, «комфортна» на рівні психобіологічного сприйняття інформація може спричинити шкоду на психосоціальному рівні чи навпаки, «цікава» — призвести до неусвідомлених психобіологічних негараздів, стимулюючи де-віантну поведінку особи та руйнувати позитивні соціальні тенденції в суспільстві.

Цілеспрямований інформаційний вплив на населення передбачає пануюче становище суб'єкта ІВ у всіх сферах життєдіяльності іншої держави: економічній, політичній, психологічній, релігійній, науково-технічній, мистецькій, а також міжнаціональних і міжнародних зв'язків. Зростання ефективності заходів безпосереднього підризу, зокрема ІВ, досягається за рахунок встановлення контролю над інформаційним простором іноземної країни, точності та цілеспрямованості таких акцій з урахуванням необхідного обсягу та рівня достовірності інформації, що доводиться, ступеня диференціації населення за системами матеріальних і духовних цінностей, здатності адекватно сприймати відомості та реагувати на них, а також політичної, економічної, етнорелігійної та іншої ситуації в державі й регіоні.

Відповідно до визначення ІВ слід зробити акцент на тому, що об'єкт спрямовують на таку поведінку, яка за своєю суттю є протилежною його інтересам. Когнітивний характер операції визначається уведенням до сфери життєдіяльності певної особи чи групи нових елементів, які мають призвести до змін у діяльності цих осіб (груп). Способи уведення такого роду елементів сприяють утворенню методів та відповідних форм ІВ. Сили та засоби, які використовуються у процесі їх імплантації, можна визначити як такі, що застосовуються під час проведення певного заходу безпосереднього підризу.

Нині є величезна кількість різноманітних технологій здійснення негативного впливу на духовно-ідеологічну сферу життєдіяльності суспільства. Їх можуть застосовувати спецслужби іноземних держав, терористичні організації, політизовані радикальні угруповання, кримінальні структури, транснаціональні корпорації та інші формальні й неформальні учасники сучасних міжнародно-правових відносин. Принаймні можливість такого використання видається досить реальною.

Частина 1

Крім цього, характер деструктивних впливів на інформаційний простір, тобто на процеси отримання, оброблення, збереження й поширення інформації будь-якого виду, визначає *три форми ІВ*:

- вплив на форму повідомлень, механізми їх передачі, зберігання, обробки даних тощо;
- блокування передавання повідомлень;
- вплив на зміст повідомлень шляхом проведення СЮ та АІА.

Інститут національно-стратегічних досліджень США та деякі західні експерти і вчені виділяють сім *складових елементів ІВ*:

1. Стратегія і тактика нейтралізації органів управління противника (командна війна).
2. Розвідувальна війна.
3. Електронна війна.
4. Психологічна війна.
5. Комп'ютерна війна.
6. ІВ в економічній сфері.
7. Інформаційний тероризм.

Основними компонентами ІВ у військовій сфері прийнято вважати:

- розвідку;
 - контррозвідку (насамперед протидію розвідці противника, включаючи маскування і дезінформацію);
- радіоелектронну боротьбу;
- автоматизоване управління військами і зброєю;
- з'ясування державної приналежності військових об'єктів, їх ідентифікацію;
 - навігаційне забезпечення своїх військ (сил) і засобів;
 - морально-психологічне забезпечення дій власних військ (сил), психологічну боротьбу (придушення) противника.

Інформаційний вплив на особистість, суспільство і державу під час ІВ здійснюється за допомогою *інформаційної зброї (ІЗ)*. Теоретики відносять до цього виду зброї широкий спектр заходів і засобів інформаційного впливу на противника — від дезінформації й пропаганди до засобів радіоелектронної боротьби.

Наведемо деякі найвживаніші в публікаціях *визначення інформаційної зброї*:

комплекс специфічних програмно-інформаційних засобів, створених для ураження інформаційного ресурсу противника; засоби знищення, викривлення або викрадення інформаційних масивів, добування з них потрібної інформації після подолання систем захисту, обмеження або заборони доступу до них неза-

конних користувачів, дезорганізації роботи технічних засобів, виведення з ладу телекомунікаційних мереж, комп'ютерних систем — усього високотехнологічного забезпечення життєдіяльності суспільства й функціонування держави;

- засоби подолання систем захисту, засоби дезорганізації роботи технічних засобів та комп'ютерних систем;
- технічні або програмні засоби для забезпечення несанкціонованого доступу або, навпаки, обмеження доступу до інформаційної бази даних; порушення штатного режиму функціонування технічних засобів і програмного забезпечення, а також виведення з ладу ключових елементів інфраструктури окремої держави або регіону.

У деяких джерелах сутність ІЗ визначається через розвиток інформаційних технологій, які забезпечують можливість системам (індивідам, суспільним або політичним угрупованням, державам) з більш високим рівнем інформатизації керувати системами з дещо нижчим рівнем інформатизації, спрямовуючи їх діяльність у своїх інтересах під постійним інформаційним контролем.

Найбільш вдалим, на наш погляд, є таке визначення: інформаційна зброя — це різновид зброї, головними елементами якої є інформація, інформаційні технології (зокрема технології інформаційного впливу), інформаційні процеси та технічні засоби, що застосовуються в ІІІ.

На сьогодні за допомогою інформаційної зброї протидіяння сторони здатні вирішувати стратегічні завдання, зокрема: завдавати серйозної шкоди національним інтересам, підірвати основи державності; дискредитувати органи влади й ускладнювати прийняття ними важливих рішень, паралізувати управління країною в кризових ситуаціях; створювати атмосферу напруженості в суспільстві, провокувати соціальні, політичні, національні і релігійні безладдя, ініціювати страйки, масові заворушення й інші акції економічного протесту; створювати атмосферу бездуховності й аморальності, негативного ставлення до культурного спадку; дезорганізувати техносферу, економіку, систему комунікацій; підірвати міжнародний авторитет держави, перешкоджати її співробітництву з іншими країнами.

В оборонній сфері об'єктами ІЗ є, по-перше, інформаційні ресурси стратегічного управління, науково-дослідних підрозділів, військово-промислового комплексу, по-друге, системи зв'язку та управління військами і зброєю, їх інформаційне забезпечення, по-третє, інформаційні

109
ційні інфраструктури, зокрема центри обробки й аналізу інформації

штабів, пункти управління, вузли та лінії зв'язку силових структур, по-четверте, морально-психологічний стан військ.

Інформаційно-технічне протиборство теж є важливим аспектом нинішньої ІІІ. У сучасних умовах, коли відбувається бурхливе зростання темпів розвитку не тільки засобів масової інформації і комунікації, а й обчислювальної техніки, автоматизованих систем управління, електронних засобів інформаційного обміну, зокрема міжнародної глобальної інформаційної мережі Інтернет, з'явилися принципово нові прийоми і методи подачі інформації.

Таким чином, ІЗ може служити ефективним засобом знищення, зміни або розкрадання інформаційних масивів, здобування з них необхідної інформації після подолання систем захисту, обмеження або заборони доступу до них законних користувачів, дезорганізації роботи технічних засобів, виведення з ладу телекомунікаційних мереж, комп'ютерних мереж, усього високотехнологічного забезпечення життєдіяльності суспільства і функціонування державних структур.

Головним завданням ІЗ є, за яскравим висловом М. А. Булгакова, «розруха в головах», яка небезпечніша за розруху в економіці, тому що втрата національних, духовних цінностей веде до виродження народу й краху суспільства. *Об'єктами ІЗ* є: психіка і свідомість населення, інформаційно-технічні системи, інформаційні ресурси.

У сучасній науковій літературі виділяють такі *види ІЗ*: психотронна («психофізична»), засоби програмно-математичного впливу на функції ЕОМ, інформаційні матеріали.

Психотронна («психофізична») зброя. Її дія заснована передусім на використанні дистанційного впливу на людину з метою корекції її поведінки й фізіологічних функцій. Психотронна зброя, передбачає використання у воєнних, спеціальних цілях можливості та знання психотроніки, її засоби, методи, прилади, конструкції, генератори.

Засоби для змінювання свідомості особистості є різновидом психотронної зброї. Процес змінювання свідомості полягає у програмуванні поведінки на підсвідомому рівні (шляхом впливу на мозок) такими *засобами*: гіпноз, навіювання, ультразвукові мікрохвильові випромінювання, психохірургія, психофармакологія тощо. Отже, розглянемо детальніше реалізацію зазначених засобів змінювання свідомості:

1. *Засоби створення голографічних зображень в атмосфері*: голосові синтезатори, що дозволяють формувати провокаційні повідомлення, передавати їх голосами лідерів країни та поширювати їх через засоби масової інформації.

170

2. *Клас засобів програмно-математичного впливу на функції комп'ютерів*, які здатні порушити й паралізувати інформаційні системи

й мережі та інші автоматичні системи, що забезпечують функціонування органів управління державних і військових об'єктів, промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, банків тощо.

3. *Комп'ютерний вірус* — спеціальна програма, яка здатна до саморозповсюдження без відома користувача і всупереч його бажанню. Вона заражає програмне забезпечення шляхом свого об'єктного коду до коду зараженої програми. Є вже віруси («вірус 666»), які згубно впливають на психофізіологічний стан оператора — користувача комп'ютера.

4. *«Логічна бомба»* — програмна закладка, яка завчасно впроваджується в інформаційні системи й мережі, що забезпечують управління об'єктами військової та цивільної інфраструктури. «Логічна бомба* за сигналом або у встановлений час приводиться в дію, знищуючи або модифікуючи інформацію в комп'ютері, виводячи його з ладу.

5. *«Троянський кінь»* (різновид «логічної бомби») — програма, яка дозволяє здійснювати прихований, несанкціонований доступ до інформаційних ресурсів противника для добування розвідувальних даних.

Водночас засоби впровадження комп'ютерного вірусу і «логічної бомби» в державні, цивільні та військові інформаційні системи й мережі та керування ними на відстані поділяються на:

- нейтралізатори тестових програм, що забезпечують невиявлення випадкових і навмисних «недоліків» програмного забезпечення;
- засоби придушення інформаційного обміну в телекомунікаційних мережах, фальсифікації інформації в каналах державного та військового управління;
- засоби впровадження «потрібної» для іншої сторони «правдоподібною» інформації.

До великого класу засобів інформаційного впливу на соціотехнічні й технічні системи належать: засоби, що ґрунтуються на випромінюванні енергії (засоби радіоелектронної боротьби), електромагнітна зброя. Акустична зброя викликає безпричинний страх, головний біль, непередбачувані дії.

Інформаційні матеріали — сукупність джерел та систем, що містять інформацію, призначену для передачі.

За формою подання вони поділяються на:

- ' текстові інформаційні матеріали: документи, книги, журнали, газети, довідники, каталоги, рукописи;
- графічні або образотворчі: графіки, креслення, плани, схеми, карти;
- аудіовізуальні: звуко- та відеозапис, кінофільм, діапозитив, фо

тографія.

Розповсюдження інформаційних матеріалів ведеться спеціальними підрозділами спецслужб та (або) за їх матеріалами засобами масової інформації.

Інформаційна зброя найбільшу небезпеку становить через те, що її застосування має знеособлений характер і легко маскується під заходи захисту. А в разі створення програмних продуктів у великому обсязі неважко утворити зони по декілька команд, які під час експлуатації програмної системи сформуються в дефект будь-якого типу. Крім того, така зброя дозволяє навіть вести наступальні дії анонімно, без оголошення війни.

Заборонити розроблення й використання ІЗ, як це зроблено щодо хімічної й бактеріологічної зброї, є маловірогідним. Обмежити зусилля багатьох країн у формуванні єдиного глобального інформаційного простору також неможливо.

Поява ІЗ змінила погляди на способи ведення війни й можливий характер війн майбутнього. Ефект від застосування такої зброї порівнюється з ефектом від застосування зброї масового ураження, а вартість значно нижча; вона повніше, ніж традиційна зброя, відповідає зростаючим тенденціям у досягненні державами своїх політичних цілей без прямого використання чисельних армій і безпосереднього знищення живої сили противника.

1.3. Види, методи, сили та засоби проведення спеціальних інформаційних операцій і актів зовнішньої інформаційної агресії

АІА та СІО вміщують у собі психологічні дії зі стратегічними цілями, психологічні консолідуючі дії та психологічні дії з безпосередньої підтримки бойових дій. Вони поділяються залежно від спрямованості на такі види:

- спрямовані проти суб'єктів, які ухвалюють рішення;
- спрямовані на компрометацію, завдання шкоди опонентам;
- спрямовані на політичну (економічну) дестабілізацію.

Частина 2

Варто мати на увазі, що СІО та АІА відбуваються на макро- й мікрорівнях. На макрорівні це будь-яка агітаційно-пропагандистська і

розвідувально-організаційна діяльність, орієнтована на конкретні соціальні групи людей і здійснювана здебільшого через засоби масової інформації та каналами зв'язку. СІО та АІА мікрорівня, зі свого боку, уособлюють будь-яку агітаційно-пропагандистську й розвідувально-організаційну діяльність ідеологічного характеру, прицільно персоналізовану і здійснювану переважно через міжособистісне спілкування. Для цього практикується поширення чуток чи інші методи негативного інформаційного впливу.

Натомість у контексті заходів політичної розвідки за допомогою СІО та АІА мають вирішуватися певні політичні проблеми, досягатися стратегічні цілі суспільства певної держави чи іншого суб'єкта розвідувальної діяльності. Для об'єкта, на який спрямовано СІО та АІА, мають утворитися загрози чи небезпеки виникнення негативних наслідків. Отже, такий вплив на об'єкт за своєю суттю є також негативним. Він застосовується як до окремої особи чи групи осіб, так і щодо суспільства загалом або певного його соціального прошарку. В контексті інформаційної війни СІО та АІА є діяльністю, яка проводиться, як правило, спеціальними органами іноземних держав чи транснаціональних структур (останнім часом навіть приватними особами зі світовим рівнем авторитету, капіталу, потреб та інтересів), уповноваженими суб'єктом інформаційної війни здійснювати подібну діяльність. Тобто це спеціальні служби, насамперед розвідувальні, які працюють для досягнення загальної політичної мети шляхом реалізації оперативних завдань.

СІО передбачає проведення спецслужбами таємних операцій та акцій деструктивного ідеологічного, ідейно-політичного та соціального впливу на особу, групу осіб або суспільство загалом з метою їх переорієнтації на інші цінності та ідеали, підготування до вчинення протиправних дій із підризу й послаблення державного та суспільно-політичного устрою.

СІО та АІА проводяться шляхом поширення певної інформації різними способами. Це використання комунікативних технологій з впливу на масову свідомість зі стратегічною та (чи) тактичною метою. Треба підкреслити, що СІО та АІА також «вмикають» та запускають у дію речово-енергетичні процеси, контролюють їх; можуть збуджувати й скеровувати процеси, масштаби яких у багато разів більші за саму операцію.

¹⁷⁴ У разі, якщо заходи безпосереднього інформаційного підризу є інструментом політичної розвідки, їх мета також має політичний ха-

рактер. Отже, СІО та АІА передбачають спричинення шкоди життєво важливим інтересам у політичній, економічній, науково-технічній, соціальній чи будь-якій іншій суспільній сфері життя держави-противника та на цій основі здійснення вигідного впливу для отримання переваг у тій чи іншій галузі.

Розглянемо тепер, в яких конкретних формах здійснюється деструктивний вплив у процесі ІПП і які прийоми та методи при цьому застосовуються.

Можна виділити такі *основні методи СІО та АІА*, які використовуються відповідними структурами для здійснення прихованого вигідного впливу:

1. Дезінформування.
2. Пропаганда.
3. Диверсифікація громадської думки.
4. Психологічний тиск.
5. Поширення чуток.

Дезінформування — метод СІО та АІА, який передбачає обман чи уведення об'єкта спрямувань в оману щодо справжності намірів для спонукання його до запрограмованих суб'єктом СІО та АІА дій.

Історичний досвід свідчить, що є різні методи проведення заходів із дезінформування, кожен із яких має власні позитивні та негативні риси. Конкретний вибір того чи іншого методу безпосередньо залежить від оперативної обстановки на конкретній ділянці діяльності спецслужби, завдань, які перед нею поставлені, тощо. Найчастіше у світовій практиці застосовуються такі *форми дезінформування*:

- тенденційне викладення фактів — форма дезінформування, яка полягає в упередженому висвітленні фактів або іншої інформації щодо подій за допомогою спеціально підібраних правдивих даних. Як правило, за допомогою цього методу об'єкту спрямувань доводиться дозвано, до постійно зростаючого напруження спеціально сформована інформація; таке напружене становище об'єкта підтримується шляхом постійного «підкидання» нових порцій суворо обмежених і дозованих даних у середовище інформаційного дефіциту; дезінформування «від зворотного» відбувається шляхом надання правдивих відомостей у перекрученому вигляді чи в такій ситуації, коли вони сприймаються об'єктом спрямувань як неправдиві. Внаслідок застосування подібних заходів виникає ситуація, коли об'єкт знає правдиву інформацію про наміри чи конкретні дії протилежної сторони, але сприймає її неадекватно,

не готовий протистояти негативному впливу;

- термінологічне «мінування» полягає у викривленні первинної правильної суті принципово важливих, базових термінів і тлумачень загальносвітоглядного та оперативно-прикладного характеру;
- «сіре» дезінформування передбачає використання синтезу правдивої інформації з дезінформацією;
- «чорне» дезінформування передбачає використання переважно неправдивої інформації.

В узагальненому вигляді акції дезінформування можуть проводитися шляхом створення видимості випадкового витоку закритої інформації, успіхів розвідки іноземних партнерів, використання засобів масової інформації, включаючи власні інформаційні агентства, теле-, радіокомпанії, друковані видання та окремих «кишенькових» журналістів.

Пропаганда — поширення різних політичних, філософських, наукових, художніх, інших мистецьких ідей з метою їх упровадження у громадську думку та активізацію, тим самим використання цих ідей у масовій практичній діяльності населення. Водночас до пропаганди належать повідомлення, які поширюються для здійснення вигідного впливу на громадську думку, провокування запрограмованих емоцій та зміни ставлення або поведінки певної групи людей у напрямку, безпосередньо чи опосередковано вигідному організаторам.

Форми проведення пропаганди:

- пропаганда способу життя (соціологічна) — натуральний показ досягнень, переваг, перспектив тощо конкретної держави;
- використання ЗМІ та друкованих наукових і художніх видань;
- коректування існуючих думок, а не формулювання та створення нових.

Диверсифікація громадської думки — розпорошення уваги правлячої еліти держави на різні штучно акцентовані проблеми і відволікання тим самим від вирішення нагальних першочергових завдань суспільно-політичного та економічного розвитку для нормального функціонування суспільства і держави.

Форми диверсифікації громадської думки:

- Дестабілізація обстановки в державі чи окремих її регіонах;
- активізація кампанії проти політичного курсу правлячої еліти Держави та окремих її лідерів різними міжнародними установами;

-----а

Частини Ініціювання антидемпінгових компаній та іншого роду скандальних судових процесів, застосування міжнародних санкцій з інших причин.

Психологічний тиск — вплив на психіку людини шляхом залякування, погроз із метою спонукання до певної запланованої моделі поведінки.

Форми психологічного тиску:

- доведення до об'єкта відомостей про реальні чи неіснуючі загрози та небезпеки;
- прогнози щодо репресій, переслідувань, убивств тощо;
- шантажування;
- здійснення вибухів, підпалів, масових отруень, захоплення заручників, інші терористичні акції.

Поширення чуток — діяльність щодо поширення різної інформації (переважно неправдивої) серед широких верств населення здебільшого неофіційними каналами з метою дезорганізації суспільства та держави або ж їх окремих установ чи організацій.

За одним із визначень, *чутки* — це циркулююча форма комунікації, за допомогою якої люди, які перебувають у неоднозначній ситуації, об'єднуються, утворюючи зрозумілу їм інтерпретацію цієї ситуації, спільно використовуючи при цьому власні інтелектуальні можливості.

Чутки можна класифікувати за трьома параметрами: експресивному (емоційні стани, виражені в змісті чуток і відповідні типи емоційних реакцій), інформаційному (ступінь вірогідності сюжету чуток) і за ступенем впливу на психіку людей.

За експресивною характеристикою виділяються чулки-бажання, чулки-залякування й агресивні чулки.

1. *Чулки-бажання*. Поширювана інформація має на меті викликати розчарування з приводу нездійснених очікувань і деморалізацію об'єкта впливу.

2. *Чулки-залякування*. Під час їхнього поширення за допомогою інформації в особистості ініціюється стан тривоги, невпевності. Це можуть бути чулки про смертельну суперзброю, якою володіє супротивник (тобто сторона, яка поширює чулки), чулки про нестачу продовольства, зараження місцевості, питної води й т. ін.

3. *Роз'єднувальні агресивні чулки*. Розповсюджувана інформація має на меті внести розлад у суспільство, порушити соціальні зв'язки.

За інформаційною характеристикою чулки поділяються: абсолютно недостовірні, недостовірні, недостовірні з елементами правдоподібності, правдоподібні чулки.

176

Чутки за своєю характеристикою є самопоширюваними. Їх природа базується на інформації, яку важко втримати. Особа обов'язково має

розповісти про почуте комусь іншому. Достатньо створити відповідну чутку і запустити її в обіг у потрібному місці у слушний час. ♦«Людський гомін» зробить решту. Позитивний чинник використання даної форми СЮ полягає ще й у тому, що майже немає ефективних засобів протидії чуткам. На офіційному рівні зупинити їх нереально: офіційні заходи протидії викликають зовсім протилежний ефект. Для людей, яких безпосередньо цікавлять ці чутки, це є підтвердженням правдивості останніх. Чим численніші намагання їх спростувати, тим більшою стає впевненість у їх достовірності. Єдиний можливий спосіб подолання ефективності чуток — цілковите їх ігнорування. Як правило, через деякий час напруження спадає, зайва активність в обговоренні вже неактуальних новин згасає, інтерес до порушеної в чутках проблеми зникає. Поява нових проблем повністю нейтралізує можливі небезпечні наслідки дезорганізації суспільства та держави.

Перераховані вище форми й методи, умови їх застосування на певному проміжку часу і території, завдання, які мають бути досягнуті під час їх застосування, зумовлюють використання відповідних сил і засобів, необхідних специфічних заходів безпосереднього підризу чи надання прихованого вигідного впливу. Доцільно підкреслити, - що всі таємні підготовчі дії та акції такого роду використовуються в політичній розвідці для створення необхідних умов проведення державної політики щодо тієї чи іншої держави, міжнародної структури або внутрішніх опозиційних сил. А отже, якщо розвідка піднята до такого високого рівня, то можуть бути залучені як прикриття («піддахові структури») майже всі державні ресурси, включаючи нерозвідувальні державні органи та заклади, неурядові організації, міжнародні структури (добродійні й благодійні фонди, громадські організації різноманітної спрямованості), підконтрольні суб'єкту розвідувальної діяльності.

Сили та засоби проведення ІІІІ. Аналіз історичного досвіду ІІІІ свідчить, що в різні часи до здійснення ІВ, СЮ та АІА залучалися сили, різні за ступенем організації, відношенням до державно-Урядових структур. Слід зазначити, що спеціальні підрозділи ІІІІ входили до складу державних органів сторін протистояння лише під час Першої світової війни. Подальший досвід організації ІІІІ показав, що сили, які залучаються до створення сприятливих умов реалізації політичних і військових заходів у межах державної зовнішньої політики, можуть належати як до спеціально створених підрозділів спеціальних установ та організацій, так і до таких, що не мають у сво-

Частина 2

їх основних функціональних обов'язках виконання завдань підривного характеру.

Прикладом першої категорії можуть слугувати спеціальні підрозділи психологічної війни армії США (групи та окремі батальйони психологічної боротьби). На озброєнні зазначених підрозділів сил спеціальних операцій знаходяться пересувні теле- та радіоцентри, друкарні, устаткування для проведення усних агітаційних програм для особового складу і населення іноземної держави, відповідні технічні засоби: так звані «агітаційні» снаряди, бомби, повітряні кулі тощо, за допомогою яких на територію противника закидаються та розсіваються спеціальні пропагандистські друківані матеріали (листівки, газети, брошури тощо).

Наявність таких засобів дає змогу зазначеним підрозділам за короткий проміжок часу налагодити цілеспрямовану роботу щодо здійснення вигідного ідеологічного і психологічного впливу на противника на визначених театрах воєнних дій під час проведення різних спеціальних чи безпосередньо військових операцій збройними силами США. Прикладами оперативної діяльності підрозділів спеціального призначення США можуть слугувати події періоду холодної війни навколо СРСР (1945-1991), НДР (1953-1954) Угорщини (1956), Чехословаччини (1968), Польщі (1968, 1980-1982), Румунії (1985-1990), що розгорнулися за сценаріями керівництва Сполучених Штатів Америки з метою повалення комуністичних режимів.

Доцільно зазначити, що останнім часом спостерігається щораз більша активність неурядових структур, також залучених до здійснення вигідного ПІВ з метою створення сприятливих політико-ідеологічних умов у державі — об'єкті впливу.

До зазначених організацій та установ також належать різноманітні місіонерські релігійні структури, які нав'язують чужі для нашого народу культи, вірування і віровчення, нерідко навіть протиправним шляхом з використанням методик та технологій нейропсихічного програмування, гіпнозу, із застосуванням наркотичних і психотропних речовин, які пригнічують волю людини.

Активно діють також організації та особи, які беруть участь у гуманітарних програмах співпраці між державами: культурні та освітянські центри, асоціації, фонди тощо. Під виглядом просвітницьких акцій вони займаються ідеологічною обробкою, агітацією та пропа-

178

гандою свого способу життя як єдино правильного, поширюють чутки щодо неможливості позитивних зрушень у державі без докорінних змін соціально-політичного ладу тощо. Як правило, координацією

подібної діяльності зазначених організацій та установ займаються культурно-гуманітарні, науково-технічні відділи при посольствах і консульствах іноземних держав та інших дипломатичних представництв міжнародних організацій.

1.4. Загрози національній безпеці держави в інформаційній сфері

Для організації протидії ІВ, СЮ і АІА та іншим ПІВ та ІТВ необхідно знати чинники, які сприяють виникненню ризиків, загроз і небезпек в ідеологічно-інформаційній сфері держави, з'ясувати їх сутність, уміти оцінювати та визначати ймовірність і рівень негативного впливу на суспільство й державу.

До головних *чинників*, що впливають на стан морально-ідеологічної стабільності та безпеки в Україні, належать:

- відсутність цілісної системи інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади та управління;
- руйнування інтелектуального потенціалу, неготовність наявної системи освіти до підтримання процесів випереджувального розвитку держави;
- повільність процесів усвідомлення прошарком колишньої радянської партійно-господарчої номенклатури, наукової й творчої інтелігенції, паростками нової буржуазії свого місця в суспільстві та формування власне української еліти, що призводить до неможливості сформувати керівними колами зрозумілої і привабливої для суспільства національної ідеї;
- низький загальний рівень розвитку інформаційної інфраструктури, що не виключає ймовірність експансії іноземних компаній на ринку інформаційних послуг; руйнування національного інформаційного простору та виникнення можливості його використання в антидержавних інтересах;
- недостатній професійний, інтелектуальний і творчий рівень вітчизняних виробників інформаційного продукту та послуг, їхня неконкурентоспроможність на світовому інформаційному ринку;
- інформаційна експансія провідних іноземних держав;

Частина 2

- розроблення і використання ними, міжнародними чи вітчизняними злочинними організаціями різних сучасних способів безпосереднього підриву;
- малоконтрольована діяльність окремих політичних сил, ЗЛПІ та окремих осіб, яка спрямована на руйнування моральних цінностей, свідомості, підрив морального й фізичного здоров'я нації; використання засобів масової інформації з позицій, протилежних інтересам громадян, політичних і громадських організацій, держави;
- утрата довіри до влади з боку значної частини населення внаслідок поширення компромату, застосування «брудних» політичних технологій, особливо під час виборчих кампаній;
- конкурентна боротьба за володіння ЗМІ, процес їхньої монополізації та їх концентрація в межах інформаційної та політичної влади;
- маніпулювання громадською думкою (шляхом дезінформації, перекручування фактографічних даних, замовчування правдивих відомостей тощо), зокрема для проведення СЮ та АІА.

Розглянемо детальніше найбільш значущі з цих чинників. Відсутність цілісної системи інформаційно-аналітичного забезпечення органів влади та управління значно ускладнює прийняття ними зважених, науково обгрунтованих рішень, що породжує конфліктні ситуації у владних структурах і суспільстві.

Недостатнє інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності характерне для всіх державних органів — як на центральному, так і на регіональному рівнях. Владні структури не мають достатніх можливостей завчасно прогнозувати розвиток подій у державі та навколо неї, належним чином урахувати сприятливі та обмежувати несприятливі фактори, що визначають результативність прийнятих політичних рішень, здійснювати планування навіть на середньострокову перспективу.

Організація роботи інформаційно-аналітичних підрозділів дотепер не має системного характеру, а в періоди чергових скорочень чисельності державних органів діяльність деяких з таких підрозділів взагалі припиняється.

Руйнування інтелектуального потенціалу, неготовність системи освіти до підтримання процесів випереджувального розвитку держави призводить до того, що з огляду на рівень розвитку цієї галузі за кордоном і той факт, що багато держав світу приділяють особливу увагу інформаційній безпеці (створенню спеціальних органів і підрозділів для ведення інформаційних війн тощо), Україна й досі не має

достатньої кількості кваліфікованих фахівців, які б змогли на належному рівні ефективно протидіяти щораз більшій інформаційній активності іноземних партнерів щодо її інформаційного простору.

На жаль, сучасне українське суспільство, зокрема соціальний прошарок, який має репрезентувати так звану національну українську еліту, поки що перебуває в стані морально-психологічного скіння (відчуваються наслідки ідеологічних диверсій часів холодної війни), ідеологічного і політичного розколу. При цьому процес пошуку загальнонаціональних об'єднуючих моральних та ідеологічних основ стратегії розвитку суспільства відбувається в умовах постійної жорсткої ідеологічної боротьби між іноземними конкурентами за геостратегічні позиції та належний вплив на правлячі кола України.

Низький загальний рівень інформаційної інфраструктури сприяє експансії іноземними компаніями ринку інформаційних послуг, що створює сприятливі умови для перерозподілу ефірного часу на користь іноземних програм, окремі з яких засмічують український інформаційний простір, тим самим деструктивно впливаючи на суспільство і державу, руйнуючи морально-етичні основи генофонду української нації.

Недостатній професійний, інтелектуальний і творчий рівень вітчизняного виробника інформаційного продукту та послуг, його неконкурентоспроможність не лише на світовому ринку, а й в Україні, призводить до того, що українська аудиторія, природно, віддає перевагу російським, американським, ізраїльським, польським, німецьким, французьким та іншим іноземним телесеріалам, розважальним та інформаційно-аналітичним програмам.

Недостатній контроль з боку держави за дотриманням законів України політичними силами, ЗМІ та окремими особами, які займаються підприємницькою діяльністю в інформаційній сфері, призводить до того, що нині трапляються непоодинокі випадки надання ефірного часу теле- та радіопрограмам, спрямованим на руйнування моральних цінностей, свідомості української нації, підірвання морального і фізичного здоров'я громадян.

У цьому випадку свідомо чи несвідомо ЗМІ створюють додатковий негативний вплив на психіку населення, «готуючи» її до проведення інших заходів прихованого вигідного впливу іноземців.

Утрата довіри до влади з боку значної частини населення відбувається, як уже зазначалося, внаслідок застосування «брудних»

політичних технологій. Нині в Україні досить поширена практика оприлюднення «замовних» статей з метою дискредитації окремих громадян і посадових осіб, про яких свідомо розголошуються неправдиві чи конфіденційні відомості. Неправдива інформація і так званий компромат активно поширюються через Інтернет. Для цього навіть створюються спеціалізовані веб-сайти. Розміщена на них інформація поширюється дуже швидко і може завдати моральної чи політичної шкоди громадянам України.

Потенційні можливості для поширення конфіденційної інформації про особу (без її згоди) мають відповідні банки даних, сформовані в довідкових службах, житлово-експлуатаційних конторах, бібліотеках, різних державних органах, лікарнях та інших установах. Наявність такої інформації створює передумови для протиправних дій, зокрема шантажу окремих громадян.

Отже, свідоме поширення неправдивої чи конфіденційної інформації стає важливим чинником інформаційно-ідеологічної безпеки, який завдає безпосередньої шкоди фізичним та юридичним особам у сфері забезпечення їх конституційних прав.

Нав'язування особі, суспільству бажаних іноземній стороні рішень у життєво важливих сферах суспільної та державної діяльності відбувається шляхом застосування великого арсеналу сил і засобів: від ЗМІ до звичайних благодійних організацій, культурних обмінів між державами, а також різних місіонерських структур, що поширюють нетрадиційні релігійні вірування чи окультно-містичні традиції.

Ще одним чинником, який впливає на стан забезпечення інформаційної безпеки, є конкурентна боротьба за володіння ЗМІ та процеси їх монополізації і концентрації інформаційної та політичної влади. Фахівці зазначають, що у нинішніх умовах боротьба за вплив в електронних і друкованих мас-медіа, за контроль над кінокомпаніями, видавництвами та інформаційними агентствами спричиняє зосередження їх у руках однієї особи чи обмеженого кола людей. Саме це призводить до концентрації влади над споживачами, які одночасно є й виборцями, над політичними партіями та громадськими організаціями, профспілковими об'єднаннями (їм або може бути надана підтримка, або з ними боротимуться, або зовсім обійдуть увагою, начебто вони не існують узагалі), над іншими видавцями, яких можна загнати в кут, над журналістами, на яких можна «натиснути» тощо.

Злиття ЗМІ та виникнення монополістичних об'єднань у цій сфері, на нашу думку, призводить до:

- обмеження різноманіття можливостей отримання інформації;
- здійснення впливу на свободу дій політичних партій;
- вигідного впливу на діяльність великих і малих видавництв.

Загрози національній безпеці України в інформаційній сфері - сукупність умов та факторів, які становлять небезпеку життєво важливим інтересам держави суспільства й особи у зв'язку з можливістю негативного інформаційного впливу на свідомість та поведінку громадян, а також інформаційні ресурси та інформаційно-технічну інфраструктуру.

Згідно із Законом України «Про основи національної безпеки України» основними реальними та потенційними загрозами національній безпеці України в інформаційній сфері є:

- прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації;
- поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії;
- комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм;
- розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави;
- намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації.

На нашу думку, цей перелік загроз не повний і тому пропонуємо користуватися розширеним переліком.

Основні загрози національній безпеці України в інформаційній сфері:

- розповсюдження ідей, що провокують конфлікти на національному, релігійному і соціальному ґрунті та масові заворушення, а також розпалення серед українського населення ідей сепаратизму;
- заклики щодо посягання з боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал нашої держави;
- проведення на шкоду інтересам України спеціальних інформаційних операцій та актів зовнішньої інформаційної агресії;
- комп'ютерна злочинність;
- інформаційний тероризм;
- розвідувально-підривна діяльність іноземних спеціальних

служб;

- розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави;

- намагання маніпулювати громадською думкою, зокрема шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації;

- дискредитація політики нашої держави та авторитету окремих державних діячів;

- прояви обмеження свободи слова і доступу громадян до інформації та інших їхніх прав і свобод;

- поширення ЗМІ культу насильства, жорстокості, порнографії та інших проявів аморальності;

- поширення ідеологій та впливу деструктивних неокультів;

- значний обсяг іноземної присутності в інформаційному просторі України;

- небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки, пов'язаних з інформаційною сферою;

- науково-технологічне відставання України від розвинутих країн;

- низька конкурентоспроможність продукції з обслуговування інформаційної сфери;

- нерозвиненість внутрішнього ринку високотехнологічної продукції та відсутність його ефективного захисту від іноземної технічної і технологічної експансії;

- зниження внутрішнього попиту на підготовку науково-технічних

кадрів для наукових, конструкторських, технологічних установ та високотехнологічних підприємств, незадовільний рівень оплати науково-технічної праці, падіння її престижу, недосконалість механізмів захисту прав інтелектуальної власності;

- відтік учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі України;

- інспірування інших деструктивних процесів в інформаційній сфері нашої держави.

У Законі України «Про основи національної безпеки України» визначені основні напрями державної політики з питань національної безпеки в інформаційній сфері:

- забезпечення інформаційного суверенітету України;
- вдосконалення державного регулювання розвитку інформаційної сфери шляхом створення нормативно-правових та економічних передумов для розвитку національної інформаційної інфраструктури та ресурсів, впровадження новітніх технологій у цій сфері, наповнення внутрішнього та світового інформаційного простору достовірною інформацією про Україну;
- активне залучення засобів масової інформації до боротьби з корупцією, зловживаннями службовим становищем, іншими явищами, які загрожують національній безпеці України;
- забезпечення неухильного дотримання конституційного права громадян на свободу слова, доступу до інформації, недопущення неправомірного втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у діяльність засобів масової інформації, дискримінації в інформаційній сфері та переслідування журналістів за політичні позиції;
- вжиття комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору та протидії монополізації інформаційної сфери України.

Згідно із Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки», вирішення проблеми забезпечення інформаційної безпеки держави має здійснюватися шляхом:

- створення повнофункціональної інформаційної інфраструктури держави та забезпечення захисту її критичних елементів;
- підвищення рівня координації діяльності державних органів щодо виявлення, оцінки і прогнозування загроз інформаційній безпеці, запобігання таким загрозам та забезпечення ліквідації їх наслідків, здійснення міжнародного співробітництва з цих питань;
- вдосконалення нормативно-правової бази щодо забезпечення інформаційної безпеки, зокрема захисту інформаційних ресурсів, протидії комп'ютерній злочинності, захисту персональних даних, а також правоохоронної діяльності в інформаційній сфері;
- розгортання та розвитку Національної системи конфіденційного зв'язку як сучасної захищеної транспортної основи, здатної інтегрувати територіально розподілені інформаційні системи, в яких обробляється конфіденційна інформація.

Література до розділу 1

1. Закон України «Про інформацію», прийнятий Верховною Радою України 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 1992. - №48. - Ст. 651; Із змінами від 06.04.2000, ВВР. - 2000. - № 27. - Ст. 213; від 07.02.2002, ВВР. - 2002. - № 29. - Ст. 194; від 03.04.2003, ВВР. - 2003. - № 28. - Ст. 214.
2. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» // ВВР. - 2007. - № 12. - Ст. 102.
3. Закон України «Про основи національної безпеки України» // ВВР. - 2003. - Л^б 39. - Ст. 351. Із змінами, внесеними згідно із Законом № 3200-IV (3200-15) від 15.12.2005. ВВР. - 2006. - № 14. - Ст. 116.
4. *Петрик В. М., Остроухов В. В., Штоквиш А. А. и др.* Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации: Учеб. пособ. / Под. ред. В. В. Остроухова. - К., 2008. - 544 с.
5. *Петрик В. М.* Щодо визначення інформаційної безпеки та її різновидів // *Форми та методи забезпечення інформаційної безпеки держави: 36. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13 березня 2008 р.).* - К.: Видавець Захаренко В. О., 2008. - С. 160-164.
6. *Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В. та ін.* Соціально-правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник / Зв ред. В. В. Остроухова. - К., 2007. - 496 с.
7. *Петрик В. М.* Щодо визначення інформаційної безпеки та її різновидів // *Форми та методи забезпечення інформаційної безпеки держави: 36. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13 березня 2008 р.).* - К., 2008. - С. 160-164.
8. *Петрик В., Жарков Я., Дзюба М.* Небезпеки особистості в інформаційному просторі // *Юридичний журнал.* - 2007. - № 2. - С. 45-46. - <www.justinian.com.ua>.
9. *Петрик В., Галамба М.* Інформаційна безпека України: поняття, сутність та загрози // *Юридичний журнал.* - 2006. - № II - С. 49-52. - <www.justinian.com.ua>.
10. *Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій: Навчальний посібник / Дзюба М. Т., Жарков Я. М., Ольховой І. О., Онищук М. І.; за заг. ред. В. В. Балабіна.* - К., 2006. - 468 с.
11. *Інформаційна безпека держави у контексті протидії інформації*

ним війнам: Навчальний посібник / За заг. ред. В. Б. Толубка. - К., 2004. -315 с.

12. *Панченко В. М.* Структурно-функціональний аналіз загальнодержавної системи забезпечення інформаційної безпеки // Інформаційна безпека людини, особи, держави. - 2009. - Л» 1. - С. 48-51.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОТИБОРСТВА

2.1. Становлення і розвиток інформаційно-психологічного протиборства

2.1.1. Інформаційно-психологічне протиборство у Стародавньому Світі та епоху Середньовіччя

Люди ще в старовину усвідомили необхідність впливати на психіку воїнів під час збройних зіткнень. Найбільш рання з відомих форм впливу на супротивника - це не використання бойових засобів, а залякування ворога своєю (іноді показною) бойовою могутністю з метою підриву психологічного стану противника. Біблійна легенда розповідає про Гедеона, який з метою перемоги над більш чисельним військом удався до різних хитрощів. Одного разу він із трьохмастами воїнів підійшов до табору противника і за допомогою труб, глечиків, світильників та криків так залякав вороже військо, що воно розгубилося, запанікувало і солдати почали нападати один на одного.

У Стародавньому Китаї декілька тисяч років тому було систематизовано стратегії, які застосовувалися в політиці та військовій діяльності. Вони в сучасній літературі отримали назву «стратегем» (від гр. *strategema*, що означало військові хитрощі). Кожна стратегема, виражена у певному лаконічному висловлюванні («На сході шуміти, на заході наступати», «Прикрасити сухі дерева штучними квітами»), насправді є схемою опосередкованого способу впливу, неявного маніпулювання чужою поведінкою. Застосовуючи її, можна було ввести противника в оману, тобто дезінформувати стосовно власних намірів,

планів та дій, і тим самим добитися переваги над ним, досягти успіху з мінімальними втратами.

У військовій історії є велика кількість засвідчених сучасниками прикладів щодо прагнення вплинути на моральний дух супротивника. Стали хрестоматійними слова «Трактату про військове мистецтво*», в якому Сунь-Цзи узагальнив досвід, накопичений у сфері придрушення морального духу армії для полегшення перемоги над ворогом. Він вчив:

1. Знищуйте все хороше, що є в країні вашого противника.
2. Утягуйте впливових представників вашого противника в злочинні підприємства.
3. Підривайте їхній престиж і виставляйте в потрібний момент на ганьбу громадськості.
4. Використовуйте допомогу найбільш підлих і мерзенних людей.
5. Розпалюйте сварки й зіткнення серед громадян ворожої країни.
6. Підбурюйте молодь проти старих.
7. Заважайте всіма способами діяльності урядів.
8. Перешкоджайте всіма способами оснащенню, забезпеченню й наведенню порядку в збройних силах.
9. Сковайте волю воїнів противника безглуздими піснями і музикою.
10. Знецінюйте волю, традиції й богів ваших ворогів.
11. Посилайте жінок легкої поведінки для того, щоб доповнити справу розкладання.
12. Будьте щедрі на пропозиції й подарунки для купівлі інформації й спільників.
13. Узагалі не заощаджуйте ні на грошах, ні на обіцянках, тому що вони приносять багаті дивіденди.

Одним із найважливіших методів психологічного впливу, на думку Сунь-Цзи, є дезінформація. Він писав: «Війна - це шлях омани. Тому, якщо ти можеш що-небудь, показуй противнику, що не можеш; якщо ти користуєшся чим-небудь, показуй йому, нібито ти цим не користуєшся; хоч ти й близько від нього, показуй, нібито ти далеко; хоч ти далеко від нього, показуй, що ти близько...».

У книзі китайського історика та письменника Ло Гуань Чжуна «Троецарствие» наведено текст документа, написаного близько 200 року і знаного в історіографії як «Прокламація 200 року н. е.»: «Цао Цао і його однодумці, спонукувані почуттям великого обов'язку, повідомляють усій Піднебесній: лиходій Дун Чжо вчиняє злочин проти

Неба і губить землю. Він убив імператора та розоряє державу, ославляє палац і мучить народ. Лютий і нелюдяний, він винний у багатьох підлих вчинках. Нині ми одержали секретний наказ нинішнього імператора збирати військо. Клянемося, що очистимо імперію і знищимо розбійників. Ми надіємося на те, що ви теж піднімете військо, щоб разом з нами вилити свій справедливий гнів, підтримати імператора і врятувати народ. Виступайте негайно, як тільки одержите цей заклик*.

Розглядаючи цей документ з точки зору сучасної методології психологічної боротьби, бачимо, що у ньому:

- 1) дано характеристику ворога;
- 2) є звернення до звичайних людей як до найкращих представників;
- 3) яскраво виражено симпатію до простих людей;
- 4) акцентується увага на підтримці правителя;
- 5) позитивно оцінюється сила та моральний дух власного війська;
- 6) народ закликається до єдності дій та попереджається про відповідальність за незаконні дії;
- 7) практичні поради і заклики пов'язуються з віросповіданням населення.

У провенні ІІІІ широко використовувався метод дезінформування. Про це свідчать події 1312 р. до н. е. Хетаму вдалося за допомогою неправдивої інформації ввести в оману військо єгиптян на чолі з фараоном Рамзесом ІІ і в бою під фортецею Кадеш завдати йому несподіваного удару.

Іншим класиком дезінформування старовинної Греції можна вважати стратега й царя спартанців Лісандра. Він удвічі збільшив платню гребцям на власних кораблях, а афінянам оголосив, що вони отримають таку саму платню, якщо перейдуть до нього на службу. Афінські матроси-найманці стали масово бігти до нього. За короткий час афінський флот залишився майже без гребців, за рахунок чого спартанцям вдалося завоювати перевагу на морі без битв. Саме Лісандру належить знамените висловлювання: «Де не придатна шкіра лева, там треба підшити лисячу,» — тобто там, де не допомагає сила, треба використовувати хитрість.

Перед походом на Грецію перський воєначальник Ксеркс свідомо вдався до дезінформування для досягнення максимального емоційного впливу шляхом створення художнього образу. Він розпустив чутку

про численність перського війська у ВИГЛЯДІ легенди про те, що якщо всі перські воїни одночасно випустять стріли в повітря, то вони затьмарять світло сонця.

До цього періоду належать також свідчення істориків, що дійшли до нас в описах, про найбільш ранні випадки використання письмової мови з метою інформаційно-психологічного впливу (ПВ), спрямованого на розпалення суперечностей у таборі супротивника. Датуючи цей випадок 480 р. до н. е., грецький історик Геродот пише: «Фемістокл вирушив до джерела питної води й висік на камені напис, який прочитали іонійці, які прибули наступного дня в Артемісій. Напис гласить: «Іонійці, ви вчиняєте гріх проти своїх батьків, допомагаючи поневолити Грецію! Тому краще переходьте до нас. Якщо не зможете зробити цього, то відведіть свої війська з поля бою й умовте карійців відійти також. Але якщо ні те, ні інше вам не вдасться й ви змушені будете виступити на полі бою, то боріться тільки для вигляду, пам'ятаючи, що ви походите від нас і ворожість варварів до нас бере початок від їхньої ворожості до вас*».

Цікаво, що сам Геродот писав про подвійний ефект зазначеного «пропагандистського» заходу: врешті-решт або ж іонійці зрадять Ксеркса і перейдуть до еллінів, або ж, якщо цього не станеться, Ксеркс, дізнавшись про наявність подібних закликів, поставить під сумнів вірність іонійців справі приборкання непокірних еллінських міст, а відтак, не покладатиметься на них у вирішальних сутичках, чим значно зменшить міць власного війська.

На період греко-перських воєн припадає і згадка про спроби використання театру з метою політичної пропаганди, а також протидії цьому з боку політичних опонентів. На політико-пропагандистське забезпечення діяльності тієї чи іншої політичної групи значною мірою було орієнтовано художню літературу й ораторське мистецтво стародавньої Еллади. Драматичні твори Софокла, Фемістокла (до Речі, саме останньому приписують авторство наведених вище закликів до іонійців) сприяли процесу етноконсолідації між грецькими полісами перед спільною загрозою поневолення перськими полчищами, що насувалися зі Сходу. Із «східним питанням» пов'язане і залучення до арсеналу пропаганди та психологічної війни ораторського мистецтва. Метою відомих публічних промов Демосфена, так званих філіппік, було викриття перед грецьким світом загрози тиранічного панування, зумовленої амбіціями Македонської династії. Представник протилежного табору - афінянин Ісократ - шліфував свій талант

промовця, агітуючи якраз за Філіпа. Ці два імені стали своєрідними символами започаткованої в Греції науки риторики. Формулювання теоретичних положень риторики мало величезне значення для розвитку теорії пропаганди.

В історичних записках Плутарха можемо знайти ще один приклад тогочасних психологічних операцій (ПсО). Олександр Македонський під час походу на Індію (у 326 р. до н. е.) майже вичерпав морально-бойові можливості своїх військ. З метою недопущення погоні підчас відходу він наказав виготовити зразки зброї (списи, мечі, стріли, луки), амуніції (одяг, взуття), що втричі перевищували нормальний розмір та розкидати їх на місці табору на березі Інду - нібито все це було забуто випадково. Коли зброя та одяг були зібрані й передані царю індусів Таксилу його розвідниками, які тільки здалека здійснювали спостереження за македонським військом, то цар відмовився від переслідувань, вважаючи, що в Олександра всі воїни - велетні.

Таким чином стародавній період воєн обумовив формування ППВ на морально-психологічний стан військ противника. У цей час широкого розповсюдження набули такі способи ППВ: залякування своєю могутністю; використання письмових джерел; використання найбільш очевидних суперечностей у таборі супротивника й розкол його союзників. У цей період війни починають поділятися на такі, що проводяться бойовими і не бойовими способами. Іншими словами, свідоме застосування слова з метою зниження бойових можливостей противника через ППВ розпочалось на одній із найбільш ранніх стадій розвитку військового мистецтва.

Основні напрями та форми ППП, які склались у війнах стародавніх держав, зазнали подальшого розвитку в епоху Середньовіччя. Значний внесок у справу засвоєння спадщини, залишеної античним світом, а також китайськими й індійськими теоретиками стародавності зробили араби часів Халіфату й татаро-монголи. Особливо останні розвинули деякі форми впливу на моральний стан своїх противників.

Існує думка, що Чингісхан зміг здійснити свої завоювання за допомогою незліченних орд татарської кінноти. Однак дослідження свідчать, що територія внутрішньої Азії була малонаселеною і татаро-монгольське військо не могло мати чисельної переваги над противником, що жив на великих густонаселених територіях, які межували з Монголією. Чингісхан здобував перемоги, у першу чергу, завдяки великій рухливості військ, добре налагодженій розвідці й широкому застосуванню ППВ.

Найчастіше монголами застосовувалося поширення чуток про продажність урядових чиновників, про зраду полководців, про нездатність правителів протистояти непереможному монгольському війську. З одного боку, у цих чутках була чимала доля правди, з іншого, якщо противник виявляв готовність до співробітництва і володів будь-якими технічними навичками, що були корисними для великого каганату, то до нього ставилися досить прихильно.

Чернець П'єро Карпіні в 1245 році їздив від папи Інокентія IV у Монголію. У своєму творі («звіті») він дає опис військових звичаїв монголів. Зокрема, він зазначає: «У війнах вони досить хитрі... Коли ж вони бажать стати до бою, то розташовують усі війська так, як вони повинні битися. Вожді або начальники війська не вступають у бій, але стоять віддалік проти війська ворогів і мають поруч із собою на конях отроків та жінок. Іноді татаро-монголи виготовляють манекени людей і саджають їх на коней; це вони роблять з метою введення противника в оману. Перед себе вони посилають загін полонених і представників інших народів, що поміж них; з ними можуть бути й татари. Інші загони більш хоробрих людей татаро-монголи відправляють далеко праворуч і ліворуч, щоб їх не бачив противник, і в такий спосіб оточують противників і замикають у кільце; і потім вони починають наступ з усіх боків. І хоча їх іноді мало, оточений противник уявляє, що їх багато. А особливо буває таке тоді, коли вони бачать тих, що знаходяться при вожді або керівнику війська: отроків, жінок, коней і фігури людей, яких вважають за воїнів, і внаслідок цього противника опановує страх і паніка».

Пропаганда, що породжувала песимістичні настрої в таборі противника, була доведена монголами до великої досконалості. Так, під час більш ніж 30-літнього походу в Південний Китай (1234-1271) монголам, що зіштовхнулися з величезною армією держави Сун, удалося деморалізувати її шляхом поширення чуток про зраду уряду, і, щоб підтвердити чутки фактами, монголи через свою агентуру дійсно підкупили одного високопоставленого чиновника й самі ж допомогли викрити його.

Цей випадок негативного ППВ татаро-монголів на війська противника і підриву морального стану населення за допомогою прийомів пропаганди, під час ведення якої джерело сховане або фальсифіковане, сьогодні називають маскувальними пропагандистськими матеріалами. Цей прийом у психологічній війні відомий сьогодні як чорна пропаганда. Розбивши угорців та їхніх союзників на р. Шайо в березні 1241 р.,

монголи серед захоплених трофеїв знайшли королівську печатку. За наказом Батия грамотні полонені від імені короля Білі написали угорською мовою указ, копії якого, скріплені королівською печаткою, були розіслані в різні кінці ще не завойованої цілком країни.

Великий поштовх подальшому розвитку пропаганди серед противників дала перша загальноєвропейська війна, що ввійшла в історію під назвою Тридцятирічної війни (1618-1648). Для досягнення своїх військово-політичних цілей сторони (габсбурзький блок під прапором католицизму і антигабсбурзька коаліція, що виступала на захист протестантизму) інтенсивно використовували всі доступні їм засоби бойового та психологічного впливу на війська противника й контрольоване ними цивільне населення. Досягнення граверного мистецтва дозволили широко застосовувати ілюстровані листівки, що випускалися значними для того часу тиражами. З друкованого верстата сходили перші «інформаційні*» листівки, що сповіщали аудиторію про події.

Феодалний період, що закінчився з епохою антифеодальних селянських воєн, вніс в арсенал форм і способів ПІВ на противника ряд помітних нововведень. Головним з них була поява ідеологічних тем, які розпалювали серед об'єктів впливу майнові, релігійні й правові суперечності, що на практиці призводило до деморалізації військ противника й отримання прихильників серед населення ворожої країни. До кінця феодалного періоду воєн усвідомлюється роль пропагандистських матеріалів і важливість створення умов для їхнього поширення, чітко визначається аудиторія, на яку здійснюється інформаційно-психологічний вплив. Мовні засоби стали широко доповнюватися графічним оформленням, що робило зміст тексту зрозумілим і покращувало його запам'ятовування.

В інформаційно-психологічному забезпеченні війн часів Середньовіччя певну роль відіграли релігійні ідеї. Особливо це виявилось в ході ідейно-пропагандистського забезпечення хрестових походів. Офіційно метою цих походів, організованих феодалними правителями Європи й освячених Папою Римським, було звільнення «Гробу Господнього» в Єрусалимі. Ця версія маскувала загарбницькі цілі світських і церковних правителів, їхнє прагнення заволодіти легендарними багатствами Сходу.

Поряд зі стратегічною лінією церковної пропаганди, що подавала агресивні війни як священні, під час хрестових походів відпрацьовувалися прийоми, що згодом стали типовими для психологічної війни. До них можна віднести дискредитацію противника шляхом поширен-

державами Сходу, відлучення від релігійної громади та прокляття, заборона поховання на громадському цвинтарі тощо.

У такому контексті вагомих результатів досягли єзуїти, які не тільки здійснювали систематизований моральний тиск на своїх противників, але й вперше започаткували використання листівок, лозунгів та організували фахову підготовку членів ордену, яким доручалася справа дискредитації противника у воєнні та мирні часи. У XIV-XVII століттях в ордену єзуїтів, який контролював політику майже всіх урядів Європи та налічував близько 300 тисяч активних членів (усе населення Європи на той час не перевищувало 25 млн осіб), існувала структура так званих «рад за чистоту релігії та боротьбу з еретизмом».

Не менш активно використовували канони релігії й мусульманські завойовники, що тримали своїх підданих у стані перманентної «священної війни» (джихад, газават), під час якої догми непримиренності до іновірства уживались з тактичними хитрощами. Тим, кого прагнули повернути до мусульманства, обіцяли різні привілеї, зокрема звільнення від податків або рабства.

Таким чином IIII бере початок ще з часів виникнення людства. Значною мірою він використовувався під час організації й ведення збройної боротьби. За цей час набули поширення: дезінформація, поширення чуток, використання друкованої пропаганди та ін.

Свідоме застосування слова з метою зниження бойових можливостей противника шляхом пропагандистської діяльності почалось на одній з перших стадій розвитку військового мистецтва. Уже в рабовласницький період завдання війни починають поділятися на завдання, що виконуються бойовими і не бойовими (пропагандистськими й психологічними) способами.

Разом з тим технічні можливості щодо ведення пропаганди серед населення і військ противника у стародавні часи були незначні. Вони зводилися переважно до виставляння на шляху проходження військ страхітливих знаків, написів на каменях, деревах і будовах, поширення чуток. У пізніший час з'явилися так звані «підкидні листи». У міру удосконалення видавничої справи стали використовуватися Друкарські засоби пропаганди. Але поки солдати й населення були безграмотні, ці засоби не відігравали помітної ролі в інформаційно-психологічному протиборстві.

Своєрідним історичним рубежем для появи масової пропаганди «Р»д противників і союзників стала французька революція кінця

противника стала набувати свого сучасного вигляду, почалося бурхливе вдосконалення її форм і методів.

Починаючи з XIII ст., пропаганда ділиться на «білу» й «чорну», під час ведення якої дійсне джерело приховане або фальсифіковане. На початку XIX ст. з'являється листівка-перепустка - документ, що об'єднав у собі пропагандистський текст і юридичні гарантії для того, хто здається в полон. У цей же період починає застосовуватися зворотний відпуск військовополонених.

2.1.2. Інформаційно-психологічне протиборство за часів українського козацтва

Славлетну сторінку в розвиток інформаційно-психологічного протиборства вписали й козаки України завдяки досить високому рівню військового мистецтва, одним із елементів якого було використання «військових хитрощів».

Із джерел воєнного мистецтва українського козацтва історія IIII збагачується специфічними тактичними прийомами, що мають національний характер та вживаються як елемент військово-психологічного супроводу бойових дій, належать до сфери «військових хитрощів» на полі бою і в районах бойових дій.

Так, запорожці надзвичайно багато уваги приділяли формуванню громадської думки про справедливість їх отаманів та дисциплінованість запорізького війська. Кожний випадок злочину стосовно місцевого населення суворо карався у присутності потерпілих. У період бойових дій було категорично заборонено вживання спиртного, контакти з жінками та провокації із поборами, а тим більше грабунками населення. Стосовно противника проводилась пропаганда людяного ставлення до військовополонених і роз'яснення умов переходу до лав запорізького війська як окремих вояків, так і цілих підрозділів. Безпосередньою пропагандою інтересів запорожців займалися кобзарі, які в емоційно доступній формі здійснювали, вживаючи сучасну термінологію, «заходи консолідуючої пропаганди».

Поширеною формою морального впливу на війська та населення противника було писання листів образливого характеру, які дискредитували керівництво противника. Запоріжці писали листи не тільки турецькому султану, але й польському королю, російському царю, римському Понтифіку. Нічого не відомо про отримання листів адре-

196
сетами та відповіді на них, але в результаті подібних заходів значно зменшувалась довіра до командування противника серед його

рядових вояків. Подібні заходи позитивно впливали на формування високого морально-психологічного стану власних військ та населення країни.

Черкаський і канівський староста Остафій Дашкович (1508- 1535) підготував перший український військовий трактат 1533 року, який було представлено польському королю Сигізмунду I як «Проект оборони України та створення регулярної прикордонної служби о. Дашкович, крім усього, знав мову татар і, часто буваючи на розвідках, лишався невпізнаним у їх таборі. Татари вважали його за свого, а завдяки здобутим відомостям він розбивав їх наголову.

Гетьман Дмитро Байда-Вишневецький увійшов до історії не лише як талановитий воєначальник. Велику спритність виявив Вишневецький у 1553 р., коли разом із нечисленним підрозділом козацького війська (як свідчать документи «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе») здійснив похід до самого Царгорода (Константинополя), де намагався дипломатично домовитися з турецьким султаном про припинення нападів турецьких орд на Україну. Чим закінчилися переговори, історії не відомо, однак є свідчення, що Вишневецький виїхав з турецької столиці з великими почестями й особистими дарунками від султана. Уже у 60-ті роки XVI ст. в народній думі, вписаній до рукопису Матвія Пійонтка, професора Краківської академії, знаходимо вказівки на використання психологічних прийомів у міжнародних контактах:

*В Царгороді на риночку Ой н'є
Байда мед-горілочку;
Ой н'є Байда - та не день не два.
Не одну нічку та годиничку.
Цар турецький до нього присилає,
Байду к себе підмовляє:
«Ой ти, Байдо, ти славнесенький!
Візьми в мене ти царівноньку.
Будеш паном на всю Вкраїноньку!»*

Уже тоді надзвичайну увагу Д. Вишневецький звертав на морально-психологічні чинники оцінки боєздатності військ противника. Про це свідчить думка самого Байди: «Цар кримський (хан Девлет-Гірей) з усіма людьми кримськими підступив під моє місто на Хортицький острів і приступом брав 24 дні. І Божим милосердям... відбився і побив у царя багатьох людей кращих, і пішов цар від мене з великим соромом».

Особа іншого видатного козака Северина Наливайка була

оповита легендами ще за його життя. Майбутній український гетьман народився в першій половині 60-х років XVI ст. В Острозькій академії здобув поважну на той час освіту. «Бавився з молодих літ за багатьох гетьманії козацьких багато, на багатьох місцях в землях неприятельських хлібом козацьким», - згадує сам Наливайко про роки своєї молодості. У вересні 1594 р. він здобуває одну з наймогутніших фортець на Придністров'ї- м. Тячин. Під час походу козацьке військо спалило м. Яси, де захопило багато зброї та провіанту. Головне, що це спричинило зміщення турецького ставленика з посади молдавського голови і тим самим сприяло здійсненню психологічного тиску стратегічного рівня на урядові коле Туреччини. Психологічні тактичні прийоми описані у розповіді слухцького старости М. Халецького про штурм козаками Наливайка укріплень білоруського Могильова восени 1595 р. Спочатку Наливайко обстрілював замок із гармат. Після цього козаки підкотили під одну вежу два вози пороху, продовжуючи гарматну стрільбу та демонструючи намір їх підпалити. Побачивши це, більшість міщан, які обороняли мури, просто повтікали з місця зі страху, а українські козаки без перешкод захопили одне з найбільших тогочасних міст Великого князівства Литовського. Литовські війська через деякий час намагалися відвоювати місто, але козаки самі залишили його, організувавши рухомий табір: «Досить потужно з густою стрільбою той Наливайко відходить, ні одного з людей своїх до битви не відпускаючи, за ним литовці нічого йому вчинити не можуть, а він людям нашим дуже шкодить*». Успішні дії проти переважаючих сил ворога забезпечувалися добре організованою розвідкою і контррозвідкою, умінням збирати й аналізувати інформацію, розповсюджувати дезінформацію. За словами тогочасних шпигунів, Наливайко «жодному полковнику не звіряється, що за годину має учинити*». Сая Северин на питання про його майбутні плани відповідав: «Давно би я по світу не ходив, якби хто відав, куди я маю обернутися».

У період визвольної війни Богдана Хмельницького серед так званих «військових хитрощів» також були тактичні прийоми, які мають безпосереднє відношення до тактики психологічної боротьби. Гнат Хоткевич описує такий випадок: «Два тижні тяг Хмельницький переговори, але татар не було, прийшов лиш малий їх відділ. Тоді Хмельницький пускається на воєнну хитрість: посилає переодягненого попом козака так, аби його могли схопити поляки, і от сей піп на муках зізнає, що Хмельницький присяг платити ханові щороку велику Д^{ст} нину, а за те хан прислав Хмельницькому 40 тисяч татар. А на ранок Хмельницький велів частині козаків замотати голови чалмами і змі-

шавшись з татарами відділу Карабіш-мурзи з криком «Алла-алла!» повалити до табору. Се мало творити ілюзію приходу 40-тисячної татарської армії. Штука вдалась. На свої очі поляки побачили, що піп говорив правду, - і страх напав на польське військо». Але, певне, не так страх, як дезорганізація.

Зрозуміло, що термін «психологічна боротьба*» тоді не використовувався, а було прийнято поняття «військові хитрощі». Але разом з тим для козаків психологічний тиск на противника завжди був складовим елементом у структурі боротьби з ворогом.

2.1.3. Розвиток інформаційно-психологічного протиборства у військових конфліктах XIX ст.

Початок XIX ст. пов'язують із військовими діями французів. У досягненні перемог над ворогом французи значну роль відводили ІПП. На початку XIX ст. у французьких підрозділах логістики з'явилась перша у військовій хронології штатна структура психологічної боротьби. Такою установою можна назвати друкарню армії Наполеона, що супроводжувала його штаб протягом майже всіх кампаній. Сам Бонапарт надзвичайно уважно ставився до питань організації ІПП на противника і його населення. «Моральний чинник відноситься до матеріального як три до одного», - стверджував він. Або: «Чотири газети можуть зробити більше, ніж 100-тисячна армія», - такі думки неодноразово висловлював він перед своїми маршалами. В європейських кампаніях 1804-1807 років надзвичайно ефективно використовувалась така форма ІПП, як розповсюдження фальшивих друкованих грошей з метою порушення системи матеріального забезпечення німецьких та австрійських військ.

Заохочувався перехід у полон, розповсюджувались прокламації тощо. В італійській та австрійській кампаніях 1804-1807 років Наполеон уміло використав газети та кореспондентів нейтральних держав (Швейцарії, Англії) для розповсюдження дезінформації про дислокацію власних військ. З цією метою він «створив резервний корпус на швейцарському кордоні, де постійно втрачалися таємні документи». Однак на початку бойових дій у Росії в 1812 році розповсюдження друкованих матеріалів на французькій мові та фальшивих асигнацій абсолютно не мало успіху, тому що російські селяни просто не вміли читати на французькій мові (як і на російській) та не розуміли вартості паперових грошей і тому майже всі асигнації з друкарні Наполеона (які за якістю не відрізнялись від російських) були зібрані та передані

До штабу Кутузова. У цьому випадку ефективність штатних підрозділів психологічної боротьби на тактичному рівні в армії Наполеона була невисокою. Разом з тим штаб Наполеона на стратегічному рівні успішно здійснив заходи щодо дискредитації найвищого командування російської армії в початковий період війни. Через дипломатичні та приватні канали й регулярні видання були поширені чутки про підкупність генералів російської армії німецького походження, а саме: Баркляя де Толлі, Вітгенштейна, Тотлебена. У результаті усунення скомпрометованих генералів та старших офіцерів від командування на період розслідування було суттєво послаблено управління військами, на що вказує багато дослідників цього періоду.

Успішну пропаганду серед військ і населення противника вели російські полководці О. В. Суворов та М. І. Кутузов.

О. В. Суворов у 1799 році під час італійського походу російської армії вперше здійснив психологічну операцію як складову частину єдиного плану бойових дій. Прийнятна для об'єкта впливу оцінка обстановки, переконлива аргументація й виразна мова зробили звернення Суворова до солдатів п'ємонтської армії досить дієвим: на сторону російсько-австрійських військ п'ємонтці переходили не тільки поодинокі, але й групами та навіть цілими частинами.

Письмове звернення до народу Польщі М. І. Кутузова, датоване 27 грудня 1812 р., вперше використовувалося як листівка-перепустка (так звана охоронна грамота). Це був прообраз листівки-перепустки в полон, що активно використовувалися у війнах і збройних конфліктах ХХ ст.

Командування російської армії також уміло використовувало звільнення військовополонених з метою пропаганди полону. На початку 1813 року французьке командування, стурбоване дуже частими випадками здачі в полон, оголосило по армії, що всі солдати після повернення з полону будуть продовжувати свою службу ще протягом 25 років, а ті, хто закінчить кампанію в рядах армії, назавжди будуть звільнені від подальших призовів. У французьких військах оголосили також, що росіяни взагалі в полон не беруть, а якщо деяким залишають життя, то тільки для того, щоб мучити в таборах.

Флігель-ад'ютант князь В. С. Трубецькой, ознайомившись з цими документами, написав Аракчєєву: «Чи не думаєте ви, Ваша світлосте, що корисно було б нинішніх полонених звільнити й відправити їх для того, щоб вони розповіли товаришам своїм, як у нас з ними обходяться». Це й було зроблено протягом 1813-1814 років. Ті, хто повернувся з полону, спростували тези наполеонівської пропаганди. Усього, за даними штабу Кутузова, з 640 тис. французів, які перейшли російський кордон

протягом 1812 року, 160 тис. здалися в полон.

200

Історія розвитку засобів ІПП цього періоду славиться технічними досягненнями. Перший випадок розповсюдження листівок з повітря трапився у Франції. Під час Паризької комуні в 1871 році агітатори комунарів здійснили кілька успішних акцій - на повітряних кулях вони перелітали над позиціями німецьких військ, що оточували Париж, та розкидали листівки з прокламаціями «Ради комуні» над містечками та селами на рекордні для того часу відстані від місця вильоту - 200 км. У результаті таких заходів тимчасово вдалось забезпечити продовольством населення Парижа.

Подальшого розвитку набули такі напрями ІПП, як: обґрунтування причин розв'язання агресії, дискредитація керівництва противника, внесення розколу й протиріч у його ряди, фальсифікація історичних подій. З'явилися технічні можливості вести друковану пропаганду шляхом видання та доведення до об'єкта впливу памфлетів, маніфестів, відозв, звернень, листів, інформаційних листівок. Застосовується метод відпуску військовополонених із пропагандистськими цілями.

Заходи ІПП стали узгоджуватися з бойовими завданнями, які виконують збройні сили. І хоча до цього періоду не було створено жодного спеціального військово-пропагандистського органу, ІПВ уже став частиною воєнного мистецтва.

Отже, ІПП бере початок від становлення цивілізованого суспільства. З формуванням держави як органу управління суспільством виникає й розвивається ІПВ на свідомість людини. За допомогою ІПВ людство вирішує безліч проблем без застосування збройної боротьби.

Науковий і технічний прогрес сприяє розвитку технічних засобів ІПП. Прикладом цього є застосування повітряних куль у Франції, артилерії у США та інших технічних засобів у різних країнах.

2.2. Формування основ теорії і практики інформаційно-психологічного протиборства в роки Першої світової війни та в міжвоєнний період (1919—1939)

2.2.1. Інформаційно-психологічне протиборство під час Першої світової війни

На самому початку війни уряди воюючих країн, окрім Німеччини, дійшли висновку щодо необхідності створення спеціального апа-

рату для ведення пропаганди серед військ і населення противника й впливу на громадську думку в нейтральних країнах. З цього часу подібні органи почали з'являтися у всіх арміях провідних країн світу. В Німеччині вони з'явилися після 1918 р.

У роки Першої світової війни, коли радіо не стало ще засобом масового зв'язку, а гучномовні установки були дуже примітивні й за своєю ефективністю лише трохи відрізнялися від рупорів, пропагандистський і психологічний впливи здійснювалися переважно за допомогою друкарської продукції. Її основними видами були: листівки, газети, брошури, листи полонених, плакати, фальшиві продовольчі картки та ін.

Найбільшого поширення в роки Першої світової війни набули листівки. Першими з відомих серед них були листи німецьких військовополонених (які знаходились в англійських таборах) своїм родичам. Завдяки винайденню в Англії офсетного друку копії листів військовополонених готувалися дуже ретельно, навіть колір чорнила в них відповідав оригіналу. Часто німецькі солдати приймали ці листівки за оригінали листів і тому пересилали поштою родичам полоненого. До листів не вносилося жодних змін чи приписок. Пропагандистський сенс полягав у відповідному виборі листів. Перевага віддавалася, по-перше, тим, у яких мова велася про добре ставлення до полонених.

Особливою популярністю у солдатів користувалися ілюстровані листівки. У деяких з них використовувалася гостра класова аргументація. Відповідальність за розв'язання й ведення війни покладалася на німецького кайзера, пруське юнкерство, військову бюрократію. Полоненим давали читати таку літературу, яку Німеччина не допускала в ряди своїх солдатів і робочих під страхом каторги. Тут були й листи К. Лібкнехта, і соціалістичні газети з Німеччини і т. ін. Робилося це для того, щоб через листи полонених вплинути на моральний дух населення Німеччини.

Із зростанням і зміцненням довіри до англійської пропаганди стало можливим за допомогою листівок поступово зменшити ненависть з боку солдатів противника. Це призвело до того, що німецькі солдати на ділянках англо-німецького фронту вже не билися до останнього, а здавалися значно раніше, ніж, наприклад, французам.

Найбільш зловідомою в пропагандистському обігу американців стосовно німців була продовольча тема. Одне лише перерахування назв харчових продуктів добового раціону військовополонених мало велику привабливу силу, яка діяла на армію голодних солдатів, які

знають, що на їх батьківщині також голодують. Так, у листівці американських експедиційних військ, виконаній у формі німецької польової поштової листівки, йшлося: «Підними цю листівку, напиши на ній адресу своєї сім'ї. Якщо ти потрапиш в полон до американців, то передай цю листівку першому офіцерові, який проводить допит. Він зобов'язаний відправити її твоїм рідним. Далі йшов текст: «Я знаходжуся в полоні, легко (важко) поранений (не поранений). Не турбуйтеся про мене. Нас добре годують: дають яловичину, білий хліб, картоплю, боби й горох, вершки, каву, молоко, масло, тютюн і т. п. (непотрібне закреслювати)».

Разом із листівками з вересня 1918 р. англійці почали видання маскувальних окопних газет. Поряд із заголовком в газетах розміщувався портрет кайзера, а також зазначалася ціна - 10 фенінгів. Газети були прекрасним матеріалом для впливу на німецьких солдат, які, щоб хоч якось скоротати час, читали абсолютно все, що попадалося їм під руку. Газети виходили тиражем 250-500 тис. примірників щотижня.

Листівки видавалися чималими тиражами. Так, у жовтні 1918 р. тільки в Англії було видано 5 млн 360 тис. листівок. Спочатку пропагандистські матеріали розповсюджувалися спеціально виділеною авіаескадрильєю. У 1918 р. в Англії був винайдений і випробуваний агітаційний снаряд.

З самого початку війни англійці захопили ініціативу у веденні пропаганди на противника й утримували її до кінця. Було зроблено багато помилок, не у всьому їх супроводжував успіх, але вони багато чому навчилися, унаслідок чого англійська пропаганда майже завжди досягла поставлених цілей. Генерал Людендорф так оцінив ефективність англійської пропаганди на німців: «Ми були так майстерно і в такому обсязі піддані ворожій пропаганді, що незабаром багато хто був не в змозі розрізнити, що є пропагандою противника, а що — його власним сприйняттям... Ми не билися більше до останньої краплі крові. Багато німців не хотіли більше вмирати за Вітчизну».

Першою, на думку британських фахівців, умовою ефективності пропаганди на противника було те, що вона розглядалася як державна справа. Практично це виражалося в тому, що міністерство інформації було частиною державного апарату й знаходилося в щонайтиснішому зв'язку з прем'єром, міністерством закордонних справ і військовими відомством.

По-друге, в Англії чудово розуміли, що успіх пропаганди великою мірою залежить від її масового застосування; англійці не шкодували

грошей на пропаганду, пам'ятаючи, що витрати окупляться сторицею.

По-третє, міністерству інформації вдалося так будувати й проводити пропаганду, що для її об'єктів залишалася прихованою основна мета - повернути противника на свою сторону. Найкраща пропаганда та, за якої об'єкт впливу не відчуває, що на нього впливають.

В 1922 р. у 12-му томі Британської енциклопедії були викладені принципи англійської пропаганди. Основні з них зводилися до наступного: «Правда має ціну тільки тоді, коли вона дієва. Повна правда взагалі зайва і майже завжди здатна привести до помилок. Використовувати правду можна лише частково. Підозрілість, яку викликає всяка явна пропаганда, зменшує її ефективність. З цього слід зробити висновок, що велика частина роботи повинна вестися непомітно».

Тактичні принципи пропаганди були сформульовані таким чином:

- повинні бути розповсюджені такі способи навіювання, які можуть викликати специфічний інтерес серед окремих груп населення;
- мають бути вибрані такі способи навіювання, які можуть анулювати небажані ідеї, що викликані в населення можливими для умовчання подіями;
- необхідно використовувати такі способи навіювання, які мають шанси не викликати спростування до тих пір, поки не буде досягнута мета пропаганди. З цього виходить, що потрібно уникати суперечностей самому собі в одних і тих самих контекстах, що спрямовуються на одну і ту ж групу населення.

Відповідно до цих принципів вдалий вибір матеріалу для пропаганди припускає точне передбачення не тільки найближчих результатів його розповсюдження, але також і протидій, які можуть бути ним викликані.

Найбільш практичний метод для пропагандиста полягає в тому, щоб виробити в собі звичку в думках ототожнювати себе з тими, на кого він хоче вплинути, і досліджувати всі можливі підходи для того, щоб заволодіти їхньою увагою. Тому персонал для пропаганди повинен бути набраний з осіб, що близько знають ті групи населення, з якими їм доведеться мати справу.

За час Першої світової війни відбулося небувале за такий короткий проміжок часу вдосконалення як теорії, так і техніки пропаганди на війська та населення противника. Пропагандистські органи воюючих держав опанували прийоми спритного підроблювання брехні під правдоподібність, почали ґрунтувати свою діяльність на досягненнях

психології, привертати до роботи найкращі сили журналістів, лінійні офіцери і графіків, отримали у своє розпорядження великі матеріальні кошти. Від вузького кола тематики на початку війни (переважно дискредитація військово-політичного керівництва), від наївних, погано виконаних з точки зору поліграфії листівок пропагандистські органи воюючих держав вже на другому році війни перейшли до використання значно ширшого кола тем, уміло розпалювали суперечності в таборі противника, здійснювали психологічний вплив на його війська, розповсюджували занепадницькі настрої серед цивільного населення.

Розрізнені спочатку пропагандистські органи країн Антанти до кінця війни почали скоординувати свої плани, нарощувати зусилля на головних напрямках: на пропаганді безнадійності військово-політичного становища Німеччини й Австро-Угорщини, переконанні населення й армій цих країн у непохитній потужності держав Антанти і, нарешті, на пропаганді полону.

Розуміння важливості вирішення пропагандистських задач і прагнення погоджувати зусилля призвели до скликання в серпні 1918 р. в Лондоні загальносоюзницької конференції з пропаганди. За своєю суттю вона була першим міжнародним форумом у галузі формування теорії пропаганди на війська й населення противника. Ця конференція підвела підсумки діяльності пропагандистських органів, узагальнила накопичений досвід і виробила рекомендації з ведення узгодженої між союзниками пропаганди на Німеччину й Австро-Угорщину. До кінця війни пропаганда країн Антанти підкорялася єдиному верховному командуванню. Був створений спеціальний штаб із організації впливу на війська та населення противника, в якому діяли різні національні секції.

Відразу ж після закінчення Першої світової війни керівники армій провідних світових держав виявили підвищену цікавість до її політичного досвіду. Його вивчення та узагальнення велося не лише заради інтересу, воно здійснювалося перш за все для того, щоб пропагандистські апарати армій могли повністю врахувати прорахунки та помилки, допущені ними самими, а також їхніми противниками. П. Уорбертон писав: «Сьогодні основним завданням у війні є не знищення збройних сил противника, як це було раніше, а подавлення морального стану населення ворожої країни в цілому до такого рівня, щоб воно примусило свій уряд піти на укладення мирного договору. Збройне зіткнення армій - це лише один із способів досягнення цієї мети».

Таку думку поділяли багато західних соціологів та військових, хоча

практично для втілення її в життя було зроблено дуже мало,

205

оскільки аж до самого початку війни з гітлерівською Німеччиною більшість політичних керівників провідних держав світу була переконана, що узагальнення досвіду попередньої війни буде цілком достатньо для ведення успішної пропаганди в майбутніх протистояннях.

Таким чином. Перша світова війна дала винятково могутній поштовх для розвитку пропаганди як засобу досягнення військової мети, перетворила її в спеціальний вид зброї, що дійсно допомагає армії виконувати бойові завдання.

Під час Першої світової війни пропаганда на війська і населення противника з випадкової зброї перетворилася на один з провідних військових інструментів. Цьому об'єктивному процесу сприяла поява поліграфічних машин, які забезпечують розмноження листівок мільйонними тиражами, впровадження недорогих засобів доставки друкарської продукції до адресата, розповсюдження письменності серед більшості населення країн, що брали участь у війні.

У ході війни вперше були створені спеціальні органи й організації, що займаються питаннями ведення пропаганди на війська і населення противника.

Основними темами для інформаційно-пропагандистських матеріалів стали: залякування противника своєю потужністю (часто уявною); проголошення справедливого характеру війни зі свого боку і звинувачення супротивника у веденні війни несправедливої, загарбницької; загострення протиріч у таборі противника (зокрема національних, расових, майнових, релігійних, правових), розкол союзів; дискредитація політичного й військового керівництва противника; пропаганда полону.

До кінця Першої світової війни склалася одна з основних форм ведення пропаганди на війська й населення противника - друкована пропаганда з її видами: листівка, газета, брошура, плакат, листи військовополонених тощо. Подальший розвиток отримала уся пропаганда, зокрема з використанням простих технічних засобів. У обмежених масштабах вперше заявила про себе радіопропаганда. З'явився майже весь комплект технічних засобів розповсюдження інформаційно-пропагандистських матеріалів: повітряні кулі, авіабомби, авіаційні контейнери, агітснаряди, агітміни, агітгранати.

У період Першої світової війни були сформульовані окремі теоретичні положення, що стосуються принципів ведення пропаганди:

1. Першою вельми важливою умовою ефективності пропаганди на

Сутність інформаційно-психологічного протиборство

війська й населення противника стало те, що вона повинна бути 206

державною справою і вестися державними організаціями. При цьому в кожному конкретному випадку її застосування мають бути поставлені ясні, реальні цілі й завдання. У коаліційній війні необхідна координація зусиль у сфері пропаганди на війська й населення противника, тобто пропаганда повинна бути справою об'єднаного командування.

2. Успіх пропаганди великою мірою залежить від її масового застосування. У зв'язку з цим вона повинна використовувати всі наявні в її арсеналі форми й методи, для її забезпечення повинні виділятися необхідні матеріальні та технічні кошти. Пропаганда повинна вестися на зрозумілій народу мові, зокрема з використанням відповідних діалектів.

3. Пропаганда має здійснюватись так, щоб її об'єкт не підозрював, що цей інформаційно-пропагандистський документ спеціально призначений для нього. Найкраща пропаганда та, за якої об'єкт впливу не відчуває, що на нього впливають.

4. Люди зазвичай охоче вірять тому, чому їм хочеться вірити. Пропаганда на війська та населення противника завжди повинна враховувати ці потреби й інтереси та відповідно до них будувати зміст своїх інформаційно-пропагандистських матеріалів.

5. Контроль за проходженням інформації, суворий нагляд за публікацією різних вістей, цензура та заборона на інформацію постійно негативно впливають на маси, викликають загальне обурення. Пропаганда повинна використовувати цю обставину, бо наполовину інформовані особи завжди жадають дізнатися все, а це - знахідка для пропагандиста.

6. Дискредитації не підлягають особи, які мають авторитет серед певної групи населення або особового складу збройних сил. Особливо педантично слід підходити до ведення пропаганди, спрямованої на дискредитацію коронованих персон, керівників партій і рухів.

Під час Першої світової війни була вирішена дуже важлива проблема інформаційно-психологічного протиборства не тільки у цілому, в рамках усієї війни, що ведеться, але й забезпечення вирішення задач конкретної бойової операції засобами пропаганди.

2.2.2. Діяльність політорганів Червоної армії серед військ противника в міжвоєнний період (1919—1939)

Високому загалом рівню всієї роботи політорганів Червоної армії серед військ противника в міжвоєнний період (1919-1939) сприяла

значна увага до неї з боку ЦК РКП (б), який забезпечував узгодженість пропагандистських зусиль партійних, радянських і військовий органів, мобілізацію для ведення пропаганди необхідних сил і засобів, використання найбільш доцільних для того періоду форм і методів ідеологічної дії.

У більшовицькій пропаганді відбивався в першу чергу той факт, що боротьба Радянської Росії проти іноземних інтервентів і білогвардійців мала гострий класовий характер, була боротьбою двох протилежних соціальних систем. Шляхом пропаганди соціалістичних ідей більшовики ставили завдання добитися політичного прозріння солдатів противника, змінити їх погляди на характер війни, яку вони вели в Росії, збудити їх класову самосвідомість. Впливаючи на класові почуття, більшовицька пропаганда прагнула добитися повного розшарування ворожої армії, підірвати її єдність і зробити більш уразливою на полі бою.

Політична робота серед інтервентів відрізнялася від агітації та пропаганди у військах білогвардійців. Солдатам інтервентів розкривали, в першу чергу, загарбницькі цілі урядів Німеччини, США, Англії, Франції і Японії в Росії, серед них велася пропаганда антиімперіалістичних ідей, пролетарської солідарності трудящих усіх країн. Солдатів закликали підтримувати гасло «Руки геть від Радянської Росії!». Як шляхи виходу з війни пропонувалося:

- припинити боротьбу проти Радянської Республіки і за прикладом трудящих Росії повернути зброю проти своїх класових ворогів - капіталістів;
- відмовлятися воювати й вимагати від свого командування негайного повернення додому;
- здаватися в полон Червоній Армії.

Найбільш дієвим виявився заклик вимагати відправки додому, бо він найбільшою мірою відповідав обстановці, що склалася, особливостям національної психології солдатів воюючих держав, співпадав з вимогами населення цих країн.

У процесі ведення політичної роботи серед інтервентів та білогвардійців велика увага приділялася врахуванню класової психології населення і солдатів противника. Загалом, як показав досвід війни, успіх пропаганди значною мірою залежав від того, наскільки ідеологічні установки відображали психологію тих людей, які представляли основні групи населення й склали кістяк армії противника.

Основним методом впливу на свідомість солдатів військ противника був метод ідеологічного переконання з класових позицій. Водночас

208 в окремих випадках використовувалися можливості психологічного впливу на масову свідомість особового складу військ противника. Так, у частинах врангелівської армії, розташованих у м. Керчі, з'явилися випадки незадоволення командним складом, переходу на сторону червоних. Тоді командування цієї армії стало поширювати чутки про те, що червоні війська голодують (не мають цукру, тютюну тощо). Ця агітація проводилася спеціально підготовленими військовослужбовцями, що переодягнулися в червоноармійську форму й виступали під виглядом полонених червоноармійців. Потім у місця розташування цих військ з літаків червоної авіації були скинуті зазначені продукти, а на коробках сірників були написані короткі, змістовні гасла, що відповідали цьому моменту.

У політичній роботі серед військ і населення противника провідне місце займала друкована пропаганда. Використовувалися: усна пропаганда, наочна агітація, зворотна відпустка військовополонених, меншою мірою - радіопропаганда.

Основними видами друкованої продукції на війська й населення противника були листівки, газети й брошури. Вони видавалися як центральними органами в Москві та Петрограді, так і безпосередньо на місцях - політичними організаціями Червоної Армії, підпільними більшовицькими організаціями.

Тільки політорганами Червоної Армії в 1919-1920 роках видавалося 80 найменувань спеціальних газет і журналів. Навіть політвідділи деяких дивізій видавали невеликі газети для солдатів противника.

Тиражі агітаційно-пропагандистської літератури на ті часи були значними. Листівки та брошури видавалися сотнями назв і тиражами в десятки і сотні тисяч екземплярів. Так, у вирішальні місяці боротьби з Юденічем (листопад-грудень 1919 р.) 8-а армія розповсюдила самих лише листівок 4 млн екземплярів.

Розповсюдження агітаційної літератури серед військ і населення противника здійснювалося за допомогою місцевого населення, спеціальних посильних-лазутчиків, літаками, розвідувальними загонами, за вітром, за течією річки, шляхом розклеювання на будовах, розкидання на вулицях, дорогах, залишення в приміщеннях під час відступу.

Усна пропаганда також велася як на окупованій території, так і безпосередньо на фронті. В окупованих районах основним видом усної пропаганди були індивідуальні бесіди. Більшовицькі агітатори, що володіли іноземною мовою, висувалися ближче до ворожих позицій і гучним голосом зверталися до солдатів противника. Іноді під час та-

Частина 2

ких звернень зав'язувалися бесіди між агітаторами й солдатами противника. На деяких ділянках фронту пропагандисти використовували рупори. На західному фронті політуправління для ведення усної агітації використовувало агітпоїзд, який пересувався від станції до станції і вів агітацію серед місцевих поляків.

Велика політична робота проводилася серед військовополонених. Вона здійснювалася в першу чергу Федерацією іноземних груп при ЦК РКП(б). Про ефективність цієї роботи свідчить той факт, що вже до вересня 1918 р. в Червоній Армії служили більше 130 тисяч іноземних військовополонених. Частина військовополонених притягувалася до конкретної пропагандистської діяльності за лінією фронту.

Привабливість радянської пропаганди полягала в тому, що, указуючи на успіхи й досягнення радянської влади, вона не приховувала труднощів і недоліків, що мали місце в країні. У газетах і листівках відверто розповідалося про бідність, голод, розруху, нестачу промислових і продовольчих товарів. Створюючи видимість об'єктивності пропаганди, більшовики прагнули завоювати довіру солдатів і трудового населення противника. Основна мета політичної роботи серед населення і військ противника полягала в тому, щоб повернути солдатів і населення інших країн на свій бік і, якщо не зробити з них союзників, то хоча б нейтралізувати їх.

Висока оперативність пропаганди на противника досягалася в першу чергу за рахунок виконання цієї роботи низовими ланками - політвідділами армій і дивізій.

У роки громадянської війни й іноземної інтервенції на перших порах більшовицька пропаганда не була позбавлена недоліків. Не склався ще повністю апарат пропаганди на війська й населення противника. Іноді, не маючи чітких директив та інструкцій, особливо в перший період, досвідчених кадрів, місцеві партійні організації, політоргани вимушені були часто працювати наосліп, на свій страх і ризик.

Погано велася пропаганда серед солдатів країн-васалів Антанти: греків, африканців. те саме стосувалось і агітроботи серед румунів, солдат прибалтійських національностей. Були недоліки і в підготовці агітаційно-пропагандистських матеріалів. Значна частина листівок мала загальнополітичний характер й не була спрямована на конкретного адресата. Деякі листівки були дуже довгими, не містили чіткої й вагомій аргументації.

Радянська пропаганда серед військ і населення противника велася з урахуванням міжнародного положення, що склалося в той

210 період, військово-політичної обстановки в країні, відповідно до ходу бойових дій на фронтах. Вона базувалася на постулатах більшовиків про класову боротьбу, протиріччя імперіалізму. Найважливіше значення для успіху радянської пропаганди мало знання імперіалістичної пропаганди, морально-політичного стану військ противника.

Причин для високої ефективності більшовицької пропаганди серед військ і населення противника, без сумніву, було немало. До них разом зі сприятливими умовами обстановки, досвідом пропагандистської роботи, отриманим більшовиками в підпіллі, допомогою з боку компартій інших країн, зокрема кадрами, належала та величезна увага, яка приділялася політичній роботі серед військ і населення противника з боку державного та партійного керівництва, виділення значних грошових коштів, людських і матеріальних ресурсів на організацію та функціонування пропагандистського апарату й т. ін. Кожний з цих чинників відіграв певну роль. Проте навряд чи є обґрунтованим твердження деяких дослідників про те, що дієвість радянської пропаганди в роки громадянської війни й іноземної військової інтервенції пояснювалася перш за все її «високим ідейним змістом». Звичайно, політичний зміст - основа пропаганди. Але головне для ефективності пропагандистського впливу не сам зміст агітаційно-пропагандистських матеріалів, і вже тим більше не їх ідейний рівень, а відповідність змісту пропаганди військово-політичному положенню, морально-політичному стану населення й особового складу військ супротивника, конкретній оперативно-тактичній обстановці.

Досвід більшовицької пропаганди із захисту радянської влади є досить специфічним, оскільки здійснювався в умовах громадянської війни, де соціальний момент грає провідну роль. Тому ідеології й соціальній психології відводилося вирішальне місце у процесі ведення політичної роботи серед військ і населення противника.

Після закінчення громадянської війни в Росії досвід ведення політичної роботи у лавах ворога по-справжньому серйозно вивчений не був. У післявоєнний період проблемам, пов'язаним із роллю морального чинника, приділялося недостатньо уваги.

Значних втрат формуванню концептуальних поглядів на ведення політичної роботи серед військ і населення противника заподіяло помилкове визначення характеру майбутньої війни, яка розглядалася як «класова, революційна». У доповіді С. М. Будьонного, прочитаній 24 березня 1929 р. на засіданні секції з вивчення проблем війни ¹⁸ Комуністичній Академії, щодо питання про специфіку майбутньої

війни було сказано: «Військовий характер нашої майбутньої війни визначити не важко, зважаючи на домінуючу роль в нашій класовій боротьбі політичних чинників. Основним стрижнем у нашій війні з кільцем буржуазних держав буде прагнення перетворити війну СРСР як держави у війну цивільну між пролетаріатом і світовою буржуазією. План війни й операцій треба будувати, виходячи з цієї основної ідеї».

Відповідно до цієї оцінки був зроблений висновок про те, що імперіалістичні агресори зустрінуть відсіч не тільки з боку Червоної Армії, але й у тилу від трудящих власних країн. Так, М. В. Фрунзе стверджував, що «в бойових операціях ми можемо спиратися не тільки на сили, що є усередині нашої країни, але й на пригноблені маси трудящих по той бік фронту».

Недооцінка значення політичної роботи серед військ і населення противника, що сталася в 30-і роки, у край негативно позначилася як на розробці методів її ведення, так і на професійному рівні підготовки кадрів, технічному оснащенні формувань політорганів. Єдине, що залишилося після громадянської війни в сфері готовності до ведення політичної роботи серед військ і населення противника - агітпоїзди з друкарнями в прикордонних військових округах, на базі яких можна було видавати газети й листівки на іноземних мовах. З таким багажем політоргани Червоної Армії й підійшли до літа 1938 р. - моменту ускладнення обстановки на далекосхідних рубежах СРСР.

Під час військового конфлікту біля озера Хасан агітпоїзд 1-ої Окремої Червонопрапорної армії (ОКА), у друкарні якого були комплекти японського, китайського і корейського шрифтів, був у серпні 1938 р. укомплектований творчими працівниками зі складу редакції газети «Правда». Потяг знаходився в м. Ворошилове (Уссурійське), де і була підготовлена й видана листівка на японській мові. Проте розповсюджувати її не довелося, оскільки військові дії до того часу вже закінчилися.

Бойові дії біля озера Хасан показали невідповідність політорганів 1-ї ОКА до ведення пропаганди серед військ противника й одночасно підтвердили необхідність її оперативного розгортання у своєрідних умовах далекосхідної арени військових дій.

Незважаючи на цей урок, політична робота серед япономаньчжурських військ, зосереджених в районі Халхін-Голу, розгорталася поволі, незграбно. Тільки 5 червня 1939 р. ПУРСЧА видало директиву № 0169 «Про проведення ідеологічної боротьби з проти-

вником». Відсутність досвідчених працівників призвела до того, що лише через 18 днів після початку бойових дій на Халхін-Голі були складені тексти перших листівок.

У цей час народний комісар оборони СРСР декількома наказами ввів штат із 24 редакцій на іноземних мовах у прикордонних військових округах, окремих арміях, а також армійських групах. Загальне керівництво роботою редакцій здійснював відділ пропаганди й агітації ПУРСЧА.

Помилки у пропаганді, її абстрактний «класовий» характер стали однією з причин низької ефективності пропагандистського впливу листівок на японських військовослужбовців. Якщо з 60 тис. японських військ на Халхін-Голі загальні втрати убитими й пораненими склали більше 20 тис. осіб, то, незважаючи на безнадійне положення окремих частин, у полон було взято тільки 90 японських військовослужбовців, причому лише 4 здалися добровільно під впливом радянської пропаганди. У той же час, хоча пропаганді на союзників японців приділялася значно менше уваги, найбільші успіхи були досягнуті саме під час впливу на маньчжурські частини.

Таким чином, факти свідчать про те, що головний об'єкт російської пропаганди на Халхін-Голі був вибраний невдало. Унаслідок цього багато зусиль було витрачено на осіб, які мали високий бойовий дух, стійкі антирадянські стереотипи і були дисциплінованими японськими військовослужбовцями. Водночас незначна увага приділялася впливу на осіб зі слабшим бойовим духом, союзників японської армії.

Не дивно, що багато помилок, допущених під час ведення політичної роботи серед військ противника в ході бойових дій біля о. Хасан і р. Халхін-Гол, були знов повторені в період радянсько-фінської війни. Підготовка до здійснення пропагандистського впливу на противника розпочалася за декілька місяців до оголошення війни з Фінляндією. 1 липня 1939 р. була повністю розгорнута редакція газети на фінській мові «Кансан валта» («Голос народу»). Починаючи з 27 листопада, штат редакції повністю укомплектований уродженцями Фінляндії і вона почала роботу з випуску газет і листівок для військових потреб.

Додатковий імпульс підготовці до ведення пропаганди на Фінляндію дало створення 25 вересня 1939 р. в політуправлінні Ленінградського військового округу відділення із роботи серед військ і населення противника з 10 осіб, до складу якого входили: начальник відділення і по три перекладачі фінської, латвійської й естонської мов.

Важливим чинником, що знизив можливість підготовки до ведення підривної пропаганди, були примітивні уявлення про противника у свідомості командного складу РСЧА, які були неадекватні дійсному стану речей. Це було характерно як для знань з суто військових питань, так і для інформації про морально-політичний потенціал противника. Надалі слабке знання особливостей противника породило надмірно «ліві» гасла й заклики як, наприклад, «створювати ради солдатів, щоб скидати уряд» і т. ін. За місяць до початку війни були розроблені маршрути доставки листівок у стрілецькі корпуси, дивізії, на аеродроми. Зі складу відділення завчасно було виділено двох працівників, відповідальних за видачу і транспортування листівок. Вони в перших числах листопада 1939 р. здійснили ознайомлюючі поїздки по маршрутах.

Однією з найбільш вдалих листівок було «Звернення до солдатів фінської армії від солдатів Червоної Армії» у формі довірливої розмови. Листівка відрзнялася ясністю й простотою викладу, переконливою аргументацією та хорошим знанням національно-психологічних особливостей фінів, у ній ставилися питання для роздумів без гучних слів і прокламацій.

Під час війни основна частина листівок (17 млн екземплярів) була поширена авіацією, приблизно 5 млн екземплярів було розповсюджено за допомогою агітснарядів, близько 200 тис. листівок закинуто в розташування противника агітмінами.

Вивчення документів, аналіз мемуарної літератури свідчать про низьку ефективність пропагандистського впливу на війська й населення Фінляндії. Із понад 23,6 тис. безповоротних втрат фінської армії полонені складали ненабагато більше — 400 осіб. Лише чотири з них заявили, що здалися в полон під впливом читання радянських листівок. У фінській армії читання агітматеріалів противника не заборонялося, оскільки командування було упевнене в їх неефективності.

Таким чином, висновки, зроблені з уроків військових конфліктів 1939-1940 років і прийняті відповідно до них рішення були значною мірою неефективними. Ці кроки, як і загалом підготовка СРСР і його збройних сил до організації оборони від гітлерівської Німеччини, були зроблені надто пізно й виявилися недостатніми для забезпечення готовності до розгортання ефективної психологічної боротьби з противником в бойових умовах.

2.3. Інформаційно-психологічне протиборство у роки Другої світової війни (1939-1945)

2.3.1. Особливості ведення пропаганди Німеччиною і СРСР серед військ та населення противника в роки Другої світової війни

На особливу увагу заслуговує організація пропаганди на війська й населення противника фашистської Німеччини.

Із перших кроків своєї політичної діяльності Гітлер надавав надзвичайно великого значення пропаганді. У книжці «Майн Кампф» він у спеціальному розділі розглядав основні принципи пропаганди. Проте, яку роль гітлерівці відводили пропаганді, свідчить той факт, що в залі, де відбувався Нюрнберзький з'їзд націонал-соціалістичної партії 1935 року, на стіні висів плакат із написом: «Пропаганда привела нас до влади, пропаганда дозволила зберегти владу, пропаганда дасть нам змогу завоювати світ*».

Гітлерівське керівництво ставило пропагандистську війну за значенням і потенційною ефективністю в один ряд зі збройною, економічною та дипломатичною боротьбою. Визначаючи своє ставлення до пропагандистських методів впливу на противника, Гітлер зазначав: «Місце артилерійської підготовки для фронтальної атаки піхоти в траншейній війні в майбутньому займе побудована на цілком нових засадах пропаганда, призначення якої буде - зламати противника психологічно до того, як армії взагалі почнуть діяти».

Очолоючи імперське міністерство пропаганди, Геббельс так визначав роль інформації в майбутніх воєнних кампаніях: «Інформація на війні є бойовим засобом. Її використовують із метою ведення війни, а не для передачі відомостей».

Вплив на громадську думку зарубіжних країн передбачалось здійснювати такими способами:

1. Поширення інформації через інформантства, радіо, через доставку за кордон німецьких газет і журналів, листівок, через агентурну мережу.
2. Через німецьких кореспондентів за кордоном.
3. Через проведення виставок-ярмарок у Німеччині, участь у та них виставках за кордоном.
4. Здійснення програм обміну з дружніми країнами в різних галузях (наука, мистецтво, спорт, виховання молоді та ін.).

29 серпня 1939 р. була здійснена остання передвоєнна пропаган-

дистська спроба звинуватити Польщу в агресивності й таким чином перекласти відповідальність на неї за розв'язання війни. Польська кампанія для підрозділів пропаганди пройшла цілком успішно: тільки в результаті розповсюдження листівок однією ротою пропаганди в районі Модлін-Варшава майже 1 тис. поляків добровільно перейшли на сторону Вермахту.

Німецька пропаганда досягла свого найбільшого успіху в 1940 році, в період бойових дій з окупації Франції. Основними важелями геббельсівської пропаганди були «чорні» передавачі, які видавали себе за французькі радіостанції. За їх допомогою поширювалися різноманітні чутки, піддавалися нищівній критиці уряд і армія Франції, сіялися невпевненість та панічні настрої серед населення і французьких військовослужбовців.

Наприкінці 1940 року керівники основних пропагандистських центрів рейху ставили завдання, спрямовані на підготовку до ведення війни проти СРСР. У всіх установах і відомствах негайно активізувалася робота з отримання й узагальнення матеріалів, призначених для пропаганди проти СРСР із початком війни.

Найбільших успіхів пропагандистська машина Вермахту досягла у 1942 році. Велика кількість перебіжчиків і полонених у 1941 році пояснюється, передусім, винятково сприятливою бойовою обстановкою, що склалася на користь фашистської Німеччини. Тому приписувати успіхи цього року лише ефектному впливові пропаганди було б неправильно. Що ж стосується 1942 року, то за період із травня до грудня до німців добровільно перейшло 79 319 червоноармійців. Багато було також тих, хто добровільно здався у полон.

В основу німецької пропаганди лягли такі тези:

- обґрунтування раптового нападу на СРСР: «Жидівсько-комуністичний уряд, який очолює Джугашвілі-Сталін, порушив договори, що були укладені з Німеччиною»;
- визвольна місія Вермахту: «Німецьким військам наказано вигнати комуністів, які мордують та експлуатують народи СРСР»;
- становище у СРСР: «Вам обіцяли соціалізм і справедливість - ви ж отримали убогість і знущання»;
- спільна боротьба: «Поверніть вашу зброю проти цієї влади — і ви звільните світ від ворогів людства».

Пропагандистський апарат Вермахту чільне місце відводив генералові Власову. Основою цієї пропагандистської акції стало гасло: «Росіяни перебігають до росіян». Частину листівок склали представники Власова, власівці також брали участь у веденні передач через гучномовні станції. Неодноразово озвучували те, що підписав Власов (як голова російського комітету) та його секретар Малишкін: «Звернення Російського комітету до командирів і бійців Червоної Армії, до всього російського та інших народів Радянського Союзу». Великим тиражем розповсюджувався також «Відкритий лист червоноармійцям і радянським командирам від добровольців Російської визвольної армії».

Ще одне завдання цієї пропагандистської акції полягало в тому, щоб залякати радянських солдатів застосуванням нової невідомої раніше техніки (танки «Тигр», САУ «Пантера» та ін.) і на цій підставі апелювати до їх людських інстинктів самозахисту і збереження життя. До цього ж радянським солдатам, які вважали себе ворогами радянської влади, обіцяли низку пільг у полоні. У наказі Верховного командування Вермахту було зазначено, що кожного військовослужбовця Червоної Армії, який самовільно залишив свою військову частину й самостійно перейшов до німців, «вважати не військовополоненим, а таким, що добровільно перейшов на бік німецької армії».

Проте велика пропагандистська кампанія Вермахту, як і військова операція на Курській дузі, загалом закінчилася невдачею. Незважаючи на те, що для проведення цієї, так би мовити, психологічної операції було задіяно чималі сили й засоби, її результати були дуже скромними, оскільки ситуація на фронтах кардинально змінилась не на користь німців. Більш пристосовані до ведення боїв, а також елементарного виживання в зимових умовах, бійці Червоної Армії, враховуючи ще й поразки німців, дедалі скептичніше ставилися до німецьких «обіцянок», тому ефективність німецької пропаганди падала.

Заслужовує на увагу ведення ПШВ фашистської Німеччини на території України. Вигідне географічне положення та багаті природні ресурси перетворили Україну в роки війни в арену не лише військових баталій, а й гострого пропагандистського протиборства.

Початок німецько-радянської війни виявив слабкість політичного та військового керівництва СРСР, недостатню підтримку дій УР^АДУ з боку окремих верств населення, зокрема на українських

землях. До кінця 1941 р. майже вся територія України була окупована німецькими військами. Вони контролювали близько 80 млн осіб, тобто 42 % населення Радянського Союзу, і велику частину його економічного потенціалу, а також захопили 3,8 млн радянських військовополонених (із них, за підрахунками, 1,3 млн становили українці).

Умовно діяльність німецьких пропагандистських спецслужб на теренах України можна поділити на три етапи. На кожному з них ведення пропаганди мало свої особливості.

На початковому етапі війни домінувало сподівання західних і східних українців на те, що з приходом німецьких військ відновиться українська державність, припиняться репресії щодо мирного населення, зміниться форма власності, особливо на землю.

Німецька пропаганда вміло використовувала на цьому етапі зазначені сподівання українського народу. Результатами цього стало зменшення (а в деяких районах - повна відсутність) опору німецьким військам, оскільки їх сприймали як визволителів від більшовицької диктатури, підтримка окупаційних військ і створення місцевої влади. Це стало можливим завдяки використанню в пропагандистсько-агітаційних матеріалах таких тем, як залякування населення перемогами німецьких військ, нагадуваннями про жахи більшовицької диктатури та зверненнями до національних почуттів і свідомості українського народу.

На окупованих територіях, де з населенням уже був налагоджений контакт, активно використовували такий метод пропагандистського впливу, як наочна агітація із застосуванням кіно. З огляду на рівень тодішнього технічного розвитку кіно за силою свого впливу на аудиторію було найкращим та найбільш дієвим засобом подання пропагандистської інформації. З початку німецької окупації в кіно-театрах демонстрували кінофільми, адаптовані українською мовою, здебільшого документальні.

У тилу німецькі пропагандисти досить широко використовували «чорну пропаганду» - подавали пронимецьку інформацію у вигляді справжніх радянських газет і часописів. Проте німці, вважаючи свою пропагандистську діяльність недосконалою та недостатньо впливовою й ефективною, шукали резервів посилення її дієвості. У «Доповіді рейхскомісару Коху» від 3 липня 1942 р. було зазначено, що для правильної оцінки ефективності пропаганди в Україні слід враховувати такі обставини: а) місцеві зв'язки та склад населення; б) традиції 218 колишньої радянської пропаганди, в) розуміння способу мислення

населення, яке змінилося за більш ніж 20-річне панування комуністичної ідеології.

Іа *другому етапі* почала змінюватися ситуація на фронтах. Відповідно, іншою ставала політика німців в Україні. Якщо спочатку німці спрямовували репресії переважно проти комуністів та євреїв, то згодом усе населення стало жертвою принципу колективної відповідальності у випадках активних дій партизанів або невиконання наказів німецької влади. Вони повністю відкинули загравання з українськими патріотами-державниками, націоналістами й почали діяти методами терору й залякування. 2 листопада за вбивство чотирьох німецьких солдатів було спалене с. Обухівка, а все населення розстріляне. Крім заручників, німці розстрілювали також «посередників», тобто осіб, підозрюваних у контактах із партизанами.

Особливістю німецької пропаганди цього етапу стало те, що всі пропагандистські дії зводилися до насаджування населенню тваринного страху. Широко використовувалася наочна агітація - розповсюджувалися листівки із закличками до безумовної покори німецькій владі, сприяння їй. Тематикою пропагандистських матеріалів були повідомлення про чергові страсти й тортури.

Було запропоновано використовувати для пропаганди такі тези: в СРСР не було жодної сім'ї, члени якої не були б репресованими; велика кількість населення була переміщена (насильницьки депортована) для роботи в інші (віддалені) місця; масові заслання не припиняються навіть зараз; немає вільного вибору професії та роботи;

без дозволу НКВД не можна переїжджати з одного місця в інше, змінювати місце проживання; незначне запізнення на роботу карається роками в'язниці, засланням; нарівні з дорослими нещадно експлуатуються діти, підлітки; колгоспи експлуатують працю селян на користь держави; релігійна терпимість є, по суті, фальшивою.

Третій період пропагандистських дій збігався з поступовим звільненням України від фашистів. Це змусило німців суттєво змінити тематику і зміст своїх пропагандистських матеріалів. На перше місце вийшла вже апробована тема, що на зміну фашистському режимові прийде набагато кривавіша комуністична диктатура. Стосовно України німецька пропагандистська машина припустила-

ся істотної помилки. Вона полягала у сприйнятті України як географічного поняття, а не потенційної держави. Звідси неналежне

зміщення акцентів у пропаганді з національно-державницьких до політико-ідеологічних, що уособлювало собою вибір між фашизмом і комунізмом. Це не відповідало менталітету народу, який чинив опір усім формам диктатури.

Аналізуючи особливості проведення німецької пропаганди в Україні, слід зробити висновок, що її результативність була пов'язана не стільки з умілим використанням агітаційних матеріалів, скільки із сподіваннями українського народу (звільнення від більшовицької диктатури і відновлення своєї державності), а також становищем на фронтах.

Напередодні Другої світової війни радянський уряд також здійснив відповідні заходи для зміцнення апарату спецпропаганди (СП).

Першим кроком з організації та ведення пропаганди серед військ і населення противника став облік осіб, які володіли іноземними мовами, проведений на підставі Директиви ГПУ РСЧА від 29 червня 1938 р. За наказом Народного комісара оборони СРСР від 10 липня 1939 р. було створено 24 редакції, що випускали газети на іноземних мовах, серед них три - німецькою. Основне завдання редакцій полягало в організації теоретичної та практичної підготовки літературних працівників для того, щоб у разі виникнення війни можна було негайно розгорнути видання літератури відповідними іноземними мовами для поширення серед військ і населення противника.

Командування РСЧА усвідомлювало необхідність подальшого вдосконалення та зміцнення органів спецпропаганди. 6 серпня 1940 р. було ухвалено рішення про створення в політуправліннях прикордонних військових округів спеціальних відділів для роботи серед військ і населення противника, до складу яких входили раніше створені редакції газет, що видавалися іноземними мовами. У політвідділах армій були сформовані відповідні відділення, а в штатах дивізійних політвідділів з'явилася посада старшого інструктора з роботи серед військ противника.

У складі Головного політуправління на базі відділення з керівництва друкованими засобами, які видавались іноземними мовами, був створений відділ спеціальної пропаганди серед військ і населення противника, який із метою конспірації отримав назву 7-го відділу. Оскільки коло завдань розширилося, а їх масштаби значно зросли, офіцери відділу почали налагоджувати взаємодію з різними центральними установами й організаціями: радіокомітетом, ТАРС, Всесоюзною спілкою культурного зв'язку, іноземним видавництвом і його друкарнею «Искра революции»*. здатними видавати літературу 60

іноземними мовами.

У вересні 1940 р. були розроблені «Тези про цілі і завдання пропаганди серед військ і населення противника». «Тези» були покладені в основу Директиви ГПУ № 0267 від 12 жовтня 1940 р., в якій визначалися основні завдання та функції структур спецпропаганди на мирний і воєнний час. Зокрема, в мирний час потрібно було поглиблено вивчати морально-психологічний стан і систему політичного виховання в арміях імовірних противників, готувати й надавати командуванню огляди військово-політичної ситуації, постійно вдосконалювати знання іноземних мов, тренуватися в написанні та виданні агітаційно-пропагандистських матеріалів.

Таким чином, 12 жовтня 1940 р. майже розпочався процес створення основних структур для роботи серед військ противника у політорганах прикордонних військових округів.

Під час війни радянські органи спецпропаганди повинні були розгорнути широкомасштабну роботу серед військ і населення противника: роз'яснювати їм справжні причини війни, стимулювати пацифістські настрої, завойовувати симпатії до РСЧА й Радянського Союзу, формувати негативне ставлення до дій військово-політичного керівництва країн-агресорів, правдиво, за допомогою конкретних фактів показувати важке становище «простих людей», особливо солдатських родин, закликати військовослужбовців армії противника переходити на радянський бік.

Одна з перших директив Головного політичного управління після вторгнення німецько-фашистських військ ставила за обов'язок військовим радам і начальникам політорганів зосередити увагу на з'ясуванні трьох складових, що характеризують положення в стані ворога: «про настрої солдатів, яких втрат зазнали частини (з'єднання), що робиться в них на батьківщині».

Характерною особливістю радянських листівок (а саме вони були тоді основним засобом викладення пропагандистського матеріалу) була вкрай революційна спрямованість їх змісту, тенденційне висвітлення практичної діяльності апарату спецпропаганди, що було неприйнятним для вихованих у фашистському дусі солдатів. Про це свідчать, насамперед, 10 тез, які затвердило Радянське бюро військово-політичної пропаганди, що стали основою проведення

221
спецпропаганди в цей період війни. Кожну а десяти тез ГПУ РСЧА видали окремою листівкою 24 червня 1941 р. У них разом з окремими правильними положеннями містилися й заклики, що не враховували

реального морально-політичного стану солдатів Вермахту, переважали заклики до «дружби між німецьким і російським народами», до «спільної боротьби», «повалення Гітлера» та ін. Про це свідчать і перші листівки, які деякою мірою домінували до грудня 1941 р., а саме: «За що ви воюєте?», «Стій! Тут країна робітників і селян», «Що ви робите?», «Проти кого ви воюєте?».

Фактично в основу змісту спецпропаганди, особливо під час перших оборонних боїв 1941 року, механічно покладалася стара політична теза «робітничої революції», яка була механічно перенесена з часів громадянської війни та воєнної інтервенції в умовах назрівання в Німеччині революційної ситуації.

Використовувались й інші форми і способи ППВ на війська гітлерівського Вермахту. Радянські органи спецпропаганди видали «Новий солдатський пісенник» - вдала підробка під німецький оригінал, який, за свідченням німецького керівництва, був прикладом «пропаганди, спрямованої на підірив віри військ у своє військово-політичне керівництво і спонукав до переходу в полон».

Під час організації спецпропаганди виникла проблема, яку без участі військовополонених ефективно вирішити було неможливо. Вона полягала в тому, що спроби морально-психологічного впливу на противника шляхом дискредитації його політичного й державного керівництва, особистих якостей політичних і військових керівників, цілей війни, висвітлення тяжкого становища країни, насамперед армії та цивільного населення, вимагало детального знання побуту, настроїв, психології громадян і військовослужбовців і багато чого іншого. У протилежному випадку спецпропаганда не давала очікуваного ефекту.

Після першого періоду війни акцент в інформаційно-пропагандистській діяльності змістився з класових аспектів на «загальнолюдські». Робота велася у позаідеологічній сфері: не «проти», а «за». У 1941 році класові принципи використовувалися у понад 60 % радянських пропагандистських матеріалів, а у 1943 році - вже у 35 %.

Новим напрямом у радянській спецпропаганді було використання «сентиментальних тем», де психологічним об'єктом впливу були родинні почуття. Такою листівкою була «Пам'ятай про свою дитину».

Головними завданнями радянських органів спецпропаганди на окупованих німцями територіях було перешкоджання діяльності німецьких окупаційних органів і примушування представників україн-

ського населення видавати активістів національно-визвольного руху для їх знищення.

Це положення підтверджується «Довідкою про стан політичної роботи серед населення і партизанів окупованих територій України»: «...проводиться значна агітаційно-пропагандистська робота на окупованих територіях України. За період із 15 листопада 1942 р. до червня 1943 р. було поширено 95 видів листівок загальним накладом 10 354 тис. примірників. До того ж, було поширено 30 листів-звернень Політуправління РСЧА (українською мовою) накладом 1 млн 700 тис. примірників. Поширено українських газет «Комуніст», «Радянська Україна», «За Радянську Україну» накладом понад два мільйони примірників. За період квітень-травень вислано 84 500 примірників центральних газет «Правда» та «Известия».

Діяльність радянської пропаганди і спеціальної пропаганди на окупованій Україні була успішною. Це пояснюється тим, що рівень життя в Україні під час німецької окупації був нижчим, ніж за радянських часів, тобто радянська пропаганда мала реальні документи: «...у зв'язку з тим, що робітники та інтелігенція в містах голодують більше, ніж до війни, можливості німецької пропаганди ускладнюються... радянська пропаганда використовує дану ситуацію для своєї діяльності». Німці чинили жорстокі репресії серед населення. Це успішно використовували радянські спецслужби. Як зазначали ніці, «...більшовицькі агенти розгорнули дуже активну діяльність і роблять усе, щоб завдати шкоди в тилу окупованих земель».

Радянська спецпропаганда ґрунтувалася на таких засадах: недостатнє продовольче постачання, голод серед населення багатьох районів; неправдиві твердження німецької пропаганди; неминуче і швидке повернення радянських військ та покарання зрадників; патріотичні гасла, заклики до боротьби за свою батьківщину (більшовицьку).

Аналіз змісту і спрямованості агітаційно-пропагандистських документів і матеріалів того часу свідчить про те, що радянська спецпропаганда не була психологічно адаптована до реального рівня та умов військово-політичної ситуації на німецько-радянському фронті. На протипагу цьому німецькі органи пропаганди до війни із СРСР готувалися ґрунтовно і заздалегідь. Відпрацьовувались теми пропагандистських матеріалів, йшла їх «обкатка» під час польових навчань.

223

Велику увагу німецькі пропагандисти приділяли вивченню об'єкта впливу, а саме: морального стану військ, національно-психологічних

особливостей представників різних народів СРСР та ін. Для цього активно використовували довоєнні контакти з представниками населення різних районів Радянського Союзу, політичні допити перебіжчиків та осіб із СРСР, а також вивчення відповідної художньої та мемуарної літератури.

Радянські спеціалісти спецпропаганди не використовували психологічного чинника, а якщо й урахували психіку людини й апелювали до її психічних станів, то це зазвичай робили в грубій, образливій формі або у формі примітивного залякування, що викликало відповідну негативну реакцію. У змісті політичної роботи змішували внутрішню пропаганду із зовнішньою. Внаслідок такого механічного зміщення акцентів радянські політоргани доволі широко застосовували мовні та стилістичні засоби впливу, які були психологічно незрозумілі й недоступні вихованим на інших цінностях реципієнтам радянської інформації — німцям. Як наслідок, це ускладнювало емоційне і, відповідно, інтелектуальне сприйняття інформації, оскільки політоргани апелювали не до середнього німецького солдата, а до радянського німецькою мовою.

Негативним у радянській пропаганді було те, що замість того, щоб цілеспрямовано збуджувати емоційну сферу психіки, тобто викликати поведінку, яка, незалежно від мотивів, послаблювала б морально-бойовий потенціал противника, вона бралася за виконання завдань із перевиховання військовослужбовців Вермахту на засадах більшовицьких цінностей.

На другому етапі війни (1943-1945) радянська спеціальна пропаганда, спрямована проти німецької армії, була досить ефективна.

Однією з важливих особливостей СП у роки Другої світової війни стало те, що в цей період формувались основні принципи у змісті пропагандистських матеріалів, удосконалювались форми і способи інформаційного та психологічного впливу на війська й населення противника.

Другою особливістю СП було те, що в перший період війни вона здійснювалась без прямого й безпосереднього контакту з об'єктом впливу. У перші роки Другої світової війни мало уваги надавалось зворотній інформації про ступінь психологічного впливу й реакції об'єкта на цей вплив.

Третьою важливою особливістю в спецпропагандистській діяльності в умовах війни було ведення її іноземною мовою. Під час ДРУГОЇ

пропаганду рідною, німецькою мовою. Для цих організацій не стояла проблема перекладу їхніх агітаційних матеріалів на іноземну мову.

Наступна особливість спецпропаганди, спрямованої на війська й населення противника в умовах Другої світової війни, полягала в тому, що в цей період здійснювався пошук проблем, які найбільше хвилювали військовослужбовців Вермахту під час бойових дій на території Радянського Союзу.

У роки Другої світової війни політоргани дійшли висновку, що спецпропаганду необхідно вести за такими напрямками:

- роз'яснення справедливих цілей війни з боку Радянського Союзу й викриття несправедливого, загарбницького характеру війни, розв'язаної німецьким фашизмом та його союзниками;
- демонстрація неухильного зростання сил Радянського Союзу й ударної могутності Радянської Армії та Флоту, пропаганда неминучого розгрому німецько-фашистської армії та поразки німецького імперіалізму;
- розкриття «загострення суперечностей» як у гітлерівській армії й німецькому тилу, так і між армією фашистської Німеччини та її васалів;
- висвітлення зростання антифашистського руху серед народів держав, окупованих Німеччиною;
- всебічна пропаганда правди про Радянський Союз і демонстрація антинародного характеру фашистського режиму;
- пояснення шляхів виходу з війни особового складу Вермахту і його союзників у формі індивідуальної та колективної здачі в полон і капітуляції.

Отже, як свідчить вивчення особливостей ведення пропаганди Німеччиною та СРСР на війська й населення противника, німецькі органи пропаганди напередодні та з початком Другої світової війни перебували на вищому рівні, оскільки врахували всі історичні та практичні надбання досвіду ведення пропагандистських операцій.

2.3.2. Ведення пропаганди США, Англією та Японією в роки Другої світової війни

США в роки Другої світової війни почали активно здійснювати пропаганду на війська та населення противника тільки з січня 1942 р. (у війну вони вступили 7 грудня 1941 р.). На першому етапі Америка

Частина 2
Не могла істотно вплинути на морально-психологічний стан ворога, особливо це стосувалося японців. Причинами цього були примітивність матеріалів інформаційно-психологічного впливу, недостатньо повні знання і неврахування національно-психологічних особливостей противника; недостатня підготовка відповідних фахівців і скептичне ставлення до психологічної війни (ПсВ) частини військового керівництва США.

Основна оперативна робота з організації ПсВ у сухопутних військах проходила на фронтівому рівні, де були створені відділи психологічної війни. Найбільший з них був сформований за наказом генерала Д. Ейзенхауера в листопаді 1942 р. в Північній Африці, при штабі союзних військ, і потім, у 1944 році, був розширений і перейменований в управління ПсВ при Верховному головнокомандуванні союзних експедиційних сил. Це управління визначало психологічну війну як «розповсюдження пропагандистських матеріалів, призначених для деморалізації ворога і придушення його волі до опору, а також для підвищення морального духу союзників». Восени 1942 р. була розроблена перша настанова щодо ведення психологічної війни.

Перелом у поглядах і ставленні американського військового керівництва до пропаганди відбувся в травні 1943 р. під час кампанії із захоплення Тунісу. До цього моменту апарат військових пропагандистів експедиційного корпусу союзників у Північній Африці налічував 4,6 тис. чол. За останні 10 днів африканської кампанії вони підготували і розповсюдили 9,5 млн листівок, що значною мірою сприяло деморалізації угруповання військ під командуванням німецького генерала Фон Арніма. Кількість прихильників використання методів ПсВ серед американського командування зросло ще більше, коли стало відомо, що безпосередньо перед завоюванням Тунісу листівки-перепустки союзників стали товаром, який мав чималий попит у солдатів-італійців. За одну таку листівку вони охоче платили 600 франків.

Загалом на Європейському театрі бойових дій американці розповсюдили 8 млрд листівок. Після закінчення війни американські експерти підраховали, що вартість листівок, підготовлених за п'ять років війни в перерахунку на одного жителя, становила приблизно одну рейхсмарку, що не йде в жодне порівняння із загальними колосальними витратами на війну. Після цього практичні американці стели завзятими прихильниками психологічної війни.

226

Розгортання американцями психологічної війни проти Японії розпочалось навесні 1945 р., коли окреслились суттєві успіхи ВМС США на Тихоокеанському театрі воєнних дій. За даними американ-

ської розвідки, в самій Японії створювалась така політична ситуація, результатом якої могла стати згода її правлячих сил на беззастережну капітуляцію США. Враховуючи ці обставини, спеціалісти психологічної війни з відділу ОР-16-У розробили секретний стратегічний план, основний зміст якого зводився до здійснення тиску як військовими, так і політичними засобами на японське керівництво з метою примусити його прийняти умови капітуляції без висадки десанту.

У розробленому на основі стратегічного задуму плані психологічної війни № 1-45 завдання досягти мирним шляхом капітуляції Японії було сформульоване у чотирьох пунктах:

1. Переконати керівництво противника у безнадійності подальшого опору.
2. Переконати вище командування, що альтернатива капітуляції - повне знищення збройних сил і пригноблення населення.
3. Пояснити переваги беззастережної капітуляції.
4. Створити суперечності, заворушення й опозицію серед тих військових керівників, хто залишався непохитним у своєму опорі цьому плану.

У цьому контексті великий інтерес представляє план американських спецслужб (відпрацьований на початку 1945 року) з переорієнтації свідомості населення Японії після її капітуляції (яка відбулась 2 вересня 1945 р.). У плані, який був затверджений, зазначались такі заходи «консолідуючої пропаганди»:

- випуск інформаційних бюлетенів про становище у країні і доведення їх змісту до широких верств населення;
- керівництво наявними службами суспільної інформації в Японії;
- ~ підготовка першої об'єктивної історії Японії;
- ~ організація та підтримка діяльності лояльних громадських організацій, популяризація прогресивних національних традицій;
- ~ пропаганда демократичних перетворень у США і Великобританії;
- «чистка» органів правопорядку, створення громадської думки. Що осуджує воєнних злочинців, придушення небажаних мілітаристських та анархістських рухів;

- підготовка громадської думки до необхідності прийняття Японії у міжнародну економічну співдружність;
 - підтримка різного роду діяльності, яка відвертає увагу японців від відродження колишніх порядків, включаючи популяризацію міжнародної їжі, розваг, професійну перепідготовку, діяльність лояльних угруповань, активну політичну участь у ма. сових і муніципальних заходах, створення профспілок, - усе це з метою заповнити японців у широті намірів США і продемонструвати права, які їм надаються, а також підготувати їх до політичної діяльності на більш високому демократичному рівні;
 - вивчення громадських свобод і підготовка до остаточного перегляду репресивної поліцейської системи;
 - соціально-психологічна підготовка до проведення промислових, аграрних та інших економічних перетворень;
 - створення належної психологічної обстановки для притягнення до відповідальності військових злочинців;
 - доведення до японського народу істинного значення поразки і зобов'язань, які випливають з цього факту, щоб не допустити зустрічних звинувачень і реваншу;
 - створення умов для вільної преси;
 - припинення безладу, небажаних анархічно-політичних рухів;
 - пропаганда проти мілітаризму й агресії;
 - повне відновлення системи співробітництва;
 - використання і пояснення існуючих демократичних ідей і тенденцій в японській історії і культурі, приведення їх у відповідність з поняттями й ідеями американської демократії;
 - поєднання, за можливістю, західних (християнських) і японських етичних принципів або пом'якшення конфліктів, що виникають через їх відмінності;
 - підготовка для прийняття Японії в сім'ю народів на рівній соціальній та економічній основі, за умови повного викорінення японських ідей мілітаризму, морської могутності й експансіонізму;
 - відмова від існуючої в США концепції про японську расову не повноцінність і дискредитації пропаганди японської ідеї створення «сфери взаємного процвітання».
- Таким чином, американці першими, ще за воєнних часів, визначились у розробці форм консолідуючої пропаганди на теоретичному

рівні, хоча надалі багато запозичили з практичного досвіду діяльною ті окупаційних радянських структур у Німеччині та Австрії.

Особливо інтенсивну діяльність з організації та проведення пропаганди розгорнув уряд Англії.

У кінці 1937 року, тобто за півтора року до початку Другої світової війни, уряд Великобританії приступив до відтворення пропагандистського апарату на війська і населення противника. Спочатку пропагандою на противника як офіційний орган займалося міністерство інформації, з ним тісно співпрацювали ряд секретних відділів і служб. У липні 1940 р. за вказівкою прем'єр-міністра Черчілля всі секретні служби, що займалися питаннями підривної пропаганди, були об'єднані, й на їх основі був сформований відділ «Спеціальних операцій».

Основа пропагандистських зусиль Великобританії у Другій світовій війні становили принципи, розроблені під час Першої світової війни. Вони зводилися, в основному, до наступного:

1. Перш ніж починати пропагандистську діяльність, необхідно розробити принципи здійснення впливу на особовий склад військ і населення противника.
2. Достовірність джерела інформації і самої інформації є необхідною умовою успіху будь-якої спроби чинити вплив на противника.
3. Необхідність формулювання прийнятної мети війни, яка б не просто констатувала викорінення націонал-соціалізму, а й показувала шляхи досягнення і збереження миру.
4. Чітке розмежування офіційної урядової пропаганди і пропаганди, що ведеться від імені різних організацій, у тому числі тих, що випускають інформаційно-пропагандистські матеріали.
5. Ретельна координація змісту пропагандистських матеріалів та інформації, розрахованої на противника, аби уникнути суперечливих висловлювань.

Основними засобами пропаганди в Англії в цей період були радіо та друковані видання. Особливо високий професійний рівень мали передачі лондонського радіо, трансльовані для зарубіжної аудиторії. Вже у 1939 р. радіостанція Бі-Бі-Сі мала досить широкую аудиторію слухачів у Німеччині. Не дивно, що гітлерівська служба безпеки переслідувала, в першу чергу, за прослуховування лондонського радіо, яке вважалося найбільш небезпечним з точки зору підриву націонал-соціалістичного духу.

Британські фахівці психологічної війни головну увагу зосеред-

жували на прямому психологічному впливі на поведінку населення і особового складу військ противника. Так, наприклад, з метою безпосереднього впливу на бойову потужність гітлерівських ВПС німець-

ка служба Бі-Бі-Сі повідомляла про випадки дезертирства німецьких льотчиків на своїх же літаках до Англії, при цьому згадувались прізвища льотчиків, збитих під час повітряних нальотів. Офіцери англійської пропаганди розраховували, що ці повідомлення не залишаться поза увагою командування гітлерівських ВПС, яке одержувало щоденні зведення радіоповідомлень англійського радіо. Ця пропагандистська акція проводилась не з метою спонукати німецьких льотчиків до дезертирства, а спровокувати командування до проведення спільно з гестапо чисток серед особового складу, посягти на довіру між льотчиками, вплинувши таким чином на моральний дух і боєздатність гітлерівських авіаз'єднань.

Розповсюджувати листівки Англія почала майже одразу: через 12 год після оголошення війни Німеччині перші 6 млн англійських листівок були скинуті з літаків над німецькими містами.

Листівки, призначені для розповсюдження в Німеччині, на території Англії були закритою продукцією і мали гриф «таємно». Навіть слово «листівка», у тому числі й серед льотчиків, було заборонене і не вживалося. Замість нього використовувалося кодове слово «Кіскеї», а польоти літаків для розповсюдження листівок називалися розвідувальними. Пропаганда на противника завжди розглядалася країнами, які її вели, як державна таємниця.

Пропагандистський вплив на противника був найдешевшим засобом впливу. Так, за період Другої світової війни з території Англії над Західною Європою було поширено 6,5 млрд листівок на 29 мов. Загальна чисельність населення країн Західної Європи складала ні той час близько 200 млн осіб, тобто в середньому по 32,5 листівки на людину. Вартість видання однієї листівки в перерахунку на німецькі рейхсмарки становила в середньому 0,0025 ПМ.

Поглибленого вивчення і узагальнення потребує організація та здійснення інформаційно-психологічного впливу Японією.

До арсеналу ПТВ Японії слід віднести комплекс заходів щодо формування як серед військовослужбовців, так і серед всього японського народу культури «камікадзе». Не маючи військової переваги над американцями, відтягуючи неминучу поразку, японці намагалися залякати противника атаками смертників.

Найбільшої уваги японці приділяли питанням консолідування пропаганди, називаючи її «політичною війною», яку, за їхньою оцінкою:

• не можна доводити до того, щоб уряд окупованої країни погодився³¹ своєю долею, а промисловість давала задовільні результати»-
230

Японці повністю контролювали економіку окупованих країн,

друкували гроші без найменшого покриття, здійснювали конфіскаційну політику стосовно неяпонських економічних структур, доводячи їх до банкрутства, а потім викупували засоби виробництва за безцінь. Японські окупанти обмежували комунікації, застосовували терор, підвищували ціни на продукти, зачиняли шпиталі та школи, та все-таки мали підтримку і лояльне ставлення місцевого населення. Незважаючи на те, що мільйони бірманців за часи панування британців були економічно заможнішими, більше значення для населення Бірми мали дозвіл на затвердження власного прапора, можливість міжнародного визнання уряду, свобода маневру «військово-морських сил Бірми» - катера, озброєного однією гарматою. Усі захоплені японцями радіостанції працювали, газети виходили максимальними тиражами і саме на японців працювали полонені американці, британці, австралійці, росіяни, корейці, китайці. Фіаско у психологічній війні японці потерпіли тільки внаслідок воєнної перемоги їх противника.

У такому контексті ядерне бомбардування Хіросіми та Нагасакі 6 і 8 серпня 1945 р. було психологічною атакою американців на стратегічному рівні - боротьбою за місце у світовій політиці повоєнного періоду, початком періоду демонстрації сили у «холодній війні». Історичні аналогії подібних дій для досягнення моральної переваги існували раніше і відомі як «дипломатія канонерок».

Отже, аналіз ведення пропаганди США, Англією та Японією в роки Другої світової війни свідчить про те, що різні протиборчі сторони по-різному вирішували завдання психологічного впливу. Якщо США і Англія під час організації ІПВ свої основні зусилля зосереджували на вдосконаленні форм і способів пропаганди на війська та населення противника, то Японія формувала, головним чином, серед військовослужбовців своїх збройних силах стійкого захисника своєї Держави, образ камікадзе.

Найбільших успіхів в організації та веденні ІПВ на війська та населення противника досягли англійці. Саме вони перші серед антигітлерівської коаліції піднесли цей вид діяльності в ранг державної політики, скоординували її за метою, об'єктами і технологіями.

Основними формами ІПВ були друкування і радіопропаганда.

2.4. Інформаційно-психологічне протиборство у роки «холодної війни» (1946—1991)

2.4.1. Психологічні операції США у війнах і збройних конфліктах (1946-1991)

Найбільш масштабний в історії комплекс заходів ППВ був здійснений за часів «холодної війни». Як писав у 1946 р. один із «архітекторів» американської зовнішньої політики, директор ЦРУ (1953-1961) А. Ф. Даллес, «людський мозок, свідомість людей здатні змінюватися. Посіявши хаос, ми непомітно підмінимо їхні цінності на облудні та змусимо їх вірити у фальшиві цінності. Як? Ми знайдемо своїх однодумців, союзників у самій Росії, Україні, Білорусії, Прибалтиці, Закавказзі, Середній Азії і далі - скрізь».

Досвід психологічних операцій (ПсО), набутий США під час Другої світової війни, був використаний для ППВ на війська та населення противника в локальних війнах і збройних конфліктах. При цьому велика увага приділялася питанням підвищення готовності сил і засобів ПсО, удосконаленню їх організаційно-штатної структури і тактики дій, підвищенню рівня технічної оснащеності. На підставі прийнятого у 1947 році «Закону про національну безпеку» 15 вересня 1948 р. була створена служба помічника міністра оборони для інформування громадськості.

У 1949 році була прийнята настанова ГМ-33-5 «Ведення операцій психологічної війни». У цьому документі зазначалося, що найважливішим засобом ведення ПсО є пропаганда — як система заходів з поширення політичної інформації. Там само наводилася її класифікація за джерелом («біла», «сіра» і «чорна») і змістом (політична і воєнна).

До початку війни у Кореї, у червні 1950 р., єдиним оперативним підрозділом ПсВ у СВ США був загін тактичної інформації, створений у 1947 р. у Форт-Райлі (штат Канзас). Восени 1950 р. загін був перетворений на 1-шу роту гучномовлення та видання листівок, наприкладу до Кореї, де як підрозділ тактичної пропаганди 8-ї армії вона перебувала до кінця війни.

Перші випробування нових концепцій і поглядів на ведення психологічної війни пройшли під час війни у Кореї (1950-1953), де американцям довелося долати не тільки рішучий збройний, а й активний ідеологічний опір. На стратегічному рівні психологічне

забезпечення застосування військ (сил) велось з метою приховати справжні причини розв'язання війни: вторгнення прикривалось необхідністю вжити заходів у відповідь на «агресивні дії» з боку Північної Кореї. Крім того, насаджувалась думка, що дії американських збройних сил - це легітимна оборонна операція під егідою Організації Об'єднаних Націй.

Для ведення психологічної війни у Кореї були переформовані апарат і структура відповідних підрозділів. При відділі психологічної війни штабу збройних сил США на Далекому Сході була створена група радіомовлення і видання листівок, яка мала у складі штаб і три роти - штабну, репродукції і радіомовлення, завданням яких було вирішення стратегічних завдань. Для вирішення тактичних завдань була сформована рота гучномовних станцій і видання листівок. Крім того, восени 1950 р. зі Сполучених Штатів до Кореї був перекинутий тактичний загін.

Як свідчать матеріали і публікації з цієї проблематики, основними формами ведення психологічної війни в Кореї були друкована пропаганда, усне мовлення і радіопропаганда. Меншою мірою використовувалася наочна агітація. 1-ша група радіомовлення і видання листівок щотижня випускала в середньому 20 млн листівок, а 1-ша рота гучномовних установок і видання листівок 8-ї армії - 3,5 млн. Тільки за перші три дні бойових дій американська сторона розповсюдила 100 млн примірників.

Радіопропаганда велася як мобільними військовими радіостанціями, так і через цивільні передавачі. З цією метою використовувалося 19 радіостанцій у містах Сеул, Тегу, Пусан, Токіо. Програми радіомовлення займали більшедвох годин на добу. Усна пропаганда здійснювалася за допомогою гучномовців, які монтували на різноманітних бойових машинах, у тому числі на танках.

Війна у Кореї стала поштовхом для формування нової організації апарату психологічної війни США. Вперше до складу штатних сил і засобів американських ПсО були введені підрозділи, призначені для ведення стратегічної пропаганди.

Відповідно до затвердженої структури, при відділі психологічної війни штабу ЗС США на Далекому Сході у липні 1951 р. у Форт-Райлі була створена 1-ша група радіомовлення та видання листівок, яка була призначена для ведення повномасштабної стратегічної пропаганди в інтересах безпосередньої підтримки воєнних операцій. Ця пропаганда ставила за мету вирішення довгострокових завдань та

233
була спрямована на особовий склад противника і населення в окупо-

ваних ним районах. Технічні можливості 1-ї групи радіомовлення та видання листівок дозволяли випускати газети та листівки, оперативно здійснювати маневр засобами і нарощувати можливості радіомовлення. Група мала мережу радіостанцій, відомих під назвою «Голос об'єднаних націй», а також можливість випускати майже 200 млн листівок на тиждень, які розповсюджувалися авіацією та спеціально призначеними для цього артилерійськими засобами.

Надалі в міністерстві оборони був створений координаційний комітет психологічної війни, який працював у тісній взаємодії з комітетом начальників штабів. Він пов'язував усі психологічні акції з воєнними заходами, а також узгоджував психологічні акції ВПС, ВМС і сухопутних військ.

У підлеглих міністерству оборони видах збройних сил - ВПС, ВМС і СВ - були створені власні органи, призначені для ведення психологічної війни, зокрема для здійснення військової розвідки; політико-ідеологічної, моральної та психологічної обробки цивільного населення і населення окупованих районів; політико-ідеологічної, моральної і психологічної обробки солдат, сержантів і офіцерів ЗС США; здійснення диверсій та актів саботажу.

У 1953 році була створена і направлена в Корею рота для ведення роз'яснювальної роботи серед населення, яка поклала початок формуванню служби ЗС США по роботі з цивільним населенням.

Завдання розвідувальних органів ЗС США з ведення психологічної війни полягали у визначенні об'єктів пропаганди, вербуванні агентів у збройних силах противника, зборі за їх допомогою розвідувальної інформації, розповсюдженні чуток тощо. Під час виконання цих завдань розвідувальні органи працювали у тісній взаємодії з управлінням психологічної війни. Аналогічним чином взаємодія здійснювалась у дивізіях і корпусах.

Практика використання підрозділів як стратегічної, так і тактичної пропаганди продемонструвала можливості ПсВ, що стало причиною створення у 1952 році Центру психологічної війни. У 1956 році центр ПсВ був перейменований у Центр спеціальних операцій. У 1957 році термін * психологічна війна» був замінений на «психологічні операції* як визнання того, що їх проведення не вимагає стану війни та що вони можуть бути спрямовані як на військовослужбовців, так і на цивільне населення.

Особливістю війни у Кореї є те, що вона, по суті, була першою «ідеологічною війною» Сполучених Штатів. У подібних конфліктах успіх ведення психологічної війни є дуже актуальним. Фактично, ^{обидві} сторони, що воювали, боролись за перемогу своїх ідеологій.

Органи американської преси почали бити на сполох з приводу

морального стану американських солдатів. Так, у 1952 році газета «Нью-Йорк Таймс» повідомила, що за перше півріччя війни у Кореї із ЗС США дезертувало 47 тис. осіб. Протягом наступних півтора року кількість дезертирів продовжувала триматись на рівні 18-20 тис. кожні шість місяців.

Крім того, війну в Кореї можна вважати однією з перших спроб проведення миротворчих операцій із залученням авторитету ООН в інтересах досягнення політичних, економічних, ідеологічних і воєнних інтересів США.

У березні 1955 р. Міністерство оборони США ввело у дію доопрацьовану настанову ГМ 33-5 «Ведення психологічної війни». Настанова містила офіційне тлумачення американської концепції психологічної війни: «Психологічна війна включає заходи, за допомогою яких передаються ідеї та інформація для здійснення впливу на свідомість, почуття і дії противника».

У 1956 році управління психологічної війни, яке існувало під час війни у Кореї, було перейменоване на управління спеціальних методів війни. Це стало початком формування нових особливостей американського ППВ, суттєвої зміни теоретичних поглядів на ведення психологічної війни загалом. Розширилися функції підривної діяльності, пропагандистські прийоми впливу доповнювалися диверсійно-терористичними операціями, шпигунством, заходами спеціально організованих груп у тилу противника.

І таким чином в американському ППВ почали з'являтися нові, неручшійні форми та методи, які надавали йому більш всеохоплюючого глобального характеру.

На думку одного із провідних спеціалістів апарату міністерства оборони США, який займався проведенням психологічних і спеціаль-

операцій у Південно-Східній Азії у 1953—1973 роках. А. Педдока, Апробування концепції спеціальних методів війни стосується періоду вікну *В'єтнамі*.

Під час війни у В'єтнамі в американській армії були створені нові формування для проведення психологічних операцій — групи психологічних операцій. Група складалася з чотирьох батальйонів «психологічної війни», до складу яких входили штаб з штабною ротою, роти Рядіомовлення, роти друкованої пропаганди, а також спеціальний

235 - .

підрозділ з роботи серед населення окупованих районів противника або залежної країни. Загальна чисельність батальйону становила 50

офіцерів і 300 сержантів, солдатів і цивільних спеціалістів.

На початку війни у рамках інформаційного агентства (ЮСІА) був створений об'єднаний відділ зв'язків із громадськістю. До його функцій входила централізація планування, керівництва та контролю над усіма психологічними операціями у В'єтнамі.

У 1965 році американське командування прийняло рішення про формування батальйону ПсО. До 1967 року чотири роти цього батальйону (6, 7, 8 і 10-та) розміщувались у кожній корпусній тактичній зоні та брали участь у проведенні психологічних операцій, на початку війни вони були розширені до батальйонів і об'єднані у 4-ту групу ПсО у Сайгоні.

Під час війни у В'єтнамі американці все більше почали практикувати широкомасштабне звернення до всього населення країни противника. До цього пропагандистський вплив здійснювався переважно на особовий склад збройних сил, який брав безпосередню участь у веденні бойових дій, та на населення прифронтової смуги.

Характерною особливістю американської пропаганди під час війни у В'єтнамі стало те, що вона була переважно «чорна» та «сіра». За даними американських дослідників, тільки 6 % усієї пропаганди можна було віднести до «білої», де чітко простежувалось джерело. Для ведення «чорної» пропаганди на територію В'єтнаму був перекинутий спеціальний підрозділ під назвою «Група спостереження та вивчення». Проведені ними операції мали кодову назву «Операції 33» і були настільки таємними, що про їх існування знали лише декілька американських офіцерів, які знаходилися у регіоні. На проведення подібних операцій міністерство оборони щорічно виділяло близько 3,7 млн дол. Однією з форм прихованих ПсО ЗС США у В'єтнамі було «чорне радіо».

Радіомовлення проводилось зі спеціально обладнаних літаків ЕС-121 «Супер Констелейшен», які входили до складу 193-ї тактичної ескадрильї РЕВ під кодовою назвою «Корнет Соло», яка залучалася до участі у таємному проєкті «Дженні», який був складовою частиною операції «Диверсійна чутка». Цікава форма ППВ, який здійснювався на в'єтнамців за допомогою ВПС США, застосовувалась у рамках проєкту «Коротка розмова», в якому були задіяні літаки 5-ї ескадрильї 14-го авіаційного крила. Ескадрилья складалась із 16 літаків типу 4-10 і чотирьох літаків С-47, обладнаних гучномовцями потужністю 3 тис. Вт і пристроями для скидання листівок.

236

Тільки за перші шість місяців 1966 року ескадрилья розповсюдила більше 508 млн листівок. Серед найбільш широкомасштабних операцій можна відзначити операцію «Тет» 1966 року. Тет - велике

національне свято в'єтнамців. Зважаючи на природне бажання в'єтнамців бути в цей час вдома із сім'ями, тільки протягом січня було скинуто близько 103 млн листівок і проведено біля 380 год усного мовлення з борту літаків.

У В'єтнамі отримали подальший розвиток елементи мистецтва ППП. У практику ведення ПсО увійшло здійснення впливу на населення всієї країни - об'єкта впливу, з'явився новий стратегічний спосіб впливу - телебачення. Для потреб ведення психологічної війни практикувалося розповсюдження серед населення засобів пропаганди-телевізорів (3,5 тис. штук), радіоприймачів.

Для поліпшення можливостей прослуховування радіопередач місцевим мешканцям (у переважній більшості малоосвіченими) у деяких районах скидалися невеликі транзисторні радіоприймачі з кількома фіксованими частотами. Велика увага приділялась пропаганді серед населення у зоні бойових дій. З цією метою створювались спеціальні озброєні пропагандистські групи, які закидалися у провінції.

З метою впливу на населення організовувалась роздача однофунтових пакетів із рисом, цигарками, жуйками, цукерками, а також зубною пастою, іграшками. Як правило, на упаковках (обгортках) містились короткі пропагандистські тексти.

Широке розповсюдження отримала виплата грошової винагороди у великих розмірах за здану зброю (до 11 тис. дол.), передачу розвідувальну інформацію, доставку перебіжчика (24 дол. за солдата, 2 100 дол. за політкомісара).

Після в'єтнамської війни фахівці США в галузі проведення ПсО дійшли висновку, що операції можуть бути успішними тільки в тому випадку, коли мають тотальний характер, плануються заздалегідь і проводяться комплексно, спрямовані не тільки проти противника, ^{але} й проти населення і збройних сил нейтральних або дружньо налаштованих до противника держав.

У 1979 році з'явився новий статут, який визначив концепцію, принципи організації та ведення психологічних операцій у збройних силах США - РМ 33-1 « Психологічні операції». Він трактував завдан-^{ня ПсихО} логічних операцій таким чином:

- ~ зниження морально-бойового потенціалу противника;
- спонукання до зд і в полон;
- ~ сприяння у захопленні в найкоротший час населених пунктів;
- висування ультиматуму і передача закликів до капітуляції;

- проведення аналітичної роботи з розкриття вразливих місць противника, підготовка і доведення відповідної інформації до командирів тактичної ланки, а також осіб і груп, які виконують завдання в районі бойових дій;
- формування доброзичливого ставлення до керівництва й особового складу збройних сил США і країн-союзниць;
- створення обстановки невпевненості та занепокоєння серед особового складу противника;
- надання допомоги командуванню у здійсненні контролю за вороже настроєним населенням у зоні бойових дій;
- забезпечення підтримки цивільним населенням заходів США з досягнення своїх цілей;
- контрпропаганда і випередження у проведенні психологічних операцій;
- дезінформація противника.

Згідно з офіційними документами армії СТП А того часу, безпосереднє виконання завдань з організації психологічного впливу на війська і населення противника було покладено на спеціальні частинні підрозділи (групи, батальйони, роти) психологічних операцій. Вище керівництво операціями на театрі воєнних дій було покладено на відділ психологічних операцій при штабі головнокомандувача, що повинен був організовувати весь комплекс пропаганди на противника відповідно до військово-політичних завдань, які вирішував уряд США.

Залежно від поставлених завдань штатно-організаційна структура груп, батальйонів і рот могла змінюватися: до них могли входити різні (за видом і кількістю) підрозділи.

Призначення батальйонів було таке:

- батальйон загальної підтримки, оснащений сучасною технікою, розгортається у зоні комунікацій і виконує комплекс робіт з обробки, класифікації інформації та підготовки матеріалів пропаганди. Щодобово батальйон здатний видавати до 25 млн листівок, готувати радіопрограми із загальною тривалістю звучання до 8 год;
- батальйон для роботи з військовополоненими входить до бригади охорони військовополонених. Складається зі штабу, під* розділів пропаганди, аудіовізуальних засобів, друкарні (потужність - до 4,8 млн листівок на добу) і кіноустановки;
- батальйон для роботи з населенням окупованих територій при-

значений для проведення ідеологічної обробки місцевого населення. До завдань батальйону входить також збір інформації про настрої, наміри і бажання мешканців;

- батальйон безпосередньої підтримки входить до корпусу. У його складі від 2 до 5 рот безпосередньої підтримки;

- батальйон консолідує пропаганди призначений для роботи в місцях дислокації американських і союзних їм військ. Має у своєму складі штаб і до 5 рот, до яких входять радіо- і теле-редакції, підрозділи експлуатації місцевих радіостанцій, теле-станцій, друкарень і кінотеатрів.

За підрахунками спеціалістів, витрати американської армії на те, щоб убити одного в'єтнамця, склали, в середньому, 400 тис. дол., той час як переконати його перейти на бік США - 125 дол.

З початком 1980-х років, завдяки новим тенденціям, які з'являлися в американській політиці, роль ПсО почала зростати.

В ході конфлікту на *Гренаді*. Під час агресії США проти Гренади у 1982 році участь брали підрозділи ПсО всіх видів ЗС США. Їх основу складав 1-й батальйон ПсО у складі 4 гр. ПсО та роти для роботи з місцевим населенням.

Під час вторгнення підрозділи ПсО, що брали участь у цій акції, організували комплексний ППВ на місцеве населення та військовослужбовців протиборчої сторони. Серед мешканців острова розповсюджувалась газета «Голос Гренади».

Підрозділ сил спеціального призначення у числі перших об'єктів захопив радіостанцію «Вільна Гренада», вона негайно була перейменована у «Радіо острова прянощів*». Пізніше підрозділи ПсО СВ розгорнули приватний передавач потужністю 50 кВт, який забезпечував Радіомовлення на весь острів. Окрім цього, також використовувались короткохвильові армійські радіопередавачі. Через ці радіостанції спеціалісти із складу 1-го батальйону ПсО організували ведення РДіопробанди серед кубинських робітників і гренадських військовослужбовців. Безперервно передавалися звернення американського командування до місцевого населення і солдатів про марність опору.¹¹⁰ цілому, особовий склад підрозділів ПсО здійснював радіомовлення 11 годин на добу. Для психологічної обробки населення використо-¹¹⁰увался також гучномовні станції.

Під час гренадських подій США доклали чимало зусиль для формування міжнародної суспільної думки. Розповсюдження дезінфор-

маційних матеріалів широкого провадилось через американське телебачення: готувались спеціальні програми з метою переконати людей у «справедливому» характері війни з боку США. У період інтервенції проти Гренади для пропаганди «визвольної» місії Сполучених Штатів були задіяні потужний радіопередавач «Голос Америки», філіал західнонімецької радіостанції «Німецька хвиля» (о. Монтсеррат), а також телевізійна мережа ЮСІА «Євронет», яка за допомогою супутників США зв'язувала Гренаду із західноєвропейськими країнами. Методика здійснення впливу на світову громадськість включала набір пропагандистських прийомів змішаної правди та напівправди.

Міністр оборони США К. Уайнбергер прийняв рішення про розробку загального плану ПсО, який мав стати основою для перебудови всієї системи ПсО ЗС США. План передбачав більше 200 заходів, призначених для реорганізації всієї системи ПсО, на виконання яких відводилось декілька років. Документ містив низку важливих аспектів.

По-перше, необхідно було виробити всеоб'єднуючу доктрину, яка б визначила сутність, зміст і напрямки ПсО, способи їх координації та проведення у мирний час, загрозливий період і під час війни. У підсумку така доктрина могла стати основою для реорганізації ПсО. Окрім того, вона повинна була сформулювати функції ПсО як своєрідного фактора примноження бойового потенціалу військ у всіх видах воєнних дій, створити основи для планування та проведення ПсО, визначити завдання кожного компонента служби ПсО. У лютому 1987 р. таку доктрину затвердив комітет начальників штабів (КНШ).

По-друге, розробку доктрини слід було проводити паралельно з принциповими змінами у плануванні ПсО. В апараті міністра оборони був створений відділ ПсО. Невеликий апарат ПсО при КНШ був перетворений в управління, а його штат значно збільшений. У штабі СВ, де останнім часом знаходився лише один офіцер ПсО, було створене управління ПсО і відділ для роботи з цивільним населенням. З метою підсилення штабних органів керівництва психологічними операціями було створено управління ПсО при Південному командуванні ЗС США.

По-третє, в тих умовах американські військові організували підготовку висококваліфікованих спеціалістів цієї справи із числа офіцерського складу. У зв'язку з цим зусилля зосереджувалися на необхідності регулярного інформування вищого командного складу т® штабів ЗС представниками служби ПсО з таких питань.

У навчальних програмах військових навчальних закладів видів

збройних сил був збільшений обсяг курсу ПсО. Командування вНДІ^в
240

ЗС переглянуло програми навчання офіцерського, сержантського та рядового складу з метою підвищення їхнього професіоналізму. Апарат міністра оборони розробив спеціальний програмний матеріал з ПсО для видів ЗС. Це були перші, але важливі кроки у зміні попереднього курсу в цій галузі.

Таким чином, у розвитку теорії локальних війн ПсО розглядалися як помножувач бойового потенціалу військ у всіх видах бойових дій. Ці теоретичні положення були підтверджені на практиці підрозділами ПсО під час вторгнення ЗС США у *Панамі* (операція «Справедлива справа» у грудні 1989р. - січні 1990 р.), коли, на відміну від інших локальних конфліктів за участю США, спеціальні війська діяли за попередньо розробленим планом, який фактично був додатком до загального плану бойової операції. Американці змушені були вдатися до потужного інформаційно-психологічного тиску, використовуючи, в першу чергу, сили і засоби ПсО.

Заздалегідь створений спеціальний контингент журналістів перекинули в Панаму. Служба зв'язків з громадськістю (ЗГ) декілька разів на добу влаштувала для них брифінги, на яких повідомляла з потрібним акцентом про хід подій у Панамі. Для ведення усної пропаганди американці створили 21 групу гучномовлення. Ці групи знаходилися майже у кожній роті, задіяні в операції.

На відміну від інших локальних конфліктів за участю Сполучених Штатів, у панамській інтервенції спеціальні війська армії США діяли за заздалегідь розробленим планом. Фактично це був додаток до загального плану операції, в якому визначалися сили, засоби, терміни передачі матеріалів цивільним ЗМІ тощо. Перед початком бойових дій у Панамі спеціалісти ПсО були орієнтовані на дезінформаційну роботу і «підбурюючі» дії. Суто пропагандистському аспекту діяльності підрозділів ПсО спочатку відводилась другорядна роль.

У Панамі фахівці з ПсО, з роботи із цивільним населенням і зв'язках з громадськістю тісно взаємодіяли і виконували по суті одне завдання, яке можна охарактеризувати таким чином: боротьба за позитивну суспільну думку, без чого перемога у збройному зіткненні, яке підпадає під поняття «конфлікт низької інтенсивності», неможлива.

У Польовому статуті армії США FM 33-1 «Психологічні операції» (1987) викладена американська концепція «конфліктів низької ін-

тенсивності», головна сутність якої полягає в тому, що успіх не може визначатись суто військовим поняттям виграного бою, а воєнна пере-

241

мога розглядається лише як останній аргумент у досягненні загальної перемоги. Таким чином, психологічним операціям у конфліктах низької інтенсивності відводиться провідна роль.

Відповідно до прийнятої концепції, органи зв'язків із громадською дією, діючи в інтересах проведення ПСО, основну увагу приділяли підтримці міцних контактів із пресою та телебаченням — головними джерелами інформації для населення США і Панами. Генерал Нор'єга постав у США на сторінках преси та екранах телевізорів у вкрай непривабливому вигляді, що посприяло висуненню проти нього судом штату Флорида 13 звинувачень, у тому числі щодо торгівлі наркотиками та вимагань. Уже під час операції більшість газет обійшла фотокартка кабінету Нор'єги, стіни якого прикрашав великих розмірів портрет Адольфа Гітлера. Особливістю ППВ в ході застосування ЗС США під час війни у Панамі стало те, що вперше була випробувана нова системи взаємодії апарату ЗГ із цивільними та військовими ЗМІ. Для цього попередньо було створено спеціально підібраний та проінструктований контингент журналістів та фоторепортерів, які перед початком бойових дій були перекинуті на відповідні об'єкти у Панаму. Командування таким чином прагнуло із самого початку обмежити доступ у зону бойових дій небажаним журналістам.

Так, органи ЗГ ЗС США, враховуючи уроки в'єтнамської війни, під час панамської операції забезпечили постійно діючий інформаційний «місток» між Пентагоном та громадськістю перш за все через цивільні ЗМІ, з метою зміцнення довіри американських громадян до військових дій. Цим самим вони змогли успішно протистояти впливу на громадськість інформації з нейтральних джерел — журналістів, політиків і громадських діячів, які по-своєму висвітлювали хід подій.

Досвід ППВ, набутий під час війни у Панамі, був застосований у період підготовки та проведення бойових операцій в зоні *Перської затоки*.

Основні завдання з організації та здійснення ППВ під час підготовки та проведення операцій «Щит пустелі» та «Буря в пустелі» були покладені на 4-ту групу ПСО армії США у складі 8-ї оперативної групи ПСО та 96-го батальйону для роботи з цивільним населенням.

За декілька місяців до іракського вторгнення у Кувейт спеціалісти із 4-ї групи ПСО перебували в регіоні, працювали у *посольствах* і

представництвах США в Ірані, Кувейті, Йорданії, Джібуті, Ємені й Пакистані, при місії військових радників США у Саудівській Аравії як **спостерігачі** у складі багатонаціональних сил на **Синайському** 242

півострові. Досвід, отриманий спеціалістами ПсО у етнокультурній, мовній і военній галузях, став безцінним під час проведення широко-масштабних ПсО у Перській затоці.

Перед 8-ю оперативною групою (ОГ) ПсО на театрі воєнних дій (ТВД) були поставлені такі завдання:

На першому етапі - продемонструвати рішучість США, консолідацію країн коаліції у їх підтримці дій США, звести нанівець регіональну підтримку воєнних дій та забезпечити тисну взаємодію багатонаціональних сил (БНС).

На другому етапі - консолідувати оборонні зусилля США та їх союзників, а також переконати Ірак припинити бойові дії.

На третьому етапі - забезпечити наступальні дії коаліційних військ, а також підтримку і розуміння дій БНС на місцевому, регіональному та міжнародному рівнях.

Психологічні операції ЗС США у Перській затоці проводилися за двома основними напрямками. Перший стосувався зовнішньополітичної сфери. Метою операцій цього напрямку було забезпечення підтримки контрзаходів проти Іраку, а також зміцнення позицій аято-іракської коаліції. Другий напрям торкався безпосередньо військової сфери. Заходи, які проводилися у цьому напрямі, були спрямовані на зниження морально-психологічного стану (МПС) населення та особового складу збройних сил Іраку, що врешті-решт впливало на їх боєздатність.

Психологічна війна у регіоні велася на трьох рівнях:

- на стратегічному рівні заходи проводилися з метою досягнення довготривалих цілей, які повинні були створити сприятливі умови для ведення бойових дій; об'єктом ППВ на цьому рівні стала вся світова громадськість;

— на оперативному рівні вирішувалися завдання ближньої перспективи, які забезпечували проведення великих воєнних операцій; об'єктом впливу на цьому рівні був особовий склад ЗС Іраку та населення регіону;

~ на тактичному рівні робота проводилася в інтересах командирів тактичної ланки, де об'єктом впливу були угруповання противника.

Основними каналами, через які проводилися ПсО під час кон-

флікту, були національні та світові ЗМІ; федеральні відомства (ЦРУ, івуково-дослідні інститути тощо); збройні сили (розвідувальне управління міністерства оборони ЗС США, формування ПсО та ін.).

З початком бойових дій 17 січня 1991 р. інтенсивність та ефективність ППВ неймовірно зросла. Пізніше коаліція відкрила «другий фронт» у проведенні психологічної боротьби з метою здійснення психологічного впливу на міста та військові об'єкти північного Іраку.

Під час ведення бойових дій основними завданнями ПсО були такі: дезінформація командування ЗС Іраку та світової громадськості стосовно планів воєнних дій; підрив довіри населення Іраку до президента С. Хусейна; підтримка руху опору в Кувейті та надання допомоги опозиційним силам у самому Іраку; демонстрація безперспективності опору багатонаціональним силам.

Основними формами ППВ були радіо- і телебачення, усна та друкована пропаганда. Для забезпечення цілодобового мовлення на території Саудівської Аравії були встановлені ретранслятори, які забезпечували передачу матеріалів радіостанцій «Голос Америки» та Бі-Бі-Сі. Було збільшено ефірний час передач арабською мовою. Командування БНС за допомогою кочівників та авіації розповсюдило серед іракських військовослужбовців і населення близько 150 тисяч транзисторних радіоприймачів з фіксованими частотами.

Активно використовувалася відеопропаганда шляхом широкого розповсюдження касет у Йорданії та інших сусідніх із Іраком країнах з метою подальшого їх розповсюдження на територіях Іраку та Кувейту. У фільмах широко рекламували могутність американських ЗС та їх озброєння, показували високий вишкіл військовослужбовців, критикували режим С. Хусейна.

Для здійснення впливу на особовий склад збройних сил та населення Іраку була активно розгорнута друкована пропаганда із залученням іракської опозиції. Ефективність такої агітації високо оцінювалася противником. За словами командира однієї з іракських дивізій, «листівки за своєю силою впливу на моральний дух солдатів поступалися лише повітряним бомбардуванням». 70% іракських військовослужбовців, які знаходились у полоні, під час опитування підтвердили, що саме листівки вплинули на їхнє рішення дезертирувати або здатися у полон. І це незважаючи на наказ розстрілювати кожного, у кого буде знайдена листівка противника.

З початком наземної операції і під час бойових дій широко використовувалося усне мовлення через мобільні гучномовні станції (ГС), які встановлювали на автомобілі високої прохідності або на вертольоті. В окремих випадках за допомогою ГС проводились сеанси психо-

логічного тиску шляхом безперервної трансляції на іракські позиції музики важкого року.

Гучномовні станції використовувалися також для введення в оману противники стосовно переміщення частин БНС та їх дислокації. Звукова імітація пересування колон гусеничної та колісної техніки була особливо ефективною в умовах повної відсутності у розпорядженні іракського командування авіаційних та інших ефективних засобів ведення розвідки.

Розповсюдженням способом ПТВ на Ірак стало оперативне наповнення міжнародного ринку товарами з антиіракською символікою. Наприклад, трикотажні вироби із зображенням ракети із написами «Привіт Саддаму від морської піхоти США», «До зустрічі у Багдаді* і т. п.

Загалом США зуміли нав'язати міжнародним ЗМІ свій погляд на хід подій, спираючись на домінуюче положення інформаційних агентств, які надавали світу до 70 % міжнародної інформації, а також завдяки тому, що військова цензура не пропускала інших матеріалів.

Для контролю за роботою іноземних кореспондентів, акредитованих при штабі об'єднаного центрального командування (ОЦК) ЗС США, було створене спеціальне інформаційне бюро, на яке покладалась вся повнота відповідальності за забезпечення збереження та цензури інформації про діяльність БНС у зоні Перської затоки. До складу бюро увійшли представники усіх видів ЗС США, уповноважені підтримувати офіційні контакти з журналістами у межах своєї компетенції.

Щоб переконати світову спільноту в необхідності вжиття заходів американським військово-політичним керівництвом, розповсюджувалися чутки про наявність в Іраку великої кількості хімічної зброї, я також планів з її застосування, завищувались дані про чисельність іракського угруповання тощо. Впроваджені заходи дали відчутні результати: до початку операції «Буря в пустелі» за підтримку війни виступило більше 82 % населення США.

Щоб ввести в оману іракське керівництво щодо терміну початку операції БНС, Пентагон і державний департамент робили численні заяви про «неготовність перекинутих до Саудівської Аравії американських військ». Напередодні операції «Буря в пустелі», перед самим початком бойових дій сухопутних військ у пресу «просочились» Дані про відстрочку початку повітряних нападів ще на 30 діб; про «недоцільність проведення наступальної операції» тощо.

245 Заходи з дезінформації проводилися комплексно у політичній,

Чостмно 2

шляхом організації регулярних «витоків* таємних відомостей і розповсюдження »особистих думок» високопоставлених представників американської адміністрації та військово-політичного керівництва США.

На початку 1991 р. дезінформація стала надходити через мережі зв'язку тактичної ланки ЗС США. Ці дії стали частиною заходів американського командування з приховування реального характеру та змісту діяльності з'єднань і частин під час оперативного розгортання військ, які прибули у Саудівську Аравію.

Загалом аналіз практичної реалізації планів дезінформації під час операції «Буря в пустелі» дозволив дійти висновку, що керівництво ЗС США вважало дезінформацію найважливішим видом бойового забезпечення, здатним значною мірою вплинути на хід і наслідки кампанії в зоні Перської затоки. Американське військово керівництво надавало великого значення використанню ЗМІ у власних інтересах і розглядало їх як один із основних інструментів забезпечення ефективної реалізації плану стратегічної дезінформації.

Проаналізувавши діяльність оперативної групи ПсО під час проведення операцій «Щит пустелі», «Буря в пустелі» та «Визволення міста», слід зазначити таке:

1. Найбільш масштабними формами ППВ у цих операціях була друкована й усна пропаганда. Засобами друкованої пропаганди було виготовлено та розповсюджено 22 млн 342 тис. листівок, із них: 342 тис. прим. - на морі, спеціальними агентами і за допомогою повітряних куль, 18,7 млн прим. - висотними літаками МС-130, 3,3 млн прим. - за допомогою авіабомб М 129А1 із винищувачів-бомбардувальників Р-16. Під час ведення усної пропаганди із використанням засобів гучномовлення тисячі іракських військовослужбовців здалися у полон ще до початку вогневого удару військ коаліції.

2. Важливе значення, особливо на стратегічному рівні, зокрема і з метою дезінформації, надавалось радіомовленню. Програми радіостанції «Голос Затоки» транслювалися 18 год на добу протягом 40 днів двома наземними і одним передавачем із літака на території Туреччини. Матеріали для передач готувалися в об'єднаній редакції розробки пропагандистських матеріалів, до складу якої входили Саудівські, американські, єгипетські, кувейтські та британські спеціалісти ПсО. В цей період було підготовлено 3 250 випусків новин, 13 інтерв'ю з іракськими військовополоненими, 40 прес-релізів та інтерв'ю, 189

пропагандистських матеріалів. Радіопрограма «Зраджений Ірак», спрямована на підрив авторитету С. Хусейна, транслювалася на радіо 246

із літаків ЕС-130 Е, а декілька копій на аудіокасетах вдалося розповсюдити навіть у Багдаді.

3. Військовослужбовці підрозділів ПсО надавали допомогу в роботі з полоненими у двох таборах військовополонених, а також на трьох корпусних і численних дивізійних пунктах збору полонених.

Отже, операції американських військ та їх союзників у Перській затоці у 1990-1991 роках стали першим досвідом комплексного ПІВ широкомасштабних бойових дій військ з участю світових ЗМІ, цивільних і військових структур різних рівнів. Координація та взаємодія всіх структур, які залучалися до проведення психологічних операцій, активна підтримка з боку ЗМІ дозволили досягти монополії на інформацію в регіоні.

2.4.2. Спеціальна пропаганда СРСР в Афганістані у 1979-1989 роках

Перші радянські військові підрозділи з'явилися на території Афганістану у першій половині 1979 року, а у вересні був введений «обмежений контингент радянських військ», що разом з іншими помилками і прорахунками радянського керівництва призвело до тривалої, виснажливої, руйнівної війни, зі всіма лихами, які вона спричинила.

Досвід спецпропагандистської діяльності радянських збройних сил у Республіці Афганістан ще до сьогодні не отримав належного осмислення й адекватної оцінки. Значною мірою це сталося через традиційну на той час неувважність і поверхове ставлення до інформаційно-психологічної зброї, ігнорування спецпропагані високими Урядовими і військовими посадовцями, а також недостатній рівень підготовки командирів і штабів в аспекті організації інформаційно-психологічної боротьби в бойових умовах.

З історичної ретроспективи сьогодні видно, що виведення радянських військ з Афганістану було зумовлене, з одного боку, загальною поразкою Радянського Союзу в «холодній війні», а з другого — абсолютною невідповідністю вищого військово-політичного керівництва, всіх державних структур, включаючи Збройні сили СРСР, до подібних операцій, до дій у нестандартних ситуаціях інформаційно-

психологічного протиборства.

На всіх рівнях посилались на те, що спецпропаганда - це політична робота серед військ і населення противника у бойових умовах. У мирний час спецпропаганда не проводилась, а тільки вивчала ймовірного противника й готувалась до дій у бойових умовах.

Зрозуміти афганську військову кампанію, оцінити дії воєначальників та особового складу, роль і місце СП можна тільки через загальну оцінку «холодної» війни, яку не сприймали всерйоз, як справжню війну ні партійно-політичне, ані військове керівництво країни. Догматизм мислення вищих партійно-державних керівників, у тому числі й військових, не дозволив їм вчасно розпізнати сутність «холодної війни» як війни нового типу. Що стосується готовності апарату і формувань СП до розгортання політичної роботи в Афганістані, то вона теж виявилася невисокою.

Досвід СП в Афганістані з усією очевидністю засвідчив, що перебування її апарату й формувань у складі політорганів є непродуктивним і не виправданим. Начальники політорганів найчастіше не знали, що таке спецпропаганда, і були не здатні поставити завдання з її організації та ведення.

Труднощі з розгортанням СП в Афганістані були пов'язані не тільки з дефіцитом досвідчених офіцерів і сучасної техніки, але й з недосконалістю її нормативної бази, з відсутністю ряду найважливіших теоретичних положень. Посібник із спецпропаганди, затверджений у 1960 р., визначав її призначення як ведення політичної роботи серед військ і населення противника в бойових умовах. Афганістан же був дружньою, союзницькою країною і ніяк не «вписувався» в цю «формулу».

Установка для спецпропаганди на роботу винятково у бойових умовах була не тільки неправильною, але і злочинною. Орієнтація СП на підготовку до роботи в бойових умовах майже повністю виводила цей механізм із протиборства в «холодній війні», в якій ідеологічна боротьба, психологічна стратегія, соціальні дії, таємні операції були головною і досить ефективною зброєю США. Зневажлива ставлення до спецпропаганди переконливо свідчить, що вище керівництво СРСР не мало ані стратегії «холодної» війни, ані планів її ведення.

Певним проривом в організації СП в Афганістані стало створення спочатку позаштатних бойових агітаційно-пропагандистських загонів (БАПЗ) багатолітнього призначення (перший із них був сфор-

мований у 108-й мед і провів перший успішний рейд улітку 1981 Р-протягом 30 діб на піку дорожньої війни), а потім і штатних загоні® пропаганди й агітації (ЗПА). Кожен загін мав броньовану й полегшену гучномовні станції, похідний автоклуб, медичну машину, бойову

248 охорону. Як правило, в ЗПА працювали афганські офіцери, місцеві керівники, мулли, концертні групи. Нерідко до них підключалися розвідники, сапери, радники. Вони могли проводити комплексні пропагандистські заходи, одночасно надаючи всілякі види допомоги - від медичної й продовольчої до розмінування й буріння колодязів. До 1988 року їх кількість збільшилася до 13. Загони перетворилися на основний засіб спецпропагандистської діяльності в Афганістані. Плануванням їх дій займалися штаби.

Новою віхою для спецпропаганди в Афганістані стала поява в 40-ій армії середньохвильової радіостанції «Буря» і створення спільної радянсько-афганської редакції «Афган гас» («Голос афганця»).

Аналіз підготовки і проведення спеціальної пропаганди в Афганістані у 1979-1989 роках засвідчив, що і далі вдосконалювались форми і способи застосування сил і засобів спецпропаганди, які використовувались у період Другої світової війни, особливо на її завершальному етапі. Характерною особливістю цього етапу розвитку СП була поява нових за змістом термінів: спецпропагандистське забезпечення бойових дій, ідеологічні (агітаційні) рейди, ідеологічні акції, комплексні дії формувань спецпропаганди й військ, спецпропагандистські операції. Ці види спецпропагандистської діяльності відрізняються один від одного завданнями, що виконувались, силами та засобами, формами, методами, прийомами роботи, територіальним охопленням та іншими характеристиками. При цьому поєднувались відкриті, напіввідкриті й закриті форми і способи цієї діяльності.

Можна виділити три основні етапи спецпропаганди в Афганістані:

1) до літа 1980 року переважало роз'яснення причин уведення радянських військ в Афганістан; в агітаційно-пропагандистських документах і матеріалах найбільше уваги приділялось саме цьому аспекту;

2) до кінця 1986 року найголовнішими були питання стабілізації ситуації, розширення і зміцнення влади на місцях, забезпечення бойових дій;

3) з 1987 року і до лютого 1989 р. основним напрямком було РВД яснення політики національного примирення, мотивів, принципів і цілей її здійснення, а також обґрунтування необхідності майбутнього виведення радянських військ.

У змісті спецпропаганди було чимало цікавих знахідок, але й чимало помилок, пов'язаних насамперед із пропагандою ідей, що не відповідають життєвому досвіду і настановам тих, до кого зверталися Радянські спецпропагандисти.

Вперше в СРСР були впроваджені спецпропагандистські операції, які стали невід'ємною частиною бойових дій. Вони стали найбільш виправданим та ефективним видом спецпропагандистської діяльності, коли важливі політичні цілі досягаються цілеспрямованим, потужним, тривалим, різностороннім психологічним впливом на супротивну сторону, а військова сила використовується як один із найсильніших засобів впливу на об'єкт спецпропаганди. В Афганістані застосовувалися різноманітні прийоми, форми й методи, вперше з'явилося поняття «види спецпропагандистської діяльності» за аналогією з видами бойової діяльності, що є виправданим з огляду на складний, комплексний характер проведених заходів. До них можна віднести планування і здійснення комплексних заходів із залученням політичних, економічних, ідеологічних, спеціальних і військових засобів (але без переважного застосування військової сили) із звільнення певних територій, залучення на свій бік вороже налаштованих племен тощо.

Так, за весь період перебування радянських військ в Афганістані було підготовлено й видано 233 найменування листівок, загальним тиражем 28 млн примірників, проведено майже 3,5 тисяч сеансів радіомовлення, загальним обсягом близько 4 тис. год. З урахуванням чисельності населення Афганістану (близько 19 млн осіб) в середньому за 10 років війни на кожну людину припадало по три листівки і одній передачі радіомовлення на добу по всій країні.

Аналіз спецпропагандистської діяльності в Афганістані дає підстави дійти висновку, що ШПВ загалом отримав безперечний розвиток. Водночас досвід показує шляхи подальшого вдосконалення цієї роботи.

Організація і ведення такого роду роботи не повинні обмежуватися управлінням спецпропаганди або навіть ГПУ РА і ВМФ, як це практикувалося раніше, а мають бути поставлені на державний рівень. Затверджувати плани великих інформаційно-психологічних акцій, операцій повинна Ставка Верховного Головнокомандувача або Рада оборони, вони ж повинні контролювати виконання цих планів. Для планування і безпосереднього керівництва такими акціями, операціями на період їх проведення можуть бути створені робочі групи і підгрупи занапрямами роботи, в які повинні бути включені представники всіх міністерств і відомств, що беруть участь у їх проведенні.

Інформаційно-психологічні акції, операції, які треба планувати

на державному рівні, повинні мати довготривалу практичну мету» на їх виконання необхідно направляти скоординовану діяльність всіх міністерств і відомств, керованих з єдиного центру.

250

Література до розділу 2

1. Інформаційна безпека держави у контексті протидії інформаційним війнам: Навчальний посібник / Рось А. О., Явтушенко А. М., Жарков Я. М. та ін. / За ред. В. Б. Толубка. - К., 2004. - 176 с.
2. Інформаційна боротьба: теоретичні та воєнно-прикладні аспекти: Навчальний посібник. / Рось А. О., Явтушенко А. М., Жарков Я. М. та ін. / За ред. В. Б. Толубка. - К., 2003. - 218 с.
3. *СуньЦзы*. О войне // Конрад Н. И. Синология. - М., 1994. - 417 с.
4. *Волковскій Н. Л.* История информационных войн» В 2 ч. - СПб., 2003. - Ч. 1. - 502 с.
5. *Беглов С. И.* Внешнеполитическая пропаганда. Очерк теории и практики: Учебное пособие. - М., 1980. - 366 с.
6. *Волковскій Н. Л.* История информационных войн: В 2 ч. - СПб., 2003. - Ч. 1. - 502 с.
7. *Дубровин Н.* Отечественная война в письмах современников (1812— 1815). - СПб., 1882. - С. 486.
8. *Гуревич Л. С.* Буржуазная пропаганда в поисках теоретического обоснования. - М., 1994. - 274 с.
9. *Дашичев В. И.* Банкротство стратегии германского фашизма. - М., 1973. - Т. 1. - С. 294-295.
10. Информационный бюллетень ГлавПУ РККА. - М., 1944. - Л» 16 (286). - 32 с.
11. *Жарков Я. М.* Інформаційно-психологічний вплив на війська та населення противника (1939 - 2000 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22: Нац. Академія оборони України. — К., 2007. — 206 с.
12. *Субтельний О.* Україна: Історія. - К., 1991. - 512 с.
13. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Л., 1993. - С. 126.
14. *Бурицев М. И.* Воспоминания первого начальника службы // Информ. сб. по зарубежным странам и армиям / Под ред. Костюхина А. А. - М., 2000. - № 5 (128). - 66 с.
15. *Берников Н. Н.* Оружием правды. - М., 1971. - 415 с.
16. *Касюк А. Я.* Развитие теории и искусства ведения психологической борьбы в войнах XX века: Дис. ... д-ра ист. наук. - М., 1994. - 560 с.

17. Chronology war in the Gulf // Military Review. - 1991. - September. - P. 77.
18. Опыт работы // Бюлетень. — № 26 (160). — М., 1946. — 54 с.
19. *Лактионов В. И.* Основы теории и практики психологических операций. - М., 2000. - 723 с.
20. *Конопатов С. Н., Юдт В. В.* Традиционный смысл понятия «война» устарел // Воен. мысль. — 2001. — № 1. — С. 53—57.
21. *Лайнбарджер П.* Психологическая война. - М., 1962. - 350 с.
22. *Зазворка Г.* Психологическая война НАТО. - М., 1963. - 314 с.
23. *Токов Е., Касюк А.* Психологические операции вооруженных сил США в войнах и конфликтах XX века // Зарубежное воен. обозрение. - 1997. - № 6. - С. 12-17.
24. Krieg der Ideen: Der US Propagandafeldzug in Vietnam. - Boulder, 1981.-S. 7,42.
25. *Кондратов С. О.* Органы психологических операций НАТО. - М., 1990.-27 с.
26. *Крысько В. Г.* Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / Под общ. ред. А. Е. Тараса. - Минск, 1999. — 448 с.
27. *Косика А. Палагута Л. В.* Некоторые аспекты проведения психологических операций в период вторжения вооруженных сил США в Панаму // Вестник спецпропагандиста. - 1991. - Л"» 1. - С. 25-28.
28. Война в Персидском заливе. - М : Воениздат, 1993. - 287 с.
29. *Шершнев Л. И.* Спецпропаганда в Афганистане (1979-1989 гг.): уроки и выводы // Информ. сб. / Под ред. Костюхина А. А. - М. - 2000. - № 5 (57) - 66 с.
30. Опыт применения Советских войск в республике Афганистан: Сб. матер, научно-практ. конф. - М., 1990. - 159 с.

РОЗДІЛ з ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ США ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОТИБОРСТВА

Результати проведених фахівцями різних наукових напрямів дослідження проблем, пов'язаних з визначенням особливостей доктринальних основ розвідувальної стратегії і тактики США як суб'єкта розвідувальної діяльності у нинішньому статусі «єдиної світової супердержави», дають можливість зробити наукове узагальнення основних теоретико-філософських, політико-ідеологічних і деяких оперативних аспектів сучасної розвідувальної діяльності США. Зокрема

це стосується діяльності підрозділів політичної розвідки, які не лише найтісніше пов'язані з інформаційно-психологічним протиборством, а й є безпосередніми головними організаторами і виконавцями найбільш складних, ризикованих і відповідальних СЮ і АІА щодо іноземних партнерів, конкурентів, супротивників чи ворогів Сполучених Штатів Америки. Особлива увага спеціалістів, які вивчають проблеми безпекознавства у сфері забезпечення інформаційної безпеки, має бути *привернута до оперативної (нелегальної, таємної) і легальної, тобто політико-дипломатичної діяльності американських спецслужб, нерозвідувальних державних і неурядових структур*, які спрямовують свої зусилля на надання приховано вигідного QUA впливу в межах проведення таємних операцій розвідувально-підривного характеру щодо «недружніх» урядів, політичних сил і рухів іноземних держав.

Ступінь «недружності» *донедавна* визначалася за критеріями, які остаточно сформувалися в адміністрації американського президента Дж. Буша-молодшого за безпосередньою участю його однопартійця Д* Маккейна, лідера Республіканської партії, кандидата в Президент США у 2008 році, ідеологічного натхненника, головного організатора і фінансиста нещодавньої серії «кольорових» революцій на посткомуністичному просторі (Сербія, Грузія, Україна, Киргизстан, Узбекистан) і спеціальних передвиборних пар-кампаній щодо приведення до влади у Прибалтійських країнах на посади перших осіб держави агентів впливу із числа громадян США (Литва та Естонія) і Канади (Латвія).

Після подій 11 вересня 2001 р. адміністрація Дж. Буша-молодшого активізувала відродження і впровадження у зовнішню політику США сучасних уявлень правого крила американських ліберал-демократів і консерваторів про поняття «імперія» та «імперіалізм*». Зазначені поняття як головні наукові постулати покладені в основу нової імперіалістичної програми — *неоконсервативного «Проекту за нове американське століття»*. Саме з урахуванням стратегії розвитку американського суспільства нині відбувається і в майбутньому спостерігатимуться тактичні

особливості реалізації відповідної практики інформаційного забезпечення урядових заходів у американській зовнішній політиці.

Сучасні процеси глобалізації формують сприятливе середовище для організації і проведення ПП. Важливою рисою сучасної *інформаційної експансії провідних учасників геополітичної і геостратегічної конкуренції* є так званий *інформаційний неоколоніалізм*, який розділяє всі держави та регіони світу на: 1) *суб'єкти*, які домінують в інформаційному просторі та є джерелами експансії, і 2) *суб'єкти*, які не володіють необхідними інформаційними ресурсами, технологіями та розвинутою інформаційно-телекомунікаційною інфраструктурою, і тому вони стають інформаційно залежними від суб'єктів-домінантів. Одним із головних лідерів серед розвинених держав світу є США.

Інформаційно-психологічний неоколоніалізм є агресивною ідеологією досягнення геополітичної і геостратегічної переваги, ставить за мету змінити структури глобального інформаційно-психологічного простору і припускає необхідність залучення і застосування всього арсеналу сил, засобів і методів ІВ для досягнення геополітичних, гео-економічних, геостратегічних, геоінформаційних тощо переваг, домінування і панування у світі).

З цього виходить, що глобалізація формує і розширює глобальну інформаційну сферу, стираючи державні, національні кордони і різні бар'єри, що дозволяє розгорнути великомасштабні СЮ та ІВ не тільки в окремих державах-супротивниках, а й інформаційних просторах* цілих регіонів земної кулі.

254

3.1. Особливості взаємозв'язку сучасної доктрини інформаційно-психологічної війни США і процесів глобалізації

3.1.1. Особливості чинників впливу на формування концептуальних основ і сутності «інформаційного неоколоніалізму» американського зразка

У сучасних доктринах провідних країн світу *простори інформаційно-психологічного протиборства умовно поділяються так*: 1) провідні держави-конкуренти Західної Європи (Франція і Німеччина) і решта Європейського Союзу; 2) посткомуністичний простір держав Балкан, Центральної і Східної Європи; 3) пострадянський простір держав Прибалтики та СНД, насамперед Росії, Білорусі, України, Грузії, Азербайджану, Узбекистану, Киргизстану і Казахстану; 4) контрольовані нелояльними до США, Ізраїлю і держав

НАТО правлячими режимами держави Близького Сходу, Центральної і Південно-Східної Азії; 5) інформаційний простір комуністичного Китаю та держав Далекого Сходу і АСЕАН (потенціали великої китайської громади Гонконгу, Сінгапуру, а також китайські анклави в Таїланді, Малайзії, Індонезії та на Філіппінах, некитайські за походженням меншини Сінгапуру, Синьдзяню і Тибету), які розглядаються ЦК КПК і Держрадою КНР як реальний плацдарм для здійснення протидії світовій імперіалістичній експансії Америки.

Результати досліджень також свідчать про докорінні зміни в тактиці застосування в інформаційному протиборстві сил і засобів та залучення новітніх наукових досягнень. У сучасних умовах у зазначеному протиборстві можуть брати участь не лише державні органи законодавчої і виконавчої влади та окремі спеціалізовані виконавчі структури (розвідувальні, контррозвідувальні, інформаційно-пропагандистські служби і навіть розвідувально-диверсійні підрозділи військ спеціального призначення), а й інші нерозвідувальні державні, неурядові громадські або приватні організації як суто національні, так і транснаціональні, зокрема різні екстремістські, терористичні та інші радикальні угруповання.

За таких умов державні спеціальні служби найчастіше виконують організаційно-координаційну функцію. Перекладаючи реалізацію практичних заходів на неурядові структури, спецслужби таким

255

чином виводять з-під міжнародно-правової відповідальності, а в разі політичної доцільності виступають як захисники «народної ініціативи боротьби за поширення демократії, повалення тоталітарних режимів, захисту прав і свобод людини» тощо.

Спостерігається тенденція виділення як окремих самостійних суб'єктів інформаційно-психологічного протиборства низки провідних американських, ізраїльських, британських, меншою мірою німецьких і французьких, а також російських транснаціональних корпорацій, які намагаються вийти з-під контролю держави (зокрема «імперії» Березовського, Гусинського, Хадарковського). На сучасному етапі процесу глобалізації для реалізації власних корпоративних інтересів нинішні ТНК намагаються використовувати потенціали сучасних держав, насамперед власних національних.

Останніми роками набула поширення наукова гіпотеза про намагання сучасних ТНК домогтися через ІПП з урядами держав визнання ними транснаціональних господарських об'єднань суб'єктами міжнародного публічного права. Таке визнання має на меті досягнення необмеженого владного статусу «суверена», який нині є монополією лише держав.

З цією метою ТНК намагаються впливати на формування правлячих еліт сучасних держав, впроваджуючи в урядові структури власну агентуру впливу з числа так званої «компрадорської буржуазії», насамперед фінансово-банківської, або здійснюючи вербування провідних політичних, громадських діячів і авторитетних вчених держав, залучаючи їх до діяльності в закритих транснаціональних елітарних організаціях, утворених на принципах масонського руху.

Одночасно поширюються ідеї формування так званих економіко-політичних міждержавних об'єднань на зразок Європейського союзу та Північноамериканського союзу (США, Канада, Мексика).

У нинішніх умовах намагання з боку ідеологів, які забезпечують реалізацію корпоративних інтересів ТНК, спрямувати зусилля народів земної кулі на поступове зниження ролі держав у суспільних відносинах звести їхню роль до мінімуму. Таким чином усунути держави як чинник, що заважає нинішнім ТНК отримувати надприбутки та керувати всесвітніми процесами через так звану наддержавну структуру «світовий уряд», який покликаний захищати корпоративні інтереси ТНК.

У кожній з таких організацій залежно від масштабів їх діяльності та можливостей (не в останню чергу фінансових) може бути власна концепція інформаційної війни (ІВ).

Концепція інформаційної війни - це система поглядів на специфіку організації, управління, стратегію і тактику реалізації окремих комплексних легальних і конспіративних заходів, таємних операцій, актів інформаційно-психологічної агресії; на специфіку ви користання в них всього арсеналу сил, засобів та методів вигідного інформаційно-психологічного впливу і тиску на супротивника для досягнення запланованих тактичних і стратегічних цілей.

Незважаючи на сучасні тенденції, реальність свідчить, що найбільшими можливостями для організації та проведення ІВ поки що в одній державі саме спеціально утворена суспільно-політична владна організація суспільства - держава-суверен в особі системи органів влади та державного управління.

Слід зазначити, що нині у більшості розвинутих країн світу вже сформувалися власні системи поглядів щодо використання ІВ як інструменту зовнішньої політики. Кожна з таких теоретичних систем (концепцій) досить індивідуальна та має національні особливості, напрями і пріоритети інформаційної політики цих держав. У сучасних умовах інформаційне суспільство ще не винайшло і не розробило ефективного способу універсальної протидії ІВ: виявлення, попередження та придушення її джерел; використання сил, засобів і методів ПІВ.

3.1.2. Гносеологічні корені основ теорії формування всесвітньої гегемоністської політики інформаційного неоколоніалізму США

Формуючи у своїх наукових працях ідеологічні постулати доктрини інформаційного неоколоніалізму, американські дослідники Девід Харві («Новий імперіалізм») і Ханна Арендт («Джерела тоталітаризму») розкривають сучасне уявлення про наявність взаємозв'язку між імперіалізмом і капіталістичним розвитком суспільства. Зокрема, особливий інтерес становлять: *по-перше*, положення про «просторове закріплення влади» (*«spatial fix»*) і, *по-друге*, «накопичення капіталу і влади знов народжуваною геополітичною силою через вилучення зазначених елементів потенціалу сили світового рівня у наявного діючого геополітичного лідера» (*«accumulation by dispossession»*).

Емпіричним шляхом у своєму науковому дослідженні «Довге Двадцяте століття» Джованні Арріджі знайшов підтвердження теоретичним винаходам Д. Харві та Х. Арендт і дійшов висновків про те, що протягом тривалої еволюції експансія світового капіталізму

ґрунтувалася на регулярній появі нових молодих утворень, більш енергетично і фінансово могутніх, ніж домінуючі у той час провідні капіталістичні організації, які згодом усувалися молодими.

Висловлена дослідниками наукова ідея полягає в тому, що:

1) «безупинне накопичення влади...» необхідне для захисту невинного накопичення капіталу»;

2) «процес, за допомогою якого окремі капіталістичні держави в результаті свого розвитку доходять до потреби накопичення «надлишкових грошей» (тобто більшого обсягу капіталу, який можна б знову прибутково інвестувати усередині національної держави), породжує потреби в накопиченні сили для того, щоб зуміти захистити зростаючу власність від внутрішніх конкурентів»;

3) «в епоху глобалізації відбувається процес, за допомогою якого окремі капіталістичні держави доходять до накопичення «надлишкових грошей», які можна б знову прибутково інвестувати не тільки усередині національної держави, а й на зовнішніх ринках. У зв'язку з цим виникають аналогічні потреби в накопиченні сили для того, щоб зуміти захистити зростаючу власність за кордоном. З цього погляду імперіалізм капіталістичного типу являє собою політику, спрямовану на пошук вигідних зовнішніх виходів для надлишкового капіталу і на посилення самої держави на геополітичному і геоекономічному просторі»;

4) у попередній період розвитку глобалізації зазначений процес (за допомогою якого усе сильніші капіталістичні організації ставали рушійною силою експансії системи накопичення і панування) споконвічно охоплював безліч держав.

З цього погляду виходить, що імперіалізм капіталістичного типу відбиває боротьбу, під час якої капіталістичні держави використовували насильницькі засоби, намагаючись повернути на свою користь просторові зрушення, викликані «безупинним» накопиченням капіталу і влади, тобто здійснювалася територіальна експансія із застосуванням військової сили та спецслужб. Зазначені експансії здійснювалися у формі «класичної війни», а з другої половини ХХ ст. все більше доповнювалися елементами ІВ.

У результаті військово-політичної експансії здійснювалося і продовжує здійснюватися фізичне ослаблення конкурентів, за допомогою завдання їм матеріального збитку і знищення активної частини їх населення, а також посилення агресором свого матеріального добробуту за рахунок вилучень і контрибуцій, тобто привласнення матеріальних та інших благ супротивника.

Як показав Фернан Бродель, «фінансовий капіталізм» або те, що Джованні Арріджі називає «фінансіалізацією», «не був немовлям 1900-хроків». Скоріше «в минулому в Генуї або в Амстердамі (після сильного зростання торгового капіталізму і накопичення капіталів, які перевищували нормальні інвестиційні можливості) він уже вмів опанувати ринок і якимсь часом панувати над усім діловим світом».

Зазначене твердження має *двоєке значення* для визначення сучасних цілей.

По-перше, тут йдеться про те, що у всесвітньо-історичному ракурсі фінансіалізація (здатність фінансового капіталу «опанувати ринком і якийсь час панувати над усім діловим світом») веде до повторюваного перенакопичення капіталу.

По-друге, тенденція до повторюваного перенакопичення і фінансіалізації капіталу виявилася набагато раніше, ніж виник зв'язок між капіталізмом (соціально-господарською діяльністю з метою отримання прибутку і надприбутку) та індустріалізмом (домінуванням промислово-виробничих відносин у соціально-господарській сфері).

Матеріальна і фінансова експансії — це процеси системного накопичення капіталу, влади, панування, глибина охоплення яких зростала протягом багатьох століть і які споконвічно охоплювали безліч всіляких урядових і ділових структур.

Джованні Арріджі визнав важливість питань природи і протиріч американського просторового закріплення та спробував відповісти на Ці питання. Він дає відповідь на риторичне запитання, чому «заякування американського народу» прекрасно спрацювало під час встановлення американської гегемонії за Гаррі Трумена, а тепер воно веде до гегемонії до занепаду.

З огляду на існуючі реалії і масштаби нинішніх фінансово-економічних проблем в американському суспільстві неважко уявити Реальність більш швидкого і повного провалу нового неоконсервативного імперського проекту, який ще й не розпочався по-справжньому. Проект, з яким зовсім нещодавно (з 1998 року) так красномовно і з мгімізмом знайомив світову громадськість Збігнев Бжезинський через свою наукову працю «Велика шахівниця (Панування Америки та ігеостратегічні імперативи)».

Насправді зазначена праця справила вирішальний вплив на формування американської зовнішньої політики на період закріплення У свідомості світової громадськості певного стереотипу мислення і ^заперечного сприйняття Сполучених Штатів Америки

як найроз-

виненої, неефективної і єдиної світової супердержави, яка оперує в однополюсному світі. А в американській політичній еліті та у різних верств населення зазначена праця сформувала впевненість в «історичній винятковості і світовій месіанській ролі американської нації в перетворенні способу життя народів земної кулі за американською моделлю». Була висунута хибна теза: «Народи світу живуть погано тому, що не сповідують американські цінності...». Саме це перетворило нині американських ультраправих із антикомуністичних контрреволюціонерів у «геополітичних» революціонерів, метою яких є поширення американського способу життя і організації суспільства, а також «навчання» народів світу «основам американської демократії для аборигенів». Цілком ймовірно, що претензії неоконсервативної частини американської політичної еліти на глобальне панування можуть ввійти в історію як одна з нереалізованих геополітичних ідей.

Як свідчать наявні матеріали, кінцева мета учасників цієї глобальної конкуренції (США та КНР) - досягнення одноосібного світового лідерства із залученням до своїх лав інших народів, на цій основі сформувати нові безальтернативні одна одній світові імперії - «американську» або «конфуціанську». Зазначене ідеологічне конкурсування вже активно відбувається в умовах нового етапу всесвітніх інформаційно-психологічних воєн глобальної фінансово-економічної кризи для знищення своїх опонентів.

У цій ситуації китайські лідери достатньо відповідально ставляться до забезпечення захисту не лише китайської, а й інших націй, об'єднаних у цивілізаційне співтовариство на основі ідеологічних та інших цінностей конфуціанства. Одночасно американська правляча еліта запроваджувала непосильні для американської нації великомасштабні геополітичні проекти глобального контролю і панування. Висловлювалась слухна думка про те, що тотальний контроль глобальних процесів на світовій арені, миттєве реагування на них через виконання ролі «світового жандарма» є головним чинником послаблення і руйнування провідної геополітичної потужності. Нинішні проблеми в США підтверджують правильність розрахунків і прогнозів китайських фахівців.

Причини такого нинішнього стану справ зі світовою гегемонією США необхідно шукати в тих соціальних, економічних, політичних і військово-стратегічних обставинах, які спонукали американське керівництво до прийняття цього геополітичного курсу без належної підготовки.

До недавнього часу багато держав у цьому регіоні вважали аме-

американський захист основою протидії реальній чи потенційній загрозі власній безпеці з боку КНР. Нині Китай перестав вважатися серйозною загрозою, і навіть якщо така загроза знову виникне, пропозиції американцями захист буде вважатися ненадійним і неадекватним за витратами. Крім цього, здатність самих Сполучених Штатів стягувати платню за захист зі своїх східно-азіатських клієнтів помітно обмежилася внаслідок зростання залежності США від східноазіатських грошей і скорочення залежності країн Східної Азії від американського ринку. Саме це сталося внаслідок посилення Китаю як найбільшого і найбільш прибуткового ринку, що досить швидко зростає.

Майкл Лінд стверджує, що «Сполучені Штати виявилися державою, без якої можна обійтися...»: «Не так давно нічого не можна було зробити без Сполучених Штатів. Проте нині розбудова більшості міжнародних інститутів, які мають певне довгострокове значення в глобальній дипломатії та торгівлі, відбувається без американської участі... Європа, Китай, Росія. Латинська Америка та інші регіони і країни спокійно вживають заходів, здатних послабити американський вплив».

Розвінчання міфу про «затребувану націю» не означає, що Сполучені Штати не можуть розпочати провокаційні дії, здатні розпалити конфлікт із Китаєм у регіональному, а, можливо, і глобальному масштабі за найбільш несприятливим варіантом. Проте, зазначене вище також не означає, що в якийсь момент Сполучені Штати і Європа не зможуть об'єднати свої зусилля у своєрідному «ультраімперіалістичному» проєкті, який Харві вважає єдиною реалістичною альтернативою «грубому мілітаристському імперіалізму» американських неоконсерваторів. Зазначений несприятливий сценарій має наукове визначення - наступна «світова війна».

Пентагоном розробляються та здійснюються таємні плани про надання ЗМІ спрямованих «інформаційних новин», тенденційно підібраних і навіть сфальсифікованих. Зазначені заходи здійснюються в рамках нових зусиль американської адміністрації спрямованих на те, щоб ефективно впливати на суспільну світову думку та політиків як в Дружніх, так і в недружніх державах. Для цього у 2002 році навіть створене *Управління стратегічного впливу* (USCB; *Office of Strategic Influence*), керівники якого пропонують розширити межі завдань і на союзні країни Близького Сходу, Азії та Західної Європи. Саме на забачене Управління Пентагоном покладаються завдання щодо прове-

Частина 2

дев'ять «таємних операцій» в інформаційно-психологічній сфері, які традиційно здійснювались цивільними спеціальними відомствами, зокрема державним департаментом США.

Найбільшою загрозою для США зараз є не ісламістський фундаменталізм, а самовпевненість сучасної американської влади, яка після розвалу «радянської імперії» розбудовує власну світову «американську імперію», нав'язуючи народам світу модель «американського ліберального способу життя». Саме з цією метою велика увага приділяється значному розвитку відповідного апарату і фінансуванню на реалізацію заходів щодо просування американської зовнішньої політики через інформаційно-психологічну сферу.

3.2. Організаційно-правові аспекти державної політики США у сфері інформаційно-психологічного протиборства

Дослідження свідчать, що у США чітко прослідковуються два основних рівні реалізації концепції ІВ: державний і військовий.

3.2.1. Мета інформаційної війни на державному рівні:

1) доступ до закритих інформаційних ресурсів державного конкурента та змушення її керівництва до прийняття вигідних для Вашингтона рішень; 2) захист власних ресурсів. *За першим напрямком* - робота щодо проникнення в системи державного управління ймовірних супротивників США - проводиться ЦРУ, РУМО, Розвідувальною службою держдепартаменту. ФБР та іншими американськими спеціальними службами в суворій таємності. *За другим* - у системі державного управління США розроблена і виконується єдина програма захисту інформації, в основу якої закладено принцип централізованого управління та контролю спеціальними державними органами за потоком інформації, яка прямо чи побічно зачіпає інтереси країни. Координатором цього напрямку діяльності призначено ФБР.

На початку 1990-х років після оцінки результатів війни в районі Перської затоки американське військово-політичне керівництво²⁶² схвалило рішення: доповнити програму захисту інформації заходами щодо проникнення в системи державного управління потенційних супротивників та економічних конкурентів США, що і було реалізовано у формі концепції інформаційної війни ЦРУ, РУМО і ФБР під

262

керівництвом Центральної розвідки. Американські військові вже давно

проводять ІВ проти урядів ворожих держав, наприклад, розкидання листівки та проводячи радіо- і телетрансляції на Афганістан, коли він ще був під владою талібів.

Основними напрямками реалізації концепції ІВ на державному рівні (*директива МО США Т8 3600.1*) є 1) легальні політичні, дипломатичні та економічні акції; 2) підривні та деморалізуючі пропагандистські дії (як через канали агентурної розвідки, так спеціальних ідеологічно-інформаційних центрів і ЗМІ); 3) сприяння (у межах спеціальних агентурно-оперативних операцій) опозиційним і дисидентським рухам; 4) надання всебічно прихованого (із застосуванням агентурною розвідкою спеціально створеної мережі агентів впливу в державі-об'єкті розвідувальних спрямувань) та відкритого (спецслужбами через довірених осіб із числа впливових політиків, громадських діячів, дипломатів, представників ділових кіл, державних чиновників власної держави) впливу на політичне та культурне життя із завданням розвалу національно-державних основ суспільства; 5) проникнення в систему державного управління іноземних партнерів (одне з найголовніших завдань Департаменту спеціальних операцій ЦРУ і РУМО); 6) проведення СІУ; 7) захист національних інформаційних систем (ФБР, АНБ, військова контррозвідка).

3.2.2. Військовий рівень реалізації концепції інформаційної війни передбачає комплекс заходів Міністерства оборони, РУМО, Управління стратегічного впливу і військових штабів, спрямованих на досягнення інформаційного панування над супротивником у збройному конфлікті та на захист власних систем Управління від аналогічних дій сторони, що протидіє ФБР.

У *Директиві Комітету начальників штабів (КНШ) «Боротьба із системами управління»* (березень 1993 р.) підкреслюється, що боротьба із системами управління є самостійним видом оперативного забезпечення, що включає п'ять основних елементів: психологічну боротьбу, введення супротивника в оману, протидію розвідці супротивника, радіоелектронну боротьбу і фізичне знищення пунктів Управління супротивника та його систем зв'язку. Кожний з цих елементів досить детально теоретично розроблений і застосований військами в їхній діяльності. Зміст нової концепції полягає в їхньому

Частино 2

комплексному, цілеспрямованому і скоординованому використанні з метою впливу на процеси в оцінюванні обстановки та прийняття вигідних рішень командуванням супротивного угруповання для аме-

риканських військ. Окрім того, знижувати ефективність функціонування чи знищувати систему управління та зв'язку супротивника, щоб завойовувати й утримувати інформаційну перевагу.

Удосконалюючи форми та способи ІВ, американське військово командування ввело поняття «інформаційні операції», закріплене в новому статуті армії США РМ100-6. Під час їхнього проведення ставиться завдання: повною мірою використовувати можливості всіх наявних засобів і всіх видів зброї (інформаційної, агентурно-оперативної, класичної, ядерної тощо) для установлення всебічного контролю над системами управління супротивника і, за потребою, негайного та повного їх руйнування. При цьому реалізуються такі принципи інформаційної війни, як обезголовлення (ліквідація головної ланки управління), першочерговість, оперативність, попередження дій супротивника та інтенсивність дій.

З виходом зазначеної Директиви КНШ у збройних силах США почалася активна реорганізація існуючих і створення нових організаційно-штатних структур, призначених для вирішення завдань планування, моделювання та здійснення дій щодо боротьби із системами управління в стратегічній та оперативно-тактичній ланках збройних сил.

Вирішальним чинником для успішного вирішення завдань у боротьбі із системами управління є розвідувальне і контррозвідувальне забезпечення, яким американські експерти приділяють особливу роль в інформаційно-психологічному протиборстві.

Так, на випадок виникнення конфліктних ситуацій *Стратегічною військовою розвідкою (РУМО) і Управлінням стратегічного впливу МО США* підготовлено план можливих дій щодо «поширення серед населення ворожих Сполученим Штатам держав дезінформації та спрямованих документальних даних із метою провокування вигідних для США змін у правлячих колах і у суспільних процесах Держави». Це є перша спроба об'єднати прикладну психологію з можливостями сучасної комп'ютерної техніки, що знаменує собою «настання нової ери в здійсненні наступальних інформаційних операцій». При цьому визнається, що *розвідка використовує мережу І* тернеш в інтересах виконання програми щодо управління людським сприйняттям інформації загалом та людською свідомістю зокрема-*

264

Слід зазначити, що ІВ не можна зводити лише до «комп'ютерної війни», спроб супротивника впливати на системи державного і військового управління тільки засобами програмно-математичного

впливу. ІВ містить у собі більш широкий комплекс відомих і нетрадиційних заходів щодо впливу на супротивника не як на щось ціле, сукупне, а для диференційованого, цілеспрямованого впливу на окремі його складові: політичні, ідеологічні, соціальні, релігійні, етнічні, декласовані, маргінальні тощо.

Наприклад, нечисленне, але добре фінансоване Управління стратегічного впливу, створене незабаром після нападу терористів 11 вересня 2001 р., стало відповіддю на заклопотаність, що існувала в американській адміністрації з приводу того, що Сполучені Штати втрачають суспільну підтримку у війні з тероризмом за океаном, зокрема в ісламських державах. Як частину зусиль на протидію до висловлювань та-лібів, Усама бен Ладена та їх прихильників державний департамент США вже найняв на роботу колишнього менеджера рекламної фірми, поставивши його на чолі відділу суспільної інформації, а Білий дім (резиденція президента США у Вашингтоні) створив «оперативний зал* суспільної інформації з метою координувати розсилку поточної інформації по США і зарубіжжю.

Про Управління стратегічного впливу поки що відомо вкрай мало. Бюджет УСВ не розкривається. Відомо, що Управління фінансується за рахунок частки затвердженого конгресом спеціального багатомільйонного бюджету, виділеного Пентагону в жовтні 2001 р. у межах додаткових асигнувань на надзвичайні витрати в сумі 10 млрд дол. Нове Управління очолив бригадний генерал ВВС СІНА Сімон Уорден. Відразу ж розпочалася розсилка засекречених пропозицій, в яких міститься заклик до проведення активних кампаній з використанням не тільки іноземних ЗМІ та Інтернету, а й таємних операцій. Нове Управління «збирає в міністерстві оборони всі інструменти впливу на іноземну аудиторію», — заявив на одній з конференцій заступник начальника Управління з оперативної роботи Томас Тімме, армійський полковник і фахівець із психологічних операцій.

Керівництво нового управління передбачає «просування інформаційних новин» до іноземних ЗМІ за допомогою зовнішніх фірм, які можуть бути й без явних зв'язків із Пентагоном. Генерал Уорден має¹¹⁸ увазі більш широкі завдання управління — від проведення «чор-®их» інформаційних кампаній, що використовують дезінформацію Та інші таємні акції, до «білої» інформації, яка поширюється через

----- Г ^

систему зв'язків із громадськістю, що ґрунтується на правдивих збірниках новин. Для втаємничення авторства під час розсилки спеціальних повідомлень, у яких містяться вигідні американській стороні

ситуації

думки чи компрометуюча уряди недружніх держав інформація, зворотна адреса помічається як «dot-com», а не «dot-mil» (назва в Інтернеті військового відомства США).

Крім того, на допомогу новому Управлінню Пентагон найняв міжнародну консалтингову фірму «Rendon Group» із штаб-квартирою у Вашингтоні, яку очолює Дж. Рендон, колишній помічник у проведенні виборчої кампанії президента Д. Картера. Зазначена фірма, якій виплачується 100 тис. дол. на місяць, вже давно співпрацює з ЦРУ США, королівською родиною Кувейту та Іракським національним конгресом, опозиційним угрупованням, яке прагнуло скинути президента С. Хусейна.

Прихильники нового Управління стверджують, що воно забезпечить необхідну координацію зусиль військових із надання впливу на ставлення до Сполучених Штатів за кордоном, особливо в момент, коли Вашингтон переносить війну з тероризмом за межі Афганістану до Іраку та Ірану. Однак нове Управління вже спровокувало також гострі дебати в Пентагоні, де ряд високопоставлених осіб запитує, чи не є завдання нового Управління надмірно широким і таким, що навіть межує з незаконними діями. Так, дезінформація, підкинута іноземним ЗМІ, приміром, «Reuters» чи «Agence France-Presse», може бути, зрештою, передрукована чи передана в ефір американськими інформаційними агентствами. А за завоюм Пентагону і ЦРУ США заборонено вести спеціальну пропаганду на території Сполучених Штатів. Окрім того, такі заходи можуть підірвати довіру до інформації, яка офіційно розповсюджується відповідними підрозділами Міністерства оборони. Одночасно критики зазначають, що уряди союзних держав навряд чи будуть задоволені спробами американських військових впливати на їхні ЗМІ.

3.2.3. Особливості класифікації різновидів інформаційної війни

Автори американської концепції ІВ розробили спеціальну її класифікацію. Так, у навчальних програмах Університету національної оборони США виділяються такі форми ІВ: 1) радіоелектронна боротьба (РЕБ); 2) психологічна війна; 3) війна з використанням засобів

266

розвідки, насамперед таємних вербувальних операцій щодо агентури впливу в вищих управлінських ланках держави-об'єкта розвідувальних спрямувань; 4) війна з використанням потенціалу хакерів; 5) кібернетична війна ФБР.

3.2.3.1. Радіоелектронна боротьба у певному сенсі завжди була інформаційною війною. Створення перешкод радіолокаційним засобам супротивника позбавляло його інформації про реальну ситуацію, пов'язану з бойовими діями авіації й напрямками удару балістичних ракет. Радіолокаційна розвідка та засоби підтримки військових з'єднань і частин мають завдання одержувати інформацію про місця розташування станцій радіолокаційних систем супротивника, щоби завдати удару по них. Створення перешкод системам зв'язку супротивника порушує їх нормальне функціонування, знижує ефективність і надійність, а перехоплення інформації сприяє розкриттю планів супротивника. Але останні досягнення в електронній війні, в інформаційних технологіях (застосування розподілених обчислювальних мереж і систем, псевдовипадкова перебудова несучої частоти в каналах зв'язку, широкополосна модуляція, багатостанційний доступ із кодовим поділом, методи коректив помилок і стиску інформації) ускладнюють як створення перешкод радіоелектронним засобам супротивника, так і перехоплення його інформації.

Операціям РЕБ щодо ушкодження нормальної роботи систем і мереж супротивника мають передувати розвідка та інформаційно-аналітична оцінка їх структури та значення. Виявляються найбільш важливі та вразливі вузли мереж зв'язку, що можуть вплинути на функціонування всієї системи. Замість фізичного руйнування таких вузлів буває доцільніше погіршити якість їхнього функціонування.

Так, виведення з ладу найбільш захищених наземних ліній провідного зв'язку супротивника змусить його перейти на радіозв'язок, канали якого легше контролювати чи вести передачу зі зниженою ШВИДКІСТЮ, що збільшить термін, необхідний для ухвалення рішення щодо дій у відповідь.

Так було в період воєнних дій проти Іраку в зоні Перської затоки. З самого початку війни і бойових операцій авіацією союзники розпочали систематичне руйнування засобів командування та оперативного управління збройних сил Іраку. Більшість вузлів зв'язку було виведено з ладу, що часто порушувало зв'язок вищого командування Раку з підлеглими військовими з'єднаннями та частинами по звичних каналах. Тому воно було змушене використовувати системи Радіозв'язку нафтових компаній, навіть мережу Інтернет.

Збройні сили Іраку навчалися та готувалися до ведення

традицій- ної війни часів Другої світової і не були готові протистояти ІВ.

3.2.3.2. Психологічна війна. Під час воєнної кампанії американцями був врахований минулий досвід щодо заходів психологічного впливу на супротивника у зоні Перської затоки в 1991 році. Коаліція держав, що діяла проти Іраку, хоча і була представлена лише символічними збройними силами, стала прикладом класичної СЮ, яка мала засвідчити С. Хусейну, що існує широкий міжнародний консенсус проти вторгнення Іраку в Кувейт, і натиснути на нього. Зіграла свою роль і дезінформація, розповсюджувана з літаків, супутників та ЗМІ. Вона спотворювала спрямовані інформаційні потоки на Ірак і викликала почуття жаху в його населення. Важливий психологічний вплив зробили проведені ВМС США облудні операції, які імітували висадження морських піхотинців. Як наслідок — менше 20 тис. військових моряків і морських піхотинців союзників стримували близько 120-тисячний контингент солдатів Іраку, що очікували в окопах атаки морської піхоти США, яка так і не відбулася.

Аналогічна тактика скоординованого проведення наземних військових дій зі спеціальними інформаційними операціями спостерігалася і під час останньої військової кампанії США проти Іраку. В дію вступала американська авіація і ракетні підрозділи з високоточною зброєю, розташовані за межами Іраку на кораблях ВМС США у Перській затоці, що не дозволяло іракцям діяти ефективно у відповідь. Поряд із фізичною шкодою техніці та живій силі чинився великий моральний тиск, що значно деморалізувало не лише особовий, а й командний склад іракської армії. Одночасно через викриті канали зв'язку іракських збройних сил і заслану в мережу управління військами агентуру впливу оперативні групи РУМО встановлювали прямі контакти з окремими командувачами бригад, дивізій, укріплених районів певних фронтів та здійснювали їх індивідуальну ідеологічну і психологічну обробку. Значна кількість командувачів іракської армії, підданих спецслужбами США психологічній обробці, морально зламалися і почали здаватися разом із підлеглими підрозділами американцям, розраховуючи на милість переможців.

3.2.3.3. Війна з використанням засобів розвідки. Враховуючи здобутий у бойових операціях в Югославії, Афганістані, Сомалі, Іраку досвід, Міністерство оборони США має намір також використовувати в інтересах психологічної війни міжнародну мережу Інтернет. Мережа може бути використана як система раннього політичного

попередження, яка не дозволить правильно оцінити ситуацію в тому чи іншому регіоні. Розвідувальні органи США можуть контролювати трафіки цієї мережі, щоб отримувати інформацію, яку можна використати для проведення операцій ІВ в окремих регіонах. Через мережу Інтернет можна передавати інформацію співчужаючим групам у таких регіонах, які можуть самостійно проводити ті чи інші операції, що виключатиме необхідність направлення сюди спеціальних збройних сил США.

В ІВ з використанням засобів розвідки широко застосовуються різні системи та датчики для спостереження і контролю обстановки на полі бойових дій. У сучасних арміях розробляють схеми використання інформації від датчиків у реальному чи близькому до реального часу для управління бойовими діями та наведення зброї на ціль. Поєднання більшої кількості таких датчиків у єдину мережу створює оптимальні можливості для взаємодії родів військ і навіть збройних гал різних країн.

32.3 .4 В інформаційній війні широко використовується потенціал хакерів. Дії першої хвилі хакерів (переважно аматорів) можна вважати не дуже шкідливими, хоча в пресі їм приписувалися події, у яких вони не брали участі. Пізніше з'явилися кваліфіковані та висококваліфіковані хакери, які діють із злочинними намірами (пошук інформації для продажу, одержання доступу до секретної інформації тощо). Як правило, вони використовують слабкі місця в системі безпеки комп'ютерних мереж.

Для визначення уразливості військових обчислювальних систем і мереж управління інформаційних систем МО США провело протягом двох років перевірку 8 932 таких систем із застосуванням методів і засобів, використовуваних хакерами-любителями.

Спроби проникнення в 7 860 систем виявилися успішними, і тільки в 390 випадках хакери були викриті законними користувачами. Таким чином, 88 % військових комп'ютерних систем виявилися незахищеними від зовнішнього проникнення, 99 % незаконних проникнень не були викриті та лише про 5 % вторгнень було повідомлено Офіційно.

Зростаюче число вторгнень у корпоративні, фінансові та військові інформаційні системи США свідчить про те, що хакери, злочинні угруповання та іноземні розвідувальні служби вважають ці системи важливою мішенню.

Добре спланована та успішно проведена атака хакерів може викликати істотні короточасні «ефекти», такі як порушення роботи

телефонної мережі та банківських систем і навіть систем управління промисловістю чи відключення систем енергопостачання та блокування систем управління повітряним рухом. Найбільшу небезпеку в діях хакерів та інших злочинних елементів становить можливість упровадження ними комп'ютерних вірусів у програмні засоби, які керують життєво важливими системами. Такі віруси можуть почати діяти в заздалегідь установлений час чи дату.

3.2.3.5. Кібернетична війна — війна у віртуальному просторі з використанням кібернетичних засобів. Вона є специфічною, вищою формою ІВ, що включає в себе всі інші її форми, але не передбачає ведення звичайних воєнних дій. Кібернетична війна відбувається з використанням моделей та імітації подій і процесів, що відбуваються в об'єктивній реальності.

Близьке до реальності кібернетичне моделювання бойової обстановки дозволяє не тільки заощаджувати кошти на навчання і тренування особового складу збройних сил, а й випробовувати нові сценарії бойових дій та тактичні прийоми без людських і матеріальних втрат.

Теоретично за допомогою моделювання та імітації бойових дій у кібернетичному просторі можна довести, що одна зі сторін, яка бере участь у конфлікті, зазнає неминучої поразки. Це може означати, що для неї відпадає необхідність ведення фактичних бойових дій.

3.2.4. Інформаційна зброя

Найбільшу тривогу викликає нарощування американцями зусиль щодо створення якісно нового виду зброї — інформаційної, а також розробка нових форм ведення ІВ.

*До інформаційної зброї американські фахівці відносять *комплекс програмних і технічних засобів, призначених для контролю інформаційних ресурсів конфронтуючої сторони та втручання в роботу її інформаційно-управлінських систем».* Інформаційна зброя включає засоби знищення, перекручування, розкрадання та затримку інформації, подолання систем захисту інформації, дезорганізації роботи технічних сегментів систем управління, інші можливості.

Окрім військової галузі, *інформаційна зброя також може використовуватися в економічній, банківській, соціальній та інших сферах з метою:* 1) дезорганізації діяльності управлінських структур, транспортних потоків і засобів комунікації; 2) блокування діяльності окремих підприємств та банків, а також цілих галузей

шляхом порушення багатоланкових технологічних зв'язків і системи взаєморозрахунків, проведення валютно-фінансових махінацій тощо;

3) ініціювання великих техногенних катастроф на території супротивника внаслідок порушення штатного управління технологічними процесами та об'єктами, що мають справу з великими об'ємами небезпечних речовин і високих концентрацій енергії; 4) масового поширення і впровадження у свідомість людей визначених уявлень, звичок і поведінкових стереотипів; 5) викликання невдоволення чи паніки серед населення, а також провокування деструктивних дій різних соціальних груп.

В ІВ американські фахівці виділяють *наступальні та оборонні інформаційні операції*, які можуть проводитися окремими особами, диверсійними та терористичними групами чи спеціально підготовленими військовими формуваннями. Важливе місце при цьому займають психологічні операції, здійснювані з метою впливу на громадську думку чи конкретних людей.

Основними об'єктами під час застосування інформаційної зброї у мирний та воєнний час є: 1) комп'ютерні системи та системи зв'язку, використовувані державними та урядовими організаціями у виконанні їхніх управлінських функцій; 2) військова інформаційна інфраструктура, яка вирішує завдання в управлінні військами і бойовими засобами збору та обробки інформації в інтересах збройних сил; 3) інформаційні та управлінські структури банків, транспортних і промислових підприємств; 4) засоби масової інформації, насамперед електронні (радіо, телебачення і т. ін.), а також друковані.

Такий підхід відводить для розвідувального співтовариства США °Дну з ключових ролей в ІВ. Особлива увага приділяється придбанню агентури впливу на різних рівнях державної влади, політичних і громадських організацій, ЗМІ та соціальних верств населення.

Можна стверджувати, що окремі елементи ІП останніми роками ^{Ее} Раз використовувалися США в різних міжнародних конфліктах. Водночас тільки після закінчення війни у Перській затоці («Буря в пустелі») СІЛА уперше відкрито заявили про широкомасштабне використання інформаційної зброї під час бойових дій.

Незважаючи на те, що фахівці відзначали допущену американця-

ми низку серйозних прорахунків у застосуванні інформаційної зброї під час війни в Перській затоці, у США як під час бойових дій, так і після було розгорнуто пропагандистську кампанію, яка мала декілька цілей:

по-перше, сприяти зусиллям американського керівництва щодо створення як усередині країни, так і за її межами уявлення про США як про визнаного світового лідера, продемонструвавши американську перевагу в сфері військових інформаційних технологій, які мають стати, поряд із ядерною зброєю, одним з основних стримуючих чинників;

по-друге, переконати американських платників податків і законодавців у необхідності та доцільності виділення бюджетних коштів на удосконалення інформаційної зброї, що, на думку його прихильників, дасть змогу США здобувати перемогу в будь-яких військових конфліктах з мінімальними втратами серед американських військовослужбовців. Поряд із різними пропагандистськими кампаніями військово-політичним керівництвом США робляться конкретні практичні кроки щодо створення матеріальної бази інформаційної війни. Одночасно проблеми забезпечення інформаційної безпеки розглядаються ними як один із пріоритетних напрямків забезпечення національної безпеки Сполучених Штатів.

3.2.6. Характеристика заходів концептуального і нормативного забезпечення проведення інформаційної війни

Комітетом начальників штабів США розроблено та затверджено *Об'єднану доктрину щодо проведення інформаційних операцій (Joint Doctrine for information Operation — JDIO)*. У ній узагальнюється досвід щодо створення концепції інформаційної війни та безпеки, закріплюються чіткі поняття й визначення з метою розроблення однакового підходу і координації зусиль командуванням збройних сил усіх рівнів. JDIO містить *наступальний та оборонний компоненти*, які складаються з таких розділів: 1) операційної безпеки; 2) дезінформації; 3) психологічної операції; 4) електронної зброї; 5) фізичного руйнування об'єктів; 6) спеціальних інформаційних операцій.

Особливе місце в доктрині приділяється проведенню *наступальної інформаційної операції*, що є невід'ємною частиною

будь-якої військової кампанії та може бути застосована як під час здійснення

♦ акцій на підтримку миру», так і в період ескалації кризи. Елементи наступальної інформаційної операції можуть реалізовуватися за різних обставин самостійно чи в сукупності з проведенням воєнної операції на стратегічному і тактичному рівнях. У процесі організації

комплексу заходів для нападу на комп'ютерні системи та мережі велике значення надається людському чиннику щодо психологічного впливу на процес ухвалення рішення компетентними посадовими особами супротивника, позиції і думки політичних партій та поведінку окремих лідерів держави-об'єкта розвідувальних спрямувань.

Оборонні аспекти JDIO передбачають розширене фінансування програм у сфері інформаційної безпеки, а також здійснення комплексу організаційних заходів. Зокрема, передбачається:

1. Розробити основні напрямки політики у сфері забезпечення національної безпеки з урахуванням новітніх інформаційних технологій.

2. Домогтися стратегічного інформаційного домінування, яке визначене як один з ключових напрямків державної політики у сфері національної безпеки, з постійним розвитком і впровадженням нових інформаційних технологій.

3. Забезпечити надійне та стійке функціонування мереж і систем для федерального та місцевого урядів у випадку можливої ІВ.

4. Підвищити ефективність взаємодії державних структур і приватного сектора для підготовки до можливих інформаційних атак. При цьому приватні компанії та фірми повинні взяти на себе частку відповідальності за забезпечення власної інформаційної безпеки.

На вирішення цих завдань спрямовано ресурси насамперед міністерства оборони і розвідувального співтовариства США. Нині у підрозділах міністерства розробляється стратегія і тактика застосування інформаційної зброї, здійснюються відповідні організаційні заходи. Щодо підготовки до ІВ, проводяться НДОКР з удосконалення наступальних та оборонних систем інформаційної зброї. При цьому американські експерти керуються тим, що у I пол. XXI ст. у США можливе Доповнення національної доктрини «ядерного стримування» доктриною «спрямованої сили» (*Force Projection*), одним з елементів якої, як очікується, стає інформаційна зброя.

В основу концепції ІВ, що розробляється МО США, закладаються результати аналізу численних командно-штабних навчань із відпрацювання завдань щодо інформаційної війни, проведених останніми роками. Відповідно до цієї концепції, у забезпеченні

операцій із застосуванням інформаційної зброї залучатимуться всі системи управління, зв'язку і розвідки збройних сил — космічного, повітряного, Морського та наземного базування. Для координації дій планується створити автоматизовану систему управління бойовими операціями в ІВ та розробити стратегічний план її ведення, подібний до плану ведення ядерної війни — SIOП (*Strategic integrated operation plan*).

3.2.6. Організаційні заходи вдосконалення механізму реалізації інформаційної війни

У СІЛА триває активна розробка концепції «інформаційного стримування», розрахована на управління кризовими ситуаціями за допомогою превентивних акцій з інформаційного впливу на населення і владні структури в зонах конфліктів. Однак відповідні фахівці зіткнулися з непростими проблемами військового, соціального та науково-технічного характеру.

На думку американських експертів, боротьба з супротивником лише через комп'ютерні мережі в багатьох випадках не гарантує, що йому буде завдано збитків. Насамперед це пов'язано з достатньою кількістю даних про вражаючі властивості кіберзброї, а також із тим, що розглянуті як об'єкти впливу незаконні збройні формування, організована злочинність, наркомафія та тоталітарні режими мають слабку залежність від функціонування комп'ютерних систем. Крім того, таємність подібних операцій додатково ускладнює швидке досягнення «ефекту залякування* і створення у супротивника відчуття невідворотності відплати.

На цьому етапі найбільша увага в ІПП, як і раніше, приділяється ЗМІ, особливо електронним. Могутня радіо- і телеіндустрія США, керівництво якої традиційно підтримує дії уряду в «гарячих точках*, здатна забезпечувати успіх. Паралельно через агентурно-оперативні можливості американських розвідувальних та інших спецслужб також планується використовувати ЗМІ держав, об'єктів таємних операцій.

Американські фахівці вважають, що «інформаційне стримування* у доступній для огляду перспективі здатне стати рівнозначним «військовому стримуванню», особливо «ядерному», у зв'язку з чим США активно розробляються засоби наступальної та оборонної ІВ. У цьому контексті російські аналітики висловлюють думку, що

інтереси безпеки Росії та її союзників по СНД вимагають створення механізмів виявлення, попередження і припинення як таємних, так і відкритих масованих АІА, проведення яких може мотивуватися наявністю великої кількості реальних і потенційних збройних конфліктів на пострадянському просторі. Українській правлячій еліті доцільно прислухатися до ідеї створення механізму відповідної регіональної системи безпеки протидії АІА та СЮ, від яких ще з часів холодної війни потерпає українське суспільство.

274

У межах підготовки до № проведено реорганізацію низки підрозділів МО США. Зокрема, визначено провідну роль у цій галузі Управління воінформаційних систем (*Defense Information Systems Agency* - DISA) та Управління стратегічного впливу. У збройних силах США створено спеціальні служби з ІВ: 1) у військово-повітряних силах - Центр інформаційної війни ВВС (*AF Information Warfare Center* - AFIWC) зі штатом службовців понад тисячу осіб; 2) у військово-морських силах — групу з гарантування безпеки для електронних засобів (*Naval Security Group*) перетворено в службу ВМС з інформаційної зброї (*Navy Information Warfare Activity* - NIWA).

Подібний підрозділ у сухопутних військах перебуває в стадії формування. Крім того, у збройні сили введено посади офіцерів з інформаційної війни (*infowar officers*), а у Національному університеті оборони у Вашингтоні відбувся перший випуск фахівців у галузі інформаційної зброї та стратегії її застосування.

Розширюється спектр досліджень МО США в галузі критичних технологій для створення інформаційної зброї. Планується організувати широкомасштабну програму для розробки систем такої зброї, а низка уже реалізованих військових програм, приміром, програма «*Sorpnicus**», спрямована на: удосконалювання військово-морських систем командування, управління, зв'язку і розвідки та переорієнтування зазначених систем в інтересах підготовки до інформаційної війни. Розвідувальними службами збройних сил разом з АНБ досліджуються можливості створення принципово нових вірусів і засобів їх впровадження в комп'ютерні системи супротивника. Розробляється технологія створення спеціальних електронних пасток у мікросхемах, які як елементна база у складі систем зброї поставляються американськими фірмами в інші країни. Такі мікросхеми-пастки під час одержання певної команди зможуть контролювати використання систем зброї чи порушувати їхню роботу і можуть встановлюватися й

У системах цивільного призначення.

Ще в 1994 році *Об'єднана комісія з питань безпеки (The Joint Security Commission)*, утворена директором ЦРУ і міністром оборони, визначила вразливість США до засобів інформаційної боротьби як головну проблему поточного десятиліття, а можливо, і наступного сторіччя. Ключову роль у забезпеченні безпеки США в ІВ відведено Правлінню DISA МО США. *Центром безпеки інформаційних систем (CISS)* цього управління проводиться велика програма «Info War*» Щодо відпрацювання інформаційного захисту бойових систем.

275

Створення багаторівневої системи захисту військової інфраструктури загалом координується Управлінням перспективних досліджень АКРА. У 1996 фінансовому році на такі цілі було виділено близько 1 млрд дол. Загалом же за оцінками Асоціації електронної промисловості США, тільки прямі витрати МО США на проведення робіт щодо підготовки до ІВ найближчі десятиліття знаходитимуться в межах 1,7-2,1 млрд дол. на рік.

Під час підготовки до ІВ, очевидно, варто розглядати й ініціативу США щодо створення *Національної інформаційної інфраструктури Ніл (National Information Infrastructure)* і глобальної інформаційної інфраструктури (Global Information infrastructure) на базі міжнародної мережі Інтернет, яка значною мірою знаходиться під контролем США.

Для вирішення нових геостратегічних завдань уряду США спецслужбами здійснюються заходи щодо об'єднання під американським патронатом можливостей розвідувального співтовариства держав НАТО, особливе значення надається співробітництву зі спецслужбами Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, колишніх республік Югославії, Литви, Латвії, Естонії, Грузії та України.

Реальним підтвердженням цієї гіпотези є створення *Спеціального аналітичного центру (САЦ)* - об'єднаного розвідувального центру командування США в Європі, розташованого на авіабазі Мо- улсворт (Велика Британія). САЦ забезпечує необхідною інформацією всі сили коаліції НАТО на Європейському континенті, а також сили миротворчих операцій (наприклад, у країнах колишньої Югославії, у ході операцій у Північному Іраку, під час подій в Албанії, евакуації у Заїрі, діяльності стабілізаційних сил у Боснії, Східній Славонії тощо). До складу центру входять фахівці з різних країн, він має міцні зв'язки з головним розвідувальним центром НАТО. Складовою частиною САЦ є підрозділи спостереження за ВМС регіону та фоторозвідки

(розвідувальні супутники, літаки-розвідники U-2 та P-3).

Один з унікальних аспектів діяльності САЦ — сектор координації багатонаціональної розвідувальної діяльності, куди входять 12 членів з шести країн НАТО. Він має чотири основні завдання:

1) забезпечення організації для взаємодії розвіддіяльності НАТО та об'єднаних миротворчих сил; 2) визначення завдань то експлуатація розвідувальних безпілотних літаючих апаратів (БПЛА) та іншої розвідувальної техніки (так, наприклад, лише у 1997 році було **здійснено** понад 500 польотів БПЛА); 2) отримання, обробка та накопичення ін-

формації, підвищення ефективності роботи локальних мереж, інших джерел інформації; 3) розподіл обов'язків між структурами взаємодії та обмін інформацією.

Поступово розвідувальним контролем охоплюються нові регіони. Сьогодні — це африканська Сахара, країни Балтії. Ефективність такої роботи була, зокрема, підтверджена під час подій в Албанії (березень 1997 р.).

Основою обміну розвідувальною інформацією стала локальна мережа LOGE — загальна система зв'язку та обміну даними НАТО, яка об'єднує понад 300 абонентів і має дуже широкі можливості. САЦ — якісний крок уперед у системі спільного об'єднання розвідувальної діяльності Північноатлантичного альянсу.

Таким чином, для реалізації концепції ІВ у США створено всі необхідні умови, зокрема: 1) розроблено теоретичну базу ІВ, яка пройшла перевірку веденням війни в зоні Перської затоки проти Іраку (американські військові фахівці вважають цю війну «першою інформаційною війною»), в Афганістані, Панамі, Боснії, Югославії, а також нинішнє розгортання спеціальних інформаційних операцій проти Ірану, Сирії, Північної Кореї та інформаційне забезпечення ідеї розгортання в Чехії, Польщі, Грузії, Азербайджані та в Україні елементів системи американської ПРО; 2) теоретичні положення, закріплені в нормативних документах; 3) виконано значний обсяг робіт зі створення організаційних структур, на які в збройних силах США покладатимуться завдання ведення ІВ.

У США також активно ведуться інтенсивні широкомасштабні дослідження психологічного компонента ІВ, об'єктом якої є індивідуальна, групова і масова свідомість. Зазначені роботи фінансуються Управлінням перспективних досліджень США, проводяться під керівництвом ЦРУ й РУМО.

Проблеми ІВ активно досліджуються не тільки в США, ФРН і Великій Британії, а й у Канаді, Швеції, Франції, Австралії. У цих державах постійно публікуються наукові праці та журнальні статті, проводяться наукові конференції. Усього, за даними американської Федеральної комісії з питань оборонних наукових досліджень, більш як у 25 державах^{Важ} Проводяться нині розробки засобів і методів ведення ІВ.

Як одну із зовнішніх загроз інформаційної безпеки України варто виділити діяльність спецслужб та організацій США, що найбільш зацікавлені в реалізації завдань придбання інформаційних переваг і Домінування над своїми євразійськими конкурентами (Німеччиною,

Францією й Росією) у питаннях контролю та прихованого вигідного управління процесами в Україні. Саме Сполучені Штати першими на урядовому рівні прийняли доктрину ІВ, назвавши її найважливішою складовою частиною загальної військової стратегії. У березні 2007 р. Конгрес США прийняв Закон «Про підтримку заходів щодо вступу України в НАТО», що може свідчити про початок фінансування і розгортання американською стороною цілеспрямованих інформаційно-психологічних заходів вигідного впливу на українське населення.

3.2.7. Характеристика виконавчих суб'єктів інформаційної війни

Нині питаннями інформаційного протистояння у США займаються понад 150 урядових організацій, не враховуючи приватних компаній та освітніх установ, дії яких координуються на найвищому державному рівні.

3.2.7.1. Агентство національної безпеки (АНБ) — світовий лідер у галузі радіоелектронного перехоплення, виготовляє інтегральні мікросхеми для своїх обчислювальних систем. За наявною інформацією тут виготовляються також мікросхеми, що за своїми характеристиками, функціями і зовнішнім виглядом не відрізняються від компонентів, які використовуються в електронних системах потенційного супротивника. Мікросхеми призначені для таємної установки в системах обробки даних і управління інших держав, де виконують роль електронних закладок і можуть передавати інформацію по радіоканалах або, реагуючи на зовнішній сигнал, паралізувати комп'ютери стратегічних систем.

АНБ контролює два вузлових центри мережі Інтернет у штатах Меріленд і Каліфорнія, а також проводить сканування вузлів підключення користувачів цієї мережі в інших регіонах США і за кордоном. На думку експертів, такі операції здійснюються з відома компаній «Sprint», «Ameritech Bell Communications» і «Pacific Bell», які володіють комерційними системами телекомунікацій.

Проблемою ІВ, передусім питаннями інформаційно-технічного впливу, займаються підрозділи АНБ, наділені не тільки виконавчими, а й координаційними функціями як усередині США, так і серед аналогічних спецслужб країн НАТО.

3.2.7.2. Центральне розвідувальне управління (ЦРУ) займає одне з головних місць у забезпеченні зовнішньої безпеки США.

Так, розроблено і реалізовано план, спрямований на розширення можливостей розвідки, насамперед агентурних, з добування та обробки інформації про загрози національній інформаційній інфраструктурі з боку іноземних держав. Крім традиційних методів агентурної роботи, ЦРУ приділяє велику увагу аналізу відкритих джерел і проникненню в закриті бази даних технічним шляхом. Про це свідчить той факт, що останнім часом ЦРУ підбирає фахівців з інформаційних і комп'ютерних технологій, зокрема із середовища хакерів.

Одним з пріоритетних напрямків роботи ЦРУ визначено добування даних про потенційні терористичні кіберзагрози США, що надходять з-за кордону.

У ЦРУ складено список приблизно 30 держав, які активно розробляють технології для ведення ІВ, що може стати для США «кібернетичним Чорнобилем» з огляду на високий ступінь залежності економіки та збройних сил держави від безперервної роботи комп'ютерного парку. Сервер ЦРУ (<http://www.odci.gov/cia/>) містить багато цікавої інформації, починаючи від віртуальної екскурсії по будинку ЦРУ в Ленглі та музею розвідувальної техніки і закінчуючи електронними версіями таких інформаційних видань, що випускаються ЦРУ, як «CIA World Fact Book», де міститься інформація про кожну країну світу.

3.2.7.3- *Федеральне бюро розслідувань* (ФБР) також бере участь у реалізації доктрини інформаційної війни і насамперед з позицій захисту інфраструктури США. З метою боротьби з комп'ютерними злочинами в США у 1996 році було прийнято федеральний закон «Про шахрайство і зловживання з використанням комп'ютерів» (Federal Computer and Abuse Act of 1996), який передбачав створення у ФБР Підрозділу для боротьби з цим видом злочинів.

Бюро займається розслідуванням таких інцидентів, як шпигунство, розголошення секретних даних, обман державних інстанцій, тероризм, махінації та шахрайство, реалізованих через телекомунікаційні мережі. До структури бюро входять сім підрозділів боротьби³ комп'ютерною злочинністю (*Computer Crime Squards*), штат яких складає 300 осіб. ФБР має свій сервер (<http://www.fbi.gov/>), що, крім загальної інформації (історії бюро, адрес місцевих офісів по країні, публікацій ФБР і про ФБР), містить ще кілька рубрик, серед яких • *FBI Most Wanted** (злочинці, розшукувані ФБР) з повною інформацією про них і фотографіями, а також *Major Investigates** з матеріа-

лами розслідувань найбільших злочинів і терактів.

Частина 2

3.2.7.4. *Міністерство оборони CIUA*, прабатько міжнародної мережі Інтернет, першим усвідомило нову загрозу безпеці країни та силу інформаційної зброї. Нині Міністерство оборони США займає провідні позиції у реалізації доктрини ІВ у військовій сфері.

3. *Z.7.5. Комісія експертів наукової ради МО (Defense Scientist Board, DSB)* підготувала доповідь про необхідність вживання екстрених заходів щодо забезпечення безпеки військових телекомунікацій і комп'ютерних мереж на випадок ІВ. Експерти зазначають, що якщо такі заходи не будуть вчасно вжиті, то Сполученим Штатам Америки може бути завдано «катастрофічної» шкоди, яку можна порівняти лише з наслідками японської авіаційної атаки на Перл-Харбор у Другій світовій війні. Пентагон приймає на роботу хакерів для перевірки військових АІС, які займаються забезпеченням захисту військових комп'ютерних мереж. Безпосередню реалізацію проекту здійснює *Центр ІВ МО США (Army Info war Center)*.

3.2.7.6. *Стратегічне командування збройних сил США* ввело систему оповіщення про інформаційні напади Infocop, в якій передбачено чотири рівні небезпеки: *Alfa, Bravo, Charlie i Delta*. Кожному з них відповідає комплекс заходів для посилення режиму безпеки, зокрема виключення АІС з Інтернет і цілодобовий моніторинг комп'ютерних мереж.

3.2.7.7. *Спеціальна група при МО США (Training and Doctrine Command, TRADOC)* розробляє концепцію інформаційної війни, визначає правомірність застосування інформаційної зброї.

Безпосередньо питаннями стратегії та тактики інформаційної війни у Пентагоні, крім наведених, займаються такі підрозділи:

- *Агентство (управління) із захисту інформаційних мереж (DISA)* зі штаб-квартирою у Вашингтоні. Його керівник повідомив пресі про переорієнтацію організації на вирішення завдань, пов'язаних переважно із забезпеченням інформаційної безпеки у збройних силах США. У DISA також сформовано оперативний підрозділ із протидії інформаційним нападам і відновленню комп'ютерних систем (*Attack Assessment, Emergency Response and Recovery Capability Unit*).

■ *Управління перспективних дослідницьких проектів (Advanced Research Project Agency)* підзвітне МО США. Проводить наукові розробки у сфері ІВ з 1995 року. Запропонована його експерта-

ми доктрина інформаційної війни передбачає гарантування безпеки технічних засобів, інфраструктури холодної передачу розвідувальної інформації про обстановку на театрі бойових дій, блокування

відповідних систем супротивника, а також навчання військовослужбовців діям в умовах ІВ, оснащення їх необхідним спорядженням і устаткуванням.

У МО США створено підрозділ сил швидкого реагування в засобах пасової інформації (*Rapid Media Reaction Force* — RMRF). Його завдання свого часу сформулював колишній директор ЦРУ У. Студеманн. Він заявив, що RMRF має використовувати усі можливі пропагандистські прийоми та засоби для цільового ПІВ на населення тих країн і регіонів, де збройні сили США планують або здійснюють бойові операції. Крім RMRF, на його думку, джерелом розвідувальної інформації можуть слугувати:

- *Міністерство оборони та генштаб армії*, що зацікавлені переважно у розробці методів захисту військових ліній телекомунікацій. Відповідні дослідження ведуться у Форт-Бульваре, де знаходиться *Управління розвідки та безпеки сухопутних сил (Army Intelligence and Security Command)*, під контролем якого діє *Центр наземної ІВ (Land Information Warfare Activity Center)*. У складі міністерства знаходиться команда швидкого реагування на інциденти, що виникають із військовими комп'ютерними системами (*Army Computer Emergency Response Team*).

- *Генеральний штаб ВМС*, заснований у Норфолку (штат Вірджинія) *Флотським центром ІВ (Fleet Information Warfare Center, FIWC)*, метою якого є розробка заходів гарантування безпеки систем військово-морських телекомунікацій і ЕОМ на бойових кораблях у кризових ситуаціях. Стратегічні та політичні питання протидії інформаційному нападу вивчаються фахівцями експертної групи (*Naval Information Warfare Activity*), що базується у Форт-Міде (штат Меріленд). Як заявив командуючий ВМС США в Атлантиці, пріоритетною проблемою для цих органів є реалізація концепції забезпечення інформаційної переваги над супротивником у бойовій обстановці, придушення його здатності передавати, одержувати та використовувати інформацію, необхідну для управління бойовими діями. *Група стратегічних досліджень (Strategis Studies Group)*, створена в 1995 році у структурі міністерства ВМС, займається розробкою апаратури, здатної посылати могутні спрямовані електромагнітні імпульси, за допомогою яких можна управляти поведінкою людини;

- *Генеральний штаб ВПС*. З 1994 року на базі ВПС Келлі (штат Техас) діє *Центр ІВ ВС (Air Force Information Warfare Center)*, якому доручено розробку методів і засобів ведення війни в повітряному, космічному і кібернетичному просторі. *Commande Solo* — технічна група у складі ВПС США, яка за допомогою встановленої на літаку апаратури забезпечувала пряму трансляцію спеціально підготовлених пропагандистських матеріалів по телебаченню Гаїті під час вторгнення американських військ до цієї держави. *Commande Solo* також використовувалася для глушіння теле- і радіопередач боснійських сербів.

3.2.7.8. *Комісія із захисту критичної інфраструктури при президентові США (Presidents Commission on Critical Infrastructure Protection, РССІР)* створена в 1996 році. Її завдання — своєчасне повідомлення про стан інформаційної безпеки в державних і приватних установах США. На пропозицію голови Комісії вивчення питань інформаційної безпеки планується включити навіть у шкільні програми. До складу комісії входять представники ЦРУ, АНБ, міністерств оборони, юстиції, фінансів, торгівлі, енергетики, а також Федерального агентства з управління в кризових ситуаціях;

3.2.7.9. *Інші урядові та міжвідомчі організації*. Проблема інформаційної безпеки залишається в полі зору уряду США. Діє ряд урядових організацій, покликаних забезпечувати координацію і вирішення зазначеної проблеми, які здійснюють дослідження і мають безпосереднє відношення до ведення ІВ.

Аналогічні завдання вирішують такі організації, як Центр із поширення інформації та аналізу (*Information Sharing & Analysis Center*), Національна асоціація комп'ютерної безпеки (*National Computer Security Association*), Центр інформаційної політики і стратегії, Двостороння група управління проведенням інформаційних операцій (BIOSG), Центр технологій проведення інформаційних операцій (IOTS), Національна координаційна консультативна рада з інформаційної безпеки, Національний координаційний центр із запобігання комп'ютерних інцидентів.

3.2.7.10. *До вирішення завдань з боротьби з комп'ютерними злочинами та забезпечення інформаційної безпеки підключаються й правоохоронні органи*. Так, над створенням методик і програмного забезпечення для розслідування комп'ютерних злочинів працюють 36 різних державних і громадських організацій, зокрема Служби з надзвичайних ситуацій у комп'ютерних мережах (*Emergency News Service*), Регіональні центри з розробки спеціальних технологій ДЛІА

правоохоронних органів (*Regional National Law Enforcement and Correctional Technology Centers*), Каліфорнійський інститут кримінальної статистики. Міжнародний архів даних приватних детективних бюро (*Investigative Resources International Site*), Консорціум регіональних поліцейських організацій (*Community Policial Consortium*) тощо.

3.2.7.11. До проведення робіт зі створення засобів інформаційного протиборства широко залучаються приватні фірми. Так, компанія «Science Applications International Corp.» (SAIC) має Центр інформаційної політики та стратегії, який на замовлення Пентагону досліджує вплив інформаційних технологій на військові конфлікти у XXI ст. Компанія має 450 філій у різних країнах, зокрема представництво в Москві. Фірма тісно пов'язана з МО і розвідувальними органами СІЛА (у раді директорів компанії працюють колишній директор АНБ).

Відповідно до рішення уряду для обліку осіб, які користуються серверами доменів високого рівня (домени високого рівня — прийнята в Інтернеті система класифікації зареєстрованих користувачів, зокрема військових, урядових, освітніх, фінансових організацій) і яким привласнюються особливі адреси, тобто використовуються буквосполучення *.go*, *.corn*, *.edu*, *.org*, *.net* тощо мережі Інтернет, було створено Головний державний реєстр *Inter-NIC*. Надалі його передано приватній компанії «Network Solutions», Inc. (NSI), штаб-квартира якої знаходиться в м. Херідон (штат Вірджинія). Згодом уряд передав цій фірмі монополієне право на керування сітковим трафіком служби *www* і на надання користувачам каналів комп'ютерного зв'язку. Нині NSI входить до структури компанії SAIC, що забезпечує використання монополії NSI для ведення ІВ.

Корпорація «Booz-Allen & Hamilton Inc.» уклала контракт із Пентагоном на суму 500 тис. дол., відповідно до якого вона зобов'язалася розробити матрицю основних вимог до інформаційних операцій і створити закриту базу даних, необхідних для їх проведення. В останній будуть зберігатися дані про інформаційні інфраструктури в країнах, які розглядаються як потенційні супротивники СІЛА, а також Дані про їх можливості у проведенні ALA, СЮ та ІВ.

Компанія «SRA International», що спеціалізується на виконанні замовлень МО та спецслужб СІЛА, створила експериментальний зразок пошукової інформаційної системи Name Tag. За допомогою програмного забезпечення Net Owl система в автоматичному режимі

контролює потоки інформації, що циркулюють по каналах Інтернету,

283

відбираючи з них дані, які можуть становити інтерес для економічної розвідки. Нещодавно SRA International відкрила філію у Франції, її представництво є також у Москві.

Компанія «Autonomy Inc.» розробила дві системи програмного забезпечення (*Autonomy Web Resercher* і *Autonomy Press Agent*), призначені для контролю за потоками інформації, які циркулюють по каналах Інтернету. Системи дають змогу за ключовими словами і висловами «відфільтрувати» з переданих повідомлень дані, що становлять інтерес для розвідки. З їх допомогою можна також витягувати необхідну інформацію зі з'єднаних з Інтернетом локальних комп'ютерних мереж і баз даних окремих ЕОМ. Обидві системи можуть працювати в автоматичному режимі. Деякі організації розвідувального співтовариства США, насамперед РУМО, застосовували розроблене компанією MNIS унікальне програмне забезпечення DRLINK для електронного сканування великої кількості патентів та інших подібних документів з метою виявлення тенденцій і напрямків науково-технічного розвитку та підготовки матеріалів прогностичного характеру.

Фірма «Inslaw» розробила програмний пакет *Promis (Prosecutors Management Information System)*, який американські спецслужби застосовують в електронній розвідці. Завдяки застосуванню складних алгоритмів *Promis* здійснює швидкий «мережний пошук», підбираючи дані з різних джерел. Програма забезпечена системою закритого доступу *Trap Doors*, через яку АНБ може проникати в усі банки даних, орієнтовані на *Promis*. Відомо, що *Promis* використовувалася також у вашингтонській штаб-квартирі Міжнародного банку реконструкції та розвитку, зокрема у комп'ютерах VAX. Упровадження цієї системи в обчислювальний центр банку було, вірогідно, початком операції проникнення в інші банки даних світової фінансової мережі. Колишній директор ЦРУ СІЛА У. Кейсі зізнався, що один з його найбільших успіхів пов'язаний із проникненням у міжнародну банківську систему.

За заявою експерта корпорації «Northrop» з питань інформаційних воєн Дж. Ковасіча, корпорація успішно реалізує програму науково-дослідних робіт зі створення засобів виявлення в інформаційних мережах комп'ютерних вірусів. Сформовано також банк даних, в якому накопичуються комп'ютерні віруси, що

уловлюються спеціальною апаратурою, з метою їх вивчення і розробки способів нейтралізації. При цьому Дж. Ковасіч дав зрозуміти, що зазначений банк даних

284

можна використати для розробки наступальних засобів ведення інформаційної війни, тому що багато вірусів, які зберігаються в ньому, невідомі за кордоном і засобів протидії їм поки що не існує.

3.2.7.12. Цивільні і військові вищі навчальні заклади велику увагу приділяють розробці теоретичних способів і прикладних засобів ІВ. Інтенсивно ведеться підготовка необхідних кадрів для збройних сил країни. Ще в серпні 1994 р. Школа ІВ і стратегії при Університеті національної оборони США у Вашингтоні (*U.S. National Defense University's School of Information Warfare and Strategy*) прийняла перших слухачів. Курс розраховано на 10 місяців.

Національний фонд знань (*National Knowledge Foundation*) — організація, покликана внести вклад у розвиток нових форм збору розвідданих, зокрема з використанням комп'ютерних мереж.

У локальній мережі Гарвардського університету в передмісті Бостона обробляється секретна інформація: його мережа зв'язана з секретними мережами МО США (зокрема ВМС), Національного управління з аеронавтики та досліджень космічного простору (NASA), Національної лабораторії у Лос-Аламосі, а також декількох університетів країни. В Гарвардському університеті проводяться семінари з проблем всесвітньої інформаційної інфраструктури.

Арізонський університет реалізує програму «Інформаційні технології і національна безпека», в рамках якої, зокрема, вивчається використання сучасних телекомунікаційних технологій терористичними організаціями.

У Сандійській національній лабораторії (SNL) на замовлення міністерства енергетики фахівці проводять дослідження, націлені на комплексний аналіз способів атак на інформаційні системи та способів їх захисту.

Група швидкого реагування на комп'ютерні інциденти (*Computer Emergency Response Team, CERT*) при університеті ім. К. Меппона в Пітсбурзі визначає кількість несанкціонованих вторгнень у мережі компаній через Інтернет і протидіє таким спробам. Її експерти на прохання правоохоронних органів США розшукують в Інтернеті хакерів. Досвід CERT використовується в інтересах МО США.

Національна асоціація комп'ютерної безпеки (*National Computer Security Association, NCSA*) проводить експерименти зі збо-

Даних, розміщених у системі електронної пошти, про секретні розробки американських фірм, займається дослідженнями в приватних Компаніях США, відстежуючи динаміку поширення комп'ютерних «вірусів» та вивчаючи їх.

Про увагу до університетських робіт говорить той факт, що через *Національний науковий фонд (National Science Foundation)* планується щорічно виділяти 10 млн дол. на стипендії студентам університетів і коледжів, які беруть участь у наукових дослідженнях щодо проблем ІВ.

3.2.7.13. Висновки. Аналіз ролі організацій США в реалізації доктрини інформаційного протиборства свідчить, що цей процес, незважаючи на значну кількість його учасників, поки що знаходиться на стадії формування. Американські спецслужби змушені набирати хакерів шляхом опублікування газетних оголошень. Це свідчить про труднощі, які виникають під час пошуку фахівців подібної категорії. Водночас у США цілеспрямовано вивчаються нові методи і способи інформаційного руйнування у військових цілях у рамках програм із проблематики ІВ. За оцінками американських експертів, щорічні витрати МО США на реалізацію програм досліджень у сфері ІВ становлять 2 млрд дол. За 1996-2005 роки вони загалом становили 16,7 млрд дол. Помітні зусилля витрачаються на гарантування безпеки власної інформаційної інфраструктури США.

Нині загальною тенденцією в діяльності організацій СНІ А є розробка основних концептуальних та організаційних принципів ведення інформаційної війни, пошук нових методів роботи з використанням інформаційних технологій.

*У США реально існують різні форми інформаційної зброї, що, за оцінками військових фахівців, може завдавати теж самих збитки, як і зброя масового знищення. Як вважають багато американських експертів, з подальшим розвитком інформаційної зброї у I пол. XXI ст. національна доктрина «ядерного стримування» чи «заликування» внаслідок безперспективності може бути замінена на доктрину «орієнтованої сили» (*Force Projection*). Однак, незважаючи на наявність Директиви Пентагону від 1992 року про інформаційну зброю та інтенсивну розробку нових видів тактики ведення війни з використанням сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій, на національному рівні все ще не оприлюднено Директиву Президента США «Про інформаційну війну». Це може бути пов'язане з тим, що фактична підготовка США*

до інформаційної війни та прагнення до домінування у світовому інформаційному просторі можуть призвести до втрати репутації США в очах світового співтовариства, оскільки серйозно зачіпають проблеми політичної, економічної і військової безпеки всіх країн.

Водночас простежується прагнення США одержати максимально можливу кількість даних про інформаційно-телекомунікаційні комплекси різних країн і, в разі потреби, знаючи їх технологічні особливості, використовувати свою інформаційну зброю з метою управління і контролю національними та міжнародними інформаційними ресурсами в інтересах США.

Крім того, США вже розпочали реалізацію програми контролю точок входу в Інтернет, створюючи спеціальні пункти в країнах НАТО і фіксуючи кореспондентів, які звертаються через Інтернет до окремих американських військових та інших важливих інформаційних баз та АІС.

На користь можливості існування в США об'єднаної доктрини ІВ свідчить і той факт, що в середині 1995 р. в *Управлінні перспективних науково-дослідних проектів (Advanced Research Projects Agency — ARPA)* відбулася серйозна реорганізація. З дев'яти відділів, що раніше існували, сформовано шість, серед яких провідним став відділ інформаційних систем (*Information Systems Office — ISO*). Основна й єдина мета ISO — розробка проекту «Системи систем» (*Systems of systems*), суть якого полягатиме в об'єднанні всіх форм і видів інформаційної зброї на базі сучасних інформаційних технологій і досягнень у сфері зв'язку. У цьому ж напрямку розпочала реорганізацію своїх науково-дослідних центрів одна з найбільших компаній УПК США «Макдональд Дуглас». У переліку перспективних проектів вона висунула на перше місце розробку в інтересах Пентагону «Системи систем» та консолідацію свого наукового й промислового потенціалу для вирішення саме цього завдання, пропонуючи свої послуги як генерального підрядника.

Таким чином, у США ведуться практичні роботи зі створення окремих видів інформаційної зброї. Розробляються методологічні аспекти ведення ІВ. Частина даних з цих проблем є закритими і не підлягають розголошенню зі стратегічних міркувань.

Для практичної реалізації концепцій ведення інформаційних воєн и найближчі 8—10 років у бюджеті МО США передбачено щорічне фінансування до 2 млрд дол., що становить близько 5,4 % загального бюджету МО.

Для здійснення закладених у концепціях ідей щодо використання

Частина 2
«формаційної зброї у рамках МО США проводяться різні практичні
зах^оДн. Так, у *Національному центрі бойової підготовки* (Форт Ір-^{Ен'}
Штат Каліфорнія) було проведено ряд навчань. Батальйон, «екіпі-
Рованій» новими видами інформаційних технологій, атакував пере-

287

важаючи «сили супротивника». Під час навчань було відпрацьовано конкретні методи і тактику ведення бойових дій з використанням інформаційної зброї. З кожним новим навчанням «інформаційному» батальйону вдавалося мінімізувати свої втрати, при цьому завдаючи щоразу більшої шкоди супротивнику.

У липні 1995 р. Університет національної оборони у Вашингтоні випустив перших 16 офіцерів — фахівців у галузі ІВ.

У січні 1995 р. при першому заступникові міністра оборони США було створено *Виконавчу комісію з питань ІВ*, функціонування якої забезпечувалося відповідними документами та організаційними заходами. На комісію покладалося завдання сприяти розвитку та досягненню цілей національної ІВ. У рамках діяльності комісії фахівці корпорації RAND розробили методологію воєнної гри під умовною кодовою назвою «Наступного дня після...» («The Day After...»). За сценарієм інформаційної війни, запропонованим у цьому дослідженні, в 1995 році у *Військово-морському коледжі в Нью-Порті* (РідАй-лонд, США) було проведено командно-штабну воєнну гру з використанням способів ведення ІВ з метою враження комп'ютерних систем супротивника.

До осені 1996 р. у США корпорацією RAND було довершено чергову командно-штабну воєнну гру з новими сценаріями ІВ. Одним із сценаріїв був прихід у Росії до влади кримінальних елементів і проведення ІВ проти США.

На підставі проведених ігор їх учасники дійшли висновку про необхідність створення центрального органу федерального уряду для управління та координації протидії з боку США загрози стратегічного ІВ.

Зроблено також висновок про необхідність зміни національної воєнної стратегії, в якій варто врахувати, що *в кібернетичному просторі існують чотири театри воєнних дій*: 1) зона воєнних дій; 2) трансокеанські телекомунікації. 3) внутрішні (національні) зони США; 4) зони держав-союзниць.

Крім того, ІВ ліквідує значення відстані стосовно розгортання та застосування бойових засобів. МО США узагальнило результати секретних ігор з ведення ІВ, дійшовши таких *висновків*: 1) більшість

існуючих систем не відповідають вимогам безпеки у випадку проведення ІВ; 2) необхідно створювати резервні системи телекомунікація та автоматизованої обробки даних; 3) системи, які використовуються для обробки секретної інформації, слід ізолювати від загальнодоступних телекомунікаційних мереж; 4) необхідно посилити заходи без-

288
пеки при розробці програмного та апаратного забезпечення, зокрема ввести як обов'язкове правило взаємного контролю двох груп провідних програмістів, що вже робиться під час розробки програмного забезпечення для міжконтинентальних балістичних ракет.

Характерною рисою стратегічної ІВ є розмитість традиційних державних кордонів. Однак для неї, як і для будь-якого іншого виду воєнних дій, існує своє «поле бою», представлене нині телекомунікаційними мережами, які найбільш широко використовуються іноземними спецслужбами, іншими організаціями під час підготовки та здійснення акцій ІВ.

Література до розділу 3

1. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / Пер. О. Ю. Уральской. - М., 1998. - 223 с.
2. *Giovanni Arrighi.* Hegemony Unravelling — II, New Left Review, 33, May-June 2005. Джоваини Арриджи. Утрата гегемонии / Пер. с англ. А. Смирнова. 01/02/2007. snfo@politics.in.ua
3. *Косирев Д.* Китайская дилемма Америки. Азиатская политика Билла Клинтона не устраивает многих в Вашингтоне // Независимая газета. - 1997. - 21 мар.
4. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 1. Гносеологічні корені та антологія проблеми, доктринальний підхід Сполучених Штатів Америки) // Юридичний журнал. - 2007. - № 5. - <www.justinian.com.ua>.
5. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 3. Доктринальні підходи Китайської Народної Республіки та Республіки Індія. Частина 4. Доктринальні підходи Ісламської Республіки Пакистан та радикальних мусульманських рухів) // Юридичний журнал. — 2007. - № 7—8. — <www.justinian.com.ua>.
- 8- *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна ТНК проти

- держави: політико-правовий і безпекознавчий аспекти статусу «суверена* — генерального суб'єкта міжнародного публічного права // Юридичний журнал. - 2009. - № 2. - <www.justinian.com.ua>.
7. *Кузьменко А. М.* Неоконсервативний «Проект за нове американське століття»: зліт і падіння світової гегемонії США // Юридичний журнал. - 2009. - № 1. - <www.justinian.com.ua>.
 8. *Кузьменко А. М.* Особливості доктринальних основ розвідувальної стратегії і тактики США, суб'єкта розвідувальної діяльності в статусі «єдиної світової супердержави // Юридичний журнал. - 2008. - № 1. - <www.justinian.com.ua>.
 9. *Кузьменко А. М.* Особливості розвідувальних технологій в епоху глобалізації // Юридичний журнал. - 2006. - № 7. - <www.justinian.com.ua>.
 10. *Кузьменко А. М.* Розвідувальна діяльність як особливий вид політичної практики латентних структур // Діалог цивілізацій: 36 наук. пр. Четвертій всевітньої конференції (3 червня 2005 р.). - К., 2006. - С. 56-72.
 11. *Кузьменко А. М.* Розвідувальна діяльність як суспільно-політичне явище // Юридичний журнал. - 2006. - № 3. - <www.justinian.com.ua>.
 12. *Кузьменко А. М.* Розвідувальна діяльність як явище сучасних міжнародних відносин // Юридичний журнал. - 2006. - № 2. www.justinian.com.ua
 13. *Кузьменко А. М.* Щодо визначення концепції інформаційної війни: 36. доп. Міжнародної конференції «Міжнародні науково-громадські слухання проблемних питань національної безпеки України* (26 березня 2008 р., м. Київ). - К., 2008. - С. 43-44.
 14. *Маноїло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б.* Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. - 2-е изд., стереотип. - М., 2006. - 541 с.
 15. *Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В.* Соціально-правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник / За ред. В. В. Остроухова. - К., 2007. - 495 с.
 16. *Петрик В. М., Остроухов В. В., Штоквиш А. А.* Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации: Учебное пособие / Под ред. В. В. Остроухова. - К., 2008. - 544 с.

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОТИБОРСТВА

У радянський період видатною науковою працею з ІПП є монографія Д. А. Волкогонова «Психологічна війна: підривні дії імперіалізму в області суспільної свідомості». Ідеї цієї наукової праці взяла на озброєння значна кількість російських науковців. Після розпаду Радянського Союзу проблема формування концептуальних основ стратегії і тактики її реалізації у сфері глобального та регіонального ІПП постійно знаходилася у центрі уваги фахівців Російської Федерації. З цієї тематики написана значна кількість наукових і фахових статей. Однією із перших публікацій у масових тиражах з цієї тематики в РФ стали роботи Д. С. Черешкіна, Г. Л. Смоляна та В. Н. Цигічко: «Зброя, котра може бути загрозливішою ядерної», потім наступна стаття «Реалії інформаційної війни» (1995). Автори констатують, що інформатизація веде до створення єдиного світового інформаційного простору, в рамках якого здійснюється споживання інформації, народження змін, зберігання і, найголовніше, обмін між суб'єктами Цього простору — людьми, організаціями, державами. Пізніше вийшла стаття М. Деллаграмматика «Останній солдат суперімперії або кому необхідна кібервійна» («Литературная Россия*» від 26 квітня 1996 р.).

Однією із перших значних російських наукових праць став начальний посібник з геополітики О. Дугіна «Основы геополитики. Геополитическое будущее России», виданий у 1997 році за сприяння кафедри Стратегії Військової Академії Генерального Штабу РФ та Центру спеціальних метастратегічних досліджень Росії. За сприяння

омітету з безпеки держдуми РФ і секції «військово-технічні пробле-
291
ми» Російської інженерної академії у 1999 році опублікована наукова праця С. П. Расторгуєва «Информационная война», де автором були розкриті основні аспекти ІВ, показана її історія, сучасний стан про. блеми та перспективи, введені в науковий обіг основні визначення, сформульовані ключові завдання, які мають бути невідкладно вирішені для підготовки умов розробки конкретної тактики і стратегії ІПВ, а також представлено низку важливих оригінальних результатів з теорії інформаційної зброї.

Накопичувальний період процесу наукового пізнання порушеної

проблеми у 2006 році логічно завершився виданням російськими дослідниками А. В. Манойлом, О. І. Петренком, Д. Б. Фроловим монографії *«Державна інформаційна політика в умовах інформаційно-психологічної війни»*.

4.1. Теоретико-правові аспекти концептуального підходу Російської Федерації до визначення геостратегії та тактики її реалізації у сфері глобального і регіонального інформаційно-психологічного протиборства

4.1.1. Загальна характеристика парадигми побудови концептуальних основ теорії інформаційної війни та державної політики в умовах інформаційно-психологічного протиборства

Монографія *«Державна інформаційна політика в умовах інформаційно-психологічної війни»* (далі - монографія) написана на дуже актуальну тему і увібрала в себе як попередній досвід радянських часів, так і нинішній. Потреба в такій роботі в російському суспільстві назріла давно, автори зуміли вичленити найменш досліджені аспекти цієї багатогранної та складної проблеми, дати їй аналіз у системному вигляді. Можна констатувати, що нині в РФ існує розроблена наукова основа високого професійного і наукового рівня, достатня для формування та здійснення грамотної державної політики забезпечення безпеки суспільства в інформаційно-психологічній сфері.

Слід зазначити, що на такому високому системному рівні концепція інформаційно-психологічної війни представлена вперше. *Сергі найважливіших достоїнств концепції слід зазначити такі:*

292

1. Досліджено сутність, зміст і монографічну структуру ПСИХОЛОГІЧНОЇ війни як виду інформаційного протиборства, здійснюваного у формі таємних операцій із застосуванням інформаційної та психологічної зброї, виділені ознаки інформаційно-психологічної війни, одночасно визначено цей вид особливо небезпечного та агресивного комплексного впливу.

2. Запропоновано оригінальний спосіб універсального формалізованого уявлення структури будь-якої таємної операції у вигляді сукупності кінцевого числа елементів, об'єднаних прямими і зворотними зв'язками, які впливають з цілей, завдань таємної операції та

сукупності поглядів її керівництва на способи досягнення цих цілей.

3. Дано кримінально-правову і криміналістичну характеристику основних структурних елементів інформаційно-психологічних операцій.

Розробка ефективної державної інформаційної політики в умовах загрози реалізації іноземними державами концепції інформаційно-психологічної війни є нині першочерговим завданням для органів державної влади Російської Федерації.

Державна інформаційна політика Російської Федерації в умовах інформаційно-психологічної війни являє собою діяльність системи федеральних органів державної влади, орієнтовану на протидію акціям (заходам) зовнішньої інформаційно-психологічної агресії та операціям інформаційно-психологічної війни, спрямованих проти Російської Федерації. Розроблена авторами монографії концепція інформаційного протиборства і державної інформаційної політики в умовах інформаційно-психологічної війни має високу науково-практичну цінність завдяки таким її *особливостям*:

1. Розроблено методику оцінки ворожих дій іноземних держав та інших учасників інформаційно-психологічного протиборства, що дозволяє кваліфікувати ці дії як «інформаційно-психологічну боротьбу певного ступеня агресивності 1 – «приховане управління» діяльністю. Щодо створення умов для спонукання органів влади до здійснення діянь, вигідних для зовнішнього джерела інформаційно-психологічного впливу: ЧР а) спеціальні інформаційні операції б) інформаційно-психологічну агресію та в) інформаційно-психологічну війну, відносячи до категорії війни найбільш небезпечні акції, заходи, операції агресивного інформаційно-психологічного впливу.

2. Досліджено сутність, зміст і спрямованість державної інформаційної політики, її ролі в організації протидії операціям інформаційно-психологічної війни.

1 А Головна мета концепції - визначення цілей, завдання і змісту інформаційного протиборства та державної інформаційної політики в умовах формування інформаційного суспільства, змін у результаті визначення інформаційним суспільством нових геополітич- 294

3. Визначено особливу роль транснаціональних інформаційно-телекомунікаційних корпорацій, віртуальних соціальних співтовариств, засобів масової інформації та масової комунікації (ЗМІМК) інформаційного суспільства в інформаційно-психологічному протиборстві та реалізації концепцій інформаційної війни.

4. Визначено особливі форми державного регулювання суспільно-політичних відносин сучасного інформаційного суспільства в інформаційно-психологічній сфері.

5. Визначено ролі місце системи органів державної влади у протидії АІА, СЮ та ІВ, зокрема на ранніх стадіях розвитку інформаційно-психологічного конфлікту та у разі потреби швидкого реагування на раптовий напад супротивника.

У загальних положеннях автори монографії зазначають, що *концепція інформаційного протиборства РФ* має представляти сукупність поглядів на цілі, завдання, принципи та основні напрямки інформаційного протиборства і державної інформаційної політики в умовах визначення інформаційним суспільством нових геополітичних пріоритетів, форм і методів геополітичної конкуренції.

Існування безлічі невирішених проблем у сфері забезпечення інформаційно-психологічної безпеки держави в умовах реальної загрози використання іноземними державами та іншими учасниками інформаційного протиборства арсеналу сил, засобів і методів інформаційно-психологічної війни в політичних цілях визначає важливість та актуальність обраної авторами теми дослідження.

Необхідно зазначити, що державна інформаційна політика Російської Федерації в умовах ІПП є діяльністю системи федеральних органів державної влади щодо протидії АІА, СЮ та ІВ, спрямованих проти Російської Федерації. У межах цього дослідження державна інформаційна політика в умовах ІВ розглядається як одна з головних складових концепції інформаційного протиборства.

Автори розробки концепції РФ у сфері ІП *чітко визначають першочергові елементи теоретичної основи концепції*, на яку владні ієрархи нині мають спиратися під час завершального етапу уточнення формулювань і положень відповідних нормативно-правових документів.

них пріоритетів сформованої в індустріальному суспільстві стійкої гемолітичної картини світу та поширення використання методів інформаційно-психологічної війни як основного інструмента досягнення політичних цілей.

Основні завдання концепції спрямовані на досягнення головної мети концепції шляхом визначення: а) геополітичних пріоритетів інформаційного суспільства, які визначають основні напрямки, характер і зміст геополітичної конкуренції на сучасному етапі розвитку соціальних формацій; б) формулювань і класифікації основних видів інформаційно-психологічної агресії, яка становить загрозу життєво важливим інтересам особистості, суспільства та держави в інформаційно-психологічній сфері; в) змісту інформаційного протиборства, його цілей, завдань, принципів і основних напрямків в умовах інформаційно-психологічної війни; г) змісту, структури, функцій, принципів та основних напрямків діяльності державної системи ІІ в умовах ІВ; ґ) цілей, завдань, принципів і основних напрямків державної інформаційної політики в умовах ІВ.

Зазначена концепція є основою для розробки та формування: в) державної політики в умовах інформаційно-психологічної війни; б) концепції діяльності системи органів державної влади і місцевого самоврядування в умовах інформаційно-психологічної війни та у загрозовий період; в) системи методик оцінки і видової класифікації АІА; г) системи методик щодо викриття, попередження і припинення АІА та СІО; ґ) структури і вигляду форми організації, визначення Цілей і завдань державної системи ІІІ та забезпечення безпеки особистості, суспільства і держави в умовах ІВ; д) цільових програм забезпечення інформаційно-психологічної безпеки Російської Федерації в умовах прийняття інформаційним суспільством нових геополітичних пріоритетів.

Наукові положення цієї концепції сприяють розвитку, спочатку положень Концепції національної безпеки, а потім — Доктрини інформаційної безпеки Російської Федерації у сфері ІІ в умовах ІВ.

Таким чином, можна констатувати, що після оприлюднення матеріалів зазначеної монографії в Російській Федерації створено Достатнє наукове підґрунтя для практичного формування сучасної Доктрини інформаційно-психологічного протиборства Російської Федерації.

4.1.2. Особливості російського бачення

пріоритетів геополітичної конкуренції в сучасному інформаційному суспільстві

4.1.2.1. Характерні особливості чинників впливу на визначення пріоритетів

Російські дослідники вважають, що система соціальних інформаційно-психологічних відносин сучасного суспільства формується в результаті впливу таких чинників: 1) ідеології інформаційного суспільства; 2) геополітичної конкуренції в глобальному інформаційно-психологічному просторі, яка набуває різних форм ІІІ; 3) стану системи політичних відносин суспільства, змісту та спрямованості зовнішніх і внутрішніх політичних процесів; 4) процесів економічної, інформаційно-телекомунікаційної глобалізації; 5) політики інформаційного неокolonіалізму; 6) інформаційного протиборства, інформаційно-психологічної політики держав-учасниць ІІ; 7) стану інформаційно-психологічної безпеки держав і їхніх союзів і коаліцій.

Дослідження всього різноманіття викликаних цими чинниками інформаційно-психологічних процесів дає досить повну характеристику стану системи соціальних інформаційно-психологічних відносин сучасного суспільства, а сама система чинників може бути використана як основа методів оцінки оперативної обстановки в областях (на об'єктах) інформаційно-психологічного простору, які репрезентують себе як центри зосередження інтересів учасників ІІІ.

4.1.2.2. Процеси глобалізації є об'єктивним чинником, який створює сприятливі умови для розв'язання інформаційно-психологічної агресії і використання таємних операцій інформаційної війни з політичними цілями

Російські фахівці дійшли узгодженого висновку, що останніми десятиліттями процеси наближення і взаємопроникнення національних економік спрямовані на створення єдиних механізмів господарювання і набувають глобальних масштабів. Вони пронизують різні сторони соціально-економічного, політичного і культурного життя держав, що інтегруються. Відбувається цей процес переважно на основі розвитку комп'ютерних технологій.

Проте російськими ученими і фахівцями з безпекознавства констатується, що єдиного загальноприйнятого поняття глобалізації 296 поки не існує через велику розмаїтість суперечливих концептуальних підходів до вивчення цього феномена.

У статті «Стратегія «глобалізаційного лідерства» для Росії в *Не-

зависимой газете» (від 7 вересня 2000 р.) О. Ігнатов, генеральний директор інформаційно-аналітичного агентства при Управлінні справами Президента РФ, намагається визначити певні обрії сучасного поняття «глобалізація». Так, зокрема, він вважає, що нині глобалізація явище розглядається в декількох взаємозалежних аспектах.

Автори монографії роблять висновки, зазначаючи, що «процеси глобалізації формують середовище організації і проведення таємних операцій інформаційно-психологічної війни, інтегруючи в єдиний інформаційно-психологічний простір окремі сектори, сегменти та елементи національних інформаційно-психологічних просторів, зв'язуючи їх воедино безліччю структурних прямих і зворотних зв'язків і тим самим роблячи об'єкти інформаційного протиборства максимально доступними для враження засобами інформаційно-психологічної війни. Глобалізація формує та розширює глобальну інформаційну сферу, стираючи державні, національні кордони та різні бар'єри, що дозволяє розв'язувати великомасштабну ІВ і обирати для таємних операцій як театр воєнних дій інформаційні простори цілих регіонів земної кулі*.

У концепції ІІ і державної інформаційної політики РФ обов'язково повинна враховуватися орієнтація сучасних концепцій інформаційно-психологічної війни на ведення бойових дій на глобальному рівні.

4.1.2.3. Геополітична конкуренція та інформаційно-психологічне протиборство в умовах інформаційного суспільства

Існує наукова гіпотеза - геополітична конкуренція в сучасному йогатоплярному світі є основною формою з'ясування відносин між ге- Політичними суб'єктами з приводу впливу на той чи інший простір, У Результаті якого одні суб'єкти одержують переваги, а інші його втрачають, що відбивається на стані їхньої безпеки.

Дослідження російських та іноземних, зокрема українських, вчених і фахівців підтверджують також іншу наукову гіпотезу про те. Що інформаційна революція останніх десятиліть призвела до поширення такого суперництва в інформаційно-психологічному просторі, у якому помітно міняється зміст геополітичної конкуренції — через зміну змісту власне збройної боротьби, так і через ІІІ, яке втрачається зі збройною боротьбою, але повністю не співпадає.

ІІІ є в сучасних умовах ефективним засобом забезпечення геополітичного балансу, але поки що не використовується повною мірою. Вирішення практичних завдань геополітичної конкурентної боротьби з використанням засобів і методів інформаційного протиборства дозволяє, зокрема, навіть слабким державам і коаліціям зберігати відносну незалежність у вигляді вибору власного зовнішньополітичного курсу і можливості дати гідну (асиметричну) відповідь на виклики конкуруючих геополітичних суб'єктів.

З розвитком мережевої інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури навіть вилучені з лінії безпосереднього зіткнення з імовірним супротивником райони і розташовані в них об'єкти залишаються в зоні досяжності сучасних засобів враження. *Геополітичний простір* набуває нових вимірів, включаючи в себе простір інформаційний та інформаційно-психологічний. Перетворення традиційної системи соціальних відносин індустріального суспільства в систему відносин суспільства інформаційного супроводжується докорінними змінами вигляду системи цінностей, яка сформувалася в умовах індустріального суспільства і багатополлярної геополітичної картини світу, та характеру, змісту, принципів і пріоритетів геополітичної конкуренції.

Поява в геополітичній конкуренції нових суб'єктів (віртуальних співтовариств і транснаціональних корпорацій-провайдерів) і тенденції поступового витіснення ними традиційних держав зі сфери світової політики вимагає перегляду (модернізації) основних положень геополітики індустріального суспільства, а асиметричний характер ІІІ створює необхідність визначення інформаційним суспільством нових геополітичних пріоритетів конкурентної боротьби.

Одним із таких пріоритетів нині є використання арсеналу сил, засобів і методів ІІІ (зокрема сил, засобів і методів ІВ як найбільш небезпечної та агресивної форми такого впливу) як основного інструмента досягнення геополітичної переваги.

Саме зсув найбільшої активності геополітичної конкуренції в інформаційно-психологічний простір є основною причиною виникнення і стрімкого розвитку нових форм ІІІ.

4.1.2.4. Глобалізація, інформаційна експансія, «інформаційно-психологічний неоколоніалізм» і безпека

Сучасна теорія глобалізації фрагментує процес глобалізації, додає їй складовим самостійне значення і, за необхідності, акцентує увагу лише на деяких з них. Ідея глобального ринку та

інформацій-
298

іно суспільства є однією з ілюстрацій цього явища. Інформаційно-телекомунікаційна глобалізація включає розвиток комунікативних можливостей і використання космічного простору для передачі інформації, розвитку глобальних інформаційних мереж і комп'ютеризації виробництва та споживання.

Для будь-якої держави стан її політичних відносин з іншими державами є визначальним чинником внутрішньої стабільності та безпеки. Політика як низка діяльностей є важливим засобом зовнішнього впливу, який може мати форму агресії та призвести до помітного підриву могутності держави, яка стала жертвою агресії, руйнування її військового та економічного потенціалу і навіть до повного або часткового відділення суб'єктів і територій, її складових.

Прикладом повного відділення можуть слугувати розпади на початку XX ст. Австро-Угорської імперії, у другій половині цього ж століття - Британської, Французької, Іспанської, Португальської, Голландської імперій, а у 1991 році Радянської. Меншого масштабу подібні процеси відділення - Нагірний Карабах, Південна Осетія, Абхазія, Придністров'я і Косово.

Геополітика, яка вивчає стратегічні напрямки міжнародної політики в тісному взаємозв'язку з чинниками, пов'язаними з географічним положенням держав щодо різних видів територій, транспортних шляхів і основних джерел природних ресурсів, у XX ст. стала важливим інструментом, котрий дозволяє одним державам використовувати глибинні протиріччя з метою завдання збитку і шкоди безпеці інших Держав, які дотримуються інших політичних поглядів на устрій світу. Не випадково геополітична доктрина З. Бжезинського була покладена в основу стратегічного плану США щодо розвалу Радянського Союзу.

Геополітика завжди була пов'язана із забезпеченням безпеки держави, оскільки геополітичні процеси виникають та існують із приводу Ч'перництва між геополітичними суб'єктами за вплив на той чи інший простір. З настанням епохи інформаційного суспільства геополітична ¹⁴тина світу кардинально змінилася.

У першу чергу, основним ресурсом в інформаційному суспільстві стала інформація та інформаційні технології, котрі витиснули або понизили значимість таких стратегічних ресурсів, як природні копалини, населення, територія тощо. З появою глобальних інформаційно-телекомунікаційних мереж

змінився чинник відносної відкритості ^{80°} замкнутості континентальних і морських держав, а також фактор віддаленості та досяжності. Нині інформація може передаватися по

299

ОТКС (оптово-телекомунікаційних системах) майже миттєво, а отже, в інформаційному суспільстві території зі слабо розвинутою мережею інфраструктури можуть виявитися більш відірваними від суспільного життя і цивілізації, ніж острови в Тихому океані, обладнані системами супутникового зв'язку. Рівень розвитку мережевих технологій, їхня інтеграція в різні сфери громадського життя, концентрація вузлів мережевої інфраструктури та інших мережевих ресурсів на одних територіях та їхня відсутність на інших в інформаційному суспільстві завжди призводить до промислового, економічного, наукового відставання і загального регресу територій і держав, які знаходяться осторонь від інформаційних потоків.

Вивчення питання про те, хто реально контролює інформаційні потоки і мережеву інфраструктуру, направляючи її через території різних держав, може підказати ідею про поділ всіх держав в інформаційному просторі на держави, які володіють інформаційними та мережевими технологіями, та держави, які не мають власних позицій у цій сфері та знаходяться в залежності від спрямованості їхньої інформаційної політики, що може бути пов'язане з обмеженням національних інтересів. Таким чином, такі держави в інформаційно-психологічній сфері потрапляють майже в колоніальну залежність до держав - власників мереж і технологій, що дозволяє говорити про зародження в інформаційному суспільстві процесів поділу територій на колонії і метрополії, тобто процесів сучасного неоколоніалізму.

З появою інформаційно-телекомунікаційних мереж межі між державами набули прозорості для переміщення головного ресурсу інформаційного суспільства — інформації. Виникнення транснаціональних корпорацій-провайдерів перетворило їх, поряд з традиційними державами, у ще один впливовий суб'єкт геополітичних відносин. Інформаційно-психологічні війни помітно змінили стан воєнно-стратегічного балансу, який склався у світі після Другої світової війни, і призвели до переоцінки збитків і шкоди, що можуть бути спричинені застосуванням звичайних видів озброєнь, а отже, і переоцінки військово-політичного потенціалу, котрий є важливою геополі-

тичною категорією.

Сучасне інформаційне суспільство встановлює нові геополітичні пріоритети, які визначають напрями діяльності державних структур влади в інформаційному (інформаційно-психологічному) просторі.

1. Розширення поняття геополітичного простору і простору геополітичної конкуренції. Геополітичний простір здобуває новий вимір, 300

включаючи в себе простір інформаційних і психологічних відносин сучасного суспільства. Боротьба геополітичних суб'єктів, їхніх союзів і коаліцій за досягнення Інформаційної переваги, за володіння більш розвиненими інформаційними ресурсами, які відкривають кращі можливості для встановлення контролю над інформаційними ресурсами суперників у цій боротьбі, стає основним напрямком геополітичної конкуренції та істотно змінює весь її характер.

2. Зміни в оцінці стратегічно важливих ресурсів. До інформаційних ресурсів інформаційного суспільства, включають інформаційні потоки, інформаційно-телекомунікаційні мережі та об'єкти їхньої інфраструктури, а також джерела, які породжують (генерують) або додають інформації у процесі аналізу та обробки нових рис (наприклад, портали ввуково-дослідницьких центрів з їх високим інтелектуальним потенціалом), є найважливішим стратегічним ресурсом для кожного суб'єкта геополітичної конкуренції, за Володіння яким переважно і розгортається геополітична боротьба.

Інформація як базовий і найбільш універсальний елемент цього ресурсу має унікальні властивості подільності та відтворюваності, що помітно впливає на загальну оцінку потенціалу того чи іншого геополітичного суб'єкта, на можливість впливу на нього ззовні, його здатність до стійкого розвитку в таких умовах, приймання інформаційного трансферту, прихованого перерозподіленого інформаційного ресурсу супротивника силами, засобами, способами та прийомами ІПВ.

3. Зміни у виборі та оцінці традиційних союзників і супротивників у геополітичній боротьбі. В інформаційному суспільстві вибір традиційних союзників і супротивників у геополітичній боротьбі залежить не від їхнього острівного чи континентального розташування та переважної ролі морських чи сухопутних комунікацій у переміщенні людських ресурсів і матеріальних цінностей, а від рівня розвитку інформаційних ресурсів та від

Частина 2

їхньої сумісності (можливості їхнього спільного використання в загальних цілях), а також від сумісності національних ідеологій їхнього удосконалювання і подальшого Розвитку. При цьому традиційно «морська» і традиційно «континентальна*» держави можуть виступати в інформаційно-психологічній боротьбі у вигляді коаліції, переслідуючи загальні геополітичні цілі.

4. *Нові суб'єкти геополітичної конкуренції (віртуальні коаліції. НК-провайдери тощо).* Крім традиційних суб'єктів геополітичної ^{0Нк}Уренції, які діють на глобальному і регіональному рівні, — держав і Різного роду міждержавних коаліцій — в інформаційно-психологічному

просторі виникають принципово нові утворення, які вступають у гео- політичну боротьбу - ТНК-провайдери, віртуальні союзи і коаліції, в які на рівних правах можуть входити держави, транснаціональні корпорації, медіа-холдинги і т. ін., масштаби діяльності яких мають глобальний характер, а результати їх діяльності можуть призводити до наслідків, які впливають на політику держав та їхніх класичних коаліцій на міжнародному рівні. При цьому володіння державним суверенітетом, власною територією і населенням зовсім не є обов'язковою умовою участі суб'єкта в геополітичній конкуренції, що істотно відрізняє інформаційне суспільство від індустріального.

5. Багатоплановість геополітичної конкуренції. У сучасному світі конфлікти та протиріччя співіснують з координацією дій і співробітництвом, знаходячись у діалектичній єдності. Справа не зводиться до того, що одна велика група протиріч між країнами або групами держав врівноважується нагальною необхідністю кооперації в іншій сфері (безпеки). Йдеться про наявність одночасно протиріччя і кооперації усередині ділових напрямків спілкування держав.

У геополітичній конкуренції, що розгортається в інформаційно- психологічній сфері, немає постійних союзників і супротивників - геополітичні суб'єкти одночасно можуть знаходитися в конфлікті з іншими суб'єктами геополітичної конкуренції з приводу впливу на той чи інший вимір частини інформаційно-психологічної сфери та у коаліції - із приводу впливу на іншу її частину.

Є. Категорії оцінки сили суб'єктів геополітичної конкуренції в інформаційно-психологічній сфері. Категорія інтересу — досягнення переваги (домінування) в інформаційно-психологічній сфері.

Способи реалізації інтересів - це АІА та СЮ (геополітична експансія у формі ІВ) і з метою зміцнення сукупної геополітичної сили держави (суб'єкта геополітичної конкуренції), створення нових коаліцій з іншими геополітичними суб'єктами, суперництва усередині них за лідерство і конкуренцію за додаткові приватні переваги як безпосередньо у відносинах між провідними країнами у середині коаліції, між коаліціями держав, так і в ключових районах світу.

Оцінка геополітичної могутності держави-суб'єкта геополітичної конкуренції в інформаційно-психологічному просторі заснована на рівні розвитку інформаційно-телекомунікаційної структури, обсягах потоків накопиченої та циркулюючої у цих мережах

Частина 1

інформації, лідерства в розробці, впровадженні високих технологій і ступеня інформаційного домінування щодо інших суб'єктів геополітичної
302

хсякурмші- Зазначене домінування, зокрема, може виявлятися через інформаційну (економічну, політичну, культурну) залежність національних інформаційно-телекомунікаційних структур цих суб'єктів від імпорту стратегічно важливої інформації та інформаційних технологій від суб'єкта-донора.

Нині, коли основна сутичка за сфери впливу, що досягає розмаху боротьби за переділ світу, ведеться в інформаційно-психологічній сфері особливими, латентними методами і засобами, до поняття могутності (сили) геополітичного суб'єкта, крім його інформаційних ресурсів, володіння інформаційною зброєю і практичним досвідом його застосування, входить потенціал відображення інформаційно-психологічної агресії, яка включає в себе психічне здоров'я суспільства і чинники, які пов'язують інформаційне суспільство в єдине соціально-культурне ціле - національну самосвідомість, національну ідеологію і чітку, послідовну та ефективну інформаційну політику.

7.ІІВ як засіб забезпечення геополітичного балансу. ІІІ реалізоване у формі СІО, - основний засіб забезпечення геополітичного балансу в сучасному багатополлярному світі. У зв'язку з цим вирішення практичних завдань геополітичної конкурентної боротьби з використанням засобів і методів ІІІ дозволяє, зокрема, навіть слабким державам і коаліціям давати асиметричну відповідь на виклик конкуруючих геополітичних суб'єктів.

В умовах зростання держав (до рівня супердержав), які поглинають нові території з самостійними геополітичними суб'єктами, які раніше домінували на цих територіях, ІІВ стає основним сполучним «утримувачем» геополітичних суб'єктів у складі держави чи іншої коміції, тобто головним геополітичним чинником, здатним, використовуючи перевагу інформаційної інфраструктури центральної влади супердержави, достатньо швидко, повно і точно передати необхідний Управлінський вплив у потрібну точку простору.

& *Експансія.* Традиційно під експансією в геополітику розумілися насамперед територіальні придбання і встановлення воєнно-політичних впливу, а також діяльність у даному напрямку (політика експансії). Нині експансія — це безупинний політичний процес, націлений на ^ЛІЧ об'єктів і тому породжує в результаті зіткнення інтересів цілий комплекс різнопланових конфліктів.

Так звана «мирна» експансія здійснюється багатьма державами та військовими угрупованнями один проти одного одночасно, тому можна говорити про їхнє «взаємопроникнення» або, іншими словами, утворення

303

комплексу взаємозалежностей і протиріч (наприклад, забезпечення інформаційної переваги). Внутрікоаліційна експансія періодично супроводжується добровільними взаємними поступками сторін, хоча їхній баланс сил, звичайно, сприяє найсильнішому з них.

Експансія геополітичного суб'єкта в інформаційно-психологічному просторі виявляється в досягненні інформаційного домінування засобами інформаційно-психологічної війни (дешевими, універсальними, конспіративними, доступними й такими, що мають високу оперативність та ефективність застосування), яка, незважаючи на свою явно агресивну природу, ще не відноситься сучасним інформаційним суспільством до розряду збройної агресії з огляду на явні переваги інформаційно-психологічної агресії перед агресією військовою. В інформаційному суспільстві операції ІВ є основною формою експансії, яка використовується політичним керівництвом держави для поширення свого впливу на інші суб'єкти геополітичної конкуренції, з метою захисту національних інтересів і забезпечення державної безпеки.

Це зумовлено тим, що навіть найагресивніша інформаційно-психологічна експансія нині навряд чи здатна стати причиною прямої збройної конфронтації, а в чинному міжнародному праві та у законодавствах більшості розвинених держав світу немає кваліфікації інформаційно-психологічної агресії та війни як злочинних діянь, які загрожують національній і міжнародній безпеці (тобто в більшості випадків у результаті проведення операцій ІВ така експансія залишається безкарною).

9. *Неоколоніалізм інформаційного суспільства.* Важливою рисою інформаційно-психологічної експансії суб'єктів геополітичної конкуренції є так званий «інформаційний (інформаційно-психологічний) неоколоніалізм», який поділяє усі країни та регіони світу на суб'єкти, які домінують в інформаційно-психологічному просторі та які є джерелами експансії, і на суб'єкти, котрі не володіють необхідними інформаційними ресурсами, технологіями і розвинутою інформаційно-

телекомунікаційною інфраструктурою і тому є інформаційно залежними від суб'єктів-домінантів.

З цієї причини, застосовуючи новітні методи інформаційної експансії, суб'єкти-домінанти роблять «недостатньо інформаційно забезпечених суб'єктів» інформаційно залежними від них, перетворюючи останніх на «об'єктів інформаційної експансії». Роль таких суб'єктів в інформаційно-психологічному просторі досить очевидна, вони стають джерелами найважливішого стратегічного ресурсу

304

інформаційного суспільства - інформації та знань - для провідних інформаційно розвинених держав світу.

Інформаційно-психологічний неоколоніалізм є агресивною ідеологією досягнення геополітичної переваги, ставить за мету зміну структури глобального інформаційно-психологічного простору і допускає необхідність залучення арсеналу сил, засобів і методів ІПП для досягнення цих цілей.

За визначенням автора цього розділу, «надбудовними» можуть бути як владні структури нових держав-метрополій, так і «віртуальні співтовариства» та ТНК-провайдери, які нині намагаються потіснити монопольне владне положення традиційних держав у сфері геополітики, геоекономіки, геостратегії, геоінформаційної політики взагалі. Російські дослідники зазначають, що форма організації системи політичних відносин інформаційного суспільства на глобальному (геополітичному) рівні визначає явище, яке отримало назву інформаційного протиборства.

4.1.2.5. Стан системи політичних відносин суспільства, зміст і спрямованість зовнішніх та внутрішніх політичних процесів в інформаційному суспільстві є найважливішим чинником, який формує систему інформаційно-психологічних відносин.

Інформаційно-психологічна безпека є найважливішим критерієм оцінки стабільності системи соціальних, духовних, політичних відносин сучасного суспільства в інформаційно-психологічній сфері. Разом з тим, інформаційно-психологічна безпека є головним стратегічним об'єктом комплексного впливу, здійснюваного у формі таємних операцій ІВ, котра визначає характер вибору цілей, завдань, формування виконавчого механізму, методів і форм використання сил і засобів таємних операцій на різних рівнях — оперативному, тактичному і стратегічному. Забезпечення інформаційно-психологічної безпеки є

пріоритетним напрямком державної інформаційної політики.

Процеси і конфлікти, що розвиваються в інформаційно-психологічній сфері суспільства, *по-перше*, є проекцією (відображенням) на цю сферу політичної активності різних соціальних шарів, ■ТУп, політичних партій і об'єднань та інших суб'єктів суспільної діяльності сучасного інформаційного суспільства.

По-друге, Інформаційно-психологічні конфлікти можуть відігравати в політичних процесах, що їх ініціювали, як несамостійну роль (забезпечуючи досягнення цілей політичними засобами в політичній °Ф°Рі суспільства), так і роль самостійну, незалежну від подальших ""Дій розвитку вихідних політичних процесів, які їх ініціювали.

По-третє, зворотне твердження - конфлікти та процеси в інформаційно-психологічній сфері можуть породжувати соціальні, політичні, етнічні та інші процеси, які змінюють стан безпеки держави і суспільства загалом-

Почетверте, інформаційно-психологічні процеси, які породжують такі зміни стану безпеки, протікають, як правило, у прихованій (латентній) формі та виявляються через результат еволюційного розвитку такого процесу лише в момент його кульмінації (коли всі таємні цілі вже досягнуті).

У такому випадку лише у результаті агентурно-оперативної та інформаційно-аналітичної діяльності спецслужб можуть на ранніх стадіях викриватися як процес зародження і виникнення нових, так і ескалація колишніх соціальних, економічних, політичних, етнічних, конфесіональних явищ і процесів.

4.1.2.6. Сутність теоретико-правових аспектів парадигма сучасної теорії забезпечення протидії агресивному інформаційно- психологічному впливу іноземних держав, організацій і фізичних осіб

Незважаючи на загальновизнану небезпеку акцій, заходів і операцій ІВ, які завдають шкоду не меншу, ніж під час ведення бойових дій, термін «інформаційна війна» все ще має публіцистичний характер і не одержав чіткого визнання в російських наукових колах. Про це свідчать дискусії, що не припиняються, із приводу того, що ж насправді ховається під цим поняттям, у чому сутність явищ, які належать до «інформаційних воєн», а також суперечки з приводу коректності та принципової застосовності цього терміна до тієї сфери соціальних взаємин, які прийнято називати «інформаційним конфліктом»,

«інформаційним протиборством» або «конфліктом інтересів в інформаційній сфері соціальних систем». У науковій літературі спостерігається використання декілька десятків різних формулювань «інформаційної війни», явні (індивідуальні) достоїнства і настільки ж явні недоліки яких не дозволяють віддати абсолютну перевагу жодному з них. Проте загалом ці визначення досить повно й однозначно (зрозуміло, поки що лише на прикладному рівні) виділяють із усілякого різноманіття існуючих у сучасному соціальному суспільстві взаємин ті соціальні явища, взаємини і процеси, які можна виділити в окрему групу з умовною назвою «інформаційна війна».

Жодне з існуючих нині визначень «інформаційної (інформаційно психологічної) війни» не дозволяє виділити з усього різноманіття вк-

306

цій, заходів, операцій інформаційно-психологічного впливу ті з них, які репрезентують вищу ступінь небезпеки для держави та суспільства і цілком справедливо можуть бути віднесені до категорії «воєнних ДІЙ».

Зокрема, доктор технічних наук професор С. П. Расторгуєв визначає поняття «інформаційної війни» як «відкриті та приховані цілеспрямовані інформаційні впливи інформаційних систем одна на одну з метою одержання визначеного виграшу в матеріальній сфері».

Прекрасне визначення, в якому вірно зазначені дві основних ознаки ІВ.

По-перше, основним завданням ІВ на тактичному рівні є одержання визначеного матеріального виграшу (переваги), при цьому в процесі ІВ одні учасники протиборства ці переваги одержують, а інші їх утрачають. Для тих, хто переваги втрачає, ці втрати можуть служити кількісним вираженням матеріального збитку, завданого війною.

По-друге, ІВ здійснюється в результаті використання відкритих і прихованих інформаційних впливів.

Однак розглядаючи визначення «інформаційної війни», дане С. П. Расторгуєвим, неважко встановити, що під нього підпадає майже будь-яка акція, захід, операція ІПВ.

Таким чином, використання багатьох найбільш розповсюджених у науковій літературі визначень інформаційної війни для оцінки ступеня небезпеки негативних інформаційно-психологічних явищ. Що виявляються, і процесів вимагає

додаткового уточнення або доповнення цих формулювань низкою ознак і деталей, властивих лише акціям, заходам і операціям ІВ. Одним із таких ознак може бути факт застосування «інформаційної зброї». Іншою ознакою ІВ може служити особлива, характерна лише для війни, організаційна форма реалізації намірів - таємні операції.

Незважаючи на численні роботи, присвячені тематиці «інформаційної війни», її інформаційно-психологічна складова залишається майже недослідженою. Вивчення глибинних процесів і закономірностей розвитку системи інформаційно-психологічних відносин сучасного інформаційного суспільства вимагає розробки концепції інформаційно-психологічної війни, в якій розкривалися б мета, завдання, принципи, закономірності, сутність і зміст ІВ, здійснювало у формі АІА, СІО та ІВ.

Безумовно, у концепції, крім основних розділів, присвячених характеристиці середовища проведення операцій інформаційно-

психологічної війни, сутності та змісту «інформаційної війни», «психологічної війни», «інформаційно-психологічних операцій», повинна ввійти методика аналітичної реконструкції задуму, цілей, завдань, етапів і структурних елементів таємної інформаційно-психологічної операції за її зовнішніми ознаками, слідами і проявами.

АІА та СІО уражають розмаїтістю тактичних прийомів використання широкого спектра засобів, форм та методів ІІВ на системі соціальних відносин держави, індивідуальну і масову свідомість громадянського суспільства, на систему державної влади. Проте методика проведення наукових досліджень вимагає існування способу універсального формалізованого представлення структури будь-якої таємної операції у вигляді сукупності кінцевого числа елементів, об'єднаних прямими та зворотними зв'язками, які впливають з цілей, завдань таємної операції і сукупності поглядів її керівництва на способи досягнення цих цілей.

Одним з можливих способів побудови «атомарної» моделі таємної інформаційно-психологічної операції, на думку авторів монографії, може бути виділення шести різновидів інформаційно-психологічного впливу (дезінформування, маніпулювання, пропаганда, лобіювання, управління кризами і шантаж) в окрему групу основних складових таємних операцій «інформаційно-психологічної війни» і прийняття як постулату твердження про те, що всі таємні операції інформаційно-психологічного впливу являють собою різні комбінації цих шести основних елементів, об'єднаних загальним оперативним задумом, цілями, завданнями та ідеологією.

Однією з найважливіших теоретичних проблем вивчення процесів зародження і розвитку конфліктів у сфері інформаційно-психологічних відносин є визначення того моменту, коли звичайна, пересічна конкуренція перетворюється в агресію, а агресія - у війну. Усім трьома формами інформаційно-психологічних відносин (конкуренція, агресія, війна) відповідають свої адекватні зовнішньому ступеню небезпеки системи методи протидії, які припускають різну тактику організації протидії з використанням помірних, інтенсивних або радикальних методів розв'язання політичних протиріч, використання для відображення ворожих зазіхань різних за своєю чисельністю та складом сил і засобів, у тому числі, у випадку війни, використання інформаційної зброї та звичайних збройних сил держави.

Автори монографії вважають, що для організації ефективної

державної системи протидії АІА, СІО та ІВ і для визначення адекватного 308 ступеня зовнішньої небезпеки форми державного реагування (протидії) у кожному конкретному випадку зовнішньої агресії мають вирішуватися такі завдання.

1. Провести класифікацію всіх різновидів організованого зовнішнього ППВ, застосовуваного іноземними державами та іншими учасниками ІПП в агресивних цілях, розділивши ці форми та різновиди на декілька категорій за обраними критеріями (наприклад, за ступенем небезпеки для особистості, суспільства і держави, за ступенем завданого збитку і шкоди національним інтересам, державній і громадській безпеці, психічному здоров'ю населення, за масштабами агресії і т. ін.) з метою визначення адекватних заходів і організаційних форм протидії для кожної виділеної в процесі класифікації категорії агресії.

Одним з можливих варіантів такого поділу може стати поділ застосування в інформаційному протиборстві організованих агресивних інформаційно-психологічних впливів на такі категорії: 1) інформаційно-психологічну боротьбу низького ступеня агресивності, до якої можна віднести, наприклад, діяльність іноземних держав та інших учасників інформаційного протиборства в напрямку створення умов для спонукання органів влади до здійснення діянь, вигідних для зовнішнього джерела інформаційно-психологічного впливу (так зване приховане управління); 2) інформаційно-психологічну агресію; 3) інформаційно-психологічну війну, віднівши до категорії війни найбільш небезпечні акції, заходи, операції агресивного ППВ.

У рамках цієї класифікації такий вид комплексного впливу, як інформаційно-психологічна експансія, не є окремим самостійним видом інформаційно-психологічної боротьби та відноситься до засобів створення сприятливих умов для організації прихованого управління.

У випадку використання цієї схеми поділу організованих агресивних ППВ на категорії за ступенем соціальної небезпеки необхідно піко та однозначно визначити поняття «інформаційно-психологічної експансії», «інформаційно-психологічної агресії», «інформаційно-психологічної війни», які не дозволяють відносити ту ж саму агресивну акцію(захід, операцію) одночасно до декількох категорій.

2. Для кожної категорії агресивних ППВ необхідно визначити кінцевий набір ознак, які дозволили б віднести будь-який виявлений

однієї з таких категорій і таким чином визначити ступінь її цільної небезпеки.

Відповідно до встановленого ступеня соціальної небезпеки виявах акцій, заходів, операцій інформаційно-психологічного впливу,

309

віднесених до виділених раніше категорій, необхідно для кожної такої категорії (групи) визначити адекватну цій небезпеці загальну систему заходів протидії.

Протидія операціям ІВта інших ворожих акцій може містити в собі не тільки пряму боротьбу із силами і засобами агресора, а й знищення, придушення, нейтралізацію або локалізацію джерел інформаційно- психологічної агресії. У цьому випадку неопрацьованою науковою проблемою залишається визначення, класифікація і типологія джерел інформаційно-психологічної агресії, зокрема ІВ.

Щодо правового забезпечення діяльності держави з організації системи протидії АІА, СІО та ІВ зовсім неопрацьованою залишається проблема кримінально-правової та кримінологічної характеристик операцій ІВ - як складних операцій, до яких відносяться, наприклад, деякі піар-кампанії або деякі кампанії з організації та проведення виборів, так і щодо простих і умовно неподільних основних складових цих операцій, таких, наприклад, як дезінформування, маніпулювання, лобювання, пропаганда або приховане керування кризами. Відсутність юридичної кваліфікації цих діянь не дозволяє використовувати повною мірою чинне кримінальне законодавство з метою припинення агресивного ІВ.

Щодо правового забезпечення діяльності органів державної влади, які беруть участь в інформаційному протидія, неопрацьованні залишаються такі проблеми: 1) відсутні норми федерального законодавства, які дають юридичну кваліфікацію, кримінально-правову і кримінологічну характеристику АІА, СІО та ІВ, які відносять їх до протиправних діянь і встановлюють ступінь їхньої соціальної небезпеки та обсяг відповідальності фізичних осіб за організацію, підготовку, виконання і пособництво у здійсненні цих діянь; 2) немає норм міжнародного права, які встановлюють міжнародно-правову відповідальність держав - ініціаторів інформаційно-психологічної агресії; 3) немає досліджень щодо визначення переліку і складів правопорушень, пов'язаних з організацією, підготовкою і виконанням АІА, СІО та ІВ; 4) немає механізмів проведення слідства і судового розгляду за

фактами протиправних дій в інформаційній сфері; 5) немає нормативно-правових актів, які визначають організацію слідства і судового розгляду за фактами організації, підготовки і проведення (участі) акцій, заходів, операцій інформаційно-психологічної агресії та війни, розробку складів правопорушень з урахуванням специфіки кримінальної, громадянської, адміністративної, дисциплінарної відповідальності та порядок включення відповідних правових норм до кримінального, цивільного, господарського, адміністративного і трудового кодексів, до законодавства РФ про державну службу.

4.1.3. Загальна характеристика основних понять теорії забезпечення РФ протидії агресивному інформаційно-психологічному впливу іноземних держав, організацій і фізичних осіб

4.1.3.1. Інформаційне протиборство (визначення А. В. Маной-ла) — суперництво соціальних систем в інформаційно-психологічній сфері з приводу впливу на ті чи інші сфери соціальних відносин і встановлення контролю над джерелами стратегічних ресурсів, у результаті якого одні учасники суперництва одержують переваги, необхідні їм для подальшого розвитку, а інші їх втрачають.

Дії учасників інформаційного протиборства можуть мати наступальний (агресія, війна) або оборонний характер. Важливим чинником виявлення, попередження і припинення зовнішньої інформаційно-психологічної агресії є державна інформаційна політика.

Особлива роль в ІПП відводиться засобам масової інформації і масової комунікації транснаціональних інформаційно-телекомунікаційних корпорацій і віртуальних соціальних (мережевих) співтовариств. Діяльність останніх вимагає пильного дослідження на предмет наслідків залучення в ІПП цими суб'єктами інформаційного простору на стороні тих чи інших учасників конфлікту.

Важливе місце в ІПП також віддається системі органів державної влади. Проте під час розробки положень державної інформаційної політики варто враховувати, що система органів державної влади присутня в інформаційно-психологічній сфері не в явному вигляді, а у віртуальному - у формі «електронного уряду», що багато в чому визначає набір форм і методів впливу,

який використовується державою з метою регулювання суспільних (внутрішньодержавних) і між-народних відносин в інформаційно-психологічній сфері.

Мета інформаційного протиборства - забезпечення національних інтересів в інформаційно-психологічній сфері. Одним із найважливіших національних інтересів є забезпечення інформаційно-психологічної безпеки держави.

Основні способи досягнення цілей інформаційного протибор- СТВа:
1) створення інформаційно-психологічних переваг (домінування),

2) асиметрична відповідь на зовнішні впливи більш сильних суб'єктів інформаційного протиборства.

Основні способи досягнення інформаційно-психологічної переваги: 1) приховане управління діяльністю органів влади державно-конкуренція, інформаційними (інформаційно-психологічними) процесами, які визначають вигляд системи суспільних, політичних, економічних, духовних відносин держави-суперника; 2) інформаційно-психологічна агресія; 3) інформаційно-психологічна війна.

Основні принципи інформаційного протиборства: 1) інформаційна асиметрія, 2) інформаційне домінування, 3) скритність, латентність процесів інформаційно-психологічної боротьби; 4) раптовість нападу на супротивника; 5) принцип забезпечення стратегічного балансу сил в інформаційно-психологічному просторі як основна форма мирного співіснування конкуруючих суб'єктів; 6) використання відсутності чітких юридично закріплених у міжнародних і національних правових нормах визначень АІА, СЮ та ІВ з метою розв'язання збройної агресії та завдання збитку і шкоди національним інтересам супротивників у сучасних умовах; 7) нічим не обмежене масоване використання усіх наявних сил і засобів інформаційно-психологічного нападу («війна без правил»), у тому числі засобів психологічного впливу, котрий являє собою особливу небезпеку, дія яких не зникає з припиненням агресії; 8) принцип можливості поєднання інформаційно-психологічної боротьби, яка ведеться учасником боротьби в складі коаліції, з інформаційно-психологічною боротьбою, яка проводиться цим самим членом коаліції проти інших її членів для досягнення тих чи інших приватних переваг всередині коаліції.

4.1.3.2. Приховане зовнішнєуправління інформаційно-психологічними процесами

Під прихованим зовнішнім управлінням інформаційно-психологічними процесами, які визначають вигляд системи суспільних, політичних, економічних, духовних відносин геополітичного суб'єкта, розуміється діяльність щодо створення умов, що спонукають державну владу даного суб'єкта геополітичної конкуренції до тих чи інших дій не стільки у власних, скільки у чужих інтересах.

Організація прихованого зовнішнього управління системою соціальних і політичних відносин в інформаційно-психологічному просторі державно-конкурента містить у собі чотири основних

Частина 1

завдання:

- 1) створення сприятливих зовнішніх і внутрішніх умов для введення в дію механізмів прихованого зовнішнього управління;**
- 2) комплекс 812**

заходів для активізації позиції держави-конкурента (в особі його органів влади, місцевого самоврядування, громадських організацій) щодо вирішення питання (або групи питань) у контексті, вигідному для держави-джерела прихованих керуючих впливів; 3) спонукання держави конкурента, яка має активну позицію щодо шляхів вирішення питання, яке цікавить державу-джерело прихованих керуючих впливів, до здійснення дій, вигідних для цього джерела зовнішнього управління; 4) створення в інформаційно-психологічному просторі системи органів влади та управління держави-конкурента атмосфери недовіри, настороги та ворожості щодо всіх інших напрямків, пропозицій і варіантів вирішення цього питання.

Основними методами створення сприятливих умов для прихованого управління інформаційно-психологічними процесами у суспільстві держави-об'єкта посягань є: 1) створення інформаційної (інформаційно-психологічної) залежності держави-конкурента від безупинного надходження зовнішніх інформаційних ресурсів і технологій з інформаційно-психологічного простору держав-донорів; 2) інформаційно-психологічна експансія; 3) дезорієнтація державної інформаційної політики; 4) дестабілізація ситуації усередині держави (геополітичного суб'єкта) з метою нав'язування зовнішнього анти- кризового управління.

4.1.3.3. Дестабілізація ситуації усередині держави - деструктивна діяльність з метою створення умов для виникнення соціальної напруги та ініціювання множинних локальних інформаційно- психологічних конфліктів, що вносять елементи хаосу в структуру національного інформаційно-психологічного простору, що призводить до руйнування окремих елементів системи регулювання суспільних відносин, до розриву внутрішніх причинних і наслідкових зв'язків, порушення і паралізації діяльності певних елементів інформаційно-психологічного простору, перекидання інформаційних ресурсів із ключових напрямків розвитку суспільства на другорядні та відволікання основних сил суспільства на не вартий уваги об'єкт, що створює сприятливі умови для нав'язування зовнішнього витнкризового управління.

4.1.3.4. Інформаційно-психологічна експансія (визначення А. В. Манойла) — діяльність щодо досягнення суб'єктом експансії власних національних інтересів за допомогою методів безконфліктного проникнення у сферу соціальних і духовних відносин суспільства об'єкта

іноземного суспільства зміни системи соціальних відносин за зразком систем джерела експансії, витіснення положень національної ідеології і національної системи цінностей та заміщення їх цінностями та ідеологічними настановами суб'єкта експансії, збільшення ступеня іноземного впливу і присутності суб'єкта експансії, встановлення контролю над стратегічними ресурсами, інформаційно-телекомунікаційною структурою і національними ЗМІ, нарощування присутності власних ЗМІ в інформаційній сфері об'єкта проникнення.

4.1.3.5. Інформаційно-психологічна агресія (визначення А. В. Манойла) - дії, спрямовані на завдання супротивнику конкретного, відчутного збитку або шкоди у відповідних сферах його діяльності.

Ознаки інформаційно-психологічної агресії: 1) обмежене і локальне за своїми масштабами застосування сили; 2) виключення із засобів інформаційно-психологічного впливу найбільш небезпечних видів (зокрема, інформаційної зброї), які не дозволяють надійно контролювати розміри збитку, щозавдається; 3) обмеження розмірів простору, об'єктів інформаційної інфраструктури та соціальних груп, які піддаються враженню ІПВ (агресія зачіпає не весь інформаційно-психологічний простір держави-жертви, а тільки його частину); 4) обмеження за метою (переслідує локальну, часткову мету) і часом (як правило, агресія припиняється після повного досягнення адресором усіх поставлених конкретних цілей і рідко приймає затяжний характер); 5) обмеження щодо залучених сил і засобів.

4.1.3.6. Інформаційно-психологічна війна (визначення А. В. Манойла) - відкриті та приховані цілеспрямовані інформаційні впливи соціальних, політичних, етнічних та інших систем одна на одну з метою одержання визначеного виграшу в матеріальній сфері, спрямованих на забезпечення інформаційної переваги над супротивником і завдання йому матеріального, ідеологічного чи іншого збитку або шкоди.

Інформаційно-психологічна війна є найбільш агресивним засобом досягнення державами-учасниками ІІІ безумовного лідерства в інформаційно-психологічній сфері — інформаційного домінування.

До особливостей інформаційно-психологічних війни відносяться:

1 - Перенесення функцій стримування на інформаційну сферу. Провідні держави світу орієнтуються на превентивність дій у реалізації функцій стримування. Досягнення інформаційного домінування створює базу і необхідні умови для цього. У випадку

успіху курсу на ядерне роззброювання світу інформаційне домінування може стати головним механізмом стримування і забезпечення світового, у тому числі й в силовому аспекті, лідерства.

314

2. Багатоаспектність і багатооб'єктність впливу з високим ступенем координації у часі та просторі. Зростаюча «проникливість» усіх сфер життя суспільства інформаційними системами і технологіями дає можливість «вибудувати» інформаційний вплив адекватно прийнятому (в реальному масштабі часу) алгоритму впливу на різні сфери, процеси, країни, об'єкти, групи, особи одночасно, у потрібній послідовності та підрізними «кутами впливу». Це дозволяє оптимізувати одержання необхідного кінцевого результату і знизити витрати на його досягнення.

3. Здатність за допомогою «малих» інформаційних впливів отримувати «великі» кінцеві результати. У разі знаходження високого рівня здатності прогнозованого моделювання, що дає можливість виявляти тенденції та керувати не процесами, що вже відбуваються, а попередніми змінами (тенденціями) у державах, які беруть участь у психологічному житті, у спроможність вносити керуючі впливи з малими витратами тієї загальної «енергетики» у режимі «на випередження».

4. Відсутність необхідності фізичного вторгнення на територію супротивника та окупації цієї території для досягнення своїх цілей.

5. Скрытність стадії підготовки операцій (у тому числі можливість практичного втаємничення генерального і виконавчих суб'єктів, які можуть виявлятися лише силами і засобами розвідки і контррозвідки).

6. Можливість маневрування силами та засобами, а також їх швидкого і потайливого зосередження поблизу кордонів і життєво важливих комунікацій супротивника для раптового завдання удару.

7. «Плавність» переключення інформаційних впливів, регулювання в широких межах інтенсивності та тривалості їхньої реалізації: від організації інформаційних «шоків», «ударів», «викидів», «блокад» до повільно плинних, латентних.

8. Розтягування на роки мікродозованих впливів.

9. Можливість створення хаосу у сфері, яка піддається інформаційному впливу, і подальше управління цим безладдям (або за його допомогою вирішення інших питань) — як один із

принципів одержання потрібних результатів.

Ю. Скритність та анонімність оперування інформаційно-психологічними впливами, можливість проведення їх «під чужим прапором» і з будь-якої точки інформаційного простору.

11. Ідеальні умови для маскуваня і приховуваня справжніх нагрів, створення передумов використанням методів психологічного та ¹ⁿФормаційно-технічного впливів.

12. Відсутність матеріальних слідів агресії, які дозволили б установити справжнього агресора та притягти його до міжнародної відпо- відальності.

13. Бездіяльність основного збройного потенціалу держави, яка стала жертвою інформаційно-психологічної агресії, бездіяльність або фактична неефективність традиційних військово-політичних союзів, – визначають виняткову небезпеку використання сил, засобів | і методів інформаційно-психологічної війни як засобу розв'язання політичних протиріч у сфері міжнародних відносин.

Щодо теоретичних проблем дослідження інформаційної (інформаційно-психологічної) війни, яку російські фахівці з безпекоз- иавства розглядають як крайній спосіб розв'язання політичних протиріч в інформаційному суспільстві, росіяни виділяють невирішені проблеми, а саме відсутність:

1) загальноприйнятого визначення поняття «інформаційно-психологічна війна»;

2) чіткої концепції інформаційної та інформаційно-психологічної війни, здійснюваної у формі таємних операцій із застосуванням інформаційної зброї;

3) кримінально-правової і кримінологічної характеристики операцій інформаційно-психологічної війни;

4) наукових підходів і пропозицій щодо способів моделювання уявної внутрішньої структури таємної інформаційно-психологічної операції, яка дозволяє побудувати структуру інформаційно- психологічної операції будь-якого рівня складності;

5) методик аналітичної реконструкції задуму, цілей, завдань, етапів, внутрішньої структури, уявлених форм організації таємних операцій інформаційно-психологічної війни за їхніми ознаками, зовнішніх (доступних спостерігачу) слідів і проявів.

Інформаційно-психологічна війна як збройна форма інформаційно- психологічної агресії росіянами визначається як крайня форма розв'язання протиріч в інформаційному суспільстві. В інформаційній (інформаційно-психологічній) війні інформаційна боротьба ведеться ворогуючими сторонами у формі проведення таємних інформаційно- психологічних операцій із застосуванням інформаційної зброї.

Ознаки інформаційно-психологічної війни: 1) діяльність з метою завдання збитку або шкоди державним інтересам об'єкту

** цитирує **

посягань; 2) таємні інформаційно-психологічні операції як основна організаційна форма такої діяльності; 3) застосування інформаційної зброї.

316

Розглядаючи війну як збройну форму агресії, російські фахівці зазначають, що в інформаційно-психологічній сфері агресія переростає у війну в тому випадку, якщо одна зі сторін конфлікту починає застосовувати проти своїх супротивників інформаційну зброю, протиправні способи і засоби дій.

Ознаки, які вказують на те, що стосовно якоїсь держави готується інформаційно-психологічна війна (згідно з монографією):

1. *Зміцнення геополітичних суб'єктів, створення нових союзів і коаліцій, в яких основною метою об'єднання суб'єктів геополітичної конкуренції є спільна конкурентна боротьба за право переважного впливу на певні частини інформаційно-психологічного простору і процеси, що у них відбувається. При цьому основним завданням держави, яка викрила несподівану появу біля своїх кордонів такої коаліції, є визначення справжніх цілей створення такої коаліції та причин, які спонукали різномірних геополітичних суб'єктів до такого об'єднання. Якщо коаліція створена для досягнення однієї або декількох конкретних цілей, які прямо суперечать державним інтересам, а їхня реалізація завдасть шкоди безпеці держави та її геополітичній могутності, то можна припустити, що такий союз сформований для ведення агресії (війни).*

2. *Створення сприятливих умов для виникнення усередині держави та на її кордонах нових квазісамостійних суб'єктів геополітичної конкуренції, здатних самостійно виходити із власними ініціативами на міжнародний рівень, геополітичні інтереси цих суб'єктів не збігаються з інтересами держави (центру) в особі суб'єктів і територій, що утворюють його ядро. Крім того, вони ініціюють та підтримують інформаційно-психологічний і геополітичний сепаратизм.*

3. *Нарощування іноземної присутності та впливу (фінансового, технологічного, інформаційного, ідеологічного) на національні ОТКС і ЗА// з метою встановлення повного або часткового зовнішнього контролю над національними інформаційними ресурсами та психологічною сферою суспільства.*

4. *Введення в дію комплексу заходів інформаційної (інформаційно-психологічної) блокади — інформаційної ізоляції— «відсікання» держави від міжнародних інформаційних ресурсів (або введення зовнішньої Цензури на надходження до держави інформації), блокування діяльності на території цієї держави суб'єктів інформаційно-*

психологічного простору, які є донорами інформаційних ресурсів для зазначеної держави.

5. Створення негативного психологічного підґрунтя (наприклад, методом постійної трансляції через підконтрольні ЗМІ та МК спеціально підібраних матеріалів, які докладно ілюструють і коментують певну діяльність, явище з життя суспільства або соціальний процес у визначеному, як правило, негативному ракурсі) щодо діяльності (або окремих її напрямків) системи органів державної влади та місцевого самоврядування, створюючи ґрунт для миттєвої ініціалізації (у потрібний момент) бурхливої негативної та деструктивної реакції суспільства, спрямованої на державну владу, яку можна викликати разовим викидом концентрованої інформації, яка психологічно спонукає до негайних спонтанних дій і має властивість «блискавки», що потрапляє в бочку з порохом.

6. Цілеспрямовані дії щодо формування усередині суспільства атмосфери психологічної напруженості.

В інформаційному суспільстві інформаційно-психологічна війна є невід'ємною складовою політичних відносин і основним інструментом політичного примусу та досягнення політичних цілей. Саме інформаційно-психологічна війна є тим чинником, який може помітно змінити спрямованість геополітичних процесів і відносин в інформаційному суспільстві та призвести до зсуву в геополітичних центрах привабливості національних інтересів суб'єктів геополітичної конкуренції в інформаційній сфері. Розмежування може відбутися на: 1) держави, які лідирують у розробці інформаційних і телекомунікаційних технологій; 2) держави, які контролюють стратегічно важливі «транспортні» магістралі передачі інформації; 3) держави, які контролюють (і використовують у власних інтересах) основні потоки інформації.

4.1.3.7. *Таємні інформаційно-психологічні операції або СЮ* - основна базова організаційно-правова форма і головний елемент змісту I В.

Поняття «війна» припускає сукупність декількох таємних операцій, поєднаних одним оперативним задумом і підпорядкованих єдиній оперативній меті. Їхнє проведення припускає використання на практиці складної сукупності погоджених, скоординованих і взаємозалежних за метою, завданнями, місцем і часом, об'єктах і процедурах видів, форм, способів і прийомів ПІВ. Інформаційно-психологічні операції

складаються з політичних, військових, економічних, дипломатичних і суто інформаційно-психологічних заходів, спрямованих на конкретні групи населення (соціальні групи). У психологічних та інформаційних операціях йдеться про визначену структуру нав'язування моделі світо-

318
гляду, відчуття та сприймання навколишнього середовища, що покликано забезпечити бажані типи поведінки об'єкта впливу.

Інформаційно-психологічні операції росіянами класифіковані за категоріями: 1) масштаб операції; 2) сфера проведення операції - суспільного і державного життя; 3) рівень і кількість учасників операції; 4) інтенсивність і тривалість; 5) ступінь преференції характеру впливу.

За масштабом інформаційно-психологічні операції поділяються на стратегічні й тактичні. Стратегічні інформаційно-психологічні операції можуть бути спрямовані на великі аудиторії або на ключових комунікаторів. Вони вирішують складні проблеми та прагнуть досягти важливих тимчасових та далекосяжних цілей. Тактичні інформаційно-психологічні операції вирішують завдання з короткочасними цілями, допомагаючи дезорганізувати діяльність (придушити опір) конкретного конкурента (супротивника) відповідно до поточних інтересів.

За сферами проведення інформаційно-психологічні операції поділяються на зовнішньополітичні (зовнішньоекономічні) та внутрішньополітичні (внутрішньоекономічні).

Внутрішньополітичними інформаційно-психологічними операціями є пропагандистські зіткнення під час будь-якої передвиборної кампанії або боротьби за владу. Тут інформаційно-психологічні операції виступають як комплекси заходів, спрямованих на ослаблення морального духу політичних опонентів, підірив авторитету їхніх керівників, дискредитацію їхніх дій, а зрештою - на створення тиску на погляди окремих людей і суспільну думку загалом для досягнення конкретних цілей.

Під час зіткнення економічних інтересів інформаційно-психологічні операції звичайно містять у собі комплекс заходів, спрямованих на дискредитацію конкурентів, їхньої економічної політики, а також їхніх союзників у політичній сфері. Основною метою таких операцій є примус конкурента до відмови від намірів, дій,

які можуть надати йому переваги на ринку.

У зовнішньополітичній (зовнішньоекономічній) сфері інформаційно-психологічні операції можуть проводитися в інтересах керівників вищих ешелонів державної та військової влади, в інтересах керівників галузей економіки і великих компаній, підтримуваних Державою і які мають загальнонаціональне значення, у тому числі й зовнішньому ринку.

За рівнем учасників інформаційно-психологічні операції умовно поділяються на: 1) операції, проведені на міжнародному рівні під час

319

міждержавних конфліктів, конкурентної боротьби транснаціональних корпорацій, ініційовані різними організаціями, які діють самостійно на міжнародному рівні; 2) операції, проведені на рівні держави за участю та в інтересах органів державної влади, як правило, з метою ідеологічного (пропагандистського) забезпечення державної політики, захисту державних інтересів; 3) операції, проведені на рівні окремих компаній (корпорацій), політичних партій і громадських (релігійних) організацій тощо тут відбувається відстоювання і пропаганда своєї політики та інтересів).

За інтенсивністю і тривалістю інформаційно-психологічні операції умовно поділяються також на: 1) інтенсивні, відносно нетривалі - як правило, пропагандистські операції під час передвиборної кампанії, раптового виникнення гострого конфлікту між конкурентами тощо; 2) тривалі, неінтенсивні - це так звані «фонові» операції, в межах яких протягом тривалого (відносно тривалого) періоду часу організуються інформаційні впливи, що створюють сприятливі умови для подальших дій або початку проведення інтенсивної операції; 3) інтенсивні, тривалі - найбільш наочним прикладом можуть служити психологічні операції проти СРСР та його союзників, проведені під час «холодної війни», коли інформаційно-психологічний вплив через такі канали, як радіостанції «Свобода* і «Вільна Європа* у поєднанні з іншими заходами пропагандистського і підривного характеру фактично не припинявся; 4) «крапкові», коли інформаційні акції не зливаються в єдиний потік, а є переважно доповненням для прихованих дій від стороннього погляду (наприклад, для створення під час економічної конкурентної боротьби психологічного тиску на конкурента); 5) змішані або комплексні, коли відповідно до обраного сценарію операції

можна виділити окремі етапи, що мають ознаки, характерні для перерахованих вище різновидів інформаційно-психологічних операцій, або коли в єдиному комплексі послідовно чи одночасно проводяться скоординовані та сплановані за єдиним задумом операції, які формально належать до певного різновиду інформаційно-психологічної операції.

Запереважним характером впливу інформаційно-психологічні операції умовно поділяються на: 1) «пропагандистські», коли інформаційні акції мають переважно пропагандистський характер, наприклад, під час політичної боротьби, передвиборних кампаній, у рамках упровадження чільної ідеології; 2) «дезінформаційні», коли основною метою є введення конкурента (супротивника) в оману (такі операції використовуються як у політичній та економічній боротьбі, так і у збройних конфліктах); 3) «маніпулятивні», коли головне завдання реалізується з використанням різноманітних способів, прийомів і технологій інформаційно-психологічного впливу; 4) «оборонні» психологічні операції (контроперації), в яких ставиться за мету нейтралізувати інформаційно-психологічний вплив конкурента (наприклад контрпропаганда), захистити від цього впливу своїх прихильників, зробити відповідний інформаційно-психологічний вплив на конкурента.

Проведення інформаційно-психологічної операції - складний процес, що охоплює різні сфери діяльності, у тому числі аналітику, журналістику, інформаційну політику, соціологію, психологію, право, економіку, розвідку, контррозвідку тощо.

Особливості організації проведення інформаційно-психологічних операцій вже описані у характеристиці інформаційної (інформаційно-психологічної) війни. Однак необхідно зазначити деякі найбільш суттєві.

Російські фахівці вважають, що інформаційно-психологічні операції в політичній боротьбі структурно можуть бути представлені як такі, що складаються з трьох основних компонентів: 1) інформаційно-рекламної і (або) інформаційно-пропагандистської діяльності; 2) демонстраційних дій; 3) організаційно-практичної діяльності.

Інформаційно-пропагандистська (інформаційно-рекламна) діяльність здійснюється у вигляді кампаній, акцій і окремих заходів з використанням засобів масової комунікації, а також прямих контактів з різними аудиторіями із застосуванням відповідних прийомів ■ способів впливу на психіку людей.

Демонстраційні дії являють собою акції і заходи, основна відмінність яких від реальних практичних дій полягає в орієнтації, у першу чергу, не на їхній результат, а на використання їх як засобу психологічного впливу на людей. Такі дії можуть виступати, наприклад, як загроза застосування яких-небудь санкцій та заходів щодо конкретних осіб або організацій; проведення благодійних акцій у період передвиборної боротьби; висування і прийняття значимих соціально-економічних програм і т. ін.

Організаційно-практична діяльність реалізується у вигляді заходів і акцій, що спрямовані на здійснення психологічного впливу на визначених осіб і групи людей або створення умов, що підвищують його ефективність і ефективність інформаційно-психологічних акцій загалом або окремих інформаційно-пропагандистських

321

акцій. У структурі цієї діяльності виділяються три основні групи організаційно-практичних дій: 1) дії, спрямовані на організаційне, фінансове, матеріально-технічне та інше забезпечення інформаційно-пропагандистських (інформаційно-рекламних) акцій з використанням засобів масової комунікації; 2) дії, спрямовані на забезпечення демонстраційних дій, різних акцій підтримки, мітингів, демонстрацій, зборів, зустрічей і т. ін.; 3) дії щодо проведення різних переговорів, залучення впливових прихильників, організації фінансової та іншої підтримки до проведення вигідних рішень в органах виконавчої та законодавчої влади на різних рівнях і т. ін. Основні організаційні форми таких дій - політичні ігри і лобювання.

4.2. Теоретико-правові та організаційні принципи формування у РФ виконавчого механізму для реалізації державної політики інформаційного протиборства 4.2.1. Теоретико-правові основи визначення поняття «державна система інформаційного протиборства РФ»

Основні завдання федеральних органів виконавчої влади у галузі ІІІ: а) розробка пропозицій щодо визначення державної політики РФ у сфері ІІІ, прогнозування, виявлення та оцінка джерел і характеру ризиків і загроз застосування проти Росії засобів і методів ІІІ; б) збір розвідувальної інформації про

використовувані та перспективні інформаційні технології об'єктів інформаційної сфери конфронтуючої сторони; в) захист військово-політичного керівництва Росії, в також індивідуальної, групової та масової свідомості її населення від застосування конфронтуючою стороною інформаційно-психологічних засобів і методів впливу; г) організація протидії антиросійській пропаганді, проведеної в тому числі інформаційно-психологічними засобами і методами впливу; г) захист інформаційної інфраструктури Росії від застосування конфронтуючою стороною інформаційно-технічних засобів та методів впливу і т. ін.; д) розробка моделі ризиків і загроз державним інтересам в інформаційно-психологічній сфері, заснованої на проведенні глибоких і різнобічних наукових досліджень.

Державна система інформаційного протиборства — система погодженої, цілеспрямованої, керованої з єдиного центру діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, спрямована на захист

322

державних інтересів і забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості, суспільства і держави в інформаційно-психологічній сфері в умовах реальної небезпеки розгортання учасниками інформаційного протиборства інформаційно-психологічної війни.

Державна система ІІІ, на думку російських безпекознавців, має і такі основні складові: 1) системи протидії інформаційно-психологічної агресії (війні) на ранніх стадіях; 2) системи швидкого реагування на раптово виявлені акції (заходи) інформаційно-психологічної агресії; 3) системи сил і засобів інформаційно-психологічної війни; 4) державної інформаційної політики в умовах інформаційно-психологічної війни.

4.2.1.1. *Протидія інформаційно-психологічній агресії (війні) на ранніх стадіях.* З огляду на підвищену небезпеку вражаючого арсеналу сил, засобів і методів інформаційної війни для держави, суспільства і громадян акції інформаційно-психологічної агресії та операції інформаційно-психологічної війни необхідно виявляти і припиняти на ранніх стадіях підготовки умов для реалізації агресії та розгортання сил і засобів інформаційно-психологічного нападу. До них, у першу чергу, належать спеціальні сили інформаційно-психологічних операцій ЗС і спецслужб іноземних держав та інформаційна зброя, що знаходиться в їхньому розпорядженні.

Систему заходів протидії акціям інформаційно-психологічної агресії та операціям інформаційно-психологічної війни на ранніх стадіях

можна умовно розподілити на три складові: 1) попередження акцій інформаційно-психологічної агресії та операцій інформаційно-психологічної війни; 2) виявлення акцій інформаційно-психологічної агресії та операцій інформаційно-психологічної війни;

3) припинення акцій інформаційно-психологічної агресії та операцій інформаційно-психологічної війни.

Попередження акцій інформаційно-психологічної агресії та операцій інформаційно психологічної війни містить у собі:

а) спонукання можливих супротивників до відмови від реалізації власних агресивних планів і намірів щодо держави за допомогою арсе-

і валу сил і засобів інформаційно-психологічної війни;

б) дискредитація в очах потенційних супротивників найбільш небезпечних для безпеки держави напрямків інформаційно-психологічної агресії;

в) пошук та усунення вразливих місць у державній системі інформаційного протиборства і забезпечення інформаційно-психологічної безпеки (моніторинг стану інформаційно-психологічної безпеки);

Частина 2

г) виявлення і Ліквідація умов, що сприяють реалізації іноземній- ми державами агресивних намірів у формі розв'язання інформаційно психологічної агресії (війни);

г) пошук нових точок інформаційно-психологічної напруженості, відстеження переміщення і розростання (зменшення) уже виявлених зон інформаційно-психологічних конфліктів (моніторинг розподілу конфліктогенного потенціалу в інформаційній сфері), а Також їхніх сфер впливу та оцінка ризиків і загроз безпеці держави, пов'язаних з можливим залученням в один з таких конфліктів;

д) моніторинг процесів укрупнення геополітичних суб'єктів, створення нових союзів і коаліцій на кордонах держави, в яких основною метою об'єднання суб'єктів геополітичної конкуренції є спільна конкурентна боротьба за право переважного впливу на визначені частини інформаційно-психологічного простору і процеси, що відбуваються у них; визначення справжніх цілей створення таких коаліцій та причин, що спонукали різнорідних геополітичних суб'єктів до такого об'єднання;

е) моніторинг просторового розподілу і положення вогнищ напруження, зосередження сил і засобів потенційних супротивників (суперників) із числа іноземних держав та інших суб'єктів геополітичної конкуренції поблизу життєво важливих об'єктів інформаційно-психологічної інфраструктури держави;

е) виявлення й усунення умов для виникнення усередині держави та на її кордонах нових квазісамостійних суб'єктів геополітичної конкуренції, здатних самостійно виходити з власними ініціативами на міжнародний рівень, а також процесів ініціювання та підтримки ззовні інформаційно-психологічного і геополітичного сепаратизму;

ж) оцінка і аналіз рівня присутності та впливу іноземних фінансових, технологічних, інформаційних, ідеологічних структур над національними ОТКС і ЗМІ, метою якого може бути встановлення повного або часткового зовнішнього контролю над національними інформаційними ресурсами і психологічною сферою суспільства;

з) пошук і припинення спроб створення негативного психологічного тла у діяльності системи (або окремих її напрямків) органів державної влади і місцевого самоврядування;

и) виявлення спроб встановлення інформаційної (інформаційно-психологічної) блокади;

і) Демонстрація (пропаганда) власної сили держави в інформаційно психологічному просторі (у вигляді оперативно-

тактичних навчальних

324

спеціальних інформаційно-психологічних операцій з використанням „формоїної зброї) з метою стримування потенційних агресорів;

і) зосередження в галузі інформаційно-психологічного простору спр швидкого реагування (постійної готовності), які стали об'єктом уваги сил інформаційно-психологічних операцій ЗС, спецслужб та інших організацій іноземних держав, які беруть участь в інформаційному протидія, маневрування силами і засобами, призначеними для вибиття зовнішньої психологічної агресії, відповідно до виявлених погроз і найбільш небезпечних для психологічних атак супротивника напрямків удару;

і) протидія розвідувальній та іншій діяльності іноземних спец-служб у національному інформаційно-психологічному просторі;

к) забезпечення власної інформаційно-психологічної безпеки;

і) інформування Президента Російської Федерації, Уряду Російської Федерації та органів державної влади, уповноважених на ведення інформаційного протидія, про виявлені загрози розв'язання інформаційно-психологічної агресії (інформаційно-психологічної війни) і ступеня загрози безпеці держави.

Виявлення акцій інформаційно-психологічної агресії, операцій та інформаційно-психологічної війни містить у собі:

1. Постійний пошук (моніторинг) зовнішніх загроз інформаційно- психологічній безпеці держави, можливих ознак, слідів і зовнішніх проявів здійснення акцій інформаційно-психологічної агресії або операцій інформаційно-психологічної війни.

2. Виявлення напрямків експансії іноземних держав в інформаційній (інформаційно-психологічній) сфері, протидія спробам іно-земних держав за допомогою інформаційно-психологічної експансії створити умови для організації прихованого керування соціальними і політичними процесами держави ззовні.

3. Виявлення інших спроб створення умов для організації прихованого керування системою соціальних, економічних, політичних відносин держави, системою державної влади і місцевого самоврядування. До таких спроб, приміром, може належати створення умов для спонукання державної влади до здійснення певних дій не стільки у власних, скільки у чужих інтересах, а також інформаційно-психологічні провокації.

4. Аналітична реконструкція (за виявленими ознаками, слідами,

зовнішніми проявами і логіко-структурними зв'язками) акцій
№ **Форматійно-психологічної агресії або таємних операцій інформа-**
325

ційно-психологічної війни, визначення їхніх цілей, завдань, планів на стратегічному, тактичному то оперативному рівні, послідовності реалізації заходів, задіяних сил і засобів, в також можливих наслідків цієї агресії. Як правило, діяльність сил інформаційно-психологічних операцій або вплив на них у тій чи іншій формі виявляються (відбиваються) в інформаційно-психологічному просторі (приміром, у матеріалах ЗМІ і МК). Це означає, що вони можуть бути виявлені й ідентифіковані насамперед відповідними аналітичними методами.

5. Інформування Президента Російської Федерації, Уряду Російської Федерації та органів державної влади, уповноважених на ведення інформаційного протиборства, про джерела, цілі, масштаби виявлені ної інформаційно-психологічної агресії (інформаційно-психологічної війни) і ступінь загрози безпеці держави.

Припинення акцій інформаційно-психологічної агресії та операцій інформаційно-психологічної війни на ранніх стадіях містить у собі: а) знищення джерел інформаційно-психологічної агресії (війни); б) нейтралізацію джерел інформаційно-психологічної агресії (війни); в) локалізацію масштабів і ступеня небезпеки інформаційно-психологічної агресії (війни).

Знищення джерел інформаційно-психологічної агресії (ураження сил і засобів інформаційно-психологічних операцій агресора звичайною та інформаційною зброєю, ураження командних пунктів і центрів керування агресією) може бути повним або частковим і виявлятися у припиненні супротивником інформаційної агресії або війни щодо певної держави або у випадку часткової поразки джерел призводити до зміни інтенсивності агресії, активності сил і засобів супротивника, а також планів реалізації агресивних дій на оперативному, тактичному та стратегічному рівнях.

Нейтралізація джерел інформаційно-психологічної агресії може бути повною або частковою.

Повна нейтралізація джерел інформаційно-психологічної агресії (війни) містить у собі: а) паралізацію джерела агресії (війни); б) спонукання супротивника до відмови від агресивних дій (чи ведення війни); в) приховане керування джерелом агресії (війни); г) проникнення в кадровий склад сил і засобів інформаційно-психологічних операцій агресора.

Сутність інформаційно-психологічного протидію

Часткова нейтралізація джерела інформаційно-психологічної агресії (війни) містить у собі: а) дестабілізацію діяльності джерела агресії (війни), б) уповільнення активності джерела агресії (ві- 326

• частина /.

йни); в) дезінформацію військово-політичного керівництва сил інформаційно-психологічних операцій агресора; г) розбещення складу сил інформаційно-психологічних операцій; г) спонукання керівництва сил інформаційно-психологічних операцій агресора до зміни цілей і завдань агресії, а також основних її напрямків; Д) відволікання сил і засобів агресора на не вартий уваги об'єкт тощо.

Локалізація масштабів і ступеня небезпеки інформаційно-психологічної агресії (війни) містить у собі: а) ізоляцію воєнної агресії від сфер інформаційно-психологічного простору, який не порушила ця агресія; б) повну або часткову ізоляцію сил і засобів інформаційно-психологічної агресії (війни) щодо джерел керуючого впливу, інформаційно-телекомунікаційних каналів зв'язку супротивника, через які ці сили забезпечуються всім необхідним для продовження агресії; в) створення умов, які ускладнюють і утруднюють дії сил та засобів інформаційно-психологічної агресії (війни) супротивника; г) стабілізацію масштабів агресії (недопущення розростання воєнної агресії, проникнення деструктивних впливів за межі сфери інформаційно-психологічного конфлікту, втягування в конфлікт нових суб'єктів); г) стабілізацію інтенсивності джерела агресії (заходи, спрямовані на недопущення активності джерела інформаційно-психологічної агресії); д) мінімізацію завданого агресією збитку.

У випадку, якщо виявлену акцію або операцію інформаційно-психологічної війни неможливо ліквідувати на ранніх стадіях наявними силами інформаційно-психологічних операцій, які знаходяться в постійній готовності, в обов'язок системи протидії входить інформування Президента Російської Федерації, Уряду Російської Федерації й органів державної влади про виявлені загрози інформаційно-психологічній безпеці держави та локалізація активності агресора з метою одержання ШСУ Для мобілізації необхідних сил і засобів ІІІ.

4-2.1.2. Швидке реагування на раптово виявлені акції (заходи) інформаційно-психологічної агресії (війни). Система протидії мціям інформаційно-психологічної агресії на ранніх стадіях дозволяє попереджати, виявляти та у деяких випадках припиняти такі акції в мРодку, локалізуючи збиток, завданий безпеці держави. Проте у тих випадках, коли супротивник устиг Грунтовно підготуватися до вгребі й забезпечив зо собою головну перевагу — несподіваність нападу, інформаційно-психологічна агресія може бути виявлена системою про-

таким акціям уже на етапі безпосередньої реалізації агресивних акцій. Це припускає таку можливість стану латентної стадії розвитку

327

інформаційно-психологічного конфлікту, за якого багато завдань, переслідуваних агресором, уже досягнуті без опору з боку жертви агресії, механізми реалізації агресії налагоджені та працюють стабільно, стан конфлікту характеризується високим ступенем напруженості, а концентрація сил і засобів інформаційно-психологічних сил у конфлікті забезпечує агресору перевагу над захопленим зненацька супротивником.

У цих умовах потенційних можливостей системи протидії на ранніх стадіях може виявитися недостатньо для відбиття агресії, що вимагає створення в структурі державної влади нової системи III - системи швидкого реагування.

Система швидкого реагування на раптово виявлені акції інформаційно-психологічної агресії (інформаційно-психологічної війни) повинна складатися з таких основних компонентів: а) оперативного штабу, який здійснює керівництво силами і засобами системи швидкого реагування та взаємодією (координацією діяльності) з іншими державними структурами, що не входять до системи; б) апарату оперативного штабу спеціальної структури, створюваної з частин і підрозділів органів державної влади, які беруть участь в інформаційному протиборстві, у результаті тимчасової передачі цих підрозділів у систему швидкого реагування і перепідпорядкування їхніх керівників керівництву оперативного штабу системи - на час відбиття агресії або до повної мобілізації та розгортання сил і засобів системи державного інформаційного протиборства; при цьому частини і підрозділи органів державної влади, включені в систему швидкого реагування, займають у ній положення, передбачене заздалегідь розробленим планом мобілізації та укомплектування системи силами і засобами швидкого реагування, а їхні керівники займають відповідні місця у вертикальній системі підпорядкування, необхідній у тих випадках, коли ситуація вимагає прийняття швидких (негайних) рішень; в) сил швидкого реагування, які знаходяться в постійній бойовій готовності, та спеціальних інформаційно-психологічних операцій, які складаються із сил, оперативних підрозділів розвідки, контррозвідки і власної безпеки з їхньою агентурою; слідчих органів, сил безпосередньої збройної підтримки діяльності сил інформаційно-психологічних операцій, підрозділів антикризового керування на територіях, що постраждали від дій агресора; г)

• частина /.

системи військової цензури і роботи зі ЗМІ і МК в умовах діяльності з відбиття зовнішньої інформаційно-психологічної агресії (війни), г) системи оперативного перекидання та розгортання сил і засобів швидкого реагування в районі інформаційно-психологічного конфлікту; д) системи координації і взаємодії з іншими органами державної влади, які беруть участь в інформаційній боротьбі; е) спеціальні системи зв'язку та автономних систем автоматизовано-гоуправління силами і засобами в зоні конфлікту.

4.2.1.3. *Інформаційно-психологічне протиборство в умовах інформаційно-психологічної війни.* У випадку ескалації конфлікту і неможливості припинення зовнішньої інформаційно-психологічної агресії (війни) на ранніх стадіях і в результаті введення в дію комплексу спеціальних заходів швидкого реагування в дію вступає система державного протиборства, заснована на використанні сил і засобів інформаційно-психологічної війни, передбачених штатами воєнного часу.

Система ІПП в умовах війни включає: а) надання керівництву І державної системи інформаційного протиборства додаткових прав і повноважень, необхідних для виконання покладених на них завдань в особливих умовах; б) перебудова внутрішньої структури державної системи інформаційного протиборства відповідно до планів воєнного часу; в) поширення на соціальну сферу інформаційно-психологічних відносин (або на окремі її частини) законів регулювання соціальних відносин у воєнний час; г) мобілізація та розгортання сил і засобів інформаційно-психологічної війни, доукомплектування органів та структур інформаційно-психологічного протиборства до штатів воєнного часу; ґ) розгортання системи діяльності державної влади щодо локалізації завданого воєнними діями збитку і відновлення оборонного потенціалу; д) створення стратегічних резервів.

4.2.2. Організаційні особливості системи забезпечення безпеки РФ в інформаційно-психологічному протиборстві

Оцінка статусних та функціональних ознак вищих державних органів влади і управління РФ дає підстави визначити, що суб'єкт оперативної діяльності складається за рівнем владних повноважень Утрьох груп:

1. Президент РФ і органи влади президентського рівня.

2. Парламент РФ і органи влади парламентського рівня.

3. Уряд РФ і органи влади та управління урядового рівня.

Сукупність владних, організаційно-розпорядчих і виконавчих органів, спеціальних служб, відповідальних за забезпечення наці-

ональної та громадської безпеки і оборони, §1 ТАКОЖ ЗО ЗОХИСТ НІЦІО. нальних інтересів, утворюють тпк звону «розвідувпльну спільноту» Російської Федеропії.

Отже, відповідно до теорії безпекозновство генеральним суб'єктом розвідувальної діяльності є держава (РФ) в особі Прі зидента РФ і державних органів, які визначають політику і стра- тегію зо відповідними напрямками державної діяльності, організують, координують і контролюють діяльність силових структур і спецслужб РФ, о some: 1) від Президента - Рода безпеки РФ; 2) від адміністрації Президента - Департамент правових питань з безпеки Державно-правового управління; 3) від уряду - о) Адміністративний департамент, б) Комісія з військово-промислових питань, яка відповідає за збір і розподіл заявок військово-промислового комплексу ні добування розвідувальної інформації; 4) від Держдуми - Комітет з безпеки; 5) від Ради Федерації - Комітет з питань безпеки і оборони.

Виконавчим суб'єктом оперативної (розвідувальної і контррозві- дувальної) діяльності є спецслужби РФ, відповідальні зо різні сфери діяльності щодо забезпечення національної безпеки, головною складовою якої є державна безпека, та захисту життєво важливих національних інтересів:

За кордоном діють:

1) Розвідка: о) Служба зовнішньої розвідки (СЗР); б) Головне роз- відувальне управління Генерального штабу ЗС (ГРУ);

2) Супутникова розвідка - Військово-топографічне управління (ВТУ) генштабу ЗС;

3) Координація діяльності зі спецслужбами СНД — Антитерорис- тичний центр СНД (АТЦ СНД);

4) Міністерство іноземних справ — у межах принципів і норм міжнародного права здійснює політико-дипломатичну діяльність щодо реалізації зовнішньої політики держави.

У власній державі:

1) Контррозвідка - Федеральна служба безпеки;

2) Координація діяльності в боротьбі з тероризмом - Національний онтитерористичний комітет (НАК);

3) Захист інформації і протидія іноземним технічним розвід кам Федеральна служба з технічного і експортного контролю (колишня Держтехкомісія);

4) Охорона керівників РФ: в) Федеральна служба охорони. (ФСО); о) олове управління спеціальних програм (ГУСП) Президента;

5) Економічна безпека - Федеральна митна служба;

6) Боротьба з наркотиками - Федеральна служба з контролю за оборотом наркотиків (ФСКН), колишній Держнаркочонтроль;

7) *Боротьба з проявами тероризму - Міністерство внутрішніх справ.*

4.3. Особливості функціональних обов'язків органів влади і виконавчих суб'єктів РФ щодо організації та реалізації державної політики інформаційного протиборства

А. Органи влади президентського рівня:

А. І. Рада Безпеки РФ

Головою Ради Безпеки, відповідно до законодавства, є Президент Російської Федерації.

Структура апарату Ради безпеки:

1. Секретар Ради Безпеки, два заступники, три помічники секретаря:

2. Секретаріат Ради Безпеки складається із семи управлінь (державної і громадської безпеки; міжнародної безпеки; інформаційної безпеки; економічної і промислової безпеки; військового будівництва; військової інспекції; з проблем безпеки у Північнокавказькому регіоні; Відділу економіки і прес-служби).

3. Міжвідомчі комісії Ради Безпеки: 1) з федеральної конституційної безпеки; 2) з інформаційної безпеки; 3) з економічної безпеки;

4) з міжнародної безпеки; 5) з прикордонної політики; 6) з оборонної безпеки; 7) з мобілізаційної підготовки і мобілізації; 8) з проблем оборонно-промислового комплексу; 9) із захисту прав громадян і суспільної безпеки, 10) боротьби зі злочинністю і корупцією; 11) з охорони здоров'я населення; 12) з екологічної безпеки.

Рада безпеки РФ була утворена відповідно до Наказу Президента РФ з червня 1992 р. № 547, в якому зазначено: «Для забезпечення реалізації функцій Президента Російської Федерації з управління державою, формування внутрішньої, зовнішньої і військової політики в сфері безпеки, збереження державного суверенітету Росії, підтримання соціально-політичної стабільності в суспільстві, захисту прав і свободи громадян утворюється Рада Безпеки Російської Федерації*».

Засідання РБ за законом мають проводитися не рідше одного разу в місяць. Рішення Ради Безпеки приймаються на його засіданні по-

іншіти ж

загальної кількості та стають чинними після затвердження головою Ради Безпеки (Президентом РФ).

Рішення Ради Безпеки оформляються наказами Президента, а рішення, які стосуються організаційно-технічного та інформаційного забезпечення діяльності РБ, розпорядженнями Президента.

Основним документом, що визначає статус РБ, є Положення про Раду Безпеки Російської Федерації, затвержене наказом Президента РФ.

Нині правове положення Ради Безпеки визначається Конституцією Російської Федерації (ст. 83, п. «ж»); Законом Російської Федерації від 5 березня 1992 р. «Про безпеку» (розд. III), у тій частині, в якій вона не суперечить чинній Конституції; Положенням про Раду Безпеки Російської Федерації, затвердженим Наказом Президента Російської Федерації від 2 серпня 1999 р. Л'с 949 (у ред. наказів Президента Російської Федерації від 15 листопада 1999 р. Л» 1528 і від 28 грудня 2000 р. № 2105), а також чинними пунктами інших указів Президента Російської Федерації, які регламентують її діяльність тощо.

А.2. Департамент правових питань з безпеки Державно- правового управління Адміністрації Президента РФ.

Департамент виконує дорадчу і технічну функцію та доручення президента, готує відповідні проекти документів з проблем безпеки, в тому числі й у сфері інформаційної безпеки держави.

Б. Органи влади парламентського рівня

Б.1. Комітет з безпеки Державної Думи РФ очолює Голова Комітету. Засідання проводяться у складі 22 членів Комітету.

Виконавча структура Комітету з безпеки Державної Думи РФ складається з шести підкомітетів із законодавства у сферах: 1) забезпечення національної безпеки, діяльності розвідувальних і спеціальних служб; 2) фінансування правоохоронних органів, спецслужб і соціального захисту військовослужбовців, співробітників і членів їхніх родин; 3) боротьби з транснаціональною злочинністю, тероризмом і міжнародним співробітництвом у цій сфері; 4) забезпечення суспільної безпеки і діяльності правоохоронних органів; 5) забезпечення регіональної, транспортної безпеки, діяльності єдиної системи попередження і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; 6) контролю за обігом зброї, наркотичних засобів і психотропних речовин, боротьби з нелегальною міграцією.

Б.2. Комітет Ради Федерації з питань безпеки і оборони складається

з Голови, першого заступника голови, трьох заступників Гб-332 лови і восьми членів комітету. Зазначений Комітет має такі ж структурні підкомітети, як і Комітет з безпеки Держдуми РФ.

Кожен із підкомітетів Державної думи і Ради Федерації РФ відповідає за загальне керівництво політикою формування відповідної нормативної бази правового забезпечення організації і реалізації політики держави в інформаційно-психологічній сфері. За напрямками своєї компетенції комітети визначають основні принципи і правила взаємовідносин у сфері нормотворення, правозастосування і правової освітньо-виховної роботи серед населення.

В. Органи влади урядового рівня

В.1. Адміністративний департамент Уряду (АДУ)

Директор АДУ курує від імені уряду силові відомства РФ: забезпечує своєчасне проходження документів, контроль виконання розпоряджень, дотримання режиму секретності тощо. Аналог Відділу адміністративних органів при ЦК КПРС.

В.2. Комісія Уряду РФ з військово-промислових питань займається військово-промисловими проблемами, здійснює організаційно-управлінські функції в цій галузі. Зокрема, забезпечує функціонування відповідних режимів захисту і безпеки державної, службової і комерційної таємниць, корпоративної та іншої конфіденційної інформації; здійснює контроль за безумовним дотриманням і виконанням відповідних державних приписів нормативних актів усіма урядовими та недержавними структурами, залученими до процесу вирішення військово-промислових питань; організовує вивчення, оцінку і аналіз ефективності існуючого державного механізму реалізації політики у визначеній галузі, виявлення і усунення недоліків у системі забезпечення відповідних режимів безпеки; шукає шляхи вдосконалення, розглядає пропозиції, дає їм експертну оцінку і подає уряду проекти відповідних нормативних актів, які регламентують здійснення необхідних заходів, на затвердження.

Г) Виконавчі суб'єкти

Г.1. Служба зовнішньої розвідки (СЗР). Статус і структура СЗР визначені Законом РФ «Про зовнішню розвідку*» від 8 липня 1992 р. і Положенням про СЗР, затвердженим Президентом РФ. СЗР визначається правонаступницею Першого головного управління (ШГУ) КДБ СРСР.

СЗР є складовою частиною силового компоненту державного забезпечення безпеки РФ і покликана захищати безпеку

інші ж

**особистості, Ч^пільства і держави від зовнішн іх загроз з
використанням визначе-**

333

них чинним федеральним законом методів і засобів. Один із основних напрямів її розвідувальної діяльності - сфера інформаційної безпеки держави.

Так, зокрема, розвідувальна діяльність СЗР РФ здійснюється шляхом:

- агентурно-оперативного добування, легального і нелегального придбання та збору інформаційних даних та інформації, їх інформаційно-аналітичної обробки; підготовки на їх основі для визначених законом РФ замовників розвідувальних даних і розвідувальних оцінок, в тому числі й прогностичних, щодо дій, подій, процесів, явищ, видатних осіб, про стан і перспективи реалізації життєво важливих національних інтересів Російської Федерації, реальних і потенційних можливостей, дій, планів і намірів іноземних держав, організацій і приватних осіб (далі - розвідувально-інформаційна діяльність);
- здійснення оперативних заходів щодо надання сприяння в реалізації політики, здійснюваної державою в інтересах забезпечення безпеки Російської Федерації.

Необхідність здійснення розвідувальної діяльності визначають у межах своїх повноважень Президент Російської Федерації і Федеральні Збори, керуючись неможливістю або недоцільністю забезпечення безпеки і захисту національних інтересів Російської Федерації іншими способами.

Структура СЗР:

а) керівництво: Директор, Перший заступник, сім заступників директора;

б) департаменти: 1) аналізу та інформації; 2) кадрів; 3) зовнішньої контррозвідки; 4) оперативної техніки; 5) економічної розвідки;

6) комп'ютерний та інформаційний департамент;

в) допоміжні структури: 1) група спеціального призначення «Заслов»; 2) Рада ветеранів; 3) юридичний відділ; 4) прес-секретар директора; 5) секретаріат: а) група консультантів; б) керівник групи консультантів; в) старший консультант директора; г) бюро у зв'язках із громадськістю і зв'язках із пресою; г) Академія СЗР, правонаступ- ницятак званої «101-ої школи».

Г.2. Головне розвідувальне управління Генерального штабу Збройних сил (ГРУ). Начальник ГРУ ГШ ЗС РФ підпорядковується лише начальнику Генерального штабу та Міністру оборони РФ. Вів не

має прямого зв'язку з політичним керівництвом держави. На від-
334

міну від директора СЗР, якого Президент РФ приймає щотижня по понеділках, начальник військової розвідки не має «своєї години*» - ^{суттєво} закріпленого н розпорядку дня і часу для доповіді Президенту держави. Існуюча система «розмітки», тобто одержання високим начальством розвідувальної інформації та аналізів позбавляє політиків можливості прямого виходу на ГРУ.

Структура ГРУ ГШ РФ складена за зразком структури ГРУ часів СРСР:

1. Перше головне управління (агентурна розвідка) має п'ять управлінь, які відповідають за свій набір європейських держав; кожне управління має регіональні секції по країнах.

2. Друге управління (фронтва розвідка).

3. Третє управління (країни Азії).

4. Четверте управління (країни Африки і Середнього Сходу).

5. П'яте управління оперативно-тактичної розвідки (розвідка з позицій військових об'єктів). Цьому управлінню підпорядковані всі армійські підрозділи розвідки. Військово-морська розвідка підпорядкована Другому управлінню Штабу ВМФ, який, у свою чергу, підпорядкований П'ятому управлінню ГРУ. Управління - координаційний центр для тисяч розвідувальних структур в армії (від розвідувальних управлінь округів до особових відділів частин). Технічні служби: вузли зв'язку і шифрувальна служба, обчислювальний центр, спеціальний архів, служба матеріально-технічного і фінансового забезпечення, Управління планування і контролю, а також Управління кадрів. У складі Управління існує також напрямок спеціальної розвідки, який курує спецназ.

6. Шосте управління (електронна і радіотехнічна розвідка) включав Центр космічної розвідки, так званий «об'єктДО-600». Офіційним посередником ГРУ по торгівлі космічними супутниками є Совінформ супутник. У складі зазначеного Управління знаходяться підрозділи особового призначення «ОСНАЗ*».

7. Сьоме управління (за підрозділами держав НАТО) має шість територіальних управлінь.

8. Восьме управління (робота зі спеціально виділеними країнами).

9. Дев'яте управління (військові технології).

Ю. Десяте управління (військова економіка, військово виробни-

Сутність інформаційно-психологічного протиборство

цтво і продаж військової продукції, економічна безпека).

11. Одинадцяте управління (у стратегічних ядерних силах).

12. Дванадцяте управління.

13. Перший (самостійний) відділ ГРУ (виробництво документів прикриття).

14. Восьмий (самостійний) відділ ГРУ (безпека внутрішніх комунікацій ГРУ).

і 5. Архівний відділ ГРУ.

Війська спеціального призначення (спецназ) становлять еліту армії, помітно перевершуючи за рівнем підготовки та озброєння ВДВ і прикордонні частини. Бригади спецназу - це кузня кадрів розвідки: кандидат у слухачі ВДА зобов'язаний мати звання не нижче капітана і 5-7 років відслужити у спецназі.

Допоміжні підрозділи: а) адміністративно-технічне управління; б) фінансове управління; в) оперативно-технічне управління; г) дешифрувальна служба; Військово-дипломатична академія і два НДІ.

Г.3. Військово-топографічне управління Генерального штабу ЗС РФ. У Росії існує дві структури, які оперують угрупованням супутників фоторозвідки. Обидві входять до структури Генерального штабу ЗС - Головне розвідувальне управління (центр космічної розвідки) і Військово-топографічне управління. Спеціальна посередницька комерційна структура * «Совінформспутник» торгує супутниковими знімками, пропонує фотографії, зроблені супутником «Комета» (ТКК «Космос»). Зазначений клас супутників розроблявся і функціонує в інтересах Військово-топографічного управління ГШ ЗС Росії. Саме з такого супутника були зроблені фотографії секретної американської військової бази «Зона 51», які викликали скандал. За чутками, тієї самої бази, на якій нібито з 40-років ХХ ст. американський уряд ховає рештки прибульців з космосу.

Наявність сил, засобів і матеріалів, зйомки місцевості дозволяють ВТУ оновлювати карти раз у 10-15 років. Щорічне «старіння» карти масштабу 1:50 000 (основної карти командира в тактичній ланці) становить до 3 %, невідповідність її місцевості за 10-15 років може сягати 40 %. Як засвідчив досвід чеченської кампанії, такі карти викликають цілком обґрунтовані претензії штабів і військ до їхньої якості. За оцінками ВТУ, для задоволення вимог військ до змісту топографічних карт останні необхідно оновлювати в суворо визначений термін: на малообжиті райони - з періодичністю в 8-10 років, на обжиті та розвинені в промисловому відношенні райони — у 3—5 років.

Г.4. Антитерористичний центр (АТЦ) країни-учасниці СНД був утворений 20 червня 2000 р. для координації діяльності спецслужб

іншія ■

країн СНД. Радою глав держав СНД у Мінську 1 грудня 2000 р.
було затверджено «Положення про АТЦ», яким встановлена
кількість
336

співробітників, а також фінансове забезпечення діяльності центру. Відповідно до структури, затвердженої Радою глав держав-учасників СНД, вона складається з 60 осіб, з них зарезервовано зо Радою оборони (РО) РБ - 45 одиниць, Радою міністрів внутрішніх справ (МВС) РБ- 5, Рада міністрів оборони (РМО) РБ - 5, Радо командуючих прикордонними військами (РКПВ) РБ - 5.

АТЦ значно залежить від Москви і фінансово: у 2001 році було прийняте рішення про те, що Росія буде фінансувати діяльність Центру на 50 %, інші кошти рівномірно розподілятимуться між Країна-ми СНД.

Відносини між учасниками АТЦ розвиваються непросто. Очевидна підконтрольність АТЦ російській ФСБ викликає протиріччя з тими державами, які сприйняли участь у проекті не як технологічне, а як політичне питання.

Структура АТЦ СНД. Статус керівника АТЦ за штатним положенням прирівнюється до Першого заступника керівника органу безпеки цієї держави, на території якого перебуває ШТДб-КВАРТИРА АТЦ. Він призначається терміном на три роки з можливістю подальшого продовження цього строку.

У керівник три заступники: відповідно від Ради міністрів внутрішніх справ, Ради міністрів оборони і Ради командуючих прикордонними військами країн-учасниць СНД. Крім цього керівник Центру, його перший заступник і заступники не є громадянами однієї держави. Спецслужби держав Співдружності направляють в АТЦ своїх повноважних представників, які утримуються на матеріальному забезпеченні з місцем основної служби.

У складі АТЦ діють такі підрозділи:

- *Координаційно-оперативний відділ* — займається забезпеченням взаємодії компетентних органів держав-учасників СНД у боротьбі з міжнародним тероризмом та іншими проявами екстремізму. До його завдань входить сприяння в підготовці та проведенні спільних антитерористичних заходів і комплексних операцій за профілем Центру. Це стосується, зокрема, й розшуку осіб, які скоїли злочини, що підпадають під статті «тероризм» і «бандитизм», які переховуються від кримінального переслідування та виконання судового вироку.

Відділ ситуаційного аналізу, моніторингу, загроз і підготовки

проектів рішень. До його функцій входить розробка пропозицій
РАДИ глав держав СНД та іншим органам Співдружності про вд-

337

прямки розвитку співробітництва у боротьбі з міжнародним тероризмом. Відділ аналізує інформацію, що надходить, про стан, динаміку і тенденції прояву міжнародного тероризму та екстремізму не тільки в межах Співдружності, айв інших державах. На основі зібраної інформації формується об'єднаний банк даних, у якому містяться відомості про терористичні організації, їхніх лідерів і членів, а також структури ти осіб, які надають їм підтримку. За запитамии ця інформація направляється зацікавленим міністерствам і відомствам держав-учасниць СНД.

- Відділення Антитерористичного центру СНД у Центрально-азіатському регіоні зі штаб-квартирою в Бішкеку.
- Науково-консультативна рада АТЦ — керівник - представник ФСБ. Рішення про створення науково-консультативної ради (НКС АТЦ) при АТЦ СНД було прийняте на 12 засіданні СОРБ у червні 2002 р., на якому також було затверджене Положення про НКС, а в листопаді того ж року в Москві було проведено його перше засідання.

Кожного місяця в органи безпеки і спецслужби СНД надсилаються аналітичні довідки - про стан і тенденції розвитку оперативної обстановки, що складається під впливом діяльності міжнародних терористичних організацій.

Література до розділу 4

1. *Bernhard R. Kroener: Die Kultur des Krieges weist in die Vergangenheit. In: Die Welt. -10.04.1992. - S. 15.*
2. *Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / Пер. О. Ю. Уральской. - М.: Междунар. отношения, 1998. - 223 с.*
3. *Bzezinski Z. Out of Control: Global Turmoil on the Eve of Twenty-first Century. - N.Y. - 1993. - P. X. (З. Бжезинський. Поза контролем. Нью-Йорк, 1993).*
4. *Волкогонов Д. А Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. — 2-е изд., доп. — М.: Воениздат, 1984. - 320 с.*

5. *Гаращук П. Г.* Три виміри розвідки: минуле, сучасне майбутнє // Політика і час. -1998. - № 4. - С. 51-52.
- 338
6. *Heinz Brill.* Deutschlands geostrategische Lage und Wehrstruktur (1949-1999). In: OMZ, 4/1999. - S. 419.
7. *Герасименко В. А.* Основы информационной грамоты. - М., 1996.
8. *Грищенко Т.* Геостратегія постбіполярності (сучасні американські концепції та Україна) // Політична думка. -1997. - Лг 1. -С. 112- 129.
9. *Дугин А.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России: Учебное пособие по геополитике. Кафедра Стратегии Военной Академии Генерального Штаба РФ, Центр специальных метастратегических исследований, «Арктогея». - М., 1997. - С. 5-47.
10. *Giovanni Arrighi.* Hegemony Unravelling — II // New Left Review. - 33. - May-June. - 2005. *Джованни Арриджи.* Утрата гегемонии / Пер. с англ. А. Смирнова. 01/02/2007. - snfo@politics.in.ua.
- И. Зарубежное военное обозрение. Рубрика: иностранная военная хроника. - 2000. - № 4. - С. 56.
12. Звіт про світовий розвиток. Важке завдання розвитку. - К.: Абрис, 1994. - 253 с.
13. *Игнатов А.* Стратегия «глобализационного лидерства* для России // Независимая газета. - 2000. - 7 вер.
14. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 1. Гносеологічні корені та антологія проблеми, доктринальний підхід Сполучених Штатів Америки) // Юридичний журнал. - 2007. - № 5. - <www.justinian.com.ua>.
15. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 10. Розділ 2. Особливості геополітичних, гео економічних, геостратегічних, геоінформаційних чинників впливу на формування оперативної обстановки у сфері інформаційно-психологічної боротьби Росії (американські оцінки російського чинника) // Юридичний журнал. - 2008. - № 7-8. - <www.justinian.com.ua>.
- 16- *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 10. Розділ 2. Особливості чинників впливу на формування оперативної обстановки у сфері інформаційно-психологічної боротьби Росії (німецькі та французькі оцінки російського чинника) //Юридичний журнал. -2008. -Л« 10. - <www.justinian.com.ua>.

17-Кузьменко А. М. Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 10). Теоретико-правові аспекти концептуального підходу Російської Федерації до визначення геостратегії та такти-

339

ки її реалізації у сфері глобального і регіонального інформаційно-психологічного протиборства // Юридичний журнал. - 2008. - №5

5. - <www.justinian.com.ua>.

18-Кузьменко А. М. Інформаційно-психологічна війна ТНК проти держави: політико-правовий і безпекознавчий аспекти статусу «суверена» — генерального суб'єкта міжнародного публічного права // Юридичний журнал. - 2009. - № 2. - <www.justinian.com.ua>.

19. Кузьменко А. М. Розвідувальна діяльність як особливий вид політичної практики латентних структур // Діалог цивілізацій: 36. наук.-пр. Четвертої всесвітньої конференції (3 червня 2005 р.). - К.: МАУГІ, 2006. - С. 56-72.

20. Яульменко А. М. Розвідувальна діяльність як суспільно-політичне явище// Юридичний журнал. - 2006. - № 3. - <www.justinian.com.ua>.

21. Кузьменко А. М. Розвідувальна діяльність як явище сучасних міжнародних відносин // Юридичний журнал. - 2006. - № 2. - <www.justinian.com.ua>.

22. Кузьменко А. М. Щодо визначення концепції інформаційної війни. 36. доп. Міжнародної конференції «Міжнародні науково-громадські слухання проблемних питань національної безпеки України* (26 березня 2008 р., м. Київ). - К.: Центр воєнної політики та політики безпеки, 2008. - С. 43-44.

23. Маноїло А. В., Петренко А. ff., Фролов Д. Б. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. - 2-е изд., стереотип. — М.: Горячая линия. Телеком, 2006. - 541 с.

24. Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В. Соціально-правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник / За ред. В. В. Остроухова. - К.: Росава, 2007. - 495 с.

25. Петрик В. М., Остроухов В. В., 111 токовиц А. А. Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации: Учебное пособие / Под ред. В. В. Остроухова. - К., 2008. - 544 с.

26. Семенов В. А. Этногеополитические аспекты безопасности. Диссертация на получение ученой степени доктора наук РАГС, 2000. i

27. Спеціальні служби іноземних держав. - <www.agentura.ru>.
28 Schmidt-Eenboom. Erich. Nachrichtendienste in Nordamerika, Europa und Japan Länderportrats und Analysen Weilheim. - STOPPEL-Verlag 1995. - S. 3-70.

РОЗДІЛ 5

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОТИБОРСТВА

Під час висвітлення різних аспектів практики реалізації Французькою Республікою розвідувально-інформаційних і розвідувально-підривних заходів у рамках таємної політики держави щодо партнерів чи конкурентів — іноземних держав та організацій — необхідно маги на увазі той факт, що у зовнішній діяльності французьких спецслужб її керівники офіційно проголошують принцип «цивілізованої розвідки», який передбачає максимальне дотримання в оперативній діяльності співробітниками французького законодавства та положень міжнародного права. У зв'язку з цим велика роль у розвідувальній Діяльності відводиться використанню різноманітних форм і методів легальної розвідки, зокрема з позицій національної території Франції та третіх держав, куди традиційно прибувають також і громадяни України в потоці учасників міжнародних і міждержавних зв'язків.

Керуючись загальним концептуальним підходом до організаційно-тактичних особливостейрозвідувальноїдіяльності, здійснення заходів реалізації політики інформаційної безпеки держави покладене на утворену систему державних органів і спецслужб, яка доповнюється низкою напівдержавних та неурядових національних організацій і структур. Французькі військово-політичні структури діють у відносно чітко визначених законодавством межах, за встановленими правилами та традиціями, відстоюючи волю правлячих кіл загалом. ¹ГомУ французька політика у військовій сфері та особливо в галузі ²перативної діяльності спецслужб, які зобов'язані забезпечувати не ³пнк інформаційно-аналітичний супровід, а й створення сприятливих умов та оперативне прикриття силової підтримки зовнішньополітичних акцій держави, не підвладна різким коливанням, досить консервативна, має сталий характер і піддається прогнозуванню.

5.1. Особливості формування концептуального підходу до забезпечення безпеки французького суспільства в інформаційно-психологічній сфері

Французькою правлячою елітою визнається той факт, що військово-політичні альянси, які протидіяли один одному, безповоротно відійшли в минуле. Проте констатується, що з огляду на подвійну загрозу зі Сходу та Півдня, Європа вже не має оперативної системи безпеки. Інститути, які збереглися після «холодної війни», — НАТО, ОБСЄ, ЗЄС — мають бути докорінним чином перебудовані, їх завдання переглянуті. Водночас по-новому визначені роль і місце кожної із вчорашніх великих держав: США, Німеччини, Великої Британії, Франції, Росії та Китаю. В урядових колах Франції чітко усвідомлюють необхідність пошуку основи для взаєморозуміння і довіри, оскільки без орієнтирів та ясної політичної волі, а також без достатніх коштів (бюджетні асигнування на оборону в провідних розвинених країнах, окрім Японії, скорочуються), усі дебати на різних рівнях будуть марними.

У березні 1994 р. у Франції був опублікований глобальний огляд з питань оборони під назвою «Біла книга оборони — 94» (перший з 1972 р.), в якому політика держави все більше орієнтована на Західноєвропейський союз, держави сфери традиційного французького впливу — Середземноморського регіону та Африки. Тут у загальних рисах викладено плани Французької Республіки на середню стратегічну перспективу, а саме - до 2015-2020 років.

Після розпаду Світової французької колоніальної імперії правляча еліта Французької Республіки як політична сила континентальної метрополії чітко усвідомила, що брак достатніх національних ресурсів для здійснення в сучасних умовах силовими методами глобальної світової політики має компенсуватися гнучкою дипломатичною і таємною розвідувальною діяльністю, які, взаємодоповнюючи одна одну, мають бути забезпечені міцним інформаційно-психологічним забезпеченням, насамперед державними і підконтрольними недержавними ЗМІ. У зазначених умовах вище політичне і військово-керівництво держави винайшло і використовує у зовнішній політиці тактику «тимчасових союзів». Водночас для досягнення переваг над

своїми європейськими партнерами французьке керівництво змогло домогтися дипломатичними засобами у поєднанні із заходами спец- служб обрання представників Франції на ключові посади майже всіх найважливіших міжнародних політичних і фінансово-економічних структур, які визначають політику в Європі, для надання вигідного впливу на міждержавні відносини.

Одним із видатних досягнень спільних заходів французьких спеціальних і дипломатичних служб та ЗМІ є реальне визнання в європейських політичних колах того факту, що Франція, після США і ФРН, стала найбільш впливовою державою на континенті з чітко визначеними стратегічними і тактичними цілями. Головними серед них є підтримка іміджу «держави, яка творить світову історію» через зміцнення її позицій в Західноєвропейському союзі та посилення його впливу насамперед на держави Східної Європи з метою послаблення ролі Сполучених Штатів і Росії в європейських справах.

Франція приділяє більше уваги середземноморським та африканським державам, насамперед франкомовним, які правлячими колами Французької Республіки розглядаються як чинник «проникнення і закріплення французької присутності» в цих регіонах.

Щодо контактів з державами Азії та Латинської Америки в Парижі вважають за доцільне займати очікувальну позицію, оскільки немає впевненості в тому, що значна конкурентоздатність цих регіонів у економічному та торговельному плані не переросте в реальну загрозу політико-економічну силу.

Незважаючи на наявність французьких інтересів у різних регіонах світу, для правлячих кіл Франції європейські справи залишаються найважливішими. *Першочерговим напрямком зовнішньополітичної діяльності на континенті розглядаються заходи зі зміцнення Європейського Союзу, оскільки прагнення до європейської ідентичності народів збігається з об'єднанням економічно значущих масштабів і бажанням бачити об'єднану міжнародну спільноту без зміни національних структур та їх внутрішньої суті. Зазначеним вище і викликана поява теорії «концентричних кругів», у межах якої має бути створена Європейська солідарність.*

Вважається, що головним стрижнем європейської стабільності є угода про співробітництво між Францією та Німеччиною, яка сприяє взаємопроникненню двох культур та зміцненню європейської солідарності, особливо у сфері грошово-економічних відносин.

Франція вважає, що у низці основних секторів, які потребують

Сутність інформаційно-психологічного протиборства

Державного захисту, поряд з енергетикою, транспортом, фінан-

343

сами є інформаційна сфери, зокрема системи забезпечення безпеки інформації обмеженого користування, насамперед державної таємниці, та телекомунікаційні служби. Можна зробити висновок, що саме в цьому виявляється новий елемент у понятті сучасної багатовекторності геостратегії французької правлячої еліти, що безпосередньо впливає на особливості вибору способів використання оперативних можливостей національних спецслужб, ЗМІ та інших державних і неурядових структур, залучених до реалізації політики інформаційної безпеки французького суспільства і держави. Як наслідок - національний інформаційний простір Французької Республіки стає основним об'єктом захисту під час формування відповідних завдань, структури механізму та сучасного поняття тактики реалізації його сил і засобів у розвідувально-інформаційних та розвідувально-підривних заходах, зокрема у діяльності спецслужб щодо проведення спеціальних заходів, пов'язаних із захистом французького інформаційного простору від негативних зовнішніх проявів і здійснення вигідних легальних та таємних вигідних впливів на іноземних партнерів і/або опонентів.

Французькі геостратеги вважають, що у сучасному інформаційному протиборстві такі явища, як тероризм, релігійний та націоналістичний екстремізм, гонка озброєнь, торгівля наркотиками та діяльність мафіозних структур є додатковим геополітичним чинником психологічного впливу на населення держави, який разом із спрямованими діями ЗМІ може призвести до економічного і демографічного дисбалансу у французькому суспільстві. У цьому випадку безумовно розширення діяльності засобів масової інформації поза контролем держави має розглядатися як непередбачуваний чинник, який може спровокувати застосування збройних сил, які конкурують на міжнародній арені.

У зв'язку з цим можна зазначити, що *стратегічна доктрина безпеки Франції змінена докорінно*: якщо раніше першочергове значення відводилося ядерним засобам стримування як єдиному інструменту залякування конкурентів і супротивників, оскільки вважалося при цьому, що бойові дії зводяться до мінімуму, то *нині у військових колах починають віддавати пріоритет звичайним видам особливо точних озброєнь, які визначаються за новими якостями також як стратегічні*. У попередні роки такі системи були модернізовані та пристосовані для використання в Європі, Середземномор'ї та Африці. Поряд із підвищенням уваги до модернізації класичних

високоточних озброєнь французьке керівництво визначає «інформаційну

344

зброю* як обов'язковий компонент сучасної війни, без якого будь-яка військова, економічна чи науково-технічна могутність держави може бути зведена супротивником нанівель. Під впливом цього, за вказівкою колишнього Президента Франції соціаліста Франсуа Міттерана, вирішено було навіть обмежити рамки використання чинника «ядерних озброєнь» лише її інформаційним аспектом під час розробки заходів ШП.

Нині загальний штат розвідувальної спільноти Франції становить близько 12 779 співробітників, які працюють у службах, підлеглих трьом різним міністерствам. В урядовому бюджеті передбачене оновлення розділу про французькі спецслужби. у ньому, зокрема, з'явилися дані про бюджети і штати секретних служб, їхню реорганізацію тощо.

5.2. Загальна характеристика системи забезпечення національної безпеки, захисту національних інтересів та інформаційного простору Франції

Як і будь-яка цивілізована держава, Франція має віками відпрацьований механізм прийняття та реалізації рішень з проблем зовнішньої та внутрішньої політики. Це стосується всіх сфер діяльності суспільства і держави, в тому числі питань оборони та безпеки держави. Зазначений механізм закріплений у конкретних законодавчих державних актах і міжнародних угодах. Його рух здійснюється відповідними державними та громадськими структурами, які діють як усередині країни, так і в межах міжнародних інститутів. Створена на демократичних принципах система контролю з боку суспільства | та спеціальних державних органів ускладнює окремим чиновникам (зокрема, вищій посадовій особі — Президентові) й установам використання певних елементів волюнтаризму.

Військове будівництво, політика в галузі оборони та безпеки регламентуються положеннями Конституції Французької Республіки (статті 5,15, 16, 34, 35, 36) та Наказом Президента № 59147 від 7 січня 1959 р. (ст. 1), а також рішенням колишнього президента Жака Ширака про реформування збройних сил,

оприлюдненим 23 лютого 1996 р.: «Французька національна оборона заснована на принципах залякування, спирається на національні стратегічні та тактичні (не-Редстратегічні) ядерні сили. Найголовніше їх завдання — забезпечення незалежності Франції в ім'я свободи та миру. Безпека та незалежність країни вимагає недоторканості національної території та захисту своїх громадян від будь-якого можливого ризику агресії. Франція переконана у необхідності мати свою національну ядерну зброю, що повного мірою сприяє глобальному посиленню політики залякування». Ядерна зброя у французькій военній доктрині виконує, насамперед, так звану роль «інформаційної зброї»: наявність її дозволяє французькому військово-політичному керівництву створювати бажаний інформаційно-психологічний тиск на своїх опонентів.

Функції Збройних сил Франції полягають у гарантуванні безпеки: а) національної території (континентальної Франції, заморських департаментів і заморських територій) від будь-яких загроз та агресій; б) у свободі дій на міжнародній арені; в) в участі у заходах щодо забезпечення захисту Європи; г) у підтримці безпеки всіх держав, розташованих поза Європою, з якими Франція пов'язана угодами або єдиними поглядами; ґ) у забезпеченні захисту французьких інтересів на морі та безпеки морської торгівлі.

Законодавчі акти Франції, що стосуються організації оборони, чітко зазначають відповідальність і повноваження органів державного управління в галузі «оборонної розвідки» (далі - розвідка), яка охоплює всі напрямки розвідувальної діяльності: політичну, дипломатичну, економічну, військову, наукову, технологічну та ін. В державі утворена чітка ієрархія повноважень і відповідальності. Вся система органів і спецслужб Французької Республіки, відповідальних за оборону, державну, економічну, військову, інформаційну та інші різновиди національної безпеки поділяється на системи президентського, парламентського й урядового рівня. Остання, у свою чергу, на структури, підпорядковані прем'єр-міністру, міністру внутрішніх справ, начальнику генерального штабу ЗС, міністру закордонних справ, міністру у справах заморських департаментів і територій, міністру економіки та фінансів.

І Президент Французької Республіки як головнокомандувач

збройних сил очолює Комітет національної оборони (*Comité de la Défense nationale*) — вищий військово-політичний орган держави, на засіданнях якого приймаються рішення з питань оборони і координації діяльності міністерств та відомств у військовій сфері.

При Президентові функціонує також Рада національної безпеки (*Conseil de la sécurité Nationale*), до складу якої входять прем'єр-міністр, міністр-делегат з питань безпеки, а також міністри юстиції, оборони, внутрішніх та зовнішніх справ. Рада здійснює загальне ке-

346

рівництво і розробку політики у галузі національної безпеки та боротьби зі злочинністю в державі. РНБ визначає, зокрема, основні пріоритети і напрямки інформаційної політики держави, застосування тих чи інших сил і засобів.

У Генеральному секретаріаті Президента (*Secretariat général Présidentiel*) є радник Президента з питань розвідки — посадова особа, яка відповідає за зв'язок з різними розвідувальними службами держави. До Спеціального президентського генерального штабу (*Grand Quartier Général Spécial Présidentiel*) також входить посадова особа у чині генерала, яка відповідає за інформування Президента з оборонних питань і підготовку проектів відповідних рішень. У Генеральному секретаріаті Президента концентрується інформація та інформаційні дані (документальні), які становлять найвищу державну таємницю.

Для здійснення своїх повноважень законодавством Президенту надано право безпосередньо використовувати структури розвідувальних служб, підпорядковані прем'єр-міністру та іншим міністрам. Незважаючи на те, що керівники загальнодержавної розвідувальної служби *Головного управління зовнішньої безпеки (ДЖСС)* і контррозвідки *Управління спостереження за територією (ДСТ)* організаційно-адміністративно підпорядковані відповідно міністрам оборони та внутрішніх справ, вони мають право безпосередньої доповіді Президентові.

II. *Прем'єр-міністр* як заступник керівника (президента) Комітету національної оборони держави головує в Міжміністерському комітеті з питань розвідки (МКР). Повсякденним робочим органом прем'єр-міністра з питань оборони є Генеральний секретаріат національної оборони (ГСНО), який виконує за його дорученням широке коло адміністративно-технічних та інформаційно-консультативних завдань у галузі оборони.

Як на головний координаційний орган на *Міжміністерський комітет з питань розвідки (МКР - CIR - Comité Interministériel des Renseignements)* покладено координацію і керівництво діяльністю всіх розвідувальних служб держави у галузі інформаційного забезпечення діяльності уряду Франції та інформаційного супроводження Урядових заходів і спеціальних програм у зовнішньополітичній сфері. До складу Комітету входять міністри оборони, іноземних справ, внутрішніх справ, економіки і фінансів, промисловості, у справах заморських департаментів і територій; у справах співробітництва, теле-

комунікацій, наукових досліджень і космосу. МКР опрацює довгострокові стратегічні та щорічні, тактичного рівня національні плани розвідувальної діяльності, який затверджується Президентом держави. МКР має Постійну групу з питань розвідки та секретаріат, діяльність якого забезпечується Генеральним секретаріатом національної оборони (ГСНО). Завданням постійної групи є контроль за виконанням національного плану розвідки та стеження за результатами розвідувальної діяльності національних спеціальних служб.

Завдання *Генерального секретаріату національної оборони* (ГСНО - SGDN - *Secrétariat général de la Défense Nationale*) охоплюють діяльність у сфері зовнішньої політики та проблеми оборони невійськовими засобами, аналіз наукових і технологічних даних, контроль за розвитком озброєнь та за експортом військової продукції, забезпечення безпеки комп'ютерних систем.

Основними функціями SGDN визначені такі: а) інформаційне забезпечення прем'єр-міністра та його консультування за трьома основними напрямками: стан і розвиток загальної військово-політичної обстановки; б) підготовка засідань і проектів постанов уряду з питань оборони та контроль за виконанням рішень; в) стеження за розвитком криз та конфліктів, вивчення варіантів й опрацювання пропозицій щодо можливих дій уряду в певній ситуації; г) координація зусиль різних міністерств у галузі оборони; ґ) підготовка рекомендацій уряду щодо вдосконалення та використання засобів захисту таємниць військового характеру і контроль за виконанням відповідних наказів та інструкцій; д) координація заходів у сфері міжнародного співробітництва та військової допомоги іншим державам; е) контроль за виконанням і координація відповідних заходів щодо експорту озброєнь та високих технологій.

У липні 1987 р. функції ГСНО щодо забезпечення безпеки на каналах електронного зв'язку та комп'ютерної техніки передані новій Міжміністерській службі безпеки інформаційних систем (*Délégation Interministérielle - la Sécurité des Systèmes d'information — DISSI*).

У галузі розвідки ГСНО організовує розвідувально-інформаційну діяльність і безпосередньо здійснює збір, обробку, систематизацію і узагальнення розвідувальних відомостей, необхідних урядові; забезпечує умови діяльності Секретаріату міжміністерського комітету з розвідки. ГСНО укомплектовано як цивільними особами, так і вищими офіцерами всіх видів збройних сил. Чисельність разом з іншими підпорядкованими йому

luinmi z

структурами складає 584 співробітників, близько 110 з них задіяні в експертно-аналітичній сфері.

348

Основними структурними елементами ГСНО є:

Інформаційно-аналітичне управління (стратегічного розвитку і документування — évolution et Documentation Stratégique — EDS), в якому є спеціальний відділ, який раніше здійснював експертну оцінку можливостей держав СНД. Управління обробки розвідувальних відомостей (*Scientifique et Transfers Sensibles — STS*) для поточного інформаційного забезпечення потреб уряду, наукових та експортних відомств.

Управління урядового контролю та забезпечення безпеки території (Moyens Gouvernementaux des Plans et de la Sécurité - MPS).

Загальноадміністративне управління (Administration Générale — AG).

Інститут вищих досліджень у галузі національної оборони (ІВ- ДНО — IHEDN — Institut des hautes études de défense nationale) займається перепідготовкою вищих відповідальних військових і цивільних чиновників держапарату; аналізом і узагальненням матеріалів, що стосуються проблем стану і тенденцій розвитку геополітичного і військово-стратегічного балансу в Європі та світі; оцінкою, прогнозуванням впливу цих тенденцій на безпеку та обороноздатність Франції; на їх основі розробляє пропозиції щодо вдосконалення та узгодження концепції оборонної доктрини з новими реаліями; виконує наукові дослідження з певних питань на замовлення ГСНО та інших військових відомств.

Спеціальний комітет з контррозвідки (СКК - CSC - Comité Spécial de Contreespionnage) координує та спрямовує роботу всіх контррозвідувальних підрозділів МВС і МО держави. Одним із основних напрямків діяльності є керівництво функціонуванням режиму ефективного забезпечення безпеки державної таємниці.

Між міністерський комітет боротьби проти тероризму (АТМК - СІЛАТ - Comité Interministériel de la lutte antiterroriste). До складу якого входять високопоставлені представники канцелярії прем'єр-міністра, МВС, МО, МЗС, Мінюсту, Міністерства фінансів та інших зацікавлених відомств) створений для посилення координати діяльності та обміну інформацією між розвідкою (DGSE, DRM), контррозвідкою (DST) і поліцейськими службами (RG, PJ DGPN) у напрямку боротьби з тероризмом; здійснення спеціальних контрпропагандистських антитерористичних інформаційно-психологічних операцій.

Між міністерська група зв'язку (МГЗ — GIC — Groupement Interministériel des contrôles) підпорядкована прем'єр-міністрові, ко-

ордиону та здійснює прослуховування міжнародних телефонних переговорів в інтересах усіх спецслужб держави.

III. Провідну роль у галузі розвідки і проведенні СЮ та ІВ відіграє *Міністерство оборони*. *Міністр оборони* репрезентує Комітет національної оборони у Міжміністерському комітеті з розвідки. Головує на засіданнях *Комітету військової розвідки* (КВР - CRM - *Comité des Renseignements Militaires*), плановому органі, який спрямовує та координує розвідувальну діяльність структур міністерства оборони, генерального штабу та штабів окремих родів Збройних сил (ЗС). До складу цього Комітету входять міністр оборони (голова), начальник Генерального штабу, начальники штабів родів ЗС, начальники Головного управління зовнішньої безпеки (DGSE), Управління стратегічних досліджень (DES), Управління захисту і безпеки МНО (DPSD), Головного управління (Генеральної дирекції) озброєнь (DGA) і Головного управління національної жандармерії (DGGN).

Радником міністра оборони з питань військової розвідки є начальник Управління військової розвідки (DRM) Генерального штабу Збройних сил (ГШ ЗС).

Таким чином, *міністру оборони* безпосередньо підпорядковані: Головне управління зовнішньої безпеки (DGSE), Управління захисту і безпеки МНО (військова контррозвідка — DPSD), Управління стратегічних досліджень (DES). До виконання завдань розвідувального характеру залучаються також Головне управління озброєнь (DGA) і Головне управління національної жандармерії (DGGN). Через начальника ГШ ЗС здійснюється управління діяльністю DRM. У разі воєнної та іншої загрози життєвим інтересам держави та нації, які визначені законом, міністр оборони може взяти на себе всю повноту влади у керівництві спецслужбами, які підпорядковані міністрові внутрішніх справ, для концентрації всіх інформаційних і оперативних зусиль спеціальних служб на вирішення життєво важливих для французької нації проблем або попередження та припинення будь-якої загрози для суверенітету та безпеки держави.

Безпосередня діяльність розвідувальних і контррозвідувальних служб, насамперед у галузі інформаційного забезпечення систем безпеки держави, регламентується декретами Президента Франції.

Так, декрет № 82-306 від 2 квітня 1982 р. визначає функції служби загальнодержавної розвідки — *Головного управління зовнішньої безпеки* (ДЖСЕ - DGSE - *Direction Générale de la Sécurité Extérieure*): таття 2.

Частина 2

Першочерговим завданням Головного управління зовнішньої безпеки є добування в інтересах уряду в тісній взаємодії з іншими відповідними структурами відомостей, які становлять інтерес для безпеки Франції, та їх використання, а також викриття і припинення поза територією країни шпигунських дій, спрямованих проти французьких інтересів з метою попередження негативних наслідків».

DGSE — найбільш чисельна і могутня загальнодержавна розвідувальна служба Франції, яка здійснює свою оперативну та інформаційно-аналітичну діяльність за трьома основними напрямками: *зовнішня розвідка* — добування розвідувальної інформації та інформаційних даних (документів), переважно агентурним шляхом, за широким спектром питань в інтересах національної безпеки; *зовнішня контррозвідка* — викриття та попередження шпигунської та іншої розвідувально-підривної діяльності з боку іноземних держав та проведення спеціальних операцій. Крім того, DGSE може виконувати безпосередньо окремі персональні завдання Президента або прем'єр-міністра Франції.

Основним завданням *Управління захисту і безпеки МНО Франції* (УОБ - DPSD - *Direction de la protection et de la sécurité de la Défense*) як відомчого органу (військової контррозвідки) є запобігання проникненню агентури інорозвідок і «комуністичному впливу на французьку армію» — протидія шпигунству, саботажу, диверсіям і ворожій пропаганді у військах, оперативне спостереження та розробка пацифістських і антимілітарних угруповань, а також викриття фактів таємного транспортування зі зброї. У 1983 році було прийняте рішення про скорочення кількості оперативних співробітників, зайнятих стеженням за військовослужбовцями. Вони були переорієнтовані на забезпечення фізичної безпеки військових об'єктів.

Управління стратегічних досліджень (УСД - DES - *Direction des études stratégiques*) здійснює консультативно-інформаційну та інформаційно-аналітичну діяльність у межах Міністерства оборони у військово-політичних і військово-стратегічних питаннях.

IV. *Начальник Генерального штабу Збройних сил* (головнокомандувач сухопутних військ) відповідно до закону має повноту влади у сфері військової розвідки, бере участь в опрацюванні загальнодержавних планів «оборонної» розвідки та визначає основні напрямки і завдання оперативно-службової та інформаційно-аналітичної діяльності військової розвідки (DRM).

**Начальник штабу ЗС є членом Комітету військової розвідки, ^а
також може бути запрошений на засідання Міжміністерського**

(міжармійського) штабу, безпосередньо підпорядкованого Управлінню військової розвідки (DRM), основним завданням якого є інформаційно-аналітичне забезпечення Генерального штабу ЗС на основі розвідувальної інформації військового характеру. Крім того, DRM здійснює інформаційно-аналітичне забезпечення зацікавлених структур міністерства оборони та уряду в межах своїх повноважень. Частково військова розвідка у рамках ГШ ЗС бере участь в управлінні зовнішніми зв'язками та ядерними силами.

У Міністр внутрішніх справ через підпорядковані йому структури МВС здійснює оперативну діяльність у галузі безпеки території та громадського порядку.

Діяльність щодо викриття, попередження та припинення розвідувально-підривної діяльності іноземних держав на території Французької Республіки виконує головна загальнодержавна контр-розвідувальна служба — *Управління спостереження за територією* («безпеки території», ДСТ - DST — *Direction de la Surveillance du Territoire*).

Завдання контррозвідки ДСТ сформульовані у декреті Президента № 82-1100 від 22 грудня 1982 р., ст. 1: «Управління безпеки території відповідає за викриття та запобігання на території Французької Республіки діяльності, інспірованої, організованої, або яка підтримується іноземними державами, характер котрої загрожує безпеці країни, у більш загальному плані — за боротьбу проти такої діяльності*».

Відповідно до зазначеного вище на DST покладено функції загальнодержавної контррозвідки: а) протидія шпигунству - оперативний контроль за ефективністю функціонування режиму секретності в інформаційній сфері; оперативне забезпечення перекриття можливих шляхів проникнення агентури і технічних засобів іноземних розвідок до систем збереження інформації обмеженого користування, насамперед державної таємниці; оперативне забезпечення ефективного функціонування інших режимів безпеки Франції; розробка іноземних дипломатів, оперативний розшук, викриття, перевірка сигналів та розробка фактів державної зради (щорічне дізнання — до 5 тис. справ); здійснення агентурного проникнення у відповідні угруповання та агентурний апарат і кадровий склад іноземних спецслужб; б) боротьби з тероризмом; забезпечення безпеки іноземних дипломатичних представництв у Франції та французьких за кордоном.

Добування і збір оперативної контррозвідувальної

інформації, необхідної для підтримання громадського порядку та інформування 362

керівництва держави про політичну, соціальну й економічну ситуацію в державі, покладено на *Центральне управління загального розвідувального інформування* МВС (ЦУЗО або РЖ - RG - *Direction Centrale des Renseignements Généraux*). Нормативно повноваження RG закріплені у Декреті Президента від 17 листопада 1951 р.

Так, завдання RG передбачають оперативне спостереження за діяльністю преси, вивчення шляхом опитувань громадської думки напередодні виборів, контроль діяльності сект і угруповань національних меншин, журналістів і політичних партій з метою попередження, викриття і припинення діяльності антиконституційних сил, масових заворушень, страйків тощо. Офіцери RG не мають юридичного права на затримання, арешти або допити. Вони отримують інформацію із відкритих джерел, шляхом таємного (агентурного і оперативно-технічного) проникнення на збори та інші масові заходи, в групи та організації, а також шляхом контролю поштового, телефонного та електронних каналів зв'язку.

Відразу ж після перемоги на президентських виборах 2007 року Ніколя Саркозі довірив ключову посаду генерального директора національної поліції своєму другу Фредеріку Пешенару, який все життя пропрацював у цьому відомстві. Але перед Пешенаром було поставлене завдання вирішити долю трьох контррозвідувальних служб безпеки, які опинилися під його керівництвом: DST (контррозвідки), RG (служби політичного розшуку) і SDAT (антитерористичного підрозділу кримінальної поліції). Початок цього процесу зроблений шляхом перевodu всіх трьох служб під один дах - у сучасний будинок загальною площею 25 тис. м² у північному пригороді Парижа Левалуа-Перре.

Головне управління кримінальної поліції МВС (ГУКП або ПЖ-РЖ або DCPJ — *Direction centrale de la police judiciaire*) Франції є одним із найчисельніших підрозділів Головного управління національної поліції. ГУКП складається з низки Центральних служб (*Services centraux*) і координує оперативну роботу та дізнання 20 територіальних підрозділів — зовнішніх служб (*Services extérieures*) — у загально-нокримінальному середовищі. ГУКП концентрує інформацію з оперативного обліку та інформаційні масиви баз даних автоматизованих систем ІВЦ МВС з кримінальних питань.

Спецслужби МВС тісно взаємодіють зі структурами, підпо-

рядкованими МО, — Управлінням охорони і безпеки та Головним Управлінням національної жіндармерії.

УЛІННУ:

----- I

Складна проблема забезпечення державної та громадської безпеки у сучасних умовах вимагала проведення відповідної концентрації зусиль контррозвідувальних служб держави. Проте можливість реалізації цієї ідеї з'явилася лише з приходом на посаду Президента Франції колишнього міністра внутрішніх справ Ніколя Саркозі.

У сфері оперативної діяльності важлива роль також належить цивільним міністерствам, які репрезентовані в Комітеті національної оборони та в Міжміністерському комітеті з розвідки. У складі кожного цивільного міністерства визначена посадова особа, на яку покладено завдання організації взаємодії з ГСНО та іншими відомчими спецслужбами.

Декрет № 81-514 від 12 травня 1981 р. регламентує порядок організації захисту засобів та відомостей, які торкаються національної оборони та державної безпеки:

Стаття 1. Захист відомостей, предметів, документів та технологій, що становлять інтерес для національної оборони та державної безпеки, розголошення яких некомпетентними особами може завдати шкоди національній обороні або державній безпеці, а також — призвести до розголошення таємниць, вагомих для національної оборони і державної безпеки, здійснюється згідно з визначеним порядком.

Стаття 8. ...У межах, визначених прем'єр-міністром, кожен міністр у своєму міністерстві визначає критерії та форми захисту відомостей з грифом «Таємно* та »Конфіденційно*».

Стаття 9. Кожен міністр зобов'язаний в разі необхідності організувати захист відомостей, доступ до яких обмежено.

Стаття 10. Міністр внутрішніх справ, міністр оборони та державний міністр зобов'язані у частині, що їх стосується, вжити заходи щодо виконання цього декрету.

На підставі викладеного розвідувально-інформаційну та інформаційно-аналітичну діяльність в Міністерстві іноземних справ здійснює Центр аналізу і прогнозування МЗС.

У складі Міністерства економіки та фінансів у січні 1990 р. створено спеціальний Відділ обробки інформації та боротьби з незаконною фінансовою діяльністю (TRACFC — *Traitement du Renseignement et de l'action sur les circuits financiers clandestins*), який складається з 12 чиновників та одного судді. Зазначений підрозділ

входить до Міжнародної ^{Сутність інформаційно-технологічного продиборства} групи фінансових дій боротьби з відмиванням капіталів, добутих злочинним шляхом (GAFI — *Groupes d'action financière sur le blanchissement des capitaux*), членами якої також є США, Кана- 354 да, Італія, Німеччина, Японія, Велика Британія. TRACFC має право заблокувати фінансові операції на термін до 12 год і більше.

Міністерство у справах заморських департаментів і територій завдяки специфічності своєї організації бере участь у збиранні розвідувальних відомостей і забезпеченні координації розвідувальної діяльності різних відомств за межами метрополії. Виконання цих завдань покладено на *Воєнний кабінет міністерства*. Чисельні технічні представництва Міністерства з питань співробітництва роблять свій внесок у збір, обробку та використання розвідувальних відомостей. Певну роль у розвідувальній діяльності держави відіграють інші міністерства, репрезентовані в MKR, зокрема такі три міністерства, як: промисловості, наукових досліджень і космосу, а також телекомунікацій.

5.3. Тактичні особливості забезпечення інформаційної безпеки та реалізації національних інтересів Франції

На нинішньому етапі розвитку геополітичної ситуації у світі правлячими колами Французької Республіки ставиться за мету залучення фізичних можливостей DGSE для виведення держави зі складного економічного стану. Вживаються заходи щодо підвищення ефективності зовнішньої розвідки у здобуванні відомостей економічного, фінансового, промислового та науково-технічного характеру, а також щодо акцій, які плануються або готуються країною-об'єктом розвідки у «гарячих точках» планети із застосуванням військової сили та іншої міжнародної військової активності іноземних держав у світі.

Розвідувальна діяльність французьких спецслужб щодо збору Даних економічного характеру базується, відповідно до стратегічних настанов, на тактиці «всіх азимутів*». DGSE веде збір оперативної (таємної) інформації не лише по державах СНД та колишнього «соціалістичного табору*», а й по ГТТТА, інших союзниках з НАТО. У плані контррозвідки з 1987 року DGSE і DST основні зусилля спрямовують на боротьбу проти промислового

шпигунства, тероризму, наркомафії та Д^езінформації.

Сучасна тенденція у зовнішній діяльності співробітників французьких спецслужб ґрунтується на принципі «цивілізованої розвідки», тобто «розвідувально-дипломатичної» діяльності. Так, поряд з необхідністю організації спільної протидії транснаціональним небез-Пекам, яку несуть у собі зазначені вище чинники, під чек- вирішення питань співробітництва з представниками іноземних спецслужб французька сторона (до речі як і німецька, ізраїльська, американська) переслідує, насамперед, суто розвідувальну мету — отримання необхідної інформації і надання вигідного впливу безпосередньо під час ділового спілкування зі співробітниками спецслужб держав-партнерів. Розширення офіційних ділових контактів з колегами держав-партнерів використовується для створення умов для вигідного інформаційно-психологічного впливу, контролю за реакцією на таємні акції, які проводяться французькими спецслужбами щодо іноземної держави, і прихованого керування поведінкою іноземних колег.

У Франції відпрацьована й успішно втілюється в життя цільова державна програма французької культурологічної (ідеологічної) та франкомовної експансії стосовно держав зі «слабкою національною елітою» для створення умов послідовної економічно-фінансової експансії і підпорядкування економік цих держав інтересам французької нації. У реалізації такої програми значну роль під час проведення інформаційно-психологічних заходів відведено культурологічній асоціації «Альянс франсез» та інституту державної служби— «Служби кооперації» (альтернативної військовій), яка підпорядкована Міністерству закордонних справ Франції в особі дипломатичних представництв за кордоном. Подібну «Службу кооперації» створено при Міністерстві національної оборони Франції. За кордоном її «кооператори» підпорядковуються військовому аташе в державі перебування.

Збір різнопланової інформації, вивчення громадян держави перебування, зокрема України, які можуть становити інтерес для французьких спецслужб, а також їхня інформаційно-психологічна обробка у профранцузькому дусі здійснюється з позицій представництв Французького центру культури і мовного співробітництва, регіональних французьких культурних центрів, спільних Центрів промислового менеджменту, Центрів навчання

міжнародним зв'язкам, «Французьких клубів», «Альянс франсез», Французьких центрів документації (офіційно надають консультативні послуги з питань французького і міжнародного правознавства), французьких фірм та СП.

Французькі ЗМІ активно беруть участь у проведенні державних акцій інформаційно-психологічного впливу на іноземну аудиторію. Для підвищення ефективності зазначених заходів представники французьких ЗМІ (агентства Франс Прес, «Сигма», радіостанції

♦ **Радіо Франс Інтернасьональ», «Радіо Франс», «Супер Нова»; ТВ-1 356**

«франс»; газети «Монд», «Фігаро», «Ля трібюн», «Лезевенман дю жьоді», «Ля крау»; журнал «Франс футбол») нині в Україні (аналогічно в інших іноземних державах) здійснюють акредитацію жителів держави перебування як власних спецкореспондентів.

Головним напрямком діяльності французької розвідки (як і американської, британської, ізраїльської та інших) у сучасних умовах є агентурне проникнення до вищих державних структур і оточення вищих посадових осіб іноземних держав з метою здійснення вигідного французькій стороні прихованого управління поведінкою перших осіб держав під час прийняття відповідальних політичних рішень. Для цього традиційним джерелом одержання важливої інформації є лідери та впливові функціонери опозиційних рухів держави-об'єкта розвідувальних спрямувань. Такою роботою за кордоном традиційно займаються співробітники управління політичної розвідки спецслужб, які діють під глибоким дипломатичним прикриттям, в офіційних функціональних дипломатичних обов'язках яких передбачено завдання щодо підтримання зв'язків з представниками різних політичних, націоналістичних, сепаратистських та інших опозиційних партій, рухів, формувань та угруповань держави акредитації.

Традиційною практикою французів стало активне використання можливостей створеної у державах перебування мереж різних недержавних структур французьких громадян, зокрема Центру навчання міжнародним зв'язкам (м. Харків), «Асоціації Лонго Май» (м. Ужгород), «Фармакологія без кордонів» (м. Тернопіль), «Асоціація активних пенсіонерів», «Асоціація викладачів-пенсіонерів» (м. Сімферополь), «Франсолук», «Інтернейшнл хоум комюнікейшн» (м. Львів, •Чорнобиль-Франція), товариства «Франція-Україна», «Лаура-Україна» (Луганськ — Сент-Етьєн),

«Україна-Лілл» (Харків — Лілл)
ТОЩО.

Так, зокрема, завдяки зазначеним оперативним заходам США придбали значний «людський капітал» (лише із числа колишніх радянських республік 200 тис. учених і фахівців), що дало можливість зміцнити та розширити свої позиції світового центра науки і техніки. Франція, Німеччина та Ізраїль також не пасли задніх. Для стимулювання і закріплення сталих відносин із виділеними особами, як правило, організовуються їх поїздки за кордон за рахунок сторони, що приймає, де «гостям» надавалася і надається нині підвищена увага. Щодо створення особливо комфортних умов перебування і почесей на «Рійомах, організовуються зустрічі з представниками вищих рівнів еліти Заходу.

Під час спеціальної оперативної роботи з цією категорією громадян колишнього СРСР представники іноземних держав: *по-перше*, одержували й продовжують одержувати нині інформацію (особливо закритого або секретного характеру) щодо процесів, які відбуваються в державі; *по-друге*, на основі її аналізу і розробки своїх підходів планується надання моральної і фінансової підтримки за допомогою порад, рекомендацій і таким чином робиться вигідний Заходу вплив на політичну, військову, економічну і моральну обстановку загалом у посткомуністичних державах, особливо в державах СНД; *по-третє*, це давало і дає можливість орієнтуватися на інформацію і прогнози поважних осіб, більш об'єктивно оцінювати стан і перспективи розвитку ситуації в тих чи інших регіонах, в тій чи іншій сфері економіки та науки, соціально-політичній проблемі.

Новим явищем, яке істотно впливає на оперативну обстановку, стало поширення з 1987-1988 років на території України, Росії, держав Прибалтики та інших пострадянських держав діяльності закритих міжнародних елітарних співтовариств, союзів, клубів, орденів, таких як: прихильники масонських лож «Великого Сходу Франції», «Великої національної ложі Франції», «Троянди і Хреста» (розенкрейцерів), «Ротарі-клуб», «Бнай-Брит» тощо. Не лише спецслужбами, а й ЗМІ зафіксована їх практична робота з формування мережі нелегальних структур у державах СНД і Східної Європи. Зокрема, в Україні «Великий Схід Франції» завершив формування своєї нелегальної інфраструктури — «Великий Схід України»; розенкрейцери створили базу мережу для поширення свого впливу на інші держави СНД (зокрема через прихильників творчості Реріхів); представники «Ротарі-клуб» за допомогою своїх прихильників із

числа українських бізнесменів та представників управлінських структур держави заснували мережу своїх філій у всіх великих містах України.

Створюючи зазначені «закриті елітарні структури», іноземці ставлять за мету підпорядкувати своєму впливові процес формування нового елітарного прошарку в пострадянському суспільстві, на який можна було б спиратися у заходах щодо переборення наслідків радянського менталітету в державах СНД та утвердження ліберально- демократичних тенденцій у соціальній сфері й ринкових відносин в економіці. З огляду на це показовою є реалізація під егідою французів у 1993 р. ідеї створення Асоціації молодих підприємців України.

Завершуючи розгляд порушених у цьому розділі питань, необхідно зосередити увагу на тому, що легальна розвідка (у французькому

358

розумінні «цивілізована») — це вид організації розвідувальної діяльності, заснований на легальному проникненні в державу розвідників з використанням статусу учасників міжнародних зв'язків і проведення ними акцій щодо збору розвідувальної інформації та проведення акцій безпосереднього підризу власними силами без встановлення агентурних відносин, зокрема з представниками держави перебування.

Зазначена геостратегічна конкуренція змушує французьке військово-політичне керівництво виявляти зростаючу заклопотаність із приводу відставання національних досліджень у сфері ІВ від лідируючих у цій сфері Сполучених Штатів. У спеціальній записці, присвяченій зазначеній проблемі, начальник штабу ЗС Франції генерал Ж. Ф. Дуен, констатуючи появу нового різновиду війни — інформаційної — і пильну увагу до неї з боку США і низки інших держав, закликав французів прискорити та розширити відповідні національні НДОКР.

Французькі фахівці розгорнули обговорення ролі та значення інформаційної війни у сучасних умовах. На їх думку, хід війни в Перській затоці показав, що інформаційна зброя виходить на перше місце серед застосовуваних у сучасній війні видів озброєнь. Це стало причиною прискорення реалізації низки європейських програм у сфері засобів комунікацій, контролю простору з використанням супутників. Водночас кроки європейських держав щодо збільшення власного потенціалу інформаційної зброї, на думку аналітиків французького Центру досліджень стратегічних технологій (*Centre de*

recherche et d'études sur les stratégies technologiques), нагтовхуються на серйозну протидію США. Прагнучи загальмувати власні розробки європейців, США навіть йдуть на продаж за демпінговими цінами космічних систем спостереження і контролю ліній зв'язку, надають доступ до накопичених баз даних. Як приклад можна навести угоди з Великою Британією і низку пропозицій, зроблених Німеччині.

Експерти *Інституту міжнародних відносин і стратегічних досліджень (Institut de relations internationales et stratégiques)* вважають, що нині союзники Сполучених Штатів по НАТО перебувають у серйозній військовій залежності від США, оскільки у своїх системах озброєнь широко використовують американське програмне забезпечення (зокрема, указують на систему дислокації французьких ракет).

Аналізуючи нові аспекти американської військової доктрини, спрямовані на досягнення перемоги безкровними методами при мінімумі втрат, французькі фахівці звервають увагу на те, що головним

359

ІМІ—WТ

Засобом «HR контролю. ПОД Т» риторично. П ПОПНО ПШуВПШЯ D .info., МПЦІЙПІП сфері», що являє собою сукупність інформаційних систем і мереж зв'язку ІЛПШСТІ. При ньому війно відбувся Віртуального ц. помітного х принтеру. П» дозволяє домогтися вирішальної переваги, її*1 розпорядженні бойових ДШ-

Уклюдюючи ці особливості спримувань США, пилко вг ПоіГ.А.ПІНІК .І міністерством Оборони експорту!! З Центру ДОГ.ІІЛ/К«ПІЛ у сфері соціальних наук (*l. \culr dre Iouige rtudre re nctrncc conalrtj* критикують існуючі ідеї «грамми ВІЙСЬКОВИХ інвестицій. НІ їх думку, фрІНЦу.ІЬКІ ВІЙСІ.КОПІ ЛІПХОДЯТЬСЯ під враженням успіхів США у Сф<- рі .нітосупаїнія нн полі бою високоточної зброї і систем РЕБ і уругкв ють більш .ііпчну складову Ш — зпсіб контролю до інформпсію

Французькі збр ішш снлш, по виміну від омсрикапськнх, не мають у спо» му розпорядженні високих технологій, що дос змогу здійснювати якрити лГю ірііхпвіііе управління операціями. Отже, вони можуть ііідігрііштіі нн полі бою інше друпюрнвіу роль, бути додатком до аа>' рішпнськїіх високих технологій і зл.шавпшн безпосередніх втрат.

Нині у Фр.ішш створюється інформаційноанл птичий систсчв підтримці! прїіішяттн рішень питого керпїіііцтпа держави в будь яких крн.іопїіх снтулїіях. Основні мето розроблюваної системи зо

безпечіти діяльність організації, необхідною інформацією — МОДЕТЮОІПШІЯ реальної обстановки в розвідку, підготовку прогнозу і рекомендацій.

Директор Центру досліджень стратегії і технологій П. И. Ле Сі 111 Жермен вважає, що Франція повинна змінити свою політику в сфері інформаційних розробок і фінансування військового виробництва, підвищити пріоритет інформаційним системам, зокрема розвинути ним супутникові, телекомунікаційні мережі, а також управління.

І при цьому потрібно використовувати засоби цінності інформатики. На його думку, з огляду на темпи розвитку електроніки та інформаційних технологій, представлених в усіх системах озброєння, необхідно збільшити термін служби матеріальної частини, здійснюючи регулярну модернізацію згідно з потребами електронно-інформаційних компонентів. Він також вважає, що необхідно значно збільшити частку витрат на системи, що дають змогу здійснювати моделювання як на всіх етапах створення систем озброєння, так і на етапі їх бойового застосування, що забезпечить високий рівень технологічних досліджень.

Франція приділяє підвищену увагу питанню захисту своїх інформаційних ресурсів від несанкціонованого проникнення і маніпулювання.

Розробкою стратегічних напрямків ПОЛІТИКИ ЩОДО Іпбе.ПО- чспвя національної безпеки злімпється СІДІВІК (СІиБ <Іг Іч я, -сипі,' п^тайїдіг {ганіаіяс). який іа твоїм статусом г відкритою неоцінні- ю юридичних і фізичних осіб, які працюють у сфері інформатики. Зазначене об'єднання користується повною підтримкою лоржпін і кос тісний контакт зі спецслужбами.

французькі експерти тілжнють, що найкращий захист інформації в мероткпх зибезпечують ТІЛЬКИ методи шифрування. У іп'я.іку і. ведеться лktivне впровадження криптографічного програмного забезпечення у найбільш важливі системи. Роботи іі створення від повідних пристроїв здійснюються фірмлімн «Тьотнон», «Яп^еш», «Улга».

Аналіз оцінок французьких експертів показує, що зпгро.ін інфор- кпійпоі пійін спрнимлється як релльній. однак іця позиція пшптон- «уїться нл іцерпійність системи військових витрлт і недостатне усві гочігіння всіх можливостей інформаційної зброї, що лалеко виходять за рамки традиційних засобів захисту інформації.

Література до розділу 5

1. *Лпцояіігся А , РачсаІ К* Оііпрогав еі Ііпансеінепі Неп сонПіів, опоіще сісп рчеггеа сшпсея. Рлгін. - 1996. - Р. 495 Г)12.
2. Коментлр до «Білої книги оборони 9-1» (концептуальні основи по- літики Франції у гллузі оборони тл безпеки). ІНФО-ТАРС. 1991.
3. Коментар до «Злкону Французької Республіки про военні прогрн ми на 1992 1991 рр... ІНФО ТЛРС. 1993.
- < Коментар до «Злкону Французької Республіки про военні програ- ми на 1995 2000рр.«- ІНФО ТЛРС. - 1994.
- 5-*Ку.іьнгнкоЛ. М.* Інформаційно-психологічійі війна епохи глобалі- зації. Частина 1. Гносеологічні корені та антологія проблеми, док- триїтіміній підхід Сполучених Штатів Америки // Юридичний журна і. - 2007. - -V' 5. - <www.jU8tinian.com.ua^.
- 6-*Щіьмгнко А. Л/.* Інформаційно-психологічна аіина епохи глобалі- зації. Частина 10. Розділ 2- Особливості чинників впливу нп формування оперативної обстановки у сфері інформаційно психологічної боротьби Росії (німецькі та французькі оцінки російської о чинника) //Юридичний журнал. -2008. - 10. - • www.ju8tinian.com.ua>.

7. *Манойло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б.* Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. - 2-е изд., стереот. - М.: Горячая линия. Телеком, 2006. - 541 с.
8. *Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В.* Соціально-правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник / За ред. В. В. Остроухова. - К.: Росава, 2007. - 495 с.
9. *Петрик В. М., Остроухов В. В., Штоквиц А. А.* Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации: Учебное пособие / Под ред. В. В. Остроухова. - К., 2008. - 544 с.
10. Спеціальні служби іноземних держав // www.agentura.ru
11. *Schmidt-Eenboom, Erich.* Nachrichtendienste in Nordamerika, Europa und Japan Länderportrats und Analysen Weilheim. STOPPEL -Verlag, 1995. - S. 3-70.

РОЗДІЛ 6

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНИ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОТИБОРСТВА

Після воєнної поразки тоталітарного фашистського режиму у протистоянні за світове панування з антигітлерівською коаліцією •СРСР - США - Велика Британія -Франція* Німеччину було усунуто зі світової геополітичної арени як самостійну геополітичну, геоекономічну могутність та військово-стратегічну континентальну силу. З огляду на те, що після травня 1945 р. німецька еліта розпочала майже з нуля інформаційно-психологічне забезпечення заходів відродження вини об'єднаної держави Німеччини, то прискіпливе наукове вивчення досвіду конкурентної боротьби в інформаційно-психологічній сфері західнонімецьких військово-політичних і ділових кіл з партнерами (колишніми ворогами) по західній спільноті та супротивниками на Сході * за місце під сонцем »та відновлення свого історичного світового статусу у складний для розділеної Німеччини повоєнний час має велике значення.

У межах так званого німецького питання ФРН була ніби кордоном У розподілі Західної та Східної Європи на два конкуруючі військово-політичні блоки і виконувала, по суті, геополітичні (політико-Дипломатичні) та геостратегічні (військово-стратегічні) функції (відповідно союзницькі та власне німецькі).

На Німеччину поклалися:

1- *Геополітичні функції*: а) реалізація периферійної стратегії; б) стримування від радикальних дій провідних центрів сили Європи 'світових супердержав (GLACIS); в) «наведення мостів* (політико-Дипломатичні заходи на примирення та пошук компромісів між конкуруючими центрами сили); г) «санітарного розподільчого коридору»

між конкуруючими військово-політичними блоками, тобто контролюваної зони безпеки; г) озброєної нейтральної «третьої сили*» упротинборстві між США і СРСР, ОВД і НАТО (а нині між США і Росією).

2. *Стратегічні функції*: а) забезпечення активної (наступальної) оборони (в її основу було покладено теоретичні напрацювання захід, нонімецьких геостратегів Шумахера, Гудеріана, Вайнштейна); б) нейтралізації та взаємного розводу військ конкуруючих блоків (насамперед географічного роз'єднання), тобто створення у певній мірі «вільної зони».

Автором цього розділу підручника у 1990-1993 роках було проведено дослідження німецько-радянських відносин періоду «перебудови в Радянському Союзі», яке засвідчило, що інтерес у цей час з боку ФРН до подій у СРСР був значним. Перспектива кардинальних геополітичних змін у Європі та загалом у світі (об'єднання Німеччини як реальний фактор посилення німецького впливу на континенті; зникнення завдяки розпаду Радянського Союзу та всієї соціалістичної співдружності основних перешкод на її шляху до досягнення лідерства в Європі; поява на європейському просторі більше 10-ти нових маловпливових держав, зокрема незалежної України, та низка інших чинників) *змушувала західнонімецьке керівництво проводити активну, водночас зважену та гнучку політику як у двосторонніх, так і в багатосторонніх відносинах, а також тактовно проводити спеціальні пропагандистські заходи в межах загальної політики держави в інформаційно-психологічній сфері.*

За висновками аналітиків та інших фахівців серед провідних германістів, події, що нині відбуваються на європейському континенті, можна охарактеризувати як «неоголошену війну» за провідне становище у світі, в якій не останню роль відіграє ФРН. З початком «процесу перебудови» західнонімецькі політики зрозуміли, що навіть незначне ослаблення (не кажучи вже про розвал) соціалістичної співдружності на чолі з Радянським Союзом стає поштовхом до фактичної боротьби за черговий перерозподіл світового панування між такими провідними фінансово-промисловими центрами, як Західна (США та держави Західної Європи) та Східна (Японія, Сінгапур, Тайвань, Південна Корея, Китай, Індія) цивілізації. В Європі — це боротьба за вплив над слов'янською цивілізацією між Сполученими Штатами Америки, які підтримує прагнуча до європейського лідерства Велика Британія, з одного боку, та Францією (що проголошує принцип «Європа без американців») і Німеччиною (що швидко набуває реальної військово-економічної і політичної ваги на континенті) - з іншого.

Враховуючи позицію атлантистів (США, Велика Британія), західнонімецьке керівництво добре усвідомлювало, що тактична по-

ступка Бонна (об'єднання Німеччини на викладених вище умовах за відсутності політичної волі та здатності з боку Кремля чинити військову протидію процесу, що намітився) не суперечила стратегічним задумам американців: для Вашингтона це було меншою втратою, ніж збереження сильного єдиного Радянського Союзу. Тому зазначена ініціатива знайшла підтримку в американській стороні. В умовах, що склалися, адміністрація Вашингтона пішла назустріч німецьким партнерам по НАТО, зосередившись у роботі з радянським керівництвом на тому, щоб нейтралізувати зусилля партійно-державних лідерів НДР шляхом виключення можливості отримання ними допомоги з боку Москви та створення умов для здійснення мирної анексії німецької комуністичної держави Бонном. Відповідно до ситуації відбувалася синхронізована інформаційно-психологічна обробка з боку німецьких і американських партнерів населення СРСР, Східної і Західної Європи.

Безпосередній розпад соціалістичної співдружності та Радянського Союзу справді став сигналом до початку активної боротьби, переважно політичними засобами з частковим застосуванням методів воєнно-психологічного тиску, за перегляд сфер впливу у світі між такими провідними фінансово-промисловими центрами, як США, Велика Британія, Японія, Франція та швидко зростаюча воєнно-політична сила у Західній Європі — об'єднана Німеччина.

З жовтня 1990 р. Німеччина, об'єднана на основі «Договору про остаточне врегулювання питання щодо Німеччини» (відомий як «Договір 2+4*») від 19 вересня 1990 р., стала об'єднано суверенною і в геополітичному плані остаточно просунулася територіально на центральне континентальне положення в Європі. Нинішня оцінка навколишнього середовища свідчить, що на півночі й на заході сучасної Німеччини знаходяться союзні, на півдні — дружні держави, а на сході вона оточена маловпливовими посткомуністичними державними утвореннями, які прагнуть добросусідських відносин.

У нинішній ситуації основоположними геополітичними та геостратегічними рисами планування державними установами ФРН у галузі безпеки є: а) центральноєвропейське положення Німеччини; б) наявність численних сусідів; в) побоювання з боку німецької правлячої еліти щодо можливого оточення та ізоляції держави: лише на півночі та на півдні природні кордони, при цьому Німеччина обтя-

365

жена «зобов'язаннями перед союзниками»; г) статус Німеччини як транзитної держави № 1 в Європі; ґ) статус ФРН як світового економічного центру сили; д) Німеччина — розвинена промислова держава з високим рівнем залежності від світового ринку.

Поставивши перед *Федеральною службою розвідки* (БНД) завдання проведення глобальної розвідки шляхом проникнення «довсіх регіонів світу», керівництво Німеччини повоєнного періоду визначило в цьому напрямку найбільш далекоюсяжне і пріоритетне завдання — організацію оперативної та спеціально інформаційно-психологічної роботи щодо країн, які розвиваються, з метою «забезпечення можливості отримання дешевої сировини та розширення експорту, включаючи ринки торгівлі зброєю». «Незаперечна необхідність створення умов для отримання німецькими підприємцями найвищого прибутку та конкурентна боротьба породжують, особливо останнім часом, недовіру між союзниками по НАТО. Життєвим принципом стає прагнення визначити партнера на світовому ринку, першим вийти на нього і тим самим отримати можливість диктувати ціни. Тому навіть якщо у принципових питаннях загальноєвропейської безпеки погляди союзників по Альянсу збігаються, то все-таки між ними існують непримиренні суперечності та розбіжності інтересів. Насамперед це пов'язано з економічною сферою, яка породжує й інші неузгодженості у підходах до різних сфер життя спільноти. Сфера діяльності секретних служб теж не є винятком. Таким чином, шпигунство і здійснення спеціальних інформаційно-психологічних акцій один проти одного між партнерами по Альянсу є цілком звичайною справою».

Свого часу колишній керівник Федеральної розвідувальної служби Хайнц фельфе, який понад 10 років діяв як агент КДБ СРСР, заявив: «Федеральна розвідувальна служба (БНД) організувалася цілком і повністю як інструмент холодної війни. З моменту створення в ній формувалися «потужності» для анексії територій на Сході шляхом експансії в економічній, політичній та військовій сферах. Водночас плануючи створення сприятливих умов для досягнення мети, БНД націлює наявні «потужності» на насадження націоналізму і антикомунізму. «Стратегічна безпека», «економічна безпека», «місце життєвого простору і робота для всіх німців» — такі гасла були проголошені у Федеральному розвідувальному відомстві в Пуласі. У той час гасла Старого Рейху «про розширення життєвого простору» не були надто популярним серед населення, тому його ідея знайшла своє втілення в нових лозунгах».

Найбільш повно політика Федеральної розвідувальної служби Німеччини та керівництва держави щодо країн, які розвиваються, сформульована в розробленій БНД загальній концепції інформаційно-психологічної діяльності, яка стала основою для прийнятого в травні 1961 р. документа *«Аспекти допомоги з метою розвитку»*. Зміст і стиль *«Аспектів...»* свідчить про те, що вони були не простим викладенням основних ідей Федерального канцлера у зазначеній сфері, а *«директивним керівництвом до дії»*. По офіційних та неофіційних каналах цей документ штаб-квартира БНД у Пуласі розіслала членам бундестагу та урядовим чиновникам, керівникам і впливовим акціонерам концернів та об'єднань підприємств, до штабу бундесверу, довіреним особам БНД у науково-дослідних установах, а також керівникам великих видавництв та інших засобів масової інформації». В цьому випадку Федеральна служба розвідки була не просто інструментом уряду в питаннях прийняття і реалізації зовнішньополітичних рішень, а й сама *«створювала офіційну урядову політику»*.

Таємно розроблена концепція націлювала німецьку еліту на проведення політики неоколоніалізму *«значною мірою шляхом створення контрольованого німецькою стороною середнього прошарку в країнах третього світу і, якщо можливо, за згодою місцевої влади або в обхід її»*.

Проте однією з основних умов реалізації нової неоколоніальної політики, за задумом її авторів із БНД, є створення такої атмосфери, в якій жодним чином не проявлялися б ознаки залежності держав. Що розвиваються, від ФРН. Вимагалось проводити роботу, внаслідок якої *«уряди та народи вказаних країн бачили б в «егоїстичних колоніальних властителях минулого безкорисливих партнерів сьогодення»*, Щоб стерти у них *«враження»*, ніби неоколоніалізм виступає з новим обличчям і вдається до нового трюку для *«збереження або створення відносин економічної залежності»*.

Для Заходу загалом і ФРН, зокрема *«оптимальним варіантом Державного розвитку»* є такий, за якого у країнах, що розвиваються, між режимом та народними масами створюється, можливо, широкий, державного значення середній прошарок. Необхідно мати прошарок з власними інтересами, здатний до протистояння, який, у разі необхідності, міг би вчинити опір *«виходу з берегів»* сил національної олігархії, а також забезпечити радикалізацію мас...». Недооцінювана необхідність Заходу *«політики середнього прошарку»* може призвести до *«зворотного розвитку стосунків між індустріальними країнами»*



та країнами, які розвиваються, що, в свою чергу, може створити обстановку класової боротьби під гаслом «багаті стають усе багатшими, а бідні — все біднішими»*.

У цьому випадку є показовим висновок авторів політики німецького варіанта неоколоніалізму: «У внутрішній політиці країни, що розвивається, виявляється мало прихильності до демократичних процедур. Навіть там, де діють демократичні конституції, вони до нинішнього дня залишаються фасадами. Дійсність має однозначну тенденцію до створення національної олігархії, причому панування сімейних кланів може змінитися владою незалежних партій, які після досягнення своєї мети все більше будуть віддалятися від народу, або інших угруповань, наприклад, військових».

У зв'язку з цим правлячі кола ФРН прагнули терміново здійснювати щоразу *ороздачу кредитів* і таким чином робити свій внесок у створення середнього прошарку в країнах, що розвиваються, не звертаючи уваги на те, що «загальна західна концепція не мала перспективи стати реальністю». Федеральний уряд намагався вкласти свої кредити в руки будь-якої недержавної структури з розвитку, яка співпрацювала з відповідними структурами в країнах, які розвиваються, причому склад останніх обов'язково мав включати лише представників місцевого населення. Тоді туземний приватний підприємець, який отримує підтримку ФРН, мав справу лише з організацією, яка працювала на розвиток цієї країни і була керована його ж земляками. Кошти, що надавалися таким чином, втрачали своє державне походження. Водночас не було потреби шукати обхідні шляхи для зміцнення приватного сектора в країнах, що розвиваються, щоб у разі необхідності обійти урядові перепони». Таким чином, за переконаннями німецьких стратегів, «західній приватній економіці» гарантувалася впевненість у тому, що в країнах, які розвиваються, створюються економічні передумови для подальшого вкладання кредитів та поступового втягування місцевої економіки в залежність.

Згідно з концепцією, «для кращої координації в галузі надання допомоги з метою розвитку» передбачалася, зокрема, і така форма роботи, як створення «поста федерального уповноваженого з питань допомоги в галузі розвитку». Він мав обов'язок значно активізувати наукові дослідження щодо мови, історії, культури, правознавства, народного господарства країни, що розвивається, для того, щоб показати її народу, що німці проявляють справжній інтерес до його життя та специфічних особливостей і прагнуть до розуміння.

З метою усунення недоліків, що виникають під час навчання молодих людей з країн, що розвиваються, у західних навчальних закладах, необхідно вивчити питання про активне створення там освітніх центрів, зокрема Німецького університету в Африці за типом Американського університету в Бейруті, з німецьким складом викладачів на першому етапі. Навчальні плани таких центрів не мають обмежуватися технічними та природничими науками, а мають включати також економічні та соціальні науки, історію та країнознавство, педагогіку, право тощо. Як стипендіатів для навчання в західних країнах слід залучати порівняно невелике число особливо відібраних учнів, які вселяють співвітчизникам упевненість у тому, що багаторічне перебування в ФРН, США або іншій західній державі в Європі не завдасть великої шкоди їхній прив'язаності до батьківщини.

Таким чином, діяльність німецьких державних і недержавних структур щодо країн, які розвиваються, сумарно декларованих як «успішна економічна політика», є не що інше як *політика неоколоніалізму*. В основу зазначеної концепції БНД закладено найвирішальніший чинник політики сили та панування західних держав, а також спонукальний мотив — *отримання максимального прибутку*.

Аналіз конкретних фактів політики, які здійснюються німецькими правлячими колами у посткомуністичних європейських державах та країнах СНД, свідчить про те, що викладені вище теоретичні концептуальні принципи німецької неоколоніальної експансії сприйнятливі для такої категорії держав і застосовуються на практиці у нинішніх умовах.

Базовий матеріал також свідчить, що німецькі аналітики, науковці та інші фахівці з питань сучасної зовнішньої політики Німеччини не мають розбіжностей в оцінці подій, тенденцій і перспектив розвитку геополітичних процесів. Так, німецька наукова і політична еліта вважає, що 1991 рік став доленосним для німецької нації. Події — розвал Радянського Союзу і розпуск Варшавського пакту — призвели до зміни геополітичної і геостратегічної парадигми епохального значення. Надія багатьох на те, що кінець холодної війни приведе до епохи мирного узгодження інтересів, насправді стала химерою. Навпаки кінець конфлікту на межі «Схід — Захід» вивільнив процеси національних, етнічних, релігійних і політичних протиріч, які десятки років придушувалися відповідно до ідеологічних настанов, що існували по різних боках фронту холодної війни.

Через деякий час заявили про себе в Європі численні «периферійні»^{11*} конфлікти, причина яких ґрунтувалася насамперед на націоналі.

них, етнічних, етнорелігійних, економічних та екологічних проблемах. До особливої конфліктогенної зони нині відноситься так звана ісламська кризова дуга — регіони Балкан, Курдистану, Кавказу та Центральної Азії.

Німецькі фахівці наголошують на тому, що зазначені конфлікти безпосередньо зачіпають інші регіони, зокрема негативно впливають на сусідні держави. Вони загрожують миру у світі. Не виключено, що ті чи інші конфлікти можуть дестабілізувати міжнародний порядок у Європі. Якщо економічні, етнічні, демографічні чи релігійні причини зіштовхнуться з інтересами політичної влади, загроза конфлікту із застосуванням військових засобів неминуча. На такий випадок, вважають німецькі фахівці, вимоги до безпеки, зокрема інформаційно-психологічної, Німеччині повинні мати адекватну відповідь. При цьому зростає потреба у гарантованій основі для щоденної оцінки ситуації на значно більшому географічному просторі та пошуку політичних рішень. Така постановка питання нині пояснює причини турботи, яку виявляли упродовж останніх 10-ти років керівники західнонімецьких спецслужб щодо розвитку закордонної інфраструктури розвідувальної присутності.

Проведеним аналізом базового матеріалу за 1990-2009 роки доведено, що Німеччина переборола негативні наслідки об'єднання ФРН і НДР. Вона майже готова до розгортання активної самостійної зовнішньополітичної діяльності й має помітний вплив на прийняття колективних рішень ООН, ОБСЄ, ЄБРР, МВФ та інших транснаціональних політичних і фінансово-економічних структур. Зросла роль Німеччини у структурах Північноатлантичного альянсу. *Нині німецька сторона має помітний вплив на рішення з міжнародних проблем*, які приймають союзники, зокрема щодо застосування військової сили під час формування сучасного світового правопорядку. Вперше за післявоєнний період підрозділи бундесверу за згодою світової спільноти виконували бойове завдання за межами німецької території у складі миротворчих сил спочатку у другому ешелоні об'єднаних військових сил на чолі з США в операціях з подолання наслідків іракської агресії проти Кувейту, потім у військово-повітряній акції НАТО проти Югославії, у миротворчих операціях у Косово та інших колишніх республіках СФРЮ, а нині — в Афганістані та Іраку. Підрозділи бундесверу певний час були дислоковані в Киргизстані, Узбекистані та Таджикистані.

Правлячі кола ФРН досягли «повоєнної» стратегічної мети в Європі:

1. *Завершено виконання стратегічного завдання, визначеного*

частина /.

німецькою політичною елітою після поразки фашистської Німеччини та виникнення протистояння «Схід - Захід» у рамках холодної війни: Німеччина перестала бути «прифронтовою територією», розподільчим кордоном у протистоянні з правонаступницею СРСР Росією; «санітарний коридор» перенесено далеко на Схід, визначену роль «прифронтових держав» нині передано Польщі, Угорщині, Чехії, Словаччині, Румунії, Болгарії, Балканським державам, Молдові, Україні, Білорусі, Литві, Латвії, Естонії.

2. *Успішно реалізовано тактичні завдання, заги. іновані на завершальний період холодної війни, який позначився початком так званого процесу перебудови в СРСР:* а) ліквідовано комуністичний режим на німецькій території, чим доведено вищість соціально-політичного устрою, що існував у ФРН, та обраної західнонімецькою елітою політичної стратегії, яка реалізувалася об'єднанням німецької нації в єдину державу шляхом безкровного «аншлюсу» (приєднання, поглинання) Німецької Демократичної Республіки (НДР); б) завершено реформування відповідних державних, соціально-політичних, фінансово-економічних, оборонних і правоохоронних структур на Східних німецьких землях; в) успішно завершується вихід об'єднаної держави з системної кризи, що природно виникла внаслідок об'єднаної процесу: зміцнюються ефективність економіки, боєздатність і мобілізаційна готовність збройних сил та спецслужб, зовнішньополітичного апарату, інших відомств, відповідальних за життєзабезпечення держави.

3. *Нинішнє німецьке керівництво визначилося в стратегії і тактиці розвитку відносин із союзниками по Північноатлантичному альянсу та Західноєвропейському союзу. Генеральною метою політики в цьому напрямку є закріплення глобального визнання об'єднаної Німеччини як лідера на європейському континенті, остаточне подсь липня психологічного ефекту «провини за минуле» в міждержавних відносинах, утвердження Німеччини як впливової військово-політичної*

економічної сили у світових справах. Для цього:

3.1. Успішно розвиваються і вдало використовуються відносини стратегічного партнерства з Францією. З Великою Британією та Сполученими Штатами Америки відносини розбудовуються в контексті розвитку процесу усередині Північноатлантичного альянсу та відносин між НАТО і ЄС.

^у прямих міждержавних контактах німецька сторона виявляє стриманість, спостерігаються тенденції до поглиблення розбіжностей

інтересів, демонстрації більш жорсткого поводження під час обстоювання власної позиції, особливо під час вирішення питань в економічній сфері. Проте враховуючи помітне зростання економічної могутності ФРН та її впливу на європейському континенті, з боку США посилюється зацікавленість у подальшому поглибленні американо-німецьких відносин і залежність американського впливу в Європі від їх характеру. Американська сторона намагається надати їм статус стратегічного партнерства («партнерства в керівництві»). Іншими словами, Вашингтон прагне до особливих відносин з Бонном у сфері розробки політики НАТО та Заходу загалом щодо регіонів спільних інтересів. При цьому підтверджується припущення, висловлюване останнім часом у політичних колах США, про те, що зближенню з ФРН сприятиме прихід в американський уряд нових політиків, «не обтяжених колишньою недовірою до німців». За океаном вважають, що необхідно визначити спільні стратегічні цілі США і Німеччини щодо країн Східної Європи, Росії та інших держав СНД, щоб уникнути можливих суперечок з питань подальшої політики в регіоні. Проте у серпні 1991 році американці не погодилися координувати свою політику з німцями на посткомуністичному просторі.

Враховуючи «історичну подвійність» у ставленні американської сторони до долі німців упродовж усього періоду американо-німецьких відносин повоєнного періоду, щодо активності Вашингтона та його ініціатив політичні, військові та ділові кола у ФРН ставляться неоднозначно, подекуди звучать негативні висловлювання, оцінки і прогнози. Цим пояснюється стримане ставлення офіційних урядових кіл Німеччини та лідерів впливових політичних сил до нинішньої американської пропозиції щодо встановлення зі США «партнерства в керівництві». Німецька сторона «мовчазно» сприяє зростанню антиамериканських тенденцій у зовнішній політиці Парижа і Москви.

3.2. З іншими західноєвропейськими партнерами німецька сторона традиційно розвиває відносини з позиції більш впливового партнера, на основі компромісів, уникаючи конфронтаційних моментів в економічній сфері.

4. Створено передумови для реалізації стратегічних планів неоколоніальної «Східної політики», одного з найпріоритетніших завдань, зокрема, спецслужб розвідувальної спільноти і ЗМІ Німеччини.

4.1. На сучасному етапі німці утримуються вголос називати Схід сферою німецького впливу. Проте ні США, ні інші західні держави не мають тут таких сильних інтересів, мотивацій та можливостей, як Німеччина.

По-перше, через наявність німецьких національних меншин. Близько 2 млн етнічних німців мешкають у Росії, Казахстані, Киргизії, Україні, Прибалтиці, майже 400 тисяч — у Польщі, 70-100 тис. — у Румунії.

По-друге, проблема депортованих з держав Східної Європи німців залишається важливим чинником зовнішньополітичної активності Німеччини в центральній та східноєвропейському регіонах. Незважаючи на опір Польщі, особливо Чехії, офіційний Бонн і далі домагається правового та морального засудження цими державами, а потім світовою громадськістю прийнятих наприкінці Другої світової війни акцій депортації 12 млн німців зі Східної Пруссії, Померанії, Сілезії та Судетської області.

Проблема полягає у вирішенні питання щодо відновлення для «вигнаних німців» та їхніх нащадків права повернення на батьківщину (поки що територіальні претензії не висуваються), повернення ім конфіскованої власності та відшкодування збитків.

По-третє, розвиток подій у Калінінградській області (Росія) знаходиться під пильною увагою Німеччини, реваншистськи налаштованої частини населення, що й досі не змірилася з втратою Східної Пруссії та Кенігсберга. Така ж увага приділяється процесу відновлення німецької діаспори довоєнного рівня в Україні шляхом переселення з районів Сибіру і Середньої Азії депортованих фольксдойче.

На думку автора розділу, заходи німецької сторони щодо виплати компенсацій колишнім остарбайтерам не небезкорисні, оскільки відповідають вимогам тактичних планів реалізації стратегічних планів обстоювання і захисту інтересів фольксдойче, насамперед у Чехії, Балтії, Польщі, Угорщині, Румунії, Росії та в Україні. Це створює прецедент щодо можливості висунути з часом аналогічні вимоги до Урядів зазначених держав з приводу колишніх втрат німців, спричинених репресіями, депортаціями тощо. Підтвердженням цієї версії може слугувати збільшення кількості запитів і судових рішень з приводу повернення фольксдойче втраченого майна, капіталів тощо¹⁰ в Державах Балтії.

По-четверте, значна перевага Німеччини над усіма іншими західними державами разом узятими щодо надання країнам на сході європейського континенту позик і кредитів виділяє Бонн як головно-кредитора Сходу, що істотно полегшує для німецької сторони реалізацію зовнішньополітичних та економічних цілей у цьому регіоні.

По-п'яте, Німеччина займає передові позиції в торговельних

справах і наданні приватних інвестицій у східному регіоні.

По-шосте, так званий емоційний момент, що певним чином впливає на східну орієнтацію Німеччини. Справа в тому, що частина літніх, проте ще впливових німецьких підприємців та видатних діячів тм чи іншим чином особисто пов'язані зі Східною Європою та колишнім Радянським Союзом: воювали на східному фронті, були в полоні, емігрували до ФРН або взяли шлюб з емігрантами зі Східної Європи. Всі ці особи не лише активно впливають на політику ФРН у східному напрямку, а й своїми діями сприяють її практичній реалізації.

Німецька політика, особливо інформаційна, на Сході будується навколо добре знайомої триади стратегічних, економічних та політичних пріоритетів. Згідно з ними формуються і цілі: 1) реалізація німецьких економічних і фінансових інтересів (економічна експансія шляхом закріплення позицій присутності та проникнення німецького капіталу); 2) забезпечення безпеки держави від можливих загроз зі Сходу.

4.2. Німецькі фахівці констатують, що, зважаючи на вже створені умови політичної та економічної залежності, усунуто будь-яку військову загрозу безпеці Німеччини з боку Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії, Болгарії, Литви, Латвії та Естонії. В цих державах відновлені та зміцнені традиційні зв'язки. З іншого боку, в «інформаційному суспільстві» спостерігатиметься подальша монополізація ринків, зокрема інформаційно-комунікаційних послуг. Зосередження в одних руках, навіть у рамках транснаціональних компаній різних компонентів інформаційних систем призведе до загрози суверенітету держав і зробить уразливою всю інфраструктуру прийняття політичних рішень та управління. Так, приміром, монопольні позиції фірм США в системах глобального космічного зв'язку (проект «Iridium*»), глобальної навігаційної системи (GPS) у рамках мережі Інтернет уже сьогодні розглядаються деякими експертами ФРН як загроза національному суверенітету країни.

Різні питання гарантування безпеки інформаційного обслуговування у таких галузях, як промислово виробництво, банківська справа, наукові дослідження, медицина, за оцінками німецьких фахівців у галузі інформаційної безпеки, мають важливе значення і є невід'ємною умовою збереження провідних позицій Німеччини.

Координуючим урядовим органом, відповідальним за гарантування безпеки інформаційних потоків, є *Федеральна служба*

безпеки у сфері інформаційної техніки (BSI), утворені в 1991 році. Загальна концепція діяльності BSI передбачає виконання в тісній взаємодії з 374

НАТО та ЄС таких функцій: а) оцінка ризику впровадження інформаційних технологій; б) розробка критеріїв, методів та іспитових засобів для оцінки ступеня захищеності національних комунікаційних систем; в) перевірка ступеня захищеності інформаційних систем і видача відповідних сертифікатів; г) видача дозволів на впровадження інформаційних систем на важливі державні об'єкти; ґ) здійснення спеціальних заходів безпеки інформаційного обміну в державних органах, поліції тощо; д) консультація представників ділових кіл і промисловців.

Німецькі експерти не заперечують можливості активізації діяльності спецслужб щодо використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для збору інформації та здійснення активних заходів. За їхніми оцінками, в умовах монополізації фірмами СІЛА ряду ринків інформаційних технологій надійний захист від втручання їхніх спецслужб може забезпечити лише створення і розвиток власних, незалежних від США інформаційних мереж, оснащених програмними засобами національних виробників.

Завершено організаційно-технічні заходи німецького уряду щодо підключення до міжнародної комп'ютерної мережі Інтернет. Німецький Telecom, концерни «Bertelsmann*» і «Axel Springer*» стали співзасновниками спільного підприємства «America Online-Europe*» і мають намір тим самим істотно впливати на дії американців в інформаційному просторі Європи.

Для реалізації завдань безпеки у ФРН нині сформовано чітке уявлення про функції кожного з членів «розвідувальної спільноти», до якої віднесені всі спецслужби та урядові агентства, що проводять загалом або в окремих напрямках розвідувальну діяльність і тим самим служать інтересам національної безпеки держави. Розвідувальна спільнота ФРН складається з таких основних елементів:

1. *Координаційні органи:* Федеральна рада безпеки (ФРБ, BSR - *Bundessicherheitsrat*), Федеральна рада оборони (ФРО, BVR - *Bundesverteidigungsrat*), Шостий відділ Відомства федерального канцлера (*Abteilung VI des Bundeskanzleramts*).

2. *Контролюючі органи:* Парламентська контрольна комісія, або «Г-Ю-Комісія» (ІКК, РКК — *Parlamentarische Kontrollkommission «G 10-Kotnission*»*), Уповноважені з питань захисту секретних даних (*Neutenschutzbeauftragten*). Федеральна і земельні рахункові палати

[*Bundes und Landesrechnungshofe*], прокуратура.

3. Виконавчі органи

~~ Федеральна розвідувальна служба (*Bundesnachrichtendienst, BND* — БНД), істотно реорганізована у 1984 році;

- Розвідувальне відомство бундесверу (*Amt für Nachrichtendienst der Bundeswehr (ANBw)*);

- Відомство військових аташе (*Militärattachewesen*);

- німецькі *GLADIO*-структури (війська спеціального призначення, розвідувально-диверсійні підрозділи);

- Федеральне управління безпеки інформаційної техніки (*Bundesamt für Sicherheit in der Informationstechnik — BASIT* або ФУБІТ);

- Група радіотелефонного і телеграфного зв'язку Федеральної служби охорони кордону (*Gruppe Fernmeldewesen des Bundesgrenzschutzes — GFW des BGS*);

- Федеральне і земельні відомства охорони конституції (загалом

державна контррозвідувальна служба: *Bundes und Landesamt für Verfassungsschutz. BfV/LfV* — БФФ/ЛФФ);

- Військова контррозвідка [*Militärischer Abschirmdienst, MAD* - МАД];

- Митне кримінальне відомство (*ZKA*);

- *GSG-9* і *HOD* Федеральної служби охорони кордону;

- Федеральна кримінальна поліція (*Bundeskriminalamt, ВКА*).

Підтримання зовнішньої діяльності Німеччини ґрунтується на трьох стовпах (концепція «трьох стовпів»): а) державні посольства і консульства за кордоном; б) приватна економічна мережа закордонних торговельних палат; в) Державне бюро зовнішньоторговельної інформації (*Bundesstelle für Aussenhandelinformation, BfAI*).

Формально діяльність спецслужб підлягає парламентському контролю, який покладено на *Спеціальну парламентську контрольну комісію* (ПКК) - «G-10 Komision», утворену в 1978 році. Керівники спецслужб зобов'язані регулярно звітувати перед ПКК про проведену ними роботу, інформувати членів комісії про всі випадки «особливого значення». Парламентська комісія слідкує за додержанням прав окремих громадян, під час виконання спецслужбами своїх функцій. «G-10» має право контролювати фінансову діяльність спеціальних органів, їх бюджет та економічні проекти.

Крім того, з 1992 року співробітники спецслужб отримали право, обминаючи своє керівництво, звертатися з будь-яких важливих питань безпосередньо до парламентської комісії. При цьому їм забез-

печується необхідна конфіденційність.

Парламентська контрольна комісія «G-10» у разі виникнення військової загрози дає санкцію БНД на проведення так званого «стрв- 376

тегічного контролю», тобто перлюстрацію поштової кореспонденції і прослухування радіотелефонних ліній зв'язку на території певних регіонів і держав.

Зазначена вище «концепція трьох стовпів» складалася протягом 50 років як сучасна форма співробітництва економіки та політики. Мережа закордонних торгових представництв складається у сукупності з трьох різних інституцій, що знаходяться в 75 країнах: а) 48 закордонних торговельних палат (*Auslandshandelskammern*, АНК); б) Бюро німецької економіки (DІNT); в) представництво німецької економіки.

З 97 країнами Німеччина уклала культурні угоди, що окреслюють рамки співробітництва в галузі культури. З більшістю інших держав також має місце тісний культурний обмін. Практична реалізація зовнішньої культурної політики знаходиться в руках посередницьких організацій, що у рамках зовнішньополітичних проектів федерального уряду діють самостійно. Найважливішими організаціями в цій сфері є:

Інститут ім. Гете (Goethe Institut, GI), що має 135 філій у 76 країнах, 18 — у Німеччині (дані за жовтень 1998 р.). Його головне завдання — популяризація німецької мови за кордоном і сприяння міжнародній культурній співпраці.

Німецька служба академічних обмінів (Deutscher Akademischer Austauschdienst, DAAD) займається обміном науковців і студентів.

Фонд ім. Олександра Гумбольта (Alexander von Humboldt Stiftung, AvH) надає висококваліфікованим іноземним ученим можливість займатися науковою працею в Німеччині.

Інститут міжнародних культурних зв'язків організовує, зокрема, виставки німецьких авторів за кордоном та виставки іноземних авторів у Німеччині.

Зовнішньоекономічні програми федерального уряду забезпечують:

■ *Федеральні установи із зовнішньоекономічного інформування (VfA)* — сучасна служба Федерального міністерства економіки та «Раці (ВМWA), що накопичує, обробляє, систематизує та видає зацікавленим представникам ділових кіл Німеччини інформацію про Ринки та фірми іноземних держав. VfA пропонує підтримку всім малим і середнім підприємствам Німеччини для того, щоб вони могли

Сутність **інформаційно-психологічного протиборства**

приймати надійні рішення щодо експорту, імпорту, організації кооперації і зовнішнього інвестування.

Частина 1

2. *Кредитна установа для відбудови (KfW— Банк з реконструкції)* зі штаб-квартирою у м. Франкфурті-на-Майні заснована у 1948 році. Першочерговим завданням Банку з реконструкції було сприяння відбудові післявоєнної Німеччини. Нині KfW - один із важливих федеральних структур зі сприяння розвитку господарства (передусім малих і середніх підприємств) та фінансування (кредитування) німецького експорту до третіх держав, насамперед до країн, що розвиваються, та до країн з перехідною економікою. Керівник представництва KfW у державі перебування постійно підтримує зв'язок з МЗС Німеччини, Федеральними міністерствами і відомствами, а також з представниками неурядових організацій, які виконують *проекти прБграми «ТРАНСФОРМ»*.

Координаційний центр KfW в Україні виконує такі функції: а) допомагає залученим до програми «ТРАНСФОРМ» відомствам та установам обмінюватися інформацією та співпрацювати між собою, з українськими партнерами та міжнародними організаціями-донорами; б) готує поїздки представників відомств та уповноважених установ по Україні та супроводжує їх у цих поїздках; в) готує і проводить широкомасштабні заходи на теми програми «ТРАНСФОРМ»; г) займається громадською діяльністю на користь програм «ТРАНСФОРМ».

За організаційної підтримки з боку KfW у приміщенні посольства Німеччини відбуваються зустрічі німецьких радників та експертів, які займаються дослідженнями проблемних питань економіки держави перебування, а також представників *німецьких фондів «Ганса Зайдем», «Фрідріха Еберша», «Конрада Аденауера», товариства ім. КарлаДуй-сберга. Німецької служби академічних обмінів (DAAD), Бюро делегата німецької економіки (DIHT).* На засіданнях також присутні співробітники німецьких фірм (*«Сіменс», «Дойчтелеком»*), банків (*«Deutsche Bank», «Commerzbank AG», «Microfinsbank»*) та низки спільних підприємств, які ведуть комерційну діяльність на території держави перебування. Під час засідань обговорюються різні питання, а також ситуація в політичній та економічній сфері держави перебування.

Література до розділу 6

1. *Bernhard R. Kroener: Die Kultur des Krieges weist in die Vergangen-*

Частина 1

heit. In: Die Welt. 10.04.1992. - S. 15.

2. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / Пер. О. Ю. Уральской. - М.: Междунар. отношения, 1998. - 223 с.
3. *Bzezinski Z.* Out of Control: Global Turmoil on the Eve of Twenty-first Century. - N.Y. - 1993. - P. X. (З. Бжезинський. Поза контролем. Нью-Йорк, 1993).
4. *Гаращук П. Г.* Три виміри розвідки: минуле, сучасне майбутнє // Політика і час. - 1998. - № 4. - С. 51-52.
5. *Heinz Brill.* Deutschlands geostrategische Lage und Wehrstruktur (1949-1999). In: OMZ, 4/1999. - S. 419.
6. *Giovanni Arrighi.* Hegemony Unravelling — II // New Left Review, 33, May-June 2005. Джованні Арриджі. Утрата гегемонії / Пер. с англ. А. Смирнова. 01/02/2007. - <snfo@politics.in.ua>.
7. Зарубежное военное обозрение. Рубрика: иностранная военная хроника. - 2000. - № 4. - С. 56.
8. Звіт про світовий розвиток. Важке завдання розвитку. - К.: Абрис, 1994. - 253 с.
9. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 1. Гносеологічні корені та антологія проблеми, доктринальний підхід Сполучених Штатів Америки) // Юридичний журнал. - 2007. - № 5. - <www.justinian.com.ua>.
10. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації. Частина 10. Розділ 2. Особливості геополітичних, гео економічних, геостратегічних, геоінформаційних чинників впливу на формування оперативної обстановки у сфері інформаційно-психологічної боротьби Росії (американські оцінки російського чинника) // Юридичний журнал. - 2008. - № 7-8. <www.justinian.com.ua>.
11. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації. Частина 10. Розділ 2. Особливості чинників впливу на формування оперативної обстановки у сфері інформаційно-психологічної боротьби Росії (німецькі та французькі оцінки російського чинника) // Юридичний журнал. - 2008. - № 10. - <www.justinian.com.ua>.
12. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 10. Теоретико-правові аспекти концептуального підходу Російської Федерації до визначення геостратегії та тактики її реалізації у сфері глобального і

- регіонального інформаційно- психологічного протиборства // Юридичний журнал. - 2008. - ЛТ 5. ~ <www.justinian.com.ua>.
13. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна ТНК проти держави: політико-правовий і безпекознавчий аспекти статусу «суверена» - генерального суб'єкта міжнародного публічного права// Юридичний журнал. - 2009. -№ 2. - <www.justinian.com.ua>.
14. *Кузьменко А. М.* Розвідувальна діяльність як суспільно-політичне явище // Юридичний журнал. - 2006. - № 3. - <www.justinian.com.ua>.
15. *Кузьменко А. М.* Розвідувальна діяльність як явище сучасних міжнародних відносин// Юридичний журнал. - 2006. - № 2. - <www.justinian.com.ua>.
16. *Маноїло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б.* Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. - 2-е изд., стереотип. - М.: Горячая линия. Телеком, 2006. - 541 с.
17. *Семенов В. А.* Этногеополитические аспекты безопасности. Диссертация на получение ученой степени доктора наук РАГС, 2000.
18. Спеціальні служби іноземних держав // www.agentura.ru
19. *Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В.* Соціально-правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник / За ред. В. В. Остроухова. - К.: Росава, 2007. - 495 с.
20. *Петрик В. М., Остроухов В. В., Штоквиш А. А.* Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации: Учебное пособие / Под ред. В. В. Остроухова. - К., 2008. - 544 с.
21. *Schmidt-Eenboom, Erich.* Nachrichtendienste in Nordamerika, Europa und Japan Länderportrats und Analysen Weilheim. STOPPEL - Verlag, 1995. -S. 3-70.

РОЗДІЛ 7

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ КИТАЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОТИБОРСТВА

7.1. Характеристика чинників впливу на формування особливостей політики Китаю 7.1.1. Ідеологічні основи

зовнішньої політики КНР

На початковому етапі свого існування КНР проводила політичний курс, заснований на ідеологічних постулатах марксизму-ленінізму в редакції ЦК КПК, на підтримку «соціалістичного табору» на чолі з Радянським Союзом і протистояння «імперіалістичному табору» на чолі зі Сполученими Штатами Америки. Усі некомуністичні держави, які здійснювали політику нейтралітету, вважалися «пособниками американського імперіалізму» і розглядалися як зручні плацдарми для розгортання революційної «національно-визвольної боротьби», тобто насамперед ідеологічної, інформаційно-психологічної діяльності партійних, державних і недержавних органів та інших установ КНР.

У середині 50-х років ХХ ст. до зазначеної концепції поділу світу на Два табори були внесені певні корективи, за якими за всіма країнами, що не приєдналися до ворогуючих блоків, визнавалося законне право представляти «третій світ». Через відповідне інформаційно-психологічне забезпечення були досягнуті певні дипломатичні успіхи Китаю, який активно сприяв утворенню «широкого антиімперіалістичного фронту» у країнах Азії, Африки і Латинської Америки.

381

Наприкінці 60-х років ХХ ст. ідеологічні розбіжності між ЦК КПК і ЦК КПРС щодо подальшого розвитку теорії марксизму, ленінізму породили відповідні напруженості у міждержавних відносинах КНР і СРСР. Лідери КПРС звинуватили китайських товаришів у «ревізіонізмі», а китайські лідери ЦК КПК — радянських товаришів у «переродженні та проведенні політики нового різновиду імперіалізму». Зазначені ідеологічні спори послужили основою для висунення китайськими комуністичними ідеологами нової теорії про існування «третього світу», групи держав «Руху неприєднання». Саме Генеральний секретар ЦК КПК Мао Цзедун і Генеральний секретар Союзу комуністів Югославії (СКЮ) Йосип Броз Тіто, знаходячись у теоретичній опозиції до ідеологічних постулатів ЦК КПРС, очолили теоретико-ідеологічне і контрпропагандистське забезпечення діяльності держав «Руху неприєднання». Радянський Союз затаврували як державу «соціал-імперіалізму», причому не менш небезпечну, ніж Сполучені Штати. Обидві ці країни - СРСР і США - були віднесені до розряду наддержав. ЦК КПК проголосили комуністів Китаю та ідеологічних

однодумців - комуністів із СФРЮ авангардом групи держав третього світу.

Таким чином, група країн «третього світу» була розширена шляхом включення до неї Югославії та деяких груп комуністів з держав Східної Європи. У цих умовах поєднання таких чинників, як: 1) опозиційна ЦК КНР діяльності ЦК КПК і ЦК СКЮ в «русі неприєднання»; 2) особлива позиція ЦК Компартії Соціалістичної Республіки Румунії, очолюваної Миколае Чаушеску, щодо політики ЦК КНР в Організації Варшавського Договору і Ради Економічної Взаємодопомоги (СРР була повноправним її членом), підтримуваної китайськими і югославськими товаришами; та 3) ідеологічна боротьба фракційних угруповань «ревізіоністів» у комуністичних партіях Франції, Італії, Іспанії, Португалії та деяких інших держав Західної Європи, які з подачі ЦРУ США розробили і сповідували теоретичні постулати «єврокомунізму», — сприяло, *по-перше*, підштовхуванню до досягнення більшої автономії і незалежності від ідеологічного впливу ЦК КНР, *по-друге*, провокувало міждержавні напруженості між КНР, СФРЮ, СРР, з одного боку, і з іншого — СРСР; *по-третє*, стимулювало розгортання зазначеними комуністичними державами один проти одного розвідувально-підірвної діяльності спец- служб і проведення спецпропагандистськими органами спеціальних інформаційно-психологічних заходів і навіть цілих комплексів та-

382

емних операцій. Все перелічене вище у сукупності вносило значний ідеологічний розкол і сіяло підозри, недовіру і ворожнечу серед представників «всесвітнього комуністичного руху». Зазначені концепції «руху неприєднання» і «єврокомунізму» у всесвітній ідеологічній боротьбі домінували в 70-х - на початку 80-х років ХХ ст.

Китайсько-радянські відносини. З початку 1960-х років аж до 1991-го головною турботою керівництва ЦК КПК і урядових структур Китаю в сфері зовнішньої політики було зростаюче суперництво з Радянським Союзом. Нещодавні віддані союзники, обидві комуністичні держави поступово відійшли одна від одної наприкінці 1950-х років, коли Мао Цзедун оголосив М. С. Хрущова «великодержавним шовіністом», заклопотаним лише проблемами зміцнення могутності та впливу власної країни. Мао Цзедун дійшов висновку, що Хрущов був більше зацікавлений у мирному співіснуванні із Заходом, ніж у підтримці «національно-визвольних» рухів.

Розкол між двома комуністичними гігантами загострився після

1960 року, коли СРСР припинив надання Китаю економічної допомоги і відкликав технічних фахівців. До 1966 року китайські лідери засуджували СРСР за «псевдокомунізм», «сучасний ревізіонізм» і «реставрацію капіталізму». У відповідь радянські лідери звинуватили лідерів КПК у «догматизмі» та «авантюризмі», що на фоні діяльності хунвейбінів (червоних охоронців) в межах «китайської культурної революції» відповідало дійсності. У 1968 році протистояння ще більш ускладнилося у зв'язку з різким осудом Китаєм військового вторгнення держав Варшавського Договору в Чехословаччину і придушення «Празької весни». Навесні 1969 року ворожі відносини вишлися в прямий військовий конфлікт на ділянці кордону, що проходить по р. Уссурі у північно-східній Маньчжурії (о. Даманський).

Наприкінці 1970-х років нове китайське керівництво, яке згуртувалося навколо реформатора Ден Сяопіна, висловило побажання поліпшити відносин між двома державами. Проте у 1970-1980-ті роки взаємний антагонізм знову загострився: спочатку через підтримку Радянським Союзом в'єтнамської окупації Кампучії (Камбоджі), а Потім через військове вторгнення радянських військ до Афганістану. Китайське керівництво, розглядаючи подібні дії в геополітично-^{Му} Ракурсі, розцінювало їх як «оточення» Китаю. У відповідь Китай розпочав надавати військову допомогу камбоджійській армії та афганським моджахедам. Протягом 1980-х років китайські лідери вкресливали, що китайсько-радянська прикордонна суперечка і

383

конфлікти в Афганістані та Камбоджі є основними чинниками, які заважають нормалізації китайсько-радянських відносин. Проте попри все до початку 1990-х років усі три зазначені вище проблеми були значною мірою розв'язані. Незалежна РФ у нові двосторонні відносини з КНР увійшла в достатньо сприятливих умовах.

Китайсько американські відносини. В міру погіршення китайсько-радянських відносин китайські лідери активізували пошук шляхів до налагодження зв'язків зі США. В основі зазначених зовнішньополітичних кроків була чітко прорахована впевненість у тому, що на етапі розвитку міжнародних відносин в умовах «холодної війни» США є для Китаю меншою загрозою, ніж СРСР.

Останніми роками напередодні розпаду Радянського Союзу і припинення блокового протистояння по лінії «Схід-Захід» у «холодній війні» відносний баланс політичної та військової сили

значно змінився на користь Сполучених Штатів. Проте за океаном серйозно були занепокоєні тим, що до початку нового століття внутрішні проблеми можуть бути посилені впливом світових дезінтеграційних процесів. Саме це загрожувало нагромадженням проблем, які можуть призвести до колапсу, та створювало передумови поразки Заходу в конкуренції зі Східною цивілізацією.

Вже у той час постало питання, яку ціну готовий заплатити Захід, щоб попередити китайську гегемонію в Азії. Представники наукової течії «Школа політичного реалізму США*» безапеляційно стверджували, що для створення справжньої противаги неймовірній могутності Заходу всі його наявні та потенційні супротивники повинні згуртувати свої сили, зокрема, навколо Китаю. Тому, якщо Сполучені Штати бажають попередити китайське домінування у Східній Азії, вони повинні передбачити відповідний союз з Японією, поглиблювати військові зв'язки з іншими азіатськими націями, підвищити свою військову присутність в Азії і можливість пересування своїх збройних сил на азіатському напрямку. Якщо Сполучені Штати не бажають протидіяти китайській гегемонії, вони повинні відмовитися від свого універсалізму, навчитися співіснувати з цією гегемонією, змиритися зі значним скороченням своїх можливостей визначати хід подій на протилежному боці Тихого океану. Найбільшою загрозою для США була б відсутність ясного вибору та втягування у війну з Китаєм без ретельного аналізу того, чи відповідає це американським національним інтересам, і без ретельної підготовки до ефективного ведення цієї війни.

Коли після серпня 1991 р. мова заходила про «китайський напрям», то американська політична і ділова еліта виявляла розгубленість і невизначеність у цьому питанні. За президентство Б. Клінтона Вашингтон постійно балансував між двома варіантами політики - жорстким курсом («стримування») та м'яким («залучення»). Обидва варіанти ставши за супермету підтягування Китаю якнайближче до співробітництва із Заходом загалом та зі США зокрема. Ідея полягала в тому, щоб пристосувати китайське суспільство і державу до західних стандартів демократії, економіку Китаю вмонтувати у світову, а зовнішню політику підштовхнути до чогось подібного до «союзу із Заходом». Навколо зазначених тактичних варіантів реалізації політики щодо Китаю велася непримиренна боротьба у вищих ешелонах американської верхівки.

Натиски американської дипломатії відбивалися китайською стороною зовдяки тиску у відповідь американськими корпораціями, які

керівництво КНР допустило на перспективний китайський ринок. Американська політика «залучення КНР у світову економіку» з метою покінчити там з комунізмом теж не мала успіху. ЦК КПК грало свою гру і змінювати стан справ не бажало. Китайські керівники зробили відповідні правильні висновки з аналогічної політики Вашингтона щодо СРСР, а опісля - щодо Росії, України та інших країн СНД - «ослаблення і розвал держави можливі, а очікуваних вигод від заходів типу «союзу» не видно».

У зазначених умовах американські демократи виступали за «залучення» Китаю і Азії загалом; республіканці - за «стримування», якщо не за конфронтацію. Пропонувалася ідея «тихоокеанського уставу», згідно з яким США мають оберігати стабільність в Азії і прощтовхуватимуть там демократію «американського зразка» через свою військову присутність та систему військових союзів у регіонах. Вистовлювалося припущення, що «в такій ситуації Китай, якщо його оголосять новою «імперією зла», реально може об'єднати американських неоренганістів і навіть привести їх у Білий дім у 2000 році». Слово «загроза» ще раніше пролунало з уст голови розвідуправління військового відомства США Патрика Хьюеса, який вже у 1996-1998 роках зазначав, що наступні 10-20 років Китай має всі шанси стати широкомасштабною регіональною загрозою для Сполучених Штатів. Водночас республіканська опозиція нсправді може паралізувати азіатську політику демократів.

Така розбіжність думок віддзеркалювала не лише партійну боротьбу за владу у США, а й деяке сум'яття почуттів американської

385

політичної еліти. Ціна можливих помилок насправді дуже велика - лідерство у третьому тисячолітті.

Так, один із радників президента з питань безпеки Сем Бергер запропонував навіть здійснювати політику *налагодження мостів у Тихому океані як другий пріоритет після розширення НАТО на Схід*. Проте Пекін демонструє, що домогтися від нього чогось силою неможливо. Тим часом торговий дефіцит США з Китаєм становив 40 млрд дол. і скоро сягне більшого рівня, ніж у торгівлі з Японією. До того ж відомо, що економічне випередження Америки та вихід КНР у когорту світових економічних лідерів прогнозується в середині XXI століття, й Азія до цього готується. Фахівці вважають, що з 1994 року між США та КНР пішла гра на рівних, і ніякого лідерства, щонайменше в Азії, у Сполучених Штатів вже не існує. Крім цього, ЦК КПК планує у 2025-2030 році проголосити КНР «єдиною світовою супер-

державою» з усіма наслідками для нинішньої гегемонії США.

У зв'язку з цим Сполучені Штати активно шукають вихід із ситуації, яка нині склалася у світовій геополітичній конкуренції.

7.1.2. Теоретико-методологічні основи національних інтересів і стратегії національної безпеки КНР

До національних інтересів китайські ідеологи відносять: 1) суверенітет, 2) безпеку, 3) економічний розвиток, 4) міжнародний статус і 5) гідність. Останнє унікальне, тому що, здається, немає нині жодної держави, яка включала б категорію «гідності» до «національних інтересів». Ден Сяопін не раз підкреслював: «Китайський народ має свою національну гідність і почуття гордості. Це велика честь — любити свою країну і присвячувати всю свою енергію соціалістичному будівництву».

Серед найважливіших цілей у ряді національних інтересів — возз'єднання з Гонконгом (здійснено у 1998 р.) і Тайванем. При цьому треба мати на увазі, що Китай не розглядає проблему Тайваню в контексті загальної безпеки Східної Азії. Як неодноразово підкреслювалося в ЦК КПК, «Китай категорично проти включення Тайваню до системи регіонального співробітництва з безпеки». Варто нагадати, що проблема Тайваню відноситься до фундаментального принципу, який не підлягає обговоренню. Для КНР — «це суто внутрішня проблема її відносин з однією із своїх провінцій».

Ще одна китайська специфіка: Ден Сяопін вважав, що національні інтереси Китаю об'єктивно збігаються з національними інтересами народів інших держав. Водночас зазначалося, що у сфері суверенітету і безпеки поступок бути не може. Ден Сяопін неодноразово опонував тим ідеологам, які відстоювали тезу про застарілість ідеї суверенітету і про те, що «громадянська війна не є внутрішньою справою»¹⁰ «права людини вище суверенітету». Китайський лідер безапелляційно заявляв своїм опонентам: «Китай із пим ніколи не погодиться і не дозволить іншим втручатися у свої внутрішні справи».

Аналітики та керівники ЦК КПК чітко розуміють, що у XXI столітті розстановка світових геополітичних сил, залежить від ряду глобальних процесів. Головний із них — глобалізація. Під цим терміном китайські ідеологи розуміють виникнення єдиного простору світового ринку, фінансів і товарів, єдиної світової системи комунікацій та послуг, а також глобальної системи цінностей і

єдиної пануючої культури. У такому неоглобальному неокapітвлізмі усе життя на планеті підпорядковується законам ринку, які стають для суспільства чимось подібним до закону всесвітнього тяжіння. Іншими словами - це процес уніфікації світоглядних уявлень про спосіб організації життя світового співтовариства та окремого національного суспільства, характер міжнародних відносин зразками, розробленими геополітиками ліберал-консервативної ідеології із США, а це вступає у протиріччя зі світоглядними настановами геостратегів із ЦК КПК.

Китайське керівництво також чітко усвідомлює, що протягом чотирьох десятиріч «холодна війна» була матеріалізацією і результатом тих зустрічних стратегій, які проводили одна проти одної дві конкуруючі системи, їх військово-політичних союзів та держав лідерів — США і СРСР. Понад 20 років тому стало очевидним. Що почався багатообіцяючий період в історії Радянського Союзу, в якому до влади прийшли керівники нової генерації. Водночас не викликало сумнівів, що весь «радянський табір*» (насамперед країни Центрально-Східної Європи) опинився на порозі далекосяжних за Моїми наслідками суспільних трансформацій. Видовищні перші кроки і «горбачовської «перебудови*» та «нового мислення*» захоплювали багатьох західних спостерігачів, свідомих того, що вони стали свідками Добровільно-примусової капітуляції Москви у «холодній війні», обмеженої, але керованої дезінтеграції Організації Варшавського Договору (ОВД), Ради економічної взаємодопомоги Радянського Союзу, «Словаччини та СФРЮ.

Попри невпевненість, яку породжувала дезінтеграція радянського блоку, США наближалися до незвичного для них статусу єдиної супердержави. Провідні Західні, передусім американські, стратегії розуміли, що нові реалії вимагатимуть нових концептуальних підходів і практичних настанов.

«Зняття» класово-ідеологічного чинника, трансформація відносин із країнами, що утворилися після розпаду Радянського Союзу, у звичайні міждержавні відносини — все це поставило західні держави та їх конкурентів і партнерів на Сході перед необхідністю внесення коректив у їхню попередню стратегію щодо Китаю, яка проводилася, насамперед, з урахуванням існування чинника «Радянського Союзу*» та ОВД. Досягнуті успіхи над СРСР в інформаційно-психологічній сфері надихали американських геостратегів поширити напрацьований досвід підривної діяльності на комуністичний Китай.

Так, на початковому етапі до весни 1994 р. цей курс був скоріше жорстким. Тодішній держсекретар Уорен Кристофер намагався загнати Пекін у глухий кут — або поліпшення ситуації з правами людини, або позбавлення КНР статусу країни найбільшого сприяння у торгівлі зі США. Проте реалізація такої політичної тактики щодо КНР наштовхнулася на заздальгідь утворену ЦК КПК передумову стратегічного значення — натиск американської дипломатії був відбитий завдяки тиску самих же американських корпорацій, які були допущені на ринок Китаю: зазначені санкції могли б зачинити перед ними найперспективніший у світі ринок. Саме це змусило Вашингтонську адміністрацію з 1994 році відокремити бізнес від питання про права людини і зробити американсько-китайські відносини «багатосторонніми» — не давати домінувати будь-якому окремому питанню [18].

Подальшу американську політичну тактику можна охарактеризувати як «залучення» КНР до співпраці. На думку колишнього Президента США Б. Клінтона, «інтеграція Китаю в світову економіку покінчить там з комунізмом». Проте бажаної еволюції в КНР поки що не відбулося. Навпаки у партійних, урядових, військових і ділових колах КНР закріпилося усвідомлення того, що поразка світового «соціалістичного табору» відбулася на тлі ідеологічного колапсу СРСР та повної втрати привабливості його суспільної моделі в першій половині 80-х рр. ХХ ст. З цієї причини ЦК КПК грає свою гру, змінювати правила і стан речей не бажає. Китайські лідери зробили відповідні висновки з аналогічної політики Вашингтона щодо СРСР, а опісля — Щ°Д° Росії, України та інших країн СНД — ослаблення й розвал держави можливі, а очікуваних вигод від заходів типу «союзу*» не видно.

388

Довгостроковими інтересами китайської держави є «наро- щування можливостей», досягнення «символів процвітання» і реалі- зація «етапів розвитку».

«Національні можливості», на думку китайських ідеологів, визначають весь потенціал нації, спрямований на освоєння природи і протидію захопленню країни іншою державою. Більш чітко і докладно зазначені ідеї передаються через категорію «комплексної могутності нації», яка утворюється завдяки розвитку в сфері науки і технологій, а також її економічної могутності. Свого роду вищим критерієм, тобто результатом правильно реалізованих національних інтересів, є стабільність у державі. Національні інтереси мають бути захищені відповідною стратегією національної безпеки.

Метою національної безпеки, за уявленнями китайським ідеоло- гів, є формування мирного і стабільного навколишнього

середовища, сприятливого для національного розвитку. Безпека повинна бути взаємною, що передбачає «безпеку наших сусідів, нашого регіону і навіть усього світу».

Стратегія безпеки, за твердженням китайських ідеологів, має спиратися на комплексну міць держави, її завдання — запобігти виникненню війни та можливість тримати під контролем кризові ситуації. «Стратегія національної безпеки будується на захисті незалежності та суверенітету, на захисті соціалістичного шляху розвитку, керується політичними настановами і пріоритетними напрямками, сформульованими на грудневому пленумі ЦК КПК 1978 р.»

Найважливішим компонентом стратегії національної безпеки, як стверджують китайські ідеологи, є політика національної оборони, підпорядкована економічному розвитку держави. Сама національна оборона будується на основі стратегії активної оборони. Її змістовна частина в контексті інших настанов визначена Ден Сяопіном таким чином: «У нову еру, хоча світова війна може бути й відсунута або її можна уникнути, локальні війни і регіональні конфлікти далекі від зникнення. Ми щиро прагнемо миру, проте мир досягається через боротьбу. Ми прихильники розвитку, а розвиток потребує оборони, яка Досягається через готовність до зіткнення».*

Настільки ж діалектично, із посиланням на Ф. Енгельса, Ден Сяопін інтерпретує слово «активна»: «Активна оборона не просто оборона, в ній уособлюється й наступ. Посадження оборони і наступу відбиває Розвиток закону самої війни... Активна оборона за своєю природою оборонна, яка одночасно, по суті, має наступальний характер».

Колишній міністр оборони КНР Чі Хаотянь так розшифровував зазначену стратегію: «Стратегія містить у собі принцип оборони, самооборони та завдання удару на стратегічному рівні у відповідь лише після нападу». Далі він уточнює, що основними цілями китайської оборонної політики є: 1) зміцнення національної оборони; 2) відсіч зовнішньому агресорові; 3) захист державного суверенітету над національними територіями, повітряними і водними просторами, морських прав та інтересів КНР; 4) зміцнення державної цілісності та безпеки; 5) рішучий захист соціалістичної системи і керівного напрямку нашої партії.

Дуже важлива наступна китайська *стратегічна настанова*: «Ми повинні не лише бути здатні боротися з одним єдиним ворогом, а й з більш ніж одним потужним супротивником. Причому наша ви-

хідна позиція полягає в тому, що ми зобов'язані розтроцити, навіть спираючись на гіршу військову техніку, супротивника, який може переважати нас». Вимога до кількості. Армія повинна бути скорочена до достатньої кількості, високо тренованої постійної армії з великим резервом та із сучасним технічним і технологічним оснащенням.

Саме вище перелічені теоретичні положення визначають основні тези в стислому вигляді кожної з трьох частин загальної теорії Ден Сяопіна щодо розбудови «соціалізму з китайською специфікою». Необхідно підкреслити, що кожна з частин може бути доповнена додатковими настановами та рекомендаціями, розпорошеними по багатьох промовах і статтях Ден Сяопіна. Проте навіть в урізаному вигляді його теорія відтворює цілісну програму національного розвитку КНР до 2050 року. Вона добре структурована, а всі її частини діалектично взаємозалежні.

У березні 2008 р. під час Першої сесії Всекитайських зборів народних представників була обговорена сучасна зовнішня стратегія Китаю. На прес-конференції *міністр закордонних справ КНР Ян Цзечі* оприлюднив такі основні вектори стратегії зовнішньої політики Піднебесної, а саме:

Китай, як і раніше, готовий слідувати шляхом, намічений З і дедом КПК. Основні принципи зовнішньої політики КНР полягають у тому, що китайське керівництво вважає, *по-перше*, що «всі розвинені держави світу і країни, що розвиваються, повинні прямувати шляхом мирного розвитку, врегульовувати проблемні та спірні питання, що виникають між ними, мирними засобами для того, щоб світове співтовариство жило у мирі та спокої». *По-друге*, всі держави світу 390 зобов'язані починати діяти аналогічним чином. Лише це дозволить «зміцнити взаємну довіру». *По-третє*, китайська сторона готова докласти спільні з усіма державами світу зусилля для сприяння побудові гармонійного світу для того, щоб він став більш прекрасним. *По-четверте*, мирний співрозвиток, обміни, контакти, співробітництво, гармонія і взаємна вигода утворюють основу системи принципів зовнішньої політики Китаю.

2. Китай має намір змінювати співробітництво, насамперед і Росією. Нині цьому сприяє *Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво*. Пекін розраховує на посилення співробітництва з РФ і за нового Президента Дмитра Медведєва. Торкаючись головних напрямків подальшого розвитку двосторонніх відносин з Росією, Ян Цзечі уточнив, що «треба частіше зустрічатися» і

підтримувати один одного у боротьбі за реалізацію взаємних інтересів. Паралельно необхідно розвивати двостороннє економічне співробітництво з метою оптимізації торгівлі. Не менш важливий гуманітарний обмін. На цьому напрямі китайське керівництво має наміри посилити традиційні заходи співробітництва у межах «Року російської мови в Китаї» і «китайської - в Росії». Крім того, Пекін разом із Москвою має намір посилити співробітництво в міжнародних і регіональних питаннях, насамперед у рамках ООН і ШОС.

3. Для Китаю не менш важливі ефективні відносини з Європою. Нині товарообіг КНР з державами ЄС перевищив 300 млрд дол., що в 100 разів більше, ніж у 1975 році. Для Китаю ЄС став найбільшим торговим партнером у світі. Спірні питання, що виникають час від часу, не лякають китайську сторону: «Проблеми будуть вирішені».

4. Китайське керівництво має намір поліпшити ситуацію Неотриманням прав людини. У 2008 році Державний департамент США опублікував доповідь за 2007 рік про стан прав людини у світі. Китай був виключений зі списку найбільш злісних порушників. Наприкінці лютого 2008 р. міністр закордонних справ Ян Цзечі обговорив зазначену тему з тодішньою Держсекретарем США Кондолізою Райс. Після декількох років зростаючого протистояння нині китайське керівництво налаштоване на діалог із Вашингтоном. Під час візиту до Пекіну на початку 2009 року новий Держсекретар США Хілларі Клінтон (дружина колишнього Президента Б. Клінтона) вимовила задоволення поліпшенням ситуації в КНР у сфері дотримання прав людини. Водночас Х. Клінтон у своїй промові також особливо Заголосила на тому, що сучасний Китай є найбільшим світовим інвестором американського уряду.

Питання, пов'язані з дотриманням прав людини», Китай готовий обговорювати і з Євросоюзом. Зп твердженням міністра закордонних справ КНР Ян Цзечі: «Нині розбіжності виникають через відмінності у суспільному ладі, культурних традиціях і рівні соціально- економічного розвитку держав. Практично між Китаєм і державами Європи у питанні захисту прав людини існує чимала єдність думок».

5. Головні життєво важливі інтереси Китаю у сфері безпеки в Центральній Азії полягають у таких: 1) боротьба з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом; 2) забезпечення безпеки в прикордонних районах; 3) підтримка стабільності в регіоні; 4) забезпечення дружніх відносин держав регіону щодо Китаю; 5) недопущення влучення Центральної Азії під монопольний контроль держав, недружніх до Китаю; 6) недопущення утворення в регіоні військових союзів, спрямованих проти Китаю.

7.2. Організаційно-правові особливості побудови системи національної безпеки Китаю і функціонування її механізмів

7.2.1. Загальна характеристика органів державної і політичної влади Китаю

7.2.1.1. *Центральні органи влади.* Головними державними органами влади КНР є Всекитайські збори народних представників (ВЗНП) на чолі з головою. Державна рада (ДР), Верховний народний суд (ВНС) і Верховна народна прокуратура (ВНП).

Законодавча влада. Вищим законодавчим органом є *Всекитайські збори народних представників* (ВЗНП). Депутати ВЗНП обираються на п'ятирічний термін депутатами ЗНП провінцій. До складу ВЗНП входять депутати, вибрані від провінцій, автономних районів, міст центрального підпорядкування, правоохоронних органів і збройних сил. На своїй сесії депутати ВЗНП обирають главу держави - *Голову КНР*, затверджують *прем'єра і склад Держради*, вносять виправлення до Конституції і контролюють виконання конституційних положень, приймають і змінюють закони, призначають і звільняють з посади вищих чиновників Верховного народного суду і Верховної народної прокуратури, вирішують питання про війну і мир, а також обговорюють і затверджують державний бюджет. Депутати ВЗНП також обирають

Постійний комітет (більше 150 членів), якому надається право тлумачення конституційних положень і законів, контроль за діяльністю Держради і виконання функцій ВЗНП між сесіями. З 2006 року голова ПК ВЗНП - У Банго.

Глава держави. У період з 1954 по 1958 рік функції глави держави виконував Мао Цзедун. З 1959 по 1968 рік цю посаду обіймав Лю Шаоці. Після відсторонення Лю від влади під час «культурної революції» посада глави держави до 1975 року залишалася вакантною, а потім була зовсім анульована. У 1982 році зазначена посада була відновлена під назвою «Глава республіки», а час перебування Глави держави на посаді продовжений з 4 до 5 років. У червні 1983 р. ВЗНП обрало на цю посаду ветерана економічного планування і заступника прем'єра Держради Лі Сяньняня. У квітні 1988 р. Головою КНР був обраний ветеран збройних сил і член політбюро ЦК КПК Ян Шанкунь, а у 1993 році - генеральний секретар ЦК КПК Цзян Цзямін. Нині цю посаду обіймає Ху Дзіньтао, його заступник Дзен Цинхун.

Виконавча влада. Вищим виконавчим органом є Державна рада. Вона вводить у дію різні адміністративні правила та постанови, виступає із законодавчими ініціативами у ВЗНП, контролює діяльність різних міністерств і відомств, розробляє та здійснює плани розвитку національної економіки і контролює виконання бюджету держави, видає зовнішньополітичними зв'язками, питаннями оборони та безпосередньо реалізує заходи забезпечення державної безпеки (зокрема й інформаційного простору), захист життєво важливих національних інтересів. Усею діяльністю Держради нині керує прем'єр-міністр Вен Дзябао (з 1954 по 1976 рік - Чжоу Еньлай, з 1976 по 1980 рік - Хуа Гофен, з 1980 по 1987 рік - Чжао Цзяян, з 1988 по 1997 рік - Чі Пен, з 1997 по 2008 рік - Чжу Жуанцзі), якому допомагають його заступники і члени Державної ради. За Конституцією 1982 року, повноваження всіх зазначених осіб обмежені двома послідовними п'ятилітніми термінами.

Відповідно до плану реорганізації, націленого на більш раціональне функціонування бюрократичного апарату, на початку 1984 року число заступників прем'єра було скорочено з 18 до 4 чоловік, а До 1992 року з 98 міністерств і відомств було залишено 39. Засідання Державної ради проводяться у складі прем'єра, його заступників, Державних радників і секретаря цього органу влади.

Судова влада. Структура судових органів КНР була скопійована з відповідної структури СРСР. На верхівці цієї піраміди стоїть Верхо-

вний народний суд і Верховна народна прокуратура. Верховний народний суд здійснює нагляд за дотриманням і застосуванням законів нижчестоящими судовими інстанціями всіх рівнів, а Верховна народна прокуратура направляє роботу щодо розкриття карних злочинів і виконання вироків. Голова Верховного народного суду і Генеральний прокурор Верховної народної прокуратури обираються на сесіях ВЗНП.

У перші 30 років комуністичного правління у Китаї не було всеосяжного цивільного або кримінального кодексу. Тому КПК привласнювала собі право винесення судових рішень і визначення міри покарань як у цивільних, так і в кримінальних справах. Подібна практика призводила до зловживань владою, особливо в період культурної революції* (1966-1969), коли в результаті гострої фракційної боротьби мало місце безліч довільних і незаконних арештів, змушених самообмов, несправедливих тюремних ув'язнень і навіть страт.

З метою відновлення довіри суспільства до правової системи КНР і запобігання нового спалаху беззаконня ВЗНП у 1979 році прийняло карний і кримінально-процесуальний кодекси. У них, крім іншого, підкреслювалося, що ніхто не може піддаватися переслідуванню тільки за те, що є носієм «реакційних ідей». Концепція «неплекного дотримання заковності» була посилена введенням законоположень, які забороняють безстрокову затримку підозрюваних і гарантують право обвинувачуваних на швидкий і відкритий судовий розгляд, а також забороняють винесення обвинувального вироку лише на основі визнання обвинувачуваним своєї провини.

Виправлена і перероблена Конституція 1982 року містила великий перелік невід'ємних прав громадян, зокрема свободи преси, зборів і об'єднань, релігійних вірувань, недоторканності житла та особистості (включаючи заборону на незаконний обшук, затримання або арешт), свободу і таємницю листування та, нарешті, права критикувати будь-який орган державної влади або будь-якого чиновника без страху піддатися переслідуванням. Принцип «рівності всіх перед законом», який містився в Конституції 1954 року, але вилучений під час наступних переглядів конституційних норм, був знову внесений до тексту Конституції 1982 року.

Військова адміністрація як складова частина держапарату почала формуватися у 1979 році. З цього часу загальна тенденція до поділу та розмежування партійних і державних функцій була закріплена у Конституції 1982 році. Так, відповідно до її положень

була утворена
394

ново державна структура - Центрально військова рада (ЦВР), на яку покладені функції загального керівництва Збройними Силами держави. Голова ЦВР Ху Дзінтао (з 1993 по 2004 рік - Цзян Цземін), його заступник обираються народними депутатами на сесії ВЗНП, підзвітні ВЗНП та її Постійному комітету. Проте верховенство влади партії над армією, правоохоронними органами і спецслужбами підкреслюється поєднанням членства у Військовому комітеті ЦК КПК і в Центральній військовій раді КНР. Особа не може бути призначена на посаду до ЦВР КНР, якщо вона не рекомендована ЦК КПК за поданням Військового комітету ЦК КПК. Як правило, на посади до ЦВР призначаються партійні функціонери або особи, перевірені на роботі у Військового комітету ЦК КПК.

Народна політична консультативна рада Китаю. Важливим елементом структури управління державою є Народна політична консультативна рада Китаю (НПКРК). У 1983 році НПКРК нараховувала більше 100 тис. членів, які представляли 1 600 різних політичних, професійних і громадських організацій. Сесія НПКРК обирає Всеки- тайський комітет. Голову (з 1993 р. - Чі Жуйхуань) і декількох його заступників. Після періоду бездіяльності з кінця 50-х років ХХ ст. (о саме, після смерті Мао Цзедуна) НПКРК знову з'явилася на політичній арені. Відповідно до статуту НПКРК у своїй діяльності керується принципом «довгострокового співіснування і взаємного контролю» між КПК, демократичними партіями і безпартійними діячами. НПКРК обговорює основні напрямки державної політики і здійснює «демократичний нагляд за діяльністю КПК, народних урядів та інших державних органів» шляхом внесення своїх пропозицій і критичних зауважень. Проте, за законом, висловлювані НПКРК думки ■ рекомендації є дорадчими і необов'язкові до виконання ЦК КПК і державними структурами.

7.2.1.2. Місцеві органи влади. В адміністративному аспекті Китай поділений на 31 одиницю першого рівня: 22 провінції, 5 автономних Районів і 4 муніципалітети (міста центрального підпорядкування - Пекін, Шанхай, Тяньцзінь, Чунцін). З 1 липня 1997 р. до складу КНР ввійшов особливий адміністративний район Сянган (колишній Гонконг). Крім того, існує 159 адміністративних одиниць другого рівня (120 округів, 31 автономний округ і 8 аймаків). До 2 017 адміністративних одиниць третього рівня входять 1 856 повітів, 101 автономний Повіт, 51 хошун, 3 автономних хошуни та 6 інших адміністративних одиниць.

частина А

До «культурної революції» функціональна структура провінцій-них та інших місцевих урядів відповідала тій ідеї, на основі якої будувалися загальнонаціональні органи влади. У кожній провінції та територіальній одиниці (населеному пункті) утворювалися власні Збори народних представників (ЗНП), Народна рада, Народний суд і Народна прокуратура, прямо підпорядковані вищому за рангом відповідному органу державного управління, що створювало вертикаль єдиної ієрархії влади. Прямим голосуванням місцевого населення обиралися тільки депутати Зборів народних представників найнижчого рівня (сільської комуні, населеного пункту міського типу або міського району). В усі органи влади вищих рівнів делегати (муніципалітети великих міст, сільські райони, повіти, округи і провінції) обиралися непрямым голосуванням на сесіях нижчих за рівнем РНП. На кожному рівні РНП обирала свою Народну раду, яка ставала керівним органом місцевої адміністрації.

У період «культурної революції» зазначені інститути були замінені «революційними комітетами», у руках яких зосереджувалися усі функції влади. Кожен «революційний комітет», до складу якого входили адміністративні кадри, представники армії і місцевого населення («народних мас»), здійснював нагляд за діяльністю всієї адміністрації відповідного рівня, керуючись указівками партійного комітету цього рівня. Подібна система, введена в дію у лютому 1967 р., проіснувала до червня 1979р., поки ВРНП не анулювала «революційні комітети» і формально не відновила в правах Збори народних представників і Народні ради, перейменовані відтоді в народні уряди.

З метою посилення демократичного характеру управління і політичної відповідальності місцевих кадрів у 1980 році було прийняте рішення здійснювати вибори представників до РНП повітового рівня шляхом таємного і прямого народного голосування.

7.2.1.3. Комуністична партія КНР. З 2002 року Генеральний секретар — Ху Дзіньтао. Керівна роль Комуністичної партії в діяльності всіх урядових і суспільних інститутів зафіксована в Конституції 1954 року і підтверджена конституційними реформами 1975,1978 і 1982 років. КПК КНР у 2007 році у своєму складі об'єднувала 73 360 000 членів. Ідеологія зснована на мпрксизмі-ленінізмі, ідеях Мо Цзедуна (маоїзмі) й теорії Ден Сяопіна. У програмних документах КПК називає себе «авангардом китайського робітничого класу, надійним захисником інтересів усього багатонаціонального народу Д°Р" жави і ядром сил, які ведуть Китай по шляху розбудови соціалізму**

КПК є центром зосередження політичної влади і політичного впливу не лише на китайське суспільство, а й за межами Китаю. Стратегічна кінцева мета КПК — реалізація комуністичного суспільного устрою.

Структура КПК і її діяльність. КПК організаційно побудована точно так само, як ВРНП і Держрада, які мають підпорядковані за рівнем однотипні структури по всій управлінській вертикалі. Вищими партійними органами є Зогальнонаціональний з'їзд партії і Центральний Комітет, який обирається з'їздом. Штаб-квартира ЦК КПК знаходиться у столиці держави - Пекіні.

Делегати на *Всеукраїнського з'їзду* обираються непрямым голосуванням на партійних з'їздах провінційного рівня. Точно так само обираються і всі інші делегати далі вниз по вертикалі - на окружних, муніципальних, міських партійних конференціях, аж до Зборів партійних осередків фабрик, сільських комун, шахт, шкіл і армійських підрозділів. На кожному рівні партійний з'їзд (конференція, збори партійної організації) обирає свій виконавчий комітет і висуває делегатів на більш високий за рівнем партійний з'їзд. Головними обов'язками партійних органів нижчої ланки є *ведення агітаційно-пропагандистської роботи, залучення у партію нових членів, зміцнення внутріпартійної і трудової дисципліни та забезпечення успішного виконання планів уряду і настанов ЦК КПК.*

Відповідно до формулювань основних партійних документів *Всеукраїнський з'їзд КПК* є «вищим керівним органом партії». З'їзди скликаються кожні п'ять років, хоча в «надзвичайних умовах» можуть відбутися достроково або бути відкладені на більш пізніший час. На *Всеукраїнський з'їзд КПК* покладене здійснення таких функцій:

а) обговорення і прийняття рішень з найважливіших партійних проблем; б) обрання Центрального Комітету партії, Центральної комісії Радників, Військової ради ЦК партії, а також Центральної Комісії з перевірки партійної дисципліни; в) заслуховування та обговорення звітів зазначених вище чотирьох партійних органів.

Центральний Комітет партії, обирається терміном на п'ять років. Останній склад ЦК КПК обраний у листопаді 2002 р. на XVI ^китайському з'їзді КПК і складається із 198 членів ЦК і 158 кандидатів у члени ЦК.

ЦК проводить у життя рішення *Всеукраїнського з'їзду КПК* і керує всією діяльністю партії в періоди між з'їздами. ЦК обирає *Політбюро, Постійний комітет Політбюро, Секретаріат і Генерального секретаря* (з 2002 року - Ху Дзіньгао). Посада Голови ЦК КПК, яку,

рік - Хуа Гофен, а з 1981 по 1982 рік - Ху Яобан, був скасований у 1982 році. У зв'язку з ліквідацією посади Голови ЦК КПК вищою посадовою особою в КПК став *Генеральний секретар*. Секретаріат ЦК КПК, який припинив своє функціонування в період «культурної революції» і відновлений у правах у 1979 році, організовує повсякденну роботу ЦК під керівництвом Політбюро і Постійного комітету Політбюро. Генеральний секретар відповідає за скликання засідань Політбюро і Постійного комітету Політбюро, керує роботою Секретаріату ЦК. Влади Політбюро ЦК КПК необмежена: всі його члени займають найвищі керівні посади у державних органах КНР.

Центральна Комісія радників була утворена в 1982 році для надання консультативної допомоги Центральному комітету. Її склад (172 чоловік) формувалася із числа вищих партійних кадрів, вік яких перевищував 70 років, а партійний стаж - 40 років. Створення комісії прискорило звільнення з високих посад старіючих партійних лідерів без шкоди для їхніх амбіцій, почуття власної гідності. До цього багато вищих партійних кадрів зберігали свої посади довічно або доти, доки не піддавалися «очищенню» з політичних мотивів. Як показала практика, свого часу інститут радників перетворився в опорний пункт консервативно налаштованих опонентів «ліберально» налаштованому Ден Сяопіну. З цієї причини у 1992 році комісія була скасована.

Навіть після утворення в 1982 році *Центральної військової ради КНР* загальне керівництво національною обороною продовжувалося здійснюватися *Партійною радою з військових справ*. На початку 90-х років XX ст. будь-які протиріччя у відносинах між цими двома органами були неможливі через повну ідентичність їхнього складу. У грудні 1978 р. на зміну Центральній комісії партійного контролю, діяльність якої була припинена у період «культурної революції», прийшла *Центральна комісія ЦК КПК з перевірки партійної дисципліни*.

7.2.1.4. Комуністичний союз молоді. КПК у масштабах усієї держави у своєму розпорядженні має допоміжну організацію, яка має назву Комуністичного союзу молоді Китаю (КСМК). КСМК складається з політично активної молоді віком від 14 до 28 років, офіційно вважається **уіколою, де широкі маси юнаків і дівчат вивчають комунізм на практиці; це помічники партії і її резерв**. У період «культурної революції» КСМК був відсунутий на другий план новою масовою організацією молоді - хунвейбінами («червоними охоронцями»), а лідер союзу Ху Яобан був репресований. У 70-ті роки XX ст., після розпуску організації хунвейбінів, діяльність КСМК і його провідна роль були відновлені.

7.2.2. Керівні органи розвідувальної спільноти КНР

Для практичної реалізації сучасних стратегічних завдань у сфері безпеки КНР відпрацьовано ефективно діючий механізм управління та реалізації як публічних, політико-дипломатичних, так і таємних заходів.

7.2.2.1. ЦК КПК (як політичний орган) і Держрада КНР (як державний орган) у межах своєї компетенції керують діяльністю розвідувальної спільноти і покладають на національні спецслужби такі спеціальні завдання: а) захист державного ладу; б) зовнішня розвідка; в) протидія діяльності іноземних розвідок; г) придушення заворушень населення проти внутрішньої політики правлячої еліти і ЦК КПК; ґ) охорона державного кордону та боротьба з контрабандою і незаконною торгівлею; д) охорона державної таємниці; е) контроль за в'їздом до країни іноземців і в'їздом громадян КНР за кордон; є) охорона та забезпечення власної безпеки представників правлячих кіл країни; ж) контррозвідувальне забезпечення урядових закладів, важливих промислових і військових об'єктів; з) підтримання в країні громадського порядку та боротьба проти організованої злочинності; и) контроль за надходженням валюти; і) податковий контроль за приватними підприємствами.

7.2.2.2. Політико-юридична комісія ЦК КПК є головним органом, який здійснює загальне керівництво і контроль за діяльністю китайських спецслужб, створена у 1983 році. До складу цієї комісії входять, зокрема, впливові посадові особи: міністр держбезпеки, міністр громадської безпеки, Генеральний прокурор, Голова Верховного Суду КНР.

Центральна військова рада КНР (як державний орган); Військова рада ЦК КПК. Центральна комісія ЦК КПК з комплексного забезпечення громадського порядку. Центральна комісія ЦК КПК з перевірки партійної дисципліни (як політичні органи) є також органами, причетними до керівництва і контролю за діяльністю розвідувальних і контррозвідувальних служб, органів громадської безпеки Китаю.

7.2.2.3. Центральна військова рада КНР є свого роду державним виконавчим органом політичного органу - Військової ради ЦК КПК: проводить у життя і доводить до безпосередніх виконавців — МДБ, МГБ, військової розвідки ДГРІУ ГШ НВАК — всі постанови.

Директиви, вказівки та інші директивно-розпорядчі документи, прийняті Військовою радою ЦК КПК.

Таким чином, Політико-юридична комісія ЦК КПК, Центральна комісія ЦК КПК із комплексного забезпечення громадського порядку, Центральна комісія ЦК КПК з перевірки партійної дисципліни, Військова рада ЦК КПК і Центральна військова рада КНР є органами загального управління і контролю за діяльністю спецслужб.

7.2.3. Виконавчі структури розвідувальної спільноти КНР

Виконавчі структури розвідувальної спільноти КНР складаються із: 1) Міністерства державної безпеки (МДБ, Служба державної розвідки та контррозвідки); 2) Міністерства громадської безпеки (МГБ); 3) Військової розвідки (ДГУ ГШ — Друге головне управління Генерального штабу); 4) Військової контррозвідки (СВБ Голов.ПУ НВАК — Служба внутрішньої безпеки Головного управління Політуправління НВАК); 5) Головного митного управління; 6) Державного управління з питань контролю за валютою; 7) Податкового управління міністерства фінансів.

7.2.3.1. Загальнодержавні виконавчі органи розвідки, контррозвідки і забезпечення громадської безпеки Китаю

7.2.3.1.1. Міністерство державної безпеки (МДБ) КНР - службу державної розвідки та контррозвідки - було створено 1 липня 1983 р. на базі оперативних управлінь, служб та відділів зі складу Міністерства громадської безпеки, котрі безпосередньо займалися питаннями державної безпеки в державі. Головний офіс МДБ розташований у районі «Західного парку» Пекіна. Бюджет МДБ на 2000 рік становив близько 3 млрд дол. США.

Нині МДБ стало головним загальнодержавним розвідувальним і контррозвідувальним органом Китаю, призначеним забезпечувати безпеку держави, сприяти її територіальній цілісності, організувати боротьбу проти внутрішніх «контрреволюційних елементів», шпигунської та підривної діяльності іноземних держав, а також добувати дані, спрямовані на сприяння успішній реалізації зовнішньої політики уряду, інтенсивному розвитку економіки, науки і техніки, зміцненню обороноздатності держави.

На нинішнє МДБ покладені такі *стратегічні завдання*: 1) здійснення Контррозвідувальних функцій на території Китаю та за його

межами; 2) забезпечення безпеки держави; 3) ведення зовнішньої розвідки, 4) захист державних інтересів у зовнішній політиці, бізнесі та

400

торгівлі; 5) збір, аналіз інформації у військовій, воєнно-політичній, військово-технічній та воєнно-економічній сферах і доведення її до вищого політичного керівництва держави; 6) охорона державного кордону; 7) забезпечення надійного збереження державної та військової таємниці; 8) контроль за діяльністю іноземців у країні; 9) припинення засобами контррозвідки діяльності іноземних розвідок, боротьба з внутрішніми ворогами; 10) зовнішньої контррозвідки: оперативний контроль за діяльністю представників державних установ та інших громадян КНР за кордоном; 11) організація і керівництво заходами контрпропагандистського забезпечення реалізації у державі та за кордоном загальнонаціональних політико-ідеологічних настанов ЦК КПК.

Крім МДБ, до державної системи розвідувальних і контррозвідувальних органів Китайської Народної Республіки нині тією чи іншою мірою належать також органи військової розвідки, Міністерство громадської безпеки та відділи внутрішньої безпеки на об'єктах економіки, а також у держустановах.

Під час створення МДБ у 1983 році до його структури ввійшли майже всі управління та інші структури колишнього «Відділу досліджень» ЦК КПК, який виконував функції зовнішньополітичної розвідки, а також оперативні підрозділи центрального апарату і територіальних органів колишнього Міністерства громадської безпеки (МГБ) КНР. Одночасно на МДБ були покладені три головні завдання, які до цього вирішувалися відповідними підрозділами Міністерства громадської безпеки (МГБ) і «Відділом досліджень»: 1) добування економічних і науково-технічних відомостей, особливо документальних даних, для сприяння інтенсивному розвитку економіки та забезпечення безпеки і обороноздатності КНР; 2) реалізація заходів щодо викриття, попередження і припинення зовнішніх ризиків, небезпек, викликів, загроз, спрямованих на порушення внутрішньої безпеки та територіальної цілісності держави; 3) боротьба зі шпигунством.

У галчяї розвідки нині МДБ вирішує такі конкретні завдання:

1) Добування політичної, економічної та науково-технічної інформації як легальним, так і нелегальним шляхом; 2) здійснення техніч-

ної розвідки у всіх напрямках; 3) проведення активних (насамперед агентурних) заходів на каналах міжнародного зв'язку КНР з іноземними державами; 4) розробка розвідувальних і контррозвідувальних органів суміжних із КНР держав та провідних центрів геополітичної сили шляхом впровадження своїх джерел в їхню агентурну мережу та

401

зав'язування з ними на пій основі оперативних ігор; 5) опрацювання і реалізація всієї отриманої розвідінформації.

У галізі контррозвідки: 1) організація загальних заходів протидії спрямуванням спецслужб іноземних держав на території КНР;

2) перехоплення поштового (ПК - перлюстрація кореспонденції), електричного, радіоелектронного та інших видів технічних каналів міжнародного зв'язку, в тому числі космічних, а також забезпечення оперативного використання отриманих результатів; 3) викриття, попередження і припинення діяльності агентури спецслужб іноземних держав; 4) здійснення контролю за діяльністю в Китаї співробітників іноземних представництв, проведення їхньої оперативної розробки;

5) організація спостереження за іноземцями, які прибувають до КНР на короткий термін; 6) проведення разом із державними та Партійними органами широкомасштабних профілактичних заходів, спрямованих на запобігання відпливу за кордон секретної інформації, в тому числі й по каналах зв'язків із співвітчизниками, шляхом обмеження контактів громадян КНР із іноземцями; 7) контррозвідувальне забезпечення Народно-визвольної армії Китаю; 8) контррозвідувальне забезпечення режимних об'єктів народного господарства та держустанов; 9) фізичне і оперативне забезпечення безпеки китайських державних та інших структур за кордоном; 10) забезпечення охорони керівників КПК і членів уряду КНР; 11) запобігання проникненню до держави «ворожої ідеології»; 12) організація контролю за настроями в різноманітних прошарках китайського суспільства (молоді, інтелігенції, студентства, нацменшин, військових тощо); 13) перевірка державних службовців на лояльність до влади та благонадійність; 14) боротьба з контрреволюційними злочинами, виявлення і припинення антиурядової діяльності різноманітних угруповань та окремих осіб; 15) разом із Міністерством громадської безпеки боротьба з негативними явищами в державі: корупцією, зловживанням владою, значними економічними злочинами.

Нині центральний апарат МДБ має дев'ять оперативних управлінь:

Перше і /праління (так зване «внутрішнє») організує розвід-

число X

увальну діяльність із території КНР та взаємодію органів розвідки з іншими оперативними підрозділами МДБ, партійними комітетами і державними установами на місцях; керує діяльністю розвідувальних підрозділів територіальних органів МДБ; здійснює контроль за дотриманням правил конспірації в розвід-

увальній роботі; відповідає за стан роботи з допоміжною агентурою, здійснює підбір кадрів серед громадян КНР та їх вербування з метою подальшої підготовки для роботи за кордоном.

Друге управління (зовнішньої розвідки) керує діяльністю силами та засобами легальних резидентур зовнішньої розвідки за кордоном, підтримує контакти з китайськими установами, виконавчими суб'єктами міжнародного і міждержавного співробітництва; забезпечує підготовку і перекидання агентів за кордон, узгоджує «піддахові* посади в дипломатичних представництвах та інших установах. Для «дахового* прикриття управлінням зазвичай використовуються посади дипломатів, кореспондентів інформаційних агентств тощо. Серед них активно використовуються посади: ІА «Сінхуа», в редакції китайських газет «Женьмінь жибао», «Бейцзин жибао», «Гуаньмі жибао*», «Джунго цін нянь бао», в англійських китайських виданнях «China Daily», «Light Daily», «Economic Daily», «Worker's Daily*».

Третє управління (зовнішньої розвідки) за функціональним призначенням аналогічне другому управлінню, але має чітко визначені географічні зони відповідальності: організує розвідувальну і контррозвідувальну роботу по Тайваню, Гонконгу та Макао.

Четверте управління (умовна назва «технологічне») забезпечує розвідувальні та контррозвідувальні операції оперативнотехнічними засобами, організує і проводить оперативнотехнічні заходи, займається перлюстрацією кореспонденції, здійснює протидію радіоелектронній розвідці, яка проводиться з позиції іноземних представництв у КНР; веде розробку нових засобів оперативної і спеціальної техніки, здійснює їхнє випробування та забезпечує ними оперативні підрозділи; розробляє засоби протидії іноземним зразкам спеціальної техніки.

П'яте управління (регіональної розвідки) організує і координує розвідувальну діяльність органів МДБ на території КНР та процес взаємодії з МГБ і УВР НВАК. Відповідає за агентурну роботу з території КНР (насамперед щодо суміжних країн): підбирає, навчає і виводить агентуру по легальних і нелегальних каналах до держав-об'єктів розвідувальних спрямувань; відповідає за надійність каналів зв'язку з китайськими агентами за кордоном, своєчасне одержання від них розвідувальної інформації і передачу її за призначенням.

Шосте управління (контррозвідка) здійснює в повному обсязі

Контрольовальні Фішки на території Китаю: координує і контролює контрольовальну діяльність всіх територіальних органів МДБ, організовує проведення крупних контрольовальних заходів у масштабі декількох провінцій силами територіальних органів МДБ; здійснює розслідування діяльності спецслужб іноземних держав та їхньої агентури на території КНР; організує оперативне спостереження, розшук, затримання, проведення обшуків та арештів за зазначеними справами.

- Сьоме управління веде оперативну розробку іноземних представництв у КНР, підбирає і оформляє на роботу обслуговуючий персонал для дипломатичних та інших іноземних представництв.
- Восьме управління здійснює інформаційно-аналітичну роботу, контролює виконання іншими підрозділами МДБ інформаційних завдань, аналізує всю інформацію, що надходить до міністерства, зокрема й відкрито, веде архів МДБ, має своїх співробітників під прикриттям у багатьох науково-дослідних установах КНР. Офіційна назва управління - Китайський інститут сучасних міжнародних відносин, що займається дослідженнями у воєнно-політичній, оборонній, економічній, соціальній сферах, а також вивчає сучасний розвиток геополітики, геоekonomіки, геостратегії, міжнародних відносин. Управління має статус найбільшого в Азії аналітичного закладу і структурно поділяється на окремі напрямки. Відповідно до характеру досліджень, географічних зон і регіонів: 1) міжнародна стратегія; 2) світова економіка; 3) США і Канада; 4) Росія і СНД; 5) Західна Європа; 6) Східна Європа; 7) Японія; 8) Держави АТР; 9) Близький Схід; 10) Африка; 11) Латинська Америка.

Управління співпрацює з такими дослідними інститутами за кордоном: інститут ім. Дж. Вашингтона інститут Далекого Сходу (РФ), інститут досліджень і аналізу (Індія), інститут стратегічних досліджень АСЕАН, форум міжнародних відносин. Азіатський форум (Японія), інститут міжнародних досліджень (Корея).

У 1982 році з метою поглиблення вивчення міжнародних відносин і міжнародної політики при управлінні створено Центр міжнародних досліджень, який прогнозує варіанти розвитку воєнно-політичної ситуації в різних регіонах світу.

"Дев'яте управління (внутрішньої безпеки та зовнішньої контррозвідки) відповідає за власну безпеку МДБ, забезпечує безпеку громадян та дипломатичних представництв та інших

установ

КНР за кордоном, включаючи фізичну охорону офіційних представництв Китаю на території іноземних держав. Крім цього, у складі управління діє бюро роботи зі студентами, які навчаються за кордоном. Головним завданням бюро є психологічна підготовка студентів перед відрядженням з метою недопущення впливу на них політичних та дисидентських рухів антикитайської спрямованості.

- *П'яте управління* (зовнішньої розвідки з питань науки та технологій) займається збором документальних даних щодо провідних новітніх технологій та добуває інформацію економічного характеру за кордоном.
- *Одинадцять управління (автоматизації)* створює та обслуговує комп'ютерні мережі МДБ; аналізує оперативну інформацію, яка отримується в результаті пошуку в мережі «Інтернет»; займається підготовкою фахівців з обслуговування та використання комп'ютерної техніки. До складу управління входить відділ, який відповідає за створення вірусних та антивірусних програм, а також забезпечує безпеку комп'ютерних мереж МДБ від несанкціонованого доступу.

Відповідно до характеру завдань підрозділів цілком закономірно можна зарахувати Перше, Друге, Третє і П'яте управління до колишнього Управління стратегічної розвідки, а решту — до колишнього Головного контррозвідувального управління.

До структури Центрального апарату МДБ входять також:

1. *Політико-адміністративні підрозділи: Управління зовнішніх зв'язків (дванадцять)*, що підтримує контакти з відповідними відділами ЦК КПК, міністерствами та відомствами КНР, а також забезпечує координацію міжнародного співробітництва з розвідками союзних та партнерських Китаю держав; *Група радників* складається із досвідчених розвідників і контррозвідників, фахівців у галузі міжнародних відносин; *Управління з адміністративних питань (чотирнадцять — фінансово-економічне)*, до завдань якого віднесені питання планування, фінансування, постачання, закупівлі оперативної техніки тощо; *Канцелярія (секретаріат)* займається загальними питаннями та діловодством.

2. *Навчально-виховні підрозділи: Політичне управління* проводить комплекс партійно-політичної роботи серед співробітників МДБ, організовує пропагандистську та агітаційну діяльність в інтересах Державної політики КНР; *Управління кадрів* відповідальне за попо

внення, розстановку, призначення на посади, професійну підготовку, навчання та виховання керівного і особового складу КДБ; *Інститут підготовки кадрів (академія управління кадрами)* забезпечує фахову підготовку агентів, яких завербовано в навчальних закладах (університетах, інститутах, коледжах), а також кадрових співробітників МДБ. Термін навчання, залежно від рівня попередньої підготовки слухача та його подальшого призначення, становить від трьох місяців до одного року; *Коледж міжнародних відносин* здійснює мовну підготовку особового складу МДБ, а також представників Міністерства закордонних справ, торговельно-економічних представництв Китаю, які призначені для роботи на * піддахових * посадах у китайських установах за кордоном.

3. *Спеціальні дослідні, пропагандистські та комунікаційні підрозділи: Інститут з питань дослідження проблем Тайваню* офіційно підпорядкований Академії гуманітарних наук Китаю, здійснює збір первинної розвідувальної інформації щодо Тайваню; *Інформаційне агентство «Сінхуа»* забезпечує збір, аналіз, розповсюдження інформації за кордоном про міжнародні та внутрішні події в Китаї. До складу агентства входить Управління міжнародної інформації, яке щоденно надає керівництву МДБ «Довідковий матеріал» (інформаційно-розвідувальне зведення), а також два рази на місяць «Довідковий матеріал з міжнародних питань» (про воєнно-політичну обстановку в світі та прогноз щодо її розвитку). Використання МДБ «піддахових» посад в агентстві «Сінхуа» дозволяє виконувати завдання стратегічної агентурної розвідки майже в усіх державах світу. Чисельність особового складу агентства — близько 5 тис. осіб. *Радіоцентр* здійснює зв'язок із закордонними агентурними апаратами. Головний трансляційний центр розташований у східній частині Пекіна. Центр використовується як органами МДБ, так і УВР НВАКта Міністерством закордонних справ КНР. Забезпечення безпеки діяльності центру та його співробітників здійснюється силами та засобами Дев'ятого управління МДБ.

З погляду на територіальну побудову організаційна структура МДБ містить у собі: *центральный апарат, провінційні, окружні, повітові й місцеві підрозділи*, зокрема н районні у великих містах. ВІД* повідно до адміністративного розподілу КНР, до МДБ входять 30 територіальних управлінь, які, будучи підзвітними центральному апарату, координують оперативну діяльність бюро держбезпеки округів, міст, повітових відділів, відділень міських

районів. Що стосується щільнос-
406

ті розміщення структурних одиниць МДБ по території Китаю, то вона цілком могла бути скопійована зі структури територіальної організації МГБ, яка існувала до 1983 року. Розвідувальні відділи територіальних органів держбезпеки курують, цілком імовірно, ті самі регіони, які були закріплені за периферійними органами «Відділу досліджень» ЦККПК.

З питань забезпечення державної безпеки, включаючи економічну безпеку держави, МДБ взаємодіє з МГБ, військовою розвідкою НВАК, митною та фінансовою службами.

7.2.3Л.2. *Міністерство громадської безпеки (МГБ) КНР* (аналог звичайного ВМС) з 1983 року сконцентроване на питаннях охорони громадського порядку і державного кордону. Зазначене Міністерство є другою за значенням ціля Міністерства державної безпеки спеціальною службою Китаю.

На МГБ КНР покладені такі завдання: 1) підтримання громадського порядку в державі; 2) облік та документування населення; 3) боротьба проти кримінальної злочинності (карний розшук); 4) боротьба з економічними злочинами; 5) охорона важливих підприємств та установ; 6) охорона та забезпечення власної безпеки представників правлячих кіл країни; 7) регулювання дорожнього руху та підтримання громадського порядку на автомобільних і залізничних шляхах; 8) контроль за вогнепальною та холодною зброєю; 9) охорона в'язниць та інших виправних закладів.

МГБ складається з управлінь, служб та відділів, головними з яких є: а) *управління*: громадського порядку; озброєної народної поліції; лісової поліції; транспортної поліції; пожежної охорони; б) *відділи*: боротьби проти злочинності (карного розшуку); боротьби проти контрабанди; криміналістики; обліку населення; іноземний (аналог нашого ОВІР); оперативно-технічної охорони держустанов і об'єктів "ром не лов ост і.

Специфічним різновидом китайських спеціальних органів є створені у всіх міністерствах, держустановах, на підприємствах *відділи внутрішньої безпеки*, підпорядковані місцевим партійним органам і МДПовідним підрозділам МДБ і МГБ.

Інструкція ЦК КПК передбачає створення таких відділів на великих і середніх промислових підприємствах, об'єктах транспорту та зв'язку, кшпїта іьного будівництва, у торговельних, фінансових.

Науково-дослідних, культурно освітніх і медичних закладах повітового, провінційного та центрального підпорядкування. Хоча відділи

407

внутрішньої безпеки не мають права на проведення процесуальних дій (обшуки, арешти, затримання, допити і т. ін.), їхня діяльність щодо проведення профілактичних заходів, спрямованих на запобігання проникненню агентів розвідок іноземних держав до підвідомчих установ, підтримання в них суворого режиму секретності, запобігання розголошенню секретних даних і втрати службових документів, відіграє істотну роль у загальній системі захисних контррозвідувальних заходів, здійснюваних у тому числі й за напрямками органів МДБ і МГБ КНР, що їх курують.

Контрольні функції за діяльністю територіальних (місцевих) органів МДБ і МГБ здійснюють *Політико-юридичні комісії при постійних комітетах місцевих зборів народних представників*. Місцем партійна та адміністративна влади також контролюють підбір і розстановку кадрів МДБ і МГБ на місцях. У системі партзакордату загальне керівництво діяльністю місцевих підрозділів спецслужб Китаю здійснюють *Другі секретарі місцевих парткомів*.

Розвідувальне співтовариство Народної визвольної армії Китаю. Особливе місце в загальнодержавній системі розвідувальних і контррозвідувальних органів Китаю займає відомче розвідувальне співтовариство військової розвідки, на якій реформа 1983 року відбилася найменше. Органи військової розвідки нині є основним джерелом військової, військово-політичної та військово-економічної інформації щодо іноземних держав світу і рівня технічного оснащення, бойової підготовки їхніх армій. За чисельністю наявних сил і засобів, за обсягом завдань, які реалізуються, військова розвідка КНР займає домінуюче положення в загальній структурі китайських спец-служб.

Аналіз діяльності та спрямованості реформування органів воєнної розвідки Китаю свідчить, що протягом 90-х років XX ст. військово-керівництво держави, враховуючи загальносвітові та регіональні тенденції в розвитку воєнно-політичної та воєнно-стратегічної обстановки, а також досвід реформування спеціальних служб інших держав, здійснювало відповідно до заходів удосконалення організаційно-штатної структури НАВАК.

7.2.3.2.1. Розпорядчо-координаційні органи військового відомства. Керування Збройними силами, іншими озброєними формуваннями та військовими спецслужбами в КНР здійснює за дорученням Політбюро ЦК КПК, Військова рада ЦК КПК і Центральна військова рада (ЦВР) КНР. ЦВР, як постійно діючий виконавчий орган Вій

Сутність інформаційно-психологічного протиборства

ської ради ЦК КПК, визначає напрямки військового будівництва, політичні та стратегічні цілі війни, військовий бюджет, вирішує комплекс інших питань, пов'язаних із введенням у державі воєнного стану, проведенням загальної чи часткової мобілізації. Голова ЦВР є Верховним головнокомандувачем Збройних сил Китаю.

Основним органом в ЦВР КНР — *Генерал ьний штаб (ГШ)*, через який здійснюється практичне управління збройними силами і військовими спецслужбами. Міністерство оборони в системі Державної Ради КНР реалізує лише настанови військово-політичного керівництва держави з технічного забезпечення розбудови Збройних сил, їх комплектування, планування, розподілу і витрат військового бюджету, координує діяльність цивільних міністерств та відомств, виробників оборонної продукції, здійснює міждержавні військові зв'язки, інші представницькі функції.

Головне політичне управління ЦК КПК (ГоловПУ) займає особливу роль у системі управлінських структур НВАК. Через його структурні підрозділи здійснюється партійно-політична робота в армії, спецслужбах і правоохоронних органах. У зв'язку з цим воно напряму пов'язане з виконанням певних функцій забезпечення безпеки особового складу армії.

На думку китайських керівників, збройні сили розвивають головні традиції НВАК, визнають абсолютну керівну роль партії, зберігають характер народної армії. ГоловПУ також відповідає за штатні призначення командирського і політичного складу НВАК, підвищення по службі, перевід на нове місце роботи. Безпосереднім виконавцем директив ГоловПУ є політуправління військових округів і родів військ, які можна порівняти з комітетами з перевірки дисципліни у цивільних органах. Організаційна структура політуправлінь ВПС, МВС та інших родів військ і підрозділів НВАК відрізняються незначно, віддзеркалюючи їхню специфіку.

До складу політуправлінь, як правило, входять:

1. *Загальні відділи*: забезпечують роботу командира та його заступника. До такого відділу входять секретаріат, адміністративне відділення, сектор листів і запитань, група з вивчення політики.

2. *Організаційні відділи*: поточне керівництво партійними справами.

3. *Відділи кадрів*: просування по службі, призначення, кадрові перестановки.

4. *Відділи пропаганди*: питання пропаганди, ідеології, масові за-^{хо}ДИ та публікації.

5. *Відділи безпеки* (Баолуеі Їи): ведуть всі питання, пов'язані з безпекою, включаючи вивчення особового складу армії, контроль за організацією фізичної охорони і безпеки керівництва НВАК та військових об'єктів.

6. *Відділи із зв'язків*: вивчення відносин КНР із Тайванем. Відділ також займається організацією політичної пропаганди проти збройних сил іноземних держав, збором інформації шляхом опитувань жителів Тайваню.

7. *Відділи роботи з масами*: встановлення і підтримання порозуміння військового складу з місцевим населенням та владою.

8. *БЮРО офіцерів у відставці та запасі*: займається проблемами офіцерів у відставці чи запасі, включаючи питання працевлаштування, отримання житла тощо.

9. *Сиди*: спільна робота з комісіями з перевірки дисципліни, прокуратурою НВАК з перевірки справ засуджених за злочини.

Виконавчі органи воєнної розвідки. Безпосередньо ж питаннями військової розвідки в китайській армії займаються відповідні виконавчі органи - *Друге головне розвідувально-інформаційне управління (ДГРІУ) або Друге головне управління (ДГУ) ГІН НВАК та Управління електронної і радіотехнічної розвідки (УЕРТР або Трете Управління) Генерального штабу Народної визвольної армії Китаю*, які здійснюють воєнно-стратегічну і організують звичайну тактичну військову розвідку через армійські розвідувальні підрозділи.

7.2.3.2.2.1. Друге головне розвідувально-інформаційне управління - ДГРІУ (за іншими джерелами - Головне розвідувальне управління) Генерального штабу НВАК є одним з найчисельніших управлінь. Начальник ДГРІУ (ДГУ) ГІШ — Головного розвідувально-інформаційного управління (Другого головного управління) Генштабу НВАК є одночасно заступником начальника Генерального штабу НВАК.

ДГУ Генштабу НВАК складається з семи основних (оперативних) управлінь, окремого управління інформації та аналізу, а також управлінь внутрішньої безпеки, архівного, таємного і політичного: 1) воєнної розвідки, 2) агентурної розвідки, 3) спеціальної розвідки, 4) прикордонної розвідки, 5) політичної розвідки, 6) інформаційне, дешифрувальне та 7) управління технічних засобів, 8) секретаріат. Оперативно ДГУ ГІШ НВАК підпорядковані розвідувальні управління ВПС, ВМС, розвідувальні управління семи військових округів і чотири гарнізонів центрального підпорядкування з усіма їх структу-

рами. Крім штатних підрозділів, ДГУ також має у своєму розпоря-

дженні низку комерційних структур, спеціальних учбових і науково-дослідних закладів.

Основними завданнями ДГУ ГШ НВАК є планування і ведення розвідки, а також добування, аналіз та обробка інформації розвідувального характеру, її своєчасне доведення до вищого військово-політичного керівництва КНР. Пріоритетними напрямками добування інформації є держави АТР, прикордонні з Китаєм держави: РФ, В'єтнам, Індія, а також СІЛА, Японія, Тайвань, Західна Європа. За обсягом розвідувальних завдань, які стоять перед ДГУ, вони розподіляються на стратегічні та оперативно-тактичні. До стратегічних завдань в інформаційному плані належать збір та систематизація даних про перспективний розвиток воєнно-політичної обстановки в окремих регіонах світу, стан оборонної (особливо ядерної та ракетної) промисловості, прогнозування основних світових тенденцій у галузі економіки та виробництва озброєнь, характеристика політичних та державних лідерів тощо. До оперативно-тактичних завдань відносяться збір повної інформації про потенційну військову загрозу. Яку спроможні створювати сусідні з КНР держави: СІЛА, Японія, Росія, Середньоазійські держави СНД, Монголія, Афганістан, В'єтнам, Індія, Республіка Корея.

До конкретних завдань ДГУ ГШ НВАК належать такі: 1) порядок ведення бойових дій видами і родами військ збройних сил, їхня чисельність, бойові можливості, дислокація частин, з'єднань та об'єднань, плани можливого розгортання безпосередньо на китайському кордоні; 2) розмір, розташування, сильні та слабкі сторони оборони іноземних адміністративно-політичних, економічних та військових об'єктів з точки зору протистояння ядерними ударами стратегічних ракетних військ НВАК (СРВ НВАК); 3) особливості рельєфу та інші географічні особливості місцевості держави; 4) способи ведення бойових дій, плани операцій початкового періоду та вірогідні першочергові цілі потенційних противників; 5) вірогідність створення воєнно-політичних і економічних союзів (угруповань) інших Держав антикитайської спрямованості, можливі наслідки цього для КНР; 6) воєнна економіка: промисловий потенціал, можливості сільськогосподарства, технологічний рівень військово-промислового комплексу і стан стратегічного резерву; 7) біографічна розвідка (збір інформації на окремих персон): на політичних, військових та державних лідерів, включаючи всі аспекти їхньої професійної діяльності, Морально-психологічні характеристики та особисту поведінку.

Структурні підрозділи ДГУ ГШ НВАК (Розвідувальні управління ВПС, ВМС, військових округів та гарнізонів центрального

підпорядкування) виконують функції основного керівного органу сил і засобів розвідки різних видів та родів збройних сил, військових округів, гарнізонів центрального підпорядкування. Основні завдання: 1) розробка планів мобілізаційного розгортання і бойового застосування частин і підрозділів військової розвідки; 2) збір та узагальнення розвідувальної інформації; 3) оперативне інформування командування; 4) контроль за бойовою та політичною підготовкою і морально-психологічним станом особового складу збройних сил КНР.

Основні користувачі інформації, яка добувається ДГУ ГШ НВАК: члени Політбюро ЦК КПК, члени Центральної військової ради КНР (ЦВР КНР).

7.2.3.2.2.1.1. Управління воєнної розвідки ДГРІУ (УВР ДГУ) ГШ НВАК (Перше управління Другого головного розвідувально-інформаційного управління Генштабу НВАК). Поряд із МДБ КНР зазначене Управління є одним із головних розвідувальних органів Китаю. Залежно від масштабності поставлених завдань військова розвідка підрозділяється на стратегічну і тактичну.

Управління воєнної розвідки у мирний час вирішує завдання збору даних щодо складу, озброєнь і мобілізаційних планів військ потенційного супротивника. В умовах війни військова розвідка є одним із основних видів розвідки. На неї покладено найбільше навантаження щодо розвідувального забезпечення бойових дій підрозділів НВАК. Військова розвідка організовується командирами і штабами всіх ступенів і ведеться в будь-якій обстановці. Сили та засоби військової розвідки підпорядковуються начальникам підрозділів розвідок видів збройних сил.

Характерно, що у період так званої «культурної революції», коли підрозділи зовнішньополітичної розвідки відчували значні труднощі в організації своєї діяльності за кордоном, УВР ДГУ не мало жодних перешкод і діяло в повному обсязі. Співробітники резидентур військової розвідки не піддавалися гонінням і працювали з підвищеним навантаженням, виконуючи всі доручення керівництва КНР. З відновленням у 70-ті роки масштабів роботи зовнішньополітичною розвідкою, яка згодом увійшла до структури МДБ Китаю, керівництво УВР ДГУ ГШ НВАК знову переорієнтувало свої «легальні*»^{тп} «нелегальні» резидентури на виконання завдань щодо одержання інформації з військово-стратегічної (геостратегічної) проблематики 412

Сутність інформаційно-психологічного протиборства

та на проведення спеціальних заходів і таємних операцій в інтересах керівництва НВАК. Його оперативні підрозділи були задіяні до розгортання широкомасштабної розвідувальної роботи за кордоном, спрямованої на одержання інформації з воєнно-стратегічних (геостратегічних), політичних (геополітичних), економічних (геоекономічних), науково-технічних та інших проблем, які необхідно враховувати під час формування ЦК, Військовою радою ЦК КПК, Центральною військовою радою і ГШ КНР програм забезпечення оборони та безпеки, а також на захист військово-технічних інтересів Китаю.

Нині оперативними співробітниками поставлені завдання вирішуватися з використанням як легальних, так і нелегальних позицій. Військові розвідники діють під прикриттям китайських офіційних державних, неурядових громадських і приватних структур.

На рівні тактичної розвідки УВР ДГУ ГШ здійснює загальне керівництво роботою *розвідувальних підрозділів родів військ та військових частин*. Таким чином, стратегічній військовій розвідці оперативно підпорядковані: 1) управління радіо- і радіотехнічної розвідки ГШ (умовна назва «3-тє управління ГШ»); 2) розвідувальне управління штабу стратегічних ракетних військ (умовна назва «2-є управління штабу другої артилерії»); 3) розвідувальне управління штабу ВПС (умовна назва «2-є управління штабу ВПС»); 4) розвідувальне управління штабу ВМС (умовна назва «2-є управління штабу ВМС»); 5) розвідувальне управління військових округів (умовна назва «2-є управління штабу ВО»); 6) розвідувальні відділи штабів ВПС військових округів (умовна назва «2-й відділ штабу ВПС ВО»); 7) розвідувальне управління флотів (умовна назва «2-є управління штабу флоту»); 8) розвідувальне відділення гарнізонів (Пекінський, Шанхайський, Тяньцзіньський); 9) розвідувальні відділи військових частин НВАК.

Воєнна розвідка НВАК взаємодіє у сфері забезпечення державної безпеки, включаючи економічну безпеку країни з іншими спеціальними службами держави, а саме: Міністерством державної безпеки, Міністерством громадської безпеки, митною та фінансовою службами.

З огляду на зазначене *основними споживачами інформації УВР ДГУ ГШ* є Військова рада ЦК КПК, Центральна військова рада КНР, Головне політичне управління НВАК, міністерство оборони, керівництво інших зацікавлених у використанні армії установ, об'єктів військово-промислового комплексу і командування армійських підрозділів Управління економіки ГШ, які уважно вивчають воєнно-політичну обстановку в іноземних державах, що становлять найбільший інтерес для Китаю.

У зв'язку з цим перед військовою розвідкою ставиться *стра-*

тегічна мета: 1. Зміцнення політичної, військової, економічної й науково-технічної могутності Китаю. 2. Забезпечення обороноздатності та безпеки держави, підвищення бойової готовності Збройних сил КНР. Слід зазначити, що пріоритетними напрямками діяльності є суміжні з КНД держави АТР, Росія, В'єтнам, Індія, СІЛА, Японія, Тайвань, а також держави Західної Європи.

Для реалізації зазначеної мети перед УВР ДГУ ГШ поставлені відповідні завдання з організації в повному обсязі розвідувальної роботи (збір розвідувальної інформації, підготовка і проведення активних оперативних заходів чи операцій безпосереднього підризу, створення розвідувальних позицій) щодо головних держав світу та найближчих сусідів.

Так, УВР ДГУ ГШ збирає *військово-політичну інформацію*, яка визначає: 1) ситуацію в керівництві іноземних держав, а також в їхніх збройних силах, взаємовідносини між ними; 2) роль армії в політичному житті, рівень підтримки армійськими колами політики уряду, певних політичних лідерів конкретної іноземної держави; 3) можливі чи наявні протиріччя між окремими воєначальниками, керівниками родів військ; 4) заходи в галузі оборонного та військового будівництва; 5) стан і перспективи розвитку військово-промислового комплексу; 6) державну чи галузеву політику у сфері розробки та виробництва нових видів озброєнь і засобів їх доставки. Тут надається перевага добуванню документальних матеріалів щодо досліджень військово-прикладного характеру, новітніх технологій, а також зразків військової техніки та зброї з метою сприяння скороченню розриву між Китаєм і головними державами світу в змаганні за лідерство.

У напрямку *збору секретних і відкритих даних безпосередньо щодо збройних сил іноземних держав* головна увага розвідників та їхньої агентури зосереджується на отриманні даних, переважно документальних, щодо: 1) геостратегії головних держав світу і найближчих сусідів; 2) стратегічних та тактичних завдань збройних сил, передбачених військовою доктриною; 3) їхньої мобілізаційної готовності, мобільності, технічної оснащеності, бойової і морально-психологічної підготовки особового складу; 4) можливих підготовчих заходів, спрямованих на здійснення агресії проти Китаю, місць дислокації інтервенціоністських сил у безпосередній близькості від КНР. 5) цілей на території Китаю, призначених противником для знищення за допомогою зброї масового враження; 6) створення належних умов для практичної реалізації протидії збройним акціям армій іноземних держав проти Китаю.

У сфері створення розвідувальних позицій зусилля військової розвідки спрямовуються на проникнення на основні військові об'єкти з метою збору даних щодо підрозділів військових баз США в Південно-Східній Азії (ПСА) та Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (АТР), щодо військових приготувань держав НАТО, Японії, Південної Кореї, Тайваню, республік СНД, Індії, В'єтнаму, М'янму, Монголії, Афганістану та інших держав зі спільним із КНР кордоном, від яких можуть надходити реальні чи потенційні ризики, небезпеки, виклики чи загрози безпеці та обороні Китаю.

Розвідувальні операції щодо добування документальних даних стосовно технологій здійснюються відповідно до потреб НВАК і ВПК Китаю, з представниками яких УВР ДГУ підтримує постійні тісні контакти. В американських відкритих публікаціях нерідко наводяться приклади успішного агентурного проникнення китайської розвідки до структур ЦРУ та інших важливих об'єктів США, спроб здобути документацію щодо літака F-1, зразків протитанкових та інших ракет, мікрокомп'ютерів.

Китай активно вивчає процеси у міждержавних відносинах у рамках СНД. Збирає інформацію про діяльність західних спецслужб, які прагнуть не прогавити можливі об'єднувачі тенденції серед республік колишнього СРСР на новій основі, військової та економічної реінтеграції чи процеси загострення протиріч. Керівництво Китаю продовжує спрямовувати зусилля розвідки на інформаційне забезпечення питань регіональної безпеки, які безпосередньо зачіпають внутрішню стабільність Китаю.

Використовуючи відомі труднощі у військово-промисловому комплексі України, пов'язані з реформуванням, переформуванням і приватизацією багатьох його підприємств, китайська розвідка прагне дібратися до найбільш важливих об'єктів ВПК, науково-дослідних інститутів, лабораторій, які займаються чи займалися раніше розробкою певних закритих тем, зокрема в галузі ракетно-літакобудування, створення атомних підводних човнів, засобів доставки на орбіту космічної техніки. Для цієї мети використовуються контакти китайських учених, військових експертів, бізнесменів із носіями інформації українського, російського, беларуського, інших військово-промислових комплексів держав СНД, зацікавленими в збуті своєї продукції. Займаючись збором даних щодо військової та економічної реінтеграції держав СНД, УВР ГШ НВАК цікавиться даними стосовно керівного та особового складу збройних сил держав,

об'єктів розвідувальних інтересів. До кола інтересів включаються всі

аспекти їхньої не лише фахової підготовки та перспектив кар'єри, а й особистого життя.

Добута військовою розвідкою політична інформація використовується китайським урядом під час розробки військової стратегії, стратегічних і поточних завдань зовнішньої політики КНР у напрямку підвищення ефективності оборонного будівництва.

7.2.3.2.2.1.2. Третє Управління УВР ДГУ ГШ НВАК (стратегічної розвідки) організовує роботу співробітників військових місій, аташатів (ВАТ) при посольствах КНР, відповідає за підготовку й оперативне керівництво органами агентурної розвідки, яку здійснюють резидентури за кордоном, а також підготовку офіцерів НВАК для роботи в іноземних державах. Чисельність - понад 450 співробітників. Управління поділяється на декілька відділів за географічним принципом. Протягом 1996-2000 років кількість регіональних відділів збільшилася з 4 до 9, а апарат військових аташе - з 65 до 91. До його складу входять відділи по державах: Східної Європи, СНД, Азії, Африки, США і Канади, АТР, Близького і Середнього Сходу, Латинської Америки, Західної Європи; відділ інформації та аналізу - відповідає за обробку розвідувальної інформації, добутої апаратами військових аташе.

На військові аташати при посольствах КНР покладені завдання щодо: 1) проникнення до основних військових об'єктів, вербування агентури; 2) збору секретної інформації щодо армійських підрозділів, їхнього озброєння у цікавих для КНР державах; 3) одержання зразків військової техніки, зброї, боєприпасів та спорядження.

Поряд із цим апарати ВАТ КНР активно використовують свої офіційні можливості для одержання й опрацювання конфіденційної (обмеженого широкого поширення) та відкритої інформації. Військові дипломати-розвідники відвідують навчання, маневри, паради військ, ведуть візуальну розвідку під час розвідувальних поїздок по країні, опрацьовують різноманітного роду періодичні видання, наукову і фахову літературу з військових питань, іноземні часописи і газети. Співробітники ВАТ КНР постійно зустрічаються з представниками генштабів, міністерств оборони, різноманітних родів військ держави перебування.

7.2.3.2.2.1.3. Дослідні управління. У структурі УВР ДГУ ГШ створено *Четверте, П'яте, Шосте управління*, які належать до категорії «дослідних». На них покладено завдання первинної розвідки, оцінки і аналізу, підготовки експертних висновків щодо обставинки на конкретних розвідувальних об'єктах, в окремих державах і регіонах світу.

У структурі УВР ДГУ ГШ існує також *Спеціальний аналітичний відділ*, який займається загальною розвідувальною оцінкою і аналізом інформації, яка надходить з усіх наявних у розвідки джерел: оперативних співробітників, агентури, технічних засобів, ЗМІ тощо. З урахуванням усіх наявних даних робляться попередні висновки і прогнози щодо тенденцій розвитку оперативної обстановки у світі загалом та окремих найбільш важливих для реалізації поточної політики керівництва держави та її вплив на стратегію національного розвитку Китаю.

Зазначені вище підрозділи щодня подають підготовлену на базі отриманих військовою розвідкою матеріалів доповідні записки: *«Оперативна розвідувальна інформація щодо основних подій за минулу добу»*, а також тижневих і місячних подій: *«Розвідувальний бюлетень»*, *«Тематична довідка щодо актуальних воєнно-політичних та військово-технічних подій»*. Відпрацьована інформація направляється всім членам Політбюро ЦК КПК, Військової ради ЦК КПК, Центральної військової ради КНР, керівникам Генштабу НВАК і МО, прем'єру держради КНР, командувачам військових округів (тижневі і місячні). З урахуванням наявності в цих доповідних записках секретних даних доступ до них обмежений.

Спеціальний аналітичний відділ працює в тісному контакті з *Пекинським інститутом стратегічних досліджень* (*Beijing Guo Zhanlue Yanjiusuo*), відомим також як *Асоціація міжнародних стратегічних досліджень* (*Beijing Guoji Zhanlue Xuehui*). Зазначений інститут зараховує себе до академічних дослідних установ, покликаних вивчати стратегічні міжнародні проблеми, пов'язані із забезпеченням національної безпеки КНР і миру в усьому світі. Він забезпечує академічний обмін із закордонними дослідними установами, організаціями та навчальними закладами. Інститут офіційно не належить до Генштабу НВАК. Проте майже всі його співробітники є кадровими офіцерами або колишніми військовослужбовцями, які половину свого часу проїдять в УВР ДГУ ГШ. Зазначене так зване «вікно» використовується Управлінням для збору інформації та розробки іноземців.

Головною метою інституту є встановлення контактів з іноземними установами та фахівцями з проблем стратегічної та національної безпеки, які цікавлять розвідку. Від імені інституту організують-

417
ся запрошення військових делегацій провідних держав світу. Проводяться міжнародні симпозиуми, конференції з воєнних питань та безпеки, а також підтримуються контакти з іноземними установами відповідного профілю. Так, під дахом інституту здійснюється обмін

делегациями між високопоставленими представниками японської і китайської армій.

Інститут обмінюється інформацією з *Академією військових наук та Асоціацією військових наук*, які під керівництвом Військової ради ЦК КПК займаються вивченням і аналізом військових доктрин, стратегії та тактики головних держав світу. Вони фактично є мозковими центрами Військової ради ЦК КПК, Центральної військової ради КНР і Генштабу НВАК. В Академії та Асоціації працюють колишні та діючі кадрові офіцери НВАК, які мають досвід роботи за кордоном, зокрема як військові аташе. Відомо, що відділ дослідження закордонних військових проблем Академії має у своєму складі секції, які займаються США, Японією, державами Західної та Східної Європи, СНД і Азіатсько-Тихоокеанського регіону.

Крім того, один раз на 10 днів видається спеціальний випуск «*Waishan Popai*» (огляд подій в іноземних арміях), який розсилається від вищого керівного складу НВАК до командирів дивізії. Щомісячним виданням інституту є журнал «*Міжнародні стратегічні дослідження*» (китайською і англійською мовами).

7.2.3-2.2.1.4. Сьомий відділ з науково-технічної розвідки УВР ДГУ ГШ займається збором науково-технічної інформації, створює передумови для одержання науково-технічних документальних матеріалів з технології та розробки нових моделей, а також безпосередньо самих зразків зброї і військової техніки. Перед відділом стоїть завдання збору даних щодо бойових можливостей, вогневої міці та конструктивних особливостей військової техніки потенційного супротивника.

Співробітники відділу спрямовують свої зусилля на збір даних щодо роботи потенційних супротивників над удосконалюванням хімічної, біологічної та іншої зброї масового ураження. Особлива увага приділяється збору даних щодо новітніх розробок і технологій у ядерній сфері, удосконалення засобів доставки зброї масового ураження, систем протиракетної оборони (ПРО), технічних даних наявних на озброєнні ракет протиповітряної та протигичовневої оборони.

Відділ активно взаємодіє також із Комітетом з оборонної науки, техніки і промисловості (КОНТП).

За висновками американських експертів, наявність двох комп'ютерних центрів свідчить про наміри УВР ДГУ ГШ розширити можливості збору розвідувальної інформації з використанням електронної техніки.

7.2.3.2.2.2. Управління електронної та радіотехнічної розвідки ГШ НВАК (УЕРТР) є єдиною структурою військової розвідки КНР, на яку покладається завдання в проведення радіоелектронної розвідки. У зв'язку з підвищенням значення для керівництва Генерального штабу УЕРТР було виділено із ДГРІУ ГШ в самостійне 3-тє Управління ГШ НВАК. Зазначене управління складається з відділів: радіорозвідки, радіотехнічної розвідки, космічної розвідки, розвідки ва каналах радіорелейних і провідних ліній зв'язку, радіоелектронної боротьби, дешифрувального та інформаційного.

Розвідувальні завдання щодо добування інформації виконуються окремими спеціальними радіотехнічними частинами та підрозділами УЕРТР, а також за допомогою кораблів космічного спостереження типу «Яи» («Океан») за бортовим номером 02, «Бейхай* - 102, «Ші- янь* - 03, «Сяняихун» - 09 і 10. Для ведення космічної розвідки також використовуються штатні співробітники та перемінний склад ДГУ - співробітники центрів космічного спостереження та обробки даних: Цзюцюанського (провінція Ганьсу), Січуанського (провінція Сичуань) і Тайюанського (провінція Шансі).

7.2.3.2.2.3. Управління внутрішньої безпеки Головного політичного управління НВАК (УВБ ГоловПУ НВАК) частково виконує функції військової контррозвідки. Зокрема, це управління поряд із політико-виховними функціями вирішує завдання: 1) розшуку агентури іноземних спецслужб серед військовослужбовців і службовців за вільним наймом НВАК; 2) профілактичної роботи з метою підтримання в належному стані режиму таємності та запобігання втрат «критичних документів в армії.

Відповідно до розпорядчих документів, до завдань відділів безпеки політичних управлінь військових частин і з'єднань, підпорядкованих Управлінню внутрішньої безпеки ГоловПУ НВАК, входить «яільна робота з підрозділами МДБ щодо викриття, попередження і припинення діяльності агентури розвідок іноземних держав, а також так званих «контрреволюційних» елементів серед особового складу армії та службовців за вільним наймом. Участь цих підрозділів у забезпеченні безпеки армії має, як правило, допоміжний профілактичний характер.

Безпосередня розробка з використанням агентури та інших оперативних засобів осіб, підозрюваних у зв'язках з іноземними спецслужбами або тих, які скоїли злочин із халатності в роботі з секретними документами або порушили режим таємності, а також тих, які займаються «контрреволюційною» та іншою антидержавною діяльністю, ведеться оперативними підрозділами контррозвідки МДБ КНР. У разі необхідності вони можуть залучати до своїх заходів і можливості відомчої військової контррозвідки - УВБ Головного Штабу.

7.2.4. Організаційно-правові аспекти системи безпеки Китаю у сфері сучасного інформаційно-психологічного протидіяння

У зазначеній оперативній обстановці керівництво КНР здійснює комплекс заходів, спрямованих на підвищення інформаційної безпеки країни та підготовку до можливої інформаційно-психологічної війни. Для вирішення цих завдань здійснюється реорганізація урядових структур, проводиться переоснащення збройних сил і розробляються принципи інтеграції інформаційної інфраструктури Китаю у світові системи.

КНР має намір розширювати міжнародне співробітництво з метою максимального прискорення процесу інформатизації держави, розвитку телекомунікаційної інфраструктури, усіх видів зв'язку, продовження реалізації космічних проектів. При цьому китайське керівництво планує використовувати ефективний механізм залучення передових закордонних технологій, створений під час проведення політики реформ і «відкритості». В електронній промисловості Китаю вже нараховується 660 спільних підприємств, обсяг іноземних інвестицій в які становить 7 млрд дол.

З 1996 року при Держраді КНР діє *Комісія з питань інформатизації* у складі провідних експертів із 20 державних органів Китаю, її головною функцією є визначення і підтримка найбільш важливих напрямків розвитку інформаційної техніки.

У рамках реорганізації державних структур у березні 1998 р. прийнято рішення про утворення *Міністерства інформаційної промисловості* шляхом злиття міністерств електроніки, поштового зв'язку і комунікацій. Одним із основних завдань нового відомства є вирішення проблем інформаційної безпеки КНР.

Командування Народно-визвольної армії Китаю (НВАК) визнає заходи підготовки до ведення інформаційної війни як головну

тенденцію в реформуванні китайських збройних сил. Роблячи ставку на переоснащення збройних сил сучасними видами озброєнь, включаючи новітні засоби радіоелектронної боротьби та інформаційної протидії, а також системами командування, управління, зв'язку і розвідки, керівництво КНР прийняло рішення до 2010 року скоротити чисельність збройних сил на 500 тис. осіб. На передбачуваних театрах воєнних дій будуть обладнані інформаційні мережі з відповідним набором баз даних. Експериментальна модель подібної мережі обговорювалася у 1996 році на Третій всекитайській нараді працівників системи військової інформації. Для підтримки військових об'єднань створені бази даних, які містять більш 1 500 типових документів.

З 1996 року функціонує організований урядом КНР *Центр військових стратегічних досліджень*, який розглядає, зокрема, питання ведення інформаційних воєн, оцінює ефективність засобів інформаційного ураження і розробляє рекомендації з протидії можливим загрозам китайському суспільству.

У 1997 році *Центральна військова рада КНР* затвердила документ під назвою «Розширення міжнародного обміну у сфері військової електронної техніки і технологій та нарощування військових ресурсів Китаю». Відповідно до поставлених завдань планується розпочати кампанію за співробітництво з іноземними фірмами з метою залучення до Китаю закордонних технологій військового призначення для оснащення НВА КНР.

Проводячи політику широкої інтеграції у світові інформаційні системи, уряд КНР при цьому наполягає на необхідності перегляду тенденцій створення та удосконалення глобальних високошвидкісних мереж, здатних, на його думку, у нинішніх умовах породжувати конфлікти в міжнародних відносинах і нести загрозу підризу національних суверенітетів великої групи держав, зокрема Китаю. У цьому зв'язку невідкладним завданням є розробка міжнародного механізму, норм і правил інформаційного обміну, які виключають прояв мережного домінування. При цьому фахівці вважають, що Китаю необхідно очолити боротьбу більшості країн, що розвиваються, у тому числі членів «Руху неприєднання», за «справедливий інформаційний порядок».

За оцінками китайських експертів, установлення такого інформаційного обміну можливе лише за умови дотримання принципів рівності суверенітетів, відповідності інтересам більшості держав світу, усунення диктату однієї чи низки провідних індустріальних держав, які використовують для цього свої економічні та

технологічні переваги.

421

Для країн, що розвиваються, зазначають китайські аналітики, необмежена інформаційна свобода поряд з одержанням певних дивідендів у сфері торгівлі несе загрозу негативного соціально-політичного і культурного впливу на них. Відзначається, що принципи, на яких нині ґрунтується створення глобальної високошвидкісної мережі провідних Західних держав, не відповідають вимогам безпеки більшості держав світу.

Швидке збільшення в КНР числа користувачів глобальної мережі Інтернет ставить перед керівництвом держави проблему збереження на колишньому рівні його контролюючих і регулюючих функцій, оскільки в міру розширення в КНР телекомунікаційної інфраструктури зростає число організацій і приватних осіб, у тому числі іноземних, які одержують можливість впливати на процес формування суспільної думки та спонукати до дій, спрямованих на зміну соціально-політичного ладу в державі.

Серед основних завдань, що потребують вирішення Китаєм у процесі інтегрування у глобальні системи, фахівці виділяють захист інтелектуальної власності, а також блокування доступу до закордонної інформації, яка нав'язує, на їхню думку, неприйнятний для китайців спосіб життя, який підриває національні культурні традиції та морально-етичні норми. Крім того, вважається необхідним вжиття ефективних заходів щодо обмеження поширення в комп'ютерних мережах даних про діяльність урядових структур, а також розробка жорсткої системи правил, які регламентують доступ різних організацій та відомств до закордонних джерел.

Нинішня *Комісія у справах Інформатизації при Держраді КНР* формує нове положення, яке регулюватиме діяльність національних структур, підключених до закордонних комп'ютерних мереж, і здійснюватиме більш жорсткі заходи державного контролю за цими процесами. Новими правилами, зокрема, передбачається обов'язкове ліцензування цієї діяльності з вказуванням кожним із китайських абонентів її конкретних цілей і змісту, а також системних адрес їх закордонних партнерів.

Створюючи національну систему інформаційної безпеки, Китай критично поставився до американського варіанту, взятого за основу деякими державами. Заходи підготовки до інформаційних воєн, які розпочинаються в КНР, відображають власну стратегію, яка враховує особливості функціонування китайського суспільства і необхідність протидії інформаційній експансії США.

Література до розділу 7

1. *Bzezinski Z.* Out of Control: Global Turmoil on the Eve of Twenty-first Century. - N.Y. - 1993. - P. X. (З. Бжезинський. Поза контролем. Нью-Йорк, 1993).
2. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / Пер. О. Ю. Уральской. - М.: Междунар. отношения, 1998. - 223 с.
3. *Бжезинский З.* Геостратегия для Евразии // Независимая газета. - 1997. - 24 окт.
4. *Волкогонов Д.А.* Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. — 2-е изд. доп. - М.: Воениздат, 1984. - 320 с.
5. *Косирев Д.* Китайская дилемма Америки. Азиатская политика Билла Клинтона не устраивает многих в Вашингтоне // Независимая газета. - 1997. - 21 мар.
6. *Кузьменко А. М.* Глобалізація, національні духовні цінності, таємні операції спецслужб // Юридичний журнал. - 2006. - № 5. - <www.justinian.com.ua>.
7. *Кузьменко А. М.* Держава як суб'єкт розвідувальної діяльності // Юридичний журнал. - 2007. - № 4. - <www.justinian.com.ua>.
8. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 1. Гносеологічні корені та антологія проблеми, доктринальний підхід Сполучених Штатів Америки) // Юридичний журнал. - 2007. - № 5. - <www.justinian.com.ua>.
9. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 3. Доктринальні підходи Китайської Народної Республіки та Республіки Індія. Частина 4. Доктринальні підходи Ісламської Республіки Пакистан та радикальних мусульманських рухів) // Юридичний журнал. - 2007. - № 7-8. - <www.justinian.com.ua>.
10. *Кузьменко А. М.* Особливості доктринальних основ розвідувальної стратегії і тактики США, суб'єкта розвідувальної діяльності в статусі «єдиної світової супердержави» // Юридичний журнал. — 2008. - № 4. - <www.justinian.com.ua>.
11. *Кузьменко А. М.* Особливості формування розвідувальних технологій в епоху глобалізації // Юридичний журнал. - 2006. - № 7. - <www.justinian.com.ua>.
12. *Кузьменко А. М.* Сучасні оперативні технології прихованого вигідного впливу іноземної політичної розвідки на соціально-політичне життя суспільства та свідомість окремої особистості //

- Юридичний журнал. - 2008. - № 8. - <www.justinian.com.ua>.
13. *Маначинський О., Пронкін С.* Военно-політична обстановка у світі й суміжно-прилеглих з Україною державах: оцінка та прогноз: Наукова доповідь. - К.: НІСД, 1995. - С. 39.
14. *Манойло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б.* Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. - 2-е изд., стереотип. - М.: Горячая линия. Телеком, 2006. - 541 с.
15. *Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В.* Соціально-правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник / За ред. В. В. Остроухова. - К.: Росава, 2007. - 495 с.
16. *Петрик В. М., Остроухов В. В., Штоквиш А. А.* Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации: Учебное пособие / Под ред. В. В. Остроухова. - К., 2008. - 544 с.
17. *Руткевич М.*, член-корреспондент РАН, стаття о конфликтологии // Вестник Российской АН. - 1994. - Т. 64. - С. 479-489.
18. *Самбутян Ю.* Китай стремится в «высшую лигу». Самая большая армия мира осваивает современную военную технологию // Независимое военное обозрение. - 2000. - 36. - С. 3.
19. *Соколовський М.* США і Китай — гра тільки починається // Дзеркало тижня. - № 16(340). - 2001. - 21 квіт. - С. 5.
20. Спеціальні служби іноземних держав // www.agentura.ru
21. easttime.ru
22. <http://www.gov.cn/>
23. <http://russian.cpc.people.com.cn/>

ЧАСТИНА 3 ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО- ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

РОЗДІЛ 1 ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА

НЕУРЯДОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ЗАСІБ ВПЛИВУ НА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ

1.1. Характеристика інформаційного впливу через ЗМІ

В епоху процесів глобалізації засоби масової інформації впевнено посіли чільне місце серед засобів комунікації. Сама глобалізація як явище не була б можливою без діяльності сучасних електронних засобів комунікації та мас-медіа, які охоплюють усю планету.

ЗМІ відіграють чи не найголовнішу роль у сучасному політичному житті більшості держав. Вони виступають основним суб'єктом формування в суспільстві громадської думки про події та явища, що відбуваються в світі та в кожній окремо взятій країні. При цьому спостерігається зворотна закономірність: чим більш розвинутою є інформаційна мережа держави, тим менше залишається можливостей для використання інформації на користь якогось одного суб'єкта, і навпаки — при менш розвинутій мережі існує більше можливостей для її монополізації та подачі інформації у спотвореному або неповному вигляді.

Разом з тим проведене узагальнення вітчизняного досвіду свідчить про те, що в останні роки засоби масової інформації швидше були зняттям політичної й економічної боротьби, аніж об'єктивно висвітлювали факти. Вони стали основною ареною, на якій розгортаються баталії між економічними й бюрократичними кланами, різноманітні сюжети про які добре продаються й користуються попитом. Вітчизняна ділова еліта усвідомила могутність ЗМІ, а також те, що політична рентабельність серйозних вкладень у них може мати корисні економічні наслідки.

З огляду на це недостатня увага з боку органів державної влади, громадських організацій і журналістів до проблем недостатнього правового врегулювання статусу ЗМІ, їх тотальної комерціалізації та монополізації, диктату власників ЗМІ та неефективного впливу на їх редакційну політику з боку держави може призвести до ситуації, коли маніпулювання суспільною свідомістю стане основною функцією вітчизняних засобів масової інформації. В такому випадку ЗМІ можуть стати зняттями масової пропаганди й агітації, за допомогою яких ті чи інші особи або групи осіб будуть формувати громадську думку, тобто інструментом боротьби між ними. В свою чергу, це викличе істотну деформацію демократичної системи суспільства, наслідком якої стане подальше розростання низки негативних явищ - тіньової економіки, організованої злочинності, корупції, встановлення влади «сильної руки», виникнення інформаційної залежності від іноземних суб'єктів тощо через брак у вітчизняних ЗМІ повної та об'єктивної інформації.

В умовах існування альтернативних каналів інформації сучасні ЗМІ повинні мати приблизно однаковий потенціал впливу на громадськість (популярність, рівень довіри тощо). У такому випадку не буде мати значення кількість іноземних інформаційних компаній, які працюють на території держави, - їх вплив буде адекватно врівноважений діяльністю вітчизняних. І навпаки, при малопотужних вітчизняних інформаційних ресурсах існує можливість повної інформаційної ізоляції цілих регіонів чи навіть держав завдяки діяльності іноземних ЗМІ.

Найчастіше правом висвітлення подій для світової громадськості володіють американська СКГ\ та британська ВПС (вторгнення військ США у Панаму в грудні 1989 р. — січні 1990 р., операція багатонаціональних сил «Буря в пустелі*» в Кувейті та Іраку в 1991 році, вторгнення військ США на Гаїті у 1994 році, операції сил 11 АТО проти Югославії в 1999 році, Афганістану в 2001 році та Іраку в 2003 році)-

Під час Оксамитової революції в листопаді 2003 р. у Грузії події у Тбілісі були під постійною увагою грузинських та (що відіграло особливу роль) закордонних ЗМІ. Так, 22 листопада 2003 р., у день, коли було силою захоплено Парламент Грузії, американська телекомпанія вела прямий п'ятигодинний репортаж з місця подій.

Слід врахувати, що Грузія не володіє власними потужними рейтинговими ЗМІ, які могли б скласти конкуренцію світовим медіа-гігантам. Тому така прискіплива увага світової спільноти до перетворень на Північному Кавказі мала подвійне значення.

З одного боку, вона була фактором, що дозволив уникнути кровопролиття: опозиційні сили відчували зовнішню підтримку, оскільки кожен їх крок фіксувався на плівку, а захисники президента Шевард- нвдзе також не наважилися вдатися до силових засобів, оскільки це могло бути розцінено як розправа над неозброєним народом, тобто як злочин. При цьому всі учасники подій чудово пам'ятали судовий процес над Слободаном Мілошевичем у Гаазі, якого було звинувачено у злочинах проти людства.

З іншого боку, чи не були події у Грузії хрестоматійним прикладом проведення спеціальної інформаційної операції із широким застосуванням можливостей ЗМІ та щедро фінансованих із-за кордону неурядових організацій? Сьогодні можемо будувати будь-які версії, але в будь-якому випадку маємо яскравий приклад наслідків недорозвиненості інформаційного простору держави.

Погодимось із точкою зору, що існуючі у суспільстві соціальні норми, прагнення, потреби і громадська думка значною мірою формуються ЗМІ. Телебачення, радіо, Інтернет тощо, вступивши у комунікативні зв'язки із споживачами своєї продукції, зблизили усіх жителів одного «глобального селища» можливістю не тільки краще пізнавати одне одного, але й інформувати про одні й ті ж теми приблизно в один і той самий час. Цей процес має одну характерну особливість: комунікація має односторонній характер, тобто характер інформування. Ми маємо право довіряти або не довіряти отриманій інформації, але вступити у дискусію з телевізором чи газетою не можемо з тієї ж причини, з якої не говоримо з троллейбусом. Колонка «листи читачів» не виправляє зазначеного недоліку, оскільки у дискусію вступає лише мізерна частина споживачів інформації, а нецільність публікування усіх листів надає можливість редакторам вибирати із маси листів лише ті, які відповідають поглядам ЗМІ.

Усі споживачі інформації через ЗМІ індивідуально обробляють однакові факти. Однак специфікою сучасних ЗМІ (а особливо най-

.....і :

більш поширених та ефективних з них — телебачення та радіомовлення) є те, що інформаційні повідомлення передаються не у вигляді власне фактів, а як готові твердження, висновки, аналітичні матеріали. Споживач позбавлений можливості вести дискусію з «опонентом, і найчастіше сприймає на віру якісно підготовлений матеріал від авторитетних джерел. Обговорення не є публічним у комунікаційному (не юридичному) розумінні - споживачі отримують інформацію особисто.

Тому це односторонній діалог: ЗМІ переконують. Як хрестоматійний приклад можна навести ситуацію, коли у 30-х роках ХХ ст. у Лондоні та Нью-Йорку вперше пустили в ефір радіопостановку «Війни світів» Герберта Уелса. Серед населення цих міст почалася паніка, спричинена уявним нашествям марсіан.

Таким чином, розуму, досвіду та мудрості однієї особи протистоять колектив спеціально навчених фахівців ЗМІ, ретельно підібраних експертів, аналітиків. При цьому основну масу відомостей, які становлять досвід особи, у світі час було отримано не безпосередньо, а через ті самі ЗМІ. У результаті відбувається уніфікація та колективізація процесу мислення та виникає феномен «колективної солідарності», коли йдеться про схвалення чи осуд певних подій у суспільстві.

Приклад: у травні 2005 р. величезна хвиля насильства та стихійних протестів сколихнула мусульманський світ. За офіційними даними (які просочилися в пресу після американської цензури), тільки в Афганістані під час придушення заворушень загинуло 15 і отримало поранення більше 70-ти чоловік. Рухійною силою масових заворушень виявилася інформація, надрукована у британському журналі «Ке\У8\Уеек», що на американській військовій базі Гуантонамо Бей (місце ув'язнення осіб, пов'язаних із діяльністю «Аль Каїди») траплялися випадки наруги над священним для правовірних Кораном.

Вплив ЗМІ може мати короткостроковий та довгостроковий характер. Реакція на конкретне повідомлення, новину, подію є швидкоплинною. Комплексний та постійний вплив різноманітних каналів інформації зачіпає глибинні пласти громадської та людської свідомості.

Глобальні ЗМІ формують універсальну, глобальну систему цінностей. Для суспільства, що розвивається, побудова, підтримка та захист символічної системи є одним з основних завдань. Якщо руйнується символічна система, то суспільство різко змінює традиційні

схеми поведінки, що може мати непередбачувані наслідки. Під загрозою можуть виявитися символи, які формують із суспільства націю, народ.

Деструктивний вплив на існуючу в суспільстві систему цінностей (символьну систему) здійснюється насамперед згідно з інформації та ЗМІ як універсальних каналів її передачі. Ключову роль у руйнуванні християнських цінностей української культури відіграє популяризація насильства, жорстокості та розпусти. Інша справа, що зі схожими проблемами зіткнулися, в першу чергу, країни західної демократії. Зазначену тенденцію можемо розглядати як небажану, але невід'ємну складову лібералізації. Тому говорити, що це цілеспрямований вплив саме західних спецслужб (чи якихось інших) не доводиться.

Відсутність належних моральних стандартів зумовлює також широке використання «компромату» як засобу привернення уваги завдяки існуючій психологічній схильності особи до підглядання. Слово «компрогат» утворене поєднанням двох слів «компрометуючий» і «матеріал». У свою чергу дієслово «компрометувати» запозичене з французької й означає: виставляти кого-небудь у невігідному світлі перед третіми особами.

Беручи до уваги, що компрогат - це насамперед інформація, можна дійти висновку, що його використання буде поширюватися, адже розвиток технології збільшує можливості одержання і поширення інформації. Чи можна було б 50 років тому виготовити компрогат у вигляді записів М. Мельниченка чи відеокасети про генерального прокурора Російської Федерації Ю. Скуратова й продемонструвати її для такої величезної аудиторії?

Стверджувати, що ЗМІ мають необмежені можливості прямого формування громадської думки, безпосереднього визначення, наприклад, результатів голосування, буде неправильно. Але незаперечним є той факт, що саме ЗМІ визначають, що є *найактуальнішим на сьогодні*. Актуальність у ринкових відносинах визначає попит, у політиці - рейтинг. При цьому рейтинг має набагато більшу залежність від висвітлення у ЗМІ, аніж від внесення змін у передвиборні програми.

Як свідчать психологічні дослідження, середньостатистична людина може зосередити свою увагу на 5—7 темах обговорення (сюжетах випусків новин). Саме ці теми і формують актуальний на сьогодні порядок денний (так звану *«agenda»*). Власне за включення певної теми в порядок денний і йде боротьба у сучасних ЗМІ.

Так, у квітні 2005 р. телекрани облетіла звістка про спробу зареєструвати в Україні Ісламську партію визволення (арабською «Хізб-Ут-Тахрір»), яка ставить за мету сприяння повернення мусульман

До ісламського способу життя через джихад. Цікавим є той факт, що Прихильників цієї партії в Україні значно менше, ніж журналістів,

429

які зібралися в Сімферополі на прес-конференції з нагоди відмови в реєстрації зазначеної політичної сили (в багатьох країнах ця партія заборонена як екстремістська). Новина мала справді сенсаційний характер і на неї «клонули» не тільки регіональні, але й загальнонаціональні ЗМІ. Звідси можемо зробити висновок про те, що вся тягання з реєстрацією була від початку задумана як інформаційна акція, спрямована на поступове нагнітання міжнаціональних та міжрелігійних протиріч у Криму.

Безумовно, що як пропаганда, так і ПР використовують як основний інструмент донесення інформації саме ЗМІ. Завдяки цьому останні стали ідеальним засобом для проведення *інформаційно-психологічного впливу*, який полягає в цілеспрямованому створенні та поширенні спеціально відібраної інформації, що позитивно або негативно впливає на функціонування та розвиток суспільства, психіку й поведінку окремих осіб, політичної еліти та населення загалом, з метою досягнення політичних, воєнних або інших переваг.

Можемо констатувати, ЗМІ є не просто суб'єктами впливу на масову свідомість, але й інструментом, за допомогою якого здійснюється безпосереднє її формування. Формуючи в такий спосіб нові, часто відірвані від життя міфи та стереотипи, ЗМІ створюють свою реальність. При цьому, оскільки така реальність сприймається мільйонами чи навіть мільярдами споживачів одночасно, саме вона стає такою, що заслуговує на довіру.

Саме тому засоби масової інформації функціонально найбільш підходять на роль інформаційної зброї.

Зазначимо, що під час висвітлення певної події зовсім не обов'язково, щоб інформація переконала відразу переважну кількість громадян. Як свідчать проведені західними дослідниками дослідження, сприйняття інформації лише 10 % культурного прошарку населення означає «вихід» на все суспільство. Еліта суспільства в такому випадку виступає своєрідними «лідерами поглядів», які надалі формують громадську думку.

Що забезпечує отримання інформації зазначеними 10 %? Безумовно, це сучасні ЗМІ, без яких уявити сучасне життя просто неможливо. Сьогодні не важливо, що насправді відбувається в публічному житті (політиці), — головне, як це покажуть по телебаченню.

Інформація повинна відповідати інтересам аудиторії й не мати щодо них конфліктного характеру. Цільовими аудиторіями можуть

виступати:

1. *Великі групи*. Приклад: гасло УНА-УНСО «Крим буде або українським, або безлюдним», спрямоване на проросійські верстви кримського населення.

2. *Малі групи (еліта)*. Приклад: «ексклюзивний» показ відеоплівки у «справі Гоїгадзе» на сесійному засіданні Верховної Ради України.

3. *Особи, що приймають рішення*. Приклад: кампанія з протидії Договору про створення Союзу між РФ та Білоруссю. «Борисе Михайловичу, Лукашенко буде нами, а головне, Вами керувати», - майже точна цитата з аналітичних передач ОРТ («Время с Доренко»), НТВ («Итоги» з Кисельовим), РТВ («Зеркало» зі Сваїдзе).

На практиці ж один і той самий сюжет або стаття можуть бути спрямовані на різні аудиторії та включати різні повідомлення.

Завдання ідентифікації цільових груп вирішується шляхом аналізу: джерела інформації, мови інформаційного повідомлення, часу виходу в ефір (оприлюднення), читацької (глядацької) аудиторії ЗМІ, форми оприлюднення (телебачення, друковані ЗМІ, мережа Інтернет, листівки, біг-борди), особи-озвучувача інформації (для кого призначена промова чільника Української греко-католицької церкви Любомира Гузара?).

Особливу увагу слід звертати на ключові слова, загальний контекст повідомлення: «соціальні пільги» - отже, аудиторією є пенсіонери; «ціни на горілку» - пролетаріат; «ціни на зерно, м'ясо та добри ва» - селяни; «житло для військовослужбовців» - точно не кухарки тощо.

1.2. Характеристика окремих видів ЗМІ

1.2.1. Друковані ЗМІ

Преса поступається в оперативності телебаченню і, тим більше, радіо. Тому, як правило, радіо першим повідомляє, що власне відбулося, хоча і в дуже стислій формі. Дещо відстаючи за часом, телебачення демонструє, як саме це відбулося. І тільки на наступний день, ⁶ то й пізніше читач отримує газету, в якій прочитає коментар, чому сталася саме така подія (щоправда автор статті попередньо також и ував радіо і бачив телесюжет).

Аналітичність - основна перевага преси. Якщо телебачення працює «для всіх», радіо — для «поспішаючих і лінивих», то газета — ви-

ключно «для розумних*», або для бажаючих виглядати такими: газети та журнали переважно читають люди з вищою освітою. Це дуже важлива характерна риса преси, оскільки, як зазначає О. Литвиненко, «з точки зору планування інформаційних впливів на суспільство саме прошарок інтелектуалів є найважливішою проміжною ціллю*. Аналітичність преси має зворотну сторону: газета поступається і радію, і телебаченню в емоційності повідомлення, а тому поступається в маіпулятивних можливостях, оскільки об'єктом маніпуляції є невідоме та емоційне.

Незважаючи на те, що в Україні регулярно читає газети лише п'ята частина суспільства, їх роль залишається важливою. Друковані видання були й залишаються для політичних сил та їх лідерів альтернативою більш дорогому телебаченню. Преса має також низку інших переваг. До надрукованого можна повернутися, подумати над ним. Можна передати газету іншим, а потім обговорити прочитане, можна також робити вирізки; оформлення підписки на друкований ЗМІ забезпечує майже 100 % прочитання матеріалу.

Кількісні показники теле-, радіомовлення, випуску газет та журналів мають сталу тенденцію до зростання. Проте тиражі періодичних видань все ще залишаються меншими за показники періоду до проголошення незалежності. Падіння тиражів друкованих ЗМІ здебільшого спричинено низькою платоспроможністю населення та відносно високою вартістю видань. Остання, в свою чергу, зумовлюється високими цінами на папір та несприятливою податковою політикою в галузі видавничої діяльності.

Масив друкованих періодичних видань характеризується домінуванням російськомовної преси. Ще більшою мірою це стосується видавництва художньої літератури.

За цільовим призначенням в Україні зареєстровано: загальнополітичних та інформаційних видань - по 22 % від загальної кількості, рекламних - 15 %, для дозвілля - 5,8 %, виробничо-практичних - 4,7 %, офіційних —3,9%. Лише 3,7 % становлять науковий релігійні видання,

3,2 % — для дітей і юнацтва, 2,6 % — навчальні. Невеликий відсоток наукових, дитячих та навчальних видань свідчить про незабезпеченість наукових і освітніх потреб українських громадян, про недостатність інформаційного забезпечення розвитку науки та освіти.

Переважає частина (55,3 %) засновників друкованих ЗМІ - окремі громадяни та комерційні структури, отже, частка недержавної преси в Україні є досить високою. Водночас лише 8,9 % друко-

ваних видань засновано державними органами. При цьому необхідно

432

враховувати, що відповідальні працівники державних засобів масової інформації України, зокрема телебачення і радіомовлення, прирівняні в своїх посадах до відповідних посад в органах державної влади. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 377 від 15 березня 1999 р. посада, наприклад, головного редактора засобу масової інформації, заснованого Верховною Радою України або Кабінетом Міністрів України, відповідає посаді заступника голови Верховної Ради або віце-прем'єр-міністра України. Це означає, що їм виплачується надбавка до посадового окладу за ранг державного службовця, гарантуються пристойне медичне забезпечення, високий рівень пенсій. Такий стан справ певною мірою обмежує діяльність журналіста, редактора стосовно надання об'єктивної і неупередженої інформації про діяльність державних органів - засновників ЗМІ.

1.2.2. Телебачення

За експертними оцінками, електронні ЗМІ (телебачення, Інтернет, радіо) становлять лише дещо більше 11 % загальної кількості суб'єктів поширення інформації, однак за показниками охоплення населення та впливу на громадську думку значно переважають інші ЗМІ.

Головна перевага телебачення полягає в самій його природі: це «картинка», демонстрація рухомого відеоряду, який робить глядача свідком певної події. Не дарма кажуть, що «краще один раз побачити, ніж сім разів почути». Саме ця унікальна властивість надає телебаченню ні з чим незрівнянну емоційну силу. Поеднуючи зорові та слухові образи, показуючи події в динаміці, розвитку, телебачення є найбільш впливовим засобом сучасної масової телекомунікації. Спостерігаючи за розвитком подій на телеекрані, глядач ототожнює себе з очевидцями чи навіть учасниками подій. Таким чином досягається головний психологічний «ефект присутності», ідентифікації аудиторії з подіями, які зображуються. Це робить телебачення надзвичайно емоційним засобом комунікації, чий вплив межує з впливом на підсвідомість. Спрацьовує дивний для здорового глузду принцип: «Я бачив - отже, це правда!»

Порядок діяльності телебачення в Україні регламентується Законом України «Про телебачення і радіомовлення», який було розроблено відповідно до базового Закону України «Про інформацію». Технічно телевізійні трансляції здійснюються у трьох формах:

- 1) за допомогою частот, виділених для мовлення;

- 2) кабельних мереж (кабельне телебачення);
- 3) супутникових трансляцій.

Відповідно до Закону України «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення». Національна рада є єдиним державним органом, що здійснює видачу ліцензій телерадіоорганізаціям на всі види телерадіомовлення - ефірне, кабельне, проводове (кабельне), супутникове і на ретрансляцію телерадіопрограм (передач), визначає порядок, умови, процедуру ліцензування, а також згідно із законодавством може залишати заяви телерадіоорганізацій без розгляду або відмовляти їм у продовженні ліцензії.

Порядок видачі ліцензій регламентується Положенням про порядок ліцензування телерадіомовлення, що було затверджене рішенням Національної ради.

З огляду на поширеність, доступність та популярність телебачення воно виступає найефективнішим засобом доведення інформації до широких верств населення. Така характеристика не могла залишитися поза увагою держави, яка зацікавлена в повному та своєчасному висвітленні діяльності її органів (бажано з привабливої сторони). Крім цього, у випадках виникнення надзвичайних ситуацій (стихійні лиха, техногенні катастрофи, оголошення війни) існує невідкладна необхідність доведення інформації до населення саме у такий спосіб.

Із цією метою ст. 27 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» передбачено обов'язок державних телерадіоорганізацій безкоштовно передавати офіційні повідомлення Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України та Конституційного Суду України на територію всієї країни, а офіційні повідомлення Верховної Ради АР Крим, місцевих рад народних депутатів, місцевих державних адміністрацій - на підвідомчу їм територію.

Телерадіоорганізації, незалежно від форм власності, не мають права відмовитися від поширення повідомлень про надзвичайні обставини. Право на використання телебачення й радіомовлення з цією метою належить органам і посадовим особам, які уповноважені приймати рішення в умовах надзвичайних обставин. Телерадіоорганізації також зобов'язані безкоштовно повідомляти рішення суду, що набрали чинності й містять розпорядження про оголошення їх через цю телерадіоорганізацію.

З огляду на значну роль телебачення у житті пересічного українця на нього також покладено пропагандистську та агітаційну функцію під час проведення виборів і референдуму. Контроль за дотриманням

думи стосовно передвиборної агітації та політичної реклами здійснюють Національна рада У країни з питань телебачення і радіомовлення, Центральна виборча комісія України, окружні (територіальні) виборчі комісії, що проводять відповідні вибори чи референдуми.

Українське телебачення сьогодні - це 11 загальнонаціональних те низка регіональних і місцевих телекомпаній, провідні з яких ведуть мовлення на базі каналів УТ-1, УТ-2 та УТ-3. При цьому під час отримання телекомпаніями ліцензій питання про стратегію розвитку інформаційного простору, а тим більше про інформаційну безпеку не стояло на порядку денному. В результаті Україна сьогодні фактично не має власних освітнього, культурного, спортивного, дитячого каналів. Необхідно враховувати, що велику частку ефіру займає трансляція реклами - до 25 %, яка є класично маніпулятивним матеріалом. Крім цього, найбільш рейтинговими в Україні є комерційні канали. Державне телебачення (УТ-1, «Рада») значно програє комерційному за бюджетними, рекламними та іншими показниками.

Різниця в обсягах надходжень від реклами між комерційними і державними каналами виступає «лакмусовим папірцем» оцінки ефективності діяльності телеканалу в інформаційному просторі.

1.2.3. Радіо

Завдяки оперативності, а отже, простоті створення та розповсюдження інформаційних повідомлень радіо випереджає всі інші засоби масової комунікації. Пік популярності радіо припадає на 20-40 роки. Саме радіо забезпечило ефективність геббельсівської пропаганди в гітлерівській Німеччині та на окупованих територіях. А чого вартий загальновідомий і сьогоднішній голос диктора радянського радіо Левітана?

Особливістю радіопередач є те, що на слух людина здатна сприйняти лише близько 20 % інформації, отже, велика кількість цифр та фактів лише ускладнює сприйняття. Радіоновини також неможливо прослухати заново, а їх запис споживачами на інші носії не практикується. Саме тому випуски новин на радіо виходять з періодичністю найчастіше у 30 хв і містять багато повторів.

Поряд зі скороченням впливу проводового мовлення спостерігається тенденція до зростання кількості радіокомпаній, що працюють в РМ-діапазоні, що свідчить про підвищення технологічного рівня мовлення. Це водночас призводить і до зниження якості радіопро-

435

грам, їх комерціалізації. Що ж до регіонального розподілу телерадіокомпаній зазначимо, що в багатьох областях, незважаючи на за-

гальну тенденцію до зростання чисельності ГМ-радіостанцій, немає жодної радіокомпанії, яка б трансливала передачі про життя регіону. Тобто місцеве мовлення сьогодні фактично відсутнє.

Як наслідок, за умов надшвидкого зростання чисельності телерадіоорганізацій — зі 103 у 1995 році й до 1052 у 2003 році (в 10 разів за 8 років і на 25 % лише за останній рік) - сьогодні ми маємо «аж» 1 % дитячих телерадіопрограм (із загальної кількості програм на всіх каналах мовлення), 3,3 % пізнавальних програм тощо. Натомість аж 75,5 % художньо-розважальних телерадіопрограм. Зазначимо також, що зростання відбувається за рахунок комерційних радіостанцій, що має наслідком постійне падіння частки державного радіомовлення.

1.2.4. Інформаційні агентства

ЗМІ не є єдиними виробниками інформаційного продукту. Навіть найпотужніші з них не здатні самотужки підготувати всеохоплюючий та якісний інформаційний матеріал. У своїй діяльності вони спираються як на власні ресурси (кореспондентська сітка, яка часто має своїх платних інформаторів, аналітична діяльність), так і на діяльність різноманітних аналітичних центрів (неурядових організацій), які здійснюють соціологічні та аналітичні дослідження, а також на інформаційні агентства, прес-центри.

Відповідно до Закону України «Про інформаційні агентства» від 28 лютого 1995 р. *інформаційними агентствами* є зареєстровані як юридичні особи суб'єкти інформаційної діяльності, що діють із метою надання інформаційних послуг. Отже, основне завдання інформагентств - збір та поширення інформації. Немає потреби зайвий раз нагадувати, що така інформація має бути всебічною, об'єктивною та неупередженою.

В Україні зареєстровано кілька десятків інформаційних агентств. Однак справді впливовими на сьогодні можна вважати лише три з них: «Укрінформ», «УНІАН» та «Інтерфакс-Україна».

Державне інформаційне агентство України («Укрінформ») ідентично постачає інформацію (з них дві — англійськомовні) для понад 1 000 вітчизняних і закордонних суб'єктів інформаційного ринку, зокрема для 300 місцевих періодичних видань. Серед недержавних інформаційних агентств впливовими є «Інтерфакс-Україна» та «Українське

незалежне інформаційне агентство «Новини» (УНІАН). Їх передплатниками є практично всі центральні й переважна більшість регіональних ЗМІ. Решта інформаційних агентств має обмежений вплив на формування інформаційного простору України.

Характерною рисою діяльності українських інформаційних агентств є їх територіальна обмеженість: це агентства, які подають інформацію про Україну і їх філіали також обмежені кордонами нашої держави. На час утвердження незалежної держави такий стан речей уже був досягненням. Україна отримала можливість самостійно інформувати громадськість та закордонні держави про внутрішні події. Однак порівняно із закордонним досвідом такі досягнення виглядають доволі тьмяно.

Справом, що потужні іноземні агентства (британське «Rater», французькі «Francepress», «Galas», американське «Associatedpress», російське «РИА-Новости» тощо) мають розгалужену світову мережу і власних філій і великі можливості для формування громадської думки не тільки про власну державу, але й про події в інших. Образно кажучи, на події у світі ми дивимося очима «Rater» та «Associated press».

За даними фахівців, агентство «Associated press» щоденно передає приблизно в шість разів більше інформації, ніж отримує від інших суб'єктів інформаційної діяльності. Дослідження ООН показують, що близько 80 % новин формулюються в Лондоні, Парижі та Нью-Йорку.

Залежність від іноземних інформагентств має негативний вплив і на національну безпеку. В схожій ситуації опинилася Російська імперія на межі XIX-XX ст. Негативні повідомлення про внутрішньополітичну ситуацію вплинули на зниження цін на імперські цінні папери на світових біржах, а однобічне висвітлення подій російсько-японської війни 1904-1905 роках закордонними агентствами призвело до формування негативної громадської думки про загарбницький характер війни з боку Російської імперії і до упередженого ставлення посередників (США) під час підписання Сан-Франциського мирного Договору.

Події останніх десятиліть дають багатий матеріал для проведення аналогій щодо використання іноземними суб'єктами інформаційної залежності України в процесі інвестування, продажів облігацій зовнішньої державної позики, продажів озброєнь, посередництва під регулювання внутрішньополітичних конфліктів то.

*Напрошується один висновок: сьогодні Україна є вкрай інфор*⁴³⁷

маційно залежною державою, що має негативні наслідки для стану її безпеки.

Отже, можемо виокремити три основних канали масової комунікації: телебачення, радіо, преса. Кожний із зазначених видів ЗМІ має свої особливості, що визначають успішність його впливу на аудиторію.

Насамперед ЗМІ не можна розглядати як однаково ефективні інструменти поширення інформації. Радіо, телебачення і преса відповідають на три принципово різних питання і відповідно до цього кожен із них висвітлює свій аспект певної події. Радіо відповідає на запитання: «Що?» - «Що сталося?» Телебачення дає відповідь на питання: «Як?» - «Як сталося те, про що вже повідомило радіо?» Преса з'ясовує: «Чому?» - «Чому сталося саме те, про що говорило радіо і так, як це показало телебачення?» Таким є об'єктивний «розподіл праці» між основними комунікаційними каналами. І тільки системний підхід, спираючись на три взаємодоповнюючих відповіді, може дати об'ємну картину того, що справді відбулося.

1.3. Однобічний характер використання свободи слова у діяльності ЗМІ

Сьогодні ЗМІ завдяки обсягу, інтенсивності та якості мовлення повністю замінили собою ідеологічний апарат держави та недільні церковні проповіді. Разом з цим ЗМІ повною мірою користуються свободою слова як одним із фундаментальних здобутків демократичного устрою. Зазначена свобода начебто урівноважується свободою вибору споживача інформації. Телевізійний пульт та газетний кіоск мали б бути універсальними засобами реалізації свободи вибору в інформаційній сфері. Однак раціональність вибору істотно деформується емоційно-психологічними факторами.

Розглянемо це твердження детальніше. Свобода слова та право на отримання інформації є *особистою* свободою особи та громадянина, яку він реалізує для задоволення власних духовних та комунікаційних потреб. Окремо нагадаємо про свободу підприємницької діяльності, метою якої є отримання прибутку. В процесі масової комунікації споживачі інформаційних послуг виступають пасивною стороною, а ЗМІ - активною. *Завдання ЗМІ* - привернути увагу пасивного глядача, розважити, не надокучати та заробити на цьому. Інформуван-

438
ня не є пріоритетним завданням ЗМІ, оскільки вимагає зосередженої уваги» аналізу, а тому швидко втомлює. Щоб інформування не втомлювало, його також роблять розважальним, сенсаційним та емоційно

нашченим. Засоби вирішення поставлених завдань, природно, більше спрямовані до емоційно-психологічної, а не раціональної частини свідомості.

Нераціональний, емоційно-психологічний інформаційний вплив еманіпулятивним за своєю природою. Альтернативи маніпулятивному характеру діяльності ЗМІ в умовах їх підпорядкування комерційному принципу фактично немає.

Свобода слова, як і свобода підприємництва, не є абсолютною і може бути обмежена в інтересах забезпечення громадського порядку та національної безпеки. Існують повністю або частково заборонені до виробництва та поширення товари, цілі види діяльності, які можуть завдати шкоди суспільству (наркотичні, психотропні речовини, зброя, порнографія, проституція тощо). Відповідно існують і законні обмеження свободи слова.

Так, відповідно до ст. 46 Закону України «Про інформацію» інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини.

Не підлягають розголошенню відомості, що становлять державну або іншу передбачену законодавством таємницю. Не підлягають розголошенню відомості, що стосуються лікарської таємниці, грошових вкладів, прибутків від підприємницької діяльності, усиновлення (Удочеріння), листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень, крім випадків, передбачених законом. Існують обмеження на поширення інформації, що посягають на суспільну мораль. Лібералізація та комерціалізація намагаються звизити перелічені обмеження, посилити маніпулятивність з метою отримання прибутків.

Використання свободи слова з підприємницькою (комерційною) метою вимагає окремого розгляду з огляду на особливий правовий статус суб'єктів поширення інформації. Отримання прибутку шляхом задоволення інформаційних потреб споживачів є змістовною характеристикою діяльності ЗМІ. Організаційною формою майже усіх Часних ЗМІ є різноманітні види юридичних осіб - суб'єктів господарської діяльності.

----- 7⁴¹ -----
Природньо, що говорити про особисті духовні чи комунікаційні потреби учасників акціонерного товариства не доводиться. Це не індивіди, а приватні корпорації, які прагнуть отримати максимальні

прибутки. Тому апеляція до захисту свободи слова, її обмеження (особистого права особи) зі сторони ЗМІ (комерційних юридичних осіб) є некоректною з погляду неспівпадіння суб'єкта — носія права та суб'єкта - поширювача інформації. Товар (інформація), який виробляється в процесі комерційної діяльності, повинен відповідати усім критеріям, що роблять його поширення безпечним у суспільстві. Це, в першу чергу, стосується співвідношення інформативності-маніпулятивності, а також відповідності ustalеним у суспільстві моральним цінностям.

Теоретично споживач аналогічно до того, що він має знати про складові харчових продуктів, їх енергетичну та білкову цінність, вміст вітамінів, повинен мати повну характеристику товару ЗМІ, в також можливість вибору альтернативного товару.

1.4. Фактори впливу на діяльність ЗМІ

Світовий досвід функціонування демократичних «інформаційних» суспільств та проведений аналіз беззастережно вказує на прямий зв'язок між ЗМІ та станом інформаційної безпеки держави. Зазначимо, що вплив ЗМІ на інформаційний простір прямо залежить від низки обставин, які визначають ефективність впливу ЗМІ:

- технічного рівня розвитку інформаційних та телерадіомереж;
- конкурентоспроможності вітчизняного інформаційного продукту;
- існування широкого вибору між альтернативними каналами отримання інформації (різні ЗМІ - різні власники);
- законодавчого забезпечення діяльності галузі (юридичні гарантії свободи слова, встановлення обмежень щодо розповсюдження інформації з обмеженим доступом, закріплення відповідальності за поширення недостовірної інформації, обов'язкове висвітлення діяльності державних органів тощо);
- рівня сформованості інститутів громадянського суспільства, які захищають національні інтереси (включно з діяльністю самостійних центрів інформаційного впливу, які представлятимуть інтереси держави);
- зкоординованості діяльності усіх державних органів, які контролюють, ліцензують, здійснюють моніторинг ЗМІ тощо.

Поряд з цим існує інший вектор впливу на стан інформаційної безпеки суспільства. Це вплив на діяльність самих ЗМІ. Проведений аналіз свідчить про низку факторів, які впливають на галузь. Особливу увагу, на нашу думку, необхідно приділити чотирьом з них.

Перший — це вплив *нормативно-правового регулювання* діяльності ЗМІ. Нормами національного законодавства встановлюються правовий статус, обмеження у діяльності ЗМІ, особливості ліцензування, відповідальності, а також особливий порядок діяльності, наприклад, протягом виборчого процесу.

Водночас значна кількість нормативних актів, які регулюють діяльність ЗМІ та інших суб'єктів в інформаційній сфері України, є недосконалими, часто залишаються неузгодженими між собою або ж містять положення, що виключають одне одного. Як приклад можна назвати невизначеність правового статусу Інтернет-видаць та їх співробітників у чинному законодавстві.

Тому в умовах зростання відвертої заангажованості ЗМІ політичними, економічними, фінансовими та кримінальними структурами І перед вітчизняним законодавцем невідворотно постало питання про необхідність раціонального законодавчого врегулювання діяльності засобів масової інформації. Проте необхідно уникнути двох крайнощів - надмірного адміністрування та «свободи без кордонів». Для цього слід сформувати чітку громадську позицію щодо зменшення впливу існуючих негативних факторів на загальну ситуацію в країні.

Засоби й технології впливу на сферу мас-медіа в демократичному суспільстві не повинні вичерпуватися правовим регулюванням діяльності ЗМІ. Правове (державне) регулювання спирається лише на форми регламентування діяльності ЗМІ, що встановлюються й охороняються державою. При цьому формальні правила не можуть враховувати всіх традицій та особливостей вітчизняної журналістики.

Другий - це *комерціалізація діяльності ЗМІ*, тобто їх спрямованість, в першу чергу, на отримання прибутку (а зовсім не на об'єктивне інформування суспільства), що часто пояснюється законами розвитку економіки та необхідністю вільної конкуренції на медіаринку. З огляду на особливості психології людини через ЗМІ найкраще продаються насильство, секс, розважальні програми, які несуть мінімум змістового навантаження. Це також можуть бути матеріали, підготовлені на замовлення, цикли передач і статей, спрягані на створення або підтримку позитивного іміджу владних чи бізнес-структур, а інколи навіть іноземних суб'єктів.

Таким чином, економічні чинники у поєднанні з диктатом з боку власників ЗМІ часто призводять до того, що їхнім працівникам часто важко відстояти свою позицію. Обслуговуючи інтереси конкретних

комерційних структур та з метою збереження або збільшення обсягів тиражу, ЗМІ поширюють насамперед інформацію, яка привертає увагу найбільшого числа громадян, навіть якщо вона відноситься до розряду скандальної чи низькосортної.

Тому при застосуванні ринкового (економічного) регулювання діяльності ЗМІ слід обов'язково враховувати, що вільна конкуренція не завжди гарантує реальний плюралізм думок. Іншими словами, ринкова конкуренція створює ринкову цензуру.

Третій - це *залежність від власника*, в яку попадають ЗМІ, що пройшли процес акціонування. Внаслідок ринкових перетворень в інформаційній сфері майже всі вони представляють інтереси або окремих фінансово-політичних груп, або іноземних замовників. До цього необхідно додати, що часто власниками ЗМІ виступають іноземні юридичні або фізичні особи.

Проблема редакційної залежності від власника ЗМІ не є виключно українським надбанням. Її розв'язанню на правовому рівні присвячено Рекомендацію Комітету Міністрів Ради Європи «Про заходи забезпечення прозорості засобів масової інформації», прийняту 22 листопада 1994 р. (далі - Рекомендація), в якій йдеться про друковані засоби масової інформації.

Перший принцип Рекомендації присвячено доступу громадськості до інформації про ЗМІ. В ньому зазначено, що члени суспільства на справедливих і неупереджених підставах повинні мати доступ до визначених основних даних про ЗМІ для того, щоб вони могли сформулювати власну думку щодо оцінки відомостей, ідей і думок, які поширюються засобами масової інформації.

У зв'язку з цим Рекомендація також розглядає основні види даних, надання яких повинно гарантувати прозорість друкованих ЗМІ. Так, відповідно до 6-го принципу цієї Рекомендації, інформацію, яка підлягає оприлюдненню, на нашу думку, можна поділити на *п'ять основних категорій*:

- відомості, що характеризують осіб або органи, які беруть участь у видавничій структурі підприємства друку, а також ступінь участі цих осіб і органів у цій структурі;
- відомості про інтереси друкованого видання;
- відомості про осіб або органи (крім тих, хто безпосередньо зайнятий у структурі видання), стосовно яких існує ймовірність, що вони можуть впливати на редакційну політику видань, якими керують;
- відомості про редакційну політику або політичну орієнтацію газет чи інших видань;
- відомості про фінансові результати діяльності видавничої структури.

тури і про поширення її продукції.

У вітчизняних умовах інформація про власника ЗМІ може бути віднесена до комерційної таємниці. Це дозволяє власникам приховано впливати на редакційну політику та безперешкодно розміщувати у виданнях інформацію замовного характеру. Водночас Цивільний кодекс України, визначаючи перелік майнових прав, пов'язаних з правом інтелектуальної власності щодо комерційної таємниці (статті 505-508 ЦК України), не встановлює правовий режим комерційної таємниці, порядок віднесення інформації до комерційної таємниці, підстави виникнення права суб'єктів на комерційну таємницю, порядок доступу до комерційної таємниці.

З одного боку, держава захищає права суб'єктів господарювання на інформацію, а з іншого - надає представникам багатьох органів державної виконавчої влади право доступу до інформації, що захищається. За підрахунками фахівців більше ніж 30 міністерств, відомств та державних комітетів наділені правом контролю за окремими сферами діяльності підприємств. Вони виконують покладені на них завдання і функції на підставі спеціальних законів, що регламентують їх правовий статус та які з точки зору правового захисту комерційної таємниці вступають у протиріччя із законами, що містять норми, пов'язані із захистом комерційної таємниці підприємства.

Право на доступ до інформації, у тому числі комерційної таємниці, суб'єктів господарювання, передбачене у спеціальних законах, зокрема законах України «Про міліцію», «Про Службу безпеки України», «Про Державну податкову службу», «Про організаційно-правові засади боротьби з організованою злочинністю», «Про державну статистику», «Про аудиторську діяльність», «Про Державну контрольно-ревізійну службу» тощо.

Саме тому низка дослідників справедливо пропонують обов'язково оприлюднювати інформацію про власників ЗМІ та інших осіб, які можуть впливати на його діяльність, під час державної реєстрації або подання документів для отримання ліцензії на мовлення (не рідше ніж один раз на рік та обов'язково перед виборами), а також укладати Редакційні угоди між власником ЗМІ та його колективом, у яких розкривати принципи редакційної політики.

У редакційній угоді доцільним є закріплення права виконавчого органу ЗМІ самостійно наймати редакторів на конкретний термін. Окремо слід чітко визначити перелік підстав, на основі яких редактора може бути звільнено (наприклад, прогули, падіння рейтингу та прибутковості ЗМІ тощо). У випадку порушення редакційної угоди сторони мають право на звернення до суду.

Окремим фактором впливу на діяльність ЗМІ є загроза *монополізації* цієї сфери. Злиття ЗМІ та виникнення монополістичних об'єднань у сфері їх діяльності призводить до:

- використання таких об'єднань для інформаційного впливу на суспільство з метою формування переконання в його членів про доцільність або необхідність тих чи інших перетворень у суспільній, політичній чи економічній сферах країни в інтересах власників ЗМІ;
- обмеження різноманіття можливостей отримання інформації;
- здійснення впливу на свободу дій політичних партій;
- вигідного впливу на діяльність великих і малих видавництв.

Четвертий фактор — *адміністративний тиск з боку держави*. Значна частина проблем, пов'язаних із діяльністю ЗМІ, має етичний відтінок і не вирішується правовими чи адміністративними засобами.

Так, у січні 2005 р. одним із перших розпоряджень державного секретаря України О. Зінченка стало розформування Головного управління інформаційної політики адміністрації Президента України, яке до того невдало пробувало формувати державну ідеологію адміністративними методами, зокрема через так звані «темники». Але вже у вересні 2005 р. помаранчеву команду розколола небувала криза, рейтинг політиків-революціонерів стрімко впав, а у березні 2006 р. «помаранчеві» бездарно програли вибори. Підкреслимо, що сам термін «темники» є своєрідним брендом з негативною окраскою, який був придуманий та використаний саме з метою інформаційного впливу протягом виборчої кампанії.

Зазначимо для об'єктивності, що «темники» — це загальноприйнята практика навіть у демократичних країнах. Відомий український журналіст І. Слісаренко, наприклад, вважає, що «темники» - це не накази від когось ззовні, а лише елементи діловодства усередині певної організації. Вони потрібні лише для того, щоб якийсь менеджер середньої ланки не забув, що і як було домовлено висвітлювати. Не лише інструмент налагодження адміністративного контролю усередині прийнятої системи взаємин. Зазначеною організацією може бути

і держава, яка інформує ЗМІ про події, що відбувається. Тоді держава виступає активним гравцем в інформаційному протистоянні. Розповсюдження грамотно, якісно та яскраво підготовлених повідомлень про результати діяльності влади, в яких проведено чіткий зв'язок з актуальними суспільно-політичними подіями, є логічним кроком думаючої влади.

У демократичних країнах самі повідомлення мають інформаційний (необов'язковий характер) і називають прес-релізами. Вони надзвичайно затребувані самими ЗМІ, часто через обмеженість власних можливостей отримання інформації, нестачу часу, а деколи через банальну ліню. Інша справа, що в умовах свободи слова неприпустимою є практика поширення обов'язкової до висвітлення інформації, що мало місце в Україні до кінця 2004 року і викликало бурхливий спротив журналістського середовища.

У Великобританії до вироблення прес-релізів безпосередньо залучаються співробітники розвідувального співтовариства, правоохоронних органів та члени Кабінету Міністрів, які приймають рекомендації разом із редакторами та власниками найпотужніших ЗМІ в рамках діяльності DPBAC (*Defence, Press and Broadcasting Advisory Committee*) - спеціально створеного консультативного комітету з оборони, преси і теле-, радіомовлення.

На нашу думку, завдяки некомпетентності колишніх працівників Адміністрації Президента України, через грубий адміністративний та фінансовий тиск було надовго поховано можливість використання офіційних прес-релізів як засобу інформування громадськості про державну діяльність, формування позитивного зовнішньополітичного та внутрішньополітичного іміджу. Однак це була, нехай незграбна, але спроба впливати на інформаційне середовище для забезпечення державних інтересів.

Окрім зазначених вище правових, організаційних та інших проблем у діяльності засобів масової інформації на стратегічний розвиток сфери ЗМІ впливають й *суто технічні проблеми*.

Серед них насамперед слід виділити використання застарілих технологій, таких, наприклад, як проводове радіо. Жодним чином не заперечуючи його важливої соціальної ролі в суспільстві (радіомовлення у сільській місцевості здійснюється переважно через проводове Радіо), визнаємо, що технологічно — це позавчорашній день вітчизняного телерадіопростору.

Суттєвий вплив справляє також відставання у розвитку таких новітніх засобів комунікації, як Інтернет, супутникове мовлення тощо

дальший розвиток кабельного мовлення в Україні стримується власним галузі монополізмом, вилученням місцевих програм на користь іноземного мовника.

Зрештою, чи не найактуальнішим сьогодні є питання переходу на цифровий формат мовлення. Тільки у цьому слід шукати шлях, нехай і тимчасового, але вирішення проблеми вичерпності радіочастотного ресурсу, проблеми технічної якості мовлення тощо.

ЗМІ є найзручнішим та найрозповсюдженішим каналом поширення інформації у сучасному світі. Сучасний стан інформаційних технологій зробив можливим одночасне сприйняття однакової інформації в режимі on-line.

Українське законодавство визнає ЗМІ: телебачення, радіомовлення та пресу. За всіма ознаками до цього переліку слід додати Інтернет, однак на рівні законодавства цього не зроблено. Кожен із цих видів ЗМІ має власні особливості сприйняття споживачами.

Найпоширенішим та найефективнішим засобом маніпулятивного впливу є телебачення. Разом з цим стрімкий розвиток Інтернет та його можливості з передачі текстової й аудіовізуальної інформації дозволяє прогнозувати вихід Інтернет на провідні позиції серед ЗМІ.

У своїй діяльності ЗМІ повною мірою користуються свободою слова, як одним із базових здобутків демократичного устрою. Зазначена свобода повинна урівноважуватися свободою вибору споживача інформації та правовою відповідальністю за зловживання свободою слова. Свобода слова не є абсолютною. Державний та громадський контроль за діяльністю ЗМІ у тій чи іншій формі існує навіть у країнах - колисках демократії.

Факторами, що найбільше впливають на діяльність ЗМІ, на сучасному етапі є: правова регламентація їх статусу, комерційний характер їх діяльності, політика власників та вплив з боку держави. Останні два фактори може бути використано в інтересах забезпечення інформаційної безпеки держави.

Можемо констатувати, що ЗМІ є не просто суб'єктами впливу на масову свідомість, але й ключовим інструментом, за допомогою якого проходить безпосереднє її формування. Засоби масової інформації, повинні виконувати функції посередника між джерелами інформації - органами державної влади, громадськими організаціями, політичними партіями, та її споживачами - громадянами.

На наш погляд, на сучасному етапі в нашій країні не існує ЗМІ в повному розумінні, а існують засоби масової пропаганди й агітації за

допомогою яких ті чи інші політичні сили формують суспільну думку... Тому зростає значення узагальнення й впровадження на законодавчому та практичному рівнях сучасних підходів до забезпечення незалежності ЗМІ, обмеження впливу на них олігархічних і кланових структур, з одного боку, та протидії залежності ЗМІ - з іншого.

При цьому можна виділити два основних напрями такої діяльності: створення й підтримка громадських ЗМІ та зміцнення фінансової, організаційної й ідеологічної незалежності державних і комерційних ЗМІ. В рамках цих двох напрямів найбільш доцільним є реалізація таких завдань:

1) прийняти Концепцію національної інформаційної політики України та спрямований на реалізацію її положень Інформаційний кодекс України, який є базовим нормативним актом, що регулюватиме діяльність в інформаційній сфері України;

2) законодавчо закріпити заходи щодо запобігання монопольній концентрації ЗМІ (в тому числі прихованій) шляхом покладення на друковані та електронні ЗМІ зобов'язання надавати інформацію про власників ЗМІ та осіб, які можуть впливати на їхню діяльність під час державної реєстрації або подання документів для отримання ліцензії на мовлення (не рідше одного разу на рік та обов'язково перед початком виборчого процесу);

3) розробити та ухвалити зміни до Закону України «Про інформацію», «Про телебачення і радіомовлення», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», які б зобов'язали власників ЗМІ будь-якої форми власності обов'язково узгоджувати з редакційними колективами принципи редакційної політики та підписувати з ними Редакційні угоди;

4) створити єдиний державний реєстр власників ЗМІ;

5) створити в Україні систему громадського телебачення та радіомовлення, забезпечити прозорий контроль за його бюджетом та редакторською політикою;

6) ухвалити концепцію роздержавлення ЗМІ, якою передбачити заборону надалі органам державної влади та місцевого самоврядування підприємствам із бюджетним фінансуванням бути засновниками ЗМІ (крім інформаційних видань та веб-сайтів в Інтернеті);

7) постійно удосконалювати індустрію інформаційних послуг та інфраструктуру єдиного інформаційного простору України.

На завершення підкреслимо, що діяльність із забезпечення інформаційної безпеки держави ЗМІ слід розглядати не лише з погляду необхідності протидії їх можливій протиправній діяльності,

користання їх можливостей для формування національного інформаційного простору, який адекватно відображатиме національні інтереси України.

1.5. Діяльність неурядових організацій у контексті інформаційної безпеки

Особливо підкреслимо місце неурядових організацій (НО), оскільки задекларованою метою є формування громадської думки із проблемних питань розвитку суспільства. НО функціонують переважно як незалежні аналітичні центри юридично є неприбутковими громадськими організаціями, які здійснюють діяльність на основі Закону України «Про об'єднання громадян».

Згідно з цим Законом, НО як усі зареєстровані об'єднання громадян для здійснення цілей і завдань, визначених у статутних документах, *користуються правом:*

- виступати учасниками цивільно-правових відносин, набувати майнові й немайнові права;
- представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів (учасників) у державних та громадських органах;
- брати участь у політичній діяльності, проводити масові заходи (збори, мітинги, демонстрації тощо);
- ідейно, організаційно та матеріально підтримувати інші об'єднання громадян, надавати допомогу в їх створенні;
- створювати установи та організації;
- одержувати від органів державної влади і управління та органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань;
- вносити пропозиції до органів влади і управління;
- розповсюджувати інформацію і пропагувати свої ідеї та цілі;
- засновувати засоби масової інформації.

В Україні немає юридичного терміна, який визначає поняття «неурядовий аналітичний центр» чи «неурядова організація». Формально останніми є будь-які організації, зареєстровані відповідно до законів «Про об'єднання громадян», «Про політичні партії в Україні», «Про професійні спілки, їх права та гарантії їх діяльності». Тому існує потреба у визначенні поняття неприбуткової НО. Відповідний законопроект вже декілька років розглядається Верховною Радою.

Тіоретично під НО необхідно розуміти, по-перше - громадську, по-друге - незалежну, по-третє - неприбуткову (некомерційну), по-четверте - дослідницьку організацію, що вивчає переважно соціально-політичні проблеми національного рівня. Головною функцією неурядових аналітичних центрів є «громадське» лобювання, здійснення впливу на владу шляхом подання обґрунтованих пропозицій, критики, рішень.

У світі налічується близько 4 500 НО, з яких близько третини працюють у США. При цьому ніхто в Сполучених Штатах не збирається боротися з їхнім впливом силами держави. Навпаки така їх кількість забезпечує надзвичайну якість і конкурентоспроможність аналітичної продукції та сприяє інтересам захисту інформаційного простору. Продукція закордонних центрів інформаційного впливу не знаходить споживача, є неактуальною, оскільки власний інформаційний ринок перенасичений.

НО володіє такими характерними рисами:

1. Це неприбуткова громадська організація, яка може бути зареєстрована відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян», бути структурним елементом політичної партії чи мати інші організаційні форми.

2. Це організація, яка займається дослідницькою та аналітичною діяльністю. Головний напрямок досліджень - актуальні проблеми суспільно-політичного та економічного характеру.

3. Діяльність НО фінансується переважно за рахунок грантів іноземних структур. (Навіть незалежні експерти зазначають, що більшість неурядових аналітичних центрів залежить від зарубіжного фінансування. Таким чином визначаються напрями досліджень та отримувач результату).

4. Більшість співробітників-експертів організації пройшли стажування за кордоном (вільно володіють іноземними мовами).

5. НО займає активну інформативну позицію: має власні друковані чи інтернет-видання, висвітлює свою діяльність у ЗМІ, проводить та бере участь у конференціях, семінарах, круглих столах тощо.

Неприбутковість НО означає, що її діяльність не спрямована на одержання прибутку, але передбачає надходження коштів для покриття витрат, пов'язаних із веденням статутної діяльності. Зазначимо, що наведене визначення дещо суперечить українському податковому законодавству, яке всі кошти, отримані НО, розглядає як прибуток.

Діяльність НО особливо активізується під час проведення вибор.

чних кампаній, коли увагу громадськості та ЗМІ прикуто до будь-якої аналітичної чи навіть просто суспільно значимої політичної інформ. мації з будь-яких джерел. При цьому не має істотного значення навіть той факт, який рейтинг популярності чи довіри має той чи інший суб'єкт у населення (споживача інформації).

Необхідно зважати також і на самостійний вплив на громадськість сторонніх центрів впливу, що безпосередньо не пов'язані з політичною системою України: іноземних держав, транснаціональних корпорацій, вітчизняних промислово-фінансових груп.

Так, екс-президент США Білл Клінтон на зустрічі з функціонерами американської організації «Дім свободи», яка відбулася в 1995 році в м. Вашингтоні, зазначив, що діяльність американських неурядових аналітичних центрів була і залишається важливим та ефективним знаряддям реалізації зовнішньополітичних планів США. Просування американських цінностей до інших держав і сприяння захисту інтересів США є взаємозалежними елементами єдиної політики.

Діяльність таких НО може опосередковано фінансуватися Держдепартаментом США шляхом надання грантів. Функціонери амер. канських НО, отримуючи інформацію щодо процесів у нашій державі від осіб із числа активістів вітчизняних НО, надсилають відповідні звіти до своїх офісів у Вашингтоні, які інформують Держдепартамент США, забезпечуючи останній всебічною інформацією.

НО збирають та реалізують інформацію на користь інших держав. Він не стверджує, що ці організації не переймаються процесами становлення демократії в Україні. Одночасно підкреслює, що пер. важно зазначена діяльність провадиться цілком легально, проте не заперечує і факт використання деяких з них в іноземних інтересах. Це загальноживана практика. Доцільно створити світову мережу вітчизняних НО за кордоном, наприклад, «Українці без кордонів».

Роль неурядових аналітичних центрів як генераторів нових ідей та альтернативних підходів є особливо важливою на перехідних етапах, коли відбуваються глибокі внутрішні трансформації у всіх сферах суспільного життя. Неурядові аналітичні центри є також інструментом громадського контролю, вони впливають і на визначення цілей та цінностей суспільства. Їх потенціал як посередника та ефективного каналу зв'язку між інтелектуальним середовищем і ДР" жавнними органами та суспільством важко переоцінити.

Однак, попри окремі позитивні приклади, ступінь залучення незалежних експертів до пошуку шляхів вирішення проблем розвитку

Частина 3

450

суспільства ще не відповідає рівню розвинутих демократичних країн. Водночас останніми роками роль неурядових аналітичних центрів у процесах, що відбуваються в Україні, значно зростає. Від їх прогресивного розвитку, здатності пропонувати якісні аналітичні розробки, від рівня впливу на політичний процес і суспільну свідомість, спроможності здійснювати ефективний контроль за діями влади залежить успішність розбудови громадянського суспільства та правової держави в Україні.

НО — це важливий елемент громадянського суспільства, не слід вбачати в них виключно опозицію, яка спить і бачить, як би «допомогти*» іноземним замовникам чи продати держтаємницю. Пропонуючи альтернативні рішення, вони здійснюють громадське лобювання, вплив на владу з метою підвищення якості державної політики. Неурядові аналітичні центри — це ще й важливий інструмент громадського контролю за діями влади. Велика їхня роль і у визначенні цілей та цінностей суспільства, формуванні громадської думки з актуальних для країни питань.

З точки зору забезпечення налагодження ефективної діяльності урядових структур України доцільним виглядає використання потенціалу *НО* в інтересах держави: пряме замовлення необхідних досліджень з його оплатою бюджетними коштами.

Далі, з погляду забезпечення державної безпеки, у випадку якщо існують аргументовані підозри до діяльності *НО* на користь, наприклад, іноземних спецслужб чи про пряме представництво інтересів інших держав, конструктивні контакти з цими суб'єктами можуть виступати легальним каналом отримання інформації про специфіку їх роботи. Шляхом аналізу результатів роботи аналітичного центру за визначеною тематикою можемо дійти висновків про джерела, якість та кількість інформації, що обробляється центром, його можливості, вплив тощо. Слід зазначити, що великий відсоток спеціалістів *НО*, які пройшли стажування (підготовку) за кордоном не може не викликати занепокоєння. *НО* можуть бути зручним інструментом у руках як зовнішніх, так і внутрішніх замовників.

Щодо зарубіжного фінансування діяльності *НО* необхідно відзначити, що вони часто дійсно існують на зарубіжні кошти, що виділяються у вигляді грантів. Крім цього, аналітичні центри використовують приватні пожертви (внески), кошти, отримані від реалізації своєї продукції, і дуже рідко мають бюджетне фінансування.

Разом з цим не потрібно забувати, що головний грантоотриму-

«сч У нас — держава, у цьому ні в кого не повинно бути сумнів!». За-

451

П ~ 3

рубіжну допомогу беруть всі й майже на все — на реформу в армії, на обстеження складів із боеприпасами, на ліквідацію озброєння та військової техніки, на підготовку й утримання миротворчих підрозділів, на створення системи експортного контролю за продажем зброї, на реформування правоохоронних органів і спецслужб, на контроль за станом енергетичних об'єктів, їхню модернізацію, на технічне відновлення прикордонної та митної служб, на комп'ютеризацію банківської, податкової та бюджетної систем, на закриття шахт, на аграрну реформу, на створення інформаційних мереж у центральних органах влади, на підготовку та експертизу нормативно-правових актів, на навчання чиновників, на оптимізацію документообігу в держструктурах, на вдосконалення системи державного планування, на впровадження нових технологій, навчальних програм, медичних препаратів тощо.

Гроші отримують майже всі міністерства та відомства. Йдеться про сотні мільйонів щорічно, а загалом за роки незалежності — це мільярди доларів. Як бачимо, закордонна допомога використовується державою в сферах, що мають прямий стосунок до питань національної безпеки.

Допомога ця у ряді випадків обставляється додатковими умовами, досить жорсткими, а іноді й попросту принизливими. Закордонних донорів зрозуміти можна - вони просто так грошима не сміять і не особливо довіряють нашій державі. Левова частка закордонної допомоги розподіляється в Україні за участю державних структур і здебільшого ними ж споживається.

На відміну від державних структур, НО гранти офіційно представляють без додаткових умов. Погоджуються лише тема, бюджет і терміни. Спонсори знайомляться з отриманими результатами вже після їхнього оприлюднення. Однак необхідно погодитися, що елемент замовлення полягає у самому визначенні теми дослідження, опитування, наукової проблеми тощо.

Діяльність НО необхідно ґрунтовно вивчати тому, що вони можуть використовуватись іноземними державами, транснаціональними корпораціями (зокрема, шляхом створення підконтрольних лобістських груп в органах влади, управління, ЗМІ, політичних партіях, громадських та релігійних організаціях) для вигідного іноземного впливу на шкоду інтересам України.

А. М. Кузьменко у навчальному посібнику «Інформаційно-пси-

хологическая безопасность в эпоху глобализации», С. Г. Кара-Мурзе у книгах «Правда про «помаранчеву революцію», «Революції на екс-452 порт» та інші науковці розкривали особливості використання НО для усунення недружніх до США керівників та урядів.

Тому заслуговують на увагу практичні рекомендації щодо реалізації зовнішньої політики США у цьому напрямі, які викладені Д. Шерпом, академіком фонду і.м. Ейнштейна у книзі «Від диктатури до демократії». Ця книга перевидавалась багатьма мовами. В ній описуються ненасильницькі методи повалення диктатур. Вона була вперше опублікована в Бангкоці в 1993 році американською НО «Комітет з відновлення демократії у Бірмі». Ідеї цієї книги неодноразово використовувались опозиційними рухами для повалення «тоталітарних режимів».

Варто зазначити, що не тільки США, але і РФ, ФРН, Франція та ін. держави активно використовують у своїх цілях НО. На жаль, діяльність російських НО та місцевих громадських проросійських організацій на теренах колишнього СРСР (зокрема в Україні) досліджена у недостатньому обсязі. Наприклад, в Україні існує широка мережа місцевих громадських організацій російсько-шовіністичної спрямованості, які, як правило, мають у своїй назві такі слова, як «руський», «слов'янський», «євразійський», а іноді «православний».

Визначаючи значну позитивну роль у діяльності іноземних НО, слід розкрити можливі негативні наслідки від їх діяльності:

1. Розроблення механізму іноземного втручання у внутрішні та зовнішні справи нашої держави.

2. **Збір з легальних позицій різнопланової інформації (про соціально-політичне життя, економічний та оборонний потенціал України тощо).**

3. Здійснення СЮ та АІА проти України шляхом розповсюдження відповідної інформації, спрямованої на дискредитацію окремих державних діячів, підірив внутрішньої стабільності та міжнародного авторитету України.

4. Створення умов для виїзду закордон провідних українських вчених та талановитої молоді.

5. Використання спецслужбами іноземних держав для проведення розвідувально-підривних заходів.

6. Розпалювання конфліктів на національному, релігійному, соціальному ґрунті та провокування масових заворушень.

7. Територіальні претензії до України.

8- Підтримка автономістських ідей і сепаратистських сил частини вселення України, надання їм моральної та матеріальної допомоги.

Література до розділу 1

1. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. - К.: Преса України, 1997. - 80 с.
2. Закон України «Про телебачення і радіомовлення*» від 21 грудня 1993 р. // ВВР України. - 1994. - № 10. - Ст. 43.
3. Закон України «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення» // ВВР України. — 1997. — Л^н 48. — Ст. 296.
4. Закон України «Про інформаційні агенства» // ВВР України. - 1995. - №18. -Ст. 83.
5. Закон України «Про об'єднання громадян» // ВВР України. - 1992. - № 34.-Ст. 504.
6. http://www.medialaw.ru/laws/other_laws/european/convtrtv.htm
7. *Бадрак В. В.* Фактори ефективності впливу друкованих ЗМІ (преси) на електорат: Автореф. дис. канд. юрид. наук. - 10.01.08. - К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2000. - 23 с.
8. *Кара-Мурза С. Г.* Правда про « помаранчеву революцію ». - К.: Орієнти, 2007. — 128 с.
9. *Кара-Мурза С. Г., Александров О. О., Мурашкін М. О., Теленгін С.А* Революції на експорт. - К.: Орієнти, 2007. - 544 с.
10. *Литвиненко О. В.* Інформаційна безпека Європи: Конспект лекцій. - К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 1999. - 61 с.
11. *Мельник Д. С., Лашикет О. С.* Запобігання маніпулюванню суспільною свідомістю з використанням засобів масової інформації// Юридичний радник. - 2006. - № 3 (11). - С. 133-137.
12. *Ольшанский Д. В.* Политический PR. -СПб.:Питер, 2003.-544с.
13. *Орловська Н. А.* Деякі аспекти протидії корупції в засобах масової інформації // www.inter.criminology.org.ua
14. *Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В. та ін.* Соціально- правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник / За ред. В. В. Остроухова. - К.: Росава, 2007. - 496 с.
15. *Петрик В. М., Остроухов В. В., Штоквиш А. А. и др.* Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации: Учебное пособие / Под. ред. В. В. Остроухова. - К., 2008. - 544 с.
16. *Петрик В. М., Остроухов В. В., Штоквиш О. А. та ін.* Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій: Навчальний посібник. - К.: Росава, 2006. - 208 с.
17. *Слісаренко І.* З інтерв'ю Інтернет-виданню «Главред» 11 <http://www.glavred.info/?art=108872071> - 27.04.05.
18. *Сляднєва Г.* Правове регулювання доступу державних органів до

Загрози національній безпеці України в інформаційній сфері...
комерційної таємниці // Підприємництво, господарство і право. - 2005. - № 10. - С. 55-58.

19. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. — К., 2000. - 204 с.

20. Харрис Ричард. Психология массовых коммуникаций. - СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. - 448 с.

21. Яременко О., Балакірєва О., Бутейко Н., Вакуленко О. та ін. Роль засобів масової інформації та інших джерел у формуванні здорового способу життя молоді. - К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. - 111 с.

РОЗДІЛ 2 ЧОРНИЙ ТА БІЛИЙ ПІАР, «БРУДНІ» ТЕХНОЛОГІЇ ЯК МЕХАНІЗМИ МАСОВОГО ІНФОРМАЦІЙНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ

2.1. Чорний піар: зміст, підходи, прийоми

Сучасні суспільно-політичні процеси складні. Вони відображають стан суспільної свідомості й положення справ у суспільстві. Одні демократичні принципи освоєні, інші залишаються декларативними. Пострадянське суспільство чекає від політиків прояву особистої соціальної відповідальності, відкритості, погодженості декларацій і справ.

У піар-програмах і піар-акціях політика моделюється як серія т. зв. слідових дій, що визначають вибір позиції, переклад її в аргументовану програму, розробку відповідних стратегій і тактичних кроків.

Міра демократичності суспільних відносин визначається освоєнням поняття політична етика, в основі якого лежать *відповідальність і соціальна терпимість.*

Тим часом, погляд, що існує, про політику й політиків, не дозволяє говорити про довіру суспільства до цієї сфери діяльності. Тоді як політичний піар в ідеалі повинен відновити координату довіри в суспільстві через вивчення й формування суспільної думки шляхом моніторингу й оцінки соціально важливих подій.

Аналіз сучасних піар-ресурсів у пострадянській політиці дозволяє зробити висновок про те, що сучасний політичний піар в багатьох своїх проявах є чорним.

Про те, що саме можна вважати чорним піаром і наскільки правомірним є його використання, фахівці сперечаються. Існує дві альтернативні позиції: чорний піар — явище негативне; чорний піар

вищий пілотаж політтехнологій.

Прихильники першої думки вважають, що *чорний піар* — Це Ш^Р націлений на дискредитацію конкурента. Причому способи дискреди-

тації можуть бути всілякими - як законними, так і незаконними, але саме дискредитація є основним показником «чорноти» піар-кампанії, незалежно від того, наскільки відповідає істині інформація, що використовується.

На думку цих же політтехнологів, до чорного піару варто відносити надання свідомо помилкової інформації або поширення інтимних подробиць про приватне життя людини та її особистісні психосоматичні особливості, незалежно від того, наскільки достовірні ці відомості.

Таким чином, незалежно від нюансів формулювань, можна дійти висновку, що чорний піар - це дії, спрямовані на те, щоб зганьбити ім'я іншої людини в очах громадськості. Боротися з цим досить складно: якщо столітня історія західного піару припускає вирішення подібних питань у судовому порядку, то в пострадянських країнах відповідне законодавство ще не вироблене.

За подібного розуміння суті чорного піару неправда розглядається як основна база маніпуляції в політиці і прагматична основа чорного піару. Неправда - це і приховання правди, і підміна тези, і необ'єктивна аргументація, і напівправда, і непомірні зізнання в любові. Неправда в чорному піарі - особливий феномен: вона виражається під правду, прикривається фактичністю, що повинна викликати безумовну довіру. Неправда розмиває суспільну свідомість і підриває довіру до влади. Ситуація модного нині голосування «проти всіх» - також результат недовіри нікому.

Назвемо деякі маніпулятивні прийоми, що узаконюють неправду: *принцип «брудної облямівки»* (заплямувати неугодного, пустити чутку, що ганьбить, звинуватити у фінансових порушеннях, у плагіаті тощо); *принцип дестабілізації* (перервати нормальний хід подій); *принцип закріплення функції* (навішування негативних ярликів, тиражування негативних номінацій і формулювань у ЗМІ); *принцип «каруселі»* (завертати людину, все суспільство в стрімку карусель, викликати утому, приділяти увагу другорядному, відволікати від головного); *принцип капості* (знайти бруд, забруднити, і нехай потім відмиваються); *принцип «тонту»* (нав'язувати іншим неправдивий образ себе); *принцип «павукового поводження»* (сплести павутину. Розставити мережі, затаїтися і чекати); *принцип Аль Капоне* (за допомогою доброго слова й погроз можна домогтися більшого, ніж за допомогою тільки одного доброго слова); *принцип атакуючої патетики* (енергійним пафосним натиском поміняти один знак на інший,

протилежний, викликати апатію); *принцип укинутого занепокоєння* (нагадати людині про ситуації, що здатні викликати несвідомий страх).

Яскравим прикладом чорної полуниці може служити поетичний опус Віктора Барана «Юліада*» (апеляція до «Енеїди*» Івана Котляревського очевидна). У книзі безліч некоректних формулювань, але при цьому немає жодних вихідних даних. Брошура була вилучена в одному з районів Харківської області. Хто й де її надрукував, у виданні не зазначено.

Навмисно перекручена, неправдива інформація з метою зганьбити опонента - це і є чорний піар. Зазвичай його використовують, коли не вистачає реальних аргументів. Чорний піар розраховано на групу людей, що не визначилися. І ефективність піару залежить від величини цієї груп.

У наведеній концепції чорний піар відносять до «брудних» технологій. Але, на думку експертів, інформація, що надається в піар акції, повинна бути якісною, інакше не буде потрібного ефекту. Політологи запевняють, що грамотний чорний піар здатний відібрати в політика або політичної сили близько одного відсотка голосів виборців. При цьому варто пам'ятати, що партії для проходження в парламент потрібно перебороти тривідсотковий бар'єр.

За іншою теорією, досить молодого, чорний піар відносять до ідеального способу конкурентної боротьби. У Росії цієї концепції дотримується Антон Вуйма, відомий піарщик, генеральний директор Санкт-Петербурзького інформаційного агентства «Духовна спадщина», серед західних фахівців - Карстен Бредмайер, тренер № 1 у сфері комунікативної техніки для всієї німецькомовної Європи. Чорний піар, вважає А. Вуйма, побудований на брехні, приречений на провал. Найдійовіша стратегія полягає в тому, щоб виявити в конкурента справжній дефект і зрадити цей факт гласності від імені якоїсь громадської організації. На думку піар-технологів, що дотримуються цієї концепції, білий піар себе зжив, оскільки саме завдяки білим піарщикам у Росії й Україні складається вкрай негативне відношення до піару взагалі. Люди вважають, що піарщики готові за гроші хвалити все що завгодно. «Хіба не огидно дивитися, як найнятий за гроші білий піарщик з іскрою в очах хвалить кандидата в депутати або чиновника, який є шахраєм і бандитом? Як білий піарщик стверджує, що нове мило зробить вас сексуальнішим? Хоча це просто мило, ШІ*» митися. Однак ні, вистачить. Хтось повинен викрити зло, лицемірство й неправду, якими буває білий піар. Хто це зробить? Звичайно,

Частина 3

458

чорні піарщики. Ми оприлюднимо всі дані про неякісний продукт конкурента. І ми не будемо брехати, тому що неправду неважко перевірити. Ми схопимо за руку корупційних чиновників і з ганьбою викриємо їх». А. Вуйма вважає, що чорний піар незабаром буде витиснений «брудним» піаром, оскільки професійний чорний піар набагато ефективніший.

2.2. Чорний піар і чорна риторика

2.2.1. Чорна риторика як одна з маніпулятивних технологій чорного піару

Риторика - один зі значимих розділів піару. Ще в античності Аристотель визначав риторичку як здатність знаходити можливі способи переконання щодо кожного предмета. Риторичні знання, що сформувалися в еллінській культурі, стали надбанням культури публічного спілкування, аргументування тощо.

Трансформація риторичних установок, нехтування правилами гри - знак історично обумовленої зміни суспільної свідомості, а також не завжди виправданого зменшення ролі моральних принципів у політичному й іншому видах комунікації.

Піар, риторика, так само як і чорний піар, чорна риторика базуються на комунікативних властивостях мови, її невичерпних можливостях. Кожна вимовлена фраза є в цьому випадку мовним вчинком - поведження людини, виявлене через мову, що є відбиттям її внутрішніх установок і переконань. Подібний підхід ґрунтується на таких положеннях:

- Апеляція або вимоги, що втримуються в нашій мові, ініціюють дію, і саме це є її основною функцією.
- Наша мова допомагає нам послідовно керувати своїми діями не тільки через перспективні цільові стратегії, але, як не дивно, через проголошення зовсім утопічних ідей, головним чином, однак, за допомогою винесення оцінок, суджень шляхом вигідної маніпуляції або ефективної мотивації.
- Наша мова підмінює собою дію. Наприклад, проголошені пункти передвиборчих програм депутатів найчастіше не бувають реалізовані: вони легко будують утопічні плани і терплять крах при спробі їх запровадити в життя, ігноруючи той факт, що слово повинно підтверджуватися справою.

- Наша мова легітимізує наші дії.
- У мові ми виставляємо свої вчинки у вигідному світлі або формуємо словесну базу для власних дій або бездіяльності.
- Наша мова сама є дією: усяка зловмисна неправда, будь-яке лжесвідчення, кожне окремо взяте образливе висловлювання підкреслюють злочинність дій, ініційованих словами.

Діамо визначення деяким комунікативним поняттям в інформаційно-психологічному ключі, які мають значення для розуміння технік і прийомів чорної риторики й чорного піару.

Риторика - мистецтво спілкування; наука про ефективне застосування мовних компонентів під час публічного спілкування; сукупність технічних прийомів, що дозволяють домогтися колегіального рішення на свою користь або просто вибити ґрунт з-під ніг опонента.

Техніка - практичні навички, певні знання, майстерність, здатності того, хто їх застосовує.

Діалектика - здатність вести діалог і переконувати партнера по дискусії у своїй правоті. Це мистецтво переконання й водночас готовність вирішувати проблеми за допомогою спілкування, коли консенсус досягається у процесі взаємного пізнання.

Діалектика передбачає точне формулювання думок мовцем, правильне трансформування їх у слова й переконання аудиторії або конкретного співрозмовника, орієнтуючись на їхню точку зору, прагнучи з позицій відносини партнерства дійти згоди й взаєморозуміння.

Еристика - техніка й метод ведення суперечки; здатність представити незаперечну аргументацію, що дозволяє здобути принципову перемогу в суперечці.

Рабулістика - мистецтво витонченої аргументації, що дозволяє виставити предмет обговорення або послідовність чітких думок у потрібному світлі, що не завжди відповідає дійсності.

Чорна риторика - маніпулювання всіма необхідними риторичними, діалектичними, еристичними й рабулістичними прийомами для того, щоб направляти бесіду в бажане русло й підводити опонента або публіку до бажаного висновку або результату.

Фахівці з чорної риторики визначають її як « убрану в слова домінанту переможця, переконливу завдяки послідовному використанню всіх коштів і інструментів, доступних у мовній сфері: вербальних, на- равербальних і невербальних, тобто мовних, тілесно- мовних сигналів і сигналів, що супроводжують мову». Під час

звертання до комунікативних техніків методам і інструментам варто враховувати, до *****

460

по собі вони нейтральні; чесними або нечесними вони стають лише під час їхнього використання, перетворюючись у білу або чорну риторичку-

Для реалізації повномасштабних піарівських задумів важливі як особистість самого політика, так і ПР-команди, що ним ангажуються. Такий типаж уже сформований. Ця особистість здатна породжувати еіос - *ефективний стан одержувача інформації*. Компетентність, чарівність, іронічність, розвинена інтуїція, тактична гнучкість, уміння викликати зацікавленість до будь-якого предмета мови, уміло опиратися на найпростіші зорові емоції, здобувати довіру обивателя й одночасно догоджати інтелектуалові — основа іміджу сучасного популярного політика, представників його команди, елітних політичних журналістів.

Однак все це не привід вважати його «добродешним чоловіком, досвідченим в умінні говорити» (Цицерон), оскільки красномовство сучасного політика не завжди є проявом моральності. Антична риторика й російська риторика, що виросла на її традиціях, образ риторика оцінювали завжди з позицій моральності й етики. Крім того, антична риторична етика не знала поняття *закулісна фігура*, не припускала, що *комунікативний ризик* коштує більших грошей.

Антична риторика приділяла увагу різним видам діалогу, зокрема й *конфронтаційному*. Але була одна обов'язкова умова: незалежно від ступеня розбіжності комунікативних установок сторони погоджувалися вислухувати одна одну.

Діалектичний діалог - діалог, що передбачає уважність до доводів співрозмовника, тому що тільки в єдності двох «Я» - мовця і сприймаючого, що задає питання й відповідає на них, можливий шлях до істини.

Ангажований у чорний піар політик винятково монологічний, у ньому зникає позитивний інтерес до іншого, і тому перевага віддається еристичному діалогу.

Еристичний діалог — витончений діалог, але не спрямований до істини, а організований на принципах, що є протилежними високій етиці суперечки.

• *Перекручування* правил риторичного діалогу в чорній риторичці можна доглянути в небажанні слухати й чути іншого, у презумпції недовіри до опонента, у нав'язуванні йому форми й ритму спілкування, у небажанні вибрати повноцінну для обох сторін

спільність. Відомий публіцист і журналіст Вольф Шнайдер описав сутність політичних процесів, що призводять до трансформації риторики в чорну.

«Техніка зваби - головними користувачами якої сьогодні стають реклама й пропаганда - спочатку називалася риторикою, винайшли її греки. І найголосніше вона звучала на афінських і римських форумах, пізніше - у британській палаті громад, у французьких національних зборах і в берлінському Палаці спорту. При цьому той факт, що мислитель говорить є мистецтвом вмовляти, не тільки не заперечувався, але й підносився як щось таке, що розуміється саме собою, у всі часи - від Аристотеля й Цицерона до Шкоттшеда, Геллерта й Вальтера Йенса; єдине, що було потрібно від оратора, — служити справедливості... Таким чином, після молитви й наказу риторика становить третю більшу сферу мови, що не інформує, а скоріше утворює прірву, що вселяє жах. Майже всі мовні прийоми, якими користувалися Гітлер і Геббельс, були відомі ще в античних школах красномовства».

У сучасній теорії комунікацій розроблені принципи організації чорної риторики. Найбільш повно вони сформульовані в книзі «Чорна риторика» Карстена Бредмайера. Він вважає, що *чорна риторика - це вміння маніпулювати всіма риторичними методами для впливу на особистість або аудиторію; відрізняти, в яких контекстах і за яких обставин аргументи комунікантів нічого не означають або навпаки є вирішальними; усувати протиріччя й проводити «черво ну нитку» у кожній розмові; перетворювати негативне мислення й поведження співрозмовника в позитивне і конструктивне; винахідливо й елегантно усувати пастки: у конфронтаційних ситуаціях поводитися впевнено. Чорна риторика - це той спосіб інформаційно-психологічного впливу на особистість, яким кожний політичний лідер повинен володіти поза залежністю від того, використовує він В у своїй комунікації чи ні. Знати прийоми чорної риторики необхідно для того, щоб їм протистояти.*

2.2.2. Принципи і правила чорної риторики

Принципи організації чорної риторики такі: чорна риторика укладається у використанні особистістю мови для свого блага; з її допомогою ієрархізуються ситуації» що ви ключають будь-яку ієрархію; визначаються, а потім порушують* ються змістовно аргументовні границі, штучно створюються проблеми;*

чорна риторика — це безперервні прохання запропонувати конструктивне рішення й відмова від цих рішень;

- чорна риторика — це мистецтво керування словами з використанням всіх комунікативних можливостей мови і здатностей мовця, найчастіше з метою порушити хід думок співрозмовника.

Основні правила чорної риторики:

- *ВІН або Я* — всі послання потрібно провадити від першої особи, щоб продемонструвати свою значимість і свою позицію. Філософи розглядають сучасну соціально-політичну ситуацію як невизначену і цю невизначеність співвідносять із острахом особистості, соціальної групи, окремого політика робити заяви від власного імені й відповідати за них або острахом ідентифікувати аудиторію, щоб та згодом не зажадала звіту про проголошені й заявлені декларації. «Ми прагнемо до визначеності, але при цьому волимо не позначати ту групу, від імені якої хотіли б говорити. Адже тільки так ми вправі затверджувати: наше судження - не специфічна групова позиція. Уникаючи визначення себе й іншого, ми з більшим або меншим успіхом створюємо видимість міркувань лише про суть справи - так, начебто нашими вустами промовляє милосердний абсолютний дух*».
- *Використання самоіронії* - стилістичної фігури, що пропонує реципієнтові трансформувати зміст почутого з точністю до навпаки.
- *Гостра влучна цитата в потрібний час дорожча за золото... але це кращим є повторення власної основної думки.* Перед кожною розмовою, виступом, зустріччю необхідно мати про запас одну вражаючу тезу, яка б містила зміст усього сказаного. Саме цей вислів може послужити опорою, за допомогою якої мовець зможе встояти на ногах у будь-якій критичній ситуації й несприятливій дискусії. Ця фраза може зміцнити позицію мовця і збільшити ефективність його виступу.
- *Вдале визначення ролі неможливо переоцінити. ...Режисуйте свої виступи.* У цьому світлі логічним виглядає зауваження німецького соціолога Вольфа Лепенісса, який займається проблемами культури й політичної історії: «Гарної ідеї недостатньо. Критичне значення має постановочне втілення. У політиці потрібна поза». Загальновідомо, що Джордж Вуш, знаючи свої недоліки у публічних виступах, регулярно займався з викладачами — лінгвістами, психологами, фахівцями зі зв'язків із громадськістю, - що допомагало йому продумувати свою роль публічної людини й вигострювати мовну майстерність.
- *«Говори правду!» означає: потрібно завжди говорити правду, але говорити правду треба не завжди.* Фахівці у сфері комунікації називають це «селективною правдою». Щоб уникнути прямої відповіді на небажане питання, рекомендується використовувати дотепність, іронію й спритність. Саме такі реакції, на думку К. Бредмайера, є доказом особистісної зрілості.

- *Учіться знаходити потрібні слова в будь-яких ситуаціях, намагайтеся зберегти ініціативу.* На думку піар-фахівців, найгірше, що може трапитися з політиком, це якщо під час його виступу хтось вирве ініціативу з його рук. «Ніколи не мовчи!» - ось девіз успішного політика, але він допускає наявність у свідомості певних шаблонів, спеціально розроблених для критичних ситуацій.
- *Грайте можливостями мови.* Це демонструє вашу впевненість у собі.
- *Негайно припиняйте будь-які спроби вербальної провокації.* «Як правило, втрачаючи ініціативу, ми спохвачуємося тільки тоді, коли вживати заходів до виправлення ситуації буває надто пізно. Поставити вербального агресора на місце не так вже й складно, але для цього потрібно діяти швидко, рішуче, креативно... Чим довше триває обмін ударами, тим менше у вас шансів вийти з дуелі з тріумфом».
- *Іноді варто залишити протилежну сторону встояти під дощем»,* тобто не приймати вибачень. Прийняті вибачення часто призводять до того, що людину це нічому не навчить, і ситуація може повторитися.
- *Відповідайте не на всі питання.* Необхідна гнучкість реагування на питання: відповісти на запитання значить погодитися із правильністю його постановки. Чорна риторика — це маніпулювання всіма необхідними риторичними, діалектичними, еристичними й рабулістичними прийомами для того, щоб нахилити бесіду в бажане русло й підводити опонента або публіку до бажаного висновку й результату.

2.3. Чорний піар і «брудні» виборчі технології

ПР-діяльність, що ґрунтується на «брудних» технологіях, детермінована властивостями суспільної й особистої свідомості, що проявляються в епоху формування нових суспільних відносин, переоцінки

цінностей. Політична культура пострадянського суспільства формувалася в умовах «режиму із загостренням», коли чорний піар швидко накопичував прийоми маніпуляції.

2.3.1.3 історії «брудних» виборчих технологій і чорного піару на пострадянському просторі

Датою народження виборчих технологій на пострадянському просторі варто вважати 1989 рік, коли відбулися вибори народних депутатів СРСР. Тоді ж з'явилися й перші фахівці у сфері організації виборчих кампаній. Однак говорити про якийсь істотний вплив виборчих технологій на політичний процес до виборів у Верховну Раду й Державну Думу 1993 року не доводиться головним чином тому, що технології не були затребувані.

Епоха політичних потрясінь і революцій (для України й Росії - 1989-1993 роки) завжди характеризується політизацією населення. У такий час панують примітивні підходи до побудови виборчих кампаній: досить чітко позначити свою приналежність до того або іншого політичного табору, яскраво й переконливо представити свою позицію - і кампанія готова. Виборці в такі гострі соціально-політичні періоди готові відстоювати позиції кандидата, що сподобався, ловити кожне його слово. Зайва технологічність передвиборної кампанії в подібних випадках буде виглядати неприродно й може навіть перешкодити. Політтехнологи вважають, що описаний період для розвитку виборчих технологій в Україні й Росії був інкубаційним: технології й технологи вже з'явилися, але їхня діяльність ще не проглядалася.

Перша проба чинностей відбулася на всеросійському квітневому референдумі 1993 року й українських президентських виборах 1991 Р^оку, хід і результати яких мали значення не тільки для загально-політичного розвитку країн, але й для становлення виборчих технологій. Передвиборна кампанія квітневого референдуму була побудована незвично: організатори не намагалися переконати електорат у правильності позиції депутатів. Замість цього вони, використовуючи прийоми НЛП і сучасні західні технології політичної реклами в ЗМІ, Утовкмачували в голови виборців формулу відповідей: ТАК, ТАК, НІ, ТАКІ Референдум був виграний, і допущені вибори в Думу за партійними списками. Квітневий референдум визначив той тип федераль-них виборів у Росії, що зберігається до сьогодні, та який багато в чому формує стратегію і тактику загальноросійських виборчих кампаній.

Ця ж стратегія не спрацювала на виборах у Державну Думу 1993 року, коли проурядові партії, що не відчували браку коштів і мали підтримку переважної більшості ЗМІ, були озброєні західними виборчими технологіями, програли вибори. Дослідники пояснюють цю невдачу некритичним перенесенням закордонних виборчих технологій на радикально відмінну російську ситуацію. По-перше, західні технології не враховують мотивацію російських виборців; по-друге, вони споконвічно настроєні на боротьбу двох кандидатів (партій). При цьому голосування більш ніж двох третин виборців запрограмовано ще до початку кампанії самим фактом партійної приналежності конкурентів. Боротьба йде за досить вузький прошарок «рухливих» виборців.

У 1993 році більшість учасників виборів провели кампанії для еліт: говорили речі, які могли сподобатися у владних кабінетах, в управлінських структурах, професорам політичних наук, столичній інтелігентській тусовці, але які були незрозумілі й нецікаві людині «з вулиці». Винятком був В. Жириновський, який говорив мовою простого виборця й ті речі, які виборець хотів почути.

Федеральні вибори 1995-1996 років багато в чому повторили ланцюжок «квітневий референдум - вибори в Держдуму* 1993 року, але у зворотній послідовності. Технологічний рівень політичної реклами в ЗМІ виріс, але змістовно мало що змінилося: більшість учасників не змогли запропонувати продуманої стратегії.

Справжній прорив у становленні технологій організації виборчих кампаній у Росії відбувся в 1996-1997 роках на виборах губернаторів. Вирішальним фактором виявилася технологічність виборчих кампаній. Багато кампаній цього періоду мали яскраво виражений змістовний характер, були ефектними й креативними.

Саме цей період вважається часом народження специфічних виборчих російських технологій. На результаті виборів використання «брудних* технологій майже не відбилося, зате воно справило вплив на кар'єру багатьох фахівців з виборів: істеблішмент остаточно повірив у те, що виборчі технологи мають чарівну зброю перемоги в будь-якій кампанії (брудну, але дуже ефективну).

Перетворення В. Путіна з маловідомого політика в главу держави в 2000 році зробило приголомшуюче враження. Автори його політичної кампанії стали перед широкою публікою у вигляді вершителей долі. Саме в цей час у масовій свідомості закріпилися поняття *політ-технологія* й *політ технолог*, які не мають аналогів в інших країнах. Ці поняття зафіксували народження маніпулятивних технологій і чорного піару в пострадянському просторі.

В Україні найбільш масовий прихід чорного піару був відзначений на виборах 2007 року. Найбільша кількість випадків поширення чорного піару зафіксована в Харківській і Львівській областях. Так, наприклад, у Львівській області були частими випадки роздачі різних листівок, спрямованих проти Блоку Юлії Тимошенко, але водночас зі схвальною оцінкою кандидатури Віктора Ющенка. Крім того, в Харківській області зафіксоване поширення книги про Ю. Тимошенко з негативною інформацією про неї; газети «ТАБ» (провокаційно-націоналістичного змісту), а також листівок з портретами Ю. Луценка і Ю. Тимошенко і написом «Кати Кушнарєва». Ці друковані матеріали мали реквізити неіснуючої друкарні. У самому Харкові лунали фальшиві запрошення на зустріч із Ю. Луценком. На цих запрошеннях був напис «ОУН-УПА герля всіх», витриманий у тому ж стилі, як і реклама блоку «Наша Україна - Народна самооборона» (НУНС) - «Закон один для всіх». У Житомирській області зафіксована роздача нижньої білизни із символікою БЮТ, більше того, роздавали ці речі нібито від імені блоку. Водночас інформації про поширення таких речей у БЮТ не підтвердили. У Чернігові напередодні візиту Ю. Луценка в місті великим тиражем був розповсюджений плакат із зображенням зірки Давида й підписом «Моя передвиборча програма - Давид Жванія». На цьому плакаті також зображений лідер блоку НУНС, що показує непристойний жест. А в Тернопільській області, також напередодні візиту Ю. Луценка, поширювався плакат з написом «Народний самообман* із зображенням стиснутого кулака, що показує виборцям дулю. У Миколаївській області розповсюджувалась листівка-карнатюра з віршем «Клятва Януковича братві».

На сьогодні російські й українські виборчі технології переживають своєрідну кризу росту. Не доводиться сумніватися, що розповсюджений сьогодні стиль організації виборчих кампаній ще не раз зміниться під впливом часу.

Тактичні методи організації виборчих кампаній на пострадянському просторі й на Заході розвивалися в прямо протилежних напрямках. Наприклад, у США й Західній Європі сучасні методи політичної агітації через ЗМІ почали запроваджуватися приблизно в 30-х роках минулого століття, причому на тлі вже досить відпрацьованих технологій безпосередньої роботи з виборцями. У Росії й Україні перші вільні вибори відбулися лише в інформаційну епоху. Не дивно, що становлення виборчих технологій у них почалося з агітації через ЗМІ, причому досить швидко (уже на квітневому референдумі 1993 року) технологічний рівень такої агітації став цілком порівнянний із західними зразками.

Виникнення питання про професійну етику журналістів є свідомим становленням виборчих технологій у ЗМІ. Так, восени 2007 р. деякі українські тележурналісти виступили проти поширення замовлених матеріалів і почали акцію «Не продаємося!». Не подавати в ефір такі матеріали привселюдно зобов'язалися 43 ведучі, редактори й кореспонденти телеканалів «1+1», «Інтер», СТБ, «5 канал», «Перший національний».

Учасники ініціативи призвали політиків і бізнесменів відмовитися від купівлі програм і сюжетів на телеканалах. У заяві журналістів було сказано: «Оплачені сюжети в новинах, гості, які купують місце в ефірі, і повністю замовлені телепрограми перестали бути поодинокими прикритими випадками. Вони стають масовим явищем, добре налагодженою індустрією, що витісняє справжні новини, аналіз і дискусії». Ініціативна група виступила за встановлення у всіх медіа таких стандартів: право вибору тем і гостей повинне належати винятково провідним редакторам і журналістам відповідних телепрограм, які під час їхньої підготовки будуть неухильно дотримуватися професійних принципів значимості, актуальності для суспільства й подання йому всіх важливих точок зору; відмова від участі як у створенні, так і в подачі в ефір матеріалів, які мають замовлений характер і порушують професійні стандарти.

Технології безпосередньої роботи з виборцями в цей час перебувають у процесі освоєння. Поки що лише деякі російські й українські кампанії наближаються тут до західних зразків. Однак не доводиться сумніватися, що саме в цьому напрямку має відбутися черговий прорив у пострадянських виборчих технологіях; і партії, і кандидати, які першими зможуть у масовому порядку розпочати безпосередню роботу з виборцями, підуть у різкий відрив від конкурентів.

Чорний піар і «брудні» технології багато дослідників вважають тимчасовим явищем для пострадянського простору, через яке проходили всі країни з вільними виборами. Проте на сьогодні чорний піар є досить значним фактором організації виборчого процесу.

2.3.2. Чорний піар і «брудні» технології у виборчих кампаніях

Тема «брудних» виборчих технологій останнім часом не сходить зі сторінок газет і з екранів телевізорів. Майже будь-яка велика виборча кампанія супроводжується повідомленнями про те, що під час її проведення широко використовувались «брудні політехнології», «чорний піар» та інші подібні прийоми. При цьому звичайно не

оголошується, у чому, властиво, полягає суть цих прийомів. Обвинувачення конкурентів у застосуванні «брудних» методів агітації ввійшли в обов'язкову програму передвиборчої агітації ледве чи не всіх кандидатів. Які ж виборчі технології варто вважати «брудними»? Думки в цьому питанні розходяться. Так, представники Центровиборчкомів до «брудних*» технологій відносять будь-яке порушення виборчого законодавства. Проте в історії російських і українських кампаній знайдеться дуже мало таких, які проводилися б без єдиного порушення букви закону. Причому часто порушення викликані не бажанням кандидата обдурити виборців, а недосконалістю законодавства. Іноді саме буквальне застосування деяких законодавчих норм варто розглядати як «брудну» технологію. Наприклад, усім відоме відсторонення А. Руцького за півтора дня до голосування (вибори губернатора Курської області у 2000 році) з формальної точки зору було правильним. По суті ж порушення, зроблене А. Руцьким (помилкова вказівка площі однієї з належних йому квартир), було не настільки значним і явно не мало «зловмисного» характеру. Звичайно в подібних випадках виборча комісія обмежується попередженням кандидата ще на етапі його реєстрації. Тут же свідомо дочекалися майже до закінчення кампанії й зняли А. Руцького з виборів, коли в нього вже не було часу щось виправити. У цьому випадку порушена воля вибору для виборців.

Отже, «брудні» й «незаконні» технології - це не одне й те саме. Деякі дії кандидата можуть відступати від букви закону, але залишатися цілком чесними стосовно виборців. І навпаки - іноді формальне застосування букви закону варто розглядати як «брудну*» технологію.

Досить часто стверджують також, що «брудні*» технології - це технології обману виборців. Загалом це правильно: свідомий обман і Дезінформацію, що виходить від кандидата або його команди, безумовно варто вважати «брудним*» методом ведення виборчої кампанії. Справа однак у тім, що використання поняття «обман» стосовно процесу передвиборчої агітації виявляється досить неоднозначним.

Сама сутність передвиборчої агітації припускає підкреслення позитивних рис кандидата й затушовування негативних. Для виборців вона неминуче створює спотворений образ дійсності.

Сама природа виборчих технологій така, що далеко не завжди можливо відокремити «абсолютно чесні» методи від «трохи сумнівних», а останні — від відверто нечесних. Зазвичайно між «чистими» і «бруд-

469
ними» технологіями лежить сфера так званих «сірих» технологій, які одні люди схильні зараховувати до «брудних», а інші - до «чистих». Причому розмір і властивості «сірої» зони залежать від менталітету виборців конкретного регіону і країни загалом. Так, у Росії більшість

виборців можуть простити політикові свідому неправду (робота в них, політиків, така). На Заході ж політик, один раз пійманий на неправді, може попроситися з політичною кар'єрою назавжди. Загалом виборчі технології виявляються «чистими*» або «брудними» саме тією мірою, у якій це допускає суспільство.

Провести чітку й однозначну грань між чесними й нечесними методами ведення виборчої кампанії важко, як і межу між добром і злом. Але це не є перешкодою для достовірного визначення ряду явищ як безсумнівного зла й боротьби з ним. Перекручування вільного волевиявлення через погрози, підкуп, дезінформацію, порушення волі агітації, підтасовування результатів виборів однозначно варто віднести до «брудних*» методів ведення виборчих кампаній.

При всьому різноманітті «брудних*» технологій у їхній основі лежать два прийоми: дезінформація виборців та їх підкуп.

Найбільш типовим і часто застосовуваним методом дезінформації є *наклеп (викид компроматів) на конкурентів*.

Масовий викид компроматів зазвичай здійснюється у формі чорного піару. Термін «чорний*» має на увазі анонімність: кампанія з викиду компроматів ведеться не самим кандидатом, а зовні ніяк не пов'язаними з ним журналістами, аналітиками тощо. Часто для організації чорного піару створюється спеціальний штаб, незалежний від основного штабу кандидата.

Сам факт використання чорного піару не можна однозначно зарахувати до «брудних» технологій, якщо розповсюджувана його шляхом інформація достовірна, а критика конкурента, проти якого він спрямований, обґрунтована й аргументована. Політтехнологи вважають, що використання чорного піару можна розцінити як атакуючу агресивну технологію. «Брудним*» він стає лише тоді, коли через нього поширюються свідомо брехня й наклеп.

Іноді небезпечнішими за прямий наклеп виявляються спроби дискредитувати конкурентів непрямыми методами. Особливо «грішнить*» такими прийомами телебачення: повідомляючи зовні нейтральну інформацію шляхом спеціальної підбірки матеріалу, інтонацій диктора, воно створює дуже непривабливе враження про небажаних кандидатів. Аналогічних цілей можна домогтися через обрамлення сюжетів про кандидата негативними сюжетами: наприклад, поміст®"

470

ги інформацію про «ворога» між повідомленням про нещасний випадок і поганим прогнозом погоди. Сюди ж можна віднести різноманітні методи некоректного ведення дискусії й прийоми вселяння виборцям необхідної інформації через спеціально підібрані слова й словосполучення.

2.3.3. Дезінформація й підкуп виборців як прийоми чорного піару у виборчих кампаніях

Зупинимося на деяких більш витончених прийомах дезінформації, які застосовувалися в російській і українській виборчих кампаніях.

Висування двійників. Для цього треба знайти в окрузі людину з таким самим прізвищем, ім'ям та по батькові, як і в кандидата-«ворога» і вмовити цю людину висунути свою кандидатуру. Розрахунок будується на тім, що частина прихильників небажаного кандидата помилиться і проголосує за підставну особу. З аналогічною метою іноді створюють суспільно-політичні організації з назвами дуже схожими на назви конкуруючих організацій (відомий, наприклад, випадок, коли напередодні виборів в одному з великих регіонів було зареєстровано «Рух «Яблуко») і висувають підставних осіб від їхнього імені.

Варто підкреслити, що висування підставних осіб не завжди є «брудною» технологією. Наприклад, досить часто популярні керівники регіонів використовують таких осіб для підстрахування: висувають свідомо непрохідного кандидата на той випадок, якщо конкуренти спробують зірвати вибори через одночасне зняття своїх кандидатур.

Імітація підтримки від статусних людей. Якщо під час кампанії раптом з'являються листівки типу «Підтримую таку особу, В. Путін», то не завадить поцікавитися, хто такий цей В. Путін — прем'єр Росії чи його однофамілець, який живе в сусідньому будинку.

Іноді описаний прийом використовується з точністю до навпаки: підтримка існує реально, але носить незаконний характер. Наприклад, у 1997 році у Москві в окрузі, де переобирався голова Московської Думи, з'явилися щити з його фотографією в обіймах Ю. Лужкова і підписом: «Найкращий голова Думи з усіх, кого я знав. Корінний москвич Ю. Лужков». Коли розлютовані конкуренти звернулися із протестом у виборчу комісію (за законом мер не мав права підтримувати жодного з кандидатів), їм роз'яснили: «Фотографія зроблена задовго до виборів, а щодо підпису, то ви доведіть. Що «москвич Ю. Лужков» - мер міста, а не однофамілець мера.

Імітація дій від імені конкурента. Характерними прикладами таких дій є:

- дзвінки виборцям від імені конкурента вночі;
- приклеювання листівок на підтримку конкурента на стекла приватних автомобілів (так, щоб їх було дуже важко віддерти);
- «антиадресна* агітація (наприклад, «ультраліберальна* пропаганда від імені конкурента у кварталах з малозабезпеченим населенням або ура-патріотична серед інтелігенції);
- дії, які повинні налякати виборців. Наприклад, на виборах губернатора Красноярського краю в 1998 році нібито від імені А. Лебеда по селах запустили людей, які почали переписувати домашню худобу і птахів. Опісля по їхніх слідах була запущена інша команда агітаторів, яка роз'ясняла, що А. Лебідь готує масові конфіскації майна сільських жителів.

Імітація небажаної підтримки конкурентів. Організовується серія масових заходів, на якій про свою підтримку конкурента заявляють бомжі, фашисти, сексуальні меншини тощо. Такими «фокусами* не гидували навіть кремлівські політтехнологи. Під час президентських виборів 2000 року ЗМІ регулярно повідомляли про мітинги московських повій на підтримку Ю. Скуратова. А незадовго до дня голосування телебачення показало збори геїв і лесбіянок на підтримку П. Явлінського.

Підкуп виборців можна також віднести до сфери чорного піару. Він далеко не такий небезпечний, як дезінформація, оскільки не позбавляє виборців волі свідомого вибору. Водночас підкуп зазвичай не такий ефективний, як дехто вважає: немає жодних гарантій, що виборець, одержавши що-небудь від кандидата, відразу ж стане його прихильником. Якщо уважно розглянути кампанії, виграні нібито тільки за допомогою підкupu, в більшості випадків виявляється, що перемога «покупця голосів* стала наслідком стратегічно правильної постановки кампанії, а не голої гри на матеріальному інтересі.

Найбільш яскравий приклад - оптова покупка Р. Абрамовичем Чукотки. При цьому Р. Абрамович абсолютно не приховував, цювінрО' бить. Навпаки виборцям відкрито говорилося: «Усі про вас забули, про* світу ніякого немає, а з Р. Абрамовича ви хоч щось одержите*. Так що виборців не могло бути жодних сумнівів, що їх саме підкуповують.

Оскільки закон забороняє прямий підкуп виборців під час виборів, його звичайно здійснюють у формі різних гуманітарних програмі реалізованих від імені кандидата до початку кампанії, або ж від імені «друзів* кандидата під час кампанії.

472

Перед «покупцем голосів» традиційно постають дві проблеми: як обійти закон і як гарантувати, що виборець, якому заплатили, дійсно проголосує за потрібного кандидата. Наприклад, досить популярні дві схеми підкupu виборців:

- *Підкуп через найм на роботу.* Штаб кандидата укладає з виборцем трудову угоду: наймає його як агітатора. Відразу ж після укладення угоди виборцеві виплачується невеликий аванс. Решта грошей йому обіцяють заплатити як преміальні за «гарну роботу». При цьому робота буде вважатися «гарною», якщо кандидат-наймач переможе на виборах.

Природно, насправді реальної роботи від такого «агітатора» ніхто не вимагає. Ціль схеми - створити у виборця матеріальну зацікавленість у перемозі кандидата.

- **Лохотрон*.* Дуже дорога й рідко застосовувана технологія. Для організації «лохотрона» необхідно попередньо зареєструвати якусь громадську організацію. Коли починається виборча кампанія, зазначена організація заявляє, що вона не буде підтримувати жодного з кандидатів, але буде боротися за підвищення активності виборців на виборах. В ім'я цієї шляхетної мети вона повідомляє про проведення безпрограшної лотереї в день голосування прямо на виборчих дільницях. Кожний виборець, який прийшов на вибори, зможе виграти невеликий приз: ручку, календарик тощо. А щоб ще більше «підвищити активність», на кожній ділянці буде розіграний один головний приз - автомобіль «Жигулі». Однак у його розіграші зможуть брати участь тільки ті виборці, які зможуть угадати переможця на виборах.

Після того як про організацію «лохотрона» довідаються всі жителі округу, починається другий етап операції. Через всі можливі інформаційні канали виборцям починають повідомляти, що за даними аналітиків і соціологів на виборах лідирує такий-то кандидат (хто при цьому лідирує насправді, не має значення).

Кульмінація настає в день голосування. Поруч із кожною ділянкою ставиться автомобіль, що може дістатися будь-якому виборцеві, — варто лише вгадати переможця виборів. А оскільки ім'я майбутнього переможця вже передвіщене «всіма аналітиками й соціологами», то бажаючий зіграти в «лохотрон» виборець зробиць, швидше за все, ставку саме на нього. І щоб ставка не пропала, виборець і проголосує саме за того кандидата, на якого він поставив.

Проте чорний піар і «брудні» технології далеко не так страшні, як про них говорять. За оцінками різних експертів, використання супротивником найнебезпечнішого сполучення «брудних* методів (дезінформація у поєднанні з інформаційною блокадою, підкріплені

адміністративним ресурсом) рівносильно його перевазі (у середньому) приблизно в 10 % голосів. «Брудні* технології рідко забезпечують перемогу самі по собі» якщо вони не підкріплені правильною стратегією і тактикою кампанії їхнього кандидата. Так, на виборах у Верховну Раду України (вересень 2007 року) зустрічалося немало випадків чорного піару. Наприклад, обвинувачення в ізраїльському громадянстві на адресу экс-глави МВС, першого номера блоку «Наша Україна - Народна самооборона* Юрія Луценка. Друкувалися листівки з його фотографією на тлі зірки Давида. Або ж поява наклейок, стилізованих під логотип програми Блоку Юлії Тимошенко «Український прорив». Але на цих наклейках був написаний «Український иарив*», ними заклеювали оригінальні плакати БЮТ. Проте на хід виборів подібні акції вплинули мало.

Нинішнє засилля «брудних» методів у російських і українських кампаніях - тимчасове явище, що неминуче буде входити в прийнятні рамки в міру того, як виборці отримують досвід. Цей процес можна прискорити, якщо регулярно й докладно доводити до широкої громадськості всі «брудні* прийоми, які були використані в кожній великій кампанії.

Література до розділу 2

1. *Бредмайер К.* Черная риторика: Власть и магия слова. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. - 248 с.
2. *Гринберг Т. Э.* Политические технологии: ПР и реклама: Учебное пособие для студентов вузов. - М.: Аспект Пресс, 2005. - 317 с.
3. Интервью А. Вуймы «Черный ПР — это идеальный способ конкурентной борьбы *». - Деловой квартал. - 2007. -17 вер. - № 34 (606). Эл. адрес: <http://www.dkvartal.ru/magazines/dk>.
4. *Костюк К. Н.* Политическая мораль и политическая этика в России // Вопр. философии. - 2000. - № 2. - С. 32-47.
5. *Лисовский С. Ф., Евстафьев В. А.* Избирательные технологи: История, теория, практика. - М.: Рус. панорама, 2001. - 454 с.
6. *Малкин Э., Сучков Е.* Основы избирательных технологий и партийного строительства. - М.: Рус. панорпмп, 2003. - 480 с.
7. Связи с общественностью в политике и государственном управлении / Под общ ред. В. С. Комаровского. - М.: Изд-во РАГС, 2001. - 520 с.
8. *Синельникова Л. Н.* Современный «черный пиар» как манипулятивный дискурс // Жизнь текста или Текст жизни. - Луганск:

Знання, 2005. - Т. 3. - С. 182-188.

9. *Таранов П. С.* Приемы влияния на людей. - М.: Дело, 1607. - 296с.

10. *Чумиков А. Н.* Связи с общественностью: Учебное пособие. - М., 2001.-306 с.

РОЗДІЛ з ДУХОВНО- РЕЛІГІЙНА СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Духовно-релігійна сфера національних інтересів безпосередньо пов'язана з дією механізмів самозбереження нації, держави та зі створенням максимально сприятливих умов для її цивілізованого розвитку. Необхідною умовою розбудови демократичної держави є те, що національні інтереси, особливо у духовно-релігійній сфері, повинні визначатися виключно волевиявленням народу безпосередньо або через вищі інституції державної влади. При цьому визначальним є принцип відокремлення церкви від держави як важлива конституційна демократична засада взаємовідносин держави і релігійних організацій, умова та гарантія свободи совісті.

Відокремлення церкви від держави - це повна секуляризація державно-правових відносин та звільнення усіх сфер, що знаходяться у компетенції держави, від регулятивно-санкціонуючої ролі релігії та церкви. Підґрунтям цього принципу є невтручання держави, її органів та інститутів, службових осіб у внутрішньоцерковні справи богослужбового, канонічного, організаційного характеру та здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій. Забезпечення рівності прав і можливостей для всіх без винятку віросповідань, організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. Хоча світська держава у питаннях віри є нейтральною, вона захищає права та законні інтереси релігійних організацій, поважає їхні традиції та внутрішні настанови, які не суперечать чинному законодавству. У свою чергу, релігійні організації не можуть втручатися у справи держави, її органів, виконувати будь-які державні функції, брати участь у виборах органів державної влади тощо.

Світовий та вітчизняний історичний досвід переконує, що нерозуміння й некерованість процесами, які відбуваються у духовно-гуманітарній сфері загалом та релігійному житті зокрема, призводить до саморуйнівних конфліктів у державі. Нині в Україні

одним із пріоритетів - 476

тетних напрямів консолідації суспільства є спрямування його політичної волі на реалізацію загальнонаціональних інтересів та максимальне використання духовно-інтелектуальних потенцій. Серед першочергових завдань консолідації нації — нейтралізація загроз сепаратистських тенденцій, підвищення життєвого рівня населення, модернізація управління державою і суспільством та зміцнення духовно-морального здоров'я народу. Важливу роль у цей складний і відповідальний період здатні відіграти виважена і водночас динамічна державна політика України у сфері державно-церковних відносин та вмiле обстоювання власних національних інтересів у духовно-релігійній сфері. Лише копітка цілеспрямована робота зможе перешкодити іноземним емісарам завойовувати в Україні паству, а отже, керувати суспільною думкою і суттєво впливати на розстановку політичних сил у країні.

Духовно-релігійна складова національної безпеки України - стан релігійно-церковного життя нації (її державно-церковних, міжцерковних та внутрішньоцерковних взаємовідносин), що є чи за певних обставин може бути загрозою національним інтересам держави, стабільному розвитку суспільства, здійсненню прав і свобод громадян. Це стан захищеності життєво важливих духовно-релігійних інтересів українського народу (особи, груп віруючих, держави) від внутрішніх загроз і зовнішнього втручання та система суспільно-політичних заходів щодо забезпечення цієї захищеності.

Аналіз духовно-релігійної складової національної безпеки надає можливість визначити такі її основні напрями:

- духовно-релігійна незалежність, яка насамперед означає самодостатню життєдіяльність усіх компонентів державно-церковних відносин, їхню спроможність відстоювати національні інтереси України як у внутрішньополітичному житті країни, так і на міжнародній арені;
- демократичність і стабільність духовно-релігійного життя у державі, що передбачає міцність та надійність державних, політичних і громадських інституцій, які покликані забезпечувати свободу віросповідання, стримувати дестабілізуючі чинники та гарантувати духовно-релігійні права і свободи кожного окремого громадянина, віруючої громади, церкви тощо;
- здатність до саморозвитку і прогресу, тобто природна спроможність до самодостатньої реалізації національних інтересів у духовно-релігійній сфері відповідно до змін, що відбуваються як в середині країни, так і в міжнародному житті.

Основними об'єктами духовно-релігійної складової національної безпеки України слід вважати:

- особу, її релігійні права й свободи;
- релігійні організації та характер взаємовідносин між ними;
- державу, її незалежність, територіальну цілісність, національно-культурну самобутність народів, що її населяють.

Головним суб'єктом складової духовно-релігійної безпеки є Українська держава, яка разом із традиційною церквою (церквами) здійснює цілеспрямовану політику в релігійній сфері, покликану забезпечити духовну єдність народу, стабільність та динамізм прогресивного розвитку всього суспільства.

Результатами цієї політики має бути реалізація національних інтересів у духовно-релігійній сфері й, насамперед, зміцнення суверенітету і незалежності України, ефективне та соціально орієнтоване державне управління духовними процесами, свобода волевиявлення й реалізація релігійних інтересів особи та релігійних груп, конструктивне розв'язання міжцерковних конфліктів, налагодження міжцерковної та міжконфесійної співпраці тощо.

Найважливішими чинниками духовно-релігійної складової національної безпеки є такі:

- внутрішньорелігійна стабільність (міжцерковна та міжконфесійна злагода - здатність до розв'язання релігійних протиріч насамперед ненасильницькими способами);
- зовнішньорелігійна стабільність (входження українських церков до міжнародних релігійних організацій, зміцнення міжнародного авторитету й незалежності України як великої європейської держави, збереження національно-культурної самобутності її народу - наявність для цього ефективного механізму);
- створення належних умов задля повного задоволення релігійних потреб, свободи світогляду та віросповідання всіма громадянами України, іноземцями та особами без громадянства;
- наявність комплексної стратегії суспільно-політичного й духовного розвитку держави, зокрема у сфері забезпечення релігійної безпеки України.

До основних принципів захисту національних інтересів України у духовно-релігійній сфері можна віднести такі:

- пріоритет прав людини, верховенство закону та єдине правове поле для усіх суб'єктів державно-церковних відносин незалежно від їхньої національної приналежності, фінансових можливостей та політичних уподобань;


- дотримання балансу інтересів особи, громади віруючих, конфесії, суспільства, держави та їхня взаємна відповідальність ЩОДО захисту національних інтересів у духовно-релігійній сфері;
- своєчасність та адекватність дій держави стосовно реальних загроз національній безпеці України з метою якнайефективнішого захисту національних інтересів у духовно-релігійній сфері;
- пріоритет ненасильницьких (договірних) засобів під час вирішення як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів у сфері духовно-релігійних відносин;
- відповідність концепції, форм та методів забезпечення національної безпеки України у духовно-релігійній сфері загальноєвропейській та світовій системам безпеки, а також створення відповідних умов інтеграції до цих систем.

Духовно-релігійна складова безпосередньо впливає і може суттєво підвищувати небезпеку можливих основних загроз національній безпеці України у найважливіших сферах життєдіяльності суспільства: політичній, економічній, соціальній, воєнній, інформаційній (див. схему).

Схема

розподілу духовно-релігійних загроз за сферами життєдіяльності українського суспільства

Сфери	грози національній безпеці України
Політична	<p>ідеологічна підтримка іноземними релігійними центрами посягань на конституційний лад, державний суверенітет та територіальну цілісність України;</p> <p>розробка механізму втручання інших держав, через засоби духовно-релігійного впливу у внутрішні та зовнішні справи України;</p> <p>розпалювання міжконфесійної та міжнаціональної ворожнечі, сепаратистських та автономістських ідей в окремих регіонах та у певних політичних колах в Україні;</p> <p>порушення прав українських громадян, зокрема свободи совісті та віровизнання, як на території України, так і за її межами;</p> <p>невиконання чи неналежне виконання законних рішень органів державної влади та місцевого самоврядування, зокрема щодо передачі культових споруд та майна.</p>

 <p>Економічна</p>	<ul style="list-style-type: none">• підтримка іноземними релігійними центрами економічної ізоляції України, блокування процесів інтеграції до європейської та світової економічної системи;• комерціалізація релігійних організацій, виробництво та продаж неліцензійної продукції, ухилення від сплати податків та інших обов'язкових платежів, порушення трудового законодавства тощо;• неконтрольований приплив в Україну іноземної валюти і матеріальних цінностей під виглядом підтримки місіонерської та благодійної діяльності;• діяльність «тіньових* економічних структур під «дахом» релігійних угруповань;• привнесення іноземних ціннісних життєвих орієнтацій та уподобань, які підривають престиж і конкурентоспроможність вітчизняного товаровиробника.
--	--

Прагнучи побудувати демократичне суспільство, Україна проголосила своїми державотворчими принципами забезпечення права на свободу світогляду і віросповідання кожного громадянина. Держава взяла на себе зобов'язання сприяти здійсненню цього права, а також охороняти та захищати зазначені свободи особи. Задля реалізації такої державно-церковної політики, що базуватиметься виключно на ідеології миру, зміцненні національної єдності та захисті національних інтересів, слід вжити комплекс заходів щодо подальшого вдосконалення правової бази взаємовідносин держави і церкви, юридичного оформлення функціонування релігійних організацій в Україні, оптимізації державного управління у духовно-релігійній сфері, підвищення релігієзнавчої підготовки керівних кадрів органів державної влади та місцевого самоуправління тощо.

Справжня рівність церков перед законом та «український екуменізм», тобто єднання зусиль усіх конфесій в Україні задля досягнення суспільно вагомих цілей є тією життєдайною силою, яка вкрай потрібна і може спрацювати на користь національного і духовного відродження українського народу. Спільні загальноукраїнські релігійні акції, підтримка різноманітними діями, притаманними релігійним організаціям, процесів українського державотворення, освітянські програми і навіть спільні канонічно-церковні дії - це далеко не 480

повний перелік «точок дотику», завдяки яким в Україні може і пови-
ли запанувати релігійний мир і міжконфесійна співпраця. Саме це
створюватиме сприятливі умови задля національної консолідації та
злагоди, без чого розбудова демократичної соборної Української дер-
жави просто неможлива.

Відповідно до ступеня важливості для суспільства і впливу на
державну політику національні інтереси українського народу в
духовно- релігійній сфері можуть бути умовно розподілені за трьома
рівнями їхнього вияву, а саме: життєві, стратегічні та оперативно-
тактичні.

Життєві інтереси нації у духовно-релігійній сфері - такі, без за-
безпечення яких неможливе саме існування нації. Їхнє формування
і розвиток відбувається протягом усієї історії країни, її культурно-
духовного поступу. Це, насамперед, збереження і закріплення
духовно-релігійної ідентичності як основи вияву суверенних прав
народу на самовизначення та створення відповідних механізмів
самозахисту державності. Державно зорганізована нація безумовно
зацікавлена у збереженні та зміцненні власної духовно-релігійної
цілісності, а також у розбудові оптимального життєвого простору.

Необхідною умовою формування оптимального життєвого простору
будь-якої нації є її нерепресивне проникнення у світову духовно-
релігійну (поряд із економічною, політичною, інтелектуальною
тощо) спільноту з метою власного розвитку на підставі тіснішої вза-
ємодії з міжнародним товариством. Життєві інтереси нації у
духовно- релігійній сфері нерозривно взаємопов'язані з такими
асpekтами життєдіяльності суспільства, як: створення належних
умов економічного добробуту людини, забезпечення можливостей
максимального вияву її соціально-політичної активності, а також
неухильне дотримання прав особистої матеріальної та
інтелектуальної власності. Права особистості й інтереси нації у
духовно-релігійній сфері, за умов їхньої узгодженості та
взаємодоповнення, певним чином збігаються і стають основою
конституційного ладу в державі, його захищеності від зазіхань
екстремістських кіл та утворюють необхідне підґрунтя загальної
системи національної безпеки держави.

Існування духовно-релігійної самобутності нації неможливе без
прогресивного розвитку її матеріальної і духовної культури,
зміцнення морального здоров'я та розбудови інтелектуального
потенціалу суспільства. Будь-яке зазіхання на життєві інтереси
нації у духовно- Релігійній сфері є прямою загрозою її існуванню і
потребує швидкої і дієвої мобілізації всіх наявних ресурсів та

негайного включення захисних механізмів протидії.

Стратегічні інтереси нації у духовно-релігійній сфері є виключно конкретизацією її життєвих інтересів за певних історичних умов і повинні вважатися реальним проявом останніх щодо конкретних просторово-часових характеристик. Так, наприклад, нині Україна має певні стратегічні інтереси щодо Вселенського православ'я та Українських православних церков, згодом можуть набути перевагу інші інтереси, скажімо, ісламський фактор чи феномен новітніх релігій.

Загроза стратегічним інтересам нації у духовно-релігійній сфері становить реальну небезпеку ефективній життєдіяльності та розвитку країни, що в перспективі може трансформуватися у загрозу життєвим інтересам. Наприклад, відсутність в Україні належного правового врегулювання діяльності закордонних місіонерів та проповідників на тлі економічної кризи може згодом призвести до суттєвої зміни ціннісних орієнтацій суспільної свідомості, відмови від історично-культурної спадщини та втрати національної самобутності. Стратегічні інтереси у духовно-релігійній сфері є імперативом для структур виконавчої влади і виступають підвалинами державно-церковної політики.

Оперативно-тактичні інтереси нації у духовно-релігійній сфері мають локальний характер. Зазвичай вони короткотривалі й втрачають актуальність після розв'язання відповідних проблем. Значення оперативно-тактичних інтересів полягає у тому, що вони підпорядковані глобальній меті - реалізації стратегічних інтересів, тобто є практичним засобом їхнього впровадження у життя. Досить часто вирішенню одного стратегічного інтересу підпорядковується ціла низка оперативно-тактичних, причому останні, залежно від конкретних історичних умов, можуть виступати як разом, так і по чергово. Так, наприклад, досягнення стратегічної мети - міжконфесійної злагоди й міжцерковного співробітництва на благо розбудови демократичної України - потребує відповідного фахового підходу як від владних структур, так і ієрархів та керівників релігійних громад. Загрози оперативно-тактичним інтересам нації у духовно-релігійній сфері є природним явищем будь-якого суспільно-політичного розвитку і⁰ пускаються, але за умов, якщо вони не переходять до категорії стратегічних. Такі загрози можуть бути ефективно здолані за умови вчасних і фахових дій виконавчої влади.

Усвідомлення національних інтересів України у духовно релігійній сфері. Задля здійснення ефективної державно-церковної політики

владні структури мають, зокрема, чітко усвідомлювати життєві інтереси нації у духовно-релігійній сфері й послідовно та

482

цілеспрямовано впроваджувати відповідні управлінські рішення в усіх сферах життєдіяльності суспільства та взаємовідносинах з іншими країнами.

Життєві інтереси нації полягають у тому, щоб усі без винятку релігійні організації діяли виключно у правовому полі держави, плідно співпрацюючи на благо українського народу, його незалежності й розвитку. Досвід Російської Федерації яскраво свідчить, що досить не однозначним для демократії й свободи совісті в державі є панування однієї, наближеної до влади Російської православної церкви. Помилки під час визначення пріоритетів у державно-церковній політиці призводять до безладдя та руйнації духовно-релігійної сфери життєдіяльності суспільства і створюють реальну загрозу самому існуванню нації.

Усвідомивши власні інтереси у духовно-релігійній сфері, країна має змогу узгоджувати їх з інтересами інших держав, йти на компромісні рішення в оперативно-тактичних питаннях, не поступаючись при цьому стратегічними та життєво важливими інтересами. Національний егоїзм, хоча й надає певні короточасні переваги, але останні мають саме оперативно-тактичний характер, і у стратегічному плані можуть становити неабияку загрозу життєвим інтересам.

Стратегічний вимір розвитку суспільства загалом і, зокрема, його духовно-релігійної сфери неможливий без ґрунтовного наукового аналізу зокрема визначення стратегічних орієнтирів задля розробки концептуальних засад національної безпеки держави. За сучасних умов, що характеризуються надмірною політизацією особи, загостренням проблем її соціалізації, надзвичайно зростає значення Духовно-релігійного фактора у стратегічному вимірі суспільного процесу. Цьому сприяє ще одна об'єктивна тенденція — посилення взаємозалежності країн на міжнародній арені, особливо європейських, та формування єдиного інформаційного, соціокультурного і духовного простору. Все це об'єктивно вимагає від вітчизняної гуманітарної Науки розробки й впровадження концептуальних засад, теоретичної бази та ефективного інструментарію, спроможного аналізувати як поточні духовно-релігійні процеси, так і, що особливо важливо, тривалі тенденції їхнього розвитку.

Реалізація національних інтересів у духовно-релігійній сфері можлива лише за умов, коли державно-церковна політика повною мірою узгоджується з практичними діями вищих керівних структур в «тих галузях державного управління. Загалом стратегію реалізації

національних інтересів у духовно-релігійній сфері можна визначити в таких аспектах, як: самозбереження, розвиток та експансії.

Необхідною умовою соціального прогресу суспільства є постійне піклування владних структур щодо розвитку національної духовно-релігійної сфери. Саме їхнє фахове, неупереджене й адекватне щодо поточної ситуації проведення державно-церковної політики найбільшою мірою виступає виразником і провідником національних інтересів українського народу. Якщо реалізація національних інтересів обмежена лише захистом наявної духовно-релігійної спадщини, то рано чи пізно нація опиниться на межі виживання. Іntenція до розвитку неминуче виростає з інтересів самозбереження, але тоді усвідомлення останніх знаходиться в іншій площині.

Щодо духовно-релігійного забезпечення стратегічних інтересів України, то природно зрозуміло, що завданням формування інститутів незалежної держави найбільше відповідають ідеї національно-демократичного спрямування. Необхідно визначити раціональний зміст поняття «українська ідея» як конструктивного принципу державотворення. Без сумніву, консолідація суспільства не може бути досягнута на ідеологічному ґрунті космополітизму, комунізму чи будь-яких варіантів окремої релігії. Історично для України неприйнятна ідея великодержавності, яка може впливати на консолідацію суспільства в РФ.

Закріплення і розвиток національних ментальних структур насамперед вимагає формування власної глибинної системи духовно-релігійної орієнтації, україноцентристської моделі світу, тобто того особливого підходу, який дозволяє спиратися на самодостатні судження про речі та події у світі. Подібно до внутрішнього «Я» особистості, нація також повинна самоусвідомлюватися і мати власні структури вірувань, звичаїв та ціннісних орієнтацій, що ґрунтуються на власному історичному досвіді. Разом із тим нація - це певний організм, що складається з реальних особистостей, кожна з яких має ексклюзивні бажання та прагнення. Завданням держави є забезпечення прогресивного розвитку нації загалом, не пригнічуючи при цьому життєві інтереси окремих громадян, релігійних організацій чи соціальних груп. За таких умов окремі системи вірувань у свідомості нації набувають ознак збалансованої рівноваги серед решти духовно-релігійних складових суспільства. Необхідною умовою такої рівноваги постає соціально привабливий загальнонаціональний центр тяжіння. Таки⁴ центром має стати

українська духовно-релігійна ідея.

484

Відповідно до зазначеної формули української державності, можна визначити сферу національних інтересів України у духовно-релігійній сфері як таку, що зумовлює дію механізмів самозбереження й розвитку нації та держави за умов беззастережного забезпечення права кожної людини і громадянина на свободу совісті та віросповідання. Життєві інтереси нації полягають насамперед у забезпеченні власного духовно-релігійного суверенітету, етнокультурної цілісності держави, формуванні життєвого простору нації у геополітичному вимірі для взаємовигідного гуманітарного співробітництва з іншими країнами, створенні надійної комплексної системи національно) безпеки для забезпечення стабільності економічних, соціально-політичних, екологічних і духовно-інтелектуальних засад існування нації й держави.

Національні інтереси України у духовно-релігійній сфері зумовлені насамперед її статусом незалежної держави, яка самостійно визначає свою внутрішню і зовнішню політику, керуючись власними уявленнями про ситуацію у світі, усвідомлюючи при цьому також необхідність міжнародного світового правопорядку. Зрозуміло, що як частина іншої держави Україна не могла ефективно відстоювати власні духовно-релігійні інтереси і будь-яка спроба у цьому напрямі нещадно присікалася імперською репресивною машиною. Суверенітет є такою якісною характеристикою існування нації, коли вона може розпоряджатися інтелектуальним скарбом і духовно-культурною спадщиною, які належать їй історично.

Духовна єдність нації і консолідація українського суспільства. Визначальним для кожного народу є його фізичне і духовно-релігійне самозбереження. Нація, яка побудувала свою державність, реально має можливість силою захистити свою життєдіяльність від зовнішньої загрози. Але важливішим є досягнення такого рівня внутрішньої консолідації суспільства, коли нація зберігає життєздатність навіть за умов відсутності державності. Від того, у чому саме суспільство вбачає корені своєї єдності, й залежить форма і напрями його консолідації.

Духовно-релігійний суверенітет нації (на відміну від політично, економічного, екологічного тощо) не має чітко визначених загальноприйнятих критеріїв оцінки і тому може помилково вважатися неактуальним. Але з огляду на історичну перспективу він є одним із найважливіших, бо знецінення самотності народу, розмивання

ідентичності нації, відсутність умов для повнокровного духовного

485

розвитку суспільства неминуче призводить до виродження нації і самої держави. Україна значною мірою потерпає від того, що духовно-релігійна сфера життєдіяльності суспільства не повністю національна, а поділена між Москвою, Ватиканом та світовими центрами буддизму, ісламу та неокультами.

Посягання на державний суверенітет у духовно-релігійній сфері призводить до загальної дестабілізації в країні, а неспроможність влади відстоювати національні інтереси у цій сфері свідчить про її слабкість. Це поширює недовіру до такої влади за кордоном, престиж держави на міжнародній арені знижується і виникає загроза її незалежному існуванню. Суверенітет країни завжди має не лише зовнішній аспект - визнання іншими державами, - але й внутрішній - самоідентифікація нації як суверена. Понад те повага інших країн залежить від того, наскільки суверен поважає себе. Так, втрата нацією своєї ідентичності може призвести до її розколу на кілька самостійних соціально-політичних угруповань, які не визнають спільної історичної спадщини та вважають себе окремими народами. Це стає початком формування нових категорій національних інтересів, а відтоді й нового поняття суверенітету.

Досягнення Україною незалежності, її входження до міжнародного співтовариства створює нові умови для всебічного розвитку української нації як народу з давньою і самобутньою культурою, багатою історією та значним потенціалом в інтелектуальній і духовній сферах. Нова якість українського суспільства вимагає відповідної переоцінки системи його особистісних інтересів, які відрізняються від тих, що були за часів тоталітарного правління. Така переоцінка повинна включати повну переорієнтацію усієї системи суспільної свідомості, яка притаманна в основних рисах українському народові. Саме цим визначається важливість вивчення й корекції духовно-релігійно сфери національних інтересів України на сучасному етапі.

Український народ, як і будь-яка нація, здатний повною мірою реалізувати свої духовні та державотворчі можливості не інакше як приймаючи виклик часу відповідно до реалій сьогодення. І цей процес буде настільки ефективним, наскільки будуть використані наявні та потенційні чинники для забезпечення життєвих інтересів нації. Безумовно, слід погодитися із С. Здіоруком, який свого часу

Частина 3
зазначив, що уся історія людства свідчить, що державотворці тільки ТОЮ досягали успіху, коли заручалися підтримкою відповідних духовно-релігійних структур і навпаки — релігійні рухи перекроювали полі-

486 тичні карти світу, перекидали трони можновладців, якщо державно-церковні взаємини ставали заручниками зовнішніх інспірацій та політичних колізій.

На наше переконання, національні інтереси України у духовно-релігійній сфері полягають, насамперед, в усвідомленні необхідних умов для поступального розвитку і консолідації Українського народу на загальнонаціональних підвалинах з метою всебічного розвитку як кожного окремого громадянина, так і держави загалом. До таких умов необхідно віднести:

- формування та розвиток, відповідно до загальносвітових і європейських традицій, єдиної системи духовно-релігійної свідомості усіх націй та народностей, які разом складають український народ. При цьому не викликає сумніву, що справжня духовно-релігійна єдність нашого народу може бути досягнута лише на досить високому рівні цивілізованості усіх складових суспільно-політичного організму держави, за умов відродження історично-культурної спадщини, національного престижу та самодостатності;
- докорінну переорієнтацію ціннісних орієнтацій українських громадян за напрямом побудови справді демократичного суспільства та правової держави. Лише справжня рівність усіх перед законом, яка базувалася б не лише на невідворотності покарання, а й на добровільному усвідомленні її необхідності, гарантуватиме повноцінну свободу совісті та віросповідання як окремого громадянина, так і загалом усіх суб'єктів державно-церковних взаємовідносин в Україні;
- вдосконалення системи інформаційного забезпечення України з метою досягнення більш повного взаєморозуміння між різними етносами, конфесіями та окремими групами віруючих. Створення надійної системи протидії інформаційній експансії у релігійній сфері та налагодження дієвих механізмів боротьби з антиукраїнськими силами, які намагаються дезінформувати міжнародне співтовариство щодо демократичних процесів у нашій країні, реального стану справ зі свободою совісті та віросповідання;
- ~ ефективну державну підтримку розбудови інтелектуального потенціалу українського суспільства, створення сучасної вітчизняної моделі науки у галузі національної безпеки, нової системи

Загрози національній безпеці України в інформаційній сфері...

світосприйняття й освіти, зорієнтованих насамперед на розбудову й усіяке впровадження національної системи цінностей.

487

Значну загрозу духовно-релігійній складовій національної безпеки держави становлять міжконфесійні конфлікти.

Міжконфесійний конфлікт (МК) - крайня форма загострення і зіткнення інтересів різних релігійних об'єднань. МК мають не лише релігійне, але й політичне підґрунтя. Вони характеризуються складним переплетінням причин, надзвичайним динамізмом, невизначеністю позицій учасників та обмеженістю конструктивних підходів до їх вирішення. Конфлікти впливають на свідомість та поведінку значної частини населення, особливо на емоційному і побутовому рівнях, породжують суперечливі оцінки діяльності різних конфесій. При цьому чимало аргументів, які висувують учасники конфліктів, не завжди відповідають дійсності. МК часто супроводжуються хуліганськими діями, груповими діями, що порушують громадський порядок, можуть призвести до масових заворушень та інших протиправних діянь, які загострюють соціально-політичного стан і підривають внутрішню стабільність держави.

Основні напрями МК:

1. Міжправославний.
2. Етноконфесійний.
3. Православно-греко-католицький.
4. Між традиційними релігіями та неокультами.

Причини МК:

1. Історичні корені, труднощі економічного характеру, політична нестабільність в державі.
2. Боротьба за вплив на процеси у державі, владу та культові споруди.
3. Не виважені та не професійні, а іноді й протиправні дії окремих представників влади, управління, місцевого самоврядування, ЗМІ, політичних партій та громадських організацій.

Також негативно впливає на духовно-релігійну складову національної безпеки держави деструктивна діяльність закордонних клерикальних центрів.

Закордонний клерикальний центр (клерикалізм - використання церкви для втручання у справи держави) — іноземне релігійне об'єднання, що має свої осередки в Україні, діяльність якого супроводжується розробкою механізму втручання у її внутрішні справи іншими підривними спрямуваннями, що становлять загрозу національній безпеці.

Основні загрози, які може становити деструктивна діяльність закордонних клерикальних центрів:

488

1. Розробка механізму втручання у її внутрішні справи України.

2. Розпалювання міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів.

3. Підтримка автономістських ідей і сепаратистських сил частини населення України.

4. Використання релігійних організацій спецслужбами іноземних держав для проведення розвідувально-підривної діяльності.

5. Використання релігійних організацій екстремістськими угрупованнями для провокування акцій громадської непокори, масових заворушень, терористичної та іншої протиправної діяльності.

6. Поширення деструктивних ідеологій вченнями та діяльністю релігійних організацій.

На сьогодні в Україні набрав сили бурхливий процес творення нової моделі релігійно-церковного буття. Особливістю цього процесу є те, що він існує не лише за рахунок дії внутрішніх чинників, а й під впливом активної місіонерської діяльності закордонних релігійних організацій та центрів. Деякі світові релігійні центри розглядають нашу державу як своєрідну «білу Африку», в український народ - натовп безкультурних аборигенів без своєї історії, віри й традицій. Безумовно Україні потрібна інтеграція у світовий соціокультурний простір, але чому цей процес повинен нагадувати дорогу з одностороннім рухом?

Інтереси національної безпеки України вимагають призупинити ідеологічний тиск закордонних служителів культу на українських віруючих. Особливу небезпеку для національної державності України становить використання осередків неокультів спецслужбами іноземних держав та іншими закордонними організаціями для створення механізму втручання у справи нашої держави, збору конфіденційної інформації, розпалювання міжконфесійної та міжнаціональної ворожнечі та проведення інших протиправних дій.

Все більше людей шукають Бога у новостворених церквах. Щомісяця в Україну приїздять десятки груп місіонерів, проповідників, освітян тощо. Закордонні проповідники вміло використовують соціально-економічні труднощі в країні, недосконалість чинного законодавства в галузі міжнародних відносин, зокрема правового статусу іноземних громадян в Україні, та відсутність положення про обов'язкове повідомлення відповідних державних інститутів про створення релігійної організації.

Вплив неокультів на суспільне життя України вимірюється не лише кількістю цих угруповань. Ці рухи непросто входять у сучас-

не життя нашого суспільства, несучи з собою багато проблем. Погано володіючи мовою, не знаючи національних традицій і звичок, за-

кордонні емісари досить часто виявляють неповагу до українських законів, не зважають на складність релігійної обстановки та духовне історичне минуле, канони «своєї» релігії ставлять понад усе. Значна частина зарубіжних проповідників і місіонерів прибуває в Україну безконтрольно, під виглядом туристів, фахівців освіти, охорони здоров'я, культури та комерційних фірм.

Неокульти дедалі все більше й більше впливають на соціально-політичну ситуацію в Україні - маніпулюють колективною свідомістю, формують електоральну поведінку і громадську думку через своїх парафіян, кількість яких постійно зростає. Діяльність цих організацій загалом не сприяє розвитку національної самосвідомості народу нашої держави, збереженню й розвитку українських історичних традицій і культури.

Складність економічної, соціальної, політичної та культурно-релігійної ситуації в країні, несформована правова база, порівняно низький рівень життя населення України, безконтрольне перебування на її теренах іноземних емісарів призводять до росту масштабів втручання у наші внутрішні справи нашої держави, намагання впровадження чужих цінностей, які далекі від української національної культури й традицій, дестабілізації міжконфесійної ситуації, руйнування систему народної освіти, поширення серед населення вірувань у псевдомедичні способи лікування, суттєвого ускладнення ситуації в державі. *Докладно загрози від діяльності окремих неокультуріврозглядаються у наступному розділі.*

Література до розділу 3

1. *Сьомін С.В., Петрик В. М та ін.* Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз): Монографія/ За ред. І.І. Тимошенка. - К: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. - 136 с.
2. *Сьомін С. В., Петрик В. М.* Деякі шляхи вдосконалення державно- церковних відносин із застосуванням європейського досвіду // Збірник наукових праць Донецької державної академії управління. Серія: «Державне управління». - 2003. - Т. 4. - Вип. 21-

- «Соціальний менеджмент і управління інформаційними процесами*». - С. 296-306.
3. *Петрик В. М.* Шляхи та механізми вдосконалення державно-церковних відносин в Україні (на прикладі новітніх релігійних об'єднань): Дис. ... канд. наук з державного управління. - Донецьк, 2003. — 197 с.
4. *Петрик В. М., Сьомий С. В.* та ін. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України: Монографія / За заг. ред. З.І. Тимошенко. - К : Вид-во Європ. ун-ту, 2002. - 331 с.
5. *Петрик В. М., Сьомий С.В.* та ін. Нетрадиційні релігійні та містичні культури України: Навчальний посібник / За заг. ред. В. В. Остро-ухова. — К: Росава, 2003. — 336 с.
6. *Петрик В.* Державно-церковні відносини у контексті національної безпеки України // 36. наук. пр. Української Академії при Президентові України. «Реформування державної служби в Україні: стан, проблеми, перспективи». - К.: Вид-во УАДУ, 1998. - Вип. 2. - Ч. 2. - С. 95-97.
7. *Сьомий С. В., Петрик В. М.* Проблеми захисту української молоді від шкідливого впливу ідеологій та культової практики неокультів // Діалог цивілізацій: роль і місце латентних структур в управлінні світом: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28 травня 2004 р.). - К.: МАУП, 2005. - С. 174-186.
8. *Сьомий С. В.* Міжнародні християнські організації і безпека України: Монографія. — К., 1999. - 267 с.
9. *Сьомий С. В.* Релігійний фактор у системі національної безпеки України // Труды Академії. - К.: Академія ЗС України. - 1998. - №4.-С. 112-117.

РОЗДІЛ 4 ТЕХНОЛОГІЇ МАНІПУЛЮВАННЯ СВІДОМІСТЮ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ В НЕОКУЛЬТАХ, ТА ДЕСТРУКТИВНИЙ ВПЛИВ ЇХ ПРЕДСТАВНИКІВ

4.1. Класифікація, загальні ознаки і причини виникнення неоекультів

Новітні релігійні організації стали невід'ємним атрибутом українського сьогодення. Вони є складним соціально-політичним феноменом. Можна спостерігати як за зростанням їх кількості, так і ступеня впливу на різноманітні процеси в нашій державі. Нові релігійні об'єднання активно змінюють усталену релігійну карту світу, геополітичний баланс між певними релігіями. Їх поява зумовлена змінами світоглядних парадигм, кризою традиційних релігій, взаємовпливами різних культурних світів. Водночас неоекulti стають результатом релігійної ініціативи окремих осіб, які на базі певної віросповідної традиції або синкретизмі кількох творять нове віровчення, культ, організацію.

Новітня релігійна організація (неоекульт) - релігійне об'єднання, що виникло у II пол. XX ст. - на поч. XXI ст.

Переважає більшість нетрадиційних релігій є неоекультами. Хоча ці поняття близькі за змістом, але не є синонімічними. Слід зауважити, що не всі нетрадиційні для України релігійні угруповання належать до неоекультів. Деякі з них є давніми релігіями — це, наприклад, буддизм, даосизм, зороастризм та ін. Щоб уникнути понятійної невизначеності, на наш погляд, варто дати визначення «нетрадиційної релігійної організації».

Нетрадиційна релігійна організація (нетрадиційний культ)-релігійне об'єднання, що культурно, ментально, побутово не укорінене

492

в Україні, історично не успадковане нашим народом від попередніх поколінь, не притаманне його релігійній духовності.

Новітні та нетрадиційні культу доцільно розглядати, використовуючи одночасно дві окремі класифікації. Критерієм поділу першої класифікації є форма функціонування, а другої - сутність. Отже, вони поділяються *за формою функціонування* на:

- церковні організації: харизмати («Посольство Боже», «Перемога», «Рух віри», «Жива вода», «Церква нового покоління», «Слово істини» та ін.), «Церква Єднання», «Діти Бога», «Церква останнього заповіту», «Богородицька церква», «Церква Христа», «Церква Ісуса Христа святих останніх днів », «Велике біле братство», «Міжнародне товариство свідомості Крішні», «АУМ сінрікьо», бахаїзм тощо;
- курси та центри духовного удосконалення і розвитку можливостей: Гуманітарний центр Хаббарда, Інститут душі «Атма», «Трансцендентальна медитація», школи ізотеричних знань, різноманітні гуртки з вивчення йоги тощо;
- філософські школи: «Новий Акрополь» тощо;
- школи східних бойових мистецтв: «Білий Лотос» тощо;
- центри і гуртки народних та нетрадиційних методів лікування, а також можуть набувати інших форм.

Новітні та нетрадиційні культу поділяються, на нашу думку, *за сутністю* на:

- християнські: «Діти Бога», «Церква Ісуса Христа святих останніх днів», харизмати, «Церква Христа», «Богородицька церква», «Реформована православна церква» тощо;
- східного типу (орієнталістські): «Міжнародне товариство свідомості Крішні», «АУМ сінрікьо», Сахаджа-йога, «Трансцендентальна медитація», рух Шрі Чін-Моя, групи послідовників Шрі Сат'ї Саї Баби, рух Ошо Раджніша, «Товариство Шрі Ауробіндо», різноманітні буддистські течії (дзен-буддизм, тибетський буддизм, ламаїзм) тощо;

- синкретичні: «Велике біле братство», «Церква Єднання», бахаїзм, «Церква останнього заповіту» тощо;
- наукологічні (сайєнтологічні): «Церква сайєнтології», «Новий Акрополь», «Наука Розуму», «Вогняна квітка», різні психотехніки, івановство та ін.;
- езотеричні: теософія, Агні-йога, маги, послідовники Андреева, Бердника, групи Сіморона, спиритуального характеру та ін.;
- язичницькі: «Рідна Віра*», «РВН Віра*», «Собор Рідної віри», «Ладовіра», «Ягновіра*», «Слов'янська релігійна громада», «Рідна православна віра*», «Українська віра арійського обряду, та ін.;
- сатанинські: «Церква Сатани*», «Храм Сета*», «Товариство Асмодея», «Слуги Вельзевула», «Товариство Сатани*», «Чорве коло*» тощо.

Класифікаційна характеристика неоекультів та порівняльний аналіз існуючих класифікацій розглядалися нами раніше у мово-1 графії «Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно політичній сфері України», а також у навчальному посібнику «Нетрадиційні релігійні та містичні культури України» і не містяться) цьому підручнику, тому що не відносяться до теми дослідження.

Неоекulti мають низку спільних ідеологічних елементів. Це, попри все, уявлення про час, що передувало створенню цього неоекульту, як про час, сповнений розгубленості та страждань. У цьому випадку завдяки вірі відкривається «велика істина*». Об'єднує неоекulti також уявлення про засновника як про людину, якій відкрилася «абсолютна істина*». Осмислення його особистості може бути різним. Він може бути великим пророком, видатним філософом, мудрим гуру чи жнвим богом. Засновник культу передає своїм прихильникам певну «істину*», яка гарантує спасіння всім тим, хто повірив у неї, за умов виконання певних вимог, різних заборон, табу, на чому наголошує засновник.

Ідеологіям неоекультів притаманне уявлення про те, що світ найближчим часом буде радикально змінено в результаті перемоги сил світла над силами темряви. Носіями добра є представники неоекульту на чолі з керівником. Всі інші будуть або знищені, або воскреснуть, або будуть підлеглі віруючим, які стануть елітою нового світу. Така перспектива може бути привабливим моментом для тих, кого не влаштовує життєве становище. Більшість новітніх культів, на відміну від традиційних релігій, розгортають активну пропагандистську діяльність. Кожен адепт неоекульту відчуває себе

місіонером, а тому адептами неокультів нерідко стають люди, які прагнуть до духовної чи релігійної активності, хочуть відчутти свою значимість.

Нерідко засновники культів стверджують, що їм Бог особисто відкрив Істину. Наприклад, засновник «Церкви Єднання* Муні»³⁸ засновник «Церкви Ісуса Христа святих останніх днів» (церкви мормонів) Сміт стверджували, що Бог особисто спілкувався з ними і над⁴⁰

завдання месійного характеру. Проте Мун ставить себе вище Ісуса Христа, який не повністю справився зі своєю місією і був розг'ятий на хресті, а Мун більш досконалий і доведе місію до кінця.

Засновники культів часто користуються тими самими джерелами, що й традиційні церкви, але тлумачать їх по-іншому. Наприклад, харизмати, представники «Церкви Христа», «Міжнародного шляху», «Свідки Єгови» та мормони по-різному коментують Біблію, а адепти останніх чотирьох культів до того ж стверджують, що вона неправильно перекладена, і використовують перероблену Біблію. Кріпшайті користуються «Бхагавад-Гітою», як і традиційні індуїсти, але тлумачать її іншим чином, до того ж іншими індуїстськими джерелами вони майже не користуються. Лідери значної кількості неокультів («Церкви Єднання», «Великого білого братства», «Церкви останнього заповіту», «Церкви сайєнтології», «Церкви Ісуса Христа святих останніх днів», руху Ошо та ін.) розробляють нові теологічні джерела.

Традиційне християнство пропонує пасивне чекання другого пришествя Христа, однак ця пасивність не зовсім відповідає динамічному життю сучасного суспільства. Люди хочуть бачити реальне утілення Месії на Землі, а не абстрактне божество. Це може відбуватися з багатьох причин. Деякі не можуть уявити собі Бога інакше як персоніфікованого в образі людини, інші бажають і готові побачити його своїми очима, треті не приймають консервативних традиційних вірувань і шукають сучасні вчення, що відповідають моді. Відповідно до попиту виникає пропозиція, що виражається у виникненні різних культів на будь-який смак.

Е. Дюркгейм висловлює думку, що тепер ми можемо вказати на причину, через яку боги не можуть обходитися без своїх віруючих, як і віруючі без своїх богів — це саме суспільство, а боги є не більш ніж його символічним вираженням. Проте символічне божество, запропоноване традиційними релігіями, перестало задовольняти людей. Розвиток цивілізації підсилив динамізм життя, запит на який не міг не Відбитися в релігійній сфері.

Слід зазначити, що клімат для поширення неокультів в Україні надзвичайно сприятливий. Це пояснюється сучасною суспільно-психологічною та соціокультурною атмосферою; відстороненістю нових релігійних та містичних груп від традиції, зокрема традиційних Церков; винятковою активністю іноземних місій та їхніми фінансовими можливостями, що значно перевищують ті, котрими оперують

ня та бурхливої активізації неокультів - загальна орієнтаційна криза євроцентристської цивілізації, що спричиняється до спроб синтезу західної та східної релігійних традицій та інтенсифікує релігійні експерименти взагалі; загальна духовна криза, брак стрижневих ідей та загальнозначущих цінностей; розрив у соціальному досвіді та ціннісних засадах між поколіннями; ослабленість історичних церков і нерозвиненість їхньої місіонерської структури.

Віруючий звертається до культу за власним бажанням. Спочатку він відвертається від своїх проблем, тому що не здатен їх вирішити. Втрата віри у свої сили та у свою спроможність пов'язана з певними змінами в психології, поглядах і поведінці людини. З'являється прагнення до розуміння світу, що є немов би гарантом захисту від впливу «земних» людських слабостей і спочиває на тривких основах «божественного одкровення», яке повідомляє людині, що вона «загубила» в собі «абсолютну істину».

Французький вчений О. Клеман вважає, що люди стали дуже самотніми і гостро відчують свою смертність; розпадаються сім'ї, люди шукають у культурі відчуття спокою та любові. Вони легко інтегруються в нову структуру і знаходять у ній «матір* -секту. Психолог А. Джаноф теж зауважував цей привабливий момент — можливість задовольнити дитяче прагнення до любові та захисту від реальності. Нерідко культу приваблюють людей з тяжкими психічними відхиленнями і тих, які страждають від різних неврозів та жаків. Кількість таких людей сьогодні зростає внаслідок економічної та моральної кризи, а також соціальної незахищеності у сучасному українському суспільстві.

Неможливо не враховувати особливості неокультів як специфічного різновиду людського співтовариства. Адже люди, які втратили життєві позиції, вступивши в культ, знову знаходять себе, відновлюють втрачений зв'язок зі світом. Суспільство нехтує невдахами, проте в культурах вони є «братами». Неокульти об'єднують людей, які зневірилися в житті, сумують за цілісним світовідчуттям, отже, готові прийняти за Бога будь-якого ідола.

Релігійна потреба зводиться до специфічної (релігійної) форми задоволення реальних соціальних потреб людей, які через ті або інші причини не можуть реалізуватися у світському житті. До таких потреб вона відносить потребу в сім'ї, у самоствердженні, самовираженні та діяльності. Задоволення цих потреб у культурі призводить ДО

формування почуття божественної обраності. Отже, богообраність - це форма протесту проти суспільного зла, відмежування від оточення шляхом створення світу обраних, які відокремлюють себе від іншого світу особливою вірою, культом, моральними правилами. Ідея богообраності свідчить про культову обмеженість суто релігійного протесту. Вона прирікає адепта на життя за його законами. Що передбачає відповідне становище особи в суспільстві та державі. Насамперед культове відокремлення від світу, суспільства, а іноді від сім'ї, друзів загострює потребу належати до ідеальної спільноти. Віруючий, який відірваний від іншого світу, цінить свою належність до релігійного товариства і тому підпорядковується його традиціям, усіляко підкреслює свою духовну близькість («братерство») з іншими членами цього товариства, відстоює його ідеї.

Основні типи мотивів вступу людей у неокульту:

1. Соціальні мотиви - прагнення позбутися самотності, знайти нових друзів, атмосферу теплої дружньої підтримки, любові, солідарності, пошук вирішення проблем вікових криз, конфлікту «діти-батьки», втрата близької людини, порушення важливих, значущих стосунків, раптова зміна соціального статусу. Реалізується прагнення бути часткою спільної справи, відчувати свою вагомість, відокремитися з безособового натовпу, створити певний образ себе самого, усвідомити власну винятковість та неповторність. З'являється можливість перекласти прийняття рішень проблем на іншого або інших (лідерів групи, проповідника, гуру), а також задовольнити потребу (як правило приховану) сильного авторитетного керівника.

2. Духовні мотиви — пошук Бога, сенсу життя, потреба вірити в те, що стоїть над реальним, буденним і матеріальним, прагнення знайти відповіді на глобальні питання, що дають поштовх на зміни особистого та суспільного життя.

3. Моральні (регулятивні) мотиви — сподівання здобути сталу світоглядну систему, нове місце в світі, нову ідентичність; прагнення до інтегральності (цілісності): пошук контакту з собою, іншими, найближчим оточенням і своєю культурою. Люди бажають набути такий релігійний світогляд, що сприятиме встановленню у світі загальної гармонії, культ, який поєднує сакральне і секулярне (мирське), містичне й наукове, духовне та тілесне, таку благодатну атмосферу, в якій їх творчий потенціал буде реалізовано, де віддадуть належне їх здібностям. Люди прагнуть досягти значущості власного індивідуального існування, наприклад, через участь у соціальних програмах:

допомога літнім людям, нужденним, хворим, інвалідам тощо. Таким чином задовольняється потреба у сталій системі норм та цінностей, моральних принципів, що регламентуються і визнаються певним колом однодумців, стають базовими у життєдіяльності на мікро- (в середині групи) та макрорівнях (в соціумі) - спільного життя.

4. Психофізіологічні мотиви - проблеми фізичного та психічного здоров'я, необхідність духовної підтримки через тяжку психічну травму; різноманітні кризові ситуації: тяжке захворювання, нещасний випадок; проблеми соціальної адаптації (у хворих на наркоманію, алкоголіків та ін.).

5. Інтелектуальні (пізнавальні) мотиви - сучасна людина прагне наукоподібного підходу до тлумачення істин, що поєднує онтологічні, теологічні, космологічні основи та досягнення наукових здобутків й елементів світської культури. Людина бажає отримати готові відповіді на нагальні запитання, що породжуються сучасним динамічним, нестабільним життям.

6. Практичні мотиви - можуть отримати реальну матеріальну, гуманітарну допомогу, навички оволодіння новою технікою, вивчення іноземних мов, оздоровлення дітей у межах країни та за кордоном тощо.

Життя в громаді звільняє людей і від матеріальних проблем, але головне - воно надає світогляд, що заважає їм кинути культ, повернутися до умов традиційного суспільства. Цей світогляд притаманним не тільки нетрадиційним культам, він є характерною рисою будь-якої релігії, його можна встановити багатьма засобами, але в суспільстві всі ці засоби нерідко втрачають авторитет, а отже, свою дієвість.

4.2. Особливості технологій впливу на свідомість у неокультах

Активно використовується у значній частині неокультів такі методики, як медитація, монотонне співання, глосолалія (від. грецьк. *glossa* — незрозуміле слово і *lallen* — говорити поняття, яке використовується для позначення розмови віруючого з Богом «незнайомою» мовою під час сходження на нього Святого Духа). Ефективному впровадженню цих методик сприяють: тривалі пости, настанови та молитви, самонавіювання та контрольовані дихальні вправи. Така культова практика призводить до зміни процесів мозкової діяльності, Ш^о викликає зміни у стані свідомості, подібні до

наркотичного трансу-

498

Для багатьох адептів, які регулярно перебувають у стані релігійного екстазу, характерні: екзальтація, підвищена сугестивність, звуження фокуса самосвідомості, зростаюча залежність та підсилення прийняттям ролі, яку нав'язує інструктор.

Останні дослідження, проведені німецькими психологами у групах медитації, довели, що постійне промовляння мантри суттєво понижує здатність органів чуття людини до сприйняття зовнішньої інформації, так як загальна концентрація уваги спрямована не на навколишній світ, а передусім на мантру. За рахунок зменшення природного інформаційного навантаження на свідомість особи, яка у нормальної людини сягає 10 біт інформації на секунду, у адепта відкривається новий домінуючий канал зв'язку «свідомість - несвідоме». Цей канал поступово послаблює реакції людини на зовнішні подразники, які формують її емоційний стан. Завдяки цьому людина сприймає ейдетичні образи та галюцинації як реальність, може перетворитись на асоціальну особу. Медитація, як і решта культових методик маніпулювання людською свідомістю, призводить до психологічної залежності та викликає поступове згасання орієнтації на реальний світ. У деяких особливо вразливих людей застосування подібних методик може призвести до психічних зривів та психічної патології.

Коли людина переживає моменти екстазу, зокрема й релігійного, в її організмі виробляються ендорфіни - речовини, подібні до наркотичних. Саме вони створюють відчуття щастя, польоту. Наприклад, ендорфіни виробляються організмом жінок під час пологів. Окрім знеболювання, вони також служать своєрідною винагородою організмові за зусилля, допомагаючи повніше відчутти щастя материнства та гармонію зі світом. Схожими відчуттями супроводжується творча діяльність. Ще ці почуття добре знайомі альпіністам. Ризик, важка праця, кисневий голод. На верхівці — екстаз та почуття богоподібності. Заради кількох таких хвилин багато хто готовий жертвувати всім. Отже, значну частину членів неоекультів можна порівняти з наркоманами, які готові на все заради чергової дози. Наркоман досягає екстазу, просто вживаючи певну наркотичну речовину, лідери неоекультів нерідко запозичують з арсеналу східних релігій різноманітні психотехніки, що допомагають впливати безпосередньо на центр задоволення в мозку.

Керівники деяких культів використовують наркотики. Наркотичні речовини використовуються для таких цілей: маніпулювання

поведінкою adeptів, утримання їх у своїх лавах та отримання прибут-

ків від реалізації (за межами та у середині культу). Наприклад, нар. котики застосовували лідери таких неокультів: «Гілка Давидова», руху Ошо, «Міжнародного товариства свідомості Кришнів», «Альфаі Омега», деяких сатанинських сект та ін.

У 1996 році працівники Федеральної служби контррозвідки РФ зафіксували використання синтезованої наркотичної речовини аерозольної форми під час гастролей одного із «суперцілителів*» у Красноярьську. Зважаючи на те, що застосування препарату значно збільшує прибуток, роблячи людей сприятливими до навіювання, не можна виключати можливості використання його і в нашій державі представниками різних неокультів, екстрасенсами, відьмами тощо.

У культовій практиці новітніх релігійних рухів часто використовується метод аудіостимуляції. Зокрема цей метод може проводитись шляхом перезапису будь-якої приємної для об'єкта мелодії за допомогою мікшера з накладанням неодноразово повторюваного словесного тексту робочого навіювання в стандартній техніці, але з уповільненням у 10-15 разів. Трансформовані за цією технікою слова сприймаються, як глухе виття і після накладення стають зовсім непомітними, але впливають на підсвідомість людини.

Становить інтерес використання методик аудіостимуляції у культовій практиці «АУМ сірнікьо». Наприклад, у 1987-1995 роках ківська філія «АУМ сірнікьо*» під прикриттям японських центрів культури розповсюджувала літературу та інші культові предмети. Ця філія не була належним чином зареєстрована і діяла під прикриттям комерційної фірми «Саттва*». Серед них були аудіокасети з молитвами, записи для введення в транс, а також такі, що можуть викликати психічну підготовленість до певних дій. Було досліджено кілька касет. Фахову консультацію було отримано в Інституті судової психіатрії Міністерства охорони здоров'я України та Центрі нетрадиційної медицини лікарні ім. Павлова. Представники Центру нетрадиційної медицини дали таку оцінку цим записам: запис містить аудіоелементи, створені гортанним звуком, що мають незакінчений характер звукової хвилі, при тривалому прослуховуванні у закритому приміщенні у стані спокою вони можуть викликати гальмування підкорки головного мозку. Для людей зі слабкою психікою ці записи можуть загострити психози та спадкові психічні захворювання.

Наприклад, жінка 40 років звернулася до філії «АУМ сірнікьо*» у Києві з метою ознайомлення з японською культурою та оздоровлення за східними методиками. Відвідувала молитовні зібрання, слухала їх

500 записи. Вона частково втратила пам'ять, у неї розвинувся психоз, до того ж отримала інсульт, але у цьому випадку не можливе притягнення до відповідальності: заявницький матеріал відсутній у зв'язку з психічним станом потерпілої.

На думку експертної групи Інституту судової психіатрії Міністерства охорони здоров'я України, більшість записів для здорової людини не становлять шкоди, але вони можуть використовуватись як засіб досягнення певної мети. Деякі записи мають характер розслаблювальної музики, вони знімають стресову напругу і діють як лікувальні, але їх прослуховування може спростити процес нав'язування думок оператором (жрецем, наставником, керівником). Так звана пісня «Макка-хала* має інший характер: вона тримає людину в постійному стані тривоги та очікування. Під час тривалого прослуховування може викликати нервовий зрив - це залежить від стану підготовленості психіки індивіда до сприйняття важкої монотонної музики. Вона постійно тримає у готовності психіку людини до ключової фрази, яка стає для людини істиною і тому може використовуватися для програмування на конкретну поведінку. При цьому музика є засобом вияву агресії або розслаблення, а вказівку до цих дій дає оператор.

Керівники неокультів нерідко користуються для утримання у своїх лавах adeptів останніми досягненнями науки та техніки. Особливу увагу приділяють вивченню психології. Часто використовуються гіпноз та інші методи впливу на психіку і навіть спеціальні апарати, створені для прямого впливу на мозок, які підключаються до комп'ютерних мереж («АУМ сіпрікьо*, «Церква сайєнтології», «Трансцендентальна медитація» та ін.).

Значна кількість неокультів (особливо з негативною репутацією: «Церква Єднання», «Церква сайєнтології», «Трансцендентальна медитація», рух Ошо та ін.) намагаються завербувати людину до своїх лав раніше, ніж вона про цей культ отримує повну інформацію. На відміну від традиційних церков, у багатьох неокультях існує система Різних рівнів доступу до інформації про справжню діяльність та віровчення, яку можна отримати тільки після проходження декількох рівнів.

Наприклад, мунітн практикують вербування до своїх лав під прикриттям молодіжних об'єднань, зокрема студентської організації «Міжвузівська асоціація з вивчення принципу». Спочатку неофіта запросять на веселу молодіжну вечірку з цікавою програмою, мета якої — переконати його відвідати семінар (тижневий або дводенний, протягом яко-

ластива

го запропонують залишитись ще кілька днів). Семінар проводиться переважно за межами населеного пункту, в якому мешкає новачок, щоб він міг спілкуватися тільки з мунітами. Потенційний адепт у перші дні слухає різні лекції нерелігійного змісту, але вже на третій день у лекціях починають з'являтися окремі релігійні ідеї та згадки про «нового реформатора». Тільки наприкінці семінару об'єкт вербування дізнається, що потрапив у релігійне об'єднання «Церква Єднання», яке заснував та очолює «новий месія» преподобний Мун.

Сайєнтологи часто діють під прикриттям курсів вдосконалення здібностей. Вони пропонують бажаючим безкоштовно пройти так званий «Оксфордський тест» з вимірювання інтелектуальних здібностей. Цей тест не має ніякого відношення до Оксфордського університету і взагалі до міста Оксфорда. На нашу думку, його названо так, щоб викликати у свідомості пересічного громадянина асоціацію з назвою всесвітньовідомого університету. Дослідження фахівців-медиків засвідчили, що цей тест не заслуговує на наукову довіру і служить лише для того, щоб рекрутувати людей до сайєнтологічних курсів.

Після проходження цього тесту бажаючим запропонують пройти невеликий (платний) курс, який, за словами сайєнтологів, ґрунтується на всесвітньовизнаному методі, а про релігію на цьому етапі ніхто не згадує. У майбутнього адепта спеціальним приладом, подібним за принципом дії до так званого «детектора брехні», вимірюють інграми (підсвідоме враження, яке містить больові емоції), що призводять до аберацій, які містять нерациональне мислення та неадекватну поведінку. Потім проходить одитування (очищення людини від інграм). Після закінчення зазначеного вище курсу людині буде запропоновано пройти подальші платні курси з вдосконалення здібностей, у процесі яких її будуть вербувати у лави «Церкви сайєнтології».

Представники «Трансцендентальної медитації» («Науки творчого інтелекту») запрошують на безкоштовну лекцію про науковий метод, не пов'язаний з релігією. У кінці лекції запропонують пройти платні курси, завдяки яким обіцяється суттєво покращити здоров'я, підвищити розумові та творчі здібності, зняти стрес і нервову напругу та багато інших чудодійних трансформацій. Від адептів приховується, що ці курси є релігійними, але культова практика «Трансцендентальної медитації» ще з 1977 року визнана релігійною.

У процесі встановлення контакту досвідчений сектант спрямовує свої зусилля на налагодження емоційного зв'язку з потенційним адептом. Коли об'єкт вважається підготовленим до вербування №

502 може бути за 15 хв або протягом кількох зустрічей), йому запропонують відвідати зібрання групи. Вербувальники часто адаптують характеристику їх культу таким чином, щоб вона співпадала з інтересами об'єкта вербування. Наприклад, майбутній адепт, який перебуває у духовному пошуку, може бути запрошений у «духовну дискусійну групу» (філософську школу, науково-езотеричне об'єднання та ін.). Якщо об'єкт вербування цікавиться психологією, його можуть запросити на семінар з людського потенціалу або проблем вдосконалення людських здібностей.

Для непоінформованого спостерігача вербувальники з культурів здаються такими, що дуже турбуються благополуччям тих, з ким спілкуються. Однак головна їх мета - завербувати до культу.

У різних неокультях для вербування використовується метод «бомбардування любов'ю» (назву сформулювали муніти). На новачка намагаються справити велике враження: постійно кажуть лестощі, роблять компліменти про його моральні якості та розумові здібності, методично звертають увагу на те, що він добре вчинив, відвідавши групу однодумців. Майбутньому адепту не дають обмінюватися думками та враженнями ні з ким, окрім досвідчених вербувальників. Новачок відчуває, що хтось щиро зацікавився його проблемами та піклується про нього, що у нього з'явилися справжні друзі.

Наприклад, муніти спеціалізуються на вербуванні молодих людей, особливо тих, які переживають якусь кризу. У молодій людині часто відбувається трансформація характеру, існують певні юнацькі комплекси. Це нерідко призводить до конфлікту з оточенням (батьками, товаришами по роботі або навчанню та ін.). Після таких конфліктів юнаки та дівчата відчують брак щирого спілкування. Це робить їх більш вразливими для вербувального впливу. Двом досвідченим мунітам доручається опікати новачка. У них така тактика називається «сендвіч»: той, кого вербують, стає нібито начинкою між двома шматками хліба. Цим двом вербувальникам доручається вивчити кандидата, встановити з ним психологічний контакт, проводити ідеологічну обробку і слідкувати за тим, щоб він не спілкувався з іншими Новачками.

Для утримання у своїх лавах лідери різних культурів використовують метод інформаційного контролю. Це здійснюється обмеженням *6° різкою критикою зовнішніх джерел інформації, таких як телебачення, радіо, газети, зв'язки з людьми, які не є членами культу, «бомбардуванням» культовою літературою, записами і лекціями, а

також виокремлення певної інформації як конфіденційної. Наприклад, хто є лідером, які зміни у стилі життя і фінансові зобов'язання вимагаються від adeptів та ін. Такий інформаційний контроль заважає свідомому прийняттю рішень та критичній оцінці діяльності культу.

У значній частині культів використовуються методи маніпулювання мовою. Ці методи можна умовно поділити на два: використання додаткового словникового запасу та надання відомим словам іншого змісту. Наприклад, засновник «Церкви сайєнтології» Хаббард використав цю технологію для свого віровчення шляхом вироблення нової термінології: діанетика, сайєнтологія, клір, преклір, одитор, одитування, аберация, інграми, тетан (не плутати з титаном), а також надав деяким словам іншого змісту: кейс (для людини це те, як вона реагує на навколишній світ), динаміка (жага до життя, енергійність та наполегливість у виживанні, адаптація до умов існування). У «Місії божественного світла» слово «знання» означає чотири методики медитації, які вивчають протягом ввідних занять, що спрямовані на надання людині знань про Бога; слово «розум» синонімічне поганим думкам, які відділяють людину від Бога та Істини; поняття «світ» - це те, що існує за межами «Місії божественного світла», і тому вія є недосконалим.

Засновник «Церкви Сатани» Ла Бей для більшої привабливості корінним чином змінив зміст таких понять, як «Сатана», «сатанізм», «сили темряви» та ін. За Ла Беем, Сатана є носієм гармонії і найкращим другом людини, а зло уособлюють насамперед християнство та інші релігії, зокрема «псевдосатанинські» секти, які помилково поклоняються Дияволу як втіленню сил зла. Поняття «сили темряви» зовсім не синонімічне поняттю «сили зла». Поняття «духовні вампіри», за Ла Беем, тотожне християнству та іншим релігіям тому, що вони живляться енергією і паразитують за рахунок інших людей.

Завдяки використанню методів маніпулювання мовою у adeptів з являється відчуття посвячення у нове знання, мову та словниковий запас. Adeptи починають відчувати себе більш комфортно усередині культурної групи, а коли нова мова стає частиною їх повсякденної мови, починають відчувати певний дискомфорт з людьми, які не є членами цієї групи.

Для багатьох неокультів характерне створення комп'ютерного каталогу на своїх adeptів. Нерідко дані для цього каталогу отримуються шляхом заповнення adeptами ретельно розробленої анкети. У анкеті 504 потрібно вказати: дату народження, групу крові, перелік

інтересів з багатьох підпунктів (спроможність керувати автомобілем, професійні навички, знання іноземних мов, спосіб термінового зв'язку, куди можна телефонувати інкогніто, відкрито або на випадок необхідності тощо). Каталог надає можливість контролювати: зміни у світогляді, розміри грошових пожертв, кількість реалізованих касет, книг, плакатів, дружні зв'язки, відвідування семінарів і медитацій та ін.

У культовій практиці деяких новітніх релігійних об'єднань використовується метод сповідальних місій, нерідко колективних. Наприклад, у «Церкві Христа*» загальні сповіді проходять таким чином. Збираються разом парафіяни однієї, а іноді декількох громад («брати» та «сестри» окремо) і всі по черзі каються: спочатку лідер, а потім всі по ланцюжку. Така процедура триває довго. Наприкінці лідер молиться, щоб Бог простив їм усі гріхи. Така процедура суттєво відрізняє неокульту від традиційних церков, які практикують тільки індивідуальні сповіді. Сповіді викликають почуття провини та сорому, а потім комфорту після її закінчення.

Слід зауважити, що конфіденційна інформація, яка отримується завдяки сповіді, може бути використана для компрометації бажаних полішити культову групу, або тих адептів, які критикують дії її керівництва. Наприклад, представники «Церкви сайєнтології*» неодноразово використовували таку інформацію для дискредитації окремих осіб.

У багатьох неокульту для спрощення маніпулювання свідомістю використовуються методи контролю поведінки та часу. Перший метод — сувора регламентація графіку життя. Цей графік може містити: лекційний марафон, тривалі засідання, інтенсивні консультації, медитацію, монотонний спів, фізичні вправи, напружено-емоційні зібрання, брак сну та їжі. Подібна практика залишає мало часу для усамітнення та роздумів. Другий метод контролю поведінки і часу — це обов'язкове звітування про свій проведений час. Цей метод певним чином пов'язаний зі сповідальними місіями. Він часто використовується у неокульту християнського походження, насамперед у «Церкві Христа» та харизматичних церквах. Наприклад, кожен член «Церкви Христа*» складає щотижня доповідь, де описує події свого життя за цей період, зокрема й такі інтимні, як кількість статевих актів.

Контроль поведінки і часу в «Церкві Христа*» ще здійснюється завдяки так званому «наставництву». Теорію наставництва розробив пастор Лукас, а масово впровадив у релігійну практику Маккін, який

і заснував цей неокульт. Наставництво передбачає, що кожен адепт перебуває під постійним спостереженням іншого члена «Церкви Христа». Той, хто залучив у лави церкви нового адепта, як правило, стає його наставником. Як Христос був слухняний навіть до смерті, так і кожен член «Церкви Христа» повинен бути слухняним своєму наставнику. На практиці це нерідко призводить до того, що людина втрачає довіру до себе і просить у наставника поради з усіх важливих, а іноді й дрібних питань. Таким чином, створюється авторитарний режим, де заохочується копіювання кожним адептом свого наставника, який, у свою чергу, наслідує свого наставника - і так до самої вершини піраміди влади, на якій перебуває Маккін.

Харизмати реформували культову практику п'ятидесятників та доповнили її елементами теорії наставництва. Окрім недільних богослужінь, вони один-два рази на тиждень збираються у так звані «домашні групи»*. Кожен член домашньої групи розповідає іншим або особисто керівнику про переживання, проблеми, радощі та події, які трапились з ним після останнього відвідування цієї групи. Іноді це доходить до абсурду: деякі члени домашньої групи декілька годин розповідають усі подробиці своєї поведінки і думок протягом кожного дня.

Для багатьох культів характерне таке явище, як «гурізм». Гурізм виявляється у сліпій вірі в авторитет і покорі своєму гуру. Гуру може бути живим Богом (М. Цвигун та ін.), месією (Д. Сміт, С. Мун, С. Тороп та ін.) або мати монополію на тлумачення божественних істин (Р. Ошо, С. Прабхупада, С. Асахара та ін.). У зв'язку з цим становить інтерес цитата із крішнаїтської літератури, яка ілюструє рівень авторитету гуру для значної частини його послідовників.

Ці слова каже учень «Міжнародного товариства свідомості Крішні», який лежить біля ніг свого Гуру: «Ти є моє духовне сонце, а я - нікчемна іскра Твого саява; Ти - мій Господь, а я Твоя слуга навіки. Нектар Твоїх стоп оп'яняє мої відчуття... Я отримую велике задоволення, вимовляючи слова, які Ти вклав мені у вуста. При цьому я навіть не замислюватимуся над тим, правильні вони чи ні».

Останній вислів заслуговує на увагу. Він протирічить канонам традиційних церков, які наполягають на тому, що слухняність повинна бути свідомою і закінчуватись там, де починається гріх, але інша позиція у лідера крішнаїзму Харикеша Свамі: «Повчання гуру абсолютно, на сто відсотків відповідають повчанням Крішні... Вдаватися до гуру і вдаватися до Крішні — це одне і теж... Ми повинні віддавати

506

духовному вчителю все, що у нас є, і бути при цьому дуже покірливими... Духовний вчитель вимушений брати палицю і бити цього тупоголового учня... Духовний вчитель пов'язує нас з Крішною, і якщо ми розриваємо зв'язок з духовним вчителем, то втрачаємо зв'язок з Крішною».

За свідченням представників Association pour la Sauvegarde de la Famille et de la Jeunesse, Herblay, France (французької Асоціації захисту сімей і осіб від згубного впливу сект), процес *втягування нових adeptів до секти має ретельно розроблену стратегію і умовно поділяється на чотири етапи.*

I етап (полестити та спокусити):

- досягається через прості, навіть спрощені відповіді на складні питання буття (життя, смерть, хвороба) у теплій атмосфері групи;
- наголошується на всіх актуальних проблемах сучасної епохи (екологія, прибульці з космосу, медитація, « звільнення тощо);
- використовуються лестощі («ти гарний, розумний, ти потрібен нам для Великої Місії»);
- гарантуються щастя, свобода і знання.

II етап (нейтралізуються психозахисні якості особистості та її здатність до критичного сприйняття дійсності):

- досягається завдяки втомі (напружена праця, лекції, тривале проповідання по домівках або у громадських місцях з метою вербування нових членів, виснажливі медитації, молитви, засвоєння доктрини секти тощо);
- відбувається зміна режиму харчування (дієта, піст тощо);
- створюються такі умови життя, за яких adept не може «зупинитися» і замислитися над тим, що він робить і як живе;
- обмежується приватне життя особи (значно зменшується можливість побути на самоті, обов'язкове насильницьке сповідання перед групою, статеві регламентації тощо);
- змінюється лексичний запас (майбутній сектант повинен опанувати мову, котра «добре» сприймається на слух, справляє враження серйозної у науковому або релігійному сенсі, проте має сенс лише всередині групи); зазначена методика позбавляє adeptа будь-якого спілкування зі світом і фактично звужує його інтелектуальний потенціал (результат, протилежний обіцянкам на I етапі).

III етап (закріплюється членство adeptа у групі, стимулюються соціальні розриви):

- настійні рекомендації (покинути навчання);
- від'їзд за кордон (як правило, під приводом продовження сектантської підготовки);
- розрив із сім'єю, друзями, суспільством; будь-яка інформація, що надходить ззовні, проголошується підозрілою та необ'єктивною;
- всі, хто критикує секту, змальовуються негативно, як небезпечні й такі, які виступають проти прогресу людства;
- іноді родина проголошується відповідальною за всі труднощі, що спіткали членів секти;
- суспільство визнається місцем загибелі, медицина вважається непотрібною, психіатрія - небезпечною, інші релігії як повністю переборені, політика - застарілою; лише група під керівництвом Свого Вчителя, який оголошує себе рятівником людства, може вести паству дорогою до щастя;
- коли у свідомості членів групи поширюється впевненість у власну винятковість і здатність до спасіння людства, їм пояснюють, що «суспільство чинить опір, у нього є свої звички, свої І інтереси, вам не повірять, вас переслідуватимуть; і це є доказом того, що ви - в Істині; така аргументація збільшення опору суспільства щодо адепта призводить до глибшого поглинання останнього сектою.

IV етап (передбачається зробити повернення до суспільства не можливим):

- відсутні прибуток, соціальна підтримка та практичний професійний досвід;
- часта зміна місць перебування не дозволяє встановлювати стійкі зв'язки із зовнішнім (стосовно групи) світом, які б могли полегшити повернення;
- втрачаються старі друзі;
- родинні зв'язки або розірвано, або загострено до конфлікту;
- якщо подружжя та їх діти — члени однієї групи, то неможливо вийти із секти одному, необхідно, щоб цього зажадало як найменше двоє дорослих членів родини;
- страх, жорстка дисципліна, суворі покарання, постійні доноси, побоювання зовнішнього світу, грошові борги тощо;
- приймається рішення, що простіше залишитися, бути як інші;
- ” можливість досягти щастя, свободи, багатства або знання по-

І вною мірою узгоджується з необхідністю терпіти страждання, домінує мотивація, що дуже нерозумно відступити, коли мета вже близько, коли вже стільки вистраждано і вкладено (зокрема фінансів); якщо член секти пережив багато страждань, то він готовий до більших випробувань.

Наведені вище етапи спрямовані насамперед на те, щоб швидко і міцно злити людину із сектою, спалювати її свідомість та розвинути комплекс гострої інфантилізації. За таких умов адепти культової групи стають повністю залежними від свого «вчителя» і здатні перетворитися на небезпечних фанатиків.

Полишити тоталітарні неокульту нерідко заважає страх. Страх людини перед самотністю після тривалого перебування у громаді, де вона не могла на самоті залишитися зі своїми думками. Страх перед самотійним життям, яке здається неможливим після обмеженого світу релігійної громади. Страх перед переслідуванням, а в деяких випадках і фізичною розправою, на що здатні «брати та сестри», які так захоплено закликають до «загальної любові».

Отже, до основних деструктивних ознак культового устрою неокульту тоталітарної спрямованості можна віднести: групову або індивідуальну ізоляцію, що призводить адептів до усвідомлення власної групової надзвичайності, наявність директивного лідера, який орієнтує П>упу за вигідним для себе напрямом у прийнятті колективного рішення, однорідність (гомогенність) групи, що має розвиток внаслідок недопущення (часто лідером) існування різних думок або цінностей.

Внаслідок постійної психологічної обробки з боку лідерів у тоталітарних кultaх відбувається трансформація групової свідомості її членів і виникають певні моделі групового мислення. Розглянемо деякі з них.

1. Одностайність членів групи не спонтанна, а спланована і маніпулятивно реалізується лідерами культу. Харизматичний лідер формує навколо себе віддану верхівку (еліту), яка і є « групою ухвалення рішення », тобто процес реального ухвалення рішення відчужений від пересічних адептів. Індивідуальне прагнення останніх належати до групи формується через постійне суворе випробування їхньої вірності культовим ідеалам з використанням практики «батога і пряника». Культ стає визначальною ціннісною орієнтацією життєдіяльності людини і єдиним, первинним, джерелом міжособистісних зв'язків членів культу.

2. Деіндивідуалізація як результат прагнення членів культу до

однорідності. Спростовуються усталені життєві принципи і «приймається» новий набір норм та стереотипів поведінки, що схвалені групою. Деіндивідуалізація - не вторинний продукт культової практики, а навпаки, культ існує заради «забезпечення» своїх прихильників особистісними змінами, заміни їхньої світоглядної орієнтації, поведінки та спокуси контролю.

3. Регулярні спонтанні та короточасні стресові ситуації («провокаційні ситуаційні контексти») мають вигляд жорстокого соціального контролю, що використовується як інструмент почуття провини, страху та ганьби за власне минуле з метою створення постійного емоційного напруження і сподівання на привабливе майбутнє. Проте для adeptів обов'язковою умовою його досягнення є суворе дотримання внутрішньогрупової регламентації, що встановлена і діє винятково в інтересах еліти («групи ухвалення рішення»). Отже, спостерігається відчуження щодо процесу ухвалення особистістю рішення.

4. Передчасне погодження з думкою групи модифікується у беззастережну відповідність культовій доктрині. За умови відсутності можливості критикувати рішення еліти, необхідним стає неадекватне обожнювання як самої доктрини, так і її носіїв: доктрина - єдиний шлях до правди, з нею мало погоджуватися, їй необхідно повністю відповідати.

Культова практика частини новітніх релігійних об'єднань дозволяє програмувати adeptів на потрібну поведінку. Після занурення в транс об'єкта застосування окремих слів і уявлень трансформують у бажану уявну особистість, що ніби імітує відомого персонажа з літератури, кінофільму або реального життя. Таку акцію здійснюють за допомогою спеціально встановлених кодових фраз, причому операторів може бути декілька. Подібним чином можна закодувати об'єкт на конкретну дію, яку він зобов'язаний буде зробити, якщо почує кодове слово чи у випадку виникнення певної ситуації. Варто враховувати, що «лобове» постановлювання, явно суперечне моральним принципам об'єкта, найчастіше не реалізується, а тому використовуються вигадливі обхідні маневри (імітацію гри чи обману). Мозок об'єкта спрацьовує за конкретним сигналом і зберігає силу приблизно впродовж одного року.

Програмування adeptів на конкретну поведінку дозволяє нерідко досягти ефекту так званого «зомбіювання», яке передбачає повний контроль за свідомістю та надає можливості маніпулювання поведінкою adeptа. «Зомбіювання» передбачає форсовану обробку підсвідомості.

мості людини, завдяки якій вона втрачає контакт із своїм минулим 510 і програмується на неусвідомлюване підпорядкування наказам свого духовного лідера. Відомі «тверде» і «м'яке*» психопрограмування. Зовнішні ознаки «м'якого» зомбі нічим не відрізняється від всіх інших людей, а для «твердого*» характерні: відчуженість на обличчі, млява інтонація голосу, неадекватна поведінка, відсутність здатності зосередитися, сповільнені реакції, провали у пам'яті тощо. Такі ознаки було виявлено під час спостереження за деякими adeptами «Білого братства», «АУМ сіркією», «Церкви Єднання*» та інших неоекультів.

У справі управління релігієзнавчою та аналітичною роботою колегії Держкомітету України зі справ релігій від 25 жовтня 1996 р. зазначено, що: «Проведений аналіз свідчить, що деякі нетрадиційні культу порушують гарантовані Конституцією України права людини. Зокрема, жорстка, ієрархічна, авторитарна структура згаданих об'єктів не тільки суперечить загальноприйнятим демократичним цінностям, але і підпорядковує їх членів абсолютній владі лідерів... Згідно висновкам Інституту психології АПН України, Українського науково-дослідного інституту соціальної і судової психіатрії, згадані об'єкти використовують прийоми, зокрема багаторазові культові ритуали, комплексна дія яких знижує волюву і розумову діяльність людей, позбавляє їх критичного мислення, нав'язує їм внутрішні, необумовлені цінності, робить їх психічно залежними і керованими».

Постійний нагляд за станом психіки та вдосконалена Муном і його службовцями так звана техніка «промивання мозку*» - це головна зброя в арсеналі «істинного батька*». Основні положення муністської техніки «промивання мозку», сформульовані активістами французької Асоціації сім'ї та індивіда: «щоденні молитви впродовж багатьох годин; малокалорійне харчування; постійний брак сну; колективні співи; багаторазові читання релігійних текстів; переслідування кожного члена секти: ніхто ні на мить не може залишитися не тільки один, але і удвох з кимсь; військова строгість у зовнішньому вигляді і поведінці».

Психологи зазначають, що подібні результати спостерегів доктор Камерон («Програма ЦРУ М-Культура*», Канада) під час застосування шокової та інших форм впливу на психіку. В таких осіб знижуються вищі інтелектуальні функції, що, у свою чергу, спричинює зменшення порогу критичності, підвищення догматизму і стереотипії в інтелектуальній діяльності; змінюється співвідношення інтелектуального раціонально-логічного та ірраціонально-інтуїтивного контурів вертикальної ієрархії нервової регуляції. Отже, це при-

зводить до придушення творчої індивідуальності, а особливо творчої уяви, механізмів висування і критичної перевірки гіпотез, інтуїції, пластичності поведінки тощо. Було виявлено такі риси у структурі особи: соціальна дезадаптація; схильність до формування чи сприйняття так званих надціннісних ідей, що з часом оволодівають свідомістю індивіда, знецінюючи все інше; поєднання характеристик підвищеної збудженості з емоційною холодністю, відчуженістю у зв'язках із соціальним середовищем.

Проте слід акцентувати увагу на принципі добровільності, яким керуються віруючі, сприймаючи ті чи інші релігійні погляди, ідеї, настанови, релігійний авторитаризм тощо. Саме цей принцип стає тією нормою, певним статутом, без чого віруючий свою життєдіяльність уявити не може.

У 1993 році в Україні було проведено дослідження психічного стану людей, які відчували на собі вплив деяких неоекультів («Велике біле братство», «Богородичний центр» тощо). До складу експертної комісії входили досвідчені психологи (О. Жажков, О. Бухтіяров, Л. Тарасова). У результаті дослідження вони дійшли висновку: у людей, які зазнали впливу керівників та культової практики цих угруповань, відбулися в особистих інтелектуальних і енергетичних структурах суттєві розлади. Такі зміни виявляються у механізмах нервової регуляції поведінкою і життєдіяльністю. Відбувається спотворення природного механізму функціональної асиметрії.

Аналізуючи зазначені вище технології маніпуляції свідомістю, можна дійти висновку, що вони досягаються застосуванням технік контролю за поведінкою, інформацією, думками (свідомістю) та почуттями (емоціями) членів неоекультів. Таким чином культова практика деяких неоекультів призводить до певної руйнації особистості через такі форми: фізичні (обмеження у харчуванні, сні, виснажлива робота), психічні (негативні зміни у психіці та поведінці особистості, виявляється її нездатність до критичного мислення), розумові (звуження інтелектуальної та культурної сфери особистості, обмеження знань, навичок і умінь, що стосуються культу), соціальні (регресія здатності до спілкування з оточенням, що не належить до культової групи, тотальна ворожість до всієї системи функціонування суспільства).

4.3. Основні напрями захисту національної безпеки держави від деструктивної діяльності неоекультів

У результаті дослідження визначено основні загрози

національній безпеці України від деструктивної діяльності неокультів, які стають новлять небезпеку для держави, суспільства та окремих громадян:

1. Використання релігійного фактора як знаряддя втручання у внутрішні та зовнішні справи України, проникнення в органи законодавчої, виконавчої та місцевої влади та ЗМІ.

2. Поширення деструктивних ідеологій, що становлять загрозу духовності українського народу та суперечать загальнолюдським нормам.

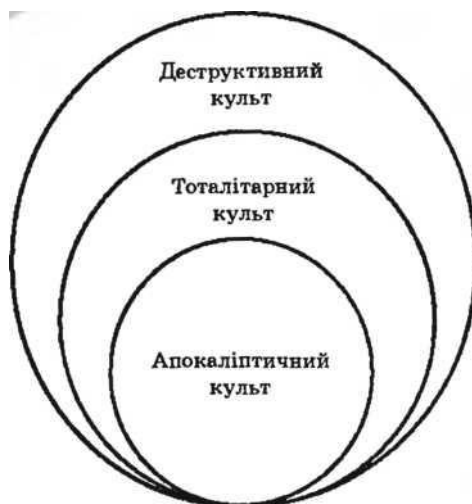
3. Можливий вихід з-під контролю окремого воєвоначого культу, діяльність якого може призвести до загибелі людей, масових заворушень та терористичних актів.

4. Провокування та загострення конфліктів на релігійному і національному ґрунті.

5. Поширення впливу культів, діяльність яких супроводжується підривом громадського порядку, ушкодженням здоров'я і моральності населення. Використання спеціальних хімічних препаратів і апаратури, які надають можливості маніпулювати вольовою сферою людини. Загрози, переслідування, а в деяких випадках і фізичний тиск на тих, хто вирішив залишити культ, з боку його лідерів.

6. Використання релігійних організацій кримінальними структурами. Можливе відмивання через секти сбрудних грошей, отриманих злочинним шляхом, чи навпаки використання пожертв і навіть самих віруючих для протиправної діяльності. З огляду на це створює небезпеку поширення наркоманії. Деякі керівники неокультів використовують різні наркотичні речовини, вводячи своїх послідовників у залежність, що надає можливість маніпулювати віруючими та отримувати прибутки. Переважна більшість неокультів є або релігійними об'єднаннями, що звільняються від сплати податків з грошей, які надходять від пожертвувань, або громадськими організаціями, які не сплачують податків з членських внесків. З'являється можливість вести «бізнес», завдяки якому шахраї намагаються заробляти великі гроші, вводячи в оману людей. Нерідко представники релігійних та громадських організацій, зокрема неокультів, займаються під прикриттям статутної господарської незаконною комерційною діяльністю і не сплачують прибутків, отриманих від її проведення, а також «д виглядом гуманітарної допомоги ввозять комерційні товари.

Тому необхідно визначити ті групи неокультів, діяльність яких несе загрозу національній безпеці України, а саме дати визначення деструктивного, тоталітарного та апокаліптичного культу.



Деструктивний культ — це релігійна або містична організація, діяльність якої супроводжується порушенням громадської безпеки та порядку, ушкодженням здоров'я і моральності населення. Деструктивні культи завдають шкоди державі тим, що їх члени часто зрікаються суспільного життя і трудової діяльності або чинять протизаконні дії, перебуваючи під впливом керівників культів. У частини adeptів неокультів спостерігаються порушення фізичного та психічного стану. Найбільш соціально небезпечними *різнovidами деструктивних культів є тоталітарні культи.*

Тоталітарний культ — це релігійна або містична організація, яка характеризується необмеженою владою духовних лідерів, жорсткою дисципліною, сильним впливом на психіку adeptів, релігійним фанатизмом та екстремізмом.

Особливо небезпечними протиправними виявами характеризується діяльність таких культів, що отримали назву «апокаліптичні» (апока-

ліпсис — кінець світу, після якого має наступити божий суд над

людьми). Релігійний обов'язок у членів таких організацій завжди асоціюється із убивствами в ім'я «спасіння» та утвердження «істинної віри».

Апокаліптичний культ — різновид тоталітарного угруповання, де сповідується масове насильство як законний засіб прискорення «божого суду» над невірними. Екстремістські налаштовані лідери апокаліптичних культів проповідують серед своїх віруючих поняття про гріховність та ворожість навколишнього світу, наголошуючи на необхідності боротьби з іновірцями і «безбожниками», а в деяких випадках намагаються організувати масові самогубства членів свого культу або загибель інших людей, приурочивши їх до встановленої ними дати апокаліпсису.

Апокаліптичні очікування тут не зводяться до прагнення спаситися після фінальної битви, яку вестиме Бог із силами зла, а передбачають активну участь у ній «людей з плоті». Харизматичний лідер (диктатор) виразно зловживає своєю владою, норми, якими він керується в повсякденному житті, радикально відрізняються від тих, що застосовуються до рядових членів. Групова ізоляція від суспільного контексту досягає високого й дуже високого ступеня; соціальне оточення демонізується, весь світ приречений, врятуються лише члени руху. Часто такі групи намагаються досягти максимальної фізичної ізоляції, переїжджають у безлюдні місця, на віддалені ферми, острови й т. ін. У таких групах заохочуються подвійні стандарти й істини - вводити в оману «зовнішніх» вважається нормальною практикою. Тут постійно підтримується атмосфера страху й загрози, що насувається. Вона підсилюється безперервними молитовними практиками, обмеженнями у сні та їжі, сплесками екзальтації і бурхливими формами висловлення відданості лідерів.

Такі групи мають харизматичного лідера, який стоїть понад усіма приписами і державними законами; в них здійснюється жорсткий контроль над віруваннями та поведінкою adeptів; група намагається заволодіти зброєю, отруйними речовинами й готує оборону. Частиною картини «кінця світу» може бути очікування атаки з боку властей, яка призведе до широкомасштабного конфлікту. Можливе розгортання сценарію, в якому дії властей підсилюють релігійні настрої | ■ підштовхують членів групи до ескалації акцій, що, у свою чергу, вимагає від властей ще більш серйозної відповіді. Цей цикл може повторюватися доти, доки ситуація не вийде з-під контролю. До спалаху агресії з боку групи може спричинити арешт лідера або нездійснення якогось його пророцтва.

Проблеми протидії протиправним проявам, якими супроводжу, еться

діяльність неокультів, стали об'єктом уваги не лише національних парламентських, державних і неурядових організацій, а в Європейського парламенту. Ним підготовлені такі документи: доповідь комітету Європарламенту в справах молоді, культури та спорту «Про активність деяких новітніх релігійних рухів у країнах Європейської співдружності» (квітень 1984 р.). Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1178 від 5 лютого 1992 р., Резолюція Європарламенту від 29 лютого 1996 р., Рекомендацію Л» 14 1 2 (1999) «Протиправні дії сект» та ін.

У результаті Європарламентом було розроблено цілу систему критеріїв легітимності релігійної активності:

1. Неповнолітні не повинні примушуватися до членства в русі та приймати урочисті обітницькі, які б визначали спосіб їхнього життя на тривалу перспективу.

2. Слід надавати певний період для обдумування кандидатам про майбутню участь у неокульті.

3. Після приєднання до організації новонаверненому має надаватися можливість контактувати з родиною і друзями.

4. Члени організації, які вже розпочали курс навчання, не повинні примушуватися до того, аби його продовжувати.

5. Мають поважатися такі індивідуальні права, як право залишити організацію; право контактів з докільцями (персонально або поштою чи телефоном); право на незалежну пораду щодо участі у русі; право у будь-який час звернутися за медичною допомогою.

6. Нікого не можна примушувати порушувати закони, зокрема збирати гроші для організації жебракуванням чи проституцією.

7. Керівники неокультів не повинні наполягати на виконанні постійних зобов'язань від потенційних рекрутів, наприклад, студентів чи туристів, які завітали до тієї чи іншої країни.

8. Під час рекрутування до організації її назва і принципи повинні бути негайно правдиво повідомлені.

9. На запит компетентних органів керівники неокультів повинні повідомляти адресу чи приблизне місцезнаходження своїх членів.

10. Новітні релігійні рухи повинні страхувати тих, хто перебуває на їхньому утриманні, а на тих, хто на них працює, повинні поширюватися всі закони про соціальне страхування відповідної країни.

11. Якщо особа подорожує за кордоном в інтересах релігійної організації, остання повинна взяти на себе відповідальність за повернення її додому, особливо у разі її захворювання.

516

12. Листи, а також інформація про телефонні дзвінки від рідних

членам рухів повинні передаватися негайно.

13. Якщо рекрутований до організації має дітей, вона повинна зробити все від неї залежне для подальшого навчання цих дітей, уникаючи обставин, що загрожують їхньому добробуту.

Європарламент рекомендував країнам ЄС створити спеціальні парламентські комісії для дослідження діяльності неоекультів. Чотири вже створили такі комісії: Австрія, Бельгія, Німеччина і Франція. Було рекомендовано також захищати права і свободи громадян ЄС від негативних виявів з боку певних неоекультів шляхом забезпечення широким верствам населення доступу до інформації про різні релігії, сприяти вільному вибору релігії й утвердженню поваги до інших, а в разі порушення закону - вжити адекватних заходів усупереч тому, якою релігією прикриваються порушники. Інформація про різні релігійні утворення, їхні особливості та реальну дійсність повинна бути доступна широкому загалу. Вступаючи до того чи іншого культу, люди повинні бути інформовані про те, що вони можуть вийти з них. Нарешті ті, хто працює в культурах, мають бути зареєстровані в органах соціального забезпечення і на них повинні поширюватися всі соціальні гарантії.

Європарламентом рекомендовано державам-учасницям ефективно застосовувати чинне законодавство проти зловживань у релігійній сфері, забезпечити такі законодавчі (адміністративні, фіскальні, карні) заходи, які б виявилися достатніми для попередження незаконної діяльності неоекультів. Держави-учасниці запрошуються до більш інтенсивного обміну інформацією між собою із «сектантської» проблематики, а також до більшої пильності, аби субсидії ЄС не були використані для незаконної сектантської діяльності. Також розроблено такі заходи:

- створення та підтримка незалежних загальнонаціональних та регіональних інформаційних центрів, а також Європейського Центру спостереження за діяльністю груп релігійного, езотеричного чи спіритуального характеру;
- внесення до базових освітніх програм країн ЄС об'єктивної всебічної інформації про поширені релігії у світі та про права людини, елементи порівняльного релігієзнавства.
- застосування заходів, передбачених кримінальним та цивільним законодавством даної країни, щодо неправомірних дій, вчинених від імені груп релігійного, езотеричного чи спіритуального характеру;
- гарантування суворого дотримання законодавства про обов'яз-

кове відвідування школи дітьми та втручання відповідних органів у разі їх недотримання.

Аналізуючи світову практику виявлення, попередження і прискорення деструктивної діяльності неоеккультів, нами зроблено висновок, що її можна поділити на *три рівні*: міждержавний, державний, недержавний.

1. Міждержавний рівень (Євросоюз, міждержавні стосунки) включає:

- підготовку декларацій, рекомендацій, резолюцій, конвенцій, закликів до урядів інших держав;
- обмін інформацією;
- укладання угод та спільні дії, що спрямовані на виконання цих угод;
- створення та підтримка міжнародних центрів моніторингу діяльності неоеккультів і їх осередків у різних державах.

2. На державному рівні спостерігається розподіл функцій між:

2.1. Парламентською комісією, комісією при прем'єр-міністрі, урядом.

2.2. Міністерствами, міжвідомчими міністерськими координаційними органами.

2.3. Правоохоронними органами.

Парламентська комісія, комісія при прем'єр-міністрі, уряд спрямовують свої зусилля на:

- вдосконалення чинного законодавства;
- підготовку резолюцій, доповідей та рекомендацій;
- вивчення діяльності неоеккультів;
- координацію дій державних органів;
- розробку та впровадження протекціоністської державної політики щодо традиційних церков.

Міністерства, міжвідомчі міністерські координаційні органи займаються:

- розробкою пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства, підготовка відповідних внутрішньовідомчих інструкцій;
- розповсюдженням серед населення інформації щодо діяльності окремих неоеккультів як в Україні, так і за її межами;
- розробкою та координацією загальноосвітніх програм;
- внесенням відомостей про історію окремих віровчень та філософські погляди їх представників до навчальних програм загальноосвітніх шкіл і вищих навчальних закладів;
- підготовкою і проведенням науково-практичних конференцій

та семінарів, зокрема міжнародних, з вивчення діяльності неоекультів;

- координацією спільних дій державних органів, недержавних організацій та зацікавлених осіб;

- впровадженням протекціоністської державної політики щодо традиційних церков;

- зобов'язанням релігійних організацій надавати доповідь про свою діяльність;

- відмовою або зняттям з реєстрації окремих релігійних груп;

- локалізацією негативних наслідків від самогубств, терористичних актів, втручання у внутрішні справи держави, масових заворушень та інших протиправних дій неоекультів.

У функції правоохоронних органів входять:

- створення робочих груп при МВС та окремих підрозділів спецслужб;

- збір та аналіз інформації про протиправні дії представників неоекультів;

- профілактика порушень чинного законодавства представниками неоекультів;

- розповсюдження інформації про протиправну діяльність окремих неоекультів через ЗМІ;

- інформування та консультування відповідних державних органів;

- оперативне супроводження релігійного середовища, створення переліку потенційно небезпечних неоекультів, здійснення оперативного контролю за їх керівниками та активістами;

- притягнення порушників чинного законодавства до кримінальної або адміністративної відповідальності;

- протидія втручання представників неоекультів у внутрішні та зовнішні справи держави.

Спецслужби багатьох держав (Служба загального розвідінформування Франції, Федеральне та земельні відомства захисту конституції Німеччини, MI-5 Великобританії, Сюрте де Л'Ета Бельгії, ФБР США, ФСБ РФ та ін.) також залучаються до заходів з протидії протиправній діяльності неоекультів.

На недержавному рівні протидією деструктивним ідеологіям та діяльністю неоекультів займаються:

1. *Громадські організації* («Культури і суспільство», «Союз захисту сім'ї та особистості», «Діалог», «Союз православних братства, «Інститут дослідження тоталітарних релігій та релігієзнавства» та ін.).

2. *Зацікавлені особи* (правознавці, релігієзнавці, політологи, психологи, медики, соціологи, журналісти, громадські діячі та ін.)

3. *Традиційні церкви* (православні, католицькі, мусульманські, баптистські та ін.).

Вони вирішують такі завдання:

- збір та обробка інформації про порушення прав і свобод громадян та чинного законодавства для розповсюдження його серед широких верств населення;
- підготовка матеріалів та проведення науково-практичних конференцій та семінарів з вивчення діяльності неокультів;
- видання наукової (монографії, дисертації), науково-популярної, навчально-методичної (посібники, програми) літератури, в якій висвітлюються загрози державі, суспільству та його окремим громадянам від діяльності неокультів;
- консультування відповідних державних, зокрема правоохоронних, органів;
- внесення пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства;
- підтримка і координація діяльності вітчизняних та іноземних інформаційних центрів моніторингу діяльності неокультів;
- консультування зацікавлених осіб родичі, яких потрапили до «проблемних» неокультів;
- надання допомоги особам, які постраждали від діяльності неокультів.

Аналіз світового досвіду державно-церковних відносин свідчить, що надання державного статусу окремим церквам, а також відкрито і цілеспрямована протекціоністська політика стосовно них (на взірєць Великобританії, Греції, Франції, Туркменістану, Узбекистану, Вірменії, Саудівської Аравії та деяких країн) суперечить українській ментальності й тому є несприятливою для нашої держави. До того» така політика на українських теренах може спровокувати конфлікти на релігійному ґрунті, тиск міжнародних правозахисних організацій, а також введення санкцій щодо України деякими державами, насамперед США, що активно захищають інтереси релігійних об'єднань американського походження за кордоном з ідеологічних міркувань, вбачаючи в них інструмент духовної експансії, «експортування» американського способу життя та розробки механізму втручання) внутрішні справи інших держав. Законодавство та державна політика США не надають привілеїв ніяким конфесіям тому, що кожна з

520 них не може бути традиційною для «країни емігрантів». Україна має

традиційні церкви, що стали одним із носіїв національної культури, тому досвід США хоч і цікавий, але для нашої держави не має великого практичного значення.

Більш корисним для України є досвід державно-церковних відносин Німеччини, Австрії, Італії, Іспанії, Бельгії, Литви, Росії та деяких інших країн. Наприклад, російське та литовське законодавства запроваджують часовий ценз для надання особливого статусу релігійним організаціям, а Німеччина - кількісний. Італійський закон про церкву створює систему, що має три рівні для різних релігійних організацій, а особливий статус традиційним церквам надається шляхом укладання конкордату з державою. На відміну від італійського, законодавство Іспанії розрізняє чотири групи релігійних організацій, що суттєво відрізняються у правах. У Бельгії шість традиційних конфесій мають значні привілеї порівняно з іншими релігійними організаціями, в Австрії — дванадцять.

Під час вдосконалення державно-церковних відносин в Україні потрібно використовувати позитивний досвід різних держав з протидії протиправній діяльності представників неокультів та протекціоністської політики щодо традиційних церков як носіїв національної культури, а особливо положення рекомендацій та резолюцій ЄС у зв'язку з європейською інтеграцією У країни. Доцільно також спрямувати зусилля на залучення коштів та інших можливостей ЄС для створення незалежних інформаційних центрів моніторингу діяльності неокультів.

Аналізуючи діяльність неокультів, вироблені *пропозиції з метою вдосконалення чинного законодавства України та оптимізації системи державно-церковних відносин в Україні з урахуванням світового досвіду та розроблені організаційно-методичні рекомендації щодо професійної діяльності державних службовців, слід впровадити таку систему заходів:*

По-перше, внести відповідні зміни у законодавство У країни, що значно підвищили б ефективність державних органів, спрямовану на протидію деструктивній діяльності неокультів. На жаль, через недосконалість правової бази України щодо діяльності на її теренах Деструктивних культів правоохоронні та інші державні органи не мають можливості в повному обсязі запровадити потрібний механізм протидії антиконституційним виявам з боку зазначених угруповань.

З цією метою пропонується:

1. Вжити заходів до реального відокремлення церкви від політики зокрема та від держави загалом. Розробити правовий механізм

521

притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності за зазначені правопорушення з метою попередження і припинення»

розробки іноземними функціонерами механізму втручання у справи нашої держави.

2. Внести зміни і доповнення до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», якими:

- надати Держкомнацрелігій та його регіональним управлінням додаткові повноваження, насамперед функції контролю (надати право застосовувати до зареєстрованих об'єднань різні стягнення: попередження, суворе попередження, Штраф та ін.);
- ввести часовий ценз для реєстрації релігійних об'єднань: для громади - три місяці, для управління, центру - два роки, а для тих, що мають релігійний центр за кордоном, збільшити цей термін удвічі (для громади - півроку, а управління і центру - чотири роки);
- збільшити кількість засновників релігійної громади до 30-ти осіб;
- законодавчо закріпити практику реєстрації релігійних центрів та управлінь тільки за наявності зареєстрованих осередків у більшості областей України.

3. Розробити та подати на розгляд Верховної Ради України проект Закону України «Про захист громадян від шкідливих психологічних впливів на психіку людини», який би регулював процедуру звернення до суду і доведення під час судового процесу фактів негативного впливу на парафіян. Процедурні питання притягнення до відповідальності за статтями Кримінального кодексу України 161 (порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії) та 181 (посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних вчень чи виконання релігійних обрядів) потребують відповідних змін у Кримінально-процесуальному кодексі. Статті Кримінального кодексу 190 (шахрайство) та 189 (він-магання) потребують доповнень. Використання релігійних почуттів віруючих для скоєння цих злочинів повинно стати обтяжувальною обставиною під час обвинувачення.

По-друге, проводити загальнопрофілактичні заходи, а це: підтримка просвітницьких програм, що висвітлюють діяльність деструктивних культів, проведення науково-практичних конференцій та випуск відповідної літератури, надання пільгового користування ефіром громадським і науковим діячам, відповідним держаним службовцям та представникам традиційних конфесій у межах цих програм.

522

По-третє, необхідно не допускати реєстрацію статутів деструк-

тивних неокультів ні як релігійні об'єднання, ні під прикриттям громадських організацій. Якщо подібний культ вже зареєстрований і продовжує проводити протиправну діяльність, то його необхідно дискредитувати через засоби масової інформації або зняти з реєстрації у судовому порядку. З метою запобігання негативного впливу неокультів на військовослужбовців запропонувати керівництву національних військових формувань утриматись від контактів з їх представниками, особливо місіонерами закордонних релігійних центрів. Аналогічні рекомендації необхідно надавати керівництву місць позбавлення волі.

Представникам релігієзнавчої експертної ради при Держкомнац-релігій більш ретельно проводити експертизу віросповідних доктрин неокультів, займаються вивченням процесів у їхньому середовищі. Також активізувати роботу міжвідомчої комісії при Міністерстві охорони здоров'я з вивчення питань дотримання чинного законодавства в діяльності релігійних організацій харизматичного спрямування. Національній експертній комісії України з питань захисту суспільної моралі доцільно приєднатися до процесу захисту суспільства від деструктивних ідеологій та припинення порушень норм суспільної моралі представниками неокультів.

Державним службовцям більш активно проводити вивчення порушень адміністративного, податкового та кримінального законодавства щодо його достатності для унеможливлення протиправної діяльності неокультів. При реєстрації громад нових релігій, які є підрозділами закордонних центрів, до уваги обов'язково брати діяльність цього центру за кордоном. Через МЗС налагодити отримання інформації з європейських та інших країн щодо методів роботи та поведінки представників неокультів, які мають негативну міжнародну репутацію.

Література до розділу 4

- 1- *Петрик В. М., Сьомий С. В. та ін.* Нетрадиційні релігійні та містичні культи України: Навчальний посібник / За заг. ред. В. В. Остро-Ухова. - К: Росава, 2003. - 336 с.
2. *Петрик В. М., Ліхтенштейн С. В., Сьомін С. В. та ін.* Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній

- сфері України: Монографія / За заг. ред. З.І. Тимошенко. — К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. - 331 с.
3. *Сьомін С. В.* Міжнародні християнські організації та національна безпека України: Монографія. - К., 1999. - 267 с.
 4. *Парахонський Б. О., Сьомін С. В.* Нетрадиційні релігійні куліняк питання національної безпеки України // Стратегічна панорама. - 2000. - X? 1-2. - С. 200-212.
 5. *Петрик В. М.* Шляхи та механізми вдосконалення державно-церковних відносин в Україні (на прикладі новітніх релігійних об'єднань): Дис. ... канд. наук з державного управління. - Донецьк, 2003. - С. 187-194.
 6. *Привалов К.* Секты: досье страха. - М.: Политиздат, 1987. - 192 с.
 7. *Григоренко А. Ю.* Сатана там правит бал. - К.: Украина, 1991. - 301 с.
 8. *Григулевич И. Р.* Пророки «новой истины*». - М., 1983. - 303 с.
 9. *Гуревич П. С.* Спасет ли мессия? «Христомания» в западном мире. - М.: Политиздат, 1981. - 272 с.
 10. *Дворкин А.* Сектоведение. Тоталитарные секты: опыт системного исследования. - Нижний Новгород: Издательство Братства во имя св. князя Александра Невского, 2000. - 703 с.
 11. *Дудар Н., Филипович Л.* Нові релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади). - К: Наукова думка, 2000. - 132 с.
 12. *Дудар Н.* Соціально-психологічні чинники виникнення нових релігійних течій // Новітні релігії в сучасній Україні / Матеріали круглого столу та науково-практичної конференції. - К.: VІP, 2000. - С. 94-95.
 13. Проблема новітніх рухів в Європарламенті // Людина і світ. - 1998. - №8.-С. 31.
 14. *Рошин Р.* Своя разведка: способы вербовки агентуры, методы проникновения в психику, форсированное воздействие на личность, технические средства скрытого наблюдения и съема информации: Практическое пособие. - Мн.: Харвест. М.: АСТ, 2000. - 368 с.
 15. *Dürkheim E.* Les formes élémentaires de la vie religieuse. — Paris: P* U. F., 1968.-496 p.
 16. *Mark N. Weksler.* Expanding the Groupthink Explanation to the Study of Contemporary Cults // Cultic Studies Journal. - Vol. 12- ' 1995. -№1.

РОЗДІЛ 5 ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ТЕРОРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Метою цього розділу є з'ясування тісного зв'язку терористичної діяльності з інформаційними процесами в суспільстві, залежності успішності дій терористів від діяльності ЗМІ, а також можливості використання терористами спеціальних інформаційних технологій - засобів і прийомів інформаційної війни.

Основною метою будь-якого теракту є, як відомо, зовсім не сам факт здійснення того чи іншого злочинного діяння (вбивства, руйнування, захоплення заручників) та його матеріальні збитки, а насамперед психологічний вплив на якомога ширшу аудиторію (залякування, привертання уваги громадськості, провокування до певних дій чи бездіяльності). Таким чином, тероризм - засіб психологічного впливу. Його головний об'єкт - не ті, хто став жертвою, а ті, хто залишився живим. Його мета - не вбивство, а залякування і деморалізація живих. Жертва — інструмент, вбивство - метод. Цим тероризм відрізняється від диверсійних дій, мета яких - зруйнувати об'єкт (міст, електростанцію) чи ліквідувати противника.

Цілі, подібні до терористичних, споконвіку переслідували й фахівці інформаційної боротьби, намагаючись застосуванням певним чином організованої інформації (комунікативні технології) залякати та деморалізувати вороже військо, посіяти в ньому розбрат, завоювати довіру мирного населення, спровокувати вияви незадоволення владою у ворожому стані. Отже, вже в давнину можемо виділити спільні риси цих двох способів боротьби, і насамперед це спільність мети - досягнення відповідного психологічного впливу.

Іншою спільною рисою тероризму та інформаційної війни є те, що вони базуються на так званій ідеї «малої війни». Суть її —

525

максимального результату при мінімумі затрат. І терористичні акти, і спеціальні інформаційно-пропагандистські операції досить часто роц. глядаються як можливий шлях зрівняння можливостей під час протиборства сторін, одна з яких значно перевищує іншу потенційно.

Ще одним моментом, який споріднює ці явища, є їх тісна пов'язаність з процесами комунікації. Поки комунікаційна система суспільства залишалася слаборозвинутою, засоби масової інформації ві-

дігравали незначну роль, тероризм як, до речі, й інформаційна війна не мали широкого поширення. Ситуація змінюється в епоху капіталізму, коли процеси обміну інформацією і діяльність ЗМІ набувають принципово іншого значення. І для війни і для боротьби шляхом терору відкриваються широкі можливості.

Саме в другій половині XIX ст. у Росії та інших країнах Європи поширюється «мода* на революційний та інші види тероризму. Його ідеологи у своїх працях робили особливий акцент на інформаційному аспекті терористичної діяльності. Доктрина «пропаганди дією», яка була висунута анархістами в 70-ті роки XIX ст. зазначала, що лише терористичні дії можуть спонукати маси до тиску на уряд.

Інтерпретуючи цей лозунг «пропаганди дією», видатний ідеолог анархізму француз П. Брусс керувався тим, що друкована пропаганда є недоступною для більшості робітників і селян з причини їхньої неосвіченості, а відтак, саме бойовий акт є тим дієвим засобом, який приверне їхню увагу, змусить мислити. Якщо навіть сам по собі він зазнає невдачі, то ідея, заради якої він здійснений, проникне в маси, буде жити в очах і обличчях людей, які кричали від захоплення під час його здійснення.

Аналогічні погляди на це мали і російські анархісти, і народо-вольці. Так, П. Кропоткін визначав анархізм як «постійне збудження за допомогою слова усного й письмового, ножа, гвинтівки і динаміту». Як засіб пробудження у населення людських почуттів визначав тероризм ідеолог народництва 70-80 років XIX ст. П. Ткачов. А один з лідерів «Народної волі» М. Морозов характеризував політичне вбивство як один з найкращих агітаційних засобів.

Тобто на цей період тероризм розглядався як найбільш дієвий інформаційно-пропагандистський засіб, що перевершує за своїми можливостями звичні на той час інформаційні засоби. Водночас є й дещо інший погляд на цю проблему. Так, нідерландський історик А-Шмід вважає, що поява ідеї «пропаганди дією» стала можливою у зв'язку з саме технологічною революцією у засобах комунікації, яка припадає саме на цей період.

526

Зрозуміло в описуваний період застосування актів терору як засобу впливу на масову свідомість ще не могло дати значного ефекту з огляду на ще недостатній розвиток ЗМІ та порівняно незначну їх роль в організації інформаційних процесів у країні. Населення більше черпало інформацію з чуток, аніж з газет, та навіть за таких умов певного ефекту було досягнуто. В Москві, Петербурзі та в ряді

інших крупних міст Росії частина населення була залякана діями бомбистів, в іншій частині (особливо серед освіченої молоді) такі дії породжували цікавість до ідей революції і викликали захоплення, що призводило врешті до зростання лав терористів. Крім цього, після цілої серії вдалих замахів (імператор Олександр II, міністри внутрішніх справ Сипягін, Плеве, прем'єр Столипін) значна частина посадовців найвищого рангу російської імперії жила і діяла з острахом.

Уже в ті роки, хоч так би мовити «кустарно», поряд зі звичайною зброєю терористи починають використовувати «інформаційну», руйнівні властивості якої часом перевершували вибухівку, котрою починали народовольці свої бомби. З кінця XIX ст. у Європі час від часу поширювалися різні страхітливі повідомлення, які змушували обивателя тремтіти.

У 1890 році газети сповістили, що німецький терорист Йоганн | Мост заволодів динамітом. Ця інформація посяла панічні настрої на декілька років. Через 10 років причиною масових страхів стали отруйні гази, якими погрожували терористи. Особливий жах викликали чутки про озброєння терористів особливо модерним «нервовим газом». Інформація ж про те, що терористи готують бактеріологічну війну, спонукало Лігу націй створити спеціальну бактеріологічну комісію у 1920 році.

Але це були лише перші кроки використання провідниками тероризму комунікативних технологій для здійснення своїх задумів. Ситуація починає різко змінюватися з II пол. XX ст., коли, якщо брати до уваги концепцію А. Тоффлера, настає цивілізація третьої хвилі, в основу якої покладена саме інформація.

Світовий інтеграційний процес, який називають глобалізацією і який є породженням прогресу інформаційних технологій, суттєво вплинув на всі сфери суспільного життя. Тероризм не є винятком. «З якими б лозунгами не виступив терорист, він адепт і породження глобалізму. Основні заповіді глобалізації: 1) кожен має бути почутим; 2) має бути простір для висловлювань. Терорист той, хто вважає, що його не слухають і з ким не рахуються в комунікації і на практиці. Тому він бере слово і весь світ «гласності» прямує до нього. Тероризм

527

сьогодні - як художній твір, як шоу, як картина. Він твориться перед об'єктивами сотень-тисяч фото- і кінокамер. Він тільки там і можливий, де є ці камери і ця гласність*.

У силу своїх професійних особливостей працівники ЗМІ, так чи інакше, самі сприяють діяльності терористів. Зрозуміло, це вони ро-

блять не навмисно, а переслідуючи свої, зовсім інші цілі, наприклад, добуваючи і надаючи аудиторії сенсаційну інформацію. Ринок у сучасному суспільстві диктує умови того чи іншого поводження фахівця, який прагне з найбільшою вигодою продати результати своєї праці (товар). Для працівника ЗМІ таким товаром є інформація, але не будь-яка, а саме та, якою найбільше зацікавлений її споживач.

Як свідчать численні соціологічні дослідження, однією із найпопулярніших рубрик у телевізійних і газетних репортажах є кримінальна хроніка. Оскільки це тема підвищеного рівня цікавості, то автори репортажів намагаються перевершити один одного у виявленні деталей, біографій злочинців, роздмухуванні ажіотажу навколо того чи іншого випадку. Один «гучний» злочин, як правило, багаторазово повторюється ЗМІ. Внаслідок таких дій навколо резонансних злочинів і окремих злочинців формується специфічна соціально-психологічна атмосфера, що у психології зветься «ефектом ореолу».

Така ситуація вже декілька десятиліть успішно експлуатується терористами. Хоча справедливіше буде сказати, що між ЗМІ й терористами спостерігається певний симбіоз: «Терористи постачають на ринок інформації пролиті ними кров та інші хвилюючі події, які заповнюють головні сторінки газет, а ті взаємін слугують рупором тероризму і безкоштовно роблять йому рекламу». Деякі вчені дійшли категоричного висновку: тероризм виник разом зі ЗМІ і пов'язаний з ним нерозривно.

Якщо журналісти роблять рекламу терористам неумисно, то останні розглядають її як одну з цілей теракту, хоча перед громадськістю терористи намагаються постати насамперед як виконавці певного надзавдання: зміни існуючого ладу, створення національної держави, помсти за кривду співвітчизникам тощо. Але насправді сам теракт не призводить до досягнення цілей. «Часто це лише привід для демонстрації терористами своїх вимог і можливостей. Слідом за самим терактом, зазвичай, його організатори, натхненники, пособники і виконавці, публічно «беруть відповідальність» за його здійснення і оголошують, в ім'я чого здійснено теракт, а також іноді умови припинення подібних актів. Тим самим, навіть не досягаючи яких-небудь 528 значних, головних цілей, вони досягають цілей проміжних: організація стає більш відомою і «авторитетною», про неї говорять, з нею починають рахуватися. Саме такою «рекламною» логікою керувалася, наприклад, есерівська партія в Росії, за вказівкою якої усі акції Бойової групи партії включили свого роду «підпис» (ініціали «БГ» на кинджалі, дверцятах карети тощо). Заради подібної

«реклами»* терористи часом поспішають «взяти на себе відповідальність» навіть за не здійснену ними акцію».

Висвітлюючи ті чи інші події, пов'язані з терористичною діяльністю, ЗМІ, як правило, не лише викладають факти, але й відбивають певні політичні, ідеологічні, національні та релігійні пристрасті. Залежно від позиції джерела інформації терористи можуть постати або революціонерами, партизанами, борцями за незалежність тощо або міжнародними злочинцями, маніакальними особистостями, мізантропічними фанатиками. Тобто завдяки ЗМІ терористичним групам іноді вдається поліпшити свою репутацію, що, в свою чергу, є важливим чинником у поповненні терористами своїх рядів.

Заради справедливості варто зауважити, що ЗМІ можуть, залежно від обставин, виступати як помічниками терористів, так і антитерористичним чинником. С. Кара-Мурза влучно підмітив, що в СРСР тероризм успіху не мав (хоча теракти і мали місце) здебільшого тому, що його цілі були недосяжними. «Радянські ЗМІ не брали інтерв'ю у вбивць і не транслювали жах».

Але зазначимо, що пропаганда своїх ідей і способу діяльності - лише один із аспектів інформаційної війни терористів з існуючим суспільним ладом. Значно більш небезпечним за наслідками є використання терористичними організаціями «інформаційної зброї» з метою дестабілізації суспільного порядку, державного управління, породження страху, паніки, змушення суспільства піти на поступки терористам, капітулювати перед ними. Для досягнення цього активно використовуються спеціальні інформаційні операції, якими супроводжується вчинення терактів.

Демонстрація катастрофічних результатів терактів через ЗМІ (зокрема контрольовані терористами) значно посилюють ефективність самих актів насильства; галас, що підіймається в деяких ЗМІ щодо Дих подій, повтори одних і тнх самих жахливих епізодів, об ективно сприяють досягненню цілей тероризму: залякуванню населення і влади та прийняттю відповідними посадовими особами і органами необхідних терористам рішень. Такі акції є різновидом СЮ і їх, як уже

зазначалося, прийнято називати операціями, що спрямовані проти суб'єктів, які ухвалюють рішення (СУР). Класичним проведенням подібної операції є теракт 4 березня 2004 р. в Іспанії, що призвів до відмови цієї держави брати участь у військовій операції в Іраку.

Аналізуючи подібні факти, окремі спеціалісти розцінюють їх як появу нового виду тероризму — інформаційного. Інформаційний тероризм можна визначити як «прямий вплив на психіку і свідомість людей з метою формування потрібних думок і суджень, які певним чином спрямовують поведінку людей. На практиці під інформаційним тероризмом завжди розуміють такий насильницький пропагандистський вплив на психіку, який не залишає для людини можливостей для критичної оцінки отримуваної інформації. Як правило, така інформація є відверто тенденційною і досягає своєї мети не за рахунок якості маніпулятивного впливу, а за рахунок його обсягу. Окрім використання офіційних засобів масової інформації, інформаційний тероризм спирається на поширення певного типу чуток*.

Інформаційний тероризм породжує у громадян жах, непевність, недовіру до владн, дестабілізує і провокує владу на прийняття неадекватних відповідних заходів для окремих актів тероризму без комплексної оцінки причин їх скоєння. Подальше життя суспільства протікає в психологічній атмосфері пригніченості, напруженості, у громадян створюється враження про бездіяльність правоохоронних органів і особисту незахищеність. Люди почуваються в місцях свого мешкання ніби в обложеному місті, постійно очікуючи на небезпеку, тим самим порушується нормальний ритм життя, діяльність організацій, установ, підприємств. Останнє веде до погіршення ситуації в економіці, соціальній сфері й страждання населення збільшуються. Починається паніка, безладдя, анархія.

Якщо з таких позицій проаналізувати події у СІНА після 11 вересня 2001 р., то можна виявити, що вони розвивалися за типовою схемою СЮ. Наслідком кривавої драми у Всесвітньому торговому центрі спочатку був шок. Із збільшенням обсягу інформації і розголошенням нових деталей людей дедалі дужче охоплювала паніка. При чому вражає блискавичність розповсюдження інформації (а на це насамперед і розраховували терористи), яка миттєво підпорядкувала собі свідомість мільярдів людей у всьому світі. «Міжнародному тероризму це вдалося набагато швидше, ніж комп'ютерна революція, впровадження ксероксів або поява лазерів у побуті. Усіх охопив шокдовго не хотіли помічати цей феномен, а тепер отримали підтвердження йому, причому одразу в такому повномасштабному варіанті*.

Частина 3

Далі, оскільки теракти були скоєні за допомогою захоплених літаків, населення охопив страх спочатку перед авіаційними польотами, а згодом і будь-якого користування транспортом. Різко впала кількість проданих авіаквитків, скоротилася кількість рейсів, провідні авіалінії звільнили по 10 000 і більше своїх співробітників. Різкий спад у роботі авіатранспорту болоче вдарив по сфері туризму, театрах, музеях, готельному бізнесу, таксомоторних парках, магазинах, сталося загальне розбалансування економіки.

Потім відбулися акції з так званим «білим порошком». Причому самих фактів застосування дійсно зараженою «сі біркою» речовини було менше, ніж різного роду фальшивок, які поширювалися поштою, і до речі не лише в США, а й у інших країнах. Та чутки і ЗМІ дедалі «накручували» й без того вибухонебезпечну обстановку в суспільстві, останні часто користуючись послугами недостовірних джерел інформації.

У суспільстві поширився синдром «кокона», як охрестили це явище психологи: люди боялися пересуватися транспортом, відвідувати звичні місця громадського користування, надаючи перевагу сидінню вдома, відгородившись від зовнішнього світу і тримаючи зв'язок з останнім лише за посередництвом телевізора.

Можна з певною долею впевненості стверджувати, що вчиненням теракту 11 вересня і не без допомоги ЗМІ терористам вдалося спровокувати посилення напруги в Західних країнах між різними етнонаці- ональними групами, а в деяких регіонах, як-то на Близькому Сході, ці події призвели до збройного конфлікту й нової хвилі терористичної діяльності. Так після подій 11 вересня «арабський слід» міцно засів у свідомості американців. Вже на наступний день преса повідомляла про численні випадки словесних ображань арабів на вулицях. Ще через день у штаті Техас невідомі обстріляли ісламський центр і побили Шибки мечеті. Також мали місце випадки нападу на арабів з використанням саморобних вибухових пристроїв. Зрозуміло, що такі дії призводили до адекватної реакції з боку переслідуваних, а загалом сприяли ескалації напруженості й закріпленню у свідомості представників східних народів ворожого ставлення до американців і прихильного до терористів.

На сьогодні екстремістсько-релігійні сили під зеленим прапором ісламу, завдяки старанням ЗМІ і ряду науковців, для значної частини представників західної цивілізації постають не інакше ніж в образі таких собі сучасних варварів-руйнівників цивілізованого світу, а їхні дії сприймаються, щонайменше, як виклик мусульманського

ється образ агресивного носія мусульманської віри - відкритого чи втаємниченого фанатика, що прагне вогнем і мечем знищити світські політичні режими і головне ліберальну демократію - одне з найважливіших надбань Заходу.

Вище зазначалося, що головною метою теракту є здійснення програмованого психологічного впливу. Але ареал поширення такого впливу може бути різним: можна тероризувати одну окрему людину, групу людей (жителів будинку, вулиці, міста), представників етнічної спільноти, чи населення цілої країни або й групи країн. Особливість тероризму постіндустріального суспільства полягає в тому, що терористичні організації все частіше переходять від впливу на конкретні, локальні групи людей до «атак» на психологічні основи стабільності людської цивілізації взагалі. Досягти цього вони намагаються шляхом руйнування складових соціальної міфології - певних символів, актуальних для переважної кількості сучасних культур.

Відомо, яку важливу роль для нормальної життєдіяльності суспільства відіграють такі духовні утворення, як ідеологія і соціальна міфологія. Ідеологія це система поглядів та ідей, у яких усвідомлюються та оцінюються ставлення людей до дійсності та один до одного, соціальні проблеми та конфлікти, а також вміщуються цілі (програми) соціальної діяльності.

Ідеологія може відігравати помітну роль у житті суспільства, але це можливо за умови, що вона впливає на соціальну поведінку як значних суспільних груп, так і окремих індивідів. Тобто вона повинна мати не тільки описово-пояснювальну, але й спонукально-соціальну функцію. Останнє можливе лише у тому випадку, коли ідеологічні постулати отримують особистісну емоційну значущість, посідають помітне місце в системі емоційних координат, в яких проходить са-моактуалізація особи. Тобто ідеологія повинна трансформуватися у соціальну міфологію, адже саме для останньої характерна нероздільність мислення від емоційної, ефективної сфери.

Якщо ідеологія тяжіє до раціоналізації світобачення, то для соціальної міфології характерне акцентування на емоційно-образному сприйнятті соціальної реальності, що часто призводить до посилення ІР' раціональної складової в ній. Але оскільки створити систему соціальних координат, зорієнтовану як на індивіда, так і на спільноту на раціональній основі практично неможливо, цю місію виконує соціальна міфологія, яку можна визначити як систему соціальних символів та емоційно-значущих для членів спільноти соціальних орієнтирів, побудованих на

Частино 3
532

основі певної світоглядної концепції, що виступає спонукальним та координуючим чинником соціальної поведінки індивідів чи груп. Сам по собі символ - це певний предмет або образ, який обов'язково є вказівкою на щось інше, ніж він сам, тобто кожний символ вказує на певний предмет, що виходить за межі його безпосереднього змісту.

Вже давно помічено, що логіка терористів часто має вкрай неконкретний, символічний характер. Скажімо, вбиваючи царя, російські народовольці символічно «вбивали» весь монархічний лад. Вбиваючи ж наближених до царя, есерівські терористи символічно розправлялися з політичною системою. «Очевидно, що підриви хмарочосів ВТЦ у Нью-Йорку у вересні 2001 р. були підривами-символами, і підривами символів світового панування США. Після осені 2001 р. багато американських експертів стверджувало, що наступним об'єктом терористичного акту має стати статуя Свободи. Це випливало з екстраполяції вже відомих фактів».

Особливість сучасного тероризму як глобального соціального явища, яке, проявляючись на ранніх етапах свого історичного буття, як символічне дійство спрямоване проти пануючого ладу в окремій країні, а відтак, і проти самого державного апарату певної країни як особливої суспільної установи, він (тероризм) на межі тисячоліть дещо змінив об'єкт символічної деструкції. В ролі останнього відтепер виступає держава як така у всесвітньому розумінні, тобто як необхідна і загально визнана суспільно-регулятивна установа.

«Строго кажучи, це протистояння двох способів організації, двох форм зв'язків - формальних і неформальних. Ось чому зараз усі розвинуті держави світу готові об'єднатися супроти неформальної спільноти терористів - просто тому, що інакше всім стане очевидно безглуздість держави як системи формалізованих структур і зв'язків, які не можуть нічого путнього протиставити неформалізованим зв'язкам терористів. Будь-яка держава створюється для того, щоб захистити громадян, формалізувати їх взаємовідносини між собою і забезпечити всім їм можливість законного, рівного, однакового для всіх правил. Для регулювання цих взаємовідносин. Досі терористи досить успішно демонструють, що сучасні держави не спроможні це робити. Рано чи пізно платник податків зрозуміє це і задасть природне запитання: а навіщо мені така держава, яка не здатна виконувати своїх функцій? Краще вже будемо жити не за законами (все одно терористи їх не дотримуються), а за «поняттями». Спираючись не на формальні структури, а на неформальні зв'язки*».

Поширення подібних настроїв у суспільстві (а те, що воно дійсно відбувається, сумніватися не доводиться) свідчить про культивування в ньому «кримінальної культури». Це обумовлено низкою чинників, головним з яких знову ж таки є інформаційний. На сьогодні стає очевидним, що терористичні методи починають застосовуватися в суспільстві якнайширше і на всіх рівнях. Такий стан речей є наслідком демонстрації ефективності тероризму як соціальної практики. Стосовно сучасного постіндустріального суспільства окремі фахівці ведуть мову про виникнення так званої соціальної «піраміди тероризму», що має своєю основою широке поширення у повсякденному житті людей терористичних і квазітерористичних способів дії, а вершиною - транснаціональне терористичне співтовариство.

Головним елементом цієї терористичної системи є терористичні організації і групи - добре зорганізовані, що мають свої цілі та стратегію, структури, для яких тероризм є основною формою діяльності. Саме ці структури здійснюють контрлегітимне насильство, яке можна назвати первинним тероризмом, оскільки саме воно задає взірець дії для усіх інших форм терору.

Поряд з первинним тероризмом дуже швидко виникає вторинний, у межах якого за допомогою терористичних методів здійснюється приватне, нелегітимне насильство, як правило, з корисницькою метою. Цей вторинний тероризм (тобто використання методів тероризму кримінальними угрупованнями) деякі фахівці пропонують вважати різновидом тероризму. Що характерно, це явище формується насамперед під впливом знов-таки інформації ЗМІ про ефективність акцій первинного тероризму. Вторинний тероризм поширюється більш широко, оскільки для його виникнення не потрібна ситуація соціального конфлікту, обов'язкова для тероризму первинного.

Зв'язок терористичних і кримінальних структур останнім часом дедалі частіше привертає увагу політиків, правоохоронців і науковців як одна з проблем, що згодом може вилитись у суттєву загрозу суспільній безпеці. З огляду на це окремі науковці пропонують ввести в обіг нове поняття для характеристики такого явища - «кримінальний тероризм». Проте є й противники такого підходу, які наголошують на неспівпадінні терористичної і загальнокримінальної діяльності. Основна розбіжність, вважають вони, полягає в обмеженні тероризму виключно політичною сферою, і у терористів, які слугують революційним ідеалам, не

має і не може бути нічого спільного з «брудними» кримінальними елементами.

534

Водночас організовані злочинні групи часто вдаються до терористичних дій з метою залякати конкурента, представників правоохоронних структур або громадськості, а також для забезпечення жорсткої дисципліни в своєму середовищі. Насильство, терор і корупція — це постійна тактика, яку використовують транснаціональні злочинні організації з метою самозахисту, створення найкращих умов для отримання прибутків і розвитку свого кримінального промислу. Хоча здебільшого подібні прояви терору відбуваються у межах злочинного середовища або мають місце в контексті протидії намаганням правоохоронних структур завдати удару по злочинній організації, окремі злочинні угруповання вдаються до терактів і суто політичного характеру, щоб шляхом залякування впливати на державну владу з метою зміни її політики, надання поступок злочинним організаціям, звільнення їх членів, які знаходяться під вартою.

Та навіть не маючи політичного забарвлення, тероризм суто ко-рисницький, який не переслідує політичних цілей, у процесі розширення своїх масштабів руйнує рамки кримінального явища, в яких початково перебував, і проникає в політичну сферу суспільних відносин. Це знаходить своє вираження в падінні авторитету влади в очах широких верств населення з огляду на неспроможність держави протидіяти проявам тероризму, розладах механізму управління, забезпечення правопорядку, дестабілізації обстановки, деформації громадської моралі, поширенні ідеології насильства в суспільстві тощо.

Наприклад, у 90-х роках ХХ ст. в Колумбії теракти, здійснені наркокартелями, переростали майже у громадянську війну. Неспроможність правоохоронців навести лад у цій ситуації згубно відбивається на психологічному стані всього суспільства. У ньому починають акумулюватися панічні настрої, з'являється так званий «синдром оточення»: людям здається, що їх оточують лише злочинці, а всі суспільні негаразди, починаючи від затримки зарплатні й закінчуючи Маріями на вугільних шахтах, — справа рук останніх. Як наслідок — наростають почуття страху, безвиході, відчаю, посилюється апатія громадян до суспільних справ.

Затероризовані обивателі складають вигідне середовище для розетку кримінального підсуспільства. «Волю громадськості

паралізує Усвідомлення того, що мафіозі може де завгодно і коли завгодно здійснити злочин абсолютно спокійно, позаяк усі його бояться і ніхто не наслідиться протистояти йому або понад те звинуватити».

Тому безвідносно до спрямованості (корисницької чи політичної) Масштаби терористичної діяльності можуть обумовлювати наслідки

535

Частина 3

-----і-----
політичного характеру. Більш того, внаслідок демонстрації ефективності тероризму як соціальної практики терористичні методи починають активно використовуватися у різних сферах суспільного життя.

Ще одним наслідком діяльності ЗМІ є поширення «терористичної поведінки», тобто трансляції терористичних методів на чисто кримінальну активність - вибухи, захоплення заручників, шантаж тощо. Яскравим прикладом такої терористичної поведінки є злочини-імітації з так званим «білим порошком», що мали місце після «атаки» 11 вересня 2001 р. Не виключено, що, затіваючи біологічну атаку на США, її організатори розраховували на ініціювання тим самим подібних проявів з боку інших терористичних організацій, злочинних груп, окремих асоціальних або й просто психічно хворих особистостей. Побічно це підтверджується розкритими фактами «жартів» з фальшивим білим порошком, неправдивих анонімних попереджень про сховану деінде вибухівку тощо. Кількість таких злочинів-імітація різко зросла після теракту в Нью-Йорку 11 вересня 2001 р., і в цьому додатковий вииграш терористів.

З того ж розряду і так званий «телефонний», «комп'ютерний» (коли йдеться про випадки імітацій, а не самих злочинів) тероризм та інші можливі прояви терористичної поведінки. Подібні прояви аж ніяк не безневинні іграшки.

Символи Держави чи Системи на сьогодні не останні стосовно терористичного посягання. Існує ще один терористичний напрямок, який називають антисистемним. Він заперечує сучасне суспільство, цивілізацію (а не лише державу) й оголошує йому війну з метою наблизити Апокаліпсис і Судний День. Це тероризм груп сектантського характеру типу «АУМ синрикьо» або самітників на кшталт Тимоти Маквея, а також ряду вкрай фанатично налаштованих ісламських або й інших релігійних терористичних груп. Характерна особливість цього напрямку — досягти якомога більшої кількості жертв. Ця осо-

близькість дуже різнить діяльність традиційних терористичних організацій соціального напрямку і груп нового «постмодерністичного тероризму». Якщо ставиться обмежене політичне завдання, то терористи не зацікавлені в масових убивствах, що їх дискредитують. Вони схильні до використання вогнепальної зброї, інших традиційних, а не ядерних, хімічних, біологічних засобів, застосування яких може викликати некеровані наслідки.

Якщо в основі терористичних акцій лежать релігійні мотиви, мотиви сприяння Апокаліпсису, руйнації технічної цивілізації то 536

застосування зброї масового враження може здаватися логічно виправданим. Доктрина секти «АУМ синрикьо», наприклад, вчила, що вбивство допомагає і жертві, і вбивці знаходити порятунк. Ті, хто вірить у настання Судного дня, вважають, що чим раніше наступить царство Антихриста, тим скоріше буде зруйнований продажний світ, восторжествують нові небеса. З цього погляду усе стає дозволено, зло перетворюється в добро.

Варто зауважити, що і теракт 11 вересня 2001 р. певні представники мас-медіа намагалися подати як подію есхатологічного характеру, принагідно відшукавши і цитуючи відповідний катрен Ностра-дамуса. Це ще одна прикмета тероризму цивілізації третьої хвилі, в основі якого все частіше покладені не стільки об'єктивні економічні й політичні чинники, скільки інформаційна уява, що черпає натхнення із найекстравагантніших ідеологічних і релігійних джерел.

Проаналізувавши викладене вище можна дійти висновку, що саме завдяки вмілому і планомірному використанню ЗМІ, взяттю на озброєння і впровадженню в практику своєї діяльності спеціальних інформаційних технологій міжнародним терористичним організаціям вдалося глобалізувати феномен тероризму, який на сьогодні вийшов за межі вузькополітичних, національних, релігійних тощо рухів і набув статусу загальнолюдської загрози. Останні події в світі дають підстави вважати, що у своїй діяльності різноманітні радикальні, екстремістські та терористичні угруповання і надалі будуть вдаватися до проведення спеціальних інформаційно-психологічних операцій, навіть не з обов'язковим вчиненням терактів. Доступність наукових розробок із застосування комунікативних технологій, психологічних Досліджень у цьому напрямку, знайомство з досвідом застосування «інформаційної зброї» у військовій сфері та політичній діяльності, можливість контролювання ЗМІ — все це робить надзвичайно привабливим опанування формами і методами інформаційної боротьби для

терористів.

Література до розділу 5

1. Антипенко В. Ф. Современный терроризм: состояние и возможности его упреждения (Криминологическое исследование). — К., 1998. — С. 85,86.
2. Будницкий О. В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX - нач XX в.). - М., 2000. - С. 219, 220.
3. Смелянов В. П. Злочини терористичної спрямованості. - Х., 1997. - С. 23-24.
4. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. - К., 2000. - С. 94-95.
5. Комарова А. І. Злочинність, мафія, корупція - загроза національній ідеї та безпеці України // Проблеми боротьби з Корупцією та організованою злочинністю. - К., 1998. - Т. 7. - С. 15.
6. Мищенко М. Д. Ідеологія, соціальна міфологія та трансформаційні процеси в українському суспільстві. - К., 1998. - С. 12.
7. Ольшанский Д. В. Психология терроризма. - СПб., 2002. - С. 8,10, 20,139, 202.
8. Скворцов Л. В. Общество и насилие // Октябрь. - 1997. - № 11. - С. 152.
9. Слисаренко И. Война за Америку? Нет, война за наши души // Политика и культура. - 2001. - Л^г 15. - С. 6.
10. Философский энциклопедический словарь. - М., 1983. - С. 199.

РОЗДІЛ 6 СПЕЦІАЛЬНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ОПЕРАЦІЇ В ЕКОНОМІЧНОМУ ПРОТИБОРСТВІ

Економічна сфера здавна слугувала як полем зіткнення протилежних інтересів різних супротивників (ворогуючих держав, виробників-конкурентів), так і об'єктом підриву з їх боку. Форми і способи боротьби, які застосовувалися на цьому терені, були найрізноманітнішими - від промислового шпигунства і фальшування грошей до оголошення економічної

блокади, як під час англо-французького протистояння в часи наполеонівських війн. З плином часу в арсеналі економічного протиборства з'являються нові, більш витончені методи підризу, якими є і методи психологічного впливу, тобто засоби інформаційної війни.

Зі вступом суспільства в еру капіталізму засоби з арсеналу інформаційних війн дедалі активніше починають застосовуватися в економічному протиборстві конкуруючих фірм, корпорацій та держав. З одного боку, це обумовлювалось зростанням у суспільному житті ролі виробничої сфери, де загострюється конкуренція між підприємцями, які часто не гребують і жорсткими методами для усунення небажаних конкурентів. З іншого - появою у сфері міждержавного суперництва нових форм і способів підризу потенціалу держави-супротивника, шляхом розхитування, руйнування її економіки.

Причому, якщо в попередні епохи економічна сфера в умовах міждержавного протистояння розглядалася лише як допоміжний, хоча і важливий чинник забезпечення військових акцій, то за капіталістичної доби спостерігається зміна акцентів: тепер військова кампанія, експансія на чужі території, їх анексія дедалі більше виступають лише засобами забезпечення економічного процвітання окремих капіталістичних держав, їх фінансових установ, торговельних об'єднань, провідних фірм. Відтак, акції суто військового характеру виступають як похідні щодо таких заходів, як торгова війна, економічна експансія, економічна інтервенція тощо.

Але застосування зброї для вирішення економічних проблем залишається все ж крайнім заходом, до якого звертаються, коли інші способи нейтралізувати конкурента вважаються вичерпаними. А таких способів є чимало. Це і різноманітні обмежувальні заходи, як, наприклад, згадувана економічна блокада, і використання методів, запозичених із арсеналу спецслужб, - промислового шпигунства і вчинення диверсій. Широкого застосування набувають і суто економічні методи підризу: фінансові махінації, таємні оборудки, в результаті яких

протилежній стороні завдається щонайбільших збитків.

Відтепер «цивілізовані* країни, що відпрацювали технології ведення нетрадиційних воєн, застосовують збройну боротьбу лише при тому співвідношенні сил, при якому цілком виключений не тільки ризик поразки, але й великі втрати, тобто питання війни вирішуються на принципах ринкової ідеології: війна має бути прибутковою.

Приблизно цей же період характеризується зростанням ролі ів-формації в життєдіяльності буржуазного суспільства, зокрема певним чином змінюється роль преси в суспільному житті. Відтепер преса виступає як самостійна галузь діяльності та політичний інститут, піднявшись з ролі слуги правлячої верхівки до положення рівноправного, а в деяких випадках і досить впливового чинника в механізмі розробки і коригування політичної лінії держави та формуванні громадської думки. Тобто відбувається процес інституціоналізації ЗМІ.

Завдяки останньому відбувається зародження того виду інформаційно-пропагандистської діяльності, який прийнято називати англійським словосполученням «публікрейшнз» (варіанти: ПРабопіар). ПР дослівно перекладають як «зв'язки з громадськістю», розуміючи насамперед зв'язки з громадськістю певної організації. Основне завдання фахівців, які працюють у галузі ПР, - створення досконалих комунікативних технологій, тобто таких варіантів організації подачі інформації суспільству, які зможуть гарантувати або принаймні обіцяти досягнення програмованого ефекту, наприклад, перемоги свого кандидата на виборах, підвищення попиту на рекламований товар тощо.

Насправді ПР виник внаслідок індустріальної революції, коли монополісти відчули недостатність для досягнення успіху застосування методів управління тільки виробничою сферою. Адже існують конкретні буденні проблеми, що пов'язані зі збільшенням капіталу, але не залежать безпосередньо від росту продуктивності на підприємствах, як-то: свобода вибору клієнта, який може хотіти або не хотіти одержати ту чи іншу послугу, купити той або інший товар, чи страй-

ки робітників, що порушують прийнятну систему управління, з якою якимось чином необхідно працювати. Вперше на такі проблеми звернули увагу капіталісти США, оскільки саме в цій країні наприкінці XIX - поч. XX ст. і виникли перші варіанти реалізації ідей ПР

Основними напрямками застосування можливостей ПР є галузь реклами та передвиборча боротьба, але поступово і в інших сферах суспільного та державного життя цей інститут впевнено завоює позиції. Поява ПР, окрім іншого, означала

ше й привернення уваги вчених, підприємців і політиків до такої серйозної справи, як робота з інформацією. Внаслідок цього вдосконалилися комунікативні технології, що застосовувалися в зовнішньополітичній сфері, зокрема у війні звичайній та економічній.

На початку ХХ ст., коли передові капіталістичні країни вступили у стадію імперіалізму, виникли передумови найефективнішого використання комунікативних технологій, що було пов'язано, як вже було зазначено, з певними змінами у ролі преси в суспільному житті. Ці зміни влучно характеризує сучасник тих подій, видатний ідеолог анархізму П. Кропоткін. У своїй роботі «Сучасна наука і анархія», яка побачила світ у 1913 році він пише: «Взагалі, чим далі ми просуваємося у нашій-буржуазній державницькій цивілізації, тм більше преса, перестаючи бути вираженням того, що називають громадською думкою, докладає усіх зусиль до того, щоб самій фабрикувати громадську думку найнечеснішими способами. Велика преса у всіх великих державах є вже нічим іншим, як двома або трьома синдикатами фінансових ділків, які формують потрібну їм, в інтересах їх підприємств, громадську думку. Великі газети належать їм, а все інше не рахується: їх можна купити майже за ніщо».

Нижче у своїй праці видатний анархіст показує, як нагнітаючи а суспільстві, завдяки купленій пресі, істерію наближення масштабної війни, завзяті ділки «стрижуть купони», наживаючись на підвищенні цін, викликаному ефектом чітко спланованої інформаційно-пропагандистської кампанії. Зокрема, він підкреслює залежність ціноутворення від таких акцій, оскільки «...проста близька можливість нової війни призводить у всіх наших промисловостях потрясіння і кризи, які зачіпають нас усіх. Ви, я, усі ми відчуваємо вплив їх у найменших подробицях життя. Хліб, який ми їмо, дрова, якими ми палимо, залізничний квиток, який ми купуємо, ціна кожної речі залежить від чуток про можливість війни в недалеку->му майбутньому, Що розповсюджуються спекулянтами».

Цей факт лише один із численних прикладів застосування спеці, альних інформаційних компаній для забезпечення економічного зростання суб'єктів цієї діяльності. В наведеній історії таким суб'єктом виступала група представників фінансово-промислових кіл Англії. Але нерідко суб'єктом таких

дій можуть виступати і значно дрібніші діячі - окремі фірми, організації чи підприємства.

Так, на поч. ХХ ст. фірма «Марконі» - виробник засобів радіозв'язку, намагаючись виграти конкурентну боротьбу з іншими фірмами за проникнення на російський ринок, вдалася до безсовісного підкupu газети «Новое время». Отримавши певну суму грошей, газета взяла активну участь у кампанії з підтримки інтересів іноземних підприємців. Це так званий «білий» ПР, тобто подача великого обсягу виключно позитивної інформації щодо суб'єкта господарювання.

Прикладом «чорного* ПР, тобто інформаційної компанії із дискредитації, є епізод з конкурентної боротьби у США наприкінці ХІХ ст. між фірмою, очолюваною відомим винахідником і підприємцем Т. А. Едісоном і фірмою Дж. Вестінга стосовно будівництва електростанцій. Справа у тому, що Едісон, маючи монополію на будівництво електростанцій постійного струму, намагався запобігти конкуренції з боку будівника гідростанцій струму перемінного. Він розгорнув широку медіа-кампанію в газетах, намагаючись дискредитувати саму ідею використання трьохфазного перемінного струму як противного людській природі, моралі і Біблії, оскільки його застосовували для здійснення страт злочинців на електричному стільці.

На сьогодні медіа-кампанії застосовуються, як правило, у вигляді спеціальних інформаційних операцій (СЮ). Такі операції дуже різняться за об'єктами спрямування і схемами здійснення, але за змістом і завданнями вони єдині й полягають у поширенні певним чином організованої інформації з метою вигідного психологічного впливу на дружню або ворожу аудиторію для досягнення тих чи інших переваг (воєнних, політичних, економічних).

Яскравим прикладом застосування спеціальної інформаційної операції, спрямованої на підрив потенціалу держави-супротивника, шляхом розхитування, руйнування її економіки періоду «холодної війни» може бути операція США із дезінформації СРСР у сфері розробок космічної зброї, пов'язана з програмою «Стратегічної оборонної ініціативи* (СОІ). Дезінформаційні заходи були спрямовані на вшд^е воєино-політичне керівництво колишнього СРСР.

Основними цілями дезінформації були:

- послаблення обороноздатності Радянського Союзу через підлив економіки;
- нпв'язування керівництву СРСР думки про перевагу американської військової науки в галузі космічної зброї;
- змушування СРСР до витрат значних коштів на розробку нереальної програми.

Для реалізації дезінформаційної програми були сфальсифіковані експериментальні випробування. «10 червня 1984 р. експериментальна ракета-перехоплювач, яка була запущена американцями у рамках проекту СОІ з атолу Кваджалейн в Тихому океані, безшумно досягла висоти 150 кілометрів, буквально рознесла вщерть боєголовку міжконтинентальної балістичної ракети «Мінітмен». Таке повідомлення мало викликати стрес і перегляд майже всієї стратегії Радянського Союзу, але завдяки використанню комплексних методів збору, перевірки та аналізу всієї отриманої інформації керівництво СРСР було проінформовано стосовно дійсного перебігу подій з цього приводу.

Слід підкреслити, що фахівці Сполучених Штатів під час подачі цієї інформації дотрималися майже всіх вимог до успішного впровадження дезінформації й навіть провели експериментальний запуск ракети, крім того, навіть американські конгресмени не були проінформовані про реальний задум цього проекту. Щоб забезпечити видимість успіху, випробування насправді сфальсифікували шляхом встановлення на ракеті-мішені радіомаяка. На ракеті-перехоплювачі встановили приймач. Влучення в ціль виглядало блискуче. Так що у Конгресу питань не виникло.

Для доказу неймовірності втілення такої ідеї в життя керівництво Радянського Союзу виділило значні кошти на наукові розробки | в галузі космічної зброї та здійснило велику кількість заходів щодо перевірки факту запуску та перехоплення ракети. Дезінформація була виявлена, але той факт, що Союз був змушений відволікатися від розробок основних програм та виділити додаткові (й значні) кошти у відповідь на інформацію такого роду, вже підтверджував частковий успіх проведення дезінформаційної операції.

Механізм впровадження дезінформації базувався на практичній імітації успішного випробування і розгляді результатів експерименту в державних установах США для можливого витоку цієї інформації до розвідувальних служб

(СРСР та дружніх з ним держав). Цікаво, Що ЗМІ були використані як для підтвердження вірогідності «таємної інформації» для розвідувальних служб СРСР, так і для введення в оману власного уряду.

Бурхливий розвиток інформаційних технологій в економічно розвинутих країнах, що відбувається з кінця 80-х років минулого століття, викликав кардинальні зміни в загальному поступі світової цивілізації. Вчені-футурологи дедалі впевненіше ведуть мову про прихід давно передбачуваного ними інформаційного суспільства; в більш популярному варіанті ці зміни називають процесом глобалізації, тобто якнайширшої інтеграції ринків, фінансів, технологій тощо.

Головною особливістю глобалізації є швидкість - в торгівлі, пересуванні, в комунікаціях, інноваціях і просуванні їх на ринок. Рушійною силою глобалізації виступають такі технології, як комп'ютеризація, мініатюризація, супутникові комунікації, волоконна оптика та Інтернет - тобто технології отримання, зберігання, обробки та передачі інформації.

Але розвиток економіки у всесвітньому масштабі, поштовх якому надали глибокі зрушення у сфері інформаційних технологій, хоч і базується на якнайширшій інтеграції ринків і національних економік, однак не позбавлений конкурентної боротьби, а навпаки характеризується загостренням останньої. І це одна з прикмет глобалізації поряд з інформатизацією і економізацією більшості сфер людської діяльності.

В сучасних умовах конкуренція існує між гігантськими монополістичними об'єднаннями, всередині них, а також між підприємствами немонополізованого сектора економіки та різних форм власності. Особливістю сьогодення є те, що центр боротьби переміщується переважно зі сфери обігу в сферу виробництва, з галузевого на міжгалузевий, з національного на інтернаціональний рівні. І як не парадоксально, інформаційні технології, яким завдячують своїм зростанню економіки Західних країн, водночас таять у собі загрози їх руйнації.

Останній момент, в свою чергу, значною мірою впливає на зміни у сфері протистояння конкуруючих сторін. Ряд західних спеціалістів у сфері інформаційних технологій вважає, що на зміну небезпеці виникнення ядерної катастрофи може з'явитися загроза розв'язання війни нового Гатунку. Це буде боротьба, спрямована проти країн, що володіють передовими

технологіями, для створення хаосу в інформаційних структурах і породження економічної катастрофи.

В цьому зрізі дуже ефективною за ступенем руйнації може бути «інформаційна диверсія». Проникнення в комп'ютерні системи і виведення з ладу систем енергозабезпечення країни, автоматичного телефонного зв'язку і системи управління повітряним рухом може призвести до незворотних процесів в економіці, системах управління і життєзабезпечення цілих держав і регіонів.

544

Але підриг економіки певної країни загрожує не лише під час відкритого збройного конфлікту. Ті ж експерти вважають, що збір економічної інформації про конкурентів і захист власних інформаційних ресурсів — головні завдання забезпечення безпеки економіки. Відтак, набуло поширення використання методів і технологій інформаційної боротьби в системі ринкових відносин. Швидкими темпами розвивається промислове шпигунство. Існує і розвивається окремий напрям інформатики, що обслуговує діяльність і розробляє законні й незаконні методи і засоби одержання інформації про секрети конкурентів.

Серед таких операцій слід звернути увагу на так звану офсетну розвідку і інформаційно-аналітичні дії за допомогою комп'ютерних текстово-аналітичних систем в мережі Інтернет.

Комп'ютерні текстово-аналітичні системи широко застосовуються в різних країнах світу для переробки дуже великих обсягів інформації з метою виявлення та акумуляції необхідних «сирих» даних, з яких логічним шляхом може бути отримана інформація про конкурентів, їх продукцію та діяльність, про можливі загрози і ризики для власної продукції, вихідні дані для проведення ПР-акцій та багато іншої інформації.

Взагалі, комп'ютерна боротьба стала звичайним явищем у світі ринкових відносин, зокрема і у зовнішній торгівлі. Західні спеціалісти переконані - у випадку повного розсекречення інформаційної мережі більша частина компаній буде розорена конкурентами за дуже короткий проміжок часу.

Це лише один з аспектів інформаційного протиборства, а саме - технічний. Крім нього широко використовуються технології здійснення небезпечного інформаційного впливу, об'єктами якого є свідомість, психіка людей. Тобто якщо в першому випадку деструктивному інформаційному впливу

піддаються технічні об'єкти (комп'ютерні мережі, засоби комунікації тощо) то в другому - соціальні: особистість, колектив, суспільство, світове співтовариство.

Подібна інформаційна агресія, як уже було зазначено вище, дедалі частіше здійснюється у формі спеціальних інформаційних операцій. Особливо часто такі операції проводяться з метою нейтралізації або ж усунення конкурента в економічній сфері. Отже, такі дії можна охарактеризувати як прояв недобросовісної конкуренції (*concurrance déloyale*), тобто нецивілізованої форми боротьби з конкурентами, перешкодження їхньому входженню в галузь, на інші ринки тощо. До

545

речі до таких форм конкурентної боротьби належить і промислове шпигунство, яке здійснюється з широким застосуванням інформаційних технологій технічного характеру.

Навіть звичайна реклама ефективно використовується з метою недобросовісної конкуренції. Скажімо, у міжнародній організації із захисту прав споживача « Consumers International » дійшли висновку, що європейські фармацевтичні компанії витрачають удвічі більше коштів на маркетинг, чим на наукові дослідження. Оскільки на більшості світових ринків, за винятком США, пряма реклама рецептурних препаратів заборонена, то використовують обхідні шляхи: переконують потенціальних покупців у тому, що вони мають те чи інше захворювання, підкупляють лікарів, вводять оману щодо ефективності препаратів. Серед методів «реклами хвороб» - організація конференцій з окремих захворювань, спонсорська підтримка яких не афішується.

Взагалі з усієї сукупності дій, які характеризуються як прояви недобросовісної конкуренції, питому частку складають операції з інформацією. Наприклад, на міжнародному рівні до її проявів насамперед відносять:

- поширення неправдивих, неточних чи спотворених зведень, які здатні завдати збитків іншому господарюючому суб'єкту або зашкодити його діловій репутації;
- уведення споживачів в оману стосовно характеру, способу і місця виготовлення, споживчих властивостей, якості товару;
- некоректне порівняння господарюючим суб'єктом у процесі його рекламної діяльності товарів, які ним виробляються

або реалізуються з товарами інших господарюючих суб'єктів;

- самовільне використання товарного знака, фірменого найменування або маркування товару, а також копіювання форми, упаковки, зовнішнього оформлення товару іншого господарюючого суб'єкта;
- отримання, використання, розголошення науково-технічної, виробничої інформації, включаючи комерційну таємницю, би згоди її власника.

Враховуючи зазначене, а також те, що Україна дедалі впевненіше починає торувати собі шлях на світовий ринок, можна, поза сумнівом, очікувати загроз такого характеру і, зокрема, пров@" дня проти нашої держави спеціальних інформаційних операцій для усунення небажаного конкурента або, принаймні, ослаблення н позицій. І це не безпідставні прогнози. Про те, що ситуація може роз виватися саме так, свідчать події останніх 10 років.

546

По-перше, шляхом широкої реклами імпорتنих товарів йде цілеспрямована кампанія дискредитації продукції вітчизняного виробництва, незважаючи на те, що значна кількість виробів, особливо харчової промисловості, за своїми споживчими якостями не поступається зарубіжним, а в багатьох випадках і перевищує їх.

По-друге, у ряді гучних скандалів, пов'язаних з просуванням на міжнародний ринок продукції вітчизняного виробника, неважко відшукати як ознаки СЮ, так і зацікавлених у їх здійсненні осіб.

Для прикладу наведемо декілька таких випадків. У випадку зі скандалом з українською пшеницею в Бразилії восени 2002 р. українську сторону звинуватили в поставках зараженого грибокком зерна. Після проведення неодноразових експертиз і перевірок фахівці так і не знайшли підстав для обґрунтування висунутих претензій. Однак завдяки галасу, піднятому ЗМІ навколо цієї ситуації, постраждав імідж України як експортера хліба - ряд потенційних клієнтів відмовився від її послуг. Водночас зміцнили свої позиції на ринку зерна Аргентина і США.

Важливою сферою діяльності держави України на міжнародній арені є участь в операціях з торгівлі зброєю. Як стверджує Елізабет Скенс, експерт Стокгольмського

міжнародного інституту вивчення проблем світу, на сьогодні військові затрати планети з урахуванням інфляції такі ж, як і в 1987 році - у пік «холодної війни». Скориставшись цією тенденцією, Україна активно поставляє зброю до чужих армій. У 2005 році, заробивши на експорті зброї 650 млн дол., держава увійшла в першу десятку світових торговців зброєю.

Щоправда, утримати цю позицію вітчизняному оборонно-промислому комплексу (ОПК) буде складно. Під приводом скорого вступу України в НАТО Росія витісняє українців зі свого ринку і відмовляється від кооперації з українською обороною. В результаті Ряду вітчизняних промислових підприємств загрожує повна або часткова зупинка.

Успіх у цій чутливій сфері залежить від ряду *чинників*, до яких належать:

- поширення неправдивих, неточних чи спотворених зведень, які здатні завдати збитків іншому господарюючому суб'єкту або зашкодити його діловій репутації;
- спроможність активно протистояти спробам конкурентам витіснити або не допустити України до сегментів ринку зброї;
- ~ забезпечення якості та конкурентноздатності озброєння та військової техніки на етапах розробки та виробництва;
- кваліфікація та спроможність менеджерів допустити угоди на покупку зброї до завершення;
- відомості про характеристики та недоліки озброєння та військової техніки, які конкурують, а також про дії конкурентів та арсенал засобів контрпродуктивної боротьби;
- лобіювання державою своїх інтересів на ринках зброї;
- вірогідність прогнозування розвитку подій під час просування контрактів;
- обґрунтованість планування, організації та забезпечення операцій з торгівлі зброєю.

Як бачимо, процес підготовки операцій з торгівлі зброєю у своїй аналітично-прогностичній частині з необхідністю має враховувати ризики негативних дій конкурентів, зокрема і шляхом застосування прийомів інформаційної війни.

Цілями інформаційної війни на світовому ринку озброєнь, перш за все, є:

- посилення свого політичного та економічного впливу на міжнародній арені та одночасне ослаблення впливу держав-

конкурентів;

- послаблення або повна нейтралізація окремих ініціатив у міжна

родних організаціях з метою висування своєї країни для участі у великих і найприбутковіших міжнародних проектах;

- блокування підписання великих контрактів між країнами-«новачками» на ринку та переукладання угод на користь традиційних гравців світового ринку озброєнь та продукції подвійного призначення;

- контроль за економічним, політичним та оборонним розвитком країн, недопущення до елітного клубу законодавців мод у торгівлі зброєю, технологіями, спеціальними матеріалами та сировиною.

Для досягнення зазначених цілей використовуються такі основні методи.

- політичний тиск як на країну-експортера, так і на країну-імпортера;

- інформаційно-психологічний вплив на свідомість усіх людей " від звичайних громадян до глав держав;

- операції «чорного» ГІР щодо конкурентів;

- звинувачення в корупції, порушенні міжнародних угод, санкцій, домовленостей;

- промисловий шпіонаж та офсетна розвідка;

- провокування внутрішньодержавної конкурентної боротьби зп іноземні контракти;

- «недружне поглинання» підприємств, які мають стратегічне оборонне значення підставними фірмами, корпораціями і приватними особами з метою «розпилення» виробництва та знищення не відновлюваних високих технологій; безкоштовна передача або субсидії у вигляді збройного імпорту з метою отримання прибутків від післяпродажного обслуговування.

Найбільш розповсюдженим методом конкурентної боротьби на міждержавному рівні є політичний тиск. Так, наприклад, у 90-х роках Україна мала підписати з Перу контракт на поставку великої партії озброєнь. Однак після погроз США заморозити американську допомогу на 1,5 млрд дол. Україна відкликала свій пакет пропозицій. У результаті Перу підписала аналогічний контракт з Білорусією.

Іншим прикладом інформаційних операцій можуть служити безпрецедентні операції «чорного ПР» проведені щодо України в

період її становлення на світовому ринку озброєння.

У червні 1996 р. «Washington Times» опублікувала серію статей, присвячених таємним контрактам України з урядом Лівії у воєнно-технічній сфері. Газета, посилаючись на дані ЦРУ, стверджувала, що Президент України підписав указ про створення комітету з встановлення стратегічного партнерства з Лівією. Хоча українська сторона спростувала тоді усі обвинувачення, а керівництво США погодилося з її аргументами, але серія публікацій не пройшла непоміченою для американських законодавців. У вересні 1996 р. Конгрес США прийняв поправку до федерального закону про іноземну допомогу, яка могла пов'язати допомогу Україні з таємним співробітництвом України і Лівії. Згідно з цією поправкою, у випадку отримання незаперечних доказів такої співпраці Президент США був зобов'язаний подати еоКонгресу подання про припинення економічної допомоги Україні.

Вже тоді спостерігачі зазначали, що реалізується широкомасштабна добре продумана інформаційна операція з дискредитації України напередодні пленарного засідання міжнародного форуму щодо Режиму контролю над експортом звичайних озброєнь та товарів подвійного призначення. Метою серії публікацій у «Washington Times*» була спроба в котрий раз витиснути Україну з цивілізованих ринків у рамках Вассенаарських домовленостей, а також створення політичної напруги між США та Україною.

У квітні 1998 р. «Washington Times*» знов обвинуватила Україну *порушенні міжнародних санкцій на торгівлю зброєю і воєнною тех-

549

нікою, зокрема у поставках танків Т-62 і літаків АН-32 афганським талібам. На цей раз обвинувачення були зроблені саме напередодні приїзду в Київ держсекретаря США Мадлен Олбрайт, після якого Київ несподівано відмовився від Бушерського контракту, що передбачав участь української сторони у будівництві АЕС в Ірані. Ця інформація також була спростована. Однак проблема полягала аж ніяк не у спростуванні інформації або своєчасності виправдань (Україні). Вона скоріш за все в тому, що спроби підірвати вже сформований імідж країни-експортера перетворюється в добре відлагоджену систему інформаційної боротьби, в основі якої лежить використання СЮ шаблонного характеру. Дійсно, тенденційні статті запускаються або перед відповідальними візитами, або під час підготовки та реалізації

крупних контрактів з постачання озброєння та військової техніки.

Факти арештів в ряді країн протягом 2003-2004 років українських літаків «Руслан» експерти Центру досліджень армії, конверсії та роззброєнь однозначно розцінили як чітко сплановану акцію із дискредитації марки «Антонов». На думку фахівців центру, «прямим поштовхом до арешту літака став підписаний раніше протокол про наміри 12 держав НАТО використовувати парк національної авіакомпанії «Авіалінії Антонова» для стратегічних перевезень військових контингентів, озброєнь і техніки країн Альянсу».

Важлива деталь - перший арешт літака в Канаді відбувся влітку 2003 р. коли контракт з НАТО ще не було підписано. Можлива мета такої дискредитації - подати українську сторону як ненадійного партнера: «Чи варто використовувати літаки, які в будь-який момент можуть затримати в будь-якому аеропорту?» Таким чином, на думку фахівців центру, літаки марки «Антонов» намагалися витіснити з європейського ринку крупногабаритних авіаперевезень і зіпсувати стосунки України з НАТО.

На початку червня 2006 р. стався інцидент із затриманням українського вантажного судна в турецькому порту Деріндже на підставі начебто виявленої контрабанди зброї, який міністр оборони розцінив не інакше як ПР-акцію, спрямовану проти вітчизняного збройного бізнесу.

Слідом за цим через декілька тижнів міністр оборони Російської Федерації С. Іванов заявив, що має дані про поставку 12 крилатих ракет великої дальності в Китай і Іран однією з українських фірм. За словами С. Іванова, Україна ще у 2000-2001 роках грубо порушила режим з контролю над ракетними технологіями, учасником якого є сама. Своє звинувачення Іванов збудував на гучній «ракетній» справі, яку Служба безпеки України розслідувала у 2004 році. Тоді її працівникам вдалося припинити діяльність міжнародної злочинної групи торговців зброєю, які працювали на території України. До неї входили громадяни Російської Федерації, України і Австралії. Верховодив у групі російський бізнесмен і саме йому приписували контракт з 6 крилатих ракет Китаю і 12 - Ірану.

Водночас неодноразові ретельні розслідування, проведені як компетентними відомствами України, так і спеціальними групами експертів ООН, підтверджували безпідставність та бездоказовість таких заяв. Очевидно, що така інформація створюється «на замовлення» і є проявом недобросовісної діяльності конкурентів України на світовому ринку озброєнь. Можливості *жс* України в

поширенні якісної об'єктивної інформації обмежуються її слабкими позиціями в світовому інформаційному просторі.

Хоча заради справедливості зазначимо: іноді акції чорного ПР можуть мати і зворотній ефект. Немає сумніву в тому, що найбільш резонансним був так званий «кольчужний* скандал, коли Україну звинуватили у нелегальному продажу Іраку комплексу пасивної радіоелектронної розвідки «Кольчуга», завдяки якій нібито був збитий американський літак-невидимка. Піднятий навколо цієї інформації галас послугував рекламою українських військово-технічних виробів, піднявши тим самим імідж українського військово-промислового комплексу.

Проведення таких інформаційних операцій, як провокування внутрішньодержавної конкурентної боротьби за іноземні контракти, також може приносити досить непогані дивіденди третій стороні. Поки ведеться внутрішня конкурентна боротьба за вигідні контракти серед підприємств однієї країни чи навіть поміж дочірніми підприємствами держкомпаній, інша країна своєчасно просуває свій товар, який найчастіше є менш якісним та дешевим.

Як приклад можна навести медіа-війну в 2001 році між Укрспецекспортом і заводом ім. Малишева, що розгорілася через контракт з йорданською фірмою «Defence Project» на поставку партії бронетранспортерів і винесла чимало «сміття з хати», давши привід конкурентам для дискредитації українського озброєння і військової техніки. Не поділивши смішну щодо масштабів міжнародних угод у сфері експорту озброєнь суму, учасники конфлікту опублікували документи, зміст яких становить комерційну таємницю.

Спрямований негативний інформаційний вплив на Україну та її суб'єктів особливо в результаті проведення СЮ може призвести до

551

втрат політичного, економічного, воєнного та іншого характеру. Запізнення із проведенням державою відповідних контрзаходів призводить до погіршення репутації України та її економічних суб'єктів, до фінансових втрат у зовнішньоекономічній діяльності. Цьому значною мірою сприяє той факт, що міжнародний імідж України формується переважно зарубіжними ЗМІ, які діють в інтересах інших держав або економічних конкурентів України.

Історичний досвід також свідчить, що небезпека порушення економічної стабільності в результаті проведення СЮ, може виходити не лише з боку іншого економічного конкурента, а й від суб'єктів інших сфер діяльності, таких як різноманітні політичні

радикальні угруповання чи терористичні організації. Як приклад можна навести виписку з бойової диспозиції «Союзу національних терористів» (СНТ), створеного в 1927 році на базі білоемігрантського Російського визвольного військового союзу, який боровся за визволення Росії від більшовицького панування. «Після перших ударів по живих цілях центр ваги має бути перенесений на промисловість, транспорт, склади, порти і елеватори, щоб зірвати експорт хліба і тим підірвати базу радянської валюти... Після перших же виступів необхідно широко опублікувати і розіслати усім хлібним біржам і крупним хлібно-фуражним фірмам повідомлення СНТ, в якому їм повідомляється, що всі члени СНТ, які знаходяться в Росії, не тільки будуть здавати радянським зсипним пунктам і елеваторам свій хліб отруєним, але отруюватимуть і хліб, який здаватимуть інші. ... навіть часткове отруєння 3-4 пароплавів, завантажених радянським хлібом, незалежно від того, де це буде зроблено, утримає всі солідні фірми від купівлі радянського хліба... Те ж саме можна буде зробити з іншими радянськими експортними харчовими продуктами, наприклад, з сибірським маслом. Внаслідок введення своїх людей у вантажники, портові й митні службовці, це буде зробити неважко. Цим завдано було б радам удару, майже рівнозначного блокаді*».

Як бачимо, у цьому випадку, хоча і йде мова про реальне завдання шкоди (отруєння хліба), але найбільший ефект від таких дій очікується завдяки проведенню інформаційної операції (розсилка погроз відповідним об'єктам), тобто теж маємо спеціальну інформаційну операцію, хоч і з використанням реальних деструктивних акцій. На нашу думку, є достатньо підстав розглядати терористичний акт як один із варіантів СІО, оскільки тероризм є не просто деструктивною діяльністю. Головна зброя тероризму - це його медіатехнологія, призначена для створення якнайширшого громадського резонансу-552

Зрозуміло, що теракт, вчинений з використанням вибухівки, горючих чи отруйних речовин, може призвести до руйнації певного об'єкта чи навіть декількох і тим самим завдати відчутних матеріальних збитків. Яскравий приклад масштабності утрат від терористичних актів дають події 11 вересня 2001 р. в Америці. Рудольф Джуліані, що був тоді мером Нью-Йорка, вважає, що первісний збиток міста склав у сумі близько 60 млрд дол. З роками ця цифра може зрости до декількох трильйонів доларів.

Відновлення ж зруйнованої частини будинку Пентагону у Вашингтоні обійдеться в 800 млн дол.

Але не це головне. Крім прямого економічного збитку, тероризм здійснює опосередкований негативний вплив на світовий економічний процес, економіку окремих країн і регіонів, на окремі сектори економіки цілих країн.

На думку відомого економіста Бенджамена Зичера, найбільший збиток тероризм завдає, не ушкоджуючи або знищуючи майно, а створюючи атмосферу страху і непевності.

Той факт, що результати терористичної діяльності можуть суттєво впливати на курс цінних паперів біржі, стимулювати попит на певні товари, послуги або навпаки викликати його падіння, врешті-решт становити загрозу розвитку економіки в регіоні, країні, не міг же зацікавити (і події останніх років цьому яскраве підтвердження) лідерів світового бізнесу, особливо представників потужних транснаціональних корпорацій, які в терористах вбачають перш за все ефективний засіб забезпечення своїх інтересів, зокрема в конкурентній боротьбі.

Дії ісламістів обійшлися економіці Алжиру в 16 млрд дол. У 1996-2001 роках, після того як палестинські терористи провели серію терактів у Кенії, країна зіткнулася з такою проблемою, як відтік іноземних туристів. До речі, Кенія заробляла на туристах близько 500 млн у рік. А після терактів збитки туристичній індустрії складала 1 млн на добу. Аналогічні процеси були відзначені в Індонезії після теракту на острові Балі.

У 2000 році Єгипет відвідало понад 5 млн туристів, Йорданію — 1,4 млн, Ізраїль — 2 млн. Туніс — 5 млн, ОАЕ — 3,5 млн туристів. Наслідки теракту 11 вересня 2001 р. для туризму цих країн неважко було передбачити. Їхня економіка недорахувалася мільйонів і мільйонів доларів, кількість зайнятих в інфраструктурі туризму скоротилося, чисельність безробітних зросла. Були закладені основи для розширення тероросередовища в цих країнах.

Мабуть, справедливим є твердження, що саме активність баскських терористичних угруповань служить причиною того, що Країна

басків залишається економічно найменш розвинутою областю Іспанії. Показники економічного росту в ній на 10 % нижчі, ніж у середньому по Іспанії. У Колумбії, де активно діють декілька терористичних угруповань, іноземні інвестиції стали рідкістю, а

рівень життя населення на 45 % нижчий, ніж у середньому по Латинській Америці, у Ізраїлі в 2000-2002 роках від рук терористів загинули 606 осіб і приблизно 4,5 тис. поранені. Від повсякденних атак арабів постраждав насамперед туризм. За підрахунками банку Ізраїлю, за останні роки терористи завдали країні збиток у розмірі 4 % ВВП.

Тероризм сам перетворився в прибутковий бізнес — бізнес на крові тих нещасних, які гинуть у результаті проведених терактів. «Створена Усамою бен Ладеном терористична мережа складається не тільки зі збройних екстремістів: у нього є декілька хитрих і проникливих фінансових радників», — заявив в інтерв'ю Рейтер Стівен Емерсон, керівник Антитерористичного інституту у Вашингтоні.

За інформацією агентства «Bloomberg», за кілька днів до терористичних актів різко підскочили обсяги торгів акціями корпорацій UAL і AMR, що володіють авіаційними компаніями «United Airlines* і «American Airlines*. Літаки саме цих компаній терористи використовували під час проведення терактів у Нью-Йорку і Вашингтоні. Причому обсяги торгів у 12-25 разів перевищували звичайний рівень.

Хтось намагався в терміновому порядку позбутися від акцій на той момент досить прибуткових фірм. Як відомо, такі ф'ючерсні продажі в розрахунку на зниження курсу акцій (*short selling*) біржові спекулянти здійснюють тоді, коли ставлять на зниження в майбутньому ціни. За оцінками західних фахівців, цей «хтось* за пару днів до теракту на короткострокових продажах цінних паперів американських авіакомпаній тільки на нью-йоркській і чикагській фондових біржах «заробив» більш 30 млн дол.

Франкфуртська фондова біржа вивчила хід торгів акціями, опці-онами і ф'ючерсами незадовго до 11 вересня 2001 р. Наприклад, активність торгів акціями страхової компанії «Munich Re» 6 і 7 вересня виросла майже вдвічі порівняно із середнім рівнем за останні півроку. Про подібні незвичайні продажі на фондових біржах заявили власті Франції й Швейцарії, де за два-три дні до атак відбулися масові короткострокові продажі акцій страхових компаній. Аналогічні заходи були початі на токійській фондовій біржі й на фондовій біржі Осаки. Про значний вплив тероризму на бізнес свідчить і те, що приватні компанії усе частіше у своїх маркетингових розрахунках окремо розглядають терористичні ризики.

Ефективна протидія зовнішнім і внутрішнім загрозам національній безпеці в економічній сфері значною мірою залежить від наявності в Україні загальнодержавної системи інформаційної безпеки, яка передбачає розробку і впровадження комплексу правових, організаційних та інженерно-технічних заходів.

Література до розділу 6

1. *Виргинский В. С., Хотеевков В. Ф. Очерки истории науки и техники, 1870 - 1917 гг. - М., 1998. - С. 47.*
2. *Вишневецкий Л. М., Иванов Б. И., Левин Л. Г. Формула приоритета.-Л., 1990.-С. 150.*
3. *Головач І. Проблеми недобросовісної конкуренції: зарубіжний та вітчизняний досвід // Економіка, фінанси, право. 1998. - № 4. - С. 40.*
4. *Гук О. Марку «Антонов* стараються дискредитировать // Сегодня. - 2003. - 19 июл. - С. 2.*
5. *Европейских фармацевтов обвиняют в рекламе болезней // Газета по-киевски. - 2006. - 27 июн. - С. 8.*
6. *Колпакиди А. И., Прохоров Д. П. КГБ: спецоперации советской разведки. - М., 2000. - С. 15-16.*
7. *Крапивенко Д. Убить дракона // Контракты. - 2006. - 2 окт. - С. 68-71.*
8. *Кропоткин П. А. Хлеб и воля. - М., 1990. - С. 510, 512.*
9. *Кулагін К. К., Судаков О. Г. Методи інформаційної війни в конкурентній боротьбі на світовому ринку озброєнь // 36. наук. пр. Військового інституту Київського національного університету ім. Т. Шевченка. - 2005. - № 1. - С. 77-81.*
10. *Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних: Навчальний посібник / Дзюба М. Т., Жарков Я. М., Ольховой І. О., Онищук М. І. - К., 2006. - С. 224-225.*
11. *И-Пасховева А. Война на экспорт // Кореспондент. - 2006. - 18 февр. - С. 28-29.*
12. *Россия «колется» ракетами // Газета по-киевски. — 2006. — 1 июл. - С. 5.*

13. Рубель К. «Черный* РЛ и безопасность органов безопасности//Неизвестная разведка. Факты. События. Люди. - 2006. - № 1-2. - С. 10.

14. Терроризм сдерживает экономическое развитие стран // *Вечерние вести*. - 2003. - 17 июля. — С. 3 (з посиланням на »Washington Profile*).
15. *Требин М. П.* Терроризм в XXI веке. - Минск, 2003. - С. 90-В4.
16. Честные обычаи // *Бизнес*. - 2003. - № 52(571). - С. 131-132.
17. *Юрлов Ф.* Социальные издержки глобализации // *Социс*. - 2001, - № 7.-С. 13.

РОЗДІЛ 7 НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

7.1. Нормативно-правові засади системи забезпечення інформаційної безпеки України як необхідна передумова законності її функціонування

Загальновизнано, що науково-технічний прогрес неможливий без широкомасштабного впровадження в суспільне життя та управлінську діяльність держави, у різні сфери науки, техніки і виробництва сучасних інформаційних технологій, електронно-обчислювальної техніки, інформаційних мереж і мереж електрозв'язку.

В сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства активно розвивається інформаційна сфера, яка поєднує в собі інформацію, інформаційну інфраструктуру, зокрема інформаційні мережі, інформаційні відносини між суб'єктами цієї сфери, що складаються у процесі збирання, формування, розповсюдження і використання інформації. Інформаційні відносини займають чільне місце у формуванні інформаційної політики держави, в житті сучасного суспільства, а також ■> діловому та в особистому житті кожної людини. Це, в свою чергу, обумовлює необхідність розвитку й удосконалення правових засобів регулювання суспільних відносин у сфері інформаційної діяльності. Зрозуміло, що в демократичній правовій державі такі відносини мають базуватися на сучасній нормативно-правовій базі, що регулює діяльність в інформаційній сфері.

Починаючи з 80-х років XX ст. Україна поступово долає складний шлях до високорозвинутого правового суспільства, яке базується на принципах демократії та відкритості інформації. З

моменту набуття незалежності в нашій державі сформоване нове національне законодавство, що регулює суспільні відносини у в інформаційній сфері, зокрема забезпечення інформаційної безпеки держави.

Законодавчі норми у цій сфері істотно впливають на нормативно-правове регулювання відносин між суспільством, його членами та державою, між фізичними та юридичними особами тощо. Тобто на сучасному етапі інформаційні відносини виступають, з одного боку, зовнішнім проявом будь-яких відносин у житті країни, суспільства та громадян, з іншого — тими підвалинами, на яких формується законодавство в інших сферах їх існування.

Під час створення сучасної та ефективної системи забезпечення інформаційної безпеки істотного значення набуває наявність відповідної нормативно-правової бази, без якої неможливо охопити усі сфери життєдіяльності суспільства в рамках єдиного правового поля, розробити загальнонаціональну концепцію розвитку держави й ефективно реалізовувати політику національної безпеки в інформаційній сфері. Це означає, що всі без винятку дії щодо захисту й реалізації національних інтересів України в будь-якій сфері й на будь-якому рівні мають передусім спиратися на чинне законодавство України, підтверджувати законність функціонування системи національної безпеки. Водночас у демократичному суспільстві такі дії суб'єктів забезпечення національної безпеки повинні відповідати національному законодавству, а також загальновизнаним міжнародно-правовим нормам та бути під контролем громадськості.

З огляду на викладене законність функціонування є однією з головних вимог до системи забезпечення інформаційної безпеки. Ця законність повинна базуватися на сукупності законів і підзаконних нормативних актів, які спрямовані на створення необхідних умов для захисту національних інтересів в інформаційній та інших сферах життя країни.

Так, зокрема, наявність необхідної та достатньої нормативної бази і механізмів її реалізації та контролю дозволяє системі забезпечення національної безпеки України ефективно функціонувати в сучасних умовах.⁵⁵⁷

Нормативна база інформаційної безпеки повинна виконувати в першу чергу три основні функції:

1. Регулювати взаємовідносини між суб'єктами інформаційної безпеки, визначати їх права, обов'язки та відповідальність.

2. Нормативно забезпечувати дії суб'єктів інформаційної безпеки на всіх рівнях, а саме - людини, суспільства, держави.

558

3. Встановлювати порядок застосування різних сил і засобів забезпечення інформаційної безпеки.

Найбільш актуальним завданням у сфері забезпечення інформаційної безпеки держави на сьогодні є формування відповідних положень національного інформаційного законодавства щодо правового забезпечення діяльності в інформаційній сфері відповідних суб'єктів, у першу чергу державних органів, на які державою покладено виконання пов'язаних з цим функцій.

За роки незалежності в У країні закладено законодавчі основи системи забезпечення інформаційної безпеки, зокрема було напрацьовано великий масив нормативно-правових актів, де визначені основні повноваження державних органів в інформаційній сфері. Акти національного законодавства, які регламентують діяльність державних органів, організацій і громадян в інформаційній сфері, встановлюють повноваження державних органів щодо забезпечення інформаційної безпеки України.

З огляду на викладене нормативну базу щодо забезпечення національної безпеки України в інформаційній сфері доцільно розглядати з урахуванням існуючої ієрархії нормативних актів. На найвищому рівні ми розглянемо норми Конституції України, які закріплюють концептуальні положення національної безпеки України в усіх сферах її існування, а також Концепцію національної безпеки України, Доктрину інформаційної безпеки України та Закон України «Про основи національної безпеки України». Ці документи враховують основні положення міжнародних договорів і угод, ратифікованих Україною, які стосуються її національної безпеки.

На другому рівні розглянемо закони конститутивного напрямку, * визначаються важливі положення щодо забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері («Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки», «Про інформацію», «Про державну таємницю», «Про Національну програму Інформатизації», «Про Концепцію Національної

програми інформатизації», «Про радіочастотний ресурс», «Про телекомунікації», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про захист суспільної моралі»).

На третьому рівні - закони України інституційного рівня, де закріплені основні форми діяльності державних органів у процесі забезпечення національної безпеки в інформаційній та інших сферах життєдіяльності особи, суспільства та держави (зокрема «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», «Про Службу безпеки

України», «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації», «Про міліцію», «Про прокуратуру», «Про надзвичайний стан» тощо).

У структурі нормативно-правової бази забезпечення національної безпеки України в інформаційній сфері особливе місце посідають укази та розпорядження Президента України, а також акти (постанови, декрети) Кабінету Міністрів України. Ці нормативні акти є підзаконними й видаються з метою конкретизації та підвищення якості вирішення завдань забезпечення інформаційної безпеки.

Міністерства й відомства України в межах визначеної законами компетенції та відповідальності на основі чинного законодавства про національну безпеку України, а також згідно з рішеннями Президента України, Кабінету Міністрів України розробляють відомчі накази, інструкції, положення, які спрямовані на реалізацію програм захисту життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави в інформаційній сфері.

Важливу роль у системі законодавства України з питань національної безпеки відіграють акти нормативного і директивного характеру місцевих органів влади - рішення з питань забезпечення національної безпеки (про боротьбу з наслідками стихійних лих, техногенних аварій і катастроф, з епідеміями, про підтримання громадського порядку тощо), які є обов'язковими для виконання всіма підприємствами, установами й організаціями, а також посадовими особами і громадянами на території, підпорядкованій цьому органу влади.

7.2. Нормативні акти, які закріплюють концептуальні положення інформаційної безпеки України

Значним кроком на шляху створення системи нормативно-правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки України стало прийняття Верховною Радою України Конституції України від 28 червня 1996 р. В ній, зокрема, є норми, що стосуються забезпечення інформаційної безпеки України та які є визначальними для побудови національної системи інформаційної безпеки (статті 1—8; 15; 18; 19; 34; 73; пункти 2 і 9 ч. 1 ст. 85; пункти 19—20 ч. 1 ст. 106; ст. 132; пункти 7 і 10 ст. 138).

Так, зокрема, у ч. 1 ст. 17 Конституції України забезпечення інформаційної безпеки України оголошено «справою всього

українського народу о. При цьому з точки зору захисту прав людини і громадської свободи в інформаційній сфері найбільш знаковою є ст. 34 Конституції. Відповідно до цієї статті кожному гарантується «право на свободу думки й слова, на свободу вираження своїх поглядів і переконань», а також «право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або іншим способом за своїм вибором».

Реалізацію гарантованих ст. 34 Конституції України прав може бути «обмежено законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою попередження заворушень або злочинів, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для попередження розголошення інформації, отриманої конфіденційно, або для підтримки авторитету й неупередженості правосуддя». Як видно, коло обмежень досить широке, однак кожне з них повинне бути визначене законом.

У статті 107 Основного Закону закріплено законність функціонування Ради національної безпеки і оборони України як координаційного органу з питань національної безпеки при Президентові України.

Викладені положення Конституції України, в свою чергу, стали поштовхом до розробки всього пакета нормативно-правових актів, необхідних для ефективного забезпечення національної безпеки України в інформаційній та інших сферах її існування - зовнішнього внутрішньополітичній, державної безпеки, військовій та сфері безпеки державного кордону, економічній, соціальній, гуманітарній, науково-технологічній та екологічній.

Відповідно до ст. 34 Конституції України здійснення гарантованих нею прав - «права на свободу думки й слова, на свободу вираження своїх поглядів і переконань», «права вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або іншим способом за своїм вибором» - може бути «обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою попередження заворушень або злочинів, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для попередження розголошення інформації, отриманої конфіденційно, або для підтримки авторитету й неупередженості правосуддя». Отже, коло обмежень досить широке, однак кожне з них повинне бути визначене законом.

У січні 1997 р. Верховна Рада України схвалила «Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України» (далі — Концепція). Цей документ нормативно закріпив загальні положення та принципи забезпечення національної безпеки України, національ-

561

ні інтереси і загрози національній безпеці, основні напрями державної політики національної безпеки, систему її забезпечення та повноваження основних суб'єктів цієї системи. Серед основних принципів її забезпечення названі пріоритет прав людини, верховенство права й демократичний цивільний контроль за військовою сферою й іншим структурами в системі забезпечення національної безпеки.

Поряд з іншими можливими загрозами національній безпеці зазначені й загрози в інформаційній сфері — «інформаційна експансія з боку інших держав, витік інформації, що становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави».

Серед основних напрямів реалізації державної політики національної безпеки в інформаційній сфері Концепцією були визначені:

- вживання комплексних заходів щодо захисту свого інформаційного простору й входження України у світовий інформаційний простір;
- усунення негативних факторів порушення інформаційного простору, інформаційної експансії з боку інших держав [проти дія СЮ, АІА та іншим деструктивним ППВ. - Прим. авт.]і
- розробка та запровадження необхідних засобів і режимів одержання, зберігання, поширення й використання суспільно значимої інформації, створення розвинутої інфраструктури в Інформаційній сфері.

Доктрина інформаційної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 8 липня 2009 р. № 514/2009 (далі - Доктрина) визначає інформаційну безпеку як самостійну сферу забезпечення національної безпеки України та одночасно як невід'ємну складову кожної з її сфер.

Основною метою реалізації положень Доктрини задекларовано створення в Україні розвинутого національного інформаційного простору і захист її інформаційного суверенітету.

Доктрина визначає принципи забезпечення інформаційної

безпеки України, життєво важливі інтереси в інформаційній сфері України в контексті інтересів особи, суспільства, держави, а також реальні та потенційні загрози інформаційній безпеці України — у сфері державної безпеки та у зовнішньополітичній, військовій, внутрішньополітичній, економічній, соціальній, гуманітарній, науково-технологічній, екологічній сферах.

Відповідно до положень Доктрини, діяльність органів виконавчої влади у сфері забезпечення інформаційної безпеки України має бути

562

зосереджена на конструктивному поєднанні діяльності держави, громадянського суспільства і людини за трьома головними напрямками: інформаційно-психологічному, технологічного розвитку та захисту інформації.

Держава для забезпечення інформаційної безпеки України має вживати відповідних заходів в усіх сферах, де існують реальні та потенційні загрози - у сфері державної безпеки та у зовнішньополітичній, військовій, внутрішньополітичній, економічній, соціальній, гуманітарній, науково-технологічній, екологічній сферах.

У Законі України «Про основи національної безпеки України»* від 19 червня 2003 р. № 964-ІV нормативно закріплено компетенцію та функції усіх визначених законом суб'єктів забезпечення національної безпеки України в усіх сферах, зокрема в інформаційній.

Цей Закон відповідно до п. 17 ч. 1 ст. 92 Конституції України визначає основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності, зокрема в інформаційній сфері.

Відповідно до ст. 3 Закону об'єктами національної безпеки в інформаційній сфері є: а) *людина і громадянин* - їхні конституційні права і свободи; б) *суспільство* - його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне

і навколишнє природне середовище і природні ресурси; в) *державна* - її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Основними принципами забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері є: пріоритет прав і свобод людини і громадянина; верховенство права; пріоритет договірних (мирних) засобів у

розв'язанні конфліктів; своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам; чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки; демократичний цивільний контроль над Военною організацією держави та іншими структурами в системі Національної безпеки; використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки.

Згідно зі ст. 4 Закону суб'єктами забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері є: Президент України; Рада національної безпеки і оборони України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади;

Збройні сили України, Служба безпеки України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування.

Повноваження суб'єктів забезпечення національної безпеки визначені у ст. 9 Закону України «Про основи національної безпеки України», а також у відповідних профільних законах та положеннях, що предметно регулюють правовий статус кожного з них.

Національна безпека України в інформаційній сфері забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах.

Вибір конкретних засобів і шляхів забезпечення національної безпеки України в інформаційній сфері обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам.

Основні напрями державної політики в інформаційній сфері, визначені в ст. 8 Закону:

- забезпечення інформаційного суверенітету України;
- вдосконалення державного регулювання розвитку інформаційної сфери шляхом створення нормативно-правових та економічних передумов для розвитку

ішли о

національної інформаційної інфраструктури та ресурсів, впровадження новітніх технологій у цій сфері, наповнення внутрішнього та світового інформаційного простору достовірною інформацією про Україну;

- активне залучення засобів масової інформації до протидії корупції, зловживанням службовим становищем, іншим явищами, які загрожують національній безпеці України;
- забезпечення неухильного дотримання конституційного права громадян на свободу слова, доступу до інформації, недопущення неправомірного втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у діяльність ЗМІ, дискримінації в інформаційній сфері і переслідування журналістів за політичні позиції;
- вжиття комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору та протидії монополізації інформаційної сфери України.

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України»^{*} цільові настанови та керівні принципи державного будів-

вництва в інформаційній сфері, а також напрями діяльності органів державної влади в конкретній обстановці визначаються Стратегією національної безпеки України з метою своєчасного виявлення, відвернення і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам України в інформаційній та інших сферах життєдіяльності. Положення Стратегії національної безпеки України, які стосуються забезпечення інформаційної безпеки нашої держави, буде розкрито нами далі у характеристиці нормативно-правових актів Президента України.

7.3. Нормативні акти конституційного напрямку, які закріплюють визначальні положення щодо забезпечення інформаційної безпеки України

З точки зору подальшого розвитку концептуальних засад нормативно-правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки України важливим нормативним актом є Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки».

Зокрема, у п. 13 «Інформаційна безпека в інформаційному суспільстві» цього Закону визначено, що вирішення проблеми інформаційної безпеки має здійснюватися шляхом:

- створення повнофункціональної інформаційної інфраструктури держави та забезпечення захисту її критичних елементів;
- підвищення рівня координації діяльності державних органів щодо виявлення, оцінки і прогнозування загроз інформаційній безпеці, запобігання таким загрозам то забезпечення ліквідації їх наслідків, здійснення міжнародного співробітництва з цих питань;
- вдосконалення нормативно-правової бази щодо забезпечення інформаційної безпеки, зокрема захисту інформаційних ресурсів, протидії комп'ютерній злочинності, захисту персональних даних, а також правоохоронної діяльності в інформаційній сфері;
- розгортання та розвитку Національної системи конфіденційного зв'язку як сучасної захищеної транспортної основи, здатної інтегрувати територіально розподілені інформаційні системи, в яких обробляється конфіденційна інформація.

Ще одним важливим для забезпечення інформаційної безпеки

України нормативним актом є Закон України «Про інформацію» від

2 жовтня 1999 р. № 2657-ХІІ (далі - Закон). Цим Законом закладено правові основи інформаційної діяльності, стверджено інформаційний суверенітет України, закріплене право на інформацію та на доступ до неї, визначено систему відносин і зобов'язань у цій сфері, прийняту для демократичної держави, визначено правові форми міжнародного співробітництва в галузі інформації.

Під інформацією цей Закон (ст. 1) розуміє документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі.

Закон встановлює загальні правові основи одержання, використання, поширення та зберігання інформації, закріплює право особи на інформацію в усіх сферах суспільного і державного життя України, а також систему інформації, її джерела, визначає статус учасників інформаційних відносин, регулює доступ до інформації та забезпечує її охорону, захищає особу та суспільство від неправдивої інформації. Дія цього Закону поширюється на інформаційні відносини, які виникають у всіх сферах життя і діяльності суспільства і держави під час одержання, використання, поширення та зберігання інформації (зокрема й використання мережі Інтернет).

Відповідно до ст. 7 Закону суб'єктами інформаційних відносин є: громадяни України, юридичні особи та держава. Ними можуть бути також інші держави, їх громадяни та юридичні особи, міжнародні організації та особи без громадянства.

Об'єктами інформаційних відносин є документована або публічно оголошувана інформація про події та явища в галузі політики, економіки, культури, охорони здоров'я, а також у соціальній, екологічній, міжнародній та інших сферах (ст. 8 Закону).

Окрім того, Законом закріплене право на інформацію, гарантоване Конституцією України (ст. 34), а також гарантії цього права. Згідно зі ст. 9 Закону, всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних їм для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій. Кожному громадянину забезпечується вільний доступ до

інформації, яка стосується його особисто, крім випадків, передбачених законами України. Реалізація права на інформацію зазначеними суб'єктами не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб.

566

Також Закон у ст. 12 дає визначення *інформаційної діяльності*: «Це сукупність дій, спрямованих на задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави». З метою задоволення цих потреб органи державної влади та органи місцевого і регіонального самоврядування створюють інформаційні служби, системи, мережі, бази і банки даних. Порядок їх створення, структура, права та обов'язки визначаються Кабінетом Міністрів України або іншими органами державної влади, а також органами місцевого і регіонального самоврядування.

Основними напрямками інформаційної діяльності є: політичний, економічний, соціальний, духовний, екологічний, науково-технічний, міжнародний тощо (ст. 12 Закону).

Держава зобов'язана постійно дбати про своєчасне створення, належне функціонування і розвиток інформаційних систем, мереж, банків і баз даних у всіх напрямках інформаційної діяльності. Держава гарантує свободу інформаційної діяльності за цими напрямками всім громадянам та юридичним особам в межах їх прав і свобод, функцій і повноважень.

Відповідно до ст. 13 Закону основними видами інформаційної діяльності є одержання, використання, поширення та зберігання інформації. Одержання, використання, поширення та зберігання документованої або публічно оголошеної інформації здійснюється у порядку, передбаченому цим Законом та іншими законодавчими актами в галузі інформації.

Окрім висвітлених вище положень, в Законі України «Про інформацію» також розкриваються: 1) галузі, види, джерела інформації та режим доступу до неї (Розділ III); 2) учасники інформаційних відносин, їх права та обов'язки (Розділ IV); 3) охорона інформації та загальні положення про відповідальність за порушення законодавства про інформацію (Розділ V); 4) міжнародна інформаційна діяльність, співробітництво з іншими державами, зарубіжними та міжнародними організаціями в галузі інформації (Розділ VI).

Іншим важливим законодавчим актом, що регулює інформацій-

ну діяльність у сфері державної таємниці, є Закон України «Про державну таємницю»* від 21 січня 1994 р. № 3855-ХІІ.

Зокрема, цей Закон регулює суспільні відносини, пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, засекречуванням, розсекречуванням її матеріальних носіїв та охороною державної таємниці з метою захисту національної безпеки України.

Дія цього Закону поширюється на органи законодавчої, виконавчої та судової влади, органи прокуратури України, інші органи державної влади, Верховну Раду АР Крим, Раду міністрів АР Крим, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації усіх форм власності, об'єднання громадян (далі - органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації), що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею, громадян України, іноземців та осіб без громадянства, яким у встановленому порядку наданий доступ до державної таємниці (ст. 3).

Відповідно до ст. 4 Закону державну політику щодо державної таємниці як складову засад внутрішньої та зовнішньої політики визначає Верховна Рада України. Окрім того, Законом визначено компетенцію органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у сфері охорони державної таємниці (ст. 5 Закону), здійснення права власності на секретну інформацію та її матеріальні носії (ст. 6 Закону), а також порядок фінансування витрат на здійснення діяльності, пов'язаної з державною таємницею (ст. 7 Закону).

В розділі II Закону України «Про державну таємницю» розкрито низку положень щодо віднесення інформації до державної таємниці. Зокрема, відповідно до ст. 8 Закону, *до державної таємниці у порядку, встановленому цим Законом, відноситься інформація:* .1) у сфері оборони; 2) у сфері економіки, науки і техніки; 3) у сфері зовнішніх відносин; 4) у сфері державної безпеки та охорони правопорядку.

Не належить до державної таємниці інформація:

- про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту;
- про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, які сталися або можуть статися і загрожують безпеці громадян;
- про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичне

обслуговування та соціальне забезпечення, а також про соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти і культури населення;

- про факти порушень прав і свобод людини і громадянина;
- про незаконні дії органів державної, влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб;
- інша інформація, яка відповідно до законів та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не може бути засекречена.

У статті 9 Закону розкрито компетенцію, права, обов'язки та відповідальність державних експертів з питань таємниць, а в ст. 10 - порядок віднесення інформації до державної таємниці.

Окремою нормою (ст. 12) в Законі визначено положення щодо Зводу відомостей, що становлять державну таємницю. Ці положення конкретизовані в наказі СБ України № 440 від 12 серпня 2005 р., яким затверджено Звід відомостей, що становлять державну таємницю.

Положення щодо засекречування та розсекречування матеріальних носіїв інформації детально розкриті в Законі у Розділі III.

Відповідним розділом в Законі виділено положення щодо охорони державної таємниці (Розділ IV). При цьому в ст. 18 Закону розкриті основні організаційно-правові заходи щодо охорони державної таємниці.

Зокрема, з метою охорони державної таємниці впроваджуються:

- єдині вимоги до виготовлення, користування, збереження, передачі, транспортування та обліку матеріальних носіїв секретної інформації;
- дозвільний порядок провадження органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями діяльності, пов'язаної з державною таємницею;
- обмеження оприлюднення, передачі іншій державі або поширення іншим шляхом секретної інформації;
- обмеження щодо перебування та діяльності в Україні іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб, їх доступу до державної таємниці, а також розташування і переміщення об'єктів і технічних засобів, що їм належать;

- особливості здійснення органами державної влади їх функцій щодо органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, діяльність яких пов'язана з державною таємницею;
 - режим секретності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею;
 - спеціальний порядок допуску та доступу громадян до державної таємниці;
 - ~ технічний та криптографічний захисти секретної інформації.
- Окремими нормами в Законі врегульовані обов'язки громадян ^країни щодо збереження державної таємниці (ст. 28), обмеження їх

прав у зв'язку з допуском та доступом до державної таємниці (ст. 29), а також положення щодо належної їм компенсації у зв'язку з виконанням робіт, які передбачають доступ до державної таємниці (ст. 30).

Закон України «Про державну таємницю»* також містить низку важливих положень щодо встановлення обмежень на оприлюднення секретної інформації (ст. 31), щодо передачі державної таємниці іноземній державі чи міжнародній організації (ст. 32), а також обмежень, пов'язаних з державною таємницею, щодо перебування і діяльності в Україні іноземців, осіб без громадянства та іноземних юридичних осіб, а також розташування та переміщення об'єктів і технічних засобів, що їм належать (ст. 33).

Технічний та криптографічний захисти секретної інформації здійснюються в порядку, встановленому нормативними актами Президента України.

Оперативно-розшукові заходи щодо охорони державної таємниці здійснюються Службою безпеки України відповідно до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Положення щодо контролю за забезпеченням охорони державної таємниці та нагляду за додержанням законодавства про державну таємницю виділено в Законі в окремому Розділі V.

Відповідно до ст. 37 Закону керівники органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій зобов'язані здійснювати постійний контроль за забезпеченням охорони державної таємниці.

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи і організації, що розміщують замовлення у підрядників, зобов'язані контролювати стан охорони державної таємниці, яка була передана підрядникам у зв'язку з виконанням замовлення.

Органи державної влади, яким рішенням державного експерта з питань таємниць було надано право вирішувати питання про доступ органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій до конкретної секретної інформації, зобов'язані контролювати стан охорони державної таємниці в усіх органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, які виконують роботи, пов'язані з відповідною державною таємницею, або зберігають матеріальні носії зазначеної секретної інформації.

Служба безпеки України має право контролювати стан

охорони державної таємниці в усіх органах державної влади, органах місце-

570

вого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях,

отаким у зв'язку з виконанням цих повноважень одержувати безоплатно від них інформацію з питань забезпечення охорони державної таємниці. Висновки Служби безпеки України, викладені в актах офіційних перевірок за результатами контролю стану охорони державної таємниці, є обов'язковими для виконання посадовими особами підприємств, установ та організацій незалежно від їх форм власності.

Окрім висвітлених вище положень, в Законі України «Про державну таємницю»^{*} також розкриваються загальні положення про відповідальність за порушення законодавства про державну таємницю (Розділ VI), зміст яких конкретизовано у відповідних статтях Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Вагомим кроком для забезпечення інформаційної безпеки України на шляху впровадження та використання новітніх інформаційних технологій в усі сфери діяльності держави та суспільного життя стало прийняття законів України «Про Національну програму інформатизації» від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР та «Про Концепцію Національної програми інформатизації» від 4 лютого 1998 р. Л^о 75/98.

Базовим законом у сфері інформатизації на сучасному етапі є Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР (далі - Закон), однією із двох головних цілей якої проголошене забезпечення інформаційної безпеки держави.

Врегульована цим Законом Національна програма інформатизації визначає стратегію розв'язання проблеми забезпечення інформаційних потреб та інформаційної підтримки соціально-економічної, екологічної, науково-технічної, оборонної, національно-культурної та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення.

Національна програма інформатизації спрямована на створення умов, необхідних для забезпечення громадян, суспільства та держави своєчасною, достовірною та повною інформацією шляхом широкого використання новітніх інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки

держави.

Національна програма інформатизації включає положення про:

- Концепцію Національної програми інформатизації;
 - сукупність державних програм з інформатизації;
 - галузеві програми та проекти інформатизації;
 - регіональні програми та проекти інформатизації;
- “ програми та проекти інформатизації органів місцевого самоврядування.

Призначенням законодавства про Національну програму інформатизації є запровадження правових, організаційних, науково-технічних, економічних, фінансових, методичних та гуманітарних засад регулювання процесу формування та виконання цієї Програми та окремих її завдань (проектів). Закон також встановлює основні функції органів державної влади у процесі інформатизації, зокрема:

- забезпечення інформаційної безпеки держави;
- встановлення стандартів, норм і правил використання засобів інформатизації;
- забезпечення доступу громадян та їх об'єднань до інформації органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до інших джерел інформації;
- визначення пріоритетних напрямів інформатизації з метою подальшої її підтримки шляхом державного фінансування та пільгового оподаткування;
- інформатизацію науки, освіти, культури, охорони довкілля та здоров'я людини, державного управління, національної безпеки та оборони держави, пріоритетних галузей економіки;
- підтримку вітчизняного виробництва програмних і технічних засобів інформатизації;
- підтримку фундаментальних наукових досліджень для розроблення швидкісних математичних і технічних засобів обробки інформації;
- забезпечення підготовки спеціалістів з питань інформатизації та інформаційних технологій;
- організацію сертифікації програмних і технічних засобів інформатизації;
- державне регулювання цін і тарифів на використання телекомунікаційних та комп'ютерних мереж для потреб інформатизації у бюджетній сфері;

- захист авторського права на бази даних і програми, створені для потреб інформатизації та особистої інформації.

У законі визначено етапи формування і виконання, порядок здійснення експертизи, механізм контролю за виконанням Національної програми інформатизації, замовників, науково-технічну раду та виконавців програми, їх права та обов'язки.

В свою чергу, в Законі України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» від 4 лютого 1998 р. № 75/98 (далі - Закон) важливим фактором подолання відставання України у сфері інформатизації названа ефективна державна політика інформатизації-

572
Окрім того, в цьому Законі закріплені принципи державної політики у сфері інформатизації, визначені основні завдання, напрями, порядок формування та виконання основних етапів програми, очікувані результати.

Зокрема, Законом визначені такі основні напрями інформатизації:

- вироблення державної політики у сфері інформатизації та організаційно-правове забезпечення інформатизації;
- формування національної інфраструктури інформатизації, яка включає: міжнародні та міжміські телекомунікаційні та комп'ютерні мережі; систему інформаційно-аналітичних центрів різного рівня;
- інформаційні ресурси; інформаційні технології; систему науково-дослідних установ з проблем інформатизації; виробництво та обслуговування технічних засобів інформатизації;
- створення системи підготовки висококваліфікованих фахівців у сфері інформатизації;
- інформатизація стратегічних напрямів розвитку державності, безпеки та оборони (із забезпеченням інформаційної безпеки);
- інформатизація процесів соціально-економічного розвитку;
- інформатизація пріоритетних галузей економіки;
- інформатизація фінансової та грошової системи, державного фінансово-економічного контролю;
- інформатизація соціальної сфери;
- інформатизація в галузі екології та використання природних ресурсів;

- інформатизація науки, освіти і культури.

Окрім того, в Законі визначено також низку інших важливих положень щодо програми інформатизації в Україні.

Поряд з наведеними вище базовими нормативно-правовими актами, що визначають правові засади забезпечення інформаційної безпеки України, існує низка нормативних актів, які безпосередньо Регулюють суспільні відносини у сфері користування радіочастотним ресурсом України та в телекомунікаційній сфері. Тому далі коротко Розглянемо положення основних нормативних актів, які визначають зміст правового регулювання в цих сферах.

Правову основу користування радіочастотним ресурсом України, повноваження держави щодо визначення умов користування цим ресурсом, права, обов'язки і відповідальність органів державної влади, Що здійснюють управління і регулювання в цій сфері, а також фізич-

573

них і юридичних осіб, які користуються радіочастотним ресурсом встановлює Закон України «Про радіочастотний ресурс України» від 1 червня 2000 р. № 1770-III.

Дія Закону поширюється на відносини між органами державної влади України, фізичними та юридичними особами щодо розподілу, виділення смуг радіочастот, присвоєння радіочастот радіоелектронним засобам, користування радіочастотним ресурсом України, забезпечення конверсії радіочастотного ресурсу України, а також електромагнітної сумісності.

Закон залежно від напрямів використання радіочастотного ресурсу поділяє користувачів на спеціальні й загальні, визначає їх права й обов'язки (ст. 6) та відповідальність (ст. 7). До числа спеціальних користувачів радіочастотного ресурсу України відносяться підрозділи й органи Міноборони України, СБУ, СЗР України, ДССЗІ України, МВС України, МНС України, ДПС України, Управління державної охорони. Держдепартамент з питань виконання покарань, податково міліція ДПА України, а також Мінтрансзв'язку України (в частині застосування радіоелектронних засобів об'єднаної цивільно-військової системи організації повітряного руху України та забезпечення польотів, а також застосування таких засобів Державною спеціальною службою транспорту).

До числа загальних користувачів радіочастотного ресурсу України належать такі користувачі: суб'єкти господарювання, які

використовують цей ресурс для надання телекомунікаційних послуг, розповсюдження телерадіопрограм із застосуванням власних або орендованих радіоелектронних засобів; технологічні користувачі і радіоаматори — юридичні чи фізичні особи, які користуються ресурсом без надання телекомунікаційних послуг.

Державне управління у сфері користування радіочастотним ресурсом України відповідно до статей 10 і 11 Закону здійснюють Кабінет Міністрів України та Державна адміністрація зв'язку Мінтрансзв'язку України як центральний орган виконавчої влади у галузі зв'язку (ЦОВЗ).

Органом регулювання у сфері користування радіочастотним ресурсом України є Національна комісія з питань регулювання зв'язку (НКРЗ), яка утворюється відповідно до Закону України «Про телекомунікації» (ст. 17). Повноваження НКРЗ щодо регулювання у сфері користування радіочастотним ресурсом України визначені ст. 14 Закону.

Державний нагляд за користуванням радіочастотним ресурсом України, запобігання правопорушенням під час користування ресурсом у смугах радіочастот загального користування а також притягнення в установленому законом порядку до адміністративної відповідальності осіб, винних у порушенні законодавства про радіочастотний ресурс України, здійснює Державна інспекція зв'язку. Порядок здійснення державного нагляду щодо смуг радіочастот загального користування затверджується НКРЗ. Державний нагляд за користуванням радіочастотним ресурсом України у смугах радіочастот спеціального користування здійснює Генеральний штаб Збройних сил України в межах своєї компетенції та в порядку, визначеному законом.

Присвоєння радіочастот, видача дозволів на експлуатацію загальним користувачам радіочастотного ресурсу, призначення позивних сигналів радіоелектронним засобам у смугах радіочастот загального користування, ведення реєстру присвоєнь радіочастот, проведення моніторингу використання радіочастотного ресурсу України у смугах радіочастот загального користування та інші завдання виконує «Український державний центр радіочастот*» (УДЦР).

Присвоєння смуг радіочастот радіоелектронним засобам і випромінювальним пристроям, а також радіочастотний

-юстнио о

моніторинг у смугах радіочастот спеціального користування здійснюється Генштабом Збройних сил України.

Окремо Закон у ст. 24 визначає повноваження Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення щодо регулювання у сфері користування радіочастотним ресурсом України.

Розділ V Закону визначає умови та встановлює порядок визначення можливості застосування радіоелектронних засобів та випромінювальних пристроїв на території України, порядок їх ввезення з-за кордону, реалізації й експлуатації, загальні положення щодо стандартизації та метрологічного забезпечення у сфері користування Радіочастотним ресурсом України.

Загальні положення щодо користування радіочастотним ресурсом України передбачені у Розділі VI Закону. Зокрема, ст. 30 Закону визначає засади і принципи користування радіочастотним ресурсом. Порядок ліцензування користування радіочастотним ресурсом розкритий у статтях 31-39 Закону.

Відповідно до ст. 54 Закону захист інтересів держави щодо питань міжнародної координації використання радіочастотного ресурсу здійснюється ЦОВЗ. Міжнародна координація з іншими країнами

575

присвоєнь радіочастот здійснюється НКРЗ із залученням за необхідності Генерального штабу Збройних сил України. Використання радіочастотного ресурсу України в умовах надзвичайного стану передбачене ст. 55 Закону.

Закон України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 р. № 1280-ГУ (далі - Закон) встановлює правову основу діяльності у сфері телекомунікацій, зокрема визначає повноваження держави щодо управління та регулювання зазначеної діяльності, а також права, обов'язки та засади відповідальності фізичних і юридичних осіб, які здійснюють таку діяльність або користуються телекомунікаційними послугами.

Зазначений нормативний акт визначає сферу телекомунікацій як складову частину галузі зв'язку України. При цьому *телекомунікації* визначено як: «передавання, випромінювання та/або приймання знаків, сигналів, письмового тексту, зображень та звуків або повідомлень будь-якого роду по радіо, проводових, оптичних або інших електромагнітних системах». *Інтернет* — це всесвітня інформаційна система загального доступу, яка логічно зв'язана глобальним адресним простором та базується на Інтернет-протоколі, визначеному міжнародними стандартами.

Нормами Закону встановлюються умови застосування техніч-

них засобів телекомунікацій, зокрема необхідність забезпечення їх відповідності стандартам і технічним регламентам згідно із Законом України «Про підтвердження відповідності», державним і галузевим стандартам, іншим нормативним документам щодо технічних засобів телекомунікацій тощо (ст. 24).

Визначаються також всі аспекти функціонування телекомунікаційних мереж загального користування, зокрема:

- використання на договірних засадах їх ресурсів для потреб телебачення та радіомовлення;
- визначення напрямів їх розвитку та джерел фінансування;
- порядок проектування, будівництва, реконструкції і модернізації.

Сфера дії Закону поширюється на відносини суб'єктів ринку телекомунікацій щодо надання та отримання телекомунікаційних послуг і використання телекомунікаційних мереж загального користування:

1) державних органів, уповноважених управляти телекомунікаціями та регулювати їх використання;

576

2) юридичних осіб, які надають телекомунікаційні послуги;

3) фізичних і юридичних осіб, які користуються телекомунікаційними послугами.

Як органи державного управління у сфері телекомунікацій Закон визначено (ст. 13): Кабінет Міністрів України, центральний орган виконавчої влади в галузі зв'язку, а також інші органи виконавчої влади відповідно до Закону. Відповідно органом регулювання відносин у сфері телекомунікацій є Національна комісія з питань регулювання зв'язку (НКРЗ), яка є центральним органом виконавчої влади із спеціальним статусом, підконтрольним Президенту України.

В Законі встановлюються правові основи діяльності операторів і провайдерів телекомунікацій, передбачена обов'язковість захисту інформації про споживача з їх боку, визначається відповідальність за порушення вимог Закону.

Правовими основами діяльності операторів, провайдерів телекомунікацій, відповідно до положень Закону є:

- рівні права операторів, провайдерів на ринку телекомунікацій України;
- пріоритет інтересів споживачів телекомунікаційних послуг;
- розвиток конкуренції в умовах функціонування операторів та/ або провайдерів різних форм власності;
- недопущення дискримінаційних дій з боку операторів і провайдерів, що займають монопольне (домінуюче) становище, проти інших суб'єктів ринку телекомунікацій.

-юстниоо

Закон України «Про телекомунікації» передбачає порядок доступу суб'єктів підприємства до ринку телекомунікацій, види діяльності у сфері телекомунікацій, які підлягають ліцензуванню, порядок видачі, переоформлення, анулювання ліцензії. Визначається Механізм адміністрування адресного простору українського сегмента мережі Інтернет, порядок надання та отримання телекомунікаційних послуг.

Також Законом встановлюється право операторів та провайдерів телекомунікацій самостійно визначати тарифи на телекомунікаційні послуги, за винятком тарифів на загальнодоступні послуги та послуги на надання в користування каналів електрозв'язку операторів телекомунікацій, які займають монопольне становище на ринку цих послуг і підлягають державному регулюванню шляхом встановлення граничних або фіксованих тарифів.

Окрім того, у ст. 32 Закону окреслюються права споживачів телекомунікаційних послуг (державний захист прав споживача; вільний

доступ до телекомунікаційних прслуг; безпеку телекомунікаційних прслуг тощо) та їх обов'язки (використовувати кінцеве обладнання, що має документ про підтвердження відповідності; не допускати використання кінцевого обладнання для вчинення протиправних дій; періодично здійснювати метрологічну перевірку лічильників як засобів вимірювальної техніки та інші).

Зокрема, ст. 34 цього Закону передбачено захист інформації про споживача. Встановлено, що оператори, провайдери телекомунікацій повинні забезпечувати і нести відповідальність за збереження відомостей щодо споживача, отриманих під час укладення договору, наданих телекомунікаційних прслуг, у тому числі отримання прслуг, їх тривалості, змісту, маршрутів передавання тощо. Інформація про споживача та про телекомунікаційні прслуги, що він отримав, може поширюватися лише за наявності письмової згоди споживача та надаватися у випадках і в порядку, визначених законом.

Відповідно до ст. 38 зазначеного Закону оператори, провайдери телекомунікацій мають право:

- скорочувати перелік або припиняти надання телекомунікаційних прслуг споживачам, які порушують правила надання і отримання телекомунікаційних прслуг, або на відключати кінцеве обладнання споживача, якщо воно не має виданого в установленому законодавством порядку документа про підтвердження відповідності вимогам нормативних документів у сфері телекомунікацій, у порядку, визначеному правилами;
- відключати на підставі рішення суду кінцеве обладнання, якщо воно використовується абонентом для вчинення протиправних дій або дій, що загрожують інтересам державної безпеки.

Водночас Законом передбачено першочерговий порядок надання телекомунікаційних прслуг підрозділам МО України, СБУ, МВС України, МНС України, ДПС України та особливий, встановлений Кабінетом Міністрів України, порядок відключення кінцевого обладнання, належного цим державним органам, а також з'єднувальних ліній служб екстреного виклику.

Відповідно до ст. 39 Закону оператори, провайдери телекомунікацій зобов'язані:

- надавати щорічно до ЦОВЗ (Центральний орган виконавчої влади в галузі зв'язку) інформацію про свої телекомунікаційні мережі для відпрацювання мобілізаційних планів у межах, визначених Кабінетом Міністрів України;
- вести облікову та іншу, визначену законодавством, документацію щодо своїх телекомунікаційних мереж та взаємоз'єднання з іншими телекомунікаційними мережами; своєчасно надавати ЦОВЗ і НКРЗ (Національна комісія з питань регулювання зв'язку) звіти та інформацію відповідно до закону;
- оприлюднювати тарифи на телекомунікаційні послуги, що встановлюються самим оператором, не пізніше ніж за сім календарних днів до їх введення; забезпечувати використання наданого вомерного ресурсу в терміни, визначені НКРЗ;
- попереджувати споживачів про можливе скорочення переліку телекомунікаційних послуг чи відключення їх кінцевого обладнання у випадках і порядку, передбачених правилами надання і отримання цих послуг;
- вживати заходів для недопущення несанкціонованого доступу до телекомунікаційних мереж та інформації, що передається цими мережами;
- виконувати інші обов'язки відповідно до законодавства України.

У зазначеному Законі також передбачено, що оператори та провайдери телекомунікацій зобов'язані зупинити свою діяльність у сфері телекомунікацій відповідно до Закону і в порядку встановленому ЦОВЗ та узгодженому з НКРЗ, а також здійснювати інші законні вимоги уповноважених державних органів.

Окрім того, відповідно до п. 10 ст. 39 та ст. 65 Закону оператори, провайдери телекомунікацій зобов'язані забезпечувати готовність своїх телекомунікаційних мереж до роботи в умовах надзвичайних ситуацій, надзвичайного та воєнного стану, в тому числі можливість оповіщення своїх споживачів у цих умовах.

Проведений аналіз норм Закону України «Про телекомунікації» Двс вам можливість дійти висновку про те, що у ньому міститься низ- мположень, спрямованих на забезпечення сприятливих умов для діяльності контролюючих та правоохоронних органів у сфері телекомунікацій в контексті реалізації положень Конвенції Ради Європи про

кіберзлочинність 2001 року.

Зокрема, ст. 34 цього Закону передбачено можливість надання інформації про споживача та про телекомунікаційні послуги, що він тримав, на вимогу державних контролюючих та правоохоронних органів у випадках і в порядку, визначених законом.

Окрім того, відповідно до ст. 39 Закону оператори, провайдери телекомунікацій зобов'язані:

- вести достовірний облік телекомунікаційних послуг, що надаються споживачеві (п. 5);
- зберігати записи про надані телекомунікаційні послуги протягом строку позовної давності, визначеного законом, та надавати інформацію про надані телекомунікаційні послуги в порядку, встановленому законом (п. 7);
- вести облікову то іншу, визначену законодавством, документацію щодо своїх телекомунікаційних мереж та взаємоз'єднання з іншими телекомунікаційними мережами (п. 12);
- вживати заходів для недопущення несанкціонованого доступу до телекомунікаційних мереж та інформації, що передається цими мережами (п. 17);
- за власні кошти встановлювати на своїх телекомунікаційних мережах технічні засоби, необхідні для здійснення уповноваженими органами оперативно-розшукових заходів, і забезпечувати функціонування цих технічних засобів та їх захист від несанкціонованого доступу (ч. 4);
- у межах своїх повноважень сприяти проведенню оперативно-розшукових заходів та недопущенню розголошення організаційних і тактичних прийомів їх проведення (ч. 4).

Важливими в контексті питання, що розглядається, на нашу думку, є положення щодо відповідальності операторів, провайдерів телекомунікаційних послуг (зокрема й послуг доступу до та використання мережі Інтернет). Однак, відповідно до ч. 4 ст. 40 Закону, оператори, провайдери телекомунікацій не несуть відповідальності за зміст інформації, що передається їх мережами.

Згідно з ч. 2 ст. 41 Закону, персонал оператора, провайдера телекомунікацій несе відповідальність за порушення вимог законодавства України щодо збереження таємниці телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами

зв'язку або через комп'ютер, а також інформації з обмеженим доступом щодо організації та функціонування телекомунікаційних мереж в інтересах національної безпеки, оборони та охорони правопорядку.

Також Законом передбачено відповідні нормативні положення щодо порядку адміністрування адресного простору українського сегмента мережі Інтернет (ст. 56), міжнародне співробітництво та взаємодію у сфері телекомунікацій (статті 72-74).

Адміністрування адресного простору українського сегмента мережі Інтернет здійснюється уповноваженою недержавною організацією¹⁸ (утворюється самоврядними організаціями операторів/провайдерів

580

Інтернет то зареєстрована відповідно до міжнародних вимог) та включає комплекс організаційно-технічних заходів, необхідних для забезпечення функціонування технічних засобів підтримки адресування, у тому числі серверів доменних назв українського сегмента мережі Інтернет, реєстру домену UA в координації з міжнародною системою адміністрування мережі Інтернет.

Но завершення викладеного необхідно звернути увагу на відповідні положення ст. 75 Закону України «Про телекомунікації», якими передбачено відповідальність за порушення законодавства про телекомунікації.

Зокрема, особи, які винні у порушенні законодавства про телекомунікації, притягуються до цивільної, адміністративної, кримінальної відповідальності відповідно до передбаченого законом порядку. Прибуток, отриманий оператором, провайдером телекомунікацій внаслідок діяльності без повідомлення НКРЗ та/або ліцензії, порушення встановлених НКРЗ тарифів, вилучається в судовому порядку і спрямовується до Державного бюджету України.

Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» від 31 травня 2005 р. № 2594-IV (далі - Закон) регулює відносини у сфері захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах.

Зокрема, об'єктами захисту в таких системах відповідно до Закону є інформація, що обробляється, та програмне забезпечення, яке призначене для обробки цієї інформації (ст. 2 Закону).

Суб'єктами відносин, пов'язаних із захистом інформації в

системах, ст. 3 Закону визначає: власників інформації та інформаційно-телекомунікаційних систем, користувачів інформації та систем, а також уповноважений орган у сфері захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах.

У Законі зазначено, що порядок доступу до інформації визначається власником інформації. Порядок доступу до інформації, яка є власністю держави, або інформації з обмеженим доступом, вимога Щодо захисту якої встановлена законом, перелік користувачів та їх повноваження щодо цієї інформації визначаються законодавством України. У передбачених Законом випадках та у встановленому ним порядку доступ до інформації в системі може здійснюватися і без дозволу її власника (ст. 4 Закону).

Відносини між власником інформації та власником системи визначаються договором. Умови обробки інформації в системі визначаються

581
власником системи відповідно до договору з власником інформації (ст. 8 Закону). Відповідальність за забезпечення захисту інформації в системі покладається на власника системи (ст. 9 Закону).

Закон визначає повноваження уповноваженого органу у сфері захисту інформації в системах, відповідальність за порушення законодавства про захист інформації в системах (ст. 10 Закону).

Окремо в числі нормативних актів, які регулюють сферу забезпечення інформаційної безпеки держави, слід виділити Закон України «Про захист суспільної моралі» 20 листопада 2003 р. № 1296-IV (далі - Закон), який встановив правові основи захисту суспільства від розповсюдження продукції, що пропагує культ насильства, жорстокості, порнографії та негативно впливає на суспільну мораль.

Закон забороняє виробництво та обіг у будь-якій формі продукції порнографічного характеру в Україні. Критерії віднесення продукції до такої, що має порнографічний характер, встановлюються спеціально уповноваженим органом виконавчої влади у сфері культури та мистецтв.

Виробництво та обіг у будь-якій формі продукції сексуального чи еротичного характеру та продукції, що містить елементи насильства та жорстокості, дозволяються виключно за умови дотримання обмежень, встановлених законодавством.

Окрім того, забороняються виробництво та розповсюдження продукції, яка:

- пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України;
- пропагує фашизм та неофашизм;
- принижує або ображає націю чи особистість за національною ознакою;
- пропагує бузувірство, блюзнірство, неповагу до національних і релігійних святинь;
- принижує особистість, є проявом знущання з приводу фізичних вад (каліцтва), з душевнохворих, літніх людей;
- пропагує невігластво, неповагу до батьків;
- пропагує наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, тютюнопаління та інші шкідливі звички.

Відповідно до ст. 4 Закону сфера його дії поширюється на діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування у частині державного регулювання і контролю за обігом продукції сексуального чи еротичного характеру, на діяльність установ та органі-

582 задій усіх форм власності, юридичних осіб та громадян у сфері обігу відповідної продукції на території України, а також за її межами, якщо суб'єктами правовідносин є громадяни України та юридичні особи, зареєстровані відповідно до чинного законодавства України.

Змістом державної політики у сфері захисту суспільної моралі є створення в Україні необхідних правових, економічних та організаційних умов, які сприяють реалізації права на національний інформаційний простір, вільний від матеріалів, що становлять загрозу фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному стану населення країни.

Основними напрямками державного регулювання обігу інформаційної продукції, що впливає на суспільну мораль, є:

- формування єдиної комплексної системи забезпечення захисту моральних засад і утвердження здорового способу життя у сфері інформаційної діяльності, освіти та культури;
- недопущення пропаганди в електронних та інших засобах масової інформації культу насильства, жорстокості, поширення порнографії;
- впровадження експертної оцінки відео-, аудіо-, друкованої інформації та інформації на електронних носіях, розроблення механізмів і методик віднесення її до такої, що завдає шкоди суспільній моралі;

Чистина 3

- підтримка національної культури, мистецтва, кінематографії, книговидання, поліпшення системи пропаганди кращих зразків світової літератури, культури та мистецтва;
- заборона демонстрації неліцензійної аудіо-, відеопродукції на всіх національних телерадіокомпаніях;
- встановлення контролю за обігом продукції, що становить загрозу суспільній моралі;
- приєднання до міжнародних договорів з питання захисту суспільної моралі.

Закон, окрім встановлення порядку та обмежень на виробництво та обіг продукції і видовищних заходів сексуального (еротичного) характеру (статті 8-9, 11-14), також передбачає у ст. 7 здійснення захисту морального та фізичного життя неповнолітніх від негативного впливу.

Окремо Закон регламентує експертну діяльність органами державної влади та реєстрацію продукції і видовищних заходів сексуального чи еротичного характеру (у ст. 10), а також порядок проведення

експертизи продукції і видовищних заходів сексуального чи еротичного характеру (ст. 20).

Відповідно до ст. 15 Закону державний нагляд за додержанням вимог цього Закону та чинного законодавства у сфері захисту суспільної моралі в частині, що стосується, та в межах своєї компетенції здійснюють Міністерство культури і мистецтва України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство юстиції України, Міністерство освіти України, Міністерство внутрішніх справ України, Генеральна прокуратура України, Державна митна служба України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі.

Контроль за наявністю ліцензії у суб'єктів господарювання, дотримання ними ліцензійних умов здійснюють спеціально уповноважений орган, що видав відповідну ліцензію, правоохоронні органи та інші органи виконавчої влади в межах своїх повноважень шляхом проведення планових та позапланових перевірок.

Закон визначає повноваження вищих органів державної влади України - Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України (ст. 16) у сфері захисту суспільної моралі та обігу продукції і видовищних заходів сексуального характеру, а також правовий статус Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі (ст. 17), організаційні засади її діяльності (ст. 18) та компетенцію (ст. 19)-ї завдання, права та обов'язки у сфері захисту суспільної моралі. Більш детально правовий статус та повноваження Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України та Національної експертної комісії буде розкрито у Розділі 8 «Система державних суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки України та шляхи її вдосконалення».

Окремим блоком у Законі виділене питання відповідальності за порушення законодавства про захист суспільної моралі. Порушення норм законодавства України про захист суспільної моралі, умов обігу продукції, порядку проведення видовищних заходів сексуального характеру та розповсюдження продукції, яка містить елементи порнографії, тягне за собою цивільно-правову, дисциплінарну, адміністративну чи кримінальну відповідальність згідно з чинним законодавством України (ст. 21).

Положення законів України, в яких законодавчо закріплені за-

вдання, функції та основні форми діяльності державних органів У процесі забезпечення національної безпеки в інформаційній та інших

584

сферах життєдіяльності особи, суспільства і держави («Про Збройні Сили України», «Про Службу безпеки України», «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації», «Про міліцію», «Про прокуратуру» тощо) будуть розкриті нами в Розділі 8 «Система державних суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки України та І шляхи її вдосконалення».

7.4. Нормативні акти вищих та центральних органів виконавчої влади, які регулюють діяльність у сфері забезпечення інформаційної безпеки України

Розкривши основні положення законодавчих актів України, які визначають правові засади забезпечення інформаційної безпеки, розглянемо також положення нормативно-правових актів Президента України, Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України, а також нормативні акти міністерств і відомств.

Визначальне значення для забезпечення інформаційної безпеки держави має Указ Президента України «Про Стратегію національної безпеки України» від 12 лютого 2007 р. № 105/2007.

Стратегія національної безпеки України (далі - Стратегія) визначає принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в інформаційній та інших сферах життєдіяльності.

Як головну мету Стратегії визначено необхідність забезпечити такий рівень національної безпеки, який би гарантував поступальний розвиток України, її конкурентоспроможність, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, подальше зміцнення міжнародних позицій та авторитету Української держави у сучасному світі.

Досягнення цієї мети можливе шляхом реалізації державної політики національної безпеки, яка передбачає забезпечення інформаційної безпеки, утвердження засад національної єдності задля розбудови демократичної, правової, конкурентоспроможної держави. Формування соціально орієнтованої ринкової економіки, зміцнення науково-технологічного потенціалу, забезпечення

інноваційного розвитку, зростання рівня життя і добробуту населення, екологічно і техногенно безпечних умов життєдіяльності суспільства.

В Стратегії національної безпеки України інформаційна сфера Розглядається як важлива сфера життєдіяльності особи, суспільства

та держави та одночасно як одна з ключових сфер національної безпеки України. До стратегічних пріоритетів політики національної безпеки в інформаційній сфері Стратегія (п. ЗЛО) серед інших відносить також забезпечення сприятливих зовнішніх умов для розвитку та безпеки держави шляхом забезпечення інформаційної безпеки при інтеграції до структур глобального інформаційного суспільства, одним із елементів яких є глобальна інформаційна мережа Інтернет.

Окрім того, Стратегією у п. 2.7 як виклики та загрози життєво важливим національним інтересам України в інформаційній сфері додатково виділяються: посилення негативного зовнішнього впливу на інформаційний простір України, що загрожує розмиванням суспільних цінностей і національної ідентичності; недостатні обсяги вироблення конкурентоспроможного національного інформаційного продукту, а також наблизений до критичного стан безпеки інформаційно-комп'ютерних систем в галузі державного управління, фінансової і банківської сфери, енергетики, транспорту, внутрішніх та міжнародних комунікацій тощо.

Згідно з п. 4.1 Стратегії, подальший розвиток системи управління національною безпекою України в інформаційній та інших сферах життєдіяльності має здійснюватися, зокрема, у таких напрямках:

1) вдосконалення законодавства з питань національної безпеки, насамперед шляхом:

- розвитку правових засад управління національною безпекою через розробку відповідних законів, концепцій, доктрин, стратегій і програм, зокрема Національної програми протидії тероризму і екстремізму, Концепції розвитку національної інноваційної системи, Національної стратегії формування інформаційного суспільства, Доктрини інноваційного та науково-технологічного розвитку тощо;
- розробки та прийняття нових редакцій Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів, законів України

«Про Службу безпеки України», «Про контррозвідувальну діяльність», інші органи сектора безпеки, нових законів «Про профілактику злочинності», «Про перехоплення телекомунікацій» тощо;

— усунення наявних протиріч, неузгодженостей і прогалин у чинних законах та інших нормативно-правових актах з питань національної безпеки і оборони;

— розробки та впровадження національних стандартів та технічних регламентів застосування інформаційно-комунікаційних

технологій, гармонізованих з відповідними європейськими стандартами, у тому числі згідно з вимогами Конвенції про кі-берзлочинність, ратифікованої Верховною Радою України;

- приведення законодавства з питань охорони державної таємниці до європейських стандартів;

2) підвищення ефективності планування, координації і контролю за діяльністю суб'єктів забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері та їх відповідальності шляхом:

- підвищення ефективності діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки з упереджувального отримування інформації для своєчасного виявлення існуючих і нових типів внутрішніх і зовнішніх загроз в інформаційній сфері, розробка дієвих заходів щодо їх запобігання та нейтралізації;

- інформаційно-аналітичної підтримки діяльності органів державної влади, насамперед в умовах кризових і надзвичайних ситуацій, в тому числі особливого періоду;

- впровадження захищених інформаційно-телекомунікаційних мереж в органах державної влади;

- розробки та впровадження загальнодержавної системи визначення та моніторингу порогових значень показників (індикаторів), що характеризують рівень захищеності національних інтересів в інформаційній сфері та інших сферах життєдіяльності, виникнення реальних загроз національній безпеці.

Стратегія національної безпеки України є документом, обов'язковими для виконання, і основою для розробки конкретних програм за складовими державної політики інформаційної безпеки.

Важливе правове значення мають також укази Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 червня 1997 року “Про невідкладні заходи щодо впорядкування системи здійснення державної інформаційної політики

та Удосконалення державного регулювання інформаційних відносин» МД 21 червня 1997 р., «Про деякі заходи щодо захисту держави в інформаційній сфері* від 22 квітня 1998 р., «Про вдосконалення державного управління інформаційною сферою» від 16 вересня 1998 р., «Про затвердження Положення про технічний захист інформації в Україні* від 27 вересня 1999 р., «Про заходи щодо захисту інформаційних ресурсів держави» від 10 квітня 2000 р., «Про вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України та органів державної влади» від 14 липня 2000 р., «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Internet та

587
забезпечення широкого доступу до цієї мережі» від 31 липня 2000 р., «Про додаткові заходи щодо безперешкодної діяльності засобів масової інформації, дальшого утвердження свободи слова в Україні» від 9 грудня 2000 р., «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 липня 2001 року «Про заходи щодо захисту національних інтересів у галузі зв'язку та телекомунікацій » від 23 серпня 2001 р., «Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних» 24 вересня 2001 р. Л¹) 891/2001, «Прорі- шення Ради національної безпеки і оборони України від 31 жовтня 2001 року «Про заходи щодо вдосконалення державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки України» від 6 грудня 2001 р., «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21 березня 2008 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України» від 23 квітня 2008 р. та ін.

Правові та організаційні засади технічного захисту важливої для держави, суспільства і особи інформації, охорона якої забезпечується державою відповідно до законодавства, визначає Положення про технічний захист інформації в Україні, затверджене Указом Президента України від 27 вересня 1999 р. № 1229 (зі змінами та доповненнями).

Відповідно до п. 1 Положення, технічний захист інформації (ТЗІ) - діяльність, спрямована на забезпечення інженерно-технічними заходами конфіденційності, цілісності та доступності інформації. Технічний захист інформації здійснюється щодо органів державної влади, органів місцевого самоврядування, органів управління Збройних сил України та інших військових формувань, утворених згідно із законодавством України,

відповідних підприємств, установ, організацій (далі — органи, щодо яких здійснюється ТЗІ).

Згідно з п. 8 Положення, суб'єктами системи технічного захисту інформації є: 1) Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України (далі - ДССЗЗІ України); 2) органи, щодо яких здійснюється ТЗІ; 3) науково-дослідні та науково-виробничі установи ДССЗЗІ України, державні підприємства, що перебувають в управлінні ДССЗЗІ України та виконують завдання з питань технічного захисту інформації; 4) військові частини, підприємства, установи та організації всіх форм власності й громадяни-підприємці, які провадять діяльність з технічного захисту інформації за відповідними дозволами або ліцензіями; 5) навчальні заклади з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців з технічного захисту інформації.

Основними завданнями органів, щодо яких здійснюється ТЗІ, є: забезпечення технічного захисту інформації згідно з вимогами нормативно-правових актів з питань технічного захисту інформації; видання у межах своїх повноважень нормативно-правових актів із зазначених питань; здійснення контролю за станом технічного захисту інформації (п. 11 Положення).

Відповідно до покладених на завдань, органи, щодо яких здійснюється ТЗІ:

- створюють або визначають підрозділи, на які покладається забезпечення технічного захисту інформації та контроль за його станом, узгоджують основні завдання та функції цих підрозділів;
- видають за погодженням з Адміністрацією ДССЗЗІ України та впроваджують нормативно-правові акти з питань технічного захисту інформації;
- погоджують з Адміністрацією ДССЗЗІ України проведення підприємствами, установами, організаціями тих науково-дослідних, дослідно-конструкторських і дослідно-технологічних робіт, спрямованих на розвиток нормативно-правової та матеріально-технічної бази системи технічного захисту інформації, які здійснюються за рахунок коштів державного бюджету;
- створюють або визначають за погодженням з Адміністрацією ДССЗЗІ України підприємства, установи та організації, що забезпечують технічний захист інформації;
- забезпечують підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації кадрів з технічного захисту інформації;

-надають Адміністрації ДССЗІ України за його запитами відомості про стан технічного захисту інформації (п. 12 Положення).

На інших суб'єктів системи технічного захисту інформації п. 13 Положення покладено виконання наступних завдань: дослідження загроз для інформації на об'єктах, функціонування яких пов'язано з інформацією, що підлягає охороні; створення та виробництво засобів забезпечення технічного захисту інформації; розроблення, впровадження, супроводження комплексів технічного захисту інформації; підвищення кваліфікації фахівців з технічного захисту інформації.

Техніко-економічне обґрунтування, проектування будівництва та реконструкції об'єктів, проведення наукових досліджень та створення інформаційних систем, зразків озброєнь, військової та спеціальної техніки, критичних і небезпечних технологій виконуються за завданнями, до яких включаються вимоги з технічного захисту інформації, якщо під час виконання передбачених завданням робіт

та у процесі функціонування зазначених об'єктів, систем, зразків і технологій циркулюватиме інформація, охорона якої забезпечується державою. Під час віднесення замовником таких робіт до особливо важливих та створення інформаційних систем державних органів завдання та результати приймання їх етапів погоджуються з Адміністрацією ДССЗЗІ України. Фінансування створення цих систем здійснюється після такого погодження (п. 16 Положення).

Під час розроблення і впровадження заходів з технічного захисту інформації використовуються засоби, дозволені Адміністрацією ДССЗЗІ України для застосування та включені до відповідних переліків.

Контроль у сфері технічного захисту інформації полягає в перевірці ДССЗЗІ України виконання вимог цього Положення, інших нормативно-правових актів з питань технічного захисту інформації та в оцінюванні захищеності інформації на об'єкті, де вона циркулюватиме або циркулює.

Оцінювання захищеності інформації здійснюється ДССЗЗІ України шляхом атестації або експертизи комплексів технічного захисту інформації та інспекційних перевірок. За результатами атестації або експертизи комплексів технічного захисту інформації визначається можливість введення в експлуатацію об'єкта, де циркулюватиме інформація, охорона якої забезпечується державою.

Порядок експертизи та інспекційних перевірок захищеності інформації визначається відповідними нормативно-правовими актами.

Розроблення, впровадження, атестація та експлуатація комплексів технічного захисту інформації для власних потреб здійснюються відповідними підрозділами органів, щодо яких здійснюється ТЗІ, або військовими частинами, підприємствами, установами, організаціями, на які в установленому порядку покладено забезпечення технічного захисту інформації, за наявності у них відповідного дозволу ДССЗЗІ України. До виконання цих робіт можуть бути залучені суб'єкти підприємницької діяльності, що мають відповідні ліцензії ДССЗЗІ України. Результати атестації на державних об'єктах, віднесених замовником до особливо важливих, погоджуються з Адміністрацією ДССЗЗІ України.

Указ Президента України «Про заходи щодо захисту інформаційних ресурсів держави» від 10 квітня 2000 р. Л» 582. Згідно з Ука-

зом реалізація державної політики у сфері захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних, криптографічного та технічного захисту інформації покладено на Державну спеціальну службу зв'язку та захисту інформації України (ДССЗЗІ України).

590

Органи державної влади, підприємства, установи та організації незалежно від форм власності, які обробляють, передають, збирають та зберігають інформацію, що є власністю держави, використовують мережі передачі даних, зокрема загального користування, з додержанням порядку та вимог захисту інформації, що визначаються ДССЗЗІ.

Порушення вимог захисту інформації, виявлені ДССЗЗІ в процесі її діяльності, підлягають усуненню шляхом профілактики, якщо за їх вчинення чи виникнення не передбачено іншу юридичну відповідальність.

В свою чергу, Указом Президента України 23 серпня 2001 р. Л/731/2001 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 липня 2001 року «Про заходи щодо захисту національних інтересів в галузі зв'язку та телекомунікацій» на Кабінет Міністрів України було покладено виконання завдання щодо підготовки пропозицій з удосконалення державного регулювання в інформаційній сфері та забезпечення використання вітчизняних технічних і програмних засобів під час впровадження новітніх систем криптографічного захисту інформації та інформаційних технологій у галузі теле- комунікацій.

Про необхідність підвищення рівня захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних, забезпечення інформаційної безпеки держави свідчать також відповідні положення Указу Президента України від 24 вересня 2001 р. № 891/2001 «Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних», в якому йдеться про порядок підключення органів виконавчої влади, інших державних органів до іноземних і міжнародних мереж передачі даних, у тому числі до мережі Інтернет; виконання вимог щодо захисту державних інформаційних ресурсів у інформаційно-телекомунікаційних системах та забезпечення контролю за додержанням цього порядку.

Вирішальне значення для впорядкування вітчизняного ринку спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку (зокрема й мережі Інтернет) та інших засобів негласного

одержання інформації має Указ Президента України «Про заходи щодо посилення контролю за розробкою, виготовленням і реалізацією технічних засобів негласного одержання інформації» від 14 грудня 1998 р. В цьому указі встановлюється, що розробка, виготовлення й Реалізація спеціальних технічних засобів (у тому числі іноземного виробництва) для зняття інформації з каналів зв'язку, інших засобів

Частина 3

негласного одержання інформації можливі лише за наявності ліцензії, виданої в порядку, передбаченому ст. 4 Закону України «Про підприємництво».

У січні 1999 р. Верховна Рада України прийняла доповнення до цього Закону, що встановлювало видачу СБУ ліцензій для здійснення такої діяльності, відновивши ліцензування такої діяльності, що існувало раніше. Порядок ліцензування також передбачає проведення СБУ експертизи розроблювальних технічних засобів.

Водночас з огляду на наявність гострих проблем, явищ та чинників, що негативно впливають на реалізацію державної політики забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері, чим породжують нові загрози національній безпеці та національним інтересам України в цій сфері та негативно впливають на розвиток вітчизняного громадянського суспільства й української держави та реалізацію її світоінтеграційних прагнень, РНБО України 21 березня 2008 р. було прийняте рішення про доцільність вжиття невідкладних заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки України. Це рішення було затверджене Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21 березня 2008 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України в від 23 квітня 2008 р. № 377/2008.

Відповідно до прийнятого Радою національної безпеки і оборони України рішення, на Кабінет Міністрів України зокрема було покладено завдання у тримісячний термін розробити за участю Служби безпеки України і внести на розгляд Верховної Ради України законопроект щодо правових механізмів виявлення, фіксації, кваліфікації, блокування та видалення з українського сегмента мережі Інтернет інформації, поширення якої заборонено законодавством України (пп.

♦ г) п. 1 Рішення).

Цим Указом Президента України одним із заходів передбачено розробку за участю Антимонопольного комітету України, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Фонду державного майна України, а також затвердження заходів зі сприяння розвитку конкуренції та запобігання монополізму у сферах телеко- мунікацій, телебачення, радіомовлення і друкованих засобів масової інформації.

В Указі передбачено необхідність розробити за участю Служби

безпеки України і внести у тримісячний строк на розгляд Верховної Ради України законопроекти щодо:

592

- посилення кримінальної відповідальності за незаконне збирання, зберігання, використання або поширення персональних даних особи без її згоди, а також установлення відповідальності за незабезпечення захисту персональних даних, що піддаються автоматизованій обробці;
- ратифікації Конвенції про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру;
- обов'язкового віднесення до інформації з обмеженим доступом персональних даних, а також відомостей, що надаються фізичними та юридичними особами органам державної влади, підприємствам і організаціям у зв'язку з виконанням їхніх повноважень та розголошення яких може завдати шкоди зазначеним особам;
- правових механізмів виявлення, фіксації, кваліфікації, блокування та видалення з українського сегменту мережі Інтернет інформації, поширення якої заборонено законодавством України.

Також в Указі Президента поставлено завдання перед компетентними суб'єктами розробити і внести на розгляд Верховної Ради України проект Концепції національної інформаційної політики, яка визначатиме основні напрями, засади і принципи національної політики та механізми її реалізації, а також пріоритети розвитку інформаційної сфери, буде спрямована на створення умов для побудови в Україні розвинутого інформаційного суспільства, забезпечення пріоритетного розвитку інформаційних ресурсів та інфраструктури, впровадження новітніх інформаційних технологій, захист національних моральних і культурних цінностей, забезпечення конституційних прав людини і громадянина на свободу слова та вільний доступ до інформації.

Окрім того, Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення запропоновано вжити невідкладних заходів щодо посилення контролю за додержанням телерадіоорганізаціями та провайдерами програмної послуги вимог законодавства про телебачення і Радіомовлення, зокрема вимог щодо частки національного продукту в загальному обсязі мовлення телерадіоорганізацій та обов'язкової частки мовлення українською мовою.

На доповнення до зазначених нормативних актів Президента України

Частина 3

необхідно звернути увагу на нормативні акти Кабінету Міністрів України у визначеній вище сфері суспільних відносин, зокрема:

- Постанова Кабінету Міністрів України від 27 листопада 1998 р. № 1893 «Про затвердження Інструкції про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави»;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 1997 р. № Ц26 «Про затвердження Концепції технічного захисту інформації в Україні»;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 31 серпня 1998 р. № 1352 «Про затвердження Положення про формування та виконання Національної програми інформатизації»;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 Л» 3 «Про Порядок оприлюднення в мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади»;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 12 квітня 2002 р. № 644 «Про затвердження Порядку формування та виконання регіональної програми і проекту інформатизації»;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. № 1772 «Про затвердження Порядку взаємодії органів виконавчої влади з питань захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційних та телекомунікаційних системах»;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2003 р. Х? 208 «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд»;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2004 р. № 326 «Про затвердження Положення про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів»;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 2004 р. № 812 «Деякі питання оперативного-технічного управління телекомунікаційними мережами в умовах надзвичайних ситуацій, надзвичайного та воєнного стану»;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 29 березня 2006 р. Л» 373 «Про затвердження Правил забезпечення захисту інфор

Загрози національній безпеці України в інформаційній сфері...

мації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах»;

- Постанова Кабінету Міністрів України від 19 липня 2006 р. № 1000

- «Деякі питання обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави».

Одним із визначальних нормативних актів, яким було закладено підвалини для забезпечення захисту та здійснення контролю інфор-

нації в мережах передачі даних є Концепція технічного захисту інформації (ТЗІ), затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від жовтня 1997р. № 1126.

Відповідно до змісту Концепції, ТЗІ - діяльність, спрямована на забезпечення інженерно-технічними засобами порядку доступу, цілісності й доступності (неможливості блокування) інформації, що становить державну та іншу передбачену законом таємницю, конфіденційної інформації, а також цілісності й доступності відкритої інформації, важливої для особистості, суспільства й держави.

Це визначення уточнює розкритий у зазначеній Концепції один із принципів формування і проведення державної політики в сфері технічного захисту інформації: «Обов'язковість захисту інженерно-технічними засобами інформації, що становить державну й іншу передбачену законом таємницю, конфіденційної інформації, що є власністю держави, відкритої інформації, важливої для держави, незалежно від того, де зазначена інформація циркулює, а також відкритої інформації, важливої для суспільства й держави, якщо ця інформація циркулює в органах державної влади й органах місцевого самоврядування, Національній академії наук, Збройних силах, інших військових формуваннях, органах внутрішніх справ, на державних підприємствах, у державних установах і організаціях».

Серед згаданих у цьому переліку термінів законодавцем чітко визначено лише поняття державної таємниці. Водночас «інша, передбачена законом таємниця*» насправді ніяким законом України не визначена, малозрозумілим є поняття «конфіденційної інформації, що є власністю держави»: згідно зі ст. 30 Закону України «Про інформацію*» вона може бути власністю тільки юридичних і фізичних осіб, але не держави. Також розмитим є поняття «відкритої інформації, важливої для держави, незалежно від того, де зазначена інформація Циркулює».

Тому закономірним буде висновок про те, що рішення, яку інформацію потрібно захищати, будуть приймати державні службовці за своїм переконанням, не обмеженим жодними правовими рамками. Концепція передбачає створення підрозділів ТЗІ всюди, де необхідно захищати інформацію. Аналіз положень Концепції ТЗІ наводить на думку про те, що реалізація цієї концепції фактично спрямована на обмеження доступу до офіційної інформації, однак не визначає чітких підстав та умов проведення в Україні діяльності щодо контролю за інформацією, що циркулює в інформаційних мережах.

Іншим важливим документом щодо контролю інформації в інформаційних мережах в Україні стала «Інструкція про порядок обліку, зберігання й використання документів, справ, видань і інших матеріальних носіїв інформації, що містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави», затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 27 листопада 1998 р. № 1893.

Відповідно до п. 1 Інструкції до таких переліків може ввійти не лише інформація, що створюється самим органом влади, але й інформація, що перебуває в його розпорядженні й користуванні. Тому будь-яка інформація, що потрапила в поле зору державного органу, може бути за бажанням його керівника оголошена конфіденційною.

Згідно з п. 2 Постанови центральні й місцеві органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування повинні розробити в шестимісячний строк і ввести в дію переліки конфіденційної інформації, що є власністю держави, цій інформації привласнюється гриф «Для службового користування» (ДСК). Відповідно до п. 3 Постанови виконувати Інструкцію повинні не лише органи влади, але й підприємства, установи й організації незалежно від форм власності.

Документи органів законодавчої влади, вищих органів виконавчої влади й судової влади, що вийшли у світ в 1991 році й пізніше без грифа обмеження доступу, але не опубліковані в офіційній пресі, розглядаються як матеріали, що містять відомості обмеженого поширення із грифом «ДСК» (п. 5 Інструкції).

Умови зберігання, розмноження й розсилання документів із грифом «ДСК» не менш жорсткі, аніж для документів, що містять відомості, що становлять державну таємницю: реєстрація й знищення всіх чернеток і варіантів документів, заборона на позначення прізвищ і навіть посад керівників організації тощо (пункти 17-28 Інструкції).

Ознайомлення представників ЗМІ з документами із грифом «ДСК» дозволяється тільки за письмового дозволу керівника організації в кожному конкретному випадку й лише після розгляду цього питання експертною комісією, що приймає письмове рішення про доцільність передачі документа журналістові. Зі змісту Інструкції видно тільки, що до складу зазначеної експертної комісії входять «співробітники канцелярії, РСР та інших структурних підрозділів».

Одним із недоліків Інструкції стало те, що в ній конкретно не визначено, хто саме та на підставі яких критеріїв, вирішує, які відомості є конфіденційними, а які ні. Також зі змісту Інструкції не зрозуміло, чи будуть доступні для широкого використання самі переліки, тим більше, що кожне відомство може мати свій перелік.

Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про формування та виконання Національної програми інформатизації»* від 31 серпня 1998 р. № 1352 та «Про затвердження Порядку формування та виконання регіональної програми і проекту інформатизації» від 12 квітня 2002 р. № 644 спрямовані на реалізацію на загальнодержавному та регіональному рівнях положень відповідних законів України у галузі інформатизації: «Про Національну програму інформатизації» від 4 лютого 1998р. ЛЬ 74/98-ВРта «Про Концепцію Національної програми інформатизації» від 4 лютого 1998 р. ЛП 75/98, зміст яких вже було нами попередньо розглянуто.

Питання забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах врегульовані Постановою Кабінету Міністрів України від 29 березня 2006 р. № 373 «Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах».

Правила, затвержені зазначеною постановою, визначають загальні вимоги та організаційні засади забезпечення захисту інформації, яка є власністю держави, або інформації з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах. Дія цих Правил не поширюється на захист інформації в системах урядового та спеціальних видів зв'язку.

Відповідно до п. 2 Правил, захисту в системі підлягає:

- *відкрита інформація, яка є власністю держави* та відповідно до Закону України «Про інформацію» належить до статистичної, правової, соціологічної інформації, інформації довідково-енциклопедичного характеру й використовується для забезпечення діяльності державних органів або органів місцевого самоврядування, а також інформація про діяльність зазначених органів, яка оприлюднюється в Інтернет, інших глобальних інформаційних мережах і системах або передається телекомунікаційними мережами. Відкрита інформація під час обробки в системі повинна зберігати цілісність, що забезпечується шляхом захисту системи від несанкціонованих дій, які можуть призвести до випадкової або умисної модифікації чи знищення такої інформації;
- *конфіденційна інформація, яка є власністю держави* або вимога щодо захисту якої встановлена законом, у тому числі конфіденційна інформація про фізичну особу. Під час обробки

такої інформації повинен забезпечуватися її захист від несанкціонованого та неконтрольованого ознайомлення, модифікації, знищення, копіювання, поширення;

- *інформація, що становить державну або іншу передбачену законом таємницю.* У процесі її обробки повинен забезпечуватися її захист від несанкціонованого та неконтрольованого ознайомлення, модифікації, знищення, копіювання, поширення.

Доступ до конфіденційної інформації надається тільки ідентифікованим та автентифікованим користувачам. Спроби доступу до такої інформації неідентифікованих осіб чи користувачів з непідтвердженою під час автентифікації відповідністю пред'явленого ідентифікатора повинні блокуватися.

У системі забезпечується можливість надання користувачеві права на виконання однієї або кількох операцій з обробки конфіденційної інформації або позбавлення його такого права.

Вимоги до захисту в системі інформації, що становить державну таємницю, визначаються цими Правилами та законодавством у сфері охорони державної таємниці. Вимоги до захисту в системі інформації від несанкціонованого блокування визначаються її власником (розпорядником), якщо інше для цієї інформації або системи, в якій вона обробляється, не встановлено законодавством (пункти 9 і 10 Правил).

Згідно з п. 11 Правил, у системі здійснюється обов'язкова реєстрація:

- результатів ідентифікації та автентифікації користувачів;
- результатів виконання користувачем операцій з обробки інформації;
- спроб несанкціонованих дій з інформацією;
- фактів надання та позбавлення користувачів права доступу до інформації та її обробки;
- результатів перевірки цілісності засобів захисту інформації.

Така реєстрація інформації здійснюється автоматичним способом,

а реєстраційні дані захищаються від модифікації та знищення користувачами, які не мають повноважень адміністратора безпеки. Ідентифікація та автентифікація користувачів, надання та позбавлення їх права доступу до інформації та її обробки, контроль за цілісністю засобів захисту в системі здійснюється автоматизованим способом.

В свою чергу, реєстрація спроб несанкціонованих дій з інформацією, що становить державну таємницю, а також конфіденційної

інформації про фізичну особу, яка законом віднесена до персональ-
598

Частина 3

них даних, повинна супроводжуватися повідомленням про них адміністратора безпеки системи (користувача, якого уповноважено здійснювати управління засобами захисту інформації і контроль за захистом інформації в системі). Аналіз реєстраційних даних проводиться виключно адміністратором безпеки системи.

Відповідно до п. 13 Правил передача конфіденційної і таємної інформації з однієї системи до іншої здійснюється у зашифрованому вигляді або захищеними каналами зв'язку згідно з вимогами законодавства з питань технічного та криптографічного захисту інформації. Порядок підключення систем, в яких обробляється конфіденційна і таємна інформація, до глобальних мереж передачі даних (зокрема до мережі Інтернет) визначається законодавством.

Окрім того, Правилами у п. 15 передбачено здійснення контролю за цілісністю програмного забезпечення системи, яке використовується для обробки інформації, запобігання несанкціонованій його модифікації та ліквідація наслідків такої модифікації. Також контролюється цілісність програмних та технічних засобів захисту інформації, у разі порушення якої обробка інформації в системі припиняється.

Для забезпечення захисту інформації в інформаційній (телекомунікаційній чи інформаційно-телекомунікаційній) системі створюється комплексна система захисту інформації (п. 16 Правил), яка призначається для захисту інформації.

Відповідальність за забезпечення захисту інформації в системі, своєчасне розроблення необхідних для цього заходів та створення системи захисту покладається на керівника (заступника керівника) організації, яка є власником (розпорядником) системи, та керівників її структурних підрозділів, що забезпечують створення та експлуатацію системи. Організація та проведення робіт із захисту інформації в системі здійснюється службою захисту інформації, яка забезпечує визначення вимог до захисту інформації в системі, проектування, розроблення і модернізацію системи захисту, а також виконання робіт з її експлуатації та контролю за станом захищеності інформації.

Вимоги та порядок створення системи захисту, а також порядок проведення державної експертизи системи захисту, державної експертизи та сертифікації засобів технічного і криптографічного захисту інформації встановлюються Адміністрацією ДССЗЗІ України (пункти 21-22 Правил).

Виконавцем робіт зі створення системи захисту інформації може бути суб'єкт господарської діяльності або орган вищої влади,

виду робіт у сфері технічного захисту інформації, необхідність проведення якого визначено технічним завданням на створення системи захисту.

Контроль за забезпеченням захисту інформації в системі полягає у перевірці виконання вимог з технічного та криптографічного захисту інформації та здійснюється у порядку, визначеному Адміністрацією ДССЗІ України.

Питання обліку електронних інформаційних ресурсів в державі та взаємодії органів виконавчої влади з питань захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційних та телекомунікаційних системах врегульовані постановами Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. ЛІ 1772 «Про затвердження Порядку взаємодії органів виконавчої влади з питань захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційних та телекомунікаційних системах» та «Про затвердження Положення про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів» від 17 березня 2004 р. ЛІ 326.

Порядок підключення інформаційних систем до глобальних мереж передачі даних врегульований Постановою Кабінету Міністрів України від 12 квітня 2002 р. № 522 «Про затвердження Порядку підключення до глобальних мереж передачі даних».

Серед загальних положень цієї постанови, на нашу думку, ключовими є вимоги:

- щодо заборони підключення до глобальної мережі Інтернет локальних обчислювальних мереж, а також окремих електронно-обчислювальних машин, на яких обробляють або зберігають інформацію з обмеженим доступом, що є власністю держави й охороняється законами України (п. 7);
- щодо зобов'язання абонента укладати договір про надання послуг із доступу до глобальної мережі Інтернет та протягом 15 робочих днів повідомляти про це Державний комітет зв'язку та інформатизації України (п. 8).

Окрему увагу, на нашу думку, необхідно звернути на нормативні акти Кабінету Міністрів України, що регулюють порядок висвітлення діяльності органів виконавчої влади в мережі Інтернет. Це, зокрема, постанови Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2003 р. № 208 «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд», а також від 4 січня 2002 р. № 3 «Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади*» та від 11 лютого 2004 р. № 150 «Про офіційне оприлюднення регуляторних актів, прийнятих місцевими органами

Частина 3

виконавчої влади, територіальними органами центральних органів виконавчої влади та їх посадовими особами, і внесення змін до Порядку оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади».

Інформаційне наповнення та технічне забезпечення веб-порталів органів виконавчої влади врегульоване Порядком інформаційного наповнення та технічного забезпечення Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади та Порядком функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади, затвердженими Наказом Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України, Державного комітету зв'язку та інформатизації України від 25 листопада 2002 р. № 327/225, Розпорядженням Голови Верховної Ради України від 24 травня 2001 р. № 462 «Про затвердження Положення про веб-сайт Верховної Ради України у глобальній інформаційній мережі Інтернет» та іншими нормативно-правовими актами.

Іншим важливим нормативно-правовим актом у зазначеній сфері є Порядок надання інформаційних та інших послуг з використанням електронної інформаційної системи «Електронний Уряд», затверджений Наказом Державного комітету зв'язку та інформатизації України від 15 серпня 2003 р. № 149. Порядок визначає процедуру надання органами виконавчої влади інформаційних та інших послуг громадянам і юридичним особам з використанням електронної інформаційної системи «Електронний Уряд».

Види інформаційні послуг, що надаються з використанням електронної інформаційної системи «Електронний Уряд», визначені в Переліку інформаційних та інших послуг електронної інформаційної системи «Електронний Уряд». Можливості надання органом виконавчої влади певної послуги визначаються готовністю цього органу надавати відповідну державну послугу в електронній формі та потребою громадян і юридичних осіб у такій послугі.

Разом із зазначеними законами України та нормативними актами Президента України та Кабінету Міністрів України, важливими нормативними актами, що регулюють забезпечення інформаційної безпеки держави є загальнообов'язкові нормативно-технічні документи - Державні стандарти України (ДСТУ), а також нормативні [№]тн міністерств, відомств та інших органів державної влади.

До них відносяться, зокрема, ДСТУ 3254-95 «Радіозв'язок. Терміни та визначення», ДСТУ 3560-97 «Радіозв'язок космічний та су-

601

путниковий. Терміни та визначення*. ДСТУ 4361:2004 «Системи стільникового радіозв'язку цифрові. Терміни та визначення понять» тощо. Закріплений в них понятійний апарат є обов'язковим для ви-

користання в усій галузі телекомунікацій.

Окрім того, потребують врахування й акти компетентних державних органів та установ, які регулюють діяльність у цій сфері:

1. Комплексна система захисту інформації в автоматизованій системі Міністерства. Інструкція користувача автоматизованої системи третього класу. Затверджена наказом Міністерства економіки від 23 квітня 2002 р. № 121.

2. Порядок контролю за додержанням ліцензійних умов провадження господарської діяльності з розроблення, виробництва, використання, експлуатації, сертифікаційних випробувань, тематичних досліджень, експертизи, ввезення, вивезення криптосистем і засобів криптографічного захисту інформації, надання послуг в галузі криптографічного захисту інформації, торгівлі криптосистемами і засобами криптографічного захисту інформації; розроблення, виробництва, впровадження, обслуговування, дослідження ефективності систем і засобів технічного захисту інформації, надання послуг в галузі технічного захисту інформації; розроблення, виробництва, впровадження, сертифікаційних випробувань, ввезення, вивезення голографічних захисних елементів. Затверджений наказом Держпідприємництва, Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України від 12 грудня 2001 р. № 151/72.

3. Наказ Ліцензійної палати України та Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України «Про затвердження Інструкції про умови і правила провадження підприємницької діяльності (ліцензійні умови), пов'язаної з розробленням, виготовленням, ввезенням, вивезенням, реалізацією та використанням засобів технічного захисту інформації, а також з наданням послуг із технічного захисту інформації, та контроль за їх дотриманням».

4. Наказ Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України «Про затвердження Положення про порядок розроблення, виготовлення та експлуатації засобів криптографічного захисту конфіденційної інформації».

5. Наказ Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України «Про затвердження Інструкції про порядок забезпечення режиму безпеки, що повинен бути створений на підприємствах, установах та організаціях, які здійснюють підприємницьку діяльність у галузі криптографічного захисту конфіденційної інформації, що є власністю держави».

6. Наказ Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем

та захисту інформації Служби безпеки України «Про затвердження Положення про контроль за функціонуванням системи технічного захисту інформації»*.

7. Наказ Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України «Про затвердження Положення про державну експертизу в сфері технічного захисту інформації».

8. Наказ Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації Служби безпеки України «Про затвердження Порядку захисту державних інформаційних ресурсів у інформаційно-телекомунікаційних системах» від 24 грудня 2001 р. № 76.

9. Наказ Державного комітету зв'язку та інформатизації України «Про затвердження Порядку складання та ведення переліку підприємств (операторів), які надають послуги з доступу до глобальних мереж передачі даних органам виконавчої влади, іншим державним органам, підприємствам, установам та організаціям, які одержують, обробляють, поширюють і зберігають інформацію, що є об'єктом державної власності та охороняється згідно із законодавством» від 17 червня 2002р. № 122.

Підводячи підсумки, хотілося б звернути увагу на те, що існуюча система нормативно-правових актів у сфері забезпечення інформаційної безпеки України потребує удосконалення, оскільки в Україні поки що немає нормативних актів концептуального рівня, які б предметно стосувалися регулювання інформаційної сфери та забезпечення інформаційної безпеки держави. Значна кількість нормативних актів (як законів, так і підзаконних актів, неузгоджених не лише з нормами міжнародного законодавства, але й між собою) суттєво знижує ефективність цієї діяльності.

Тому подальша діяльність компетентних органів та установ України щодо удосконалення нормативно-правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки України повинна бути спрямована на:

— розвиток правових засад управління національною безпекою через розробку відповідних законів, концепцій, доктрин, стратегій і програм, зокрема. Національної стратегії формування інформаційного суспільства. Доктрини та Концепції забезпе-

чення інформаційної безпеки України, Концепції національної інформаційної політики тощо;

- розробку та прийняття нових редакцій Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів, законів України «Про Службу

- безпеки України», «Проконтрозвідувальну діяльність», інші органи сектора безпеки, нових законів «Про запобігання злочинам та іншим правопорушенням», «Про перехоплення телекомунікацій» тощо;
- усунення наявних протиріч, неузгодженостей і прогалин у чинних законах та інших нормативно-правових актах з питань інформаційної безпеки України;
 - кодифікацію існуючих норм, які регулюють діяльність в інформаційній сфері України, шляхом прийняття Інформаційного кодексу України;
 - нормативне врегулювання координації та взаємодії в діяльності державних органів та інших суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки України як національному, так і на міжнародному рівнях;
 - цілеспрямоване впровадження позитивного зарубіжного досвіду нормативно-правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки;
 - розробку та нормативне закріплення національних стандартів та технічних регламентів застосування інформаційно-комунікаційних технологій, гармонізованих з відповідними європейськими стандартами, зокрема з вимогами Конвенції про кіберзлочинність;
 - узгодження норм національного законодавства з питань охорони державної таємниці з європейськими стандартами.

Література до розділу 7

1. *Богунів В. С.* Щодо проблеми законодавчого врегулювання моніторингу телекомунікацій // Матер. наук.-практ. конф. 29 червня 2004 р. «Концептуальні засади забезпечення державної безпеки України». - К.: НА СБУ, 2004. - С. 53-56.
2. *Ліпкан В. А., Максименко Ю. Є., Желіховський Л. В.* Інформаційна безпека України в умовах євро інтеграції: Навчальний посібник. — К.: КНТ, 2006. - 280 с. (Серія: Національна і міжнародна безпека).

3. *Маруїцак А. І.* Інформаційне право: регулювання інформаційної діяльності: Навчальний посібник. - К.: Скіф, КНТ, 2008. - 344 с.
4. *Маруїцак А. І.* Правомірні засоби доступу громадян до інформації: Науково-практичний посібник. - Біла церква: Буква, 2006. - 432 с.
5. *Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В. та ін.* Соціально- правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник / За ред. В. В. Остроухова. - К.: Росава, 2007. - 496 с.
6. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика. - Авторський колектив / Відп. ред. Ю. І. Римаренко. - К.: КНТ, 2006. - 740 с. - (Людина. Суспільство. Поліція)
7. *Савельєв Д.* Некоторые проблемы международного права телекоммуникаций [Електронний ресурс] // Інтернет-сторінка «Право та інтернет*». - Режим доступу: <http://www.russianlaw.net>. - Заголовок з екрану.
8. Системна інформатизація законотворчої та правоохоронної діяльності. Монографія / Кер. авт. кол. Швець М. Я.; за ред. Дурдинця В. В., Зайчука О. В., Тація В. Я. - К.: Навчальна книга. — 2005. - 639 с.
9. *Фронтов В., Тихвинский В.* Регулирование телекоммуникаций в России и странах СНГ: Монография. - «Горячая линия-Телеком», 2006. - 368 с.
10. *Юдін О. К., Богуні В. М.* Інформаційна безпека держави: Навчальний посібник. - Х.: Консул, 2005. - 576 с.
11. Конституція України: ухвалена на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР) України - 1996. - № 30. - Ст. 141.
12. Закон України «Про основи національної безпеки України*» від 19 червня 2003 р. № 964-IV // ВВР України. - 2003. - № 39. - Ст. 351.
13. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. // ВВР України. - 1992. - № 48. - Ст. 650.
14. Закон України «Про державну таємницю*» від 21 січня 1994 р. // ВВР України. - 1994. - № 16. - Ст. 93.
15. Закон України «Протелекомунікації*» від 18 листопада 2003 р. // ВВР України. — 2004. - № 12. - Ст. 155.
16. Закон України «Про зв'язок*» від 16 травня 1995 р. (в редакції від 5 червня 2003 р.) // ВВР України. - 2006. - № 30. - Ст. 258.

17. Закон України «Про радіочастотний ресурс» від 1 червня 2000 р. // ВВР України - 2000. - № 36. - Ст. 298.
18. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» // ВВР України. - 2007. - №12.-Ст. 102.
19. Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 4 лютого 1998 р. // ВВР України. - 1998. - № 27-28. - Ст. 181.
20. Закон України «Про концепцію Національної програми інформатизації» // ВВР України. -1998. - № 75 -110 с.
21. Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» від 31 травня 2005 р. // ВВР України. - 2006. - № 26. - Ст. 347.
22. Закон України «Про захист суспільної моралі» // ВВР України. - 2004. - № 14. - Ст. 192.
23. Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» від 23 вересня 1997 р. // ВВР України. - 1997. - № 49. - Ст. 299.
24. Закон України «Про підприємництво» від 7 лютого 1991 р. № 698- XII // ВВР України. - 1991. - № 14. - Ст. 168.
25. Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності*» від 1 червня 2000 р. // ВВР України. - 2000. - № 36. - Ст. 299.
26. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р. № 2121-III // ВВР України. - 2001. - № 5-6. - Ст. 30.
27. Указ Президента України № 663/97 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 червня 1997 року «Про невідкладні заходи щодо впорядкування системи здійснення державної інформаційної політики та удосконалення державного регулювання інформаційних відносин» // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authofstate/prezidlist/prezidentadmin>
28. Указ Президента України від 27 вересня 1999 р. № 1229 «Про затвердження Положення про технічний захист інформації в Україні» // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво⁰ Президента України <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authofstate/prezidlist/prezidentadmin>

29. Указ Президента України «Про впровадження системи стратегічного планування» від 30 квітня 1999 р. Л^р 460 // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authofstate/prezidlist/prezidentadmin>.
30. Указ Президента України «Про заходи щодо захисту інформаційних ресурсів держави*» від 10 квітня 2000 р. // Офіційний вісник України. - 2000. - № 15.
31. Указ Президента України «Про удосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України та органів державної влади*» від 14 липня 2000 р. // Урядовий кур'єр. - 2000. - 18 лип.
32. Указ Президента України від 31 липня 2000 р. № 928/2000 «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authofstate/prezidlist/prezidentadmin>
33. Указ Президента України «Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних» від 24 вересня 2001 р. № 891 // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authofstate/prezidlist/prezidentadmin>
34. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 липня 2001 р. «Про заходи щодо захисту національних інтересів у галузі зв'язку та телекомунікацій» від 23 серпня 2001 р. № 731/2001 // Офіційний Вісник України. - 2001. - № 35. - Ст. 1622.
35. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 31 жовтня 2001 року з питання «Про заходи щодо вдосконалення державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки» від 6 грудня 2001 р. 1193/2001 // Офіційний Вісник України 2001. - № 50. - Ст. 2228.
36. Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки держави» від 18 вересня 2002 р. // Офіційний Вісник України. - 2002. - № 38. - Ст. 1771.
Указ Президента України від 23 квітня 2008 р. № 377/2008 • Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21 березня 2008 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України*» // Електронний ресурс:

Офіційне інтернет-представництво Президента України <http://www.president.gov.ua> /stateauthority /authofstate /prezidlist /prezidentadmin

38. Указ Президента України «Про удосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України та органів державної влади» від 14 липня 2000 р. // Урядовий кур'єр. - 2000. - 18 лип.
39. Постанова Кабінету міністрів України від 27 листопада 1998р. Л: 1893 «Про затвердження Інструкції про порядок обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави».
40. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку підключення до глобальних мереж передачі даних» від 12 квітня 2002 р. № 522 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України // <http://www.rada.gov.ua>
41. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» від 4 січня 2002 р. № 3 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України // <http://www.rada.gov.ua>
42. Постанова Кабінету Міністрів України « Про затвердження Порядку взаємодії органів виконавчої влади з питань захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційних та телекомунікаційній системах» від 16 листопада 2002 р. № 1772 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України // <http://www.rada.gov.ua>
43. Постанова Кабінету Міністрів України від 19 липня 2006 р. № 1000 «Деякі питання обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави».
44. Наказ Служби безпеки України та Державної податкової адміністрації України «Про взаємодію Служби безпеки України та органів державної податкової служби України з профілактики, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів, інших правопорушень у сфері розроблення, виготовлення спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку, інших засобів негласного отримання інформації та торгівлі ними » від 9 липня 2001 р- № 176/278 // Офіційний Вісник

Частина 3

України. - 2001. - № 31. - Ст. 1432.

45. Звід відомостей, що становлять державну таємницю, затверджуваний наказом Служби безпеки України № 440 від 12 серпня 2005 р-

608

РОЗДІЛ 8 СИСТЕМА ДЕРЖАВНИХ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Інформаційна безпека будь-якої держави забезпечується проведенням єдиної державної політики національної безпеки в інформаційній сфері відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм, системою заходів політичного, економічного, соціального, військового характеру, які є адекватними існуючим та потенційним загрозам і викликам національним інтересам особи, суспільства та держави в інформаційній сфері, а також наявним можливостям держави здійснювати управління ними. Інструментом реалізації такої державної політики інформаційної безпеки є система забезпечення інформаційної безпеки, яка є похідною і детермінованою напрямками державної інформаційної політики.

Існуючі на сучасному етапі українського державотворення загрози національним інтересам і національній безпеці України, визначені уст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України», та чинники негативного впливу на стан їх забезпечення, зазначені у Стратегії національної безпеки України, затвердженій Указом Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007, потребують вжиття відповідних заходів реагування компетентними державними органами та установами, визначеними законодавцем у ст. 4 Закону України «Про основи національної безпеки України».

Відповідно під час формування державної системи забезпечення інформаційної безпеки мають бути враховані національні інтереси в інформаційному середовищі, внутрішні та зовнішні загрози цим інтересам і передбачена система засобів виявлення та нейтралізації загроз. Вона обов'язково має включати механізм двостороннього зв'язку між суспільством, засобами масової інформації й державою, який допоможе своєчасно сповістити про зміни громадської думки та оцінювати ефективність ужитих заходів.

З огляду на викладене забезпечення інформаційної безпеки повинно здійснюватись передусім, шляхом проведення уповноваженими на це суб'єктами виваженої і збалансованої політики держави в інформаційній сфері, яка має три основні напрями:

- 1) захист інформаційних прав і свобод людини;
- 2) захист інтересів держави та суспільства в інформаційній сфері;
- 3) захист національного інформаційного ринку, економічних ін-

тересів держави в інформаційній сфері, національних виробників інформаційної продукції.

Отже, структура системи забезпечення інформаційної безпеки України (зокрема і структура системи суб'єктів, які його здійснюють) є похідною від тих пріоритетів та завдань, які ставить перед собою держава в інформаційній сфері. Тому саме державна інформаційна політика є визначальною для формування системи забезпечення інформаційної безпеки, а остання є похідною від неї.

Система забезпечення інформаційної безпеки України (СЗІВ) створюється і розвивається відповідно до Конституції України та інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини в інформаційній сфері. Основу цієї системи складають органи та сили забезпечення інформаційної безпеки, які вживають систему адміністративно-правових, інформаційно-аналітичних, організаційно-управлінських та інших заходів, спрямованих на забезпечення стійкого функціонування системи державного управління.

Мета функціонування такої системи полягає в організації управління системою інформаційної безпеки через ефективне функціонування системи її забезпечення. Загалом така мета полягає у створенні правових і організаційних механізмів формування, розвитку і забезпечення ефективного використання національних інформаційних ресурсів в усіх сферах життєдіяльності громадянина, суспільства й держави, а також необхідних економічних і соціокультурних умов для цього. Відповідно ефективність системи державного управління національними інформаційними ресурсами та їхнім захистом значною мірою визначає загальний рівень національної безпеки в інформаційній сфері, а будь-які недоліки у структурі й функціонуванні системи державного управління цими процесами призводять до негативних наслідків для суспільства й держави.

Зазначена вище мета функціонування системи забезпечення інформаційної безпеки досягається шляхом реалізації нею низки завдань, до яких відносять:

610

- створення умов для забезпечення інформаційного суверенітету України;
- участь у вдосконаленні державного регулювання розвитку вітчизняної інформаційної сфери шляхом створення нормативно-правових та економічних передумов для розвитку національної інформаційної інфраструктури та ресурсів, впровадження но-

Загрози національній безпеці України в інформаційній сфері...

вітніх технологій у цій сфері, наповнення внутрішнього та світового інформаційного простору достовірною інформацією про Україну;*

- створення умов для активного залучення засобів масової інформації та інших інститутів громадянського суспільства до протидії корупції, зловживанням службовим становищем, іншими явищами, які загрожують національній безпеці України;
- забезпечення неухильного дотримання конституційного прав громадян на свободу слова, доступ до інформації, недопущення неправомірного втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у діяльність засобів масової інформації, дискримінації в інформаційній сфері й переслідування журналістів за їх політичні позиції;
- вжиття комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору та протидії монополізації інформаційної сфери України;
- забезпечення інформаційної безпеки усіх складових елементів системи державного управління;
- забезпечення високого інформаційно-аналітичного потенціалу країни;
- реалізація державної політики інформаційної безпеки;
- проведення активної розвідувальної, контррозвідувальної й оперативно-розшукової діяльності з метою забезпечення інформаційної безпеки України для прийняття стратегічних, тактичних і оперативних рішень у сфері державного управління інформаційною безпекою та вироблення механізмів їх реалізації;
- запобігання, виявлення і припинення розвідувально-підривної та іншої, спрямованої на завдання шкоди інформаційній безпеці України, діяльності спеціальних служб іноземних держав, а також окремих організацій чи осіб;
- запобігання, виявлення і припинення інформаційного тероризму та іншої діяльності, спрямованої на підрив нормального функціонування системи державного управління;
- моніторинг (спостереження, оцінка і прогноз) стану забезпечення інформаційної безпеки у зв'язку із впливом загроз та небезпек як зсередини, так і ззовні системи державного управління нею;
- протидія технічному проникненню до інформаційних системи органів державного управління з метою вчинення злочинів,

проведення терористично-диверсійної та розвідувально-підривної діяльності в Україні;

- запобігання можливої протиправної та іншої негативної діяльності суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки зсередини системи їй на шкоду;
- забезпечення режиму охорони державної таємниці;
- організація демократичного цивільного контролю за функціонуванням системи органів державного управління в інформаційній сфері держави тощо.

Для реалізації зазначених вище мети та завдань системи забезпечення інформаційної безпеки України необхідна злагоджена система суб'єктів, здатна їх виконувати. Відповідно *систему суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки* можна визначити як «організовану державою сукупність суб'єктів - державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів в інформаційній сфері, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України».

Досвід провідних країн світу свідчить про те, що важливого значення для нормального функціонування інформаційної сфери держави набуває узгоджена діяльність відповідного державно-правового механізму, тобто *системи взаємопов'язаних державних органів, організацій, установ*, які діють відповідно до поставлених завдань та виконують конкретні функції щодо розроблення та втілення в життя сукупності правових норм та принципів, які повинні врегулювати суспільні відносини в інформаційній сфері, застосовуючи адекватні форми та методи, в зв'язку з чим утворюють один із вагомих елементів загальної системи забезпечення національної безпеки.

Таким чином, ефективність захисту інформаційної безпеки держави загалом забезпечується ефективною діяльністю кожної складової її державно-правового механізму, який складається із системи взаємопов'язаних й взаємоузгоджених державно-правових інституцій, завданнями яких є створення умов для успішної реалізації інформаційної політики держави.

Проведення діяльності із забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері є обов'язковим для усіх інших державних органів і організацій, яке вони здійснюють у межах своєї компетенції самостійно, а також під час звернення основних суб'єктів системи забезпечення національної безпеки.

Відповідно до мети нашого курсу розглянемо систему органів державного управління національною безпекою в інформаційній сфері, визначені в Законі України «Про основи національної безпеки України». Відповідно до ст. 4 Закону в широкому розумінні до складу такого механізму (системи) входять такі суб'єкти забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері:

- Президент України;
- Верховна Рада України;
- Кабінет Міністрів України;
- Рада національної безпеки і оборони України;
- міністерства та інші центральні органи виконавчої влади (зокрема Міністерство транспорту та зв'язку, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі та ін.);
- суди загальної юрисдикції;
- прокуратура України;
- місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування;
- Збройні сили України, Служба безпеки України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Служба зовнішньої розвідки України, МВС України, а також інші правоохоронні органи та військові формування, утворені відповідно до законів України.

Таким чином, система забезпечення інформаційної безпеки України включає в себе систему суб'єктів, які забезпечують реалізацію Державної політики в інформаційній сфері. Система таких суб'єктів має працювати незалежно від внутрішньополітичної кон'юнктури в Україні та стану окремих елементів системи забезпечення інформаційної безпеки. Системним, інтегруючим чинником для діяльності цих суб'єктів має бути спільна мета — забезпечення інформаційного суверенітету України. При цьому розглядаючи систему забезпечення інформаційної безпеки України органи забезпечення інформаційної безпеки можна розподілити на тих, для яких виконання цієї функції

є прямим обов'язком (органи спеціальної компетенції), та на тих, які здійснюють цю функцію опосередковано.

Загальними функціями суб'єктів забезпечення національної безпеки України в інформаційній сфері відповідно до ст. 10 Закону України «Про основи національної безпеки України»⁸ є:

- постійний моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються в першу чергу в інформаційній, політичній, соціальній, економічній, екологічній, науково-технологічній, військовій та інших сферах, релігійному середовищі, міжнцічних стосунках; прогнозування змін, що відбуваються в них, та потенційних загроз національній безпеці;
- систематичне спостереження за станом і проявами міжнародного та інших видів тероризму (зокрема кібертероризму);
- прогнозування, виявлення, та оцінка можливих загроз, дестабілізуючих чинників і конфліктів, причин і умов їх виникнення та наслідків прояву;
- комплексне інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності вищих органів державної влади та інших суб'єктів забезпечення національної безпеки України в інформаційній сфері;
- розроблення науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень з метою захисту національних інтересів України;
- запобігання та нейтралізація впливу загроз і дестабілізуючих чинників на національну безпеку та національні інтереси в інформаційній сфері;
- локалізація, деескалація та врегулювання конфліктів, ліквідація їх негативних наслідків або впливу дестабілізуючих чинників;
- оцінка результативності дій щодо забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері та визначення витрат на ці цілі;
- участь у двосторонньому і багатосторонньому співробітництві в галузі інформаційної безпеки, якщо це відповідає національним інтересам України;
- спільне проведення планових та оперативних заходів з компетентними структурами іноземних держав у рамках міжнародних організацій та договорів у галузі безпеки.

Законодавець у ст. 11 зазначеного Закону зазначає, що контроль за здійсненням заходів щодо забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері здійснюється відповідно Президентом

України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, РНБО України в межах їх повноважень, визначених Конституцією і законами України.

614

Розглянемо основні завдання та функції суб'єктів забезпечення національної безпеки України в інформаційній сфері, визначені Конституцією та законами України.

Президент України як глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, як Верховний Головнокомандувач Збройних сил України і Голова РНБО України здійснює загальне керівництво та координацію між усіма гілками влади щодо забезпечення національної безпеки в інформаційній та інших її сферах.

Завдання та функції Президента України щодо забезпечення національної безпеки України в інформаційній сфері визначені в Конституції України (ст. 106), Законі України «Про основи національної безпеки України*» (статті 9,11):

- забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;
- представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;
- очолює Раду національної безпеки і оборони України;
- визначає і затверджує основи політики національної безпеки України;
- здійснює керівництво в інформаційній та інших сферах національної безпеки та оборони України;
- здійснює контроль і координацію діяльності державних органів у забезпеченні національної безпеки в інформаційній та інших сферах; •
- вживає оперативні заходи з метою нейтралізації загроз національним інтересам України в межах компетенції, визначеної Конституцією;
- здійснює контроль за реалізацією заходів у сфері національної безпеки в межах своїх повноважень (ст. 11);
- Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України;
- зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до

Конституційного Суду України щодо їх конституційності; скасовує акти Ради міністрів АР Крим;
- підписує закони, прийняті Верховною Радою У країни; має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім

законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;

- вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;
- приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації — з подальшим затвердженням цих рішень Верховною Радою України;
- призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;
- один раз на рік на сесії Верховної Ради звітує перед народом України про стан національної безпеки України;
- здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

Окрім цього, проаналізувавши положення чинних нормативно-правових актів, можна дійти висновку, що Президент України:

- забезпечує взаємодію усіх гілок державної влади між собою, а також із недержавною складовою системи забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері;
- видає нормативно-правові акти з питань забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері;
- визначає реальні та потенційні загрози та небезпеки для національної безпеки в інформаційній сфері та вживає необхідних заходів з її забезпечення.

Окремим державним органом, який також підпорядкований Президенту України, є Інформаційна служба при Секретаріаті Президента України. До її завдань належать:

- створення умов для вільного доступу громадян до інформації про діяльність Президента України та його Секретаріату;
- усунення недоліків у виконанні указів, розпоряджень, доручень Президента України з питань державної інформаційної політики,
- впорядкування механізмів надання громадянам інформаційних

- послуг органами виконавчої влади;
- визначення ефективних способів та механізмів залучення громадськості до процесів формування засад громадянського суспільства;
 - надання підтримки у створенні й розвитку інформаційних та консультативних центрів в органах виконавчої влади;
 - удосконалення взаємодії органів виконавчої влади зі ЗМІ та громадськими організаціями;
 - узагальнення аналітично-інформаційних та довідкових матеріалів за результатами щоденного моніторингу інформаційного простору, підготовка щотижневих аналітично-інформаційних оглядів за результатами такого моніторингу;
 - взаємодія зі ЗМІ з питань підготовки та поширення інформації про діяльність Президента України та його Секретаріату;
 - ведення бази даних щодо ЗМІ, що здійснюють діяльність в інформаційному просторі України;
 - забезпечення діяльності прес-центру Секретаріату, організація проведення прес-конференцій, брифінгів за участю керівників структурних підрозділів Секретаріату та керівників центральних органів виконавчої влади (за згодою);
 - ведення бази даних щодо управлінь (відділів) з питань взаємодії із засобами масової інформації та зв'язків з громадськістю, прес-служб органів державної влади України;
 - інформаційно-технічне обслуговування веб-сторінки Президента України в Інтернеті;
 - підготовка в межах своєї компетенції матеріалів для розгляду на засіданнях Ради з питань інформаційної політики при Президентіві України;
 - розробка дорученням Президента України Голови Секретаріату Президента України або за власною ініціативою самостійно чи разом з іншими структурними підрозділами Секретаріату проєктів указів, розпоряджень та доручень Президента України з питань державної інформаційної політики.

Верховна Рада України в межах повноважень, визначених Конституцією України, визначає засади внутрішньої та зовнішньої (зокрема інформаційної) політики, основи національної безпеки в інформаційній сфері, формує законодавчу базу в цій сфері, визначає загальну структуру, чисельність, функції Збройних сил України то інших військових формувань, створених відповідно до законів України.

Завдання та функції Верховної Ради України щодо забезпечення національної безпеки України в інформаційній сфері визначені в

Конституції України (ст. 85) та в Законі України «Про основи національної безпеки України» (статті 9, 11):

- визначає засади зовнішньої та внутрішньої політики держави в інформаційній сфері;
- здійснює законодавче регулювання політики національної безпеки України в інформаційній сфері (нормативно закріплює права і свободи людини і громадянина в інформаційній сфері, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина; закріплює основи національної безпеки, засади цивільно-правової відповідальності; визначає діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них);
- створює правові засади функціонування системи забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері;
- затверджує загальнодержавні програми в цій сфері та контролює хід їх виконання;
- затверджує бюджетні асигнування для фінансування діяльності із забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері;
- визначає порядок створення та повноваження Ради національної безпеки і оборони України;
- призначає за поданням Президента України, Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, Голови Служби безпеки України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, звільнення зазначених осіб з посад. Вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України, Голови Служби безпеки України;
- призначає на посади та звільняє половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення (НРУТР);
- надає згоду на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України; може висловлювати недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;
- призначає на посаду та звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховує його щорічні доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;
- здійснює контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції та закону;

«Істина»

- здійснює парламентський контроль у межах, визначених Конституцією України та чинним законодавством;
- здійснює інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання.

При цьому окремо слід звернути увагу на те, що у складі Верховної Ради України функціонує парламентський Комітет з питань свободи слова та інформації. Сфера діяльності Комітету полягає у розробленні та удосконаленні законодавчої бази держави, що регулює відносини в інформаційній сфері, діяльність засобів масової інформації, сприяє утвердженню свободи слова.

Зокрема Комітет здійснює підготовку законодавчих актів, що стосуються діяльності електронних та друкованих ЗМІ, правовідносин у сфері реклами, розвитку мережі Інтернет. У своїй діяльності Комітет співпрацює з Державним комітетом України з питань інформаційної політики, телебачення і радіомовлення, Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення, Державним департаментом зв'язку та інформатизації Міністерства транспорту та зв'язку України.

З метою підготовки законопроектів зазначений Комітет може залучати провідних вітчизняних фахівців у сфері інформаційного права, співпрацює з Громадською радою з питань свободи слова та інформації. Комітет регулярно ініціює та організовує парламентські слухання, присвячені проблемам інформаційних відносин та свободи слова в Україні, реагує на звернення громадян щодо порушення їх права на доступ до інформації та свободу слова.

Окрім того, Верховна Рада України у межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки і попереднього розгляду питань, що стосуються інформаційної сфери України (ст. 89 Конституції). Також Верховна Рада України для проведення розслідування з питань у сфері інформаційних відносин, що становлять суспільний інтерес, може створювати тимчасові слідчі комісії. Висновки і пропозиції тимчасових слідчих комісій не є вирішальними для слідства і суду.

Організація і порядок діяльності комітетів Верховної Ради України, її тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій встановлюються законом.

Рада національної безпеки й оборони України як координаційний орган з питань національної безпеки й оборони при Президенті України координує та контролює діяльність органів виконавчої вла-

619

ди в інформаційній та інших сферах національної безпеки й оборони; з урахуванням змін у геополітичній обстановці вносить Президенту України пропозиції щодо уточнення Стратегії національної безпеки

України та Воєнної доктрини України. Рішення Ради національної безпеки й оборони України вводяться в дію указами Президента України.

Правовий статус Ради національної безпеки і оборони України щодо забезпечення національної безпеки України в інформаційній сфері визначений у Конституції України (ст. 107), законах України «Про основи національної безпеки України» (ст. 9) та «Про Раду національної безпеки і оборони України».

Головою РНБО України є Президент України, який формує її персональний склад. До складу РНБО України за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України. У засіданнях РНБО України може брати участь Голова Верховної Ради України.

Компетенція та функції Ради національної безпеки і оборони України визначаються Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України» (статті 3, 4). Зокрема, відповідно до ст. 3 Закону функціями РНБО України є:

1) внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики в інформаційній та інших сферах національної безпеки і оборони;

2) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади в інформаційній та інших сферах національної безпеки й оборони у мирний час;

3) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади в інформаційній та інших сферах національної безпеки й оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та під час виникнення кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Відповідно до функцій, визначених цим Законом, Рада національної безпеки й оборони України (ст. 4 Закону) розробляє та розглядає на своїх засіданнях питання, які відповідно до Конституції та законів України, Закону України «Про основи національної безпеки України», Воєнної доктрини України належать до сфери національної безпеки і оборони, та подає пропозиції Президентові України щодо:

1) визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів та напрямів забезпечення національної безпеки і оборони в інформаційній, політичній, економічній, соціальній, воєнній, науково-технологічній та інших сферах;

2) проектів державних програм, доктрин, законів України, указів

«остина.»

Президента України, директив Верховного Головнокомандувача Збройних сил України, міжнародних договорів, інших нормативних актів та документів з ключових питань національної безпеки і оборони;

3) удосконалення системи забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері, утворення, реорганізації та ліквідації органів виконавчої влади в цій сфері;

4) проекту Закону України про Державний бюджет України по статтях, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки України в інформаційній сфері;

5) матеріального, фінансового, кадрового, організаційного та іншого забезпечення виконання заходів із питань національної безпеки і оборони;

6) заходів політичного, економічного, соціального, воєнного, науково-технологічного, екологічного, інформаційного та іншого характеру, відповідно до масштабу потенційних та реальних загроз національним інтересам України;

7) доручень, пов'язаних із вивченням конкретних питань та здійсненням відповідних досліджень у сфері національної безпеки і оборони, органам виконавчої влади та науковим закладам України;

8) залучення контрольних, інспекційних та наглядових органів, що функціонують у системі виконавчої влади, до здійснення контролю за своєчасністю та якістю виконання прийнятих РНБО України рішень, введених у дію указами Президента України;

9) забезпечення і контролю надходження та опрацювання необхідної інформації, її збереження, конфіденційності та використання в інтересах національної безпеки України, аналізу на її основі стану і тенденції розвитку подій, що відбуваються в Україні й у світі, визначення потенційних та реальних загроз національним інтересам України;

10) оголошення стану війни, загальної або часткової мобілізації, введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, оголошення в разі потреби окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації.

Окрім того, РНБО України в межах своїх повноважень:

- здійснює контроль за реалізацією заходів в інформаційній та інших сферах національної безпеки (зокрема поточний контроль

за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони), подає з'ясуванню відповідні висновки та пропозиції;

- залучає посадових осіб та фахівців органів виконавчої влади, державних установ, наукових закладів, підприємств та організацій усіх форм власності до аналізу інформації щодо стану забезпечення національної безпеки України в інформаційній та інших сферах;
- ініціює розроблення нормативних актів та документів із питань національної безпеки в інформаційній та інших сферах, узагальнює практику їх застосування та результати перевірок їх виконання;
- координує і контролює діяльність органів місцевого самоврядування в межах наданих повноважень під час введення воєнного чи надзвичайного стану;
- координує та контролює діяльність органів виконавчої влади щодо організації захисту населення від негативних інформаційних впливів та забезпеченню його життєдіяльності в інформаційній сфері, охороні конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, підтриманню громадського порядку в умовах воєнного та надзвичайного стану та під час виникнення кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Роль і значення РНБО України важко переоцінити: її основа роль полягає в стратегічному управлінні національною безпекою України в різних сферах її існування. На сучасному етапі в умовах відсутності механізму парламентського, прокурорського, судового контролю за діяльністю суб'єктів управління національною безпекою, РНБО України фактично є єдиним органом, який здійснює контроль за органами виконавчої влади у цій сфері. Однак фактично поза його компетенцією залишається діяльність органів законодавчої і судової влади щодо забезпечення національної безпеки в інформаційній та інших сферах.

Розглядаючи повноваження РНБО України щодо забезпечення інформаційної безпеки не можна залишити поза увагою Міжвідомчу комісію з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки (далі - Комісія), створену при РНБО України Указом Президента України «Про Міжвідомчу комісію з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України» від 22 січня 2002 р. № 63, яким було затверджено Поло-

ження про Міжвідомчу комісію з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки при РНБО України. Формально Комісія, як і сама Рада, є консультативно-дорадчим органом.

Основними завданнями Комісії є:

1) здійснення аналізу стану і можливих загроз національній безпеці України в інформаційній сфері та узагальнення міжнародного досвіду щодо формування та реалізації інформаційної політики;

2) здійснення аналізу здійснення галузевих програм і виконання заходів, пов'язаних із реалізацією міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади державної політики в інформаційній сфері;

3) розроблення і внесення Президентові України та РНБО України пропозицій щодо:

- визначення національних інтересів України в інформаційній сфері, концептуальних підходів до формування державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки держави;
- здійснення системних заходів, спрямованих на вдосконалення інформаційної політики України, реалізацію державної стратегії розвитку і захисту національного інформаційного простору та входження України у світовий інформаційний простір;
- удосконалення системи правового та наукового забезпечення інформаційної безпеки України;
- розвиток інформаційної інфраструктури в державі, зокрема з питань модернізації її матеріально-технічної бази та належного фінансового забезпечення;
- організація та порядок міжвідомчої взаємодії міністерств, інших центральних органів виконавчої влади у сфері забезпечення інформаційної безпеки;
- удосконалення системи оперативного інформаційно-аналітичного

забезпечення Президента України, зокрема альтернативною інформацією у сфері національної безпеки й оборони.

Рішення Комісії є обов'язковими для розгляду органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями.

До складу Комісії за посадою входять керівники чи заступники міністерств, відомств, правоохоронних органів (зокрема й СБУ), представники Генерального штабу Збройних сил України, державних ко-

Загрози національній безпеці України в інформаційній сфері...

мітетів, комітетів Верховної Ради України, наукових та дослідниць-
623

ких установ, діяльність яких стосується проблематики інформаційної безпеки. Таке представницьке коло осіб створює реальні можливості для всебічного та своєчасного реагування на загрози, що виникають, налагодження ефективної міжвідомчої співпраці.

Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених статтями 85, 87 Конституції України, який забезпечує державний (зокрема й інформаційний) суверенітет і економічну самостійність України, вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, обороноздатності, національної безпеки України в інформаційній та інших сферах, громадського порядку і протидії злочинності.

Правовий статус Кабінету Міністрів України щодо забезпечення національної безпеки України в інформаційній сфері визначений в Конституції України (статтях 116, 117), законах України «Про основи національної безпеки України» (ст. 9), «Про Кабінет Міністрів України».

Зокрема, Кабінет Міністрів України:

1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держав, виконання Конституції і законів України, актів Президента України, що стосуються національної безпеки в інформаційній сфері;

2) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності й національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

3) в межах своїх повноважень здійснює контроль за реалізацією заходів у сфері національної безпеки міністерствами та іншими органами виконавчої влади;

4) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;

5) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічної, науково-технічної, соціального і культурного розвитку України;

6) організовує розробку державних програм забезпечення національної безпеки та вживає необхідні заходи щодо їх реалізації;

7) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади з локалізації та нейтралізації загроз національній безпеці та національним інтересам України в інформаційній сфері;

8) утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

9) призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України;

10) в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання;

11) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Окрім цього, за результатами аналізу нормативно-правової бази, що регулює діяльність Кабінету Міністрів України в інформаційній сфері, можна виділити також й інші загальні функції та завдання щодо забезпечення національної безпеки України в інформаційній сфері, серед яких виокремимо такі:

- визначає потреби у витратах на забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері, забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України щодо фінансування заходів у цій сфері національної безпеки у визначених обсягах;
- організовує розроблення і виконання державних програм розвитку СБУ, МВС України, ДССЗЗІ України, Збройних сил України, інших правоохоронних органів та військових формувань та розвитку озброєння і військової техніки, інших програм (планів) із питань оборони;
- здійснює передбачені законодавством заходи щодо формування, розміщення, фінансування та виконання державного оборонного замовлення на поставку (закупівлю) продукції, виконання робіт, надання послуг для потреб СБУ, МВС України, ДССЗЗІ України, Збройних сил України, інших правоохоронних органів та військових формувань;
- встановлює порядок надання в користування силам національної безпеки державного майна, в тому числі фондів, майна і послуг, засобів зв'язку і радіочастотного ресурсу, комунікацій, інших об'єктів інфраструктури держави, а також інформаційних ресурсів держави;
- утворює, реорганізовує, ліквідує науково-дослідні установи, навчальні заклади та окремі кафедри (відділення, факультети) сил забезпечення національної безпеки;
- здійснює у визначених законом випадках регулювання господарської в інформаційній сфері.

Так, зокрема, відповідно до ст. 14 Закону України «Про телекомунікації» Кабінет Міністрів України виконує у телекомунікаційній

сфері держави такі функції:

- забезпечує проведення державної політики щодо телекомунікацій;
- забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності у сфері телекомунікацій;
- здійснює управління об'єктами державної власності у сфері телекомунікацій;
- спрямовує і координує діяльність міністерств, інших центральних органів виконавчої влади у сфері телекомунікацій.

Також згідно зі ст. 10 Закону України «Про радіочастотний ресурс*» Кабінет Міністрів України виконує такі функції у сфері користування радіочастотним ресурсом України:

- затверджує Національну таблицю розподілу смуг радіочастот і План використання радіочастотного ресурсу України;
- координує діяльність центральних органів виконавчої влади щодо управління і користування радіочастотним ресурсом України;
- забезпечує здійснення конверсії радіочастотного ресурсу України в обсягах та в терміни, передбачені Планом використання радіочастотного ресурсу України;
- встановлює розмір зборів за користування радіочастотним ресурсом України;
- встановлює розмір плати за видачу, переоформлення, продовження терміну, видачу дублікату ліцензій на користування радіочастотним ресурсом України.

Кабінет Міністрів України реалізує перелічені повноваження через Міністерство транспорту та зв'язку України та Державну адміністрацію зв'язку. Національну комісію регулювання зв'язку (НКРЗ). Окремі функції із захисту національного інформаційного простору виконують також Державний комітет з питань телебачення та радіомовлення та Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення.

Зазначені суб'єкти в межах своїх повноважень забезпечують виконання передбачених Конституцією і законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України завдань, здійснюють реалізацію концепцій, програм у сфері національної безпеки, підтримують у стані готовності до застосування сили та засоби забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері.

Повноваження Державної адміністрації зв'язку Міністерства

транспорту та зв'язку України розкрито уст. 1о Закону України «Про 626 телекомунікації* та у відповідному положенні про нього, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2004 р. № 1264. Держадміністрація, зокрема:

- розробляє пропозиції щодо державної політики у сфері телекомунікацій і реалізує її в межах своїх повноважень;
- розробляє проекти законів, інших нормативно-правових актів;
- розробляє та затверджує нормативно-правові акти з питань, віднесених до його компетенції;
- визначає вимоги щодо рівня якості телекомунікаційних послуг;
- впроваджує технічну політику в сфері надання телекомунікаційних послуг, стандартизації, підтвердження відповідності технічних засобів телекомунікацій;
- забезпечує державний нагляд за додержанням суб'єктами ринку телекомунікацій законодавства про телекомунікації з питань, віднесених до його компетенції;
- організовує та відповідає за розроблення стандартів у сфері телекомунікацій;
- затверджує технічні вимоги до телекомунікаційних мереж, засобів і об'єктів телекомунікацій;
- розробляє та реалізує технічну політику у формуванні номерного ресурсу;
- розробляє за участю Національної комісії з питань регулювання зв'язку, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади Концепцію розвитку телекомунікацій України, спрямовану на досягнення стратегічних інтересів та міжнародної конкурентоздатності України;
- розробляє прогнози розвитку телекомунікаційних мереж та послуг;
- організовує наукове забезпечення функціонування і розвитку сфери телекомунікацій;
- організовує проведення досліджень та розробку рекомендацій щодо конвергенції комп'ютерних і телекомунікаційних технологій;
- інформує суб'єктів ринку телекомунікацій про політику та стратегію розвитку телекомунікаційних мереж загального користування;
- вирішує в межах компетенції питання щодо забезпечення зв'язку для потреб державної системи урядового зв'язку, національної системи конфіденційного зв'язку, органів безпеки, оборони, охорони правопорядку;
- вирішує в межах компетенції питання щодо готовності функціонування телекомунікаційних мереж загального користування

- в надзвичайних ситуаціях та за надзвичайного стану;
- здійснює співробітництво з міжнародними організаціями та відповідними органами інших держав;
- виконує обов'язки Адміністрації зв'язку та радіочастот України;
- здійснює інші повноваження відповідно до законодавства.

Повноваження Національної комісії регулювання зв'язку (далі - НКРЗ) наведені у ст. 18 Закону України «Про телекомунікації», а також у ст. 14 Закону України «Про радіочастотний ресурс», згідно з якими НКРЗ:

- координує реалізацію державної політики у сфері користування радіочастотним ресурсом України;
- визначає необхідний і достатній для потреб України радіочастотний ресурс, відповідно до норм міжнародного права здійснює заходи щодо його закріплення за Україною і захисту на міжнародному рівні;
- бере участь у створенні державних стандартів щодо користування радіочастотним ресурсом України;
- розробляє на підставі пропозицій і за участю Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Генштабу ЗС України, ДССЗЗІ України, СБУ, МВС України, інших зацікавлених державних органів, установ та юридичних осіб Національну таблицю розподілу смуг радіочастот України й План використання радіочастотного ресурсу України та подає ці документи на затвердження Кабінету Міністрів України;
- вносить на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції щодо змін у Національній таблиці розподілу смуг радіочастот України і Плану використання радіочастотного ресурсу України;
- розробляє проекти законів, інших нормативно-правових актів щодо користування радіочастотним ресурсом України;
- розробляє та затверджує інші нормативно-правові акти з питань, віднесених до її компетенції, щодо користування радіочастотним ресурсом України;
- організовує проведення досліджень та розробку рекомендацій щодо ефективного користування радіочастотним ресурсом України;
- затверджує тематичні плани науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт щодо розподілу, виділення і присвоєння радіочастот, їх міжнародно-правового захисту, забезпечення

Загрози національній безпеці України в інформаційній сфері...

електромагнітної сумісності радіоелектронних засобів, забезпечення функціонування системи радіочастотного моніторингу, надає висновки стосовно доцільності проведення і фінансування цих робіт;

- виконує обов'язки Адміністрації зв'язку України з питань здійснення функцій України як держави — члена Міжнародного союзу електрозв'язку, несе відповідальність за виконання зобов'язань України за Статутом та Конвенцією Міжнародного союзу електрозв'язку і зобов'язань за адміністративними регламентами, а також з питань взаємодії й співробітництва з органами, які мають функції адміністрацій зв'язку іноземних держав;
- представляє інтереси України в інших всесвітніх, європейських та регіональних організаціях з питань користування радіочастотним ресурсом;
- бере участь у розробці проектів для міжнародних договорів України, пов'язаних з використанням радіочастотного ресурсу;
- здійснює інші повноваження відповідно до законодавства.

У свою чергу, в системі державного управління телерадіоінформаційною сферою існує два ключових суб'єкти: Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення та Державний комітет телебачення і радіомовлення України.

Так, зокрема, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, правовий статус якої визначений Законом України «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення»* від 23 вересня 1997 р. № 538/97-ВР, уповноважена:

- видавати ліцензії на телерадіомовлення організаціям, незалежно від форм власності;
- контролювати виконання вимог законодавства у інформаційній сфері телерадіоорганізаціями, незалежно від форми їх власності.

Національна рада складається з восьми членів, з яких чотири призначаються Верховною Радою України і чотири — Президентом України. Голова ради обирається Національною радою з числа її членів шляхом таємного голосування.

Фактично Національна рада є центральним та найвпливовішим Державним органом у сфері телебачення і радіомовлення, оскільки наділена повноваженнями застосовувати до порушників штрафні санкції.

Частина 3

У разі порушення ліцензіатами законодавства України, ліцензійних умов та умов ліцензій Національна рада має право оголошувати їм попередження, накладати штрафи або ж звертатися до суду із заявою про анулювання ліцензії.

Національна рада в межах своїх повноважень приймає рішення, може розробляти відповідні положення, правила та інструкції, які затверджуються рішенням Національної ради, організовує та контролює їх виконання, видає рекомендації. Рішення Національної ради, прийняті в межах її повноважень, є обов'язковими до виконання на території України. Національна рада може разом з органами виконавчої влади видавати спільні акти.

Відповідно до ст. 13 Закону України «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення»^{*} рада має низку повноважень щодо нагляду за дотриманням:

- телерадіоорганізаціями та провайдерами програмної послуги вимог законодавства у галузі телерадіомовлення;
- ліцензіатами вимог законодавства України щодо реклами та спонсорства у сфері телерадіомовлення;
- ліцензіатами ліцензійних умов та умов ліцензій;
- ліцензіатами визначеного законодавством порядку мовлення під час проведення виборчих кампаній та референдумів;
- стандартів та норм технічної якості телерадіопрограм;
- телерадіоорганізаціями законодавства України у сфері кінематографії;
- телерадіоорганізаціями вимог законодавства України щодо частки вітчизняного продукту в їх програмах (передачах) та щодо вживання мов під час здійснення телерадіомовлення;
- телерадіоорганізаціями законодавства у сфері захисту суспільної моралі;
- телерадіоорганізаціями вимог законодавства щодо частки іноземних інвестицій у їх статутному фонді;
- застосування в межах своїх повноважень санкцій відповідно до закону.

Також Національна рада здійснює офіційний моніторинг телерадіопрограм та виконує регуляторні функції, передбачені ст. 14 Закону України «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення»^{*}, а саме:

- ліцензування телерадіомовлення;
- ліцензування провайдерів програмної послуги;
- участь у розробці та погодженні проекту Національної таблиці розподілу смуг радіочастот України і Плану використання ра-

- діочастотного ресурсу України у частині смуг радіочастот, виділених для потреб телерадіомовлення;
- розробку умов використання та визначення користувачів радіочастотного ресурсу, виділеного для потреб телерадіомовлення;
 - забезпечення і сприяння конкуренції у діяльності телерадіоорганізацій усіх форм власності відповідно до вимог законодавства, створення умов щодо недопущення усунення, обмеження чи спотворення конкуренції у телерадіоінформаційному просторі;
 - ведення Державного реєстру телерадіоорганізацій України.
- Окрім того, Національна рада має низку повноважень щодо організації та перспектив розвитку телерадіомовлення в Україні:
- участь у розробці та реалізації державної політики у сфері телерадіомовлення;
 - розробка і затвердження Плану розвитку національного телерадіоінформаційного простору;
 - здійснення аналізу стану телерадіомовлення в Україні;
 - прийняття рішень про створення та розвиток каналів мовлення, мереж мовлення, телемереж, які передбачають використання радіочастотного ресурсу;
 - визначення порядку технічної розробки багатоканальних телемереж, які передбачають використання радіочастотного ресурсу, та порядку проведення конкурсів на технічну розробку, обслуговування та експлуатацію таких телемереж;
 - замовлення розробки висновків щодо електромагнітної сумісності радіоелектронних засобів мовлення;
 - сприяння включенню телерадіоорганізацій України до світового інформаційного простору і здійсненню їх діяльності відповідно до міжнародних стандартів;
 - узагальнення практики застосування законодавства у сфері телерадіомовлення, участь у розробці пропозицій щодо вдосконалення законодавства у цій сфері;
 - здійснення співробітництва з питань телебачення і радіомовлення з міжнародними організаціями, з органами державної влади та неурядовими організаціями інших країн;
 - визначення порядку документування, формування, обліку та зберігання телерадіоорганізаціями копій (записів) програм і передач, що виходять в ефір, формування тимчасового архіву та архівного фонду телерадіоорганізацій відповідно до законодавства України;

- створення та утримання державного архіву телебачення і радіо- мовлення України у порядку, встановленому законом.

Діяльність Національної ради є відкритою, а її рішення — доступними для суб'єктів інформаційних відносин. Національна рада щорічно готує та оприлюднює звіт про свою діяльність, а також надсилає його до Верховної Ради України і Президента України.

Іншим важливим суб'єктом забезпечення інформаційної безпеки держави є Державний комітет телебачення і радіомовлення України (далі - Держкомтелерадіо), правовий статус якого визначено Указом Президента України «Про Положення про Державний комітет телебачення і радіомовлення України» від 27 серпня 2003 р.

Держкомтелерадіо України є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики в інформаційній та видавничій сферах, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України.

Держкомтелерадіо України узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розробляє пропозиції щодо його вдосконалення та вносить їх в установленому порядку на розгляд Президента України та Кабінету Міністрів України. В межах своєї компетенції організовує виконання актів законодавства, здійснює систематичний контроль за їх реалізацією.

Основними завданнями Держкомтелерадіо України є:

- 1) участь у формуванні та забезпечення реалізації державної політики в інформаційній та видавничій сферах, державної політики у сфері захисту суспільної моралі;
- 2) міжгалузева координація та функціональне регулювання з питань діяльності інформаційної та видавничої сфер;
- 3) здійснення управління в інформаційній та видавничій сферах;
- 4) сприяння реалізації конституційного права на свободу слова, забезпечення розвитку інформаційної сфери, розширення національного інформаційного простору.

Держкомтелерадіо України відповідно до покладених на нього завдань:

- готує пропозиції щодо формування державної політики в інформаційній та видавничій сферах, визначення пріоритетних напрямів дальшого розвитку цих сфер, а також щодо формування державної політики у сфері захисту суспільної моралі;
- вживає разом з іншими органами виконавчої влади заходів щодо інформаційного забезпечення підтримки інноваційних

продей®

- У державі та розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет, розширення спектра засобів і вдосконалення методів оприлюднення у мережі Інтернет об'єктивної соціально-політичної, економічної, освітньої, правової, науково-технічної та інших видів інформації про Україну;
- в межах своїх повноважень розробляє проекти розширення доступу до національних інформаційних ресурсів і вживає заходів для впровадження новітніх інформаційних технологій;
 - вживає відповідних заходів щодо підвищення рівня інформаційного забезпечення громадян і впровадження європейських стандартів поінформованості суспільства;
 - готує та подає Президентові України, Кабінету Міністрів України аналітичні матеріали про висвітлення засобами масової інформації найважливіших питань внутрішньої та зовнішньої політики держави;
 - надає методичну допомогу прес-службам, інформаційно-аналітичним підрозділам і підрозділам взаємодії з засобами масової інформації та зв'язків з громадськістю органів виконавчої влади;
 - готує пропозиції про вдосконалення системи управління інформаційною сферою, розробляє заходи щодо запобігання внутрішньому і зовнішньому інформаційному впливу, який загрожує національним інтересам держави;
 - вживає заходів для розширення інформаційної сфери, підвищення її функціональних можливостей та ефективності;
 - аналізує та прогнозує розвиток ринку інформаційної, видавничої продукції в Україні та світі;
 - координує та здійснює методологічне забезпечення діяльності державних засобів масової інформації, зокрема Національної телекомпанії України, Національної радіокомпанії України, державної телерадіокомпанії «Крим», обласних державних телерадіокомпаній, Київської та Севастопольської регіональних державних телерадіокомпаній, інформаційних агентств, а також державних видавництв, поліграфічних підприємств і підприємств книгорозповсюдження;
 - спрямовує та контролює діяльність управлінь у справах преси та інформації обласних державних адміністрацій, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій;
 - бере участь у формуванні та реалізації державної науково-технічної, інвестиційної і антимонопольної політики в інформаційній та видавничій сферах;

- розробляє пропозиції щодо економічного та соціального розвитку інформаційної та видавничої сфер і подає їх на розгляд Президента України і Кабінету Міністрів України;
- сприяє вдосконаленню зовнішньоекономічної діяльності, захисту інтересів вітчизняних виробників інформаційної продукції на внутрішньому та зовнішньому ринку;
- здійснює відповідно до законодавства України міжнародне співробітництво в інформаційній та видавничій сферах щодо сприяння європейській інтеграції та виконанню угод про партнерство між Україною та Європейським Союзом;
- веде Державний реєстр України видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції;
- здійснює ліцензування і реєстрацію спеціалізованих засобів масової інформації сексуального чи еротичного характеру, контроль за наявністю ліцензій у суб'єктів господарювання, додержання ними ліцензійних умов;
- вживає заходів щодо забезпечення розвитку та функціонування української мови як державної в інформаційній та видавничій сферах;
- забезпечує в межах своєї компетенції реалізацію державної політики стосовно дотримання державної таємниці, здійснення контролю за її збереженням у центральному апараті Комітету, на підприємствах, в установах та організаціях, що перебувають в його управлінні, а також виконує інші функції відповідно до покладених на нього завдань.

Держкомтелерадіо України під час виконання покладених на нього завдань взаємодіє з іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення, об'єднаннями громадян, а також з відповідними органами інших держав.

В межах своїх повноважень на основі та на виконання актів законодавства Держкомтелерадіо України видає накази - як самостійно, так і разом з іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, організовує та контролює їх виконання. Рішення Держкомтелерадіо України, прийняті в межах його повноважень, є обов'язковими для виконання центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності та громадянами.

На доповнення до вже зазначених органів та установ, які спрямовують, координують, контролюють та безпосередньо здійснюють діяльність щодо забезпечення інформаційної безпеки України, слід також згадати інших суб'єктів (установи, відомства, організації, комісії та ін.), на які покладено завдання із забезпечення інформаційної безпеки України: Національна комісія з утвердження свободи слова та розвитку інформаційної галузі, Урядова комісія з питань інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів виконавчої влади. Координаційна рада із створення та функціонування Урядової інформаційно-аналітичної системи з питань надзвичайних ситуацій, Національна експертна комісія з питань захисту суспільної моралі та ін.

Так, зокрема, Національна комісія з утвердження свободи слова та розвитку інформаційної галузі здійснює свою діяльність відповідно до Положення про Національну комісію з утвердження свободи слова та розвитку інформаційної галузі, затвердженого Указом Президента України № 493/2006 від 6 червня 2006 р.

Національна комісія з утвердження свободи слова та розвитку інформаційної галузі (далі - Комісія) є консультативно-дорадчим органом при Президентові України. Персональний склад Комісії затверджується Президентом України. Комісія обирає зі свого складу голову та заступника голови. Члени Комісії здійснюють свої повноваження на громадських засадах.

Основними завданнями Комісії є:

1) підготовка пропозицій щодо виконання зобов'язань України, які випливають з її членства в Раді Європи, ОБСЄ, інших міжнародних організаціях, а також досягнення Україною відповідності політичній складовій Копенгагенських критеріїв 1993 року щодо набуття членства в ЄС в частині забезпечення стабільності та ефективності Функціонування відповідних інститутів, які гарантують демократію, принципи свободи слова та розвиток засобів масової інформації та виконання відповідних положень Плану дій «Україна - ЄС»;

2) проведення моніторингу ефективності реалізації законів та інших нормативно-правових актів щодо свободи слова та розвитку інформаційної галузі, їх відповідності стандартам Ради Європи, ОБСЄ, інших міжнародних організацій та вимогам політичної складової Копенгагенських критеріїв і відповідних положень Плану дій «Україна — ЄС» та підготовка проектів відповідних законодавчих, інших нормативно-правових актів;

3) підготовка довідкових матеріалів з питань відповідності стандартам Ради Європи, ОБСЄ, інших міжнародних організацій, вимогам політичної складової Копенгагенських критеріїв, виконання відповідних положень Плану дій «Україна — ЄС», вжиття заходів до висвітлення цієї роботи в засобах масової інформації;

4) опрацювання пропозицій щодо запровадження європейських стандартів в інформаційній галузі, зокрема щодо:

- реформування державних та комунальних засобів масової інформації;
- створення та розвитку системи суспільних (громадських) засобів масової інформації;
- впровадження цифрового телебачення та інших новітніх інформаційних технологій;
- розвитку українського сегменту мережі Інтернет;
- вдосконалення системи підготовки та перепідготовки працівників засобів масової інформації.

Комісія для виконання покладених на неї завдань має право:

- звертатися в установленому порядку до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій для одержання інформації та документів, необхідних для її роботи;
- залучати в разі потреби в установленому порядку представників органів виконавчої влади, експертів, науковців (за погодженням з їх керівниками) до опрацювання окремих питань;
- вносити органам державної влади та органам місцевого самоврядування напрацьовані Комісією пропозиції, у тому числі проекти нормативно-правових актів;
- здійснювати експертизу проектів актів Президента України, які стосуються інформаційної галузі тощо.

Урядова комісія з питань інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів виконавчої влади здійснює свою діяльність відповідно до Положення про Урядову комісію з питань інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів виконавчої влади, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 7 травня 2000 р. № 777.

Відповідно до п. 3 Положення розробляє рекомендації щодо встановлення стандартів, норм і правил експлуатації програмно-технічних засобів інформатизації, єдиних класифікаторів інформації,

інформаційних реєстрів і ресурсів, забезпечення інформаційної
636

безпеки держави, вдосконалення державної системи стандартизації та сертифікації тощо.

В свою чергу. Координаційна рада зі створення та функціонування Урядової інформаційно-аналітичної системи з питань надзвичайних ситуацій здійснює свою діяльність відповідно до Положення про Координаційну раду із створення та функціонування Урядової інформаційно-аналітичної системи з питань надзвичайних ситуацій, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2001р. № 215.

Згідно з п. 4 Положення Рада розробляє рекомендації щодо стандартів, норм та правил експлуатації програмно-технічних засобів, єдиних класифікаторів інформації, інформаційних ресурсів, забезпечення інформаційної безпеки в Урядовій інформаційно-аналітичній системі з питань надзвичайних ситуацій.

Окремо слід звернути увагу на повноваження Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі у сфері забезпечення інформаційної безпеки. Вона діє відповідно до Положення про Національну експертну комісію з питань захисту суспільної моралі, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 р. № 1550.

Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі в межах своєї компетенції здійснює державний нагляд за додержанням чинного законодавства у сфері захисту суспільної моралі (зокрема вимог Закону України «Про захист суспільної моралі» 20 листопада 2003 р. № 1296-IV).

Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі (далі - Комісія) створена з метою реалізації та додержання вимог чинного законодавства у сфері захисту суспільної моралі, обігу продукції і видовищних заходів сексуального чи еротичного характеру, продукції, що містить пропаганду культури насильства, жорстокості й порнографії (ст. 17 Закону).

Комісія є постійно діючим позавідомчим державним експертним і контролюючим органом, який діє відповідно до Закону України «Про захист суспільної моралі» та чинного законодавства України і є відповідальним за утвердження здорового способу життя, належного стану моральності суспільства, контролює обіг продукції і видовищних заходів сексуального чи еротичного характеру.

Рішення Національної комісії, прийняті в межах її повноважень,

^Е обов'язковими для розгляду центральними і місцевими органами

637

влади, засобами масової інформації всіх форм власності, а також фізичними та юридичними особами.

Національна комісія має право залучати державні органи та їх представників, а також на договірних умовах окремих спеціалістів для надання й аналізу інформації у сфері захисту суспільної моралі.

Відповідно до ст. 19 Закону та п. 4 Положення, основними завданнями Комісії є:

- координація розробки концепції захисту суспільної моралі, розробка засад державної політики з обігу продукції сексуального характеру та регулювання відповідних відносин;
- проведення експертизи продукції, видовищних заходів сексуального чи еротичного характеру та продукції, що містить елементи або пропаганду культури насильства, жорстокості, порнографії;
- аналіз процесів і тенденцій, що відбуваються у сфері захисту суспільної моралі, розроблення рекомендацій для органів державної влади та місцевого самоврядування з їх правового регулювання;
- контроль за дотриманням чинного законодавства України у сфері захисту суспільної моралі;
- участь у розробці міжнародних договорів України з питань захисту суспільної моралі.

До обов'язків Національної комісії (ст. 19 Закону та п. 5 Положення) належить:

- аналіз теле-, радіо-, відеопродукції, репертуару кінотеатрів, кіно-, відеоустановок, відеозалів, друкованої продукції засобів масової інформації, а також видовищних заходів стосовно їх відповідності вимогам чинного законодавства щодо захисту суспільної моралі;
- попередження розповсюдження та заборона демонстрації фільмів, програм, інформаційних матеріалів, видовищних заходів тощо, які завдають шкоди моральності суспільства;
- надання консультативної допомоги органам державної влади і місцевого самоврядування, установам і організаціям всіх форм власності, фізичним і юридичним особам з питань державного регулювання і контролю за обігом продукції і видовищних заходів сексуального характеру;
- створення бази даних (каталогу) всіх видів продукції сексуального характеру і продукції, що містить елементи еротики, насилля і жорстокості;
- створення архіву та бібліотеки матеріалів еротичної проблема-

тики, порнографічного характеру та матеріалів, що пропагують насилля і жорстокість;

- моніторинг практики застосування законодавства з питань захисту суспільної моралі, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення;
- організація та проведення науково-практичних конференцій, семінарів з актуальних питань утвердження моральності у суспільстві, встановлення міжнародних зв'язків та вивчення досвіду роботи відповідних зарубіжних організацій;
- розгляд скарг громадян про порушення вимог законодавства у сфері захисту суспільної моралі та вжиття належних заходів реагування відповідно до своїх повноважень.

Національна комісія має право:

- отримувати від усіх органів державної влади і місцевого самоврядування, засобів масової інформації документи, інформацію щодо їх діяльності з питань, визначених цим Законом;
- отримувати копії фільмів, аудіо-, відеозаписи теле- і радіопрограм, продукцію друкованих засобів масової інформації, необхідні для виконання своїх завдань та проведення експертизи;
- проводити у межах своєї компетенції перевірки діяльності засобів масової інформації, установ і організацій всіх форм власності, що займаються діяльністю з обігу продукції і видовищних заходів сексуального характеру, а також продукції, що містить елементи насилля і жорстокості;
- викликати на свої засідання представників теле-, радіокомпаній, демонстраторів відеофільмів, редакторів друкованих засобів масової інформації, організаторів видовищних заходів сексуального характеру для отримання інформації та роз'яснень з питань їхньої діяльності;
- вносити пропозиції стосовно притягнення засобів масової інформації та їх керівників, які порушують законодавство у сфері захисту суспільної моралі, до передбаченої законом відповідальності;
- ініціювати питання про припинення дії ліцензії на діяльність з обігу продукції і видовищних заходів сексуального характеру, за умов виявлення порушень цього Закону.

На виконання вимог Закону України «Про захист суспільної моралі»^{*} було Комісією було розроблено План дій та протягом 2004 року

Частина 3

здійснювались спільні з підрозділами Міністерства внутрішніх справ України, Державної митної служби України, Служби безпеки України та інших центральних органів виконавчої влади заходи із протидії поширенню культу насильства, жорстокості та порнографії.

Місцеві державні адміністрації здійснюють свою діяльність на місцях на підставі Конституції (статті 118, 119) та законів України. Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Місцеві державні адміністрації здійснюють виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі. Місцеві державні адміністрації підзвітні й підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами, а також підзвітні й підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Голови місцевих державних адміністрацій під час здійснення своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації, які здійснюють діяльність із забезпечення національної безпеки з питань, віднесених законодавством до їхньої компетенції, а також органи місцевого самоврядування в межах делегованих повноважень є нижчою ланкою управління національною безпекою в інформаційній сфері. Вони забезпечують національну безпеку в інформаційній сфері відповідно до потреб цієї місцевості, управління якою вони здійснюють.

Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади, що стосуються регулювання відносин в інформаційній сфері та забезпечення інформаційної безпеки України;

2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян в інформаційній сфері України;

3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та національно-культурного розвитку населення, програм охорони довкілля;

4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;

5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;

6) взаємодію з органами місцевого самоврядування в інформаційній сфері, зокрема з питань забезпечення інформаційної безпеки України;

7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Суди загальної юрисдикції здійснюють свою діяльність в Україні відповідно до Конституції (статті 123-125) та законів України. До їх функцій законодавством віднесено здійснення правосуддя у справах про злочини, які посягають на інформаційну безпеку людини, суспільства й держави та завдають шкоди національній безпеці України в інформаційній сфері.

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди. Відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Прокуратура України здійснює повноваження щодо забезпечення національної безпеки України в інформаційній сфері відповідно до Конституції України (ст. 121) та Закону України «Про прокуратуру України».

Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду та звільняється з посади за згодою Верховної Ради України Президентом України. Організація і порядок діяльності органів прокуратури України визначаються законом «Про прокуратуру».

Прокуратура України становить єдину систему, на яку покладаються:

1) підтримання державного обвинувачення в суді, зокрема за справами щодо посягань у сфері інформаційних правовідносин;

2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;

3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство за справами щодо посягань у сфері інформаційних правовідносин;

4) нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах щодо посягань у сфері інформаційних правовідносин, а також під час застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, зокрема в інформаційній сфері;

5) нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина в інформаційній сфері, додержанням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами.

Окрім того, відповідно до п. 9 перехідних положень Конституції України прокуратура, згідно з чинним законодавством, продовжує виконувати функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів, що регулюють діяльність в інформаційній сфері держави та функцію досудового слідства — до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування незалежної системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування.

Окремо слід звернути увагу на роль і місце ЗС України, СБУ, ДССЗЗІ України, СЗР України, МВС України в системі державних органів забезпечення інформаційної безпеки, які утворюють разом з іншими військовими формуваннями (ДПС України, ДМС України, МНС України, ПМ ДПА України, УДО України) так звані *сили забезпечення національної безпеки України*. Сили забезпечення національної безпеки України в інформаційній сфері виконують такі функції:

- забезпечують національну безпеку України, захист її державного суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності державних кордонів;
- здійснюють безпосередній вплив на зовнішні й внутрішні загрози та небезпеки, а також сприяють створенню умов для ефективної їх нейтралізації;
- здійснюють протидію злочинності, пріоритетними напрямками якої є: боротьба з кіберзлочинністю та кібертероризмом та іншими формами екстремізму, контрабандою, легалізацією коштів, одержаних злочинним шляхом;
- забезпечують захист населення в умовах надзвичайних подій катастроф, стихійних лих, небезпечних соціальних конфліктів,

епідемії тощо.

Збройні сили України здійснюють свою діяльність відповідно до Конституції України, законів України «Про Збройні Сили України», «Про оборону України» та інших, статутів Збройних сил України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, а також міжнародних договорів України, що регулюють відносини в інформаційній сфері.

Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України є Президент України, який згідно зі ст. 106 Конституції України здійснює керівництво в інформаційній та інших сферах національної безпеки та оборони держави.

Безпосереднє керівництво Збройними силами України в мирний та воєнний час здійснює Головнокомандувач Збройних сил України. Головнокомандувачем Збройних сил України є за посадою міністр оборони України, якого призначає в установленому порядку Верховна Рада України і який очолює Міністерство оборони України.

Міноборони України під час виконання покладених на нього завдань взаємодіє з центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, а також з відповідними органами іноземних держав.

Відповідно до п. 3 Постанови Кабінету Міністрів України «Про Міністерство оборони України» основними його завданнями є:

- участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері оборони і військового будівництва, координація діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування з підготовки держави до оборони;
- здійснення військово-політичного та адміністративного управління Збройними силами, участь у формуванні завдань Збройних сил;
- ~ проведення аналізу воєнно-політичної обстановки, визначення рівня воєнної загрози національній безпеці України в різних сферах (зокрема в інформаційній);
- ~ здійснення ресурсного забезпечення для підтримання необхідного рівня бойової і мобілізаційної готовності, підготовки Збройних сил до виконання покладених на них функцій і завдань;
- ~ проведення державної військової кадрової політики, розвиток військової освіти і науки;
- ~ участь у формуванні та удосконаленні законодавчої бази з питань оборони і воєнної безпеки, контроль за дотриманням зако-

нодавств у Збройних силах та забезпечення здійснення демократичного цивільного контролю над Збройними силами.

Відповідно до ст. 11 Закону України «Про оборону України» основними функціями Генерального штабу Збройних сил України є проведення розвідувальної та інформаційно-аналітичної діяльності в інтересах підтримання в готовності і бойового застосування Збройних сил України, для чого має у своєму складі відповідний структурний підрозділ.

Досил, які забезпечують інформаційну безпеку України, згідно із Законом України «Про розвідувальні органи України» належать розвідувальні органи Міністерства оборони України, які забезпечують інтереси України як держави в інформаційній, науково-технологічній та інших сферах з метою захисту від зовнішніх загроз.

Протидію спеціальним інформаційним операціям проти Збройних сил України та держави загалом здійснює Головне управління розвідки Міністерства оборони України (ГУР МО України). ГУР МО України має у своєму складі відповідні підрозділи, на які покладено виконання таких завдань.

Служба безпеки України, яка визначена законодавцем як один із суб'єктів забезпечення національної безпеки України (ст. 4 Закону України «Про основи національної безпеки України»), є одним провідних суб'єктів реалізації державної політики України в інформаційній сфері.

Служба безпеки України - державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. СБУ підпорядкована Президенту України і підконтрольна Верховній Раді України.

Відповідно до Закону України «Про Службу безпеки України» (ст. 2) на СБУ покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. Служб⁰ безпеки України є спеціально уповноваженим органом державної влади у сфері забезпечення охорони державної таємниці.

До завдань Служби безпеки України також входить запобігання,

виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки
644

людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Діяльність СБУ в інформаційній сфері держави здійснюється властивими їй формами та методами, передбаченими законами України «Про Службу безпеки України», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про контррозвідальну діяльність», «Про боротьбу з тероризмом», «Про боротьбу з корупцією», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» у тісній взаємодії з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки та спрямована на нейтралізацію загроз національним інтересам і національній безпеці України, визначеним у ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України»:

- прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації;
- поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії;
- комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм;
- розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави;
- намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації.

Окрім того, СБУ свою діяльність щодо забезпечення інформаційної безпеки України спрямовує на обмеження та усунення низки негативних чинників впливу на стан національної безпеки в інформаційній сфері, визначених у Стратегії національної безпеки України, затвердженій Указом Президента України від 12 лютого 2007 р. Лі 105/2007: посилення негативного зовнішнього впливу на інформаційний простір України, що загрожує розмиванням суспільних цінностей і національної ідентичності; недостатні обсяги вироблення конкурентоспроможного національного інформаційного продукту; наблизений ЯР критичного стан безпеки інформаційно-комп'ютерних систем в галузі державного управління, фінансової і банківської сфери, енергетики, транспорту, внутрішніх та міжнародних комунікацій тощо.

Основними функціями СБУ у сфері забезпечення національної

безпеки України в інформаційній сфері відповідно до ст. 10 Закону
України «Про основи національної безпеки України» є:

частина «б»

- постійний моніторинг впливу на національну безпеку процесів що відбуваються, в першу чергу, в інформаційній, політичній, соціальній, економічній, екологічній, науково-технологічній, воєнній та інших сферах, релігійному середовищі, міжетнічних стосунках; прогнозування змін, що відбуваються в них, та потенційних загроз національній безпеці;
- систематичне спостереження за станом і проявами міжнародного та інших видів тероризму (зокрема й кібертероризму);
- прогнозування, виявлення, та оцінка можливих загроз, дестабілізуючих чинників і конфліктів, причин і умов їх виникнення та наслідків прояву;
- комплексне інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності вищих органів державної влади та інших суб'єктів забезпечення національної безпеки України в інформаційній сфері;
- розроблення науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень з метою захисту національних інтересів України;
- запобігання та нейтралізація впливу загроз і дестабілізуючих чинників на національну безпеку та національні інтереси в інформаційній сфері;
- локалізація, деескалація та врегулювання конфліктів, ліквідація їх негативних наслідків або впливу дестабілізуючих чинників;
- оцінка результативності дій щодо забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері та визначення витрат на ці цілі;
- участь у двосторонньому і багатосторонньому співробітництві в галузі інформаційної безпеки, якщо це відповідає національним інтересам України;
- спільне проведення планових та оперативних заходів з компетентними структурами іноземних держав у рамках міжнародних організацій та договорів у галузі безпеки.

Окрему увагу слід звернути на питання забезпечення СБУ інформаційної безпеки в контексті її реформування. Відповідно до Концепції реформування Служби безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 20 березня 2008 р. № 249/2008, до основних функцій реформованої СБУ повинні належати контролювальний захист інформаційної безпеки України від посягань з боку спеціальних

служб іноземних держав, окремих організацій, груп та осіб, а також контррозвідальний захист і забезпечення охорони державної таємниці та конфіденційної інформації, яка є власністю держави. За- 646

значені функції мають бути закріплені в новій редакції Закону України «Про Службу безпеки України».

Під час подальшого реформування Служби безпеки України серед інших завдань у сфері контррозвідальної діяльності має бути забезпечено:

- проведення контррозвідальних і оперативно-розшукових заходів із використанням телекомунікаційних та інших технічних систем;
- створення на базі підрозділів радіоконтррозвідки системи отримання попереджувальної інформації про загрози національній безпеці України у сфері державної безпеки;
- удосконалення контррозвідального захисту державних інформаційних ресурсів;
- організаційно-правове вдосконалення системи протидії спеціальним інформаційним операціям і впливам, проявам комп'ютерної злочинності та комп'ютерного тероризму, незаконному обігу і використанню технічних засобів негласного отримання інформації.

Окрім того, у сфері забезпечення охорони державної таємниці та конфіденційної інформації, яка є власністю держави, має бути забезпечено:

- здійснення комплексу заходів з адаптації відповідних національних режимів до особливостей і стандартів держав ЄС та НАТО;
- подальший розвиток системи забезпечення охорони державної таємниці та конфіденційної інформації, яка є власністю держави.

Таке реформування має здійснюватися відповідно до Концепції реформування Служби безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 20 березня 2008 р. № 249/2008 в рамках загальних процесів реформування правоохоронної сфери та сектора безпеки України в інтересах ефективного захисту людини і громадянина, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз відповідно до пріоритетів національних інтересів України, визначених Законом України «Про основи національної безпеки України* і Стратегією національної безпеки України.

Служба зовнішньої розвідки (СЗР) України є державним органом, який здійснює розвідальну діяльність у політичній, економічній,

військово-технічній, науково-технічній, інформаційній та екологічній сферах.

У своїй діяльності Служба зовнішньої розвідки України керується Конституцією України, законами України «Про розвідувальні органи України» від 22 березня 2001 р., «Про Службу зовнішньої розвідки» від 1 грудня 2005 р., іншими законами та підзаконними нормативно-правовими актами.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про Службу зовнішньої розвідки» на СЗР України покладається:

- добування, аналітична обробка та надання розвідувальної інформації Президентові України, Голові Верховної Ради України, Прем'єр-міністрові України та іншим визначеним Президентом України споживачам;
- здійснення спеціальних заходів впливу, спрямованих на підтримку національних інтересів і державної політики України в інформаційній та інших сферах, зміцнення обороноздатності, економічного і науково-технічного розвитку;
- участь у забезпеченні безпечного функціонування установ України за кордоном, безпеки співробітників цих установ та членів їх сімей у країні перебування, а також відряджених за кордон громадян України, які обізнані з відомостями, що становлять державну таємницю;
- участь у протидії кібертероризму та іншим видам тероризму, транснаціональною організованою злочинністю, кіберзлочинністю, незаконною торгівлею зброєю, радіоактивними матеріалами і технологіями її виготовлення;
- вжиття заходів протидії зовнішнім загрозам національній безпеці України в інформаційній та інших сферах, життю, здоров'ю громадян та об'єктам державної власності за межами України.

Процес становлення СЗР України як самостійного державного органу, законодавчого забезпечення його діяльності триває. Це передбачає вирішення низки завдань правового, економічного й організаційного характеру як на загальнодержавному, так і на відомчому рівнях.

Організаційні заходи, що вживаються, здійснюються в контексті загальносвітової тенденції до посилення ролі розвідки у системах забезпечення національної безпеки і радикального вдосконалення розвідувальної діяльності. Система управління розвідувальною діяльністю розвивається у напрямі створення таких механізмів, які були б здатні чутливо реагувати на виникнення нових зовнішніх загроз національній безпеці держави в інформаційній та інших сферах її

існування.

648

Міністерство внутрішніх справ України є одним із суб'єктів забезпечення національної безпеки України, визначених ст. 4 Закону України «Про основи національної безпеки України», та одним із суб'єктів реалізації державної політики України в інформаційній сфері.

Діяльність МВС України в інформаційній сфері держави здійснюється властивими їй формами та методами, передбаченими законами України «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про боротьбу з тероризмом», «Про боротьбу з корупцією», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» у тісній взаємодії з іншими суб'єктами забезпечення національної безпеки та спрямована на нейтралізацію загроз національним інтересам і національній безпеці України.

Відповідно до п. 3 Указу Президента України «Про Положення про Міністерство внутрішніх справ України» серед основних завдань МВС України є:

- організація і координація діяльності органів внутрішніх справ щодо захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави в інформаційній сфері від протиправних посягань на них, охорони громадського порядку і забезпечення громадської безпеки в інформаційній сфері;
- участь у розробленні та реалізації державної політики щодо боротьби із кіберзлочинністю та кібертероризмом;
- забезпечення запобігання злочинам в інформаційній сфері, їх припинення, розкриття і розслідування, розшуку осіб, які вчинили злочини, вжиття заходів до усунення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень;
- організація охорони та оборони внутрішніми військами особливо важливих державних об'єктів, зокрема об'єктів критичної інфраструктури держави;
- підготовка органів внутрішніх справ і внутрішніх військ для інтеграції України до Європейського Союзу та ін.

На сучасному етапі МВС України забезпечує створення умов для ефективного функціонування механізму захисту особи, її життя, честі й гідності, законних прав та інтересів усіх суб'єктів інформаційних правовідносин незалежно від їхнього статусу. Пріоритетними у цій роботі визначено захист прав, свобод та майнових інтересів громадян в інформаційній сфері, запобігання комп'ютерним злочинам, протидію кібертероризму та організованій злочинній діяльності в

інформаційній сфері.

Частина 3

З 2001 року в системі МВС України у складі підрозділів Державної служби боротьби з економічною злочинністю (ДСБЕЗ) створено підрозділи по боротьбі з правопорушеннями у сфері інтелектуальної власності та високих технологій.

Відповідно до Типового положення про підрозділ ДСБЕЗ по боротьбі з правопорушеннями у сфері інтелектуальної власності та високих технологій, затвердженого наказом МВС України від 17 травня 2006 р. № 494 «Про затвердження деяких нормативно-правових актів, що регламентують діяльність підрозділів внутрішніх справ з протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності (ІВ) та інформаційно-телекомунікаційних технологій (ІТТ)* до завдань таких підрозділів одночасно із завданнями охорони інтелектуальної власності в Україні віднесено захист прав та свобод громадян, власності, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань у сфері інформаційно-телекомунікаційних технологій, вчинених службовими особами галузі зв'язку та інформатизації, протиправних дій, пов'язаних із вчиненням злочинів, передбачених статтями 361, 361-1, 362, 362-1, 362-2, 363 КК України та інших протиправних дій, вчинених за допомогою ІТТ.

Окрім того, Інструкцією з організації діяльності підрозділів внутрішніх справ, спрямовану на протидію правопорушенням у сфері інтелектуальної власності та високих технологій, затвердженою цим же наказом, передбачено взаємодію підрозділів ДСБЕЗ з іншими підрозділами органів внутрішніх справ: експертно-криміналістичне забезпечення та розподіл функцій протидії злочинним діянням загальнокримінальної спрямованості у сфері ІТТ серед підрозділів карного розшуку, підрозділів протидії торгівлі людьми та підрозділів боротьби з організованою злочинністю.

Окрім цього, до суб'єктів, на які покладено завдання із забезпечення інформаційної безпеки України, можна віднести також Державну службу урядового зв'язку та захисту інформації України (ДССЗІ України), створену у 2006 році на основі Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБУ-Постановами Кабінету Міністрів України «Питання Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації*» від 5 травня 2006 р. № 734 «Прозатвердження Положення про Адміністрацію Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації*» від 24 червня 2006 р. № 868, «Деякі питання організації діяльності Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації*» від 650

24 червня 2006 р. № 869 визначено сферу діяльності та

правовий статус Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації як центрального органу виконавчої влади.

Надалі правовий статус ДССЗЗІ України було закріплено в Законі України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» від 23 лютого 2006 р.

Згідно зі ст. 2 цього Закону ДССЗЗІ України є державним органом, основною функцією якого є забезпечення функціонування і розвитку державної системи урядового зв'язку, Національної системи конфіденційного зв'язку, захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційно-телекомунікаційних системах, криптографічного та технічного захисту інформації.

Діяльність ДССЗЗІ України спрямовується Кабінетом Міністрів України, який здійснює заходи щодо забезпечення її функціонування. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України підконтрольна Верховній Раді України. З питань, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки України, ДССЗЗІ України підпорядковується і підконтрольна Президентові України.

Згідно зі ст. 3 зазначеного Закону до основних завдань ДССЗЗІ України віднесено:

- участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційно-телекомунікаційних системах, криптографічного та технічного захисту інформації;
- забезпечення в установленому порядку урядовим зв'язком Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, інших посадових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, органів військового управління, керівників підприємств, установ і організацій у мирний час, в умовах надзвичайного та воєнного стану, а також у разі виникнення надзвичайної ситуації;
- забезпечення функціонування, безпеки та розвитку державної системи урядового зв'язку і Національної системи конфіденційного зв'язку;
- визначення вимог і порядку створення та розвитку систем технічного та криптографічного захисту інформації, яка є власністю держави, або інформації з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом;
- здійснення державного контролю за станом криптографічного та технічного захисту інформації, яка є власністю держави, або інформації з обмеженим доступом, вимоги щодо захисту якої

встановлена законом, а також за додержанням вимог законодавства у сфері надання послуг електронного цифрового підпису;

- охорона об'єктів, приміщень, систем, мереж, комплексів, засобів урядового і спеціального зв'язку, ключових документів до засобів криптографічного захисту інформації ДССЗЗІ України;
- ліцензування в Україні господарської діяльності у галузі криптографічного та технічного захисту інформації.

Також підрозділи ДССЗЗІ України забезпечують:

- оцінку стану захищеності державних інформаційних ресурсів в інформаційно-телекомунікаційних системах;
- накопичення та аналіз даних про вчинення та/або спробу вчинення несанкціонованих дій щодо державних інформаційних ресурсів в інформаційно-телекомунікаційних системах, а також про їх наслідки та, у разі необхідності, інформування правоохоронних органів для вжиття ними заходів щодо попередження та припинення злочинів у цій сфері;
- забезпечення накопичення, обліку, обробки та збереження відомостей про стан захищеності державних електронних інформаційних ресурсів в інформаційно-телекомунікаційних системах органів виконавчої влади, ведення Реєстру інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем та ін.

Окрім того, підрозділи ДССЗЗІ України здійснюють документування та притягнення до адміністративної відповідальності правопорушників, реагування на протиправні дії яких віднесено до цієї служби. Разом з тим, реагувати на протиправні дії щодо інформаційно-телекомунікаційних систем державних органів та недержавних організацій, що мають ознаки злочинів, відповідальність за які передбачена нормами Кримінального кодексу України, повинні уповноважені, підрозділи СБУ та МВС України, розслідування - слідчі підрозділи СБ України, МВС України, прокуратури, а судовий розгляд та винесення вироків у кримінальних справах — органи судової влади України.

Підсумовуючи, хотілося б звернути увагу на те, що, на нашу думку, на сучасному етапі в Україні поки що немає стратегічного та системного бачення забезпечення інформаційної безпеки як на правовому, так і на політичному рівні. А тому подальша діяльність компетентних органів та установ України щодо забезпечення інформаційної безпеки має охоплювати її змістовну, технічну та психологічну складові та повинна включати:

- спостереження, аналіз, оцінку та прогнозування загроз та викликів, захист об'єктів інформаційної інфраструктури, ступеня національної уразливості;
- відпрацювання стратегії і тактики, планування попередження нападів на інформаційну інфраструктуру держави, укріплення потенційних зв'язків, рівномірний розподіл ресурсів між суб'єктами забезпечення інформаційної безпеки;
- вибір сил і засобів протидії, нейтралізації, недопущення нападів на інформаційну інфраструктуру держави, мінімізації шкоди від нападу;
- комплексні заходи із забезпечення інформаційної безпеки держави;
- локалізація наслідків інцидентів в інформаційній сфері (кібератаки, інформаційні операції, інформаційній війни).

Відповідно удосконалення національної системи забезпечення інформаційної безпеки потребує:

- підвищення рівня координації діяльності державних органів щодо виявлення, оцінки і прогнозування загроз інформаційній безпеці, запобігання таким загрозам та забезпечення ліквідації їх наслідків, здійснення міжнародного співробітництва з цих питань;
- запровадження міжвідомчого підходу та ієрархічності в організації системи забезпечення інформаційної безпеки держави. Її структура й організація має відповідати існуючій структурі державного управління з чіткою координацією дій окремих сегментів;
- організація ефективної системи забезпечення інформаційної безпеки потребує централізованого управління із конкретними відомчо-розпорядничькими функціями, які забезпечують моніторинг і контроль за усіма складовими національного інформаційного простору. Система забезпечення інформаційної безпеки має у будь-яких ситуаціях володіти здатністю зберігати необхідні параметри для її функціонування;
- цілеспрямованого впровадження позитивного зарубіжного досвіду організації і проведення інформаційних операцій, форм, методів, засобів здійснення кібератак, а також моделювання інформаційних нападів;

Окрім того, потребують вирішення питання щодо розробки в Україні комплексу інформаційних стандартів із урахуванням забезпечення інформаційної безпеки, розвиток національної системи сер-

653
тифікації інформаційних продуктів, систем і послуг, створення сис-

теми ліцензування діяльності організацій за окремими напрямками формування єдиного інформаційного простору України.

Література до розділу 8

1. Конституція України: ухвалена на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // ВВР України — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. // ВВР України. - 1992. - № 48. - Ст. 650.
3. Закон України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р. // ВВР України. - 1994. - № 16. - Ст. 93.
4. Закон України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 р. // ВВР України. - 2004. - № 12. - Ст. 155.
5. Закон України «Про зв'язок» від 16 травня 1995 р. (в редакції від 5 червня 2003 р.) // ВВР України. - 2006. - № 30. - Ст. 258.
6. Закон України «Про радіочастотний ресурс» від 1 червня 2000р.// ВВР України - 2000. - № 36. - Ст. 298.
7. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» від 9 січня 2007 р. // ВВР України. - 2007. - № 12. - Ст. 102.
8. Закон України «Про Національну програму інформатизації*» від 4 лютого 1998 р. // ВВР України. - 1998. - № 27-28. - Ст. 181.
9. Закон України «Про концепцію Національної програми інформатизації» // ВВР України. -1998. - № 75 -110 с.
10. Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах*» від 31 травня 2005 р. // ВВР України. - 2006. - № 26. - Ст. 347.
11. Закон України «Про захист суспільної моралі*» // ВВР України. - 2004. - № 14. - Ст. 192.
12. Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності*» від 1 червня 2000 р. // ВВР України. - 2000. - № 36. - Ст. 299.
13. Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України*» від 5 березня 1998 р. // ВВР України. - 1998. - № 35. -Ст. 237.
14. Закон України «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення» // ВВР України. - 1997. -№48. -Ст. 296.

Частина 3

15. Закон України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 р. // ВВР України. - 1992. - № 27. - Ст. 382.
16. Закон України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації» від 23 лютого 2006 р. // ВВР України. - 2006. - № 30. - Ст. 258.
17. Закон України «Про Міліцію» від 20 грудня 1990 р. // ВВР України. — 1991. — № 4. — Ст. 20.
18. Закон України «Пророзвідувальні органи України» 22 березня 2001 р. // ВВР України. -2001. -№ 19. -Ст. 94.
19. Закон України «Про Службу зовнішньої розвідки України» // ВВР України. - 2006. - № 8. - Ст. 94.
20. Закон України «Про контррозвідувальну діяльність» від 26 грудня 2002 р. // ВВР України. - 2003. - № 12. - Ст. 89.
21. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 р. // ВВР України. - 2003. - № 25. - Ст. 180.
22. Закон України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 р. // ВВР України. - 1995. - № 34. - Ст. 266.
23. Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30 червня 1993 р. // ВВР України. - 1993. - № 35. - Ст. 358.
24. Закон України «Про місцеві державні адміністрації*» від 9 квітня 1999 р. // ВВР України. - 1999. - № 20-21. - Ст. 190.
25. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 25-26. - Ст. 131.
26. Указ Президента України «Про деякі питання організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України» від 8 лютого 2005 р. № 208/2005 // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authofstate/prezidlist/prezidentadimn>
27. Указ Президента України «Про Міжвідомчу комісію з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України» від 22 січня 2002 р. // Офіційний вісник України. - 2002. - № 4. - Ст. 132.
28. Указ Президента України «Про впровадження системи стратегічного планування» від 30 квітня 1999 р. № 460 // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authofstate/prezidlist/prezidentadmin>
29. Указ Президенти України «Про заходи щодо захисту інформаційних ресурсів держави*» від 10 квітня 2000 р. jV' 582 // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента

- України [http:// www.president.gov.ua/stateauthority/authofstate /prezidlist/prezidentadmin](http://www.president.gov.ua/stateauthority/authofstate/prezidlist/prezidentadmin)
30. Указ Президента України «Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних* від 24 вересня 2001 р. № 891 // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України [http://www.president.gov.ua /stateauthority/authofstate/prezidlist/prezidentadmin](http://www.president.gov.ua/stateauthority/authofstate/prezidlist/prezidentadmin)
 31. Указ Президента України «Про Положення про Державний комітет телебачення і радіомовлення України» від 27 серпня 2003 р. // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authofstate/prezidlist/prezidentadmin>
 32. Указ Президента України «Про Національну комісію з питань регулювання зв'язку України» від 21 серпня 2004 р. // Офіційний Вісник України. - 2004. - Л^о 35. - Ст. 2319.
 33. Указ Президента України № 493/2006 від 6 червня 2006 р. «Про Національну комісію з утвердження свободи слова та розвитку інформаційної галузі» // Офіційний вісник України. - 2006. - № 23. - Ст. 1711.
 34. Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки держави» від 18 вересня 2002 р. // Офіційний Вісник України. - 2002. - № 38. - Ст. 1771.
 35. Указ Президента України «Про заходи щодо захисту інформаційних ресурсів держави» від 10 квітня 2000 р. // Офіційний вісник України. - 2000. - № 15.
 36. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 липня 2001 р. «Про заходи щодо захисту національних інтересів у галузі зв'язку та телекомунікацій» від 23 серпня 2001 р. // Офіційний Вісник України. - 2001. - № 35. - Ст. 1622.
 37. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 31 жовтня 2001 року з питання «Про заходи Щодо вдосконалення державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки» від 6 грудня 2001 р. // Офіційний Вісник України. - 2001. - № 50. - Ст. 2228.
 38. Указ Президента України від 23 квітня 2008 р. № 377/2008 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21 березня 2008 року «Про невідкладні зпходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України* // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України [http:// www.president.gov.ua /stateauthority /authofstate /prezidlist /](http://www.president.gov.ua/stateauthority/authofstate/prezidlist/)

Частина 3

prezidentadmin

39. Указ Президента України «Про удосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України та органів державної влади» від 14 липня 2000 р. // Урядовий кур'єр. - 2000. - 18 лип.
40. Постанови Кабінету Міністрів України «Про функціональні повноваження Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра і віце-прем'єр-міністрів України» від 13 грудня 2002 р. // Офіційний Вісник України. - 2002. - № 51. - Ст. 2321.
41. Положення про Міністерство внутрішніх справ // Голос України. - 1992. - 20 жовт. - С. 6.
42. Постанова Кабінету Міністрів України «Про урядову комісію з питань інформаційно-аналітичного забезпечення органів виконавчої влади» від 7 травня 2000 р. № 777 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України // <http://www.rada.gov.ua>
43. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку підключення до глобальних мереж передачі даних» від 12 квітня 2002 р. № 522 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України // <http://www.rada.gov.ua>
44. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» від 4 січня 2002 р. № 3 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України // <http://www.rada.gov.ua>
45. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку взаємодії органів виконавчої влади з питань захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційних та телекомунікаційних системах*» від 16 листопада 2002 р. № 1772 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України // <http://www.rada.gov.ua>
46. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Координаційну раду із створення та функціонування Урядової інформаційно-аналітичної системи з питань надзвичайних ситуацій» від 7 березня 2001 р. № 215 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України // <http://www.rada.gov.ua>
47. Наказ Державного комітету зв'язку та інформатизації України «Про затвердження Порядку складання та ведення переліку під-

- приємств (операторів), які надають послуги з доступу до глобальних мереж передачі даних органам виконавчої влади, іншим державним органам, підприємствам, установам та організаціям, які одержують, обробляють, поширюють і зберігають інформацію, що є об'єктом державної власності та охороняється згідно із законодавством* від 17 червня 2002 р. № 122.
48. Наказ Служби безпеки України та Державної податкової адміністрації України «Про взаємодію Служби безпеки України та органів державної податкової служби України з профілактики, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів, інших правопорушень у сфері розроблення, виготовлення спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку, інших засобів негласного отримання інформації та торгівлі ними» від 9 липня 2001 р. № 176/278 // Офіційний Вісник України. - 2001. - № 31. - Ст. 1432.
49. Наказ Держпідприємництва, Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБУ «Про Порядок контролю за додержанням ліцензійних умов провадження господарської діяльності з розроблення, виробництва, використання, експлуатації, сертифікаційних випробувань, тематичних досліджень, експертизи, ввезення, вивезення криптосистем і засобів криптографічного захисту інформації, надання послуг в галузі криптографічного захисту інформації, торгівлі криптосистемами і засобами криптографічного захисту інформації; розроблення, виробництва, впровадження, обслуговування, дослідження ефективності систем і засобів технічного захисту інформації, надання послуг в галузі технічного захисту інформації; розроблення, виробництва, впровадження, сертифікаційних випробувань, ввезення, вивезення голографічних захисних елементів* від 12 грудня 2001р. № 151/72.
50. Наказ Ліцензійної палати України та Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБУ «Про затвердження Інструкції про умови і правила провадження підприємницької діяльності (ліцензійні умови), пов'язаної з розробленням, виготовленням, ввезенням, вивезенням, реалізацією та використанням засобів технічного захисту інформації, а також з наданням послуг із технічного захисту інформації, та контроль за їх дотриманням».
51. Наказ Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБУ «Про затвердження порядку захисту державних інформаційних ресурсів у інформаційно-телекому-

- нікаційних системах» від 24 грудня 2001 р.
52. Наказ Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБУ «Про затвердження Порядку захисту державних інформаційних ресурсів у інформаційно-телекомунікаційних системах» від 24 грудня 2001 р. ЛТГ 76.
53. Наказ СБУ «Про затвердження Інструкції про порядок здійснення Службою безпеки України контролю за обігом документів, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави» від 17 серпня 2006 р. № 550.
54. Наказ СБУ «Про затвердження Положення про експертні комісії з питань державної таємниці» від 14 грудня 2004 р. 696.
55. *Арістова І. В.* Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти / МВС України, Ун-т внутр. Справ; за заг. ред. О. М. Бандурки. - Х., 2000. - 366 с.
56. *Горбулін В. П., Нанайський А. Б.* Засади національної безпеки України: Підручник. - К.: Інтертехнологія, 2009. - 272 с.
57. *Кормич Б. А.* Інформаційна безпека України: організаційно-правові основи: Навч. посібник. - К.: Кондор, 2004. - 384 с.
58. *Ліпкан В. А., Максименко Ю. С., Желіховський Л. В.* Інформаційна безпека України в умовах євро інтеграції: Навчальний посібник. - К.: КНТ, 2006. - 280 с. (Серія: Національна і міжнародна безпека)
59. *Ліпкан В. А.* Національна безпека України: Навчальний посібник. - К.: Кондор. - 2008. - 552 с.
60. *Марущак А. І.* Інформаційне право: регулювання інформаційної діяльності: Навчальний посібник. - К.: Скіф, КНТ, 2008. - 344 с.
61. *Новицький Г. В.* Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України. - К.: Інтертехнологія, 2008. - 496 с.
62. *Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В. та ін.* Соціально-правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник / За ред. В. В. Остроухова. — К.: Росава, 2007. - 496 с.
63. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика / Відп. ред. Ю. І. Римаренко. - К.: КНТ, 2006. — 740 с. - (Людина. Суспільство. Поліція).
64. Системна інформатизація законотворчої та правоохоронної діяльності: Монографія / Кер. авт. кол. Швець М. Я.; за ред. Дурдиця В. В., Зайчука О. В., Тація В. Я. - К.: Навчальна кнжка. - 2005. - 639 с.
65. *Юдін О. К., Богущ В. М.* Інформаційна безпека держави:

навчальний посібник. - Х.: Консул, 2005. - 576 с.

66. Ярочкин В. И. Информационная безопасность: Учеб. для студ. вузов, обуч. по гуманит. и соц.-экон. спец. - М.: Фонд «Мир», 2003. - 640 с.

РОЗДІЛ 9 ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

9.1. Системно-структурний аналіз підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки у провідних країнах світу

9.1.1. Актуальність проблеми підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки в умовах розвитку інформаційного суспільства

Створення та становлення молоді європейської держави - незалежної України припали на переломний етап розвитку сучасної цивілізації - перехід до інформаційного суспільства як нової суспільно-економічної формації.

Якщо узагальнити існуючі підходи до визначення поняття «глобальне інформаційне суспільство», то на сьогодні під ним розуміють:

- суспільство нового типу, яке формується внаслідок нової глобальної соціальної революції, в основі якої «вибуховий» розвиток і конвергенція інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ);
- суспільство знань, в якому головною умовою благополуччя кожної людини і кожної держави стає знання, яке отримане завдяки безперешкодному доступу до інформації й уміння нею оперувати;
- суспільство, в якому обробкою інформації зайнято більше людей, ніж обробкою сировини і матеріалів;
- глобальне суспільство, в якому обмін інформації не буде мати ні часових, ні просторових, ні політичних кордонів, в якому за допомогою наукової обробки даних і підтримки знань будуть при

ймає найбільш продумані, обгруновані і своєчасні рішення з метою покращення якості життя в усіх його аспектах;

- суспільство, яке, з одного боку, сприяє взаємопроникненню культур, а з другого - відкриває кожній національній культурі нові можливості для самореалізації.

Тільки за умов вирішення визначених та інших проблем можливе формування єдиного, достатньо захищеного інформаційно-комунікаційного простору країни як частини світового інформаційного простору, забезпечення рівноправної участі України в процесах інформаційної та економічної інтеграції.

Світовий цивілізаційний процес на сучасному етапі характеризується глобалізацією, прогресуючим зростанням значущості високих інформаційних технологій, підвищенням ролі інтелектуального ресурсу та менеджменту, соціальних, науково-технічних і гуманітарних чинників економічного прогресу, воєнного потенціалу держав.

Усі ці та інші цивілізаційні риси зумовлюють розвиток людини як головну мету, ключовий показник і основний важіль прогресивних змін, викликають потребу в модернізації освіти, забезпеченні її пріоритетного розвитку. Освіта стає визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства, важливим стратегічним ресурсом зміцнення держави, її авторитету та конкурентоспроможності на міжнародній арені, забезпечення незалежності, національної оборони і національних інтересів.

Інформаційному суспільству (ІС) відповідає і новий вид економіки - інформаційна економіка, в якій суттєво змінюється місце і роль людини. Людина, її здібності завжди відігравали головну роль у суспільному виробництві, але якщо в індустріальному суспільстві переважалою була фізична праця, то в ІС вже превалує інтелектуальна праця. На початку ХІ ст. нею в розвинутих країнах займалися вже дві третини працюючих. Тому визначальну роль почав відігравати «капітал людини», концепція якого отримала розвиток саме в наш час. До основних елементів капіталу людини, як правило, відносять:

- капітал освіти (знання - загальні і спеціальні);
- капітал підготовки на виробництві (кваліфікація, навички, Досвід);
- капітал здоров'я;
- капітал міграції (забезпечує мобільність працівників);
- мотивація до економічної (професійної) діяльності.

Таким чином, в ІС, в умовах прискорення технологічного розвитку, загострення конкуренції, глобалізації економіки, саме зияння,

творчі здібності, кваліфікація, практичні навички розглядаються як основний ресурс і потенціал людини, суспільства та держави.

Проблеми підготовки фахівців для структур забезпечення інформаційної безпеки (ІБ) актуальні вже для багатьох країн світу. Першочерговий інтерес викликає досвід підготовки фахівців у США, Російській Федерації, КНР, деяких країнах ЄС та в Україні.

Напрями, зміст та обсяги підготовки фахівців у цих країнах визначаються:

- ступенем їх уразливості в інформаційному просторі й, у першу чергу, в кіберпросторі;
- ступенем розуміння загроз інформаційній безпеці з відповідною адекватною реакцією органів державного (корпоративного) управління;
- визначеними завданнями кадрового забезпечення наявних і перспективних структур, які відповідають за інформаційну безпеку особистості, суспільства і держави.

Аналіз систем підготовки фахівців ІБ у провідних країнах світу і в Україні свідчить про достатньо спільні підходи до їх формування та розвитку, як у технофері, так і в гуманітарній сфері.

1. Провідні країни перейшли до масової підготовки фахівців з ІБ.

2. Підготовка фахівців ІБ, як правило, проводиться за трьома групами галузей знань:

- фахівці у галузях безпеки і військових наук (інформаційна безпека, переважно технічні фахівці);
- фахівці у галузях інженерії (технічні фахівці);
- фахівці у галузях соціальних наук, бізнесу і права (гуманітарні фахівці).

Основною за чисельністю в усіх зазначених країнах є підготовка технічних фахівців ІБ. Визначені спільні проблемні питання підготовки фахівців права зі спеціалізаціями в напрямі інформаційного права, розслідування комп'ютерної злочинності тощо. Отримують розвиток тенденції комплексування навчальних планів і змісту підготовки фахівців певного напрямку елементами підготовки суміжних напрямів.

Базова підготовка фахівців ІБ з вищою освітою у ВНЗ суттєво доповнюється розвиненою курсовою підготовкою, яка у визначених країнах (крім КНР) має переважно комерційний характер. У США та КНР реалізуються масштабні проекти передпідготовки персоналу органів державного, корпоративного і військового управління з питань

ІБ. У КНР реалізуються масштабні заходи з адаптації населення до інформаційного суспільства.

Достатньо актуальними є проблеми професійного відбору та супроводження фахівців, зокрема в процесі їхньої професійної діяльності, виховної роботи, профілактики комп'ютерної злочинності серед фахівців ІБ.

Загалом можливо стверджувати, що нарощення кількісних показників розвитку систем підготовки фахівців ІБ забезпечує певні якісні перетворення, зокрема на рівні прийняття рішень органів державного та міжнародного управління з питань розвитку ІС та забезпечення ІБ.

Заслугує на вагу роль і місце морально-психологічної підготовки під час навчання військовослужбовців. Морально-психологічного забезпечення особового складу збройних сил (ЗС) різних держав показує, що незважаючи на їх широкий спектр і специфічні особливості, структури морально-психологічного забезпечення виконують такі основні завдання:

- формування поглядів і переконань військовослужбовців, які відповідають характеру державної військової політики;
- забезпечення органів військового управління й особового складу оперативною військово-політичною та службовою інформацією;
- впливу на свідомість і поведінку військовослужбовців з метою формування в них мотивації до військової служби;
- забезпечення матеріальних і духовних стимулів до виконання навчальних і бойових завдань;
- задоволення культурних, релігійних та інформаційних потреб військовослужбовців;
- реклама військової служби, створення та культивування позитивного іміджу збройних сил у суспільній свідомості та ін.

Результати досліджень морально-психологічної підготовки в ЗС НАТО свідчать, що в ній найбільш чітко виділяються такі напрями: формування й розвиток у військовослужбовців високих військових і професійних рис; позитивна мотивація до військової служби; виховання в особового складу почуття патріотизму, відданості національним цінностям; напрацювання навичок виживання в полоні й підготовка до ведення тривалих бойових дій в екстремальних умовах, проведення занять з фізичного виховання особового складу.

При цьому головними завданнями морально-психологічної під-

готовки в провідних країнах НАТО є такі:

формування у свідомості військовослужбовців переконань про дійсно демократичний характер своїх держав та їх інститутів, про перевагу їх моральних цінностей над іншим світом, про важливість і необхідність збройних сил для захисту національних інтересів;

- пропаганда ідей про наявність воєнної загрози;
- формування образу ворога;
- формування у свідомості військовослужбовців ідеї моральної обґрунтованості будь-яких дій щодо ворога під час бою;
- розвиток в особового складу здатності зберігати холонокровність і почуття відповідальності в найнебезпечніших обставинах, протистояти негативному інформаційно-психологічному впливу противника;
- соціальний захист прав і пільг всіх категорій військовослужбовців, зокрема і пенсіонерів збройних сил.

Військово-політичне керівництво країн НАТО розглядає церкву як важливий інститут, який впливає на формування моральних принципів і норм поведінки, виховує особовий склад у дусі моральних цінностей, які склалися в цьому суспільстві. Релігійний вплив спрямований на формування у військовослужбовців таких рис, як: відданість, відповідальність, дисциплінованість, терпимість, фізична й духовна гармонія, високий моральний дух, самовідданість і самопожертва, а також на забезпечення відповідності морально-психологічних рис існуючим нормам. Релігійний вплив у збройних силах як одна із форм створення високої морально-психологічної стійкості у військовослужбовців має сталу тенденцію до посилення, спрямована на закріплення в особового складу стереотипів соціальної поведінки й автоматизму у виконанні поставлених завдань як таких, Що не підлягають сумніву.

9.1.2. Аналіз підготовки фахівців з інформаційної безпеки у США

Важливою особливістю розвитку системи підготовки фахівців ІВ є гармонійне поєднання зусиль федеральних органів, відомчих та громадських структур. Для цього, починаючи з 1991 року, створені: агентство з захисту інформаційних систем (*Defense Information Systems Agency - DISA*); національний центр захисту інфраструктури

(NIPCC), який об'єднує представників влади, військових і приватного сектора; міжнародна асоціація фахівців комп'ютерних досліджень (IACIS);

665

національний союз кібербезпеки, створений спільно урядом і промисловцями США.

Аналітики «Gardner Group» (США) вважають, що ринок праці у сфері інформаційних технологій налічує не менш ніж 1,6 млн робочих місць щороку, причому більше половини вакансій до кінця року так і залишаються вільними. Значну частину серед них становлять фахівці ІБ.

Підготовка фахівців ІБ (як переважно технічного, так і гуманітарного напрямку) проводиться в розвиненій мережі вищих навчальних закладів (більше 150 ВНЗ). Але й за таких масштабів, відповідно до аналізу Г. Ю. Маклакова, станом на 2005 рік дефіцит кадрів складав майже 50 тис. осіб, причому найбільші проблеми відмічаються з підготовкою юристів з розслідування комп'ютерної злочинності. В США дійшли висновку про доцільність введення до навчальних планів підготовки технічних фахівців питань нормативно-правового забезпечення ІБ та профілактики комп'ютерної злочинності, а в навчальні плани підготовки фахівців з інформаційного права - питання методики розслідування комп'ютерних злочинів та деякі технічні дисципліни.

Система стандартів вищої освіти та сертифікації якості підготовки фахівців з більшості галузей знань у США є децентралізованою і забезпечується комісіями штатів (регіональними комісіями з акредитації). Водночас стандартизацією і сертифікацією підготовки фахівців ІБ у США займається федеральний орган - Рада з акредитації програм у галузі техніки і технологій (*Accreditation Board for Engineering and Technology - ABET*). Це, в першу чергу, напрями: комп'ютерні науки, комп'ютерна і системна інженерія (*Computer Science, Computer Engineering, Systems Engineering*).

Крім цього, одним з напрямів удосконалення системи підготовки фахівців ІБ є створення за ініціативою США міжнародних консорціумів. Світовим лідером з сертифікації фахівців ІБ є міжнародний консорціум з сертифікації в галузі безпеки інформаційних систем: *International Information Systems Security Certification Consortium, Inc.* — (ISC)², який базується у Фремінгемі (Масачусетс) і Відні, в також має офіси у Лондоні й Гонконгу. (ISC)² є головною некомерційною організацією із забезпечення діагностування підготовки фахівців ІБ за стандартом професійної сертифікації, заснованому на «загальноприй-

нятому обсязі знань» (*Common Body of Knowledge*, «СВК») (ISC)2.

З часу заснування у 1989 році (ISC)2 вже сертифікував десятки тисяч фахівців ІБ з більш як 100 країн. З 2003 року (ISC)2 розпочав

666

співробітництво з московським навчальним центром Мікроінформ з метою спільної організації навчання та сертифікаційних екзаменів фахівців ІБ Російської Федерації, СНД та країн Балтії.

СВК складається з десяти сфер (доменів):

методи управління інформаційною безпекою;
архітектура та моделі безпеки; методологія і системи управління доступом; безпека розробки додатків і систем; безпека операцій; фізична безпека; криптографія; безпека телекомунікацій, мережі Інтернет; планування безперервності бізнесу та планування відновлення після збоїв; законодавство, розслідування і етика.

Тобто для можливості міжнародної сертифікації фахівців, національні стандарти в галузі знань ІБ повинні мати відповідні змістовні складові.

Для забезпечення національних потреб у фахівцях ІБ США активно використовують імміграційні механізми, за якими періодично отримують запрошення десятки тисяч фахівців, у тому числі з країн СНД.

Основним координатором з питань інформаційної безпеки, зокрема з підготовки фахівців ІБ, є Агентство національної безпеки (NSA), яке тісно співпрацює з Міністерством оборони, його структурним підрозділом DISA, а також ЦРУ, ФБР, НАСА, Міністерством фінансів, Мініюстом, Міненерго. Високому рівню організації взаємодії між різними федеральними відомствами, особливо між АНБ, ФБР та Міністерством оборони, сприяє спільна підготовка фахівців ІБ, обмін кадрами, в тому числі одночасне призначення високопосадовців, наприклад АНБ чи ФБР на посади заступників відповідних структур з ІБ в Міністерстві оборони тощо.

На початку 2008 року президент США Джордж Буш підписав розпорядження, що розширює повноваження агентства національної безпеки щодо боротьби з кіберзагрозами. На утворену в підпорядкуванні директора агентства спеціальну комісію покладена задача з управління діяльністю федеральних міністерств і відомств у сфері виявлення і знищення джерел кібератак проти урядових мереж. Відповідно до розпорядження всі ці мережі повинні відповідати таким

нормативам: виявлення кіберзагрози, управління системою безпеки, спеціалізоване навчання персоналу, електронна охорона периметра найважливіших об'єктів, фізичний захист ключових електронних вузлів системи, екстрене оповіщення про аварійні ситуації, планування відновлення працездатності мережі.

Важливу роль, як відомчу, так і в національному масштабі, відіграє Міністерство оборони, в якому для удосконалення методів навчання створений спеціальний підрозділ - «Управління програм з інформаційної безпеки» (*Information Assurance Program Office*). Одним з його здобутків є те, що сформовані й реалізуються програми всебічного навчання, тренування й інформування (*Education, Training and Awareness*) військовослужбовців, цивільного персоналу і службовців за контрактом. Для усіх користувачів інформаційних систем встановлений необхідний мінімум базових знань у галузі інформаційної безпеки, без якого вони не можуть бути допущені до роботи, причому увесь персонал повинен проходити щорічну перепідготовку. Навчально-методичні матеріали, які створені фахівцями управління, активно впроваджуються для навчання і тестування персоналу інших відомств.

Підготовка військових фахівців ІБ (зокрема для відповідних федеральних відомств) проводиться у більшості базових ВНЗ Міністерства оборони США, провідними серед них є:

- університет інформаційних технологій (Форт Гордон);
- технологічний університет Військово-Повітряних сил (ВПС, Райт-Патерсон);
- військову академію Армії США (Вест-Пойнт); коледж інформаційного менеджменту університету національної оборони (Форт Макнейр), який ще називають школою інформаційної війни і стратегії; центр і школу спеціальних методів війни імені Дж. Ф. Кеннеді (Форт-Брег) та ін.

Навчальні підрозділи цих ВНЗ інтегровані з науково-дослідними, що забезпечує достатній науковий рівень і сучасну практичну підготовку фахівців. Наприклад, у військовій академії Вест-Пойнт це Ф^В культурет електронної інженерії і комп'ютерних наук та академічний навчальний і науково-дослідний центр інформаційних технологій і операцій, у складі якого є «Лабораторія досліджень і аналізу інформаційної війни». Необхідно зазначити, що за останні роки саме кадети Вест-Пойнту стають переможцями навчань - змагань з кіберне-

тнчного захисту «Cyber Defense Exercise» між шістьма провідними академіями США за участю Агентства національної безпеки.

Спеціальні навчальні курси з інформаційної безпеки передбачені і в інших ВНЗ, які надають військову освіту на різних рівнях.

Також практична підготовка (спеціалізація) фахівців проводиться в інших військових навчальних підрозділах, центрах ІБ, навчання в яких є складовою основної освітньо-професійної програми чи післяузівської підготовки. До таких центрів можна віднести центри інформаційної боротьби видів збройних сил, навчальні курси (*Net Warfare Training*) кібернетичного Командування на базі ВПС у Барксейлі та ін.

Інтенсивне розгортання та нарощення структур ІБ в США та інших країнах НАТО вже визначило гострі проблеми кадрового забезпечення. Так, для комплектування того ж кіберкомандування ■ Барксейлі (чисельність 25 тисяч співробітників) довелося задіяти механізми тимчасового призову цивільних фахівців ІБ ■ підрозділи національної гвардії.

Обов'язковими вимогами до організації підготовки фахівців ІБ є:

- забезпечення обміну слухачами і досвідом між ВНЗ, відомствами, змагальності наукових і практичних шкіл різних ВНЗ;
- залучення до навчального процесу і діагностування фахівців відповідних федеральних структур;
- практична направленість (об'єктно-орієнтоване навчання), навчання «від зворотного», коли фахівців інформаційної безпеки навчають питанням інформаційної боротьби.

До речі цей досвід набуває поширення у світі. Так, студентів шотландського університету Ебертей (*University of Abertay*) з 2008 року почали навчати «зламувати комп'ютери». Курс комп'ютерного зламу є одним з етапів підготовки фахівців ІБ. Адміністрація університету розраховує, що такий підхід дозволить готувати більш якісних фахівців ІБ, так як «студент, який був у «шкурі хакера», буде краще знати про вразливості комп'ютерних систем та з більшою вірогідністю попередить їх злам».

Водночас керівництво університету підкреслює, що компаніям не слід боятися студентів, які пройшли цей курс, так як кожний учасник програми проходить суворий професійний відбір і до навчання не допускають студентів, які можуть використати отримані навички ■ злочинних цілях.

Важливою складовою підготовки фахівців ІБ у США є розвинена система курсової підготовки, в першу чергу комерційних курсів

та навчальних центрів фірм-виробників ІТ-продукції. Комерційні компанії проводять масове навчання в галузі інформаційної безпеки: «Cisco Systems», «Check Point Software Technologies», «Internet Security Systems», «Microsoft, Sun Microsystems», «Dell Computer», «Allied Telesyn», «OracleCorp», «APC», «Symantec» та ін.

Висококваліфіковані фахівці ІБ, які пройшли навчання в навчальних центрах виробників і отримали відповідні сертифікати значених компаній, затребувані на ринках праці більше, ніж ті, які тільки закінчили ВНЗ.

Останнім часом на ринку інформаційних технологій поширеним явищем стала підготовка власних професійно навчених кадрів, чому також сприяють технології дистанційного навчання на основі ІКТ.

Важливим моментом є те, що швидкість змін, які відбуваються у сфері ІКТ, не має аналогів у минулому, а класична освітня серія використовує ці технології в режимі запізнення. У той же час для курсової підготовки властива висока мобільність навчальних програм (у мережевій академії «Cisco» навчальний матеріал оновлюється кожні 90 днів). Таким чином, курсова підготовка фахівців ІБ (на основі базової вищої освіти) забезпечує необхідні адекватність, гнучкість і безперервність освіти.

Програми перепідготовки і підвищення кваліфікації для осіб середнього і старшого віку, які отримали базову освіту в минулому, є наступним важливим елементом системи підготовки з питань ІБ.

Агентство національної безпеки ще в 1999 році сформулоло ряд центрів після вузівської освіти, а в 2000 році додало до них 14 провідних університетів США.

Білий Дім приступив до навчання урядових чиновників (10 тис. осіб на рік) за федеральною програмою забезпечення безпеки інформаційних технологій (125 млн дол. на рік).

Професійна підготовка персоналу відповідно до нових вимог у галузі ІБ є ключовим напрямом реалізації програми DIAP, в рамках якої на навчання тільки з 2001 по 2004 рік було виділено більше 80 млн дол. для відкриття спеціалізованих курсів дистанційного навчання (більше 20) у «віртуальному університеті інформаційної безпеки» на базі Інтернет-сайтів. Навчання основам «стратегії глибокого ешелонованого захисту інформаційних ресурсів» за цей час пройшли адміністратори (2 тижні) і решта фахівців (3-5 днів) майже з усіх федеральних відомств, зокрема ЦРУ, ФБР, НАСА, Міністерства, Міністерства Енергетики та ін., усього не менше 100 тис. дипломованих фахівців ІБ, готових до будь-яких несподіванок у кіберпросторі*.

Найбільш цілеспрямовано до організації навчання з морально-психологічної підготовки відносяться в США та їх збройних силах. де ця підготовка є пріоритетною державною справою.

Для проведення морально-психологічної підготовки, Інформаційно-пропагандистського впливу в ЗС США створено три служби, які відповідають за стан ідеологічної підготовленості особового складу: служба із зв'язків з громадськістю (близько в тис. осіб), служба із особового складу та тилу (близько 5 тис. осіб) та служба військових священиків (близько 3 500 осіб).

Службу із зв'язків з громадськістю очолює помічник міністра оборони США. У його підпорядкуванні знаходяться ЗМІ ЗС. Йому підпорядковане спеціальне управління в апараті міністерства оборони. Воно підтримує зв'язки з цивільними молодіжними та ветеранськими організаціями, організовує та проводить прес-конференції, готує інтерв'ю та заяви для преси про найбільш важливі події в діяльності збройних сил. Значене управління має можливість ефективно впливати на громадську думку. Ідеологічне виховання особового складу покладене на службу із особового складу та тилу та на підпорядковані їй два управління. Ідеологічне виховання здійснюється під час спеціальних занять. Апарат військових священиків (капеланів) організовує проведення релігійних обрядів, занять у недільних церковних школах та гуртках, забезпечення рядового складу релігійною літературою, виступи на релігійно-моральні теми. В обов'язки військових капеланів входить також консультування командного складу з питань релігії та проведення релігійної пропаганди у військах.

Слід зазначити, що відділ зі зв'язків із громадськістю при штабі армійського корпусу США складається із 20 осіб, відділ з роботи з особовим складом - з 25 осіб, а відділ капеланів - із 30. Аналогічні структури створені в усіх об'єднаннях і з'єднаннях до штабу батальйону включно. Окрім цього, у збройних силах США працює близько 8 тис. професійних психологів.

Важливу роль в ідеологічній роботі з американськими військовослужбовцями відіграють військові ЗМІ. Широко застосовуються технічні засоби пропаганди. Керівництво збройних сил США приділяє особливу увагу военній пресі. Вважається, що на відміну від радіо та телебачення, преса є фактором більш тривалого впливу на розум та серця людей. Найбільш поширеною газетою вважається «Старо ейд страйпе». Вона видається двома американськими командуваннями: в Європейській зоні та в зоні Тихого океану. Крім того, газети видаються в з'єднаннях, частинах та гарнізонах.

9.1.3. Аналіз підготовки фахівців з інформаційної безпеки у Російській Федерації

У Росії підготовка фахівців в галузі ІБ має більш ніж 50-річну історію, якщо вести відлік часу з початку підготовки криптографів на базі закритого відділення Механіко-математичного факультету МГУ ім. М. В. Ломоносова. Однак системною така підготовка почала вважатися завдяки розвитку нових інформаційних і телекомунікаційних технологій з 1992 року, коли державним комітетом з вищої освіти була сформована міжвузівська науково-технічна програма «Методи і технічні засоби забезпечення безпеки інформації». Тільки останнім часом у Росії стала вибудовуватися загальнодержавна система ІБ. До неї відноситься Доктрина інформаційної безпеки, підписана Президентом РФ 9 вересня 2000 р. Цей документ послужив поштовхом для великої кількості заходів щодо розробки шляхів реалізації даної доктрини, зокрема щодо кадрового забезпечення системи ІБ. Ним визначені принципи підготовки фахівців ІБ, які визначають особливості змісту підготовки кадрів у галузі ІБ і вимоги до ВНЗ, які реалізують таку підготовку:

- додержання Конституції і законодавства Російської Федерації у сфері національної безпеки і освіти;
- гармонійне сполучення інтересів особистості, суспільства і держави;
- раціональне визначення кількості ВНЗ, які здійснюють підготовку фахівців ІБ;
- ретельний підбір кадрів (тих, хто навчається, і науково-педагогічних працівників);
- цільова державна підтримка провідних ВНЗ, науково-педагогічних колективів, які здійснюють підготовку фахівців ІБ для міністерств і відомств Російської Федерації;
- обґрунтоване поєднання відкритих і закритих спеціальностей у галузі ІБ;
- гармонійний розвиток спеціальностей і змісту освітніх програм у різних галузях наук (природничих, технічних, гуманітарних);
- єдність системи підготовки кадрів у галузі ІБ з урахуванням сукупності програмно-апаратних, криптографічних, технічних, інформаційно-психологічних, організаційних і правових методів захисту інформації;
- принцип сполученості освітніх траєкторій і освітніх програм у галузі ІБ.

До недавнього часу дослідження у галузі інформаційної безпеки

та підготовка фахівців проводились тільки у закритих та окремих військових ВНЗ. Стрімкий розвиток інформаційних технологій та підвищення актуальності проблем ІБ визначили розуміння керівництва держави про необхідність організації більш масштабної та відкритої системи підготовки фахівців.

Доктрина констатує той факт, що проблеми ІБ вже не є виключно сферою компетенції спеціальних служб (держави), вони усе більше стають предметом уваги суспільства й особистості.

На сьогодні Міністерством освіти Росії разом із зацікавленими федеральними органами виконавчої влади створена основа державної системи підготовки фахівців з вищою освітою насамперед технічного профілю, здатних вирішувати задачі забезпечення ІБ країни.

До цієї системи входять:

- Координаційна Рада Міністерства освіти Росії з проблем підготовки кадрів у галузі захисту державної таємниці та інформаційної безпеки за участю представників зацікавлених міністерств і відомств (створена наказом Міністра освіти РФ від 25 лютого 2003 р. № 670);
- навчально-методичне об'єднання ВНЗ з підготовки фахівців у сфері ІБ на базі Інституту криптографії, зв'язку та інформації Академії ФСБ Росії (НМО ІБ) і Навчально-методична рада Російського державного гуманітарного університету (НМР РДГУ);
- група державних освітніх стандартів вищої професійної освіти (ДОС ВПО) 075000 «Інформаційна безпека», що включає сім спеціальностей:

«Криптографія»;

«Комп'ютерна безпека»;

«Організація і технологія захисту інформації»;

«Комплексний захист об'єктів інформатизації»;

«Комплексне забезпечення інформаційної безпеки автоматизованих систем»;

«Інформаційна безпека телекомунікаційних систем»;

«Протидія технічним розвідкам»;

- освітні програми (програми спеціальностей, магістерські програми, програми спеціалізацій), суміжні з групою 075000, реалізовані в рамках інших НМО;

- освітні програми додаткової і післявузівської професійної освіти (підготовка кадрів вищої кваліфікації) у сфері ІБ, зокрема сформована наукова спеціальність 05.13.19 «Методи і системи

захисту інформації. Інформаційна безпека*. Діє 9 кандидатських і 12 докторських рад. За рекомендацією Наукової ради при РБ РФ Московський Університет розробив паспорти двох наукових спеціальностей гуманітарного профілю;

- орієнтовно більше 115 ВНЗ Росії різної відомчої приналежності, що здійснюють підготовку фахівців із зазначених спеціальностей;
 - 12 міністерств і відомств та їхніх органів управління професійною освітою, а також наукові організації й установи, що ведуть наукові дослідження в цій сфері, зокрема два головних центри: МГУ ім. М. В. Ломоносова (Інститут проблем інформаційної безпеки - ІПІБ) і Академія криптографії ФСБ РФ;
 - 25 регіональних навчально-наукових центрів із проблем ІБ у системі вищої школи з головним центром на базі МІФІ;
 - численні відомчі курси та комерційні навчальні центри перепідготовки і підвищення кваліфікації, в тому числі філії зазначені міжнародних компаній-виробників ІТ-продукції.

Для удосконалення підготовки фахівців ІБ в РФ активно реалізуються заходи міжгалузевої кооперації з питань:

- створення стандартів освіти та навчально-методичного забезпечення навчального процесу;
- розвитку навчально-матеріальної бази ВНЗ;
- організації практичного навчання студентів безпосередньо в структурах потенційного замовника на підготовку фахівців;
- обміну досвідом організації навчального процесу між ВНЗ;
- перепідготовки і підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників.

Федеральні структури, міністерства і відомства, провідні університети дуже активно і цілеспрямовано організують міжвузівські та міжнародні наукові конференції з питань підготовки фахівців ІБ, що сприяє цивільним ВНЗ в інтенсивному накопиченні власного досвіду, створенні своїх наукових шкіл.

На сьогодні вже утворились наукові школи в галузі криптографії (Інститут криптографії, зв'язку та інформатики); з технічних засобів захисту (Московський інженерно-фізичний інститут); з правових питань захисту інформації (Московський державний університет), із захисту комп'ютерних систем від деструктивних програм (Санкт-Петербурзький державний політехнічний університет, Таганрозький державний радіотехнічний університет).

Зокремп, для розробки нових стандартів підготовки фахівців ІБ у взаємодії двох структурних підрозділів Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова: Інституту проблем інформаційної безпеки та юридичного факультету університету були створені • моделі знань, необхідні для ефективного розкриття злочинів у сфері ІКТ*, і на їх основі різні моделі навчання фахівців у галузі інформаційного права, до яких входять:

- базові поняття інформаційних технологій та їх правового регулювання;
- знання сучасного інформаційного обладнання;
- поняття про задачі, які вирішують інформаційні технології та їх програмне забезпечення;
- поняття про бази даних та інструментарії обробки даних групи користувачів;
- відомості про локальні та глобальні комп'ютерні мережі;
- розгорнута інформація про поточний стан правового регулювання інформаційного середовища;
- деталізований опис криміналістичної характеристики злочинів у інформаційній сфері;
- методика слідчих дій під час виявлення злочинів у інформаційній сфері тощо.

Практичною реалізацією цієї роботи є програма спецкурсу «Проблеми розслідування інформаційних злочинів», який читається на юридичному факультеті спільно з курсом правової інформатики на 5-му курсі. До нього входять такі розділи:

1. Базові поняття інформаційних технологій та їх правового регулювання.
- 2 Уявлення про сучасне інформаційне обладнання.
3. Завдання, які вирішуються за допомогою інформаційних технологій, та програмні інструменти їх вирішення.
4. Поняття баз даних та інструментарію обробки даних групами користувачів.
5. Інструментарій комунікаційних технологій.
6. Правове регулювання інформаційних технологій.
7. Криміналістична характеристика інформаційних злочинів.
- 8 Особливості слідчих дій під час виявлення інформаційних злочинів.

Досвід підготовки фахівців ІБ останнього десятиріччя об'єктивно визначив внесення до змісту навчання фахівців за певними

напрямами (спеціальностями) навчальних курсів, в яких використовуються останні досягнення в суміжних напрямках (спеціальностях).

Так, у Таганрозькому державному радіотехнічному університеті під час підготовки бакалаврів за напрямом «Інформатика та обчислювальна техніка» викладається дисципліна «Інтелектуальні системи інформаційної безпеки».

Томський державний університет спільно з юридичним інститутом в межах спеціальності «Комп'ютерна безпека» відкрив спеціалізацію: «Розкриття і розслідування комп'ютерних злочинів». За навчальним планом цією спеціалізацією студенти додатково до базових і спеціальних дисциплін вивчають курси: «Математичні і програмні засоби вторгнення в комп'ютерні мережі і системи виявлення вторгнень»; «Хакерські атаки через Інтернет і методи їх відслідковування»; «Методи зламу банківських систем і криптографічні засоби захисту від них»; «Російське законодавство в галузі інформаційної безпеки»; «Законодавство провідних країн світу в галузі інформаційної безпеки».

Досвід РФ активно переймає й союзна їй Республіка Білорусь. Відповідно «Програми дій Російської Федерації і Республіки Білорусь для реалізації положень союзного Договору* вважається найпершим обов'язком відповідних органів Союзної держави і держав-учасників Союзу реалізація заходів захисту від засобів електронного й інформаційного нападу на інфраструктуру Союзної держави.

Водночас потреби у фахівцях ІБ задовольняються недостатньо. За даними Міносвіти РФ у 2002 році прийом студентів за групою спеціальностей 075000 становив 1 500 осіб на бюджетні місця і близько 1 тис. осіб на контрактні місця при прогнозованій потребі у фахівцях тільки для державних структур у 2007-2009 роках 5-6 тис. осіб щорічно. При цьому не враховані потреби недержавного сектора економіки та міграційні процеси, зокрема відтік фахівців ІБ за кордон.

Серед провідних ВНЗ Міністерства оборони РФ з питань інформаційної безпеки:

військовий інженерно-космічний університет ім. А. Ф. Можайського (м. Санкт-Петербург);

Краснодарський військовий інститут;
факультет РЕБ та інформаційної безпеки Воронежського
військового авіаційно-інженерного університету;
факультет зарубіжної воєнної інформації Військового університету
Міністерства оборони (м. Москва).

З 2008 року підготовка офіцерів за замовленням Міністерства оборони Росії з найбільш наукоємких спеціальностей розпочата у навчальних військових центрах провідних університетів країни.

9.1.4. Аналіз підготовки фахівців з інформаційної безпеки у КНР

Велику увагу підготовці фахівців ІБ приділяють в КНР, політичне керівництво якої визначило впровадження ІКТ в усі сфери життєдіяльності першочерговими пріоритетами модернізації країни.

З одного боку, відносні показники впровадження ІТ у КНР, з урахуванням загальної чисельності населення країни, поки що поступаються багатьом розвиненим країнам. Організація «Всесвітній економічний форум» у своїй щорічній доповіді «Глобальні інформаційні технології» за 2008 рік визначила країни з найбільш розвиненими ІКТ та рівнем їх впровадження. На першому місці - Данія, за нею - Швеція, США, Сінгапур, Швейцарія. Китай за 2008 рік піднявся на 11 місце з 57 на 46 місце рейтингу і зайняв перше місце серед країн БРІК, інші країни групи - Індія, Бразилія і Росія відповідно зайняли 54, 59 і 74 місця.

Водночас за більшістю абсолютних показників Китай виходить на 1-2 місце у світовому рейтингу. Саме масштабне розгортання підготовки ІТ-фахівців забезпечило спроможність країни до самостійного і масового виробництва майже усієї номенклатури засобів інформатизації. У 2008 році обсяг китайського експорту комп'ютерної техніки до 170 країн світу становив 105 млн одиниць (\$68,5 млрд), 41,7 млрд інтегральних схем (\$24,3 млрд), з них 27 % — до США. Кількість зареєстрованих користувачів Інтернету досягло 298 млн осіб, що вивело Китай на перше місце.

У травні 2009 р. перший у КНР суперкомп'ютер «Шугуан-5000А», який здатний виконувати більше 100 трлн операцій за секунду, почне працювати у Шанхайському обчислювальному центрі. До кінця 2010 року у Китаї буде розроблений суперкомп'ютер «Шугуан-6000», здатний виконувати більше 1 000 трлн операцій за секунду. Таким чином, Китай став другою країною після США, яка створила подібний

суперкомп'ютер загального призначення.

Показовим є той факт, що у 2008 році КНР випередив США за вартістю виробленої програмної продукції. Незважаючи на те, що Китай пізніше, ніж більшість країн еліту, зосередився на впровадженні ІКТ,

процесах розвитку інформаційного суспільства, за загальним висновком експертів ІБ лише він і США на сьогодні є достатньо захищеними в інформаційній сфері. Це при тому, що у 2001 році при загальному світовому виробництві програмного забезпечення ІБ у 23,2 млрд дол. на частку Китаю припадало лише 230 млн дол.

На основі висновків аналізу керівництво КНР ухвалило проект забезпечення ІБ китайських комп'ютерних мереж «S219», який фахівці називають «Велика стіна». Відповідно до дослідження, проведеного компанією «Gartner», вже за підсумками 2006 року середня доля ІТ-бюджету компаній Китаю, яка витрачається на забезпечення ІБ досягла 15 %, і це більше, ніж витрачають у США і Європі.

Підготовка фахівців ІБ у ВНЗ Китаю визначена пріоритетною, це при тому, що витрати на освіту в країні перевищили 3,5 % ВВП. На кінець 2003 року в КНР було 2003 ВНЗ (кількість студентів - 19 млн осіб). В опублікованій ЮНЕСКО 23 червня 2003 р. «Доповіді про став у сфері вищої освіти у світ» визначено, що кількість студентів у ВНЗ Китаю за короткий термін збільшилось вдвічі й за масштабами вищої освіти Китай знаходиться на першому місці. Інтенсивно впроваджуються освітні ІТ, до кінця 2003 року було розгорнуто 2 027 центрів дистанційної освіти. В рамках Освітньої й науково-дослідної мережі Китаю (CERNRT), формування якої почалось у 1994 році, була створена швидкісна мережа у 20 тис. км. Вона має 28 міжнародних і регіональних інформаційних каналів. Ця мережа швидко поєдналась з відкритою у 2000 році Китайською освітньою мережею на основі супутникового ширококутового мультимедійного зв'язку (CEBSat).

Провідну роль у питаннях підготовки фахівців ІБ традиційно відіграють Міністерство державної безпеки і Народно-визвольна армія Китаю (НВАК), на які покладено функцію охорони інформаційних систем країни. Тим більше, що третя воєнна доктрина КНР передбачає пріоритетний розвиток спроможності держави і її збройних сил до ведення інформаційних воєн як асиметричної відповіді на перевагу США у воєнному потенціалі. Це визначає наявність певних навчальних курсів з ІБ в багатьох ВНЗ НВАК, що свідчить на намагання військово-політичного керівництва Китаю надати спроможність до застосування технологій ІБ значній частині офіцерського складу.

Провідними вищими військовими навчальними закладами НВАК з питань інформаційної безпеки за поглядами американських фахівців з управління іноземної військової освіти (*Foreign Military Studies Office, Fort Leavenworth, KS*) станом на кінець 2000 року мож-

ливо вважати:

інститут психологічної війни НВАК (м. Сіань пров. Шаньсі);
командна академія зв'язку (м. Ухань, пров. Хубей);
інформаційно-технічний університет (г. Шеньджоу, пров. Хенань);
університет оборонної науки і техніки (м. Харбін);
Інженерний коледж Інженерного університету ВМС (м. Ухань,
пров. Хубей);
національний оборонний університет науки і техніки (м. Чанша,
пров. Хунань) та ін.

Відмінними рисами організації підготовки фахівців ІБ (як і в МО США) є посилена увага до модернізації навчально-лабораторної бази, інтеграції навчальних і наукових підрозділів. Так, у національному оборонному університеті науки і техніки є експериментальний завод, центр ЕОТ, докторантура, 1049 чоловік мають вчені звання професора, доцента, інші звання. В університеті була розроблена серія суперкомп'ютерів «Йен хі» («Yin He*»).

Як і в США, в КНР в інтересах ІБ для вирішення проблеми перепідготовки фахівців середнього і старшого віку створюється система багаторівневої підготовки і перепідготовки фахівців залежно від їх віку:

I рівень - керівний склад старший, ніж 40 років. Мета - зменшення рівня інформаційної безграмотності, зміна менталітету.
Форма - цикл короткострокових курсів;

II рівень - вік 30-40 років, майбутні лідери Китаю. Мета - підвищення здатності до організації ІБ. Курсова підготовка та навчання на подальших освітніх рівнях;

III рівень - вік до 30 років. Кадри, які адаптовані до інформаційного суспільства та володіють сучасними ІКТ. Мета — поглиблена підготовка за фахом з питань ІБ. Навчання - 4-5 років.

Проблема 40-60-річних фахівців у КНР взагалі загострена наслідками «культурної революції» (значними втратами педагогічних та науково-педагогічних працівників, а також обсягів часу на навчання у школах та ВНЗ в період 60-70 років минулого сторіччя).

КНР дуже активно вивчає досвід підготовки фахівців ІКТ у провідних країнах світу, направляє велику кількість студентів, аспірантів та молодих вчених вчитись за кордон. Це є також дуже ефективним засобом моніторингу наукових шкіл провідних університетів світу з питань ІБ.

Таким чином, керівництво КНР творчо використовує досвід США у застосуванні сучасних інформаційних технологій для забезпечення

національної безпеки, фронтальної підготовки фахівців ІБ. Водночас

679

враховується досвід підготовки фахівців, особливо математичного і програмного забезпечення ІБ, в сусідніх Росії і Індії.

З урахуванням перших двох факторів китайська теорія адаптації країни до інформаційного суспільства в контексті ІБ держави, забезпечення інформаційного протидорства для вирішення геополітичних задач, знаходиться під сильним впливом національних традицій і військового мистецтва Китаю. Китайські керівники не забувають теорію народної війни і народної армії, що передбачає участь у забезпеченні ІБ та проведенні інформаційного протидорства не тільки фахівців ІБ, але й широких мас навченого й організованого населення.

Для цього у різних формах залучається значна кількість талановитої молоді, які виявили здібності в ІКТ, в тому числі представники «хакерської субкультури». Вже зараз формуються і готуються, в тому числі з широким проведенням спеціальних сіткових навчань, народні полки і бригади ІБ за територіальним принципом. Ведеться широка компанія з пропаганди передового досвіду, наприклад, запасного полку ІБ в окрузі Ечен (пров. Хубей), який створено поєднанням фахівців близько 20 міських департаментів (телекомунікацій, телебачення, фінансів тощо). В окрузі створена база підготовки резервістів з набором до 500 осіб, проведено кілька сіткових імітаційних навчань

• Народна війна у вік інформації» тощо.

Тобто, динамічно розвиваючи систему підготовки фахівців ІБ, забезпечуючи спроможність значної частини державних службовців, особового складу НВАК та силових міністерств до організації ІБ та інформаційного протидорства, керівництво КНР розгорнуло широку компанію з підготовки й інформаційного виховання свого населення, адаптуючи його до умов життя в інформаційному світі.

9.1.5. Аналіз підготовки фахівців з інформаційної безпеки в Україні

Основні стратегічні цілі та напрями розвитку інформаційного суспільства в Україні визначені Законом України № 5 З 7-У від 9 січня 2007 р. «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007—2015 роки». Вони передбачають ті ж пріоритети. «Прискорення розробки, державну підтримку впровадження та використання інформаційно-комп'ютерних технологій в усі сфери сус-

пільного життя, забезпечення комп'ютерної та інформаційної грамотності населення, створення загальнодержавних інформаційних систем, розвиток національної інформаційної інфраструктури та її інтеграція із світовою інфраструктурою, збереження культурної спадщини України шляхом її електронного документування».

Водночас у ст. 8 розділу 3 визначене завдання «забезпечення навчання, виховання, професійної підготовки людини для роботи в інформаційному суспільстві» та шляхи його реалізації:

- розвивати національний науково-освітній простір на базі інформаційно-комунікаційних систем;
- розробити методологічне забезпечення використання комп'ютерних мультимедійних технологій під час викладання шкільних предметів, навчання студентів;
- забезпечити пріоритетність підготовки фахівців з ІКТ;
- вдосконалити навчальні плани, відкрити нові спеціальності з новітніх ІКТ;
- створити системи дистанційного навчання на основі ІКТ;
- забезпечити навчальні заклади та наукові установи сучасними засобами ІКТ і необхідними інформаційними ресурсами;
- забезпечити вільний доступ до засобів ІКТ та інформаційних ресурсів, особливо у сільській місцевості та важкодоступних населених пунктах;
- підвищити комп'ютерну грамотність населення, зокрема пенсіонерів, малозабезпечених, селян.

Таким чином, одним з основних шляхів розв'язання визначених проблем може бути надання населенню країни адекватної сьогоденню освіти, як загальної, так і спеціальної: адаптація до ІС через знання.

Інформаційна безпека держави, як складова національної безпеки, визначається складною взаємодією багатьох факторів, серед яких провідне місце займає «фактор людини». Людина є основним носієм і користувачем інформації, вона ж є основним суб'єктом і об'єктом інформаційної боротьби.

Тому в інформаційному світі рівень захищеності інформаційного простору держави значною мірою залежить:

- від рівня обізнаності її населення з проблемами інформаційної безпеки особистості, суспільства і держави;
- від рівня спеціальної підготовки державного і військового керівництва, особового складу ЗС та інших силових міністерств і відомств;

- від наявності й рівня фахової підготовки військових і цивільних фахівців відповідних структур інформаційної безпеки, які проводять постійний моніторинг інформаційного простору та здатні на адекватні дії для його захисту.

Таким чином, є актуальною проблема формування відповідної системи (узгоджених систем) підготовки зазначених категорій, зокрема системи підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки.

Система підготовки фахівців з вищою освітою базується на певних науково-педагогічних школах, які функціонують в тих чи інших вищих навчальних закладах з відповідною навчально-матеріальною базою, інфраструктурою для забезпечення повсякденної діяльності тощо. Для створення науково-педагогічних шкіл певної спрямованості, як свідчить досвід, необхідно 10-15 і більше років. Для часткової зміни їх завдань у межах традиційної спрямованості, розгортання і введення в навчальний процес нових навчальних комплектів техніки, формування контингенту студентів (слухачів) необхідно 3-4 роки.

Таким чином, система підготовки фахівців є досить консервативною, має певну інерцію, що необхідно враховувати під час проведення реформування системи вищої освіти загалом, в тому числі системи підготовки фахівців ІБ, відповідно до цілей і завдань євроінтеграції України у сфері вищої освіти в контексті Болонського процесу, та переходу на нові Переліки напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавра і магістра, що передбачено на 2009-2012 роки. Враховуючи на те, що підготовка фахівців з вищою освітою у галузі ІБ взагалі була розпочата тільки у 1997 році, є найбільш новою і водночас найбільш динамічною за об'єктом діяльності, актуальність розвитку системи підготовки фахівців ІБ є ще більш актуальною.

Проведення порівняльного аналізу систем підготовки фахівців ІБ не може бути повним без врахування, крім підготовки суто цивільних фахівців, децю специфічних систем підготовки фахівців ІБ для силових міністерств і відомств, які були створені першими і зберігають координуючу роль у загальній системі. Досвід показує, що обидві категорії фахівців мають переважно споріднену за змістом підготовку і реалізують себе на споріднених об'єктах діяльності.

Для порівняльного аналізу визначимо декілька складових можливої структури системи підготовки фахівців ІБ:

- підготовка фахівців у галузі інформаційної безпеки (як для ви-

явлення і нейтралізації інформаційно-технічних загроз інформаційно-технічній сфері машинно-технічних систем, іншим об'єктам інформаційної інфраструктури країни, так і загроз в гуманітарній сфері!

- підготовка фахівців для структур інформаційної безпеки та інформаційної боротьби збройних сил та деяких інших міністерств і відомств;
- спеціальна підготовка (перепідготовка, підвищення кваліфікації) з питань інформаційної безпеки органів державного (військового, корпоративного) управління визначених країн;
- загальна підготовка населення країни (адаптація до умов життя у інформаційному суспільстві).

В Україні на основі значних власних потенційних можливостей за останні роки також створена відповідна система, підготовка фахівців приведена до державних і, певною мірою, до міжнародних стандартів.

Підготовка фахівців ІБ була розпочата відповідно до спільного наказу Державної служби України з питань технічного захисту інформації та Міністерства освіти України від 28 грудня 1995р. № 66/358 (Про співробітництво між Міністерством освіти України і Державною службою України з питань технічного захисту інформації).

До «Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями», який був затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 24 травня 1997 р. № 507, було внесено напрям 1701 «Інформаційна безпека» у складі п'яти спеціальностей.

З 2007 року і до сьогодні, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 р. № 1719 «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра» система підготовки фахівців з інформаційної безпеки в Україні включає:

- групу стандартів системи вищої освіти (ССВО) галузі знань 1701 «Інформаційна безпека» (напрями: безпека інформаційних і комунікаційних систем; системи технічного захисту інформації; управління інформаційною безпекою);
- групи стандартів ССВО інших галузей, суміжних з 1701:
- 0501 «Інформатика та обчислювальна техніка (комп'ютерна наука, комп'ютерна інженерія, програмна інженерія)»;
- 0502 «Автоматика і управління (системна інженерія)»;
- 0509 «Радіотехніка, радіоелектронні апарати та зв'язок (радіотехніка, телекомунікації)»;

Частина 3

- 0403 «Системні науки та кібернетика (прикладна математика, інформатика»);
 - групи стандартів ССВО деяких галузей знань та напрямів соці, альних наук, бізнесу і права:
 - 0302 «Міжнародні відносини* (міжнародні відносини, міжва-родна інформація);
 - 0303 «Журналістика та інформація (журналістика, реклама, зв'язки з громадськістю»);
 - 0304 «Право* (право);
 - 0301 «Соціально-політичні науки» (соціологія, практична пси-хологія, політологія);
 - 0201 «Культура» (документознавство та інформаційна діяль-ність);
 - 1601 «Військові науки, національна безпека» та деякі інші;
- ВНЗ різної відомчої приналежності, що здійснюють підготовку фахівців із зазначених напрямів (спеціальностей); система відповідних державних та комерційних курсів підвищення кваліфікації; профільні наукові організації й установи.

Провідними ВНЗ з підготовки фахівців напряму 1701 «Інформаційна безпека» в Україні є:

- Національний авіаційний університет;
- Національний технічний університет України (НТУУ «КПІ»);
- Національна академія Служби безпеки України;
- Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка;
- Державний університет інформаційно-комунікаційних техноло-гій (м. Київ);
- Харківський національний університет радіоелектроніки;
- Національний гірничий університет (м. Дніпропетровськ);
- Запорізький національний технічний університет;
- Національний університет внутрішніх справ (м. Харків) та ін.

Як і в розглянутих вище країнах, обсяги підготовки фахівців ІБ в У країні, порівняно із загальними обсягами підготовки фахівців, недостатні. Як вже було зазначено, особливістю підготовки фахівців ІБ є динамічний розвиток об'єкта діяльності, а отже, і змісту навчання. Ця проблема має вирішуватись своєчасним оновленням змісту та інтеграцією базової та гнучкої курсової підготовки. З огляду на це *зативними факторами є:*

- затримка затвердження стандартів освіти за новим «Перс ліком...» від 13 грудня 2006 р. та відсутність переліку напрямів і спеціальностей підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «магістр»;

- недостатні обсяги ~~перепідготовки~~ і своєчасного підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників, які забезпечують навчальний процес;
- недостатній рівень модернізації навчально-лабораторної бази ВНЗ за відповідними напрямками і спеціальностями;
- недостатні обсяги залучення до курсової підготовки (перепідготовки і підвищення кваліфікації) з питань ІБ державних службовців і фахівців органів державного (корпоративного) управління, особливо середнього і старшого віку;
- недостатній рівень взаємодії між міністерствами і відомствами з питань підготовки фахівців ІБ, обміну програмами підготовки. Практика навчання державних службовців на курсах в Національній академії оборони України на сьогодні призупинена;
- надмірна комерціалізація курсів з ІБ. Значна частина комерційного сегмента курсів є фактично представництвами іноземних компаній-виробників програмного продукту, що не зменшує інформаційну залежність України та не сприяє підвищенню ступеня контрольованості запозичених інформаційних технологій, впроваджених у різні сфери державного і корпоративного управління, забезпечення життєдіяльності країни.

Загалом в Україні завершено перший етап - створення системи підготовки фахівців ІБ. Але в контексті світового досвіду, сучасних і перспективних загроз в інформаційній сфері ця система потребує подальшого суттєвого розвитку в структурному і змістовному плані, а також покращення кадрового та матеріально-технічного забезпечення.

9.2. Напрями удосконалення системи підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки в Україні

9.2.1. Організаційні засади удосконалення безперервної багаторівневої системи підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки

Порівняльний аналіз систем підготовки фахівців ІБ у провідних країнах світу та в Україні визначив деякі спільні проблеми щодо організації і змісту їх навчання. До них можна віднести такі:

- недостатня адаптація змісту підготовки фахівців у ВНЗ до сучасних і перспективних потреб інформаційної безпеки за умов

стрімкого розвитку науково-технічних засад інформаційного суспільства, суттєвого оновлення апаратно-програмних засобів! протягом вже навіть не періоду навчання, а навчального року чи окремого семестру. Відповідно проблеми своєчасного оновлення стандартів і освіти, і змісту навчання;

- поєднання в змісті підготовки фахівців на базі визначеного напрямку певних елементів змісту освіти деяких інших напрямів і, як наслідок, невідповідності необхідного та наявного бюджету навчального часу для забезпечення ускладнених кваліфікацій, них вимог;
- недостатньо узгоджений зміст навчання в системі безперервної підготовки і перепідготовки фахівців ІБ у ВНЗ та на чисельних курсах різної приналежності та форм власності;
- необхідність узгодження змісту підготовки з урахуванням майбутніх спільних об'єктів діяльності, фахівців гуманітарного і технічного профілю, цивільних та військових фахівців;
- нормативно-правове забезпечення професійної діяльності фахівців ІБ і, відповідно, їх практичної підготовки під час навчання та ін.

Відповідно сформулюємо деякі вимоги до організації підготовки фахівців ІБ висококваліфікованими фахівцями з урахуванням певних особливостей цієї сфери, а саме:

- інформаційна безпека - специфічна предметна галузь, що потребує комплексного підходу до процесу підготовки фахівців, тобто викладання різних розділів фундаментальних і прикладних звань як інженерних, так і гуманітарних дисциплін;
- система освіти в галузі ІБ має забезпечувати відповідність рівня підготовки фахівців рівню наукових знань і темпам розвитку інформаційних технологій та міжнародного і національного інформаційного законодавства;
- загальну підготовку з питань інформаційної безпеки повинні мати всі суб'єкти інформаційної діяльності, а особливо керівництво органів державного, військового і корпоративного управління;
- процес підготовки фахівців ІБ різних структур повинен будуватися на єдиній методичній і правовій основі;
- система підготовки (перепідготовки, підвищення кваліфікації) фахівців ІБ потребує проведення обов'язкового моніторингу з боку держави.

Для успішного вирішення зазначених проблем і реалізації вимог, з урахуванням досвіду першого етапу розвитку системи підготовки фа

хівців ІБ в Україні, в контексті інтеграції вищої освіти у європейський і світовий освітній простір, необхідно розвивати такі основні складові загальнодержавної системи підготовки фахівців ІБ в Україні:

науково-методичні комісії з вищої освіти (за відповідними галузями знань) науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України (НМК МОН України); визначені вище групи стандартів ССВО (в першу чергу, галузі знань 1701 «Інформаційна безпека») зі своєчасним і повним відпрацюванням усіх їх компонентів (державної, галузевих і компонентів ВНЗ);

ВНЗ різної відомчої приналежності, які забезпечують фахову підготовку цивільних та військових фахівців ІБ з вищою освітою за визначеними галузями знань, напрямками та спеціальностями (за освітньо-кваліфікаційними рівнями «бакалавр» і «магістр»), а також перепідготовку, підвищення кваліфікації, підготовку наукових і науково-педагогічних працівників у галузі ІБ.

Профільні науково-дослідні установи, як самостійні, так і інтегровані з відповідними ВНЗ; підсистему курсової підготовки (підвищення кваліфікації) фахівців ІБ (державний і комерційний компоненти) з відповідними механізмами сертифікації фахівців; підсистему підвищення кваліфікації з питань ІБ органів державного (військового, корпоративного) управління; підсистему спеціальної підготовки з питань ІБ визначених категорій особового складу (який не є фахівцями ІБ) Міністерства оборони та міністерств і відомств, у компетенції яких забезпечення питань військової і державної безпеки; підсистему загальної підготовки визначених верств населення в контексті адаптації до інформаційного суспільства.

Підготовку фахівців ІБ, принаймні у галузі знань 1701 «Інформаційна безпека», бажано проводити переважно у ВНЗ державної форми власності. На сьогодні з 25 ВНЗ, які готують фахівців у цій галузі, тільки два ВНЗ є комерційними.

Важливою умовою вирішення вище визначених проблем є організація взаємодії та кооперації відповідних відомств і ВНЗ з питань розробки і корегування стандартів і змісту освіти; обміну навчально-методичним забезпеченням навчально-виховного процесу та досвідом удосконалення навчально-лабораторної бази ВНЗ;

наукових досліджень у галузі ІБ, підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів, обмін науковцями.

Забезпечення такої взаємодії на змістовному рівні покладається на НМК МОН України і навчально-методичні центри у складі відповідних відомств та провідних ВНЗ, визначених відповідальними за розробку тих чи інших складових стандартів підготовки фахівців ІБ.

Так, наприклад, складову нормативно-правового забезпечення ІБ у взаємодії з іншими ВНЗ визначає Національна академія СБУ, складову інформаційної боротьби, інформаційно-психологічної протидії - Національна академія оборони України і так за кожним напрямом. Це дозволить виключити неузгодженість підходів до змісту підготовки фахівців і полегшити їх подальшу спільну професійну діяльність. Зрозуміло, що на рівні окремого відомства та ВНЗ розробляються варіативні частини наведених складових.

При цьому враховується світовий досвід підготовки фахівців, міжнародні стандарти інформаційної безпеки та нормативно-правове забезпечення. Значна (відкрита) частина змісту підготовки може бути взагалі інтегрованою з елементами кращих навчальних планів провідних університетів світу, для чого ефективно використовуються можливості дистанційної освіти, її сучасного варіанту - електронного навчання (e-Learning). *e Learning* - це перспективна модель навчання, яка заснована на використанні нових мультимедійних технологій та Інтернету для підвищення якості навчання шляхом полегшення доступу до ресурсів і освітніх послуг, обміну ними між ВНЗ і спільної праці на відстані. На *e Learning* за підтримки ЮНЕСКО орієнтуються усі передові освітні системи світу. Фактично ця технологія наповнює реальним змістом задекларовану комп'ютеризацію навчального процесу, так як без розміщення знань в Інтернеті, переносі знань між ВНЗ та оперативній імплантації змістовних об'єктів-знань у навчальні програми протягом днів, а не років, комп'ютеризація не має практичного сенсу.

З урахуванням значної складності об'єктів діяльності фахівців ІБ, необхідністю внесення до навчальних планів їх підготовки за визначеним напрямом окремих елементів змісту підготовки за спорідненими напрямами, бажаною реалізацією окремих кваліфікаційних вимог на творчому (дослідницькому) рівні, необхідний освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця ІБ - магістр. Відповідно загальний термін підготовки фахівців - 5-6 років.

Переважає більшість фахівців силових відомств з ІБ вважають найбільш доцільною системою підготовки фахівців ІБ рівня на основі

поєднання підготовки фахівців у різних ВНЗ за відповідними напрямками таких галузей знань:

- 0502 «Системна інженерія* (ЖВІНАУ);
- 302 «Міжнародні відносини» (ВІКНУ);
- 303 «Журналістика та інформація» (ВІ КНУ);
- 1701 «Інформаційна безпека. (ЖВІ НАУ, ВГГІ КПІ, ІСЗЗІ КПІ, НА СБУ);
- 0501 «Комп'ютерні науки» (ВІТІ КПІ, ІСЗЗІ КПІ);
- 304 «Право» (НА СБУ).

Необхідно внести до змісту навчання фахівців за певним напрямом (спеціальністю) окремих навчальних дисциплін з навчальних планів суміжних напрямів (спеціальностей). Тобто розширення змісту підготовки, наприклад, технічних фахівців гуманітарною складовою та складовою нормативно-правового забезпечення інформаційної безпеки, і навпаки.

Для забезпечення необхідної адекватності, гнучкості й безперервності підготовки фахівців ІБ функціонує розгалужена система курсів перепідготовки, підвищення кваліфікації та навчальних центрів у складі:

- навчальних підрозділів післядипломної освіти ВНЗ і науково-дослідних установ;
- навчальних центрів відповідних відомств;
- навчальних підрозділів великих корпорацій, компаній, підприємств;
- навчальних центрів фірм-виробників ІТ-продукції;
- філій великих міжнародних спеціалізованих ІТ-академій;
- окремих комерційних навчальних структур.

Контроль за організацією і програмами курсової підготовки, ліцензування освітньої діяльності курсів покладається на уповноважений державний орган - управління ліцензування, акредитації та іо-стрифікації МОН України за участі відповідних відомств. При цьому особлива увага повинна приділятися аналізу кадрового забезпечення курсової підготовки комерційними підрозділами, проведенню атестації науково-педагогічних (педагогічних) працівників, які займаються підготовкою (перепідготовкою) кадрів. Вони повинні мати вищу освіту, обов'язкову спеціальну підготовку у галузі ІБ та досвід викладацької роботи.

Участь у контролі за організацією і програмами підготовки, ліцензуванні освітньої діяльності (на рівні експертів), участь у розробці і корегуванні змісту курсової підготовки, крім комерційних струк-

тур і фірм-виробників ІТ, повинні брати ще й представники відомств і підприємств, чії фахівці проходять курсову підготовку, а також обов'язково ВНЗ для забезпечення узгодженості й безперервності навчання.

Ефективним шляхом підвищення якості та гнучкості змісту навчання є відкриття на базі ВНЗ, крім власних підрозділів післядипломної освіти, відділень міжнародних спеціалізованих фірм - мережевих академій, у яких мають змогу пройти навчальні курси і студенти під час отримання базової вищої освіти. Прикладом такої співпраці є відкриття локальних мережевих академій «Сіско» у 18 ВНЗ України, зокрема у Київському національному університеті ім. Т. Шевченка, Національному авіаційному університеті, Харківському національному університеті радіоелектроніки, Військовому інституті телекомунікацій та інформатизації НТУУ «КПІ» та ін.

9.2.2. Особливості професійного відбору та психолого-педагогічного супроводження підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки

Актуальними для усіх країн є не тільки проблеми забезпечення достатньої чисельності й кваліфікації фахівців ІБ, але й проблеми їх професійного відбору та виховання для майбутньої професійної діяльності, яка була б узгоджена з інтересами держави і суспільства. Тому важливим завданням підготовки фахівців ІБ є розробка і впровадження таких методів навчально-виховного процесу, які б гармонійно поєднували навчання сучасним інформаційним технологіям з формуванням високих моральних якостей для вироблення імунітету до скоєння комп'ютерних злочинів.

Про актуальність цього завдання свідчить чисельна статистика порушень інформаційного законодавства фахівцями ІБ, їх використання для скоєння комп'ютерних злочинів. Це підтверджується і соціологічними дослідженнями студентів і фахівців ІБ.

Так, Г. Маклаков наводить тестування студентів ВНЗ м. Севастополя, які навчались за спеціальностями: «Комп'ютерні системи і мережі», «Системи захисту від несанкціонованого доступу» «Захист інформації в комп'ютерних системах і мережах» та ін. (усього 125 осіб). Тестування виявило не тільки вкрай низький рівень знань інформаційного законодавства, але й достатньо лояльне ставлення Я⁰ його порушення. Найбільш тривожним є аналіз мотивації студентів до вибору спеціальності:

Зогроши національній безпеці України ш інформаційній сфері...

38 % опитуваних вважають за необхідне використовувати знання технології хакерських атак для побудови ефективного захисту;

17 % студентів бажають вивчати методи здійснення комп'ютерних злочинів з метою заробітку на зломі інформації;

13 % опитуваних допускають можливість здійснення протиправних діянь за необхідності помститися кривднику.

Виходить, що частина студентів пішла навчатися технологіям захисту інформації, щоб свідомо використовувати свої знання для здійснення комп'ютерних злочинів.

Постає питання, чому до відбору і підготовки фахівців у галузі державної та військової безпеки визначені додаткові вимоги, а до підготовки цивільних фахівців у галузі інформаційної безпеки аналогічні вимоги не визначаються? Зрозуміло, що порушення норм їх професійної діяльності можуть призвести до втрат, які в умовах інформаційного суспільства будуть не менш суттєвими, ніж у визначених сферах.

Таким чином, є доцільним доповнити умови прийому студентів на спеціальності у галузі ІБ, в першу чергу за напрямками галузі знань 1701 «Інформаційна безпека» нормами професійного відбору. Багатий досвід професійного відбору, тестування кандидатів на навчання для забезпечення високих морально-етичних і необхідних психологічних якостей напрацьований військовими навчальними закладами, ВНЗ Служби безпеки, МВС.

Заслужовує уваги досвід професійного відбору кандидатів на навчання в галузі ІБ у ВНЗ Росії. Так, деякими ВНЗ запроваджена процедура попереднього дистанційного відбору вступників та визначення готовності до навчання за визначеною спеціальністю з використанням Інтернет-технологій.

Наприклад, попередній профвідбір було організовано на сервері Академії ФАПСІ (на сьогодні Академії Федеральної служби охорони Російської Федерації — Академії ФСО Росії). Кожного потенційного вступника під час дистанційного тестування діагностували за *чотирма показниками*:

- 1 показник - оцінка мотиваційних аспектів особистості (тест «Мотивація»): визначення мотиву вибору професії, стійкість професійної спрямованості, ціннісні орієнтації та моральні риси;
- 2 показник - оцінка психологічної стійкості особистості до протиправних дій - вивчення «психологічної спадковості»;
- 3 показник - оцінка пізнавальної активності вступника «Творчий потенціал». Оцінюється рівень розвитку пізнавальних здібнос-

тей особистості, які визначають не тільки успішність отримання нових знань, вмінь та навичок, але й здібності до застосування їх у практичній діяльності.;

4 показник - оцінка активності особистості в досягненні визначеної мети («Цілеспрямованість*», «Готовність до ризику*»), вміння об'єктивно оцінювати ситуацію і людей, визначати оптимальну стратегію поведінки.

Додатковий аналіз загальноосвітньої підготовки вступника дозволяє реально оцінити його шанси на вступ за цією спеціальністю та визначитись з рекомендаціями приймальної комісії.

Зрозуміло, що такі підходи ефективні за наявності достатнього конкурсу. Використання технологій дистанційного тестування також спрощує доступ вступника до інформації про ВНЗ та конкретні спеціальності підготовки, допомагає самостійно визначитись а індивідуальним вибором спеціальності, підвищити вірогідність успішності майбутньої професійної діяльності.

Враховуючи специфіку майбутнього об'єкта професійної діяльності, можливо припустити, що більшість кандидатів на навчання вже мають власний досвід спілкування з ІКТ, в першу чергу з Інтернет. Це дає можливість провести пошук інформації на вступника та додаткове вивчення його особистості, профілю поведінки в соціальних мережах Інтернет тощо. Принаймні кадрові агентства такі можливості вже активно використовують.

Не менш важливим є проведення заходів психолого педагогічного супроводження підготовки фахівців ІБ, профілактичної і виховної роботи під час навчання.

На молодших курсах це комплексні заходи з виховання інформаційної культури, «інформаційної настороги* у використанні ІКТ, контролю за поведінкою майбутніх фахівців, сприяння критичному осмисленню деяких проявів молодіжних субкультур, зокрема «хвєрства».

На старших курсах — кваліфіковане і глибоке осмислення норм інформаційного законодавства, спільна роботи з представниками потенційних роботодавців, виховання корпоративної культури і солідарності.

Особливістю працевлаштування фахівців ІК є необхідність максимального сприяння їх розподілу (працевлаштуванню) за фахом. Можливо були б доцільними (за аналогією з військовими ВНЗ) також 692 заходи з обліку місць працевлаштування, підтримання зворотного зв'язку з фірмами та отримання відгуків на випускників за підсумками першого року роботи, сприяння їх подальшій курсовій підготовці

(підвищенню кваліфікації).

Мотивацією для ВНЗ, випускників та роботодавців у цих питаннях могло б бути введення обов'язкової періодичної сертифікації фахівців ІБ.

9.2.3. Удосконалення адаптації населення України до інформаційного суспільства в контексті інформаційної безпеки держави

Ми розглянули досвід створення та основні вимоги до удосконалення систем підготовки фахівців ІБ для різноманітних структур інформаційної безпеки. Водночас постає питання, наскільки наявність цих структур, навіть за умов їх найкращої організації та кадрового забезпечення, вирішує завдання забезпечення інформаційної безпеки особистості, суспільства і держави?

Подальший розвиток ІС призводить до того, що інформаційні структури стають, по суті, основним джерелом інформації для людини, здійснюють безпосередній вплив на її психічну діяльність, на формування її соціальної поведінки. Фактично навкруги людини створюється її індивідуальний «віртуальний інформаційний простір», з можливістю майже безперешкодного доступу, моніторингу та диференційованого інформаційно-психологічного впливу на конкретну особистість.

Винахідник «всесвітньої павутини» Тім Бернерс Лі попередив про загрозу впровадження систем, які дозволяють автоматично відслідковувати інформацію і дії користувачів Інтернету і на цій основі створювати їхні «портрети».

Фактично більшість сучасних інформаційних технологій набула властивостей технологій спостереження, тобто технологій отримання (добування), цифрової обробки, накопичення в спеціалізованих базах даних (БД) та оперативного використання інформації про людину і соціум. До таких технологій можна віднести:

різноманітні соціальні мережі Пінетей (усього на 1 березня 2009 р.

в Інтернеті працювали 224 749 695 сайтів і блогів);

системи біометричної ідентифікації на різних принципах;

сі. теми тотального відео спостереження;

мобільний зв'язок інтегрований з Іпієгпеї;
комп'ютеризовані системи обліку та обробки різних видів ін-
формації в органах державного (корпоративного) управління
тощо.

Бурхливий екстенсивний етап розповсюдження таких систем за
останні 3-5 років отримує подальший розвиток у вигляді інтеграції баз
даних (кожної з систем) в єдину універсальну базу даних в глобальних
масштабах.

Демонстраційним комерційним варіантом такої бази даних мож-
ливо вважати систему пошуку різноманітних даних про громадян і
організації Росії, України та інших країн СНД на Radarix.com. До
сфери пошуку включені більше 5 300 масивів інформації, як на дер-
жавному, так і на регіональному рівні. Інформація на сьогодні стано-
вить приблизно 5-6 млрд записів із загальним обсягом 4-5 терабайт.

Можна дійти висновку про штучне, до певної міри, «конструю-
вання» інформаційно-комп'ютерних технологій, і, в першу чергу,
глобальної мережі Іпієгпеї:

як середовища для комп'ютерної розвідки (поширення різного
виду технологій спостереження, реалізація сумнівних програм
нерівноцінного обміну БД з особистою (конфіденційною) інфор-
мацією на населення країн, спонукання до розміщення особистої
інформації з можливістю неконтрольованого накопичення
інформації, інтеграції БД від різних систем спостереження); як
перспективного засобу ефективного контролю за соціумом та
потужного універсального каналу диференційованого інформа-
ційно-психологічного впливу.

Людина в цих умовах може втратити свою незалежну особистість,
перетворитись у «суб'єкт персональних даних, заручника глобальної
кібернетичної мережі», у «віртуальний біоресурс» для рефлексивного
управління та інформаційно-психологічних маніпуляцій.

Таким чином, навіть надпотужні, навчені й розгорнуті структури
ІБ у сучасному інформаційному світі є необхідним, але недостатнім
фактором забезпечення ІБ держави. В інформаційному світі
визначальною стає можливість безпосереднього інформаційно-
психологічного впливу на населення країни, особовий склад її зброй-
них сил, силових структур тощо і ніякі зовнішні механізми захисту не
зможуть самостійно і достатньо ефективно вирішити це.

Тому є виключно важливим забезпечити безпеку взаємодії люди-
ни з інформаційними технологіями (інформаційним середовищем).

Вихід - у створенні внутрішніх механізмів захисту, в наданні кожній людині здатності до «інформаційного самозахисту* шляхом отримання певного мінімуму знань про закони розвитку інформаційного суспільства та основи захисту від можливих інформаційних загроз для особистості й суспільства переважній частині населення в системі вищої, а надалі й середньої освіти.

В умовах інформаційного домінування провідних держав світу та можливостей щодо безпосереднього зовнішнього впливу на населення країни, сумнівні переваги зі збереження можливостей маніпулювання власним населенням національними елітами є мізерними порівняно з цілком реальними втратами від потужного зовнішнього інформаційного впливу на населення, яке не має здатності до інформаційного самозахисту.

На сьогодні відповідно до статей 8, 13 Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки* та у зв'язку з переходом на нові стандарти вищої освіти в контексті Болонського процесу, є можливим і необхідним введення до навчальних планів підготовки усіх фахівців із вищою освітою обов'язкових (нормативних) навчальних дисциплін «Основи безпеки інформаційного середовища», «Основи інформаційної культури», «Інформаційна безпека особистості, суспільства і держави» тощо.

На другому етапі - введення відповідних програм навчання у школах та інших середніх закладах освіти.

Базові освітні програми повинні доповнюватись комплексними інформаційними компаніями для населення за різними цільовими аудиторіями за участі й підтримки відповідних державних інституцій, громадських організацій та фірм-виробників ІТ-продукції.

Прикладом таких заходів є проведення у лютому-березні 2009 р. «Місяця безпечного Інтернету* - соціальної інформаційної програми для підлітків, яку організує «Коаліція за безпеку дітей* за ініціативи і підтримки компанії «Майкрософт Україна*. До цього компанія «Майкрософт Україна* вже запустила спеціальний ресурс «Онлайн-Дія*, який містить матеріали для навчання основам безпечної роботи в Інтернеті.

Визначені шляхи вирішення проблем адаптації населення країни до життя в ІС не забезпечать його повний захист, навіть за умов створення досконалої системи моніторингу, попередження, захисту та інформаційної протидії з найкращими фахівцями, але можуть суттєво, на порядки збільшити витрати інформаційних «партнерів»

України, знизити ефективність інформаційного впливу, зумовити зрив планів інформаційної агресії.

Проведення таких заходів потребує багато часу, необхідно сформувати не тільки покоління фахівців у галузі інформаційної безпеки, але й покоління молодих громадян України, які б адекватно сприймали реалії сучасного світу. Тим важливіше активізувати цю роботу.

Слід зазначити, що система удосконалення адаптації населення України до інформаційного суспільства та підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки в Україні значно трансформована у інформаційно-технічному напрямі. Не розвинутим залишається інформаційно-психологічний напрям.

На сьогодні написано багато літератури щодо різних аспектів інформаційно-психологічної безпеки, але ця література або популістська, або суто наукова (монографії, дисертації). До того ж більшість такої літератури написано російськими публіцистами та вченими і тому не враховує специфіку інформаційної безпеки України. У зв'язку з викладеним нагальною є необхідність розробки в нашій державі відповідної *навчальної літератури (посібники, підручники), методичних розробок (програми навчальних курсів)* для підготовки висококваліфікованих *фахівців* (державних службовців, політологів, правознавців, соціологів, психологів, журналістів, представників силових відомств).

Тому пропонується для формування критичного мислення серед широких верств населення та підготовки фахівців з інформаційної безпеки впроваджувати у навчальний процес вищих навчальних закладів навчальний курс «Інформаційної безпека (соціально-правові аспекти)».

Об'єктом навчального курсу є інформаційна безпека держави, суспільства й особистості. *Предметом*—деструктивний інформаційно-психологічний вплив (маніпулювання свідомістю, інформаційні війни, спеціальні інформаційні операції, акти зовнішньої інформаційної агресії та ін.) і шляхи протидії цьому впливу. *Мета курсу*— формування критичного мислення, надбання знань щодо забезпечення інформаційної безпеки держави, суспільства та особистості.

Цей навчальний курс є базовим з інформаційно-психологічної безпеки, який доцільно вводити у всі ВНЗ і обов'язково гуманітарної спрямованості. Після його закінчення пропонується тим вищим навчальним закладам, які готують фахівців із забезпечення інформаційної безпеки, читання курсів з теорії комунікації: «Іміджологія*», «Піар у секторі безпеки», « Кризові комунікації у

секторі безпеки * та ін.

696

Реформування сектора безпеки України ставить нове завдання - проведення рекламування діяльності структур сектора безпеки, створення позитивного іміджу їхніх фахівців, підвищення престижу діяльності структур сектора безпеки України.

Об'єкт дисципліни «Іміджологія для фахівців сектора безпеки України» - створення нового іміджу структур сектора безпеки України, підвищення престижу їхніх фахівців у суспільстві. *Предметом* навчальної дисципліни є засвоєння слухачами основ створення привабливого іміджу структур сектора безпеки України, усвідомленого використання останніх досягнень у сфері комунікативних технологій, іміджології, брендінгу та рекламування.

Основними *завданнями* навчальної дисципліни «Іміджологія для фахівців сектора безпеки України» є:

- ознайомлення з основами інформаційно-пропагандистських документів, підготовки журналістських матеріалів щодо формування привабливого іміджу структур сектора безпеки України;
- озброєння знаннями щодо використання принципів і методології іміджмейкінгу та рекламування структур сектора безпеки України як одного із пріоритетних підрозділів у системі військово-цивільних відносин;
- озброєння знаннями практичного досвіду щодо світового і українського досвіду рекламування у секторі безпеки;
- ознайомлення з теорією і практикою діяльності зі створення іміджу;
- засвоєння комунікаційних технологій підвищення престижу фахівців сектора безпеки та оборони України;
- засвоєння значущих прийомів і методів успішної комунікативної діяльності.

Дисципліна «Зв'язки із громадськістю (ПР) у секторі безпеки*». *Об'єкт* навчальної дисципліни - імідж української держави, суспільства та відповідних суб'єктів забезпечення ІБ. *Предметом* навчальної дисципліни є теорія і практика зв'язків із громадськістю у секторі безпеки (з урахуванням як світового, так і міжнародного досвіду). *Науковим підґрунтям* навчальної дисципліни є положення теорії і практики кризових комунікацій, політології, рекламування та іміджмейкінгу.

Основні *завдання* дисципліни «ПР у секторі безпеки»:

- озброєння знаннями щодо світового і українського досвіду зв'яз-

ків із громадськістю у секторі безпеки;

- ознайомлення з теорією і практикою зв'язків із громадськістю у секторі безпеки, основними механізмами формування привабливого іміджу;
- ознайомлення з основними етапами ПР-діяльності, загальними принципами їх побудови і оцінки;
- формування знань щодо процедурних технологій зв'язків із громадськістю у секторі безпеки;
- засвоєння основ стратегічному планування ПР-діяльності у секторі безпеки;
- засвоєння значущих прийомів і методів успішної комунікативної діяльності;
- формування знань щодо ефективних способів встановлення зв'язків із різними групами громадськості й освоєння специфіки залучення необхідної кількості досвідчених молодих людей, які мають бажання реалізувати свої здібності у сфері безпеки та оборони держави;
- вироблення навичок самостійного аналізу комунікаційних ситуацій у сфері безпеки;
- ознайомлення з продуктивним досвідом закордонних і вітчизняних миротворчих місій у сфері зв'язків із громадськістю.

Дисципліні «Кризові комунікації у секторі безпеки» відводиться особливе місце, оскільки *об'єкт* її вивчення достатньо новий для традиційної освіти фахівців сектора безпеки - кризові комунікації як основа розвитку сучасного суспільства. *Предметом* навчальної дисципліни є основи інформаційно-комунікативної діяльності в кризових ситуаціях (кризовий менеджмент); усвідомленого використання останніх досягнень в галузі комунікативних технологій, ПР, іміджології та НЛП.

Основними *завданнями* навчальної дисципліни «Кризові комунікації у секторі безпеки» є:

- озброєння знаннями щодо світового і українського досвіду кризової комунікативної діяльності служб безпеки;
 - ознайомлення з теорією і практикою кризової комунікації у сфері безпеки, основними механізмами виходу з кризових ситуацій;
- ознайомлення з основними аспектами роботи з цільовою аудиторією в умовах надзвичайних ситуацій;

формування знань щодо правил поведінки фахівців сектора безпеки в кризових та конфліктних ситуаціях;

- засвоєння основ управління конфліктами в секторі безпеки;
- засвоєння значущих прийомів і методів успішної комунікативної діяльності.

Для формування критичного мислення у дітей та надбання ними навичок розпізнавання прихованих ППВ потрібно вдосконалити структуру й зміст навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності». Вдосконалення доцільно проводити шляхом скорочення часу на викладання загальновідомих небезпек та доповнення предмета «Безпека життєдіяльності*» розглядом таких питань:

- визначення маніпулювання та його рівнів;
- технології маніпуляцій у міжособистих відносинах;
- технології масових маніпуляцій;
- особливості маніпулювання через ЗМІ;
- особливості маніпулювання за допомогою реклами;
- соціальні міфи та стереотипи;
- сутність ППВ;
- загрози людині, суспільству та державі від деструктивних ППВ;
- проведення інформаційно-психологічно протидії в історії людства;
- чорний піар та «брудні*» технології як механізм ППВ;
- закономірності формування та поведінки натовпу;
- реалізація технологій маніпулювання свідомістю та правила протидії їм.

Для вдосконалення викладання навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності*» необхідно розробити, видати та впровадити у навчальний процес шкіл, ліцеїв і гімназій курс лекцій з безпеки життєдіяльності «Соціально-психологічні основи інформаційної безпеки». З метою підвищення якості викладання навчальної дисципліни «Безпека життєдіяльності*» доцільно проводити курси перепідготовки викладачів з обов'язковим вивченням зазначено вище навчального курсу «Інформаційна безпека: соціально-правові аспекти».

Література до розділу 9

1. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» від 9 січня 2007 р. ЛВ 537-У // Відомості Верховної Ради України. - 2007. - № 12. - С. 102.
2. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламенту»

ських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні» // Відомості Верховної Ради України!. - 2006. - 15. - с. 131.

3. Указ Президента України від 23 квітня 2008 р. ЛП' 377/2008 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21 березня 2008 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України».
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 травня 1997 р. ДГ° 507
 - Про перелік напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями».
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 р. № 1719 «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра».
6. Наказ Міністерства освіти і науки України від 8 травня 2007 р. .V 363 «Про науково-методичну раду МОН і науково-методичні комісії з вищої освіти».
7. *Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В. та ін.* Соціально-правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник. - К., 2007.-496 с.
8. *Богуш В. М., Юдін О. К.* Інформаційна безпека держави. - К.: МК Прес, 2005. - 432 с.
9. Інформаційна безпека сучасного суспільства: Навчальний посібник, За заг. ред. А. І. Міночка. - К.: ВІТІ НТУУ «КПІ», 2006. - 188 с.
10. *Петрик В. М.* Визначення шляхів наукового та навчально-методичного вдосконалення підготовки фахівців з управління інформаційною безпекою // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. - 2009. - .Ус 1 (4). - С. 57-60.
11. От информационного общества — к обществу знания. ЮНЕСКО Всемирный саммит по информационному обществу: Информационное издание / Сост. Е. И. Кузьмин, В. Р. Фирсов. - СПб, 2004. - С. 82-84.
12. *Тоффлер Э.* Шок будущего: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. — М.: АСТ, 2002.-557 с.
13. *Михеева С. Г.* Интеллектуализация экономики: инновационное производство и человеческий капитал // Проблемы теории и практики управления. - 2003. - Л» 1.

14. *Смирнов А. И.* Информационная глобализация и Россия: вызовы и возможности. - М.: Ппрд, 2005. - 392 с.
15. *Роговский Е. А.* США: информационное общество. Экономика и политика. - М.: Международные отношения, 2008. 406с.
16. *Шепелев Г. В.* Парламентские слушания «О государственной поддержке развития информационных обр. юнительных технологий: нормативно-правовой аспект» и международная конференция ректоров ВУЗов России «Адаптация образования к условиям информационного общества»//Открытое образование. ■ 2006. ЛЬ 4.
17. Болонський процес: перспективи і розвиток у контексті приєднання України в європейський простір вищої освіти: Монографія / За ред. В. М. Бебик. - К.: МАУП, 2004. - 200 с.
18. Национальный доклад Украины «Развитие системы образования в Украине в 1995-2004 гг.», представленный на Международный форум «Образование для устойчивого развития: на пути к обществу знания» / Образованно в СНГ: Проблемы и перспективы. - 2005. - X- 1.
19. *Бабак В. П., Ксилонський В. В., Хорошк В. О., Чирков Д. В.* Підготовка фахівців із захисту інформації в Україні // Захист інформації. - 2001. X" 4.
20. *Маклаков Г.* Ноучно-мстодологические аспекты подготовки специалистов в области информационной безопасности // Центр исследования компьютерной преступности //Бир:/Лу\у«г.сгітс-гсБеагсБ.гя/агІісІея/МакІакоуОІОо/ІО/.
21. *Беляков К. Гавлювський В. Д.* Підготовка фахівців у сфері інформаційної безпеки: стин в Україні // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). - 2005. - ЛЮ 12.
22. *Коваченко А. П., Белов Е. Б.* Концепция подготовки кадров в области обеспечения информационной безопасности (проблемы, анализ, подходы) // Научные и методологические проблемы информационной безопасности / Под ред. В. П. Шерстюки. - М.: МЦНМО, 2001.
23. Политические коммуникации: Учеб. пособ. для студ. вузов / Петруни Ю. Ю. и др.; под ред. А. И. Соловьева. - М.: Аспект Пресс, 2004. -332 с.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Айвазова С. Г.* К истории феминизма // Женщина в обществе: мифы и реалии. - М.: Информация - XXI век, 2000. - 332 с.
2. *Айвазова С. Г.* Русские женщины в лабиринте равноправия. - М.:

- Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1988. - 408 с.
3. *Алексеев А.* Бен Ладен и девять разбойников // *Коммерсантъ-Власть*. - 1999. - № 24. - С. 30-32.
 4. *Амелин В. Н.* Социология политики. Спецкурс. - М., 1992. - 184 с.
 5. *Антипенко В. Ф.* Современный терроризм: состояние и возможности его упреждения (Криминологическое исследование). - К., 1998. - 190 с.
 6. *Арістова І. В.* Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти / МВС України, Ун-т внут. справ, за заг. ред. О. М. Бандурки - Х., 2000. - 366 с.
 7. *Бабак В. П., Козловський В. В., Хорошко В. О., Чирков Д. В.* Підготовка фахівців із захисту інформації в Україні // *Захист інформації*. - 2001. - № 4.
 8. *Бадрак В. В.* Фактори ефективності впливу друкованих ЗМІ (преси) на електорат: Автореф. дис. канд. юрид. наук. - 10.01.08. -К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2000. - 23 с.
 9. *Батлер Дж.* Гендерное беспокойство // *Антология гендерной теории*. - Минск: Прописи, 2000. - С. 297-347.
 10. *Батлер Дж.* От пародии к политике // *Введение в гендерные исследования*. - Харьков: ХЦГИ. - СПб.: Алетейя, 2001. - Ч. 2. - С. 164-173.
 11. *Беглов С. И.* Внешнеполитическая пропаганда. Очерк теории и практики: Учебное пособие. - М.: ВШ, 1980. - 336 с.
 12. *Бессонов Б. Н.* Идеология духовного подавления. — М.: 1971." 295 с.
 13. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / Пер. О. Ю. Уральской. -М.: Междунар. отношения, 1998. - 223 с. 702
 14. *Блуммер Г.* Коллективное поведение // *Психология масс*. Самара, 1998.-С. 562-563.
 15. *Блэк С.* Паблик Рилейшнз: Что это такое? - М., 1990. - 240 с.
 16. *Бовуар С.* Второй пол: В 2 т. / Под общ. ред. С. Г. Айвазовой. - М.: Прогресс; СПб.: Алетейя, 1997. - 832 с.
 17. Болонський процес: перспективи і розвиток у контексті приєднання України в європейський простір вищої освіти: Монографія / За ред. В. М. Бебика. - К.: МАУП, 2004. - 200 с.
 18. *Бредмайер К.* Черная риторика: Власть и магия слова. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. - 248 с.

19. Будницкий О. В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX - нач. XX в.). - М., 2000. - 396 с.
20. Бэндлер Р. Используйте свой мозг для изменения. - СПб., 1994. - С. 11.
21. Вайткунене Л. Психотехнические средства буржуазной пропаганды // Коммунист. Вильнюс. - 1984. - № 10. - С. 64-65.
22. Вацетис И. О военной доктрине будущего. - М., 1923. - 164 с.
23. Введение в гендерные исследования / Под общ. ред. И. А. Жереб-киной. - Харьков: ХЦГИ. - СПб.: Алетейя, 2001. - Ч. 1. - 991 с.
24. Введение в гендерные исследования: Учеб. пособ. для студ. вузов / Костикова И. В. и др.; Под общ. ред. И. В. Костиковой. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Аспект Пресс, 2005. - 255 с.
25. Викентьев И. Л. Приемы рекламы и Public Relations. - Ч. 1. - СПб., 1995.-С. 21-22.
26. Викторов С. Накануне 3-й мировой информационной войны // Финансовая Украина. - 1997. - № 5. - С. 12-16.
27. Виступ Ю. Тимошенко на телеканалі «Інтер»: «Мене підставило оточення Ющенко» // <http://www.pravda.com.ua/news/2005/9/9/33253.htm>. - 09.09.2005, 20:28.
28. Владимиров А. Информационное оружие: миф или реальность // Красная звезда. - 1991. - 5 окт.
29. Война в Персидском заливе. - М.: Воениздат, 1993. - 287 с.
30. Волковский Н. Л. История информационных войн: В 2 ч. - СПб.: Полигон, 2003. - Ч. 1. - 502 с.
31. Волкогонов Д. А. Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. — 2-е изд., доп. — М.: Воениздат, 1984. - 320 с.
32. Воронина О. А. Словарь гендерных терминов. - М.: Информация - XXI век, 2002.-256 с.
33. Воронина О. А. Основы гендерной теории и методологии // Теория и методология гендерных исследований: Курс лекций. - М.: МЦГИ-МВШСЭН-МФФ. - 2001. - С. 95-109.
34. Воронина О. А. Социокультурные детерминанты развития гендерной теории в России и на Западе // Обществ. науки и совр. - 2000.-№4. -С. 9-21.
35. Гаращук П. Г. Три виміри розвідки: минуле, сучасне майбутнє

Використана література

- // Політика і час. - 1998. - № 4. - С. 51-52.
36. Гендерне питання і людська безпека: від обмеженої ролі до інтеграції жінок у миротворчий процес: доклад Норвезького інституту міжнародних справ, 2001. Інтернет-публікація: Офіційний сайт Ради Безпеки ООН. - www.un.org/russian/documen.
37. *Гетьманчук А.* Командна гра на іранському полі // Дзеркало тижня. - № 24 (552). - 2005. - 25 черв. - С. 5.
38. *Гидденс Э.* Социология. - М.: Питер, 1999. - 704 с.
39. *Головач І.* Проблеми недобросовісної конкуренції: зарубіжний та вітчизняний досвід // Економіка, фінанси, право. - 1998. - № 4. - С. 40.
40. *Горбулін В. П., Качинський А. Б.* Засади національної безпеки України: Підручник. - К.: Інтертехнологія, 2009. - 272 с.
41. *Грачев Г., Мельник И.* Манипулирование личностью: Организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. - М.: Изд-во РАГС, 1998. - 226 с. - <http://www.ritorika.hobi.ru>
42. *Гринберг Т. Э.* Политические технологии: ПР и реклама: Учеб. пособ. для студ. вузов. - М.: Аспект Пресс, 2005. - 317 с.
43. *Грищенко Т.* Геостратегия постбіполярності (сучасні американські концепції та Україна) // Політична думка. - 1997. - № 1. - С. 112-129.
44. *Губарев В. А., Козирацкий Ю. Л., Шляхин В. М.* Особенности моделирования сложного коалиционного конфликта в условиях противодействия // Радиотехника. - 1997. - № 6. - С. 9-14.
45. *Гук О.* Марку «Антонов» стараються дискредитировать // Сьогодні. - 2003. - 19 лип. - С. 2.
46. *Гуревич Л. С.* Буржуазная пропаганда в поисках теоретического обоснования. - М., 1994. - 274 с.
47. Декларація IV Всесвітньої конференції ООН з проблем жінок." Пекін, 1995. Інтернет-публікація: Офіційний сайт Ради Безпеки ООН. — www.un.org/russian/documen
- 704
48. *Доронин А. И.* Разведывательное и контрразведывательное обеспечение финансово-хозяйственной деятельности предприятия. - Тула: Гриф и К", 2000. - 116 с.
49. *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. - М.: ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. - 344 с.
50. *Дугин А.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России: Учебное пособие по геополитике. Кафедра Стратегии Военной Академии Генерального Штаба РФ, Центр специальных мегастратегии-

Використана література

- ческих исследований, «Арктогея». - М., 1997. - 600 с.
51. Европейских фармацевтов обвиняют в рекламе болезней // Газета по-киевски. - 2006. - 27 черв. - С. 8.
52. Емельянов В. П. Злочини терористичної спрямованості. - Х., 1997.- 160 с.
53. Жеребкіна И. Женское политическое бессознательное. Проблема гендера и женское движение в Украине. - Харьков: ХЦГИ; Ф-Пресс, 1996. - 376 с.
54. Жінки. Світ і Безпека: доповідь Генерального Секретера ООН, від 16 вересня 2002 р. Інтернет-публікація: Офіційний сайт Ради Без-беки ООН. - www.un.org/russian/document
55. Закон України «Про інформаційні агенства* // ВВР України. - 1995. - № 13. - Ст. 83.
56. Закон України «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення* // ВВР України. - 1997. - № 48. - Ст. 296.
57. Закон України «Про основи національної безпеки України» // ВВР України. - 2003. - № 39. - Ст. 351. Із змінами, внесеними згідно із Законом № 3200-IV (3200-15) від 15 грудня 2005 р. - ВВР. - 2006. - № 14. - Ст. 116.
58. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки* // ВВР України. - 2007. - № 12. - Ст. 102
59. Закон України «Про радіочастотний ресурс» від 1 червня 2000 р. // ВВР України. - 2000. - № 36. - С. 298.
60. Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998 р. // ВВР України. — 1998. — № 35. — С. 237.
61. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 р. // ВВР України. - 1994. - № 10. - Ст. 43.
62. Закон України «Протелекомунікації» від 18 листопада 2003 р. // ВВР України. - 2004- - № 12. - С. 155.

Використана література

63. Закон України «Про інформацію», прийнятий Верховного Радою України 2 жовтня 1992 р. // ВВР України. - 1992. - № 48. - ст. 651; Із змінами від 6 квітня 2000 р. - ВВР. - 2000. - Л» 27. - Ст 213; від 7 лютого 2002 р. - ВВР. - 2002. - № 29. - Ст. 194; від 3 квітня 2003 р. - ВВР. - 2003. - № 28. - Ст. 214.
64. Закон України «Про об'єднання громадян* // ВВР України. - 1992. - № 34. - Ст. 504.
65. Закон України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 р. // ВВР України. - 1995. - № 34. - Ст. 266.
66. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 р. // ВВР України. - 2003. - № 25. - Ст. 180.
67. Закон України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації» від 23 лютого 2006 р. // ВВР України. - 2006. - № 30. - Ст. 258.
68. Закон України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р. // ВВР України. - 1994. - № 16. - Ст. 93.
69. Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах* від 31 травня 2005 р. // ВВР України. - 2006. - № 26. - Ст. 347.
70. Закон України «Про захист суспільної моралі» // ВВР України. - 2004. - № 14. - Ст. 192.
71. Закон України «Про зв'язок» від 16 травня 1995 р. (в редакції від 5 червня 2003 р.) // ВВР України. - 2006. - № 30. - Ст. 258.
72. Закон України «Про контррозвідувальну діяльність» від 26 грудня 2002 р. // ВВР України. - 2003. - № 12. - Ст. 89.
73. Закон України «Про концепцію Національної програми інформатизації» // ВВР України. - 1998. - № 75 - Ст.110.
74. Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності* від 1 червня 2000 р. // ВВР України. - 2000. - № 36. - Ст. 299.
75. Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р. // ВВР України. — 1991. — 4. — Ст. 20.
76. Закон України « Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. // ВВР України. - 1999. - № 20-21. - Ст. 190.
77. Закон України «Про Національну програму інформатизації* від 4 лютого 1998 р. // ВВР України. -1998. - № 27-28. - Ст. 181.
78. Закон України «Про Національну раду України з питань телебачення радіомовлення* // ВВР України. - 1997. - *6 48.' Ст. 296.

Використана література

79. Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30 червня 1993 р. // ВВР України. - 1993. - № 35. - Ст. 358.
80. Закон України «Про радіочастотний ресурс» від 1 червня 2000 р. // ВВР України - 2000. - № 36. - Ст. 298.
81. Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998 р. // ВВР України. - 1998. - № 35. - Ст. 237.
82. Закон України «Про розвідувальні органи України» 22 березня 2001 р. // ВВР України. - 2001. - № 19. - Ст. 94.
83. Закон України «Про Службу безпеки України*» від 25 березня 1992 р. // ВВР України. - 1992. - Л^о 27. - Ст. 382.
84. Закон України «Про Службу зовнішньої розвідки України» // ВВР України. - 2006. - № 8. - Ст. 94.
85. Закон України «Протелекомунікації» від 18 листопада 2003 р. // ВВР України. - 2004. - № 12. - Ст. 155.
86. *Зверинцев А. Б.* Коммуникационный менеджмент: Рабочая книга менеджера PR. - СПб., 1997. - 288 с.
87. Звіт про світовий розвиток. Важке завдання розвитку. - К.: Абрис, 1994. - 253 с.
88. *Здравомыслова Е. А., Темкина А. А.* Исследования женщины и гендерные исследования на Западе и в России // Обществ. науки и совр. - 1999. - № 6. - С. 177-185.
89. *Здравомыслова Е. А., Темкина А. А.* Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе / О муже(М)ственности: Сб. статей / Сост. Ушакин С. М.: НЛЮ. - 2002. - С. 432-351.
90. *Здравомыслова Е. А., Темкина А. А.* Словарь гендерных терминов. - М: Информация - XXI век, 2002. - 256 с.
91. *Здравомыслова Е. А., Темкина А. А.* Социальная конструкция гендера и гендерная система в России // Гендерное измерение социальной и политической активности в переходный период: Сб. статей / Под ред. Е. А. Здравомысловой, А. А. Темкиной. - СПб.: Труды ЦНСИ. - 1996. - Вып. 4. - С. 5-13.
92. *Иванова Ю. Н.* Женщины России в войнах Отечества. - М.: РОС-СПЭН, 2002. - 272 с.
93. *Игнатов А.*, генеральный директор информационно-аналитического агентства при Управлении делами Президента РФ. Стратегія «глобализационного лидерства» для Росії // Независимая газета. - 2000. - 7 сент.
94. Интервью А. Вуймы «Черный ПР - это идеальный способ кон-

використано література

- курентной борьбь». - Деловой квартал. - № 34 (606). - 2007. - 17 сент.
Эл. адрес: <http://www.dkvartal.ru/magazines/dk>
95. Информационно-психологическая и психотронная война. Хрестоматия / Под общ. ред. А. Е. Тараса. - Минск: Харвест, 2003. - 432 с.
96. Інформаційна безпека держави у контексті протидії інформаційним війнам: Навчальний посібник / За заг. ред. В. Б. Толубка. - К.: НАОУ, 2004. - 315 с.
97. Інформаційна безпека сучасного суспільства: Навчальний посібник / За заг. ред. А. І. Міночкіна. - К.: ВІТІ НТУУ «КПІ», 2006. - 188с.
98. Інформаційна боротьба: теоретичні та військово-прикладні аспекти: Навчальний посібник. / Рось А. О., Явтушенко А. М., Жарков Я. М. та ін. / За ред. В. Б. Толубка. - К.: НАОУ, 2003. - 218 с.
99. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляция сознанием. - М.: Алгоритм, 2000. - 484 с.
100. *Кара-Мурза С. Г.* Правда про «помаранчеву революцію». - К.: Оріяни, 2007. - 128 с.
101. *Кара-Мурза С. Г., Александров О. О., Мурашкін М. О., Теленгін С. А.* Революції на экспорт. - К.: Оріяни, 2007. - 544 с.
102. *Карнеги Д.* Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. - М., 1989. - 288 с.
103. *Кассирер Э.* Техника современных политических мифов // Вест. Моск. ун-та. (Сер. 7. Философия). - 1990. - № 2. - С. 58-69.
104. *Касюк А. Я.* Развитие теории и искусства ведения психологической борьбы в войнах XX века: Дис.... д-ра ист. наук. — М., 1994. — 560 с.
105. *Коваленко А. П., Белов Е. Б.* Концепция подготовки кадров в области обеспечения информационной безопасности (проблемы, анализ, подходы) // Научные и методологические проблемы информационной безопасности / Под ред. В. П. Шерстюка. - М., МЦНМО, 2004.
106. *Колтакиди А. И., Прохоров Д. П.* КГБ: спецоперации советской разведки. - М., 2000. - С. 15-16.
107. *Комарова А. І.* Злочинність, мафія, корупція - загроза національній ідеї та безпеці України // Проблеми боротьби з корупцією¹⁰ та організованою злочинністю. - К., 1998. - Т. 7. - С. 15.
108. Коментар до «Білої книги оборони-94» (концептуальні основи політики Франції у галузі оборони та безпеки). — ІНФО-ТАРС. 1994.
109. Коментар до «Закону Французької Республіки про воєнні про-

Використана література

- грами на 1992-1994 рр.». - ІНФО-ТАРС. - 1993.
110. *Компанцева Л. Ф.* Гендерные основы Иитернет-коммуникации в постсоветском пространстве. - Луганск: Знание, 2004. - 404 с.
111. *Кон И. С.* Российский мужчина и его проблемы. Гендерный калейдоскЪп: Курс лекций / Под общ. ред. М. М. Малышевой. - М.: Academia, 2001. - 520 с. Інтернет-публікація: <http://www.auditorium.ru/books/2589/pdf>
112. *Конах В. К.* Роль інформаційних операцій та інформаційних воєн у державній політиці США // Стратегічна панорама. - 2004. - № 1. - С. 164-165.
113. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. - К.: Преса України, 1997. - 80 с.
114. *Кормич Б. А.* Інформаційна безпека України: організаційно-правові основи: Навч. посібник. - К.: Кондор, 2004. - 384 с.
115. *Косирев Д.* АСЕАН отмечает юбилей // Независимая газета. - 1997. - 8 авг. - С. 4.
116. *Косирев Д.* Китайская дилемма Америки. Азиатская политика Билла Клинтона не устраивает многих в Вашингтоне // Независимая газета. -1997. - 21 мар.
117. *Костюк К. Н.* Политическая мораль и политическая этика в России // Вопр. философии. - 2000. - № 2. - С. 32-47.
118. *Котлер Ф.* Основы маркетинга. - М., 1990. - 704 с.
119. *Коупленд Н.* Психология солдат. - М.: Воениздат, 1960. - 136 с.
120. *Крапивенко Д.* Убить дракона // Контракты. - 2006. - 2 жовт. - С. 68-71.
121. Кримінальний кодекс України. - К., 2007. - 205 с.
122. *Кропоткин П. А.* Хлеб и воля. - М., 1990. - 644 с.
123. *Крысько В. Г.* Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / Под общ. ред. А. Е. Тараса. - Минск: Харвест, 1999. - 448 с.
124. *Кузьменко А. М.* Особливості сучасної конкуренції «груп впливу і тиску» з публічною владою держав: контроль над спецслужбами (розвідкою і контррозвідкою) — ознака реальної влади // Діалог цивілізацій: місце і роль латентних структур в управлінні світом: 36. наук. пр. Третью всесвітньої конференції (28 травня 2004 р.). — К.: МАУП, 2005. - С. 146-160.
125. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 10. Розділ 2. Особливості чинників впливу на формування оперативної обстановки у сфері інформаційно-

Використана література

- психологічної боротьби Росії (німецькі та французькі оцінки російського чинника) // Юридичний журнал. — 2008. — № 10. - www.justinian.com.ua
126. Кузьменко А. М. Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 10. Теоретико-правові аспекти концептуального підходу Російської Федерації до визначення геостратегії та тактики її реалізації у сфері глобального і регіонального інформаційно- психологічного протиборства) // Юридичний журнал. - 2008. - № 5, - www.justinian.com.ua
127. Кузьменко А. М. Інформаційно-психологічна війна ТНК проти держави: політико-правовий і безпекознавчий аспекти статусу «суверена» - генерального суб'єкта міжнародного публічного права // Юридичний журнал. - 2009. - № 2. - www.justinian.com.ua
128. Кузьменко А. М. Неоконсервативний «Проект за нове американське століття»: зліт і падіння світової гегемонії США // Юридичний журнал. - 2009. - № 1. - www.justinian.com.ua
129. Кузьменко А. М. Особливості доктринальних основ розвідувальної стратегії і тактики США, суб'єкта розвідувальної діяльності в статусі «єдиної світової супердержави*» // Юридичний журнал. - 2008. - № 4. - www.justinian.com.ua
130. Кузьменко А. М. Особливості проблеми формування концептуальних основ реформування спецслужб (розвідки і контррозвідки) та правоохоронних органів України у сучасних умовах Євроінтеграції // Юридичний журнал. - 2006. - № 8. - С. 66-81. - www.justinian.com.ua
131. Кузьменко А. М. Особливості розвідувальних технологій в епоху глобалізації // Юридичний журнал. - 2006. - № 7. - www.justinian.com.ua
132. Кузьменко А. М. Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 10. Розділ 2. Особливості геополітичних, гео економічних, геостратегічних, геоінформаційних чинників впливу на формування оперативної обстановки у сфері інформаційно-психологічної боротьби Росії (американські оцінки російського чинника) // Юридичний журнал. - 2008. - № 7-8. www.justinian.com.ua
133. Кузьменко А. М. Глобалізація, національні духовні цінності, таємні операції спецслужб // Юридичний журнал. - 2006. - J*> - www.justinian.com.ua
134. Кузьменко А. М. Держава як суб'єкт розвідувальної діяльності // Юридичний журнал. — 2007. — № 4. — www.justinian.com.ua

Використана література

135. Кузьменко А. М. Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 2. Доктринальні підходи Європейського союзу, ФРН, Французької республіки) // Юридичний журнал. - 2007. - № 6. - www.justinian.com.ua
136. Кузьменко А. М. Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 1. Гносеологічні корені та антологія проблеми, доктринальний підхід Сполучених Штатів Америки) // Юридичний журнал. - 2007. - № 5. - www.justinian.com.ua
137. Кузьменко А. М. Розвідувальна діяльність як суспільно-політичне явище // Юридичний журнал. - 2006. - Л^н 3. - www.justinian.com.ua
138. Кузьменко А. М. Розвідувальна діяльність як явище сучасних міжнародних відносин // Юридичний журнал. - 2006. - М^о 2. - www.justinian.com.ua
139. Кузьменко А. М. Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 3. Доктринальні підходи Китайської Народної Республіки то Республіки Індія. Частина 4. Доктринальні підходи Ісламської Республіки Покистан то радикальних мусульманських рухів) // Юридичний журнал. - 2007. - № 7-8. - www.justinian.com.ua
140. Кузьменко А. М. Оперативна обстановка як категорія безпекознавства // Юридичний журнал. - 2006. - № 11. - www.justinian.com.ua
141. Кузьменко А. М. Розвідувальна діяльність як суспільно-політичне явище // Юридичний журнал. - 2006. - Л^н 3. - www.justinian.com.ua
142. Кузьменко А. М. Розвідувальна діяльність як явище сучасних міжнародних відносин // Юридичний журнал. - 2006. - № 2. - www.justinian.com.ua
143. Кузьменко А. М. Щодо визначення концепції інформаційної війни: 36. доп. Міжнародної конференції «Міжнародні науково-громадські слухання проблемних питаннях національної безпеки України» (26 березня 2008 р., м. Київ). - К.: Центр військової політики та політики безпеки, 2008. - С. 43-44.
144. Кулагін К. К., Судаков О. Г. Методи інформаційної війни в конкурентній боротьбі на світовому ринку озброєнь // 36. наук. пр. Військового інституту Київського національного університету ім. Т. Шевченка. - 2005. — № 1. — С. 77-81.
145. Куралесин Н. А. Гигиенические и биологические аспекты эф-

Використана література

- фекта инфразвука // Медицина труда и промышленная экология. - 1997. - № 5. - С. 8-14.
146. *Лайнбарджер П.* Психологическая война. - М., 1962. - 350 с.
147. *Лисичкин В. А., Шелепин Л. А.* Глобальная империя Зла. Новая геополитическая расстановка сил. - М.: Крымский мост-9Д, 2001. - 445 с.
148. *Лисовский С. Ф., Евстафьев В. А.* Избирательные технологии: История, теория, практика. - М.: Рус. панорама, 2001. - 454с.
149. *Литвиненко О. В.* Інформаційна безпека Європи: Консп. лекцій. - К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 1999. - 61 с.
150. *Ліпкан В. А.* Національна безпека України: Навчальний посібник. — К.: Кондор. - 2008. - 552 с.
151. *Ліпкан В. А., Максименко Ю. С., Желіховський Л. В.* Інформаційна безпека України в умовах євро інтеграції: Навчальний посібник. - К.: КНТ, 2006. - 280 с.
152. *Маклаков Г.* Научно-методологические аспекты подготовки специалистов в области информационной безопасности // Центр исследования компьютерной преступности // <http://www.crimere-search.ru/articles/MaklakovO105/10/>
153. *Малкин Е., Сучков Е.* Основы избирательных технологий и партийного строительства. - М.: Рус. панорама, 2003. - 480 с.
154. *Маноило А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б.* Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. -2-е изд., стереотип. - М.: Горячая линия. Телеком, 2006. - 541с.
155. *Марущак А.І.* Інформаційне право: регулювання інформаційної діяльності: Навчальний посібник. - К.: Скіф, КНТ, 2008. - 344с.
156. Матеріали дебатів з теми «Жінки, світ і безпека: забезпечення послідовного й ефективного здійснення резолюції 1325 (2000) Ради Безпеки» від 23 жовтня 2007 р. Інтернет-публікація: Офіційний сайт Ради Безпеки ООН. - www.un.org/russian/documen
157. *Мельник Д. С., Лашкет О. С.* Запобігання маніпулюванню суспільною свідомістю з використанням засобів масової інформації// Юридичний радник. - 2006. - X» 3 (11). - С. 133-137.
158. Методы и приёмы психологической войны / Сост. ред. А. Т. Тарас. - М.: АСТ; - Мн.: Харвест, 2006. - 352 с.

Використана література

159. *Меицерский Р. М.* Эффект Брока-Зульцера. — М.: Наука. - 1985. - 145 с.
160. *Мид М.* Культура и мир детства: Избр. произв. - М.: Наука, 1988.-432 с.
161. *Мищенко М. Д.* Ідеологія, соціальна міфологія та трансформаційні процеси в українському суспільстві. - К., 1998. - С. 12. 712
162. *Морозова Е. Г.* Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. - М., РОССПЭН, 1999. - 247 с.
163. *Моррис Р.* Маркетинг: ситуации и примеры. - М., 1994. - С. 35.
164. Наказ Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБУ «Про затвердження порядку захисту державних інформаційних ресурсів у інформаційно-телекомунікаційних системах* від 24 грудня 2001 р.
165. Наказ Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБУ «Про затвердження Порядку захисту державних інформаційних ресурсів у інформаційно-телекомунікаційних системах» від 24 грудня 2001 р. № 76.
166. Наказ Державного комітету зв'язку та інформатизації України від 17 червня 2002 р. № 122 «Про затвердження Порядку складання та ведення переліку підприємств (операторів), які надають послуги з доступу до глобальних мереж передачі даних органам виконавчої влади, іншим державним органам, підприємствам, установам та організаціям, які одержують, обробляють, поширюють і зберігають інформацію, що є об'єктом державної власності та охороняється згідно із законодавством».
167. Наказ Держпідприємництва, Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБУ «Про Порядок контролю за додержанням ліцензійних умов провадження господарської діяльності з розроблення, виробництва, використання, експлуатації, сертифікаційних випробувань, тематичних досліджень, експертизи, ввезення, вивезення криптосистем і засобів криптографічного захисту інформації, надання послуг в галузі криптографічного захисту інформації, торгівлі криптосистемами і засобами криптографічного захисту інформації; розроблення, виробництва, впровадження, обслуговування, дослідження ефективності систем і засобів технічного захисту інформації, надання послуг у галузі технічного захисту інформації; розроблення, виробництва, впровадження, сертифікаційних випробувань, ввезення, вивезення голографічних захисних елементів» від 12 грудня 2001 р. № 151/72.

Використана література

168. Наказ Ліцензійної палати України та Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБУ «Про затвердження Інструкції про умови і правила провадження підприємницької діяльності (ліцензійні умови), пов'язаної з розробленням, виготовленням, ввезенням, вивезенням, реалізацією та

Використано **література**

- використанням засобів технічного захисту інформації, а також з наданням послуг із технічного захисту інформації, та контроль за їх дотриманням».
169. Наказ Міністерство освіти і науки України від 8 травня 2007 р. № 363 «Про науково-методичну раду МОН і науково-методичні комісії з вищої освіти».
170. Наказ СБУ «Про затвердження Інструкції про порядок здійснення Службою безпеки України контролю за обігом документів, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави» від 17 серпня 2006 р. № 550.
171. Наказ СБУ «Про затвердження Положення про експертні комісії з питань державної таємниці*» від 14 грудня 2004 р. № 696.
172. Наказ СБУ та Державної податкової адміністрації України «Про взаємодію Служби безпеки України та органів державної податкової служби України з профілактики, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів, інших правопорушень у сфері розроблення, виготовлення спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку, інших засобів негласного отримання інформації та торгівлі ними» від 9 липня 2001 р. X 176/278 // Офіційний Вісник України. - 2001. - № 31. - Ст. 1432.
173. *Наячаджян А. А.* Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии). - Ер.: Изд-во АН АрмССР, 1988. - 264 с.
174. Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій / Дзюба М. Т., Жарков Я. М., Ольховой І. О., Онищук М. І.: Навч. посібник // За заг. ред. В. В. Балабіна. - К.: ВІТІ НТУУ «КІП», 2006. - 468 с.
175. Национальный доклад Украины «Развитие системы образования в Украине в 1995—2004 гг.», представленный на Международный форум «Образование для устойчивого развития: на пути к обществу знания» / Образование в СНГ: Проблемы и перспективы. 2005. - № 1.
176. *Немирович-Данченко В. И.* О русских женщинах // А. Ф. Швейгер-Лерхенфельд. Женщина. Ее жизнь, нравы и общественное положение у всех народов Земного шара. — М.: КурарСН, 1998. - 688 с.
177. *Нікіфоров Г. К., Нікіфоров С. С.* Підприємництво та правовий захист комерційної таємниці. - К., 2001. - 208 с.
178. *Новицький Г. В.* Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України. — К.: Інтертехнологія, 2008. — 496с.

Використана література

714

179. *Ольшанский Д. В.* Политический PR. - СПб.: Питер, 2003. - 544 с.
180. *Ольшанский Д. В.* Психология терроризма. - СПб., 2002. - 288 с.
181. *Орловська Н.А.* Деякі аспекти протидії корупції в засобах масової інформації // www.inter.criminology.org.ua
182. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. - К.: К.І.С., 2004. - 536 с.
183. *ПасхверА.* Война на экспорт // Кореспондент. - 2006. - 18 лют. - С. 28-29.
184. *Петренко В. Ф., Кучеренко В. В.* Взаимосвязь эмоций и цвета // Вестн. Моск. ун-та. - 1988. - Сер. 14. - ЛІЗ.-С. 14-19.
185. *Петрик В.* Державно-церковні відносини у контексті національної безпеки України // 36. наук. пр. Української Академії при Президентові України. «Реформування державної служби в Україні: стан, проблеми, перспективи». - К.: Вид-во УАДУ, 1998. - Вип. 2. - Ч. 2. - С. 95-97.
186. *Петрик В., Галамба М.* Інформаційна безпека України: поняття, сутність та загрози // Юридичний журнал. - 2006. - ЛІ 11. - С. 49-52 www.justinian.com.ua
187. *Петрик В., Жарков Я., Дзюба М.* Небезпеки особистості в інформаційному просторі // Юридичний журнал. - 2007. - ЛІ 2. - С. 45-46 www.justinian.com.ua
188. *Петрик В. М.* Визначення шляхів наукового та навчально-методичного вдосконалення підготовки фахівців з управління інформаційною безпекою // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. - 2009. - ЛІ 1 (4). - С. 57-60.
189. *Петрик В. М.* Світовий досвід державно-церковних відносин з протекціоністської політики щодо традиційних церков як носіїв національної культури // Православні цінності і сучасність: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 21 березня 2003 р.). - К.: МАУП, 2003. - С. 187-193.
190. *Петрик В. М.* Шляхи та механізми вдосконалення державно-церковних відносин в Україні (на прикладі новітніх релігійних об'єднань): Дис.... канд. наук з держ. упр. - Донецьк, 2003. - 197 с.
191. *Петрик В. М.* Щодо визначення інформаційної безпеки та її різновидів // Форми та методи забезпечення інформаційної безпеки держави: 36. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13 березня 2008 р.). - К.: Видавець Захаренко В. О., 2008. - С. 160-164.
192. *Петрик В. М.* Щодо питання захисту українського суспільства від протиправних діянь представників неокультів // 36. наук. пр. Донецької державної академії управління. Серія: «Державне

- управління». - 2002. - Т. 3. - Вип. 17. «Соціальний менеджменті управління інформаційними процесами». — С. 391—401.
193. *Петрик В. М., Сьомій С. В.* та ін. Нетрадиційні релігійні та містичні культури України: Навчальний посібник / За заг. ред. В. В. Остроухова. — К.: Росава, 2003. - 336 с.
194. *Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В. та ін.* Соціально- правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник / За ред. В. В. Остроухова. - К.: Росава, 2007. - 496 с.
195. *Петрик В. М., Остроухов В. В., Штоквеші А. Л. и др.* Информационно- психологическая безопасность в эпоху глобализации: Учебное пособие / Под ред. В. В. Остроухова. - К., 2008. - 544 с.
196. *Петрик В. М., Остроухов В. В., Штоквеші О. А. та ін.* Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій: Навчальний посібник. - К.: Росава, 2006. - 208 с.
197. *Петрик В. М., Сьомій С. В.* Деякі шляхи вдосконалення державно-церковних відносин із застосуванням європейського досвіду // 36. наук. пр. Донецької державної академії управління. Серія: • Державне управління». - 2003. - Т. 4. - Вип. 21. «Соціальний менеджмент і управління інформаційними процесами». - С. 296-306.
198. *Петрик В. М., Сьомій С. В.* та ін. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України: Монографія / За заг. ред. З.І. Тимошенко. - К: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. - 331 с.
199. Письмо Постоянного представителя Ганы при Организации Объединенных Наций на имя Генерального секретаря от 8 октября 2007 г. Интернет-публікація: Офіційний сайт Ради Безпеки ООН: www.un.org/russian/document
200. Погляд німецьких лівих / Пер. з нім. - Незалежне Агентство «Намакон», передруковується з книги В. Л. Петрова «Геополітика Росії. Чи відродження загибель?» - М.: Вече, 2003. - С. 237-261.
201. *Погодин Г. В.* Контент-анализ документов: Лекция. - Мн.: ИНБРБ, 1996. - 31 с.
202. Подборка о суггестивных методах: http://vm.msun.ru/Art_school/Suggestiv.htm
203. Политические коммуникации: Учеб. пособ. для студентов вузов / (Петрунин Ю. Ю. и др.); под ред. А. И. Соловьева. - М.: Аспект Пресс, 2004. - 332 с.
204. Положення про Координаційну раду із створення та

Використана література

- функції"У" вання Урядової інформаційно-аналітичної системи з питань надзвичайних ситуацій, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2001 р. МІ 215 // Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України // <http://www.rada.gov.ua>
205. Положення про Міністерство внутрішніх справ // Голос України. — 1992. — 20 жовт. — С. 6.
206. *Понуждаев Э., Головицкий Н.* Феминизация армий // Тыл вооруж. сил. - 1993. - № 51-52. - С. 20-22.
207. *Понуждаев Э.А.* Феминизация общества и армии: сущность, содержание, социальный механизм: Монография. - Монино: Илц-во Воен.-воздуш. акад. - 1999. - 278 с.
208. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні» // ВВР України. - 2006. - № 15. - С. 131.
209. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Координаційну раду із створення та функціонування Урядової інформаційно-аналітичної системи з питань надзвичайних ситуацій» від 7 березня 2001 р. № 215 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rod.gov.ua
210. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку взаємодії органів виконавчої влади з питань захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційних та телекомунікаційних системах» від 16 листопада 2002 р. № 1772 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
211. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку підключення до глобальних мереж передачі даних» від 12 квітня 2002 р. № 522 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
212. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади*» від 4 січня 2002 р. № 3 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
213. Постанова Кабінету Міністрів України «Про урядову комісію з питань інформаційно-аналітичного забезпечення органів виконавчої влади» від 7 травня 2000 р. № 777 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України.

- www.rada.gov.ua
214. Постанова Кабінету Міністрів України «Про функціональні повноваження Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра і віце-прем'єр-міністрів України» від 13 грудня 2002 р. // Офіційний Вісник України. - 2002. - № 51. - Ст. 2321.
215. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 квітня 2002 р. А; 522 «Про затвердження Порядку підключення до глобальних мереж передачі даних» // Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
216. Постанова Кабінету міністрів України від 13 грудня 2006 р. № 1719 «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра».
217. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. Л'з 1772 Про затвердження Порядку взаємодії органів виконавчої влади з питань захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційних та телекомунікаційних системах // Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
218. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 травня 1997 р. Х" 507 «Про перелік напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями».
219. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. № 3 «Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» // Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
220. Постанова Кабінету Міністрів України від 7 травня 2000 р. N 777 «Про урядову комісію з питань інформаційно-аналітичного забезпечення органів виконавчої влади* // Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
221. *Почепцов Г. Г.* Коммуникативные технологии двадцатого века. - М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2000. - 352 с.
222. *Почетное Л. Г.* Психологические войны. -М.: Рефл-бук.; К.: Ваклер, 2002. - 526 с.
223. *Почепцов Г. Г.* Пропаганда и контрпропаганда. - М.: Центр, 2004. - 252 с.
224. *Пушкарева Н. Л.* Гендерные исследования и исторические науки // Гендерные исследования. - Харьков: ХЦГИ, 1999. - № 3. - С. 166-186.

Використана література

225. *Расторгуев С. П.* Информационная война. — М: Радио и связь, 1999. -416 с.

Використана література

226. Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 (2000). Інтернет-публікація: Офіційний сайт Ради Безпеки ООН: www.un.org/russian/documen
227. *Реутов А.* Ісламська «вісімка» утворена // Независимая газета. - 1997. - 17 черв. - С. 1.
228. *Роговский Е. А.* США: информационное общество. Экономика и политика. - М.: Международные отношения, 2008. - 406 с.
229. Россия «колется* ракетами // Газета по-киевски. - 2006. - 1 лип. - С. 5.
230. *Рось А. О., Замарусва І. В.* Вербальний вплив як фактор інформаційної безпеки. - МОУ: Національна академія оборони України. Труды академії. - 1999. - № 16.
231. *Рубель К.* «Черный» PR и безопасность органов безопасности // Незвестная разведка. Факты. События. Люди. - 2006. - № 1-2. - С. 10-11.
232. *Рубин Г.* Обмен женщинами: заметки о «политической экономике» пола // Хрестоматия феминистских текстов: Переводы / Под ред. Е. А. Здравомысловой, А. А. Темкиной. - СПб.: Дмитрий Буланин. - 2000. - С. 89-139.
233. *Руткевич М.*, член-корреспондент РАН, статья о конфликтологии // Вестник Российской АН. - 1994. - Т. 64. - С. 479-489.
234. *Рыков С. Л.* Профессиональное воспитание военнослужащих-женщин: Монография. - М.: ВУ, 2002. - 320 с.
235. *Самбутия Ю.* Китай стремится в «высшую лигу». Самая большая армия мира осваивает современную военную технологию // Независимое военное обозрение. - 2000. - № 36. - С. 3.
236. Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. - М.: Политиздат, 1991. - С. 10.
237. *Самохвалов В. П.* Психический мир будущего. - Симферополь: КИТ, 1998.-400 с.
238. *Сафіханова Н.* Ісламська партія «Хізб-ут-Тахрیر» хоче зареєструватись в Україні // Офіційний сайт телеканалу 1+1. Архів новин ТСН від 6 квітня 2005 р. 19 год 44 хв // <http://www.1plus1.net/news/721748>.
239. *Сахно А.* Женщины наступают на армию // Подробности UA. - 2007. Інтернет-публікація: <http://www.podrobnosti.ua/society/2007/03/07/403928>.
240. Связи с общественностью в политике и государственном управлении / Под общ. ред. В. С. Комаровского. — М.: Изд-во РАГС,

Використана література

- 2001.-520 с.
241. *Семенов В. А.* Этногеополитические аспекты безопасности. Дис-сертация на получение ученой степени доктора наук РАГС, 2000.
242. *Сенявская Е. С.* Психология войны в XX веке: исторический опыт России. - М.: Рос. полит, энцикл., 1999. - 383 с.
243. *Синельникова Л. Н.* Современный «черный пиар» как манипулятивный дискурс // Жизнь текста или Текст жизни. - Луганск: Знание, 2005. - Т. 3. - С. 182-188.
244. Системна інформатизація законотворчої та правоохоронної діяльності: Монографія / Кер. авт. кол. Швець М. Я.; за ред. Дурдин-ця В. В., Зайчука О. В., Тація В. Я. - К.: Навчальна книга. - 2005. - 639 с.
245. *Скворцов Л. В.* Общество и насилие // Октябрь. - 1997. - № 11. - С. 149-154.
246. *Скотт Дж.* Гендер: полезная категория исторического анализа // Введение в гендерные исследования. - Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. - Ч. 2. - С. 405-437.
247. *Скотт Дж.* Некоторые размышления по поводу гендера и политики. // Введение в гендерные исследования. - Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. - Ч. 2. - С. 946-963.
248. *Слисаренко И.* Война за Америку? Нет, война за наши души // Политика и культура. - 2001. - № 15. - С. 6.
249. *Слисаренко И.* З інтерв'ю Інтернет-виданню «Главред» // <http://www.playred.info/?art=108872071> 27.04.05
250. *Сляднєва Г.* Правове регулювання доступу державних органів до комерційної таємниці // Підприємництво, господарство і право. - 2005. - № 10. - С. 55-58.
251. *Смирнов А. И.* Женщины военнослужащие: права и проблемы // Человек. - 2000. - № 3. - С. 124-130.
252. *Смирнов А. И.* Информационная глобализация и Россия: вызовы и возможности. - М.: Парад, 2005. - 392 с.
253. *Соколовський М.* Манхэттенський проект Ісламабада // Зеркало недели. - 1997. - 13 авг. - С. 5.
254. *Соколовський М.* СІА і Китай — гра тільки починається // Дзеркало тижня. - № 16(340). - 2001. - 21 квіт. - С. 5.
255. *Сокольский М.* Самосожжение // Родина. - 1992. - № 6-7. - С. 100.
256. Спеціальні служби іноземних держав // www.agentura.ru
257. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні-

Використана література

- Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. — К., 2000. - 204 с.
258. *Сунь Цзы*. О Войне // Конрад Н. И. Синология. - М.: Ладомир, 1994. - 417 с.
259. *Сьомій С. В.* Міжнародні християнські організації і безпека України: Монографія. — К., 1999. - 267 с.
260. *Сьомій С. В.* Релігійний фактор у системі національної безпеки України // Труды Академії. - К.: Академія ЗС України. - 1998. - № 4. - С. 112-117.
261. *Сьомій С. В., Петрик В. М.* Деякі шляхи вдосконалення державно-церковних відносин із застосуванням європейського досвіду // 36. наук. пр. Донецької державної академії управління. (Сер. «Державне управління»). - 2003. - Т. 4. - Вип. 21. «Соціальний менеджмент і управління інформаційними процесами». - С. 296-306.
262. *Сьомій С. В., Петрик В. М.* та ін. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз): Монографія / За ред. І.І. Тимошенка. - К: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. - 136 с.
263. *Сьомій С. В., Петрик В. М.* Проблеми захисту української молоді від шкідливого впливу ідеологій та культової практики неокультів // Діалог цивілізацій: роль і місце латентних структур в управлінні світом: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28 травня 2004 р.). - К.: МАУП, 2005. - С. 174-186.
264. *Таранов П. С.* Приемы влияния на людей. - М.: Дело, 1997. - 296 с.
265. *Тартаковская И. Н.* Гендерная социология. - М.: Вариант, 2005. - 368 с.
266. *Темкина А.* Женское движение как общественное движение: история и теория // Гендерные тетради. - СПб: Труды ИС РАН. - 1997. - Вып. 1. - С. 94-125.
267. Терроризм сдерживает экономическое развитие стран // Вечерние вести. - 2003. - 17 лип. - С. 3 (з посиланням на Washington Profile).
268. *Токов Е., Касюк А.* Психологические операции вооруженных сил США в войнах и конфликтах XX века // Зарубежное воен. обозрение. - 1997. - № 6. - С. 12-17.
269. *Толубко В. Б.* Інформаційна боротьба (концептуальні, теоретичні, технологічні аспекти): Монографія. — К.: НАОУ, 2003. — 315 с.

Використана література

270. *Тоффлер Э.* Шок будущего: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. — М.: АСТ, 2002. — 557 с.
271. *Требин М. П.* Терроризм в XXI веке. - Мн., 2003. - 816 с.
272. Указ Президента України «Про впровадження системи стратегічного планування» від 30 квітня 1999 р. № 460 // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua> /бiаIeanПорНу /аийигівіаіе /ргегісПІБІ /prezidentadmin
273. Указ Президента України «Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних» від 24 вересня 2001 р. № 891 // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України <http://www.president.gov.ua> /віаіеаігіборііу /аиМигівШе /prezidlist /prezidentadmin
274. Указ Президента України «Про деякі питання організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України» від 8 лютого 2005 р. № 208/2005 // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authofstate/prezidlist/prezidentadmin>
275. Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки держави» від 18 вересня 2002 р. // Офіційний Вісник України. - 2002. - № 38. - Ст. 1771.
276. Указ Президента України «Про заходи щодо захисту інформаційних ресурсів держави» від 10 квітня 2000 р. // Офіційний вісник України. - 2000. - № 15.
277. Указ Президента України «Про Міжвідомчу комісію з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України» від 22 січня 2002 р. // Офіційний вісник України. - 2002. - № 4. - Ст. 132.
278. Указ Президента України «Про Національну комісію з питань регулювання зв'язку України» від 21 серпня 2004 р. // Офіційний Вісник України. - 2004. - № 35. - Ст. 2319.
279. Указ Президента України «Про Положення про Державний комітет телебачення і радіомовлення України» від 27 серпня 2003р. // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України <http://www.president.gov.ua> /ви^саиШгоіу /аиОигівІаіе /prezidlist /ргегівепіагітіп
280. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 липня 2001 р. «Про заходи щодо захисту

Використана література

- національних інтересів у галузі зв'язку та телекомунікації* від 23 серпня 2001 р. // Офіційний Вісник України. - 2001. - № 35. - Ст. 1622.
281. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 31 жовтня 2001 року з питання «Про 722 заходи щодо вдосконалення державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки» від 6 грудня 2001 р. // Офіційний Вісник України. - 2001. - № 50. - Ст. 2228.
282. Указ Президента України «Про удосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України та органів державної влади» від 14 липня 2000 р. // Урядовий кур'єр. - 2000. - 18 лип.
283. Указ Президента України № 493/2006 від 6 червня 2006 р. «Про Національну комісію з утвердження свободи слова та розвитку інформаційної галузі» // Офіційний вісник України. - 2006. - №23.- 0. 1711.
284. Указ Президента України від 10 квітня 2000 р. № 582 «Про заходи щодо захисту інформаційних ресурсів держави» // Офіційне інтернет-представництво Президента України <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authorofstate/prezidlist/prezidentadmin>
285. Указ Президента України від 22 січня 2002 р. «Про Міжвідомчу комісію з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України» // Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authorofstate/prezidlist/prezidentadmin>
286. Указ Президента України від 23 квітня 2008 р. № 377/2008 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21 березня 2008 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України» // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authorofstate/prezidlist/prezidentadmin>
287. Указ Президента України від 23 квітня 2008 р. № 377/2008 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21 березня 2008 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України».
288. Указ Президента України від 24 вересня 2001 р. № 891 «Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних» // Офіційне інтернет-представництво

Використана література

- Президента України: <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authorofstate/prezidlist/prezidentadmin>
289. Указ Президента України від 27 серпня 2003 р. «Про Положення про Державний комітет телебачення і радіомовлення України*»
723
- // Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authorofstate/prezidlist/prezidentadmin>
290. Указ Президента України від 29 липня 1997 р. № 719 «Питання Національного інституту проблем міжнародної безпеки» // Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authorofstate/prezidlist/prezidentadmin>
291. Указ Президента України від 30 квітня 1999 р. №460 «Про впровадження системи стратегічного планування» // Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authorofstate/prezidlist/prezidentadmin>
292. Указ Президента України від 8 лютого 2005 р. № 208/2005 «Про деякі питання організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України» // Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authorofstate/prezidlist/prezidentadmin>
293. Философский словарь / Под редакцией И. Т. Фролова. - 5-е изд. - М.: Политиздат, 1986. - 590 с.
294. Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1989. - 272 с.
295. Харрис Ричард. Психология массовых коммуникаций. - СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. - 448 с.
296. Цуладзе А. М. Политические манипуляции, или Покорение толпы. - М.: Университет, 1999. - 144 с.
297. Честные обычаи // Бизнес. - 2003. - № 52(571). - С. 131-132.
298. Четверть служащих в украинской армии - женщины. Каждый восьмой - контрактник // Население и общество. - М.: Центр демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. - 2002. - № 57-58. Интернет-публикация: www.demoscope.ru/weekly
299. Чуприкое А. П., Линева И., Марценковский И. А. Латеральная терапия. - К: Здоров'я, 1994. - 176 с.
300. Шерковин Ю. А. Психологические проблемы массовых

- информационных процессов. - М.: Наука, 1973. - 215 с.
301. *Шиллер Г.* Манипуляторы сознанием / Пер. с англ.: науч. ред.-Я. Н. Засурский. - М.: Мысль, 1980. - 326 с.
302. *Щекин Г.* Теория социального управления: Монография. - К.: МАУП, 1996. - 408 с.
- 724
303. Энциклопедия методов пропаганды. (Как нас обрабатывают СМИ, политики и реклама): <http://glebov.ru/content/view/31/51>
304. *Юдин О. К., Богуш В. М.* Інформаційна безпека держави: Навчальний посібник - Х.: Консул, 2005. - 576 с.
305. *Юнг К. Г.* Собрание сочинений. Психология бессознательного / Пер. с нем. - М.: Канон, 1994. - С. 136.
306. *Юрлов Ф.* Социальные издержки глобализации // Социс. - 2001.-№7.-С. 13.
307. *Яременко О., Балакірева О., Бутейко Н., Вакуленко О. та ін.* Роль засобів масової інформації та інших джерел у формуванні здорового способу життя молоді. — К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. -111с.
308. *Ярочкин В. И.* Информационная безопасность: Учеб. для студ. вузов, обуч. по гуманит. и соц.-экон. спец. - М.: Мир, 2003. - 640 с.
309. *Angoustures A. Pascal V.* Diasporas et financement des conflits, Économie des guerres civiles. - Paris. -1996. - P. 495-542.
310. Author(s) of Review: Nancy Reincke // The Journal of the Midwest Modern Language Association. - 1988. - Vol. 21. - № 2. - P. 37-41.
311. *Bastick M., Grimm K., Kunz R.* Sexual Violence in Armed Conflict: Global Ovetview and Implications for the Security Sector. - Geneve: DCAF, 2007.-214 p.
312. *Bernhard R. Kroener:* Die Kultur des Krieges weist in die Vergangenheit. // Die Welt. - 10.04.1992. - S. 15.
313. *Blegen M.A., Lawler E. J.* Power and Bargaining in Authority-Client Relations / Research in Political Sociology, 1989. - P. 4, 167-186.
314. *Boynon R. M.* Progress in physiological optics // Appl. Opt. - 1967. - V. 6. - № 8. - P. 1283-1293.
315. *Bzezinski Z.* Out of Control: Global Turmoil on the Eve of Twenty-first Century. - N.Y. - 1993. - P. X. (З. Бжезинський. Поза контролем. Нью-Йорк, 1993).
316. *Choukas M.* Propaganda Comes of Age. - Washington, 1975. - P. 210.
317. *Ciuffreda K.J., Scheiman M., OngE., Rosenfield M., Solan H A.* Irlen lenses do not improve accommodative accuracy at near // Optom. Vis. Sci. - 1997. - № 74(5). - P. 298-302.

Використана література

318. Communication and Gender. Third Edition. - Boston; London; Toronto: Allyn and Bacon, 1998. - 270 p.
319. Danielsson A., Landstrom U. Blood pressure changes in man during infrasonic exposure. An experimental study // Acta Med. Scand. - 1985. - № 217(5). - P. 531-535.
320. easttime.ru
321. Foster D. S. EEG and subjective correlates of alpha frequency binaural beats stimulation combined with alpha biofeedback // Hemi-Sync Journal. - 1990. - V. 8. - № 2. - P. 1—2.
322. Friedrich C. Op. cit. - P. 94.
323. Garner W. R. The loudness of repeated short tones // J. Acoust. Soc. Amer. - 1948. - V. 20. - № 4. - P. 513-527.
324. Giovanni Arrighi. Hegemony Unravelling — IP, New Left Review, 33, May-June 2005. Джованні Арриджі. Утрата гегемоні / Пер. с англ. А. Смирнова. 01/02/2007. snfo@politics.in.ua
325. Goodin R. E. Manipulatory politics. - Yale U.Pr. N. Haven; L., 1980.-P. 38.
326. Harris C. S., Johnson D. L. Effects of infrasound on cognitive performance // Aviat. Space Environ Med. - 1978. - № 49(4). - P. 582-586.
327. Harris C. S., Sommer H. C., Johnson D. L. Review of the effects of infrasound on man // Aviat Space Environ Med. - 1976. - № 47(4). - P. 430-434.
328. Heim Brill. Deutschlands geostrategische Lage und Wehrstruktur (1949-1999). In: OMZ, 4/1999. - S. 419.
329. Hiew C. C. Hemi-Sync into creativity // Hemi-Sync Journal. - 1995. - V. 13. - № 1. - P. 3-5.
330. Higgins K. E., Rinalducci E. J. The spatial Broca-Sulzer and sensitization effects for foveal viewing viewing // Vision Res. - 1975. - V. 15. - № 3. - P. 423-425.
331. <http://russian.cpc.people.com.cn/>
332. <http://www.gov.cn/>
333. Kietzman M. L., Gillam B. J. Visual temporal integration and simple reaction time // Percept, and Psychophys. - 1972. - V. 11. - № 5. - P. 333-340.
334. Lauretis T. Technologies of Gender: Essays on Theory, Film, and Fiction. - Basingstoke : Macmillan, 1989. - 257 p.
335. Lentz J. D. Effective handling of manipulative persons. — Thomas, C.C. 1989. -P. 12, 13.

Використана література

336. L'ordonnance № 59-147 du 7 Janvier 1959 portant organisation générale de la Défense (Наказ № 59-147 від 7 січня 1959 р. «Про загальну організацію оборони держави», Офіційний бюлетень, - с"чень 1959).
337. *Mackinder H.* Democratic ideals and reality. — New York, 1919-726
338. Newsweek backs off Quran desecration story Account blamed for violent riots in Afghanistan. Monday, May 16, 2005 Posted: 1:01 AM EDT (050ЮМТ)//Офіційний сайт CNN//<http://www.cnn.com/2005/WORLD/asiapcf/05/15/new6week.quran/>
339. *Oster G.* Auditory beats in the brain // Scientific American. -1973. - №229.-P. 94-102.
340. *Porciatti V., Bonanni P., Fiorentini A., Guerrini R.* Lack of cortical contrast gain control in human photosensitive epilepsy // Nat. Neurosci. - 2000. - № 3(3). - P. 259-263. *Rich A.* Of Woman born: Motherhood as experience and institution. - London: Virago, 1977. - 318 p.
341. *Rubin G.* The Traffic in Women: Notes on the «Political Economy of Sex» // Towards Anthropology of Women. Reiter R. (eds.). - New- York; London: Monthly Review Press, 1975. - P. 169-183.
342. *Schmidt-Eenboom, Erich.* Nachrichtendienste in Nordamerika, Europa und Japan Länderportrats und Analysen Weilheim. STOPPEL-Verlag 1995. - S. 3-70.
343. *Sergent J.* Theoretical and methodological consequences of variations in exposure duration in visual laterality studies // Percept, and Psychophys. - 1982. - V. 31. -№ 5. - P. 451-461.
344. Udo Ulfkotte, chef der Politischen Redaktion der «Frankfurter Allgemeine Zeitung». Verschussache BND: Monographie. -München; Berlin: Keohler und Amelang Verlagsgesellschaft gmbH, 1997. - S. 140-141, 167-169. (Удо Ульфкотте, керівник Політичної редакції газети «франкфуртер альгемайне цайтунг». Таємні справи БНД: Монографія. - Мюнхен - Берлін: «Keohler» und «Amelang Verlagsgesellschaft gmbH», 1997.— С. 140—141, 167—169).
345. *Unger R.* Toward a Redefinition of sex and gender // American Psychologist. — 1979. — № 3. — V. 34. — P. 1085—1094.
346. *Westin J. B.* Infrasound: a short review of effects on man //Aviat. Space Environ Med. - 1975. -№ 46(9). - P. 1135-1140.
347. *Yokoyama O. T.* Disbelief, Lies and Manipulations in a Transactional Discourse Model / Argumentation. — 1988. — P. 133—151.

ДОДАТОК

Програма навчального курсу: «Інформаційна безпека (соціально- правові аспекти)»

Зміст

Вступ	729
Тематичний план	731
План семінарських занять	735
Джерела навчального курсу	
Базова література	751
Нормативно-правова база	751
Додаткова література	759

Вступ

1. Курс розраховано на студентів і викладачів вищих навчальних закладів гуманітарної спрямованості, насамперед під час підготовки викладачів, державних службовців, психологів, журналістів, політологів, кримінологів та релігієзнавців. Також може викладатися практикуючим психологам, представникам соціальних служб і силових відомств.

2. Об'єктом курсу дослідження є інформаційна безпека людини, суспільства та держави. Предметом - деструктивний інформаційно-психологічний вплив (маніпулювання свідомістю, інформаційні війни, спеціальні інформаційні операції, акції інформаційної агресії та ін.) та шляхи протидії цьому впливу. Мета курсу - формування критичного мислення, надбання знань щодо забезпечення

інформаційної безпеки держави, суспільства та особистості.

3. Курс передбачає обов'язкове використання таких базових джерел (з питань придбання звертатися за телефоном 067-246-29-10):

Остроухов В. В., Петрик В. М., Присяжнюк М. М. та ін. Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти): Підручник / За заг. ред. Є. Д. Скулиша. - К., 2010.

Петрик В. М., Остроухов В. В., Штоквиш А. А. и др. Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации: Учебное пособие / Под. ред. В. В. Остроухова. - К., 2008.

Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухов В. В. та ін. Соціально- правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник / За ред.

В. В. Остроухова. - К.: Росава, 2007.

4. Курс у всіх вищих навчальних закладах доцільно проводити після викладання психології та політології, а в юридичних після викладання кримінології, медичних - психофізіології.

5. Матеріали навчального курсу разом з підручником «Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти)» доцільно використовувати для викладання навчальних дисциплін «Інформаційна безпека

729

держави», «Забезпечення інформаційної безпеки» при підготовці фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» напряму 6.170103 «Управління інформаційною безпекою» (галузь знань 1701 «Інформаційна безпека»).

6. З метою перевірки засвоєних знань проводиться поточний та підсумковий контроль. Поточний контроль здійснюється під час проведення семінарських занять, має за мету перевірку підготовки з вивченої теми.

7. Навчальний курс «Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти)» доцільно розділити на три окремі частини (курси): «Небезпеки інформаційного простору для людини», «Сутність інформаційно- психологічного протиборства», «Загрози національній безпеці України в інформаційній сфері та шляхи забезпечення

інформаційно- психологічної безпеки». У кінці кожної частини проводиться залік.

8. Підсумковий контроль проводиться у формі екзамену з метою оцінки результатів отриманих знань з усього курсу навчальної дисципліни.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Тема 1. НЕБЕЗПЕКИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ДЛЯ ЛЮДИНИ

(34 години: лекції -18 год, семінари -16 год)

1.1. Лекція 1. Основні загрози особистісній безпеці від деструктивних інформаційних впливів (4 год).

1.2. Семінар 1. Інформаційно-психологічний вплив та інформаційно-психологічна безпека (4 год).

1.3. Лекція 2. Поняття та сутність феномена «маніпулювання» (2 год).

1.4. Лекція 3. Технології маніпулювання свідомістю людей (2 год).

1.5. Лекція 4. Механізми маніпулятивного впливу (2 год).

1.6. Лекція 5. Конкретна реалізація технологій маніпулювання свідомістю та правила протидії їм (2 год).

1.7. Семінар 2. Визначення та сутність маніпулювання (2 год).

1.8. Семінар 3- Технології маніпулювання свідомістю та механізми їх реалізації (4 год).

1.9. Лекція 6. Особливості виявлення інформаційно-психологічного впливу (2 год).

1.10. Семінар 4. Ознаки виявлення інформаційно-психологічного впливу (2 год).

1.11. Лекція 7. Тендерні дослідження, які мають значення для здійснення інформаційно-психологічного впливу на особистість та суспільство (2 год)

1.12. Лекція 8. Тендерні стереотипи й комунікативні моделі як основа інформаційного впливу на особистість і суспільство (2 год)

1.13. Семінар 5. Тендерні аспекти інформаційно-психологічного впливу (2 год)

1.14. Семінар 6. Тендерні особливості технологій і механізмів впливу в сучасній політиці (2 год)

^цдііііік

730

Тема 2. СУТНІСТЬ ІНФОРМАЦІЙНО-

ПСИХОЛОГІЧНОГО ПРОТИБОРСТВА
(54 год: лекції - 28 год, семінари - 26 год)

- 2.1. Лекція 1. Сутність та зміст інформаційно-психологічного протиборства (ІПП) (4 год).
- 2.2. Лекція 2. Становлення і розвиток ІПП (2 год).
- 2.3. Лекція 3. ІПП в роки Першої світової війни та в міжвоєнний період (1919—1939) (2 год).
- 2.4. Лекція 4. ІПП у роки Другої світової війни (1939-1945) (2 год).
- 2.5. Лекція 5. ІПП уроки «холодної війни» (1946-1991)(2 год).
- 2.6. Семінар 1. Сутність, форми та засоби інформаційних війн, спеціальних інформаційних операцій та акцій інформаційної агресії (4 год).
- 2.7. Семінар 2- Історія ІПП (6 год).
- 2.8. Лекція 6. Теоретико-методологічні та правові основи державної політики США щодо ІПП (2 год).
- 2.9. Лекція 7. Особливості формування механізму і визначення тактики реалізації політики США у сфері ІПП (2 год).
- 2.10. Семінар 3. Особливості оперативної обстановки у сфері формування теоретико-методологічні та правові основи державної політики США щодо проведення ІПП (2 год).
- 2.11. Семінар 4. Організаційно-правові аспекти реалізації державної політики США у сфері ІПП (2 год).
- 2.12. Лекція 8. Теоретико-методологічні та правові основи державної політики РФ щодо проведення ІПП (2 год).
- 2.13. Лекція 9. Особливості формування механізму і визначення тактики реалізації політики РФ у сфері ІПП (2 год).
- 2.14. Семінар 5. Особливості оперативної обстановки у сфері формування теоретико-методологічних і правових основ державної політики РФ щодо проведення ІПП (2 год).
- 2.15. Семінар 6. Організаційно-правові аспекти реалізації державної політики РФ у сфері ІПП (2 год).
- 2.16. Лекція 10. Особливості оперативної обстановки у сфері формування теоретико-методологічних і правових основ державної політики Франції у сфері ІПП (2 год).
- 2.17. Семінар 7. Теоретико-методологічні та правові основи і практика реалізації державної політики Французької Республіки У сфері ІПП (2 год).
- Дадоток
- 2.18. Лекція 11. Особливості оперативної обстановки у сфері фор-

мування теоретико-методологічних і правових основ державної політики ФРН та практики її реалізації у сфері ІПП (2 год).

2.19. Семінар 8. Теоретико-методологічні та правові основи і практика реалізації державної політики ФРН у сфері ІПП (2 год).

2.20. Лекція 12. Теоретико-методологічні та правові основи і практика реалізації державної політики Китайської Народної Республіки у сфері ІПП (2 год)

2.21. Лекція 13. Особливості практичної реалізації доктринальних основ в практиці реалізації державної політики Китайської Народної Республіки у сфері ІПП (2 год).

2.22. Семінар 9. Організаційно-правові аспекти системи забезпечення державної політики КНР у сфері ІПП (4 год).

***Тема 3. ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ
В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
(56 год: лекції - 28 год, семінари - 28 год)***

3.1. Лекція 1. Особливості впливу на інформаційний простір України засобів масової інформації та неурядових організацій (4 год).

3.2. Семінар 1. ЗМІ та неурядові організації як засіб впливу на інформаційний простір України (4 год).

3.3. Лекція 2. Чорний піар: підходи, утримування, прийоми (2 год).

3.4. Лекція 3. Чорний піар й чорна риторика (2 год).

3.5. Семінар 2. Технології й механізми чорної полуніці в політичній комунікації (2 год).

3.6. Семінар 3. Чорна риторика в сучасній політиці: принципи, механізми, правила (2 год).

3.7. Лекція 4. Національні інтереси у духовно-релігійній сфері (2 год).

3.8. Лекція 5. Технології маніпулювання свідомістю, які використовуються у новітніх релігійних організаціях (далі - неокультях) та деструктивний вплив їх представників (4 год).

3.9. Семінар 4. Стратегія реалізації національних інтересів України у духовно-релігійній сфері (2 год).

3.10. Семінар 5. Системний аналіз неокультів у контексті забезпечення національної безпеки (4 год).

3.11. Лекція 6. Використання спеціальних інформаційних технологій у терористичній діяльності (2 год).

3.12. Лекція 7. Спеціальні інформаційні операції в економічному протиборстві (2 год).

3.13. Семінар 6. Інформаційні аспекти економічного протиборства та тероризму (4 год).

3.14. Лекція 8. Нормативно-правове регулювання забезпечення інформаційної безпеки України (2 год).

3.15. Семінар 7. Правові засади забезпечення інформаційної безпеки України (2 год).

3.16. Лекція 9. Державна система забезпечення інформаційної безпеки України та суб'єкти, які її утворюють (2 години).

3.17. Лекція 10. Спеціальні суб'єкти забезпечення інформаційної безпеки України (2 год).

3.18. Семінар 8- Забезпечення інформаційної безпеки України та система державних органів, які його здійснюють (4 год).

3-19- Лекція 11. Аналіз систем підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки у провідних країнах світу та їх відповідності сучасним інформаційним загрозам (2 год).

3.20. Семінар 9. Розвиток систем підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки у провідних країнах світу (2 год).

3.21. Лекція 12. Шляхи та механізми удосконалення системи підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки в Україні (2 год).

3.22. Семінар 10- Основи напрямів удосконалення системи підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки в Україні (2 год).

Всього 144 аудиторних годин:

лекції - 74 год, семінари — 70

год

ПЛАН СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Небезпеки інформаційного простору для особистості

Семінар 1. Інформаційно-психологічний вплив та інформаційно-психологічна безпека (4 год).

1. Інформаційна безпека особи, держави та суспільства.

2. Джерела загроз інформаційній безпеці особи та суспільства.⁷³³

3. Які зустрічаються категорії спеціальних впливів на населення?

4. Які інфразвукові частоти найбільш шкідливі для організму?

5. Сутність технології застосування бінауральних ритмів?

6. Які механізми дії музикальних творів на функціональний стан слухачів?
 7. Яка дія світла на організм спостерігача?
 8. З чого складається ефект світлових спалахів?
 9. Які психофізіологічні ефекти викликають світлові мерехтіння?
 10. Які відчуття формують у людей різні кольори зображення?
 11. Які сполучення кольорів позитивно (негативно) впливають на працездатність людини?
 12. Інформаційно-психологічний вплив (ІПВ) та його базові методи.
 13. Рівень ефективності проведення ІПВ. Зміни в індивідуальній свідомості, до яких можуть призвести небезпечні ІПВ.
 14. Види ІПВ.
- Базова література: 1, 3, 4.
Додаткова література: 17, 25—27, 29, 30, 42, 56, 66, 69, 78, 81, 93, 94, 104, 105, 109.

Семінар 2. Визначення та сутність маніпулювання (2 год).

1. Розкрийте походження та сутність феномена «маніпулювання».

^льийнк

2. В чому полягає переносне значення маніпулювання?
 3. Проаналізуйте різні ознаки психологічного визначення маніпулювання.
 4. Дайте характеристику маніпулюванню міжособистісного рівня.
 5. Дайте характеристику маніпулюванню політичного рівня.
- Базова література: 1-3.
Додаткова література: 2, 17, 21, 29, 30, 33, 58, 106.

Семинар 3. Технології маніпулювання свідомістю та механізми їх реалізації (4 год).

1. Охарактеризуйте маніпулятивні технології на міжособистісвому рівні.
2. Розкрийте сутність технології масового маніпулювання «Пабліх рилейшнз».
3. Розкрийте сутність технології масового маніпулювання «Політична реклама».
4. Розкрийте сутність технології масового маніпулювання «Пропаганда».
5. Дайте характеристику таким механізмам маніпулятивного впливу, як маніпулювання образами, конвенціональне маніпулювання.
6. Дайте характеристику таким механізмам маніпулятивного впливу, як операційно-предметне маніпулювання та експлуатація особистості адресата.
7. Дайте характеристику таким механізмам маніпулятивного впливу, як маніпулювання духовністю, приведення в стан підвищеної покірності та комбінування.
8. Охарактеризуйте такі прийоми маніпулювання свідомістю, як «анонімний авторитет», «буденна розповідь», «голодування», «тримайзлодія», «заговорення», «емоційний резонанс» та «ефект бумеранга».
9. Охарактеризуйте такі прийоми маніпулювання свідомістю, як «ефектореолу», «ефектприсутності», «інформаційна блокада», «використання медіаторів», «класифікатори», «коментарі»,
 - констатація факту», «хибна аналогія», «зворотний зв'язок», «обхід з флангу» та «відволікання уваги».
10. Охарактеризуйте прийоми маніпулювання свідомістю за допомогою реклами.
11. Охарактеризуйте такі прийоми маніпулювання свідомістю, як сугестивні технології.

Додаток

12. Охарактеризуйте прийоми маніпулювання через міфи та стереотипи.
13. Розкрийте правила протидії маніпулюванню.
Базова література: 1-3.
Додаткова література: 2, 5, 20, 21, 23, 29, 30, 41, 67, 68, 105, 106, 108.

Семінар 4. Ознаки виявлення інформаційно-психологічного впливу (2 год).

1. Аналіз ознак маніпулятивності.
 2. Визначення цільової аудиторії ІПВ.
 3. Організаційні ознаки, які дозволяють виявити маніпулятивність ІПВ.
 4. Змістовні ознаки, які дозволяють виявити маніпулятивність ІПВ.
- Базова література: 1.
Додаткова література: 15, 91.

Семінар 5. Тендерні аспекти інформаційно-психологічного впливу

Розкрийте суть поняття «тендер».

1. Охарактеризуйте значущі етапи становлення й розвитку тендерних досліджень і тендерних теорій, значущих для організації інформаційно-психологічного впливу на особистість і суспільство.
 2. Охарактеризуйте терміносистему тендерної теорії, значущу для здійснення інформаційно-психологічного впливу й підтримки інформаційної безпеки.
 3. Які особливості тендерної взаємодії в епоху глобалізму й інформаційного суспільства?
- Базова література: 1, 2.
Додаткова література: 7, 8, 12, 13, 24, 38, 72, 102.

Семінар 6. Тендерні особливості технологій і механізмів впливу в сучасній політиці (2 год)

1. Охарактеризуйте тендерні стереотипи, що управляють процесом впливу на особистість і суспільство.
2. У чому суть п'яти альтернативних моделей чоловічого й жіночого вербального поведіння. Які їхні особливості в інформаційному впливі на особистість?

3. Визначите тендерні особливості інформаційно-комунікативної діяльності в сучасній політиці.
 4. Назвіть і охарактеризуйте найбільш продуктивні, на ваш погляд, тендерні моделі поведінки в сучасній політиці. Наведіть приклади.
 5. Які форми виробництва тендера в передвиборчому дискурсі?
 6. У чому проявляється ріст жіночого фактора в сучасній політиці? Чи сприяє відтворення тендера успішності політичної комунікації?
 7. У чому, на ваш погляд, складається відмінність механізмів і технологій впливу на електорат чоловіків і жінок-політиків?
- Базова література: 1, 2.
Додаткова література: 12,13, 24, 38, 72, 102.

Тема 2. Сутність інформаційно-психологічного протиборства

Семинар 1. Сутність, форми та засоби інформаційних війн, спеціальних інформаційних операцій та акцій інформаційної агресії (4 год).

1. Інформація, принципи, суб'єкти, об'єкти інформаційних відносин.
2. Інформаційна діяльність, інформаційні ресурси.
3. Інформаційний суверенітет та шляхи його забезпечення.
4. Інформаційна безпека та її різновиди.
5. Інформаційне протиборство.
6. Визначення та об'єкти посягань інформаційної війни (ІВ).
7. Завдання ІВ.
8. Об'єкти деструктивного інформаційного впливу. Форми ІВ.
9. Сутність і зміст поняття «інформаційна зброя».
10. Характеристику основних видів інформаційної зброї.
11. Визначення, види і рівні спеціальних інформаційних операцій (СЮ) та акцій інформаційної агресії (АІА).
12. Зв'язок АІА та СЮ з політичною розвідкою, назви методів СЮ і АІА.
13. Дезінформування.
14. Пропаганда.
15. Диверсифікація громадської думки. Психологічний тиск.
16. Розповсюдження чуток.
17. Сили та засоби ІПП.
18. Чинники ескалації загроз і небезпек в інформаційно-ідеоло-

гічній сфері: їхні джерела та сутність.

19. Основні загрози національній безпеці в інформаційній сфері.

Базова література: 1-3.

Нормативна база: 1-3, 5.

Додаткова література: 26, 27, 69, 73, 79,81, 82, 85, 87, 104,109.

Семинар 2. Історія ІПП (6 год).

1. Стратегія проведення ІПП у Стародавньому Китаю.

2. Наведіть приклади ІПП у Стародавньому Світі.

3. Назвіть особливості розвитку ІПП в епоху Середньовіччя.

4. Які специфічні тактичні прийоми українського козацтва можна віднести до способів інформаційно-психологічного впливу на свої війська й війська противника?

5. Наведіть приклади ведення пропаганди на війська та населення противника Б. Наполеоном, О. В. Суворовим і М. І. Кутузовим.

6. Що сприяло перетворенню пропаганди на війська і населення противника з випадкової зброї під час Першої світової війни на один з провідних військових інструментів?

7. У чому полягав успіх листівок? Що Ви можете розповісти про їх зміст? Що стало основною умовою ефективності англійської пропаганди?

8. Які основні форми та принципи ІПП були використані в роки Першої світової війни?

9. Що Ви можете розказати про діяльність політорганів Червоної армії серед військ противника в міжвоєнний період (1919-1939)?

10. Якими способами німецька пропаганда передбачала здійснювати вплив на громадську думку зарубіжних країн? Які тези були покладені в основу Геббельсівської пропаганди?

11. Які заходи здійснив радянський уряд для зміцнення апарату спецпропаганди напередодні Другої світової війни? Яка політична теза була покладена в основу змісту спецпропаганди в ході перших оборонних боїв 1941 року?

12. Назвіть основні особливості ведення пропаганди СІЛА, Англією та Японією в роки Другої світової війни.

13. Для ведення психологічної війни в Кореї були перебудовані апарат і структура відповідних підрозділів ЗС США. Які організаційно-штатні зміни були проведені в органах психологічної війни ЗС США?

14. Назвіть основні положення настанови Міністерства оборони

США РМ 33-5 «Ведення психологічної війни» 1955 р. Назвіть основні положення Статуту Збройних сил США Ш 33-1 «Психологічні операції» 1979 р.

15. Розкрийте структуру й основні завдання групи психологічних операцій, яка була створена під час війни у В'єтнамі. Які батальйони були включені до складу групи психологічних операцій і їх призначення?

16. Назвіть особливості психологічної операції США проти Гренади і Панами.

17. Досвід спецпропаганди ЗС СРСР в Афганістані: уроки і висновки.

Базова література: 1-4.

Додаткова література: 10,19, 26, 27, 34, 42, 57, 69, 101,103.

Семінар 3. Особливості оперативної обстановки у сфері формування теоретико-методологічних та правових основи державної політики США щодо проведення інформаційно-психологічного протидіювання (2 год).

1. Охарактеризуйте мотивацію сучасної зовнішньополітичної практики США щодо забезпечення безпеки і захисту національних інтересів.
2. Визначте основні чинники, які впливають на визначення правлячою елітою США ІВ як основного інструменту реалізації політики держави в міжнародних відносинах.
3. Прокоментуйте основні американські доктринальні підходи щодо визначення доцільності застосування інформаційно-психологічних заходів щодо учасників міжнародної конкуренції-
4. Розгумачте сутність і поняття доктрини «інформаційно-психологічного неоколоніалізму», визначте гносеологічні корені її виникнення та наслідки від реалізації для сучасного «інформаційного суспільства», що формується.
5. Розгумачте сутність і поняття «концепції інформаційної війни».
6. Поясніть змістовну сутність поняття «мета ІВ на державному рівні США».
7. Поясніть змістовну сутність поняття «військовий рівень реалізації США концепції ІВ».
8. Прокоментуйте американський підхід до визначення різновидів «інформаційної війни»: «радіоелектронна боротьба», «психологічна війна», «війна з використанням засобів розвідки», «кібернетична війна»,

9. Визначте сутність «інформаційної зброї» (згідно з думкою американських фахівців).

Базова література: 1-3.

Додаткова література: 4, 43-47, 49, 51-53, 64, 99.

Семинар 4. Організаційно-правові аспекти реалізації державної політики США у сфері ІПП (2 год).

1. Визначте, що розуміють американські фахівці та правлячі кола під загрозою інформаційній безпеці американського суспільства і держави? Перелічіть можливі сучасні загрози.

2. Дайте загальну характеристику на предмет відповідності системи забезпечення безпеки інформаційно-психологічного простору США сучасним загрозам.

3. Прокоментуйте принципи формування структури виконавчого механізму забезпечення інформаційної безпеки США.

4. Охарактеризуйте місце і роль розвідувального співтовариства в реалізації заходів ІВ.

5. Дайте характеристику системі організаційно-розпорядчих органів США в системі забезпечення безпеки інформаційно-психологічного простору і американського суспільства.

6. Оцініть і прокоментуйте поняття «спецслужби США як виконавчі суб'єкти заходів ІПШ».

7. Поясніть поняття «науково-дослідні заклади як виконавчі суб'єкти заходів ІПШ».

8. Розкрийте особливості використання у США хакерів у заходах ІВ.

9. Прокоментуйте місце і роль спеціальних навчальних закладів США у системі виконавчих суб'єкти заходів ІПП.

Базова література: 1-3.

Додаткова література: 4, 31—32, 43—47, 49, 51—53, 64, 99.

Семинар 5. Особливості оперативної обстановки у сфері формування теоретико-методологічних і правових основ державної політики РФ щодо проведення ІПП (2 год).

1. Визначте і прокоментуйте особливості напрямків сучасного стратегічного розвитку російського суспільства: політика, ідеологія, економіка, оборона, безпека, цивілізаційна самоіденти-

741

фікація у міжнародних відносинах, науково-технічна, соціально-

Додаток

духовна та інші сфери реалізації національних потреб та інтересів.

2. Дайте загальну характеристику класифікації зовнішніх інтересів Росії.

3. Визначте і прокоментуйте погляди російської влади на сучасні загрози, цілі та завдання у забезпеченні загальної національної безпеки, місце і роль у ній інформаційно-психологічної безпеки російського суспільства.

4. Поясніть, у чому виявляється російський доктринальний підхід до формування основ геостратегії держав.

5. Розтлумачте особливості впливу геостратегічної доктрини РФ на визначення теоретико-методологічних і правових основ формування і реалізації державної політики у сфері забезпечення інформаційно-психологічної безпеки національного інформаційного простору і суспільства.

6. Поясніть, у чому полягають основні постулати російської доктрини ІІІ у міжнародних відносинах.

Базова література: 1-3.

Додаткова література: 4,11, 22, 44, 50, 54, 64, 71, 77, 92, 99.

Семинар 6. Організаційно-правові аспекти реалізації державної політики РФ у сфері ІІІ (2 год).

1. Розтлумачте сутність поглядів російських фахівців та правлячих кіл на організаційно-правову розбудову системи інформаційної безпеки російського суспільства і держави.

2. Дайте загальну характеристику на предмет відповідності системи забезпечення безпеки інформаційно-психологічного простору РФ сучасним загрозам.

3. Розкрийте принципи формування структури виконавчого механізму в системі забезпечення інформаційної безпеки РФ-

4. Дайте характеристику системі організаційно-розпорядчих органів РФ, відповідальних за забезпечення безпеки інформаційно- психологічного простору держави і російського суспільства.

5. Оцініть відповідність характеру місця, ролі, функціональних повноважень розвідувального співтовариства РФ його завданням у сфері протидії заходам ІВ з боку іноземних партнерів.

6. Оцініть і прокоментуйте поняття «спецслужби РФ як виконавчі суб'єкти заходів ІІІ».

Додаток

7. Поясніть поняття «науково-дослідні заклади РФ як виконавчі суб'єкти заходів ІПП».

8. Прокоментуйте місце і роль спеціальних навчальних закладів РФ у системі виконавчих суб'єктів заходів ІПП.

9. Оцініть рівень правового забезпечення діяльності державних і неурядових структур у сфері забезпечення безпеки інформаційного простору РФ і протидії АІА, СІО та ІВ.

Базова література: 1-3.

Додаткова література: 4, 11, 22, 44, 50, 54, 64, 71, 77, 92, 99.

Семінар 7. Теоретико-методологічні та правові основи і практика реалізації державної політики Французької Республіки у сфері ІПП (2 год)

1. Особливості доктринального підходу до стратегії розвитку французького суспільства в умовах глобалізації.

2. Організаційно-правові аспекти державної політики у сфері ІПП.

3. Оцініть і прокоментуйте особливості французького підходу до формування системи та виконавчого механізму забезпечення національної безпеки.

4. Місце і роль завдань органів державної влади, спецслужб, правоохоронних органів, армії і неурядових організацій у сфері забезпечення безпеки інформаційного простору, духовної сфери і самобутності французької нації.

Базова література: 1-3.

Додаткова література: 4, 22, 48, 54, 64, 99.

Семінар 8. Теоретико-методологічні та правові основи і практика реалізації державної політики Федеративної Республіки Німеччини у сфері ІПП (2 год)

1. Охарактеризуйте доктринальний підхід німецьких безпекознавців і політиків щодо забезпечення безпеки держави і німецького суспільства.

2. Охарактеризуйте погляди німецьких фахівців і політиків на сучасні загрози німецькому суспільству і визначення завдань щодо забезпечення безпеки інформаційного простору, духовного життя та ідентичності німецької нації.

3. Оцініть і прокоментуйте особливості німецького підходу до формування системи і виконавчого механізму забезпечення національної безпеки у сфері ІПП.

Минишия

4. Розтлумачте місце і роль завдань органів державної влади, спецслужб, правоохоронних органів, армії і неурядових організацій у сфері забезпечення безпеки та сприятливого розвитку інформаційного простору, духовної сфери і самобутності німецької нації.

Базова література: 1-3.

Додаткова література: 4, 22, 48, 54, 64, 99.

Семінар 9. Організаційно-правові аспекти системи забезпечення державної політики КНР у сфері ІПП (4 год).

1. Визначте і охарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики та пов'язані з ними геостратегічні проблеми КНР у міжнародних відносинах.
2. Розтлумачте сутність теоретико-методологічних положень політико-ідеологічних настанов ЦК КПК щодо організації і проведення ідеологічної роботи серед населення власної держави.
3. Розтлумачте сутність теоретико-методологічних положень політико-ідеологічних настанов ЦК КПК щодо організації і реалізації заходів ІПП з ідеологічними ворогами, геостратегічними супротивниками, економічними та науково-технічними конкурентами на міжнародній арені.
4. Визначте, що розуміють фахівці та правлячі кола КНР під загрозою інформаційній безпеці китайського суспільства і держави? Перерахуйте можливі сучасні загрози.
5. Охарактеризуйте систему державних та партійних органів КНР як організаційно-розпорядчих структур і виконавчих суб'єктів заходів політико-ідеологічної і виховної роботи серед китайського населення.
6. Прокоментуйте принципи китайського підходу до формування структури виконавчого механізму забезпечення безпеки інформаційного простору КНР, духовної сфери і самобутності китайської нації.
7. Охарактеризуйте значення, цілі, завдання та методи реалізації політики ЦК КПК КНР як суб'єкта світового ІПП.
8. Охарактеризуйте місце, роль і функціональні повноваження розвідувального співтовариства в реалізації заходів ІВ у ³⁰ зовнішній політиці КНР.
9. Оцініть і прокоментуйте поняття «спецслужби КНР як виконавчі суб'єкти заходів ІПП».

10. Прокоментуйте особливості місця і ролі навчальних закладів КНР у системі виконавчих суб'єкти заходів ППП.
Базова література: 1-3.
Додаткова література: 4, 14, 22, 28, 35-37, 55, 62, 64, 71, 74-77, 99,100, 111, 112.

Тема 3. Загрози національній безпеці України в інформаційній сфері. Шляхи забезпечення інформаційно-психологічної безпеки

Семінар 1. Засоби масової інформації та неурядові організації як засіб впливу на інформаційний простір України (4 год).

1. Характеристика інформаційного впливу через ЗМІ.
 2. Характеристика друкованих ЗМІ та телебачення.
 3. Характеристика радіоінформаційних агентств.
 4. Односторонній характер використання свободи слова у діяльності ЗМІ.
 5. Чим зумовлена ефективність впливу ЗМІ.
 6. Фактори впливу на діяльність ЗМІ в Україні.
 7. Напрями та завдання забезпечення незалежності ЗМІ.
 8. Права неурядової організації як різновиду громадської організації та характерні її ознаки.
 9. Позитивні моменти діяльності іноземних неурядових організацій в Україні.
 10. Можливі негативні наслідки від діяльності іноземних неурядових організацій в нашій державі.
- Базова література: 1, 3-4.
Нормативна база: 1-8, 10,12-15, 22, 25, 28, 30, 36.
Додаткова література: 3,16, 31, 32, 60, 61, 65,110, 113.

Семінар 2. Технології й механізми чорного піару в політичній комунікації (2 год)

1. Розкрийте суть феномена «чорний піар».
2. Проаналізуйте існуючі точки зору в розумінні цього феномена.
3. Дайте характеристику маніпулятивних прийомів чорного піару, що узаконюють неправду.
4. У яких випадках чорний піар можна віднести до брудних тех-

нологій?

.....“*”“”

5. Охарактеризуйте дезінформацію й підкуп виборців як прийоми чорного піару у виборчих кампаніях.

Базова література: 1, 2.

Додаткова література: 5, 40, 59, 63, 95, 96.

Семінар 3. Чорна риторика в сучасній політиці: принципи, механізми, правила (2 год)

1. Розкрийте суть розходжень класичної й чорної риторики.

2. Охарактеризуйте мовний вчинок як прагматичну основу чорної риторики.

3. Як діють основні правила чорної риторики в сучасній політиці?

4. Дайте характеристику комунікативним технікам (діалектика, риторика, техніка, рабулістика, еристика, чорна риторика) в інформаційно-психологічному ключі. Наведіть приклади з виступів сучасних політиків, де б використовувалися зазначені риторичні техніки.

Базова література: 1, 2.

Додаткова література: 6, 18, 29, 30.

Семінар 4. Стратегія реалізації національних інтересів України духовно-релігійній сфері (2 год).

1. Релігійна складова національної безпеки України, її суб'єкти, об'єкти, чинники.

2. Розподіл духовно-релігійних загроз за сферами життєдіяльності українського суспільства.

3. Стратегія реалізації національних інтересів України у духовно-релігійній сфері.

4. Напрями та причини міжконфесійного протистояння.

5. Клерикалізм та його негативні наслідки.

Базова література: 1.

Нормативна база: 1-3, 9.

Додаткова література: 89-90.

Семінар 5. Системний аналіз неоекультів у контексті забезпечення національної безпеки (4 год).

1. Класифікація неоекультів. Причини їх виникнення та розповсюдження, зокрема на теренах України.

2. Спільні ідеологічні ознаки неоекультів.

3. Характеристика процесу втягування (вербування) нових ~~адептів~~ до неоекультів.

4. Аналіз методів психологічної обробки у тоталітарних неоекультів, що трансформують групову свідомість і провокують виникнення певних форм групового мислення.

5. Технології маніпуляції свідомістю у тоталітарних неоекультів: застосування технік контролю за поведінкою, інформацією, думками (свідомістю) та почуттями (емоціями) адептів.

6. Форми руйнації особистості у тоталітарних неоекультів: фізичні, психічні, розумові та соціальні.

7. Шляхи та механізми протекціоністської політики щодо традиційних церков як носіїв національної культури і протидії протиправній діяльності неоекультів у різних країнах світу.

8. Аналіз законодавства Європарламенту з протидії протиправній діяльності неоекультів.

9. Загрози національній безпеці України від деструктивних ідеологій та діяльності неоекультів.

10. Шляхи та механізми виявлення, попередження і припинення протиправної діяльності представників неоекультів та протекціоністської політики щодо традиційних церков як носіїв національної культури в Україні.

Базова література: 1, 2, 4.

Нормативна база: 1,9, 36.

Додаткова література: 80, 84, 86, 88, 90.

Семинар 6. Інформаційні аспекти економічного протистояння та тероризму (4 год).

1. Дайте визначення та зробіть порівняльну характеристику понять «радикалізм», «екстремізм», «терор*» та «тероризм». Чим тероризм відрізняється від диверсії?
2. У чому суть ідеї «малої війни*»? Поясніть, чому поки комунікаційна система суспільства залишалася слабо розвинутою, тероризм, як і інформаційна війна, не мали широкого поширення?
3. У чому полягає сутність доктрини «пропаганди дією»? Поясніть вислів «терорист “ адепт і породження глобалізму*». Чи справедливим є твердження, що працівники ЗМІ сприяють діяльності терористів?
4. Чим тероризм початку ХХ ст. відрізняється від сучасного? Внаслідок чого на сьогодні терористичні методи починають все активніше використовуватися у різних сферах суспільного

життя?

5. У чому полягає особливість «постмодерністичного тероризму»?
 6. Чим при капіталізмі обумовлено застосування інформаційних технологій в економічному протиборстві? Які відмінності має економічне протиборство в капіталістичну епоху порівняно з попередніми історичними періодами?
 7. Яку роль відіграє ПР в економічній сфері? Чим відрізняються «чорний* та «білий» ПР?
 8. У чому полягає сутність СЮ (медіа кампаній) стосовно економічного протиборства?
 8. Чому інформаційні технології, завдяки яким відбулося зростання західних економік, таять загрози їх руйнації? Які є два аспекти інформаційної боротьби? Яку загрозу таїть у собі «інформаційна диверсія»?
 10. Які цілі ставлять перед собою суб'єкти інформаційної війни на світовому ринку озброєнь? Які методи інформаційної боротьби застосовуються на світовому ринку озброєнь?
 11. Що є підставою розглядати теракт як один із різновидів СІО?
- Базова література: 1-4.
Нормативна база: 1,2, 17, 35, 36.
Додаткова література: 1, 29, 30, 69.

Семинар 7. Правові засади забезпечення інформаційної безпеки України (2 год).

1. Що є передумовою законності функціонування системи забезпечення інформаційної безпеки України?
2. Які функції виконує нормативно-правова база забезпечення інформаційної безпеки України?
3. Яка структура нормативно-правової основи функціонування системи забезпечення інформаційної безпеки України?
4. У чому полягає значення Конституції України, Концепції національної безпеки України та Закону України «Про основи національної безпеки України» для нормативно-правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки України?
5. Які Ви знаєте закони конституційного напрямку та що саме вони регулюють?
6. Яке значення законів інституційного рівня для нормативно-правового регулювання забезпечення інформаційної безпеки України?
7. Яке призначення нормативних актів Президента України, Ка-

бінету Міністрів України, міністерств, відомств та інших орга-
Дадстто«

нів влади у сфері нормативно-правового регулювання забез-
печення інформаційної безпеки України?

Базова література: 1.

Нормативна база: 1-81.

Додаткова література: 16, 39, 60, 65, 70, 109

Семинар 8. Забезпечення інформаційної безпеки України та сис-
тема державних органів, які його здійснюють (4 год).

1. Поняття системи забезпечення інформаційної безпеки України: мета, основні напрями, загальні функції суб'єктів забезпечення.
2. Форми та методи забезпечення інформаційної безпеки України-
3. Органи забезпечення інформаційної безпеки України.
- 4 Координуючі функції Ради національної безпеки та оборони України із забезпечення інформаційної безпеки держави. Розмежування повноважень між Секретарем РНБО і Міжвідомчою комісією з питань інформаційної політики то інформаційної безпеки при РНБО України.
5. Завдання із забезпечення інформаційної політики держави Інформаційної служби Секретаріату Президента України то Комітету Верховної Ради України з питавь свободи слова та інформації.
6. Повноваження Кабінету Міністрів України, Державного департаменту зв'язку та інформатизації Міністерства транспорту та зв'язку України, Національної комісії регулювання зв'язку України щодо регулювання відносин в інформаційній сфері держави.
7. Розмежування повноважень Державного Комітету України телебачення і радіомовлення та Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення щодо регулювання відносин в інформаційній сфері держави.
8. Завдання із забезпечення інформаційної безпеки держави Національної комісії з утвердження свободи слова та розвитку інформаційної галузі. Національної експертної комісії з питань захисту суспільної моралі. Урядової комісії з питань інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів виконавчої влади. Координаційної ради із створення та функціонування Урядової інформаційно-аналітичної системи з питань надзвичайних ситуацій.

«и/«ішк

9. Пропозиції щодо організаційних заходів з удосконалення загальнодержавної системи із забезпечення інформаційної безпеки України.

Базова література: 1, 3, 4.

Нормативна база: 1-81.

Додаткова література: 3,16, 39, 60, 65, 70, 97,109, 110.

Семінар 9. Розвиток систем підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки у провідних країнах світу (2 год).

1. Актуальність проблем підготовки фахівців у сфері ІБ в умовах розвитку інформаційного суспільства.

2. Підготовка фахівців ІБ у США.

3. Підготовка фахівців ІБ у Російській Федерації.

4. Підготовка фахівців ІБ у країнах ЄС.

5. Створення і розвиток системи підготовки фахівців ІБ в Україні.

Базова література: 1.

Нормативна база: 1, 3, 59.

Додаткова література: 26, 27, 109, 110.

Семінар 10. Основні напрями удосконалення системи підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки в Україні (2 год).

1. Вимоги основних нормативних документів з організації підготовки фахівців у галузі інформаційної безпеки в Україні.

2. Організаційні засади удосконалення системи підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки.

3. Особливості професійного відбору та психолого-педагогічного супроводження підготовки фахівців у сфері інформаційної безпеки.

4. Необхідність та шляхи забезпечення адаптації населення України до інформаційного суспільства в контексті інформаційної безпеки держави.

Під час семінарського заняття рекомендується проведення анонімного анкетування студентів з питань мотивації вибору професії, змін у мотивації в процесі навчання та відношення до можливих порушень у сфері професійної етики.

Базова література: 1.

Нормативна база: 1, 3, 41, 47, 57, 59, 59, 75.

Додаткова література: 82, 83, 87, 97,110.

ДЖЕРЕЛА НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ

Базова література

1. *Остроухое В. В., Петрик В. М., Присяжнюк М. М. та ін.* Інформаційна безпека (соціально-правові аспекти): Підручник / За заг. ред. Є. Д. Скулиша. - К.: КНТ, 2010. - 776 с.
2. *Петрик В.М., Остроухое В.В., Штоквиш А.А.* Информационно- психологическая безопасность в эпоху глобализации: Учебное пособие / Под. ред. В. В. Остроухова - К., 2008. - 544 с.
3. *Петрик В. М., Кузьменко А. М., Остроухое В. В. та ін.* Соціально- правові основи інформаційної безпеки: Навчальний посібник / За ред. В. В. Остроухова. - К.: Росава, 2007. - 496 с.
4. *Петрик В. М., Остроухое В. В., Штоквиш О. А. та ін.* Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю, ведення інформаційних війн і спеціальних інформаційних операцій: Навчальний посібник. - К.: Росава, 2006. - 208 с.

Нормативно-правова база

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. - К.: Преса України, 1997. - 80 с.
2. Закон України «Про основи національної безпеки України» // ВВР України. - 2003. - № 39. - Ст. 351. Із змінами, внесеними згідно із Законом Л^м 3200-ІУ (3200-15) від 15 грудня 2005 р. - ВВР України. - 2006. - № 14. - Ст. 116.
3. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» // ВВР України. - 2007. - № 12. - Ст. 102.
4. Закон України «Концепція Національної програми інформації» від 4 лютого 1998 р. № 75/98-ВР // ВВР України. - 1998. - Хг 27-28.

5. Закон України «Про інформацію», прийнятий Верховною Радою України 2 жовтня 1992 р. // ВВР України. - 1992. - № 48. - Ст. 651; Б змінами від 6 квітня 2000 р. — ВВР України. — 2000. — № 27. - Ст. 213; від 7 лютого 2002 р. - ВВР України. - 2002. - № 29. - Ст. 194; від 3 квітня 2003 р. - ВВР України. - 2003. - № 28. - Ст. 214.
6. Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» від 23 вересня 1996 р. // ВВР України. - 1997.-№49.-Ст. 299.
7. Закон України «Про радіочастотний ресурс» // ВВР України - 2000. - № 36. - Ст. 298.
8. Закон України «Про рекламу» від 3 липня 1996 р. // ВВР України. - 1996. - №39.-Ст. 181.
9. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. із змінами і доповненнями // ВВР України. — 1991. - № 25. - Ст. 283; 1992. — № 20. - Ст. 277; 1992. — № 30. - Ст. 418; 1993. — № 10. - Ст. 76; 1994. — № 13. - Ст. 76; 1996. - № 3. - Ст. 11; 1997. — № 8. - Ст. 62.
10. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. // ВВР України. - 1993. - № 1. - Ст. 1.
11. Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р. // Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
12. Закон України «Про інформаційні агентства» // ВВР України. - 1995. - № 13. - Ст. 83.
13. Закон України «Про об'єднання громадян» // ВВР України. - 1992. - № 34. - Ст. 504.
14. Закон України «Про політичні партії в Україні» // ВВР України. - 2001. - №23. -Ст. 118.
15. Закон України «Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення України» від 18 липня 1997 р. // ВВР України. - 1997. -№45. - Ст. 284.
16. Закон України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 р. // ВВР України. - 1995. - № 34. - Ст. 266.
17. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 р. // ВВР України. - 2003. - № 25. - Ст. 180.
18. Закон України « Про Державну службу спеціального зв'язку та

- захисту інформації» від 23 лютого 2006 р. // ВВР України. - 2006. - № 30. - Ст. 258.
19. Закон України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р. // ВВР України. - 1994. - № 16. - Ст. 93.
20. Закон України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах, від 31 травня 2005 р. // ВВР України. - 2006. - № 26. - Ст. 347.
21. Закон України «Про захист суспільної моралі» // ВВР України. - 2004. - № 14. - Ст. 192.
22. Закон України «Про зв'язок» від 16 травня 1995 р. (в редакції від 5 червня 2003 р.) // ВВР України. - 2006. - № 30. - Ст. 258.
23. Закон України «Про контррозвідальну діяльність» від 26 грудня 2002 р. // ВВР України. - 2003. - № 12. - Ст. 89.
24. Закон України «Про концепцію Національної програми інформатизації» // ВВР України. - 1998. - № 75. - 110с.
25. Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 р. // ВВР України. - 2000. - № 36. - Ст. 299.
26. Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р. // ВВР України. — 1991. — № 4. — Ст. 20.
27. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. // ВВР України. - 1999. - № 20-21. - Ст. 190.
28. Закон України «Про Національну раду України з питань телебачення радіомовлення» // ВВР України. - 1997. - № 48. - Ст. 296.
29. Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30 червня 1993 р. // ВВР України!. - 1993. - № 35. - Ст. 358.
30. Закон України «Про радіочастотний ресурс» від 1 червня 2000 р. // ВВР України - 2000. - № 36. - Ст. 298.
31. Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998 р. // ВВР України. — 1998. — № 35. — Ст. 237.
32. Закон України «Про розвідальні органи України» 22 березня 2001 р. // ВВР України. - 2001. - № 19. - Ст. 94.
33. Закон України «Про Службу зовнішньої розвідки України» // ВВР України. - 2006. - № 8. - Ст. 94.
34. Закон України «Протелекомунікації» від 18 листопада 2003 р. //

Додогов

ВВР України. - 2004. - № 12. - Ст. 155.

35. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України: Постанова Верховної Ради України від 16 січня 1997* р. № 3/97-ВР // ВВР України. — 1997. — № 10. - Ст. 85.

36. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // ВВР України. - 2001. - № 25-26. - Ст. 131.

37. Наказ Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБУ «Про затвердження Порядку захисту державних інформаційних ресурсів у інформаційно-телекомунікаційних системах* від 24 грудня 2001 р. № 76.
38. Наказ Державного комітету зв'язку та інформатизації України «Про затвердження Порядку складання та ведення переліку підприємств (операторів), які надають послуги з доступу до глобальних мереж передачі даних органам виконавчої влади, іншим державним органам, підприємствам, установам та організаціям, які одержують, обробляють, поширюють і зберігають інформацію, що є об'єктом державної власності та охороняється згідно із законодавством» від 17 червня 2002 р. № 122.
39. Наказ Держпідприємництва, Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБУ «Про Порядок контролю за додержанням ліцензійних умов провадження господарської діяльності з розроблення, виробництва, використання, експлуатації, сертифікаційних випробувань, тематичних досліджень, експертизи, ввезення, вивезення криптосистем і засобів криптографічного захисту інформації, надання послуг в галузі криптографічного захисту інформації, торгівлі криптосистемами і засобами криптографічного захисту інформації; розроблення, виробництва, впровадження, обслуговування, дослідження ефективності систем і засобів технічного захисту інформації, надання послуг в галузі технічного захисту інформації; розроблення, виробництва, впровадження, сертифікаційних випробувань, ввезення, вивезення голографічних захисних елементів* від 12 грудня 2001 р. № 151/72.
40. Наказ Ліцензійної палати України та Департаменту спеціальній телекомунікаційних систем та захисту інформації СБУ «Про затвердження Інструкції про умови і правила провадження підприємницької діяльності (ліцензійні умови), пов'язаної з розробленням, виготовленням, ввезенням, вивезенням, реалізацією та використанням засобів технічного захисту інформації, а також з наданням послуги технічного захисту інформації, та контроль за їх дотриманням» ■
41. Наказ Міністерства освіти і науки України від 8 травня 2007 Р- № 363 «Про науково-методичну раду МОН і науково-методичні комісії з вищої освіти».
42. Наказ СБУ «Про затвердження Інструкції про порядок здійснення Службою безпеки України контролю за обігом документів, які

містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави* від 17 серпня 2006 р. № 550.

43. Наказ СБУ «Про затвердження Положення про експертні комісії з питань державної таємниці» від 14 грудня 2004 р. № 696.
44. Наказ СБУ та Державної податкової адміністрації України «Про взаємодію Служби безпеки України та органів державної податкової служби України з профілактики, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів, інших правопорушень у сфері розроблення, виготовлення спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку, інших засобів негласного отримання інформації та торгівлі ними» від 9 липня 2001 р. Х" 176/278 // Офіційний Вісник України. - 2001. - № 31. - Ст. 1432.
45. Положення про Координаційну раду із створення та функціонування Урядової інформаційно-аналітичної системи з питань надзвичайних ситуацій, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2001 р. № 215 // Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
46. Положення про Міністерство внутрішніх справ // Голос України. — 1992. — 20 жовт. — С. 6.
47. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні» // ВВР України. - 2006. - № 15. - С. 131.
48. Постанова Верховної Ради України «Про створення телерадіоорганізації Суспільного мовлення України» від 21 листопада 1997 р. // ВВР України. - 1998. - № 11-12. - Ст. 51.
49. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Координаційну раду із створення та функціонування Урядової інформаційно-аналітичної системи з питань надзвичайних ситуацій» від 7 березня 2001 р. № 215 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
50. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку взаємодії органів виконавчої влади з питань захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційних та телекомунікаційних системах» від 16 листопада 2002 р. № 1772 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
51. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку підключення до глобальних мереж передачі даних» від 12

Додаток

- квітня 2002 р. № 522 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
52. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» від 4 січня 2002 р. № 3 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
53. Постанова Кабінету Міністрів України «Про урядову комісію з питань інформаційно-аналітичного забезпечення органів виконавчої влади» від 7 травня 2000 р. № 777 // Електронний ресурс: Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
54. Постанова Кабінету Міністрів України «Про функціональні повноваження Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра і віце-прем'єр-міністрів України*» від 13 грудня 2002 р. // Офіційний Вісник України. - 2002. - 51. - Ст. 2321.
55. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. № 3 «Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» // Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
56. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 квітня 2002 р. № 522 «Про затвердження Порядку підключення до глобальних мереж передачі даних» // Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
57. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 р. № 1719 «Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра».
58. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. № 1772 «Про затвердження Порядку взаємодії органів виконавчої влади з питань захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційних та телекомунікаційних системах» // Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: www.rada.gov.ua
59. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 травня 1997 р. № 507 «Про перелік напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями*».
60. Постанова Кабінету Міністрів України від 7 травня 2000 р. № 777 «Про урядову комісію з питань інформаційно-аналітичного забезпечення органів виконавчої влади*» // Законодавство України: Офіційний сайт

Верховної Ради України: www.rada.gov.ua

61. Указ Президента України «Про впровадження системи стратегічного планування» від 30 квітня 1999 р. № 460 // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua> /маіеаіНЬогіу /аіПІоГзШе /ргегііПІБІ /ргегісієпіясітіп
62. Указ Президента України «Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних» від 24 вересня 2001 р. Х°891 // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua> /кІяІеаіІІогНу /аі№офзІаІе /ргегііізі /ргегісієпіяітіп
63. Указ Президента України «Про деякі питання організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України» від 8 лютого 2005 р. ЛІ° 208/2005 // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua> /зІаІеаіІЬогіу /аіІЬоГІаІе /ргегіШІвІ /ргегісієпіаітіп
64. Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки держави*» від 18 вересня 2002 р. // Офіційний Вісник України. - 2002. - № 38. - Ст. 1771.
65. Указ Президента України «Про заходи щодо захисту інформаційних ресурсів держави*» від 10 квітня 2000 р. // Офіційний вісник України. - 2000. - № 15.
66. Указ Президента України «Про Міжвідомчу комісію з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України*» від 22 січня 2002 р. // Офіційний вісник України. - 2002. - ЛЬ 4. - Ст. 132.
67. Указ Президента України «Про Національну комісію з питань регулювання зв'язку України*» від 21 серпня 2004 р. // Офіційний Вісник України. - 2004. - № 35. - Ст. 2319.
68. Указ Президента України «Про Положення про Державний комітет телебачення і радіомовлення України*» від 27 серпня 2003 р. // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua> /віаіеаііюгіу /аііюГзіаіе /ргегіііаі /ргегісієпіасітіп
69. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 липня 2001 р. «Про заходи щодо захисту національних інтересів у галузі зв'язку та телекомунікацій» від 23 серпня 2001 р. // Офіційний Вісник України. - 2001. - № 35. - Ст. 1622.
70. Указ Президента України «Про рішення Ради національної без-

Додаток

пеки і оборони України від 31 жовтня 2001 року з питання «Про заходи щодо вдосконалення державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки» від 6 грудня 2001 р. // Офіційний Вісник України. — 2001. — № 50. — Ст. 2228.

71. Указ Президента України «Про удосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України та органів державної влади» від 14 липня 2000 р. // Урядовий кур'єр. - 2000. - 18 лип.
72. Указ Президента України № 493/2006 від 6 червня 2006 р. Про Національну комісію з утвердження свободи слова та розвитку інформаційної галузі» // Офіційний вісник України. - 2006. - № 23. - Ст. 1711.
73. Указ Президента України від 10 квітня 2000 р. Хс 582 «Про заходи щодо захисту інформаційних ресурсів держави» // Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authorofstate/prezidlist/prezidentadmin>
74. Указ Президента України від 22 січня 2002 р. «Про Міжвідомчу комісію питань інформаційної політики та інформаційної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України » // Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authorofstate/prezidlist/prezidentadmin>
75. Указ Президента України від 23 квітня 2008 р. № 377/2008 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 21 березня 2008 року «Про невідкладні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України» // Електронний ресурс: Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authorofstate/prezidlist/prezidentadmin>
76. Указ Президента України від 24 вересня 2001 р. № 891 «Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних» // Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authorofstate/prezidlist/prezidentadmin>
77. Указ Президента України від 29 липня 1997 р. № 719 «Питання Національного інституту проблем міжнародної безпеки» // Офіційне інтернет-представництво Президента України <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authorofstate/prezidlist/prezidentadmin>
78. Указ Президента України від 30 квітня 1999р. №460 «Про впровадження системи стратегічного планування» // Офіційне інтернет-представництво Президента України: <http://www.president.gov.ua/stateauthority/authorofstate/prezidlist/prezidentadmin>

/prezidentadmin

79. Указ Президента України від 8 лютого 2005 р. № 208/2005 «Про деякі питання організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України» // Законодавство України: Офіційний сайт Верховної Ради України: <http://www.rada.gov.ua/laws/pravo/>

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. *Антипенко В. Ф.* Современный терроризм: состояние и возможности его упреждения (Криминологическое исследование). - К., 1998. - 190 с.
2. *Амелин В. Н.* Социология политики. Спецкурс. - М., 1992. - 184 с.
3. *Арістова І. В.* Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти / МВС України, Ун-т внут. справ; за заг. ред. О. М. Бандурки. - Х., 2000. - 366 с.
4. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / Пер. О. Ю. Уральской. - М.: Междунар. отношения, 1998. - 223 с.
5. *Блэк С.* Паблик Рилейшнз: Что это такое? - М., 1990. - 240 с.
6. *Бредмайер К.* Черная риторика: Власть и магия слова. - М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. - 248 с.
7. Введение в гендерные исследования / Под общ. ред. И. А. Жеребкиной. - Харьков: ХЦГИ. - СПб.: Алетейя, 2001. — Ч. 1. — 991 с.
8. Введение в гендерные исследования: Учеб. пособ. для студ. вузов / Костикова И. В. и др.; под общ. ред. И. В. Костиковой. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Аспект Пресс, 2005. - 255 с.
9. Война в Персидском заливе. - М.: Воениздат, 1993. - 287 с.
10. *Волковский Н. Л.* История информационных войн: В 2 ч. - СПб.: Полигон, 2003. - Ч. 1. - 502 с.
11. *Волкогонов Д. А.* Психологическая война: Подрывные действия империализма в области общественного сознания. — 2-е изд., доп. — М.: Воениздат, 1984. - 320с.
12. *Воронина О. А.* Словарь гендерных терминов. - М.: Информация - XXI век, 2002. - 256 с.
13. *Воронина О. А.* Основы гендерной теории и методологии // Теория и методология гендерных исследований: Курс лекций. - М.: МЦГИ-МВШСЭН-МФФ. - 2001. - С. 95-109.

14. *Вязгина Е.* Изменение отношения России и Китая к Центральной Азии и развитие сотрудничества в рамках ШОС. ИАП «Время Востока», 14.08.2007. easttime.ru
15. *Гетьманчук А.* Командна гра на іранському полі // Дзеркало тижня. - № 24 (552). - 2005. - 25 черв. - С. 5.
16. *Горбулін В. П., Качинський А. Б.* Засади національної безпеки України: Підручник. - К.: Інтертехнологія, 2009. - 272 с.
17. *Грачев Г. Мельник И.* Манипулирование личностью: Организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. — М.: Изд-во РАГС, 1998. — 226 с.
18. *Гринберг Т. Э.* Политические технологии: ПР и реклама: Учеб. по- соб. для студ. вузов. - М.: Аспект Пресс, 2005. - 317 с.
19. *Гуревич Л. С.* Буржуазная пропаганда в поисках теоретического обоснования. - М., 1994. - 274 с.
20. *Доронин А. И.* Разведывательное и контрразведывательное обеспечение финансово-хозяйственной деятельности предприятия. - Тула: Грифи К", 2000. - 116с.
21. *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. - М.: ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. - 344 с.
22. *Дугин А.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России: Учебное пособие по геополитике. Кафедра Стратегии Военной Академии Генерального Штаба РФ, Центр специальных метастратегических исследований, «Арктогея». - М., 1997. - 600 с.
23. *Зверинцев А. Б.* Коммуникационный менеджмент: Рабочая книга менеджера PR. - СПб., 1997. - 288 с.
24. *Здравомыслова Е. А., Темкина А. А.* Исследования женщин и гендерные исследования на Западе и в России // Обществ. науки и совр. - 1999. - № 6. - С. 177-185.
25. Информационно-психологическая и психотронная война. Хрестоматия / Под общ. ред. А. Е. Тараса. - Минск: Харвест, 2003. - 432 с.
26. Інформаційна безпека держави у контексті протидії інформаційним війнам: Навчальний посібник / Рось А. О., Явтушенко А. М., Жарков Я. М. та ін. / За ред. В. Б. Толубка. - К.: НАОУ, 2004. - 315 с.
27. Інформаційна боротьба: теоретичні та військово-прикладні аспекти: Навчальний посібник / Рось А. О.; Явтушенко А. М., Жарков Я. М. та ін. / За ред. В. Б. Толубка. - К.: НАОУ, 2003. - 218 с.
28. *Канн М.* Геополитика Центральноазиатского региона и курс Пекина. ИАП «Время Востока», 07.05.2009. easttime.ru

Додоґо*

29. *Кара Мурза С. Г.* Манипуляція сознанием. - М.: Алгоритм, 2000. - 484 с.
30. *Кара-Мурза С. Г.* Маніпуляція свідомістю: Навчальний посібник. - К.: Оріони, 2003. - 500 с.
31. *Кара-Мурза С. Г.* Правда про «помаранчеву революцію». - К.: Оріони, 2007. - 128 с.
32. *Кара-Мурза С. Г., Александров О. О., Мурашкін М. О., Теленгін С. А.* Революції на експорт. - К.: Оріони, 2007. - 544 с.
33. *Карнеги Д.* Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей. - М.: 1989. - 288 с.
34. *Касюк А. Я.* Развитие теории и искусства ведения психологической борьбы в войнах XX века: Дис. ... д-ра ист. наук. - М., 1994. - 560 с.
35. *Каукенов А. С.* Интересы Китая и Индии в Центральной Азии. ИАП «Время Востока», 22.01.2009. easttime.ru
36. *Каукенов А. С.* Китай и Центральная Азия. ИАП «Время Востока», 20.10.2009. easttime.ru
37. Китайская экспансия в Среднюю Азию: игра на опережение или наступление? (Мнение экспертов). ИАП «Время Востока», 12.08.2007. easttime.ru
38. *Компанцева Л. Ф.* Гендерные основы Интернет-коммуникации в постсоветском пространстве. - Луганск: Знание, 2004. - 404 с.
39. *Кормич Б. А.* Інформаційна безпека України: організаційно-правові основи: Навчальний посібник. - К.: Кондор, 2004. - 384 с.
40. *Костюк К. Н.* Политическая мораль и политическая этика в России // Вопр. философии. - 2000. - № 2. - С. 32-47.
41. *Котлер Ф.* Основы маркетинга. - М., 1990. - 704 с.
42. *Крысько В. Г.* Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / Под общ. ред. А. Е. Тараса. - Минск: Харвест, 1999. - 448 с.
43. *Кузьменко А. М.* Розвідувальна діяльність як особливий вид політичної практики латентних структур // Діалог цивілізацій: 36. наук. пр. Четвертій всесвітньої конференції (3 червня 2005 р.). - К.: МАУП, 2006. - С. 56-72.
44. *Кузьменко А. М.* Глобалізація, національні духовні цінності, таємні операції спецслужб // Юридичний журнал. - 2006. - ЛІ<? 5. - www.juetinian.com.ua
45. *Кузьменко А. М.* Неоконсервативний «Проект за нове американське століття»: зліт і падіння світової гегемонії США // Юридичний журнал. - 2009. - № 1. - www.justinian.com.ua
46. *Кузьменко А. М.* Особливості доктринальних основ розвідуваль-

ної стратегії і тактики СФА, суб'єкта розвідувальної діяльності

761

- в статусі єдиної світової супердержави // Юридичний журнал. - 2008. - № 4. - www.justinian.com.ua
47. *Кузьменко А. М.* Особливості розвідувальних технологій в епоху глобалізації // Юридичний журнал. - 2006. - № 7. - www.justinian.com.ua
48. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 2. Доктринальні підходи Європейського союзу, ФРН, Французької республіки) // Юридичний журнал. - 2007. - № 6. - www.justinian.com.ua
49. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 1. Гносеологічні корені та антологія проблеми, доктринальний підхід Сполучених Штатів Америки) // Юридичний журнал. - 2007. - № 5. - www.justinian.com.ua
50. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 10. Доктринальний підхід Російської Федерації) // Юридичний журнал. - 2008. - № 5; № 7/8; № 9; № 10. - www.justinian.com.ua
51. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна ТНК проти держави: політико-правовий і безпекознавчий аспекти статусу «суверена» - генерального суб'єкта міжнародного публічного права // Юридичний журнал. - 2009. - № 2. - www.justinian.com.ua
52. *Кузьменко А. М.* Розвідувальна діяльність як суспільно-політичне явище // Юридичний журнал. - 2006. - № 3. - www.justinian.com.ua
53. *Кузьменко А. М.* Розвідувальна діяльність як явище сучасних міжнародних відносин // Юридичний журнал. - 2006. - № 2. - www.justinian.com.ua
54. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 10. Розділ 2. Особливості чинників впливу на формування оперативної обстановки у сфері інформаційно-психологічної боротьби Росії (німецькі та французькі оцінки російського чинника) // Юридичний журнал. - 2008. - Л^о 10. - www.justinian.com.ua
55. *Кузьменко А. М.* Інформаційно-психологічна війна епохи глобалізації (Частина 3. Доктринальні підходи Китайської Народної Республіки та Республіки Індія. Частина 4. Доктринальні підходи Ісламської Республіки Пакистан та радикальних мусульманських рухів) // Юридичний журнал. - 2007. - № 7-8. - www.justinian.com.ua
56. *Куралесин Н.А.* Гигиенические и биологические аспекты эффекта

инфразвука // Медицина труда и промышленная экология.
1997. - № 5. - С. 8-14.

762

57. *Лайнбарджер П.* Психологическая война. — М.: Воениздат, 1962. - 350 с.
58. *Лисичкин В. А., Шелепин Л. А.* Глобальная империя Зла. Новая геополитическая расстановка сил. - М.: Крымский мост-9Д. 2001. - 445 с.
59. *Лисовский С. Ф., Евстафьев В. А.* Избирательные технологии: История, теория, практика. - М.: Рус. панорама, 2001. - 454 с.
60. *Ліпкан В. А.* Національна безпека України: Навчальний посібник. - К.: Кондор. - 2008. - 552с.
61. *Литвиненко О. В.* Інформаційна безпека Європи: Консп. лекцій. - К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 1999. - 61 с.
62. *Маликов Кадыр.* Інформаційно-ідеологічний аспект безпеки Центральної Азії. ІАП «Время Востока», 22.12.2008. easttime.ru
63. *Малкин Е., Сучков Е.* Основы избирательных технологий и партийного строительства. - М.: Рус. панорама, 2003. - 480 с.
64. *Манойло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б.* Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. -2-е изд., стереотип. - М.: Горячая линия. Телеком, 2006. - 541 с.
65. *Маруцак А. І.* Інформаційне право: регулювання інформаційної діяльності: Навчальний посібник. - К.: Скіф, КНТ, 2008. - 344 с.
66. *Мещерский Р. М.* Эффект Брока-Зульцера. - М.: Наука. - 1985. - 145 с.
67. *Морозова Е. Г.* Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии. - М., РОССПЭН, 1999. - 247 с.
68. *Налчаджян А. А.* Социально-психическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии). - Ер.: Изд-во АН АрмССР, 1988. - 264 с.
69. Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій: Навчальний посібник / Дзюба М. Т., Жарков Я. М., Ольховой І. О., Оніщук М. І. / За заг. ред. В. В. Балабіна. - К.: ВІТІ НТУУ «КІП», 2006. - 468 с.
70. *Новицький Г. В.* Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України. — К.: Інтертехнологія, 2008. — 496 с.

71. *Омаров М. Н.* На стратегическом перекрёстке. Центральная Азия в свете геостратегических и геополитических интересов США, Китая и России. ИАП «Время Востока». 04.09.2008. easttime.ru
72. Основы теории гендеру: Навчальний посібник. - К.: К.І.С., 2004. - 536 с.
73. *Панченко В. М.* Структурно-функціональний аналіз загальнодержавної системи забезпечення інформаційної безпеки // Інформаційна безпека людини, особи, держави. - 2009. - № 1.
74. *Парамонов В., Столповский О.* Внешняя политика государств Центральной Азии в отношении Китая. И АП «Время Востока», 04.11.2008. easttime.ru
75. *Парамонов В., Столповский О.* Внешняя политика Китая в Центральной Азии. ИАП «Время Востока», 29.10.2008. easttime.ru
76. *Парамонов В., Столповский О.* Китай и Центральная Азия: сотрудничество в сфере безопасности. ИАП «Время Востока», 13.10.2008. easttime.ru
77. *Парамонов В., Строков А., Столповский О.* Россия и Китай в Центральной Азии: политика, безопасность, экономика. ИАП «Время Востока», 11.09.2008. easttime.ru
78. *Петренко В. Ф., Кучеренко В. В.* Взаимосвязь эмоций и цвета // Вестн. Моск. ун-та. - 1988. - Сер. 14. - № 3. - С. 14-19.
79. *Петрик В., Галамба М.* Інформаційна безпека України: поняття, сутність та загрози // Юридичний журнал. - 2006. - № 11. - С. 49-
52. - www.justinian.com.ua
80. *Петрик В., Галамба М.* Проблема інтеграції України в ЄС в контексті використання європейського досвіду державно-церковних відносин // Соціальна психологія. - 2007. - № 2. - С. 155-167.
81. *Петрик В., Жарков Я., Дзюба М.* Небезпеки особистості в інформаційному просторі // Юридичний журнал. - 2007. - № 2. - С. 45-46. - www.justinian.com.ua
82. *Петрик В. М.* Визначення шляхів наукового та навчально-методичного вдосконалення підготовки фахівців з управління інформаційною безпекою // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. - 2009. - № 1 (4). - С. 57-60.
83. *Петрик В. М.* Навчально-методичне забезпечення підготовки фахівців в галузі інформаційної безпеки України // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. - 2009. - № 1. - С. 101-105.

84. *Петрик В. М.* Основные направления защиты государства, общества и личности от деструктивных идеологий и деятельности неокультов // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. - 2008. - № 3. - С. 76-80.

85. *Петрик В. М.* Щодо визначення інформаційної безпеки та її різ' новидів // Форми та методи забезпечення інформаційної безпеки держави: 36. матер, міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13березня 2008 р.). - К.: Видавець Захаренко В. О., 2008. - С. 160-164.

764

Долото«

86. *Петрик В. М.* Щодо питання захисту українського суспільства від протиправних діянь представників неокультів // 36. наук. пр. Донецької державної академії управління. (Сер. «Державне управління»). — 2002. — Т. 3. — Вип. 17. «Соціальний менеджмент і управління інформаційними процесами». - С. 391-401.

87. *Петрик В. М., Остроухов В. В.* До проблеми забезпечення інформаційної безпеки України // Політичний менеджмент. - 2008. - №4(31). - С. 135-141.

88. *Петрик В. М., Остроухов В. В.* Порівняльний аналіз законодавства Європи в контексті захисту духовно-релігійної безпеки держави, суспільства та окремих громадян від деструктивного впливу неокультів // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. - 2008. - № 2. - С. 88-92.

89. *Петрик В. М., Остроухов В. В.* Сутність духовно-релігійної складової національної безпеки України // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. - 2008. - № 1. - С. 91-96.

90. *Петрик В. М., Сьомін С. В.* Деякі шляхи і вдосконалення державно- церковних відносин із застосуванням європейського досвіду // 36. наук. пр. Донецької державної академії управління. (Сер. «Державне управління»). -2003. -Т.4. -Вип. 21. «Соціальний менеджмент і управління інформаційними процесами». - С. 296-306.

91. *Погодин Г. В.* Контент-анализ документов: Лекция. - Мн.: ИНБРЕ, 1996. -31 с.

92. *Расторгуев С. П.* Информационная война. — М: Радио и связь, 1999. -416 с.

93. *РосьА. О., Замаруева І. В.* Вербальний вплив як фактор інформаційної безпеки. - МОУ: Національна академія оборони України.

- Труди академії. - 1999. - № 16.
94. *Самохвалов В. П.* Психический мир будущего. - Симферополь: КИТ, 1998. - 400 с.
95. Связи с общественностью в политике и государственном управлении / Под общ. ред. В. С. Комаровского. - М.: Изд-во РАГС, 2001. - 520 с.
96. *Синельникова Л. Н.* Современный «черный пиар» как манипулятивный дискурс // Жизнь текста, или Текст жизни. - Луганск: Знание, 2005. - Т. 3. - С. 182-188.
97. Системна інформатизація законотворчої та правоохоронної діяльності: Монографія / Кер. авт. кол. Швець М. Я.; за ред. Дурдинця В. В., Зайчука О. В., Тація В. Я. - К.: Навчальна книга. - 2005. - 639 с.

98. *Скотт Дж.* Некоторые размышления по поводу гендера и политики // Введение в гендерные исследования. - Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. - Ч. 2. - С. 946-963.
99. Спеціальні служби іноземних держав // www.agentura.ru
100. *СтатнаєД.* Китайская ставка на ШОС. ИАП «Время Востока», 28.07.2008. easttime.ru
101. *Сунь Цзы.* О Войне // Конрад Н. И. Синология. - М.: Ладомир, 1994. - 417 с.
102. *Тартаковская И. Н.* Гендерная социология. - М.: Вариант, 2005. - 368 с.
103. *Токов Касюк А.* Психологические операции вооруженных сил США в войнах и конфликтах XX века // Зарубежное воен. обозрение. — 1997. — № 6. — С. 12—17.
104. *Толубко В. Б.* Інформаційна боротьба (концептуальні, теоретичні, технологічні аспекти): Монографія. - К.: НАОУ, 2003. - 315с.
105. *Фромм Э.* Бегство от свободы / Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1989. - 272 с.
106. *Цуладзе А. М.* Политические манипуляции, или Покорение толпы. - М.: Университет, 1999. - 144 с.
107. *Чу приков А. П., Линев А. Н., Марценковский И. А.* Латеральная терапия. - К: Здоров'я, 1994. - 176 с.
108. *Шиллер Г.* Манипуляторы сознанием / Пер. с англ.; науч. ред. Я. Н. Засурский. - М.: Мысль, 1980. - 326 с.
109. *Юдін О. К., Богуш В. М.* Інформаційна безпека держави: Навчальний посібник. - Х.: Консул, 2005. - 576 с.
110. *Ярочкин В. И.* Информационная безопасность: Учеб. для студ. вузов, обуч. по гуманит. и соц.-экон. спец. - М.: Фонд «Мир», 2003. - 640 с.
111. <http://russian.cpc.people.com.cn/>
112. <http://www.gov.cn/>
113. http://www.medialaw.ru/laws/other_laws/european/convtrtv.htm

Перелік умовних скорочень

АГТТПРОП	відділ міжнародної революційної пропаганди Народного Комісаріату іноземних справ
АІА	акція інформаційної агресії
АНБ	Агентство національної безпеки Сполучених Штатів Америки
АР Крим	Автономна Республіка Крим
АТР	Азіатсько-тихоокеанський регіон
АТЦ	антитерористичний центр
БНС	багатонаціональні сили
ВНЗ	вищий навчальний заклад
ГШ	генеральний штаб
ДССЗІ	Державна спеціальна служба зв'язку та захисту інформації
ДУІКТ	Державний університет інформаційно-комунікаційних технологій
ЕОМ	електронно-обчислювальна машина
ЄврАзЕС	Євразійський економічний союз
ЗЕС	Західноєвропейський економічний союз
ЗМІ	засоби масової інформації
ЗМІМК	засоби масової інформації і мережної комунікації
ЗС	збройні сили
ІАЗ	інформаційно-аналітичне забезпечення
ІБ	інформаційна безпека

ІВ	інформаційна війна
ІЗ	інформаційна зброя
ІзОД	інформація з обмеженим доступом, яка є власністю держави
ІКТ	інформаційно-комп'ютерні технології
ІП	інформаційне протиборство
ІПВ	інформаційно-психологічний вплив
ІПЗ	інформаційно-пропагандистське забезпечення
ІПП	інформаційно-психологічне протиборство
ІС	інформаційне суспільство
ІТ	інформаційні технології
ІТВ	інформаційно-технічний вплив
КДБ	Комітет державної безпеки Радянського Союзу
кк	Кримінальний кодекс України
кнш	комітет начальників штабів
мк	міжконфесійний конфлікт
мпс	морально-психологічний стан
ндр	науково-дослідна робота
НКРЗ	Національна комісія регулювання зв'язку України
нскз	Національна система конфіденційного зв'язку України
ОБСЕ	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
овд	Організація Варшавського Договору
ПР (піар)	публік рилейшнз (public relations - PR)
ПсВ	психологічна війна
ПсО	психологічна операція
РЕВ	радіоелектронна боротьба
РНБО	Рада національної безпеки та оборони України
РСЧА	Робітничо-селянська Червона армія

Перелік умовних скорочень

РУМО	Стратегічна військова розвідка Міністерства оборони Сполучених Штатів Америки
СБУ	Служба безпеки України
СЗР	Служба зовнішньої розвідки
СЮ	спеціальна інформаційна операція
СНТ	Союз національних терористів
сої	стратегічна оборонна ініціатива
СП	спецпропаганда
ССВО	стандарти системи вищої освіти
ТВД	театр воєнних дій
ТНК	транснаціональна корпорація
ФБР	Федеральне бюро розслідувань Сполучених Штатів Америки
ФСБ	Федеральна служба безпеки Російської Федерації
ЦА	Центральна Азія
ЦККПК	Центральний Комітет Комуністичної партії Китаю